STUDII CLASICE XII

SOCIETATEA DE STUDII CLASICE DIN REPUBLICA SOCIALISTĂ ROMÂNIA

STUDII CLASICE XII

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA
1970

COMITETUL DE REDACȚIE

Acad. AL. GRAUR, redactor responsabil;
Prof. D. M. PIPPIDI, membru corespondent al Academiei Republicii Socialiste România, redactor responsabil;
Acad. EMIL CONDURACHI;
Acad. C. DAICOVICIU;
I. FISCHER;
Prof. VAL. AL. GEORGESCU;
Prof. GH. GUȚU;
Prof. C. POGHIRC, secretar științific de redacție.

SOCIETATEA DE STUDII CLASICE
DIN REPUBLICA SOCIALISTĂ ROMÂNIA

STUDII CLASICE

XII 1970

SUMAR

COMUNICĂRI ŞI STUDII

Pag.

RIMINA NOICA, Aspecte ale timpului mitic la Hesiod 7
MAX TREU, Einwände gegen die Demokratie in der Literatur des 5./4. Jh. 17
ZOE PETRE, Hippodamos de Milet et les problèmes de la cité démocratique . . 33
ANTONIO GARZYA, Innovation technique et message moral dans le théâtre d'Euripide 39
OCT. ILIESCU, Monnaie d'or inédite à la légende TOMI 49
C. SĂNDULESCU, Cicero şi Homer 53
P. ŞTEF, Particularităţi morfologice şi regimul prepoziţiilor la Strabon 69
V. DOBROIU, Pour une édition du Satiricon (III) 79
DAN SLUŞANSCHI, Vocabularul criticii literare şi vorbirea personajelor fără cultură din 'Cena Trimalchionis' 95
ALAIN MICHEL, Tacite a-t-il une philosophie de l'histoire? 105
EM. DORUŢIU-BOILĂ, Triburile la Tomis în epoca romană 117
D. M. PIPPIDI, Guvernator necunoscut al Moesiei Inferioare într-o inscripţie din Callatis 127
GABRIELLA BORDENACHE, Ancora su due sculture del deposito di Costanza: Glycon, la Tyche di Tomis 135

NOTE ŞI DISCUŢII

I. ALFONSI, Nota Catulliana 139
CONST. NOICA, În marginea unei noi ediţii a Topicelor lui Aristotel 141
A. PIATKOWSKI, Două manuscrise inedite aparţinînd lui Jean d'Ansse de Villoison 145
P. ALEXANDRESCU, Însemnări arheologice 149
I. I. RUSSU, Note epigrafice. Inscripţii din Apulum 161
D. M. PIPPIDI, Note de lectură 171

STUDIILE CLASICE ÎN LUME

CONSTANT GEORGESCU, Arisque reponimus ignem 191
G. BORDENACHE, Nuova luce su vecchi problemi d'arte. Nuove scoperte 197
D. M. PIPPIDI, Contribuţii greceşti la ştiinţa antichităţii 205
N. V. BARAN, Al IV-lea Congres Internaţional pentru latina vie 209
M. NASTA, Al V-lea Congres FIEC, Bonn 1—6 septembrie 1969 213
VAL. AL. GEORGESCU, Cronica de drept roman 217

STUDIILE CLASICE ÎN ROMÂNIA

Pag.

VAL. AL. GEORGESCO, Le droit romain de Justinien dans les Principautés danubiennes au XVIII-e siècle 221
A. PIATKOWSKI, Consideraţii asupra unui fragment din Batrachomiomachia (v. 1—43), tradus de Moise Nicoară (1784—1861) 235
ANDREI PIPPIDI, Alţi anticari şi epigrafişti români din secolul al XIX-lea: de la Kogălniceanu la Bălcescu 241
MARIA MARINESCU-HIMU, Contribuţii la istoricul învăţământului limbii latine . . 247
D. MARMELIUC, Drama satirică la Sofocle şi Euripide 251
I. FISCHER, Bibliografia clasică românească (1969) 261

RECENZII

L'Année philologique. Bibliographie de l'année 1967, Paris, 1969 (*D. M. Pippidi*) 281
PSEUDO-HOMER, Der Froschmäusekrieg, THEODOROS PRODROMOS, Der Katzenmäusekrieg. Griechisch und Deutsch von H. Ahlborn, Berlin, 1968 (*N.-Ş. Tanaşoca*) 282
ARISTOFANE, Le Commedie, a cura di B. Marzullo, Bari, 1968 (*D. M. Pippidi*) 283
L. RADERMACHER, Aristophanes' „Frösche". Einleitung, Text und Kommentar. Besorgt von W. Kraus, Graz — Wien — Köln, 1967 (*M. Nasta*) 285
ARISTOTE, Économique. Texte établi par B. A. van Groningen et A. Wartelle, traduit et annoté par A. Wartelle, Paris, 1968 (*D. M. Pippidi*) 286
MENANDRI Sicyonius edidit R. Kassel, Berlin, 1965 (*Constanţi Georgescu*) 287
CN. NAEVII Belli Punici quae supersunt edidit... W. Strzelecki, Leipzig, 1964 (*I. Fischer*) 292
M. TVLLI CICERONIS Scripta quae manserunt omnia, fasc. 8: Oratio pro Roscio Amerino, post A. Klotz edidit H. Kasten, Leipzig, 1968 (*Sebastiana Popescu*) 295
CICÉRON, Catilinaires I et II par A. Petit, Paris, 1968 (*Ioana Dinischiotu-Popescu*) 297
CICÉRON, Discours. Tome XIII, 2 (Sur la réponse des haruspices). Texte établi et traduit par P. Wuilleumier et A.-M. Tupet, Paris, 1966 (*I. Fischer*) 298
M. TVLLI CICERONIS Scripta quae manserunt omnia, fasc. 3: De oratore, edidit K. F. Kumaniecki, Leipzig, 1969 (*N. I. Barbu*) 301
P. RVTILII LVPI Schemata dianoeas et lexeos. Saggio introduttivo, testo e traduzione a cura di G. Barabino, Genova, 1967 (*D. Sluşanschi*) 302
PLINE L'ANCIEN, Histoire Naturelle, livre XX. Texte établi, traduit et commenté par J. André, Paris, 1965 (*I. Fischer*) 303
ANTONINVS LIBERALIS, Les Métamorphoses. Texte établi, traduit et commenté par M. Papathomopoulos, Paris, 1968 (*Tr. Costa*) 307
ALBVMASARIS, De reuolutionibus natiuitatum edidit D. Pingree, Leipzig, 1968 (*N.-Ş. Tanaşoca*) 308
L. ANNAEI SENECAE Operum moralium concordantia P. Grimal cura edita. Fasc. IV: De prouidentia, Paris, 1969 (*D. Sluşanschi*) 309
CHRISTINE MOHRMANN, Études sur le latin des chrétiens. Tome III. Latin chrétien et liturgique, Roma, 1965 (*I. Fischer*) 311
L'Année épigraphique. Année 1967, Paris, 1969 (*D. M. Pippidi*) 314
L. ROBERT, Opera minora selecta. Epigraphie et antiquités grecques, I. Amsterdam, 1969 (*D. M. Pippidi*) 315
S. CHARITONIDES, Αἱ ἐπιγραφαὶ τῆς Λέσβου — Συμπλήρωμα, Atena, 1968 (*D. M. Pippidi*) 316
B. CHR. PETRAKOS, Ὁ Ὠρωπὸς καὶ τὸ ἱερὸν τοῦ Ἀμφιαράου, Atena, 1968 (*D. M. Pippidi*) 317
A. UGUZZONI, F. GHINATTI, Le tavole greche di Eraclea, Roma, 1968 (*D. M. Pippidi*) 318
AKADEMIJA NAUK SSSR, INSTITUT ARXEOLOGII, Nadpisi Olvii (1917—1965), Leningrad, 1968 (*D. M. Pippidi*) 320
Iscrizioni storiche ellenistiche. Testo critico, traduzione e commento a cura di L. Moretti. Vol. I: *Attica, Peloponneso, Beozia*, Firenze, 1967 (*D. M. Pippidi*) . . 323

Pag.

DEUTSCHES ARCHÄOLOGISCHES INSTITUT, Altertümer von Pergamon, hrsg. von E. Boehringer, Bd. VIII, 3: *Die Inschriften des Asklepieions* von Chr. Habicht, Berlin, 1969 (*D. M. Pippidi*) 324
J. KUBIŃSKA, Les monuments funéraires dans les inscriptions de l'Asie Mineure, Warszawa, 1968 (*D. M. Pippidi*) 326
J. MARCILLET JAUBERT, Les inscriptions d'Altava, Aix-en-Provence, 1968 (*Em. Doruțiu-Boilă*) 328
M. I. FINLEY, Aspects of Antiquity. Discoveries and Controversies, London, 1968 (*D. M. Pippidi*) 330
J. P. VERNANT, Mythe et pensée chez les Grecs, Paris, 1965 (*Simina Noica*) . . . 332
H. H. u. A. WOLF, Der Weg des Odysseus. Tunis—Malta—Italien in den Augen Homers. Tübingen, 1968 (*Ladislau Fischer*) 334
R. JOLY, Le niveau de la science hippocratique, Paris, 1966 (*C. Săndulescu*) 336
P. HUART, Le vocabulaire de l'analyse psychologique dans l'œuvre de Thucydide, Paris, 1968 (*N. I. Barbu*) 337
J. P. CÈBE, La caricature et la parodie dans le monde romain antique, des origines à Juvénal, Paris, 1966 (*E. Cizek*) 340
COLLOQUES NATIONAUX DU CENTRE DE LA RECHERCHE SCIENTIFIQUE: Philon d'Alexandrie, Paris, 1967 (*D. M. Pippidi*) 341
GABRIELLA LONGEGA, Arsinoe II, Roma, 1968 (*D. M. Pippidi*) 343
THEODOR MOMMSEN, The Provinces of the Roman Empire. The European Provinces, Chicago—London, 1968 (*D. M. Pippidi*) 344
FERGUS MILLAR, The Roman Empire and its Neighbours, London, 1967 (*D. M. Pippidi*) 346
HELMUT FREIS, Die Cohortes urbanae, in Epigraphische Studien, 2, Köln — Graz, 1967 (*A. Aricescu*) 347
GÉZA ALFÖLDY, Die Legionslegaten der Römischen Rheinarmeen, in Epigraphische Studien, 3, Köln — Graz, 1967 (*A. Aricescu*) 348
M. LEMOSSE, Le régime des relations internationales dans le Haut-Empire Romain, Paris, 1967 (*Emilia Doruțiu-Boilă*) 350
A. N. ZADOKS, J. JITTA, W. J. T. PETERS, W. A. van ES, Roman Bronze Statuettes from the Netherlands, 1967 (*Maria Alexandrescu Vianu*) 353
MICHAEL H. CRAWFORD, Roman Republican Coin Hoards, Londra, 1969 (*Maria Chițescu*) 355
Χαριστήριον εἰς Ἀναστάσιον Ὀρλάνδον, vol. IV, Atena, 1967—1968 (*D. M. Pippidi*) 356
Studien zur Geschichte und Philosophie des Altertums herausgegeben von J. Harmatta, Budapest, 1968 (*Nicolae-Şerban Tanaşoca*) 357
Античная история и культура Средиземноморья и Причерноморья, Leningrad, 1968 (*Emilia Doruțiu-Boilă*) 359
Università di Macerata ANNALI DELLA FACOLTÀ DI LETTERE E FILOSOFIA, Napoli, 1969 (*E. Dobroiu*) 361
Publicații primite în redacție între 1 aprilie și 31 decembrie 1969 367

CRONICĂ

Societatea de studii clasice din Republica Socialistă România 371

Dări de seamă ale ședințelor 371

Statutul Societății 389

ASPECTE ALE TIMPULUI MITIC LA HESIOD

DE

SIMINA NOICA

Vom încerca, în lucrarea de faţă, cîteva sumare consideraţii în jurul conceptului de timp mitic la Hesiod. Schiţînd închegarea unei teorii a ciclităţii timpului în viziunea hesiodică, am putea surprinde cu un plus de claritate unele forme de gîndire şi sensibilitate specifice poetului, unele aspecte mai adînci ale contactului său cu natura şi ale activităţii desfăşurate înăuntrul ei —, într-un cuvînt, atitudinile fundamentale adoptate de Hesiod în faţa existenţei.

Deschiderea sa către univers şi marile-i probleme, acea permanentă revărsare de gînd asupra întregii condiţii umane [1], nu puteau să nu-l trimită în căutarea unui sens al vieţii. Şi Hesiod pare să-l fi obţinut. Chiar dacă-l va fi urmărit în experienţe trecute iar nu în plăsmuiri viitoare, în „acelaşi" mai degrabă decît în „altceva". Căci Hesiod nu aştepta întru totul o mai bună împlinire a omului de la timpul său şi nici nu se ridica cu gîndul către un viitor fabulos, al necunoaşterii. Cugetul său, hrănit de amintirea desăvîrşirii începuturilor, e întors mai degrabă către un soi de anterioritate mitică, către speranţa redobîndirii unei lumi fără cusur, cea a vîrstei de aur.

★

Înţelegem prin timp mitic ori sacru — după formularea dată de M. Eliade [2] — acel timp al sărbătorilor periodice şi al oricărui ritual, opus duratei profane, adică duratei temporale obişnuite în care se înscriu actele lipsite de importanţă. Omul civilizaţiilor antice trăieşte înăuntrul acestor două feluri de timp dintre care, cel mai important, timpul mitic, se prezintă sub aspectul paradoxal al unui timp circular, reversibil şi recuperabil [3].

---

[1] Stă cuprinsă în preocupările poetului cercetarea etapelor vieţii umane. Mitul vîrstelor nu apare însă în forma sa tradiţională, rigidă, ci e „recreat", „regîndit" de Hesiod. Scoţînd la iveală o potenţare a elementului uman firesc, spontan, modificările şi adaosurile sale dau măsura unei gîndiri pătrunzătoare şi largi.

[2] În *Le sacré et le profane*, Gallimard, Paris, 1965, cap. II şi în *Traité d'Histoire des religions*, Payot, Paris, 1964, cap. XI.

[3] *Le sacré et le profane*, p. 61.

StCl, XII, 1970, p. 7—16, Bucureşti

O asemenea concepție a timpului mitic, așezat dincolo de istorie și care se regenerează fără încetare, poate fi considerată drept o transpunere a reîntoarcerii anotimpurilor la scara duratei lumii. Și atunci, timpul ne apare constituit din cicluri identice, compuse din ani omologi, care se succed în aceeași ordine și a căror serie reîncepe fără sfîrșit după fiecare epuizare.

Ideea reîntoarcerii ciclice a unei anumite perioade cosmice, apărută pentru prima oară în tradițiile mitologice ale societăților arhaice, și-a găsit un loc statornic în cadrul celor dintîi civilizații ale Orientului apropiat și ale Indiei [4].

Dar și speculația greacă a încercat s-o formuleze [5]. Începînd cu filozofia ioniană, continuînd cu Heraclit [6] și Empedocle, doctrina se regăsește la pitagorei. Reluată și părăsită periodic de Platon (care optase mai timpuriu pentru o concepție lineară, ireversibilă a timpului), e dusă pînă la limitele extreme de stoici [7] și neoplatonicieni.

Găsim cel mai adesea în concepția antică un adevărat refuz de a accepta imensa desfășurare a devenirii monodrome a timpului linear. E preferată fărîmițarea istoriei în cicluri care oferă imaginației securitatea unor reînceputuri identice.

Persistența unei asemenea concepții ciclice la istoricii greci e izbitoare [8]. Nici Herodot, nici Tucidide, nici Polibiu nu considerau cursul total al evenimentelor umane ca o înșiruire continuă, ireversibilă și irepetabilă. La toți trei apare acea teorie, dominantă în antichitate, a unei reînnoiri periodice a destinelor și actelor omenești [9].

Dar această înclinare a cugetului către o veșnică reîntoarcere, către o refacere permanentă a lumii — și iată care va fi problema pe care o punem — nu este atestată pentru prima dată în gîndirea greacă o dată cu filozofia presocratică. Nu la Heraclit[10] își va prinde începuturile doctrina aceasta, și nici măcar la Anaximandru [11], ci ea este dată la iveală pentru prima dată de poetul din Askra [12], care a trăit cu mai bine de un secol înaintea lui Anaximandru.

---

[4] Vezi R. Caillois, *Temps circulaire, Temps rectiligne* în Diogène, 42, 1963 și M. Eliade, *Le mythe de l'Eternel Retour*, Gallimard, 1949, p. 83—114 și *Aspects du mythe*, Gallimard, 1963, p. 64.

[5] Cf. D. M. Pippidi, *Les Grecs et l'esprit historique*, Rev. Hist. du Sud-Est Europ., 21, 1944, p. 5—35; H. Fraenkel, *Die Zeitauffassung in der frühgriechischen Literatur* din *Wege und Formen frühgriechischen Denkens*, München, 1955, p. 1—22 și Ch. Mugler, *Deux Thèmes de la Cosmologie grecque: Devenir cyclique et Pluralité des mondes*, Paris, Klincksieck, 1953.

[6] Deși Ch. Mugler în *Le retour éternel et le temps linéaire dans la pensée grecque*, Bull. G. Budé 1966, p. 412, îl numește „unul din marii reprezentanți ai timpului linear".

[7] Vezi V. Goldschmidt, *Le système stoïcien et l'idée de temps*, Paris, 1953.

[8] D. M. Pippidi, *Les Grecs et l'esprit historique*, p. 5—35 și Claire Préaux, *L'élargissement de l'espace et du temps dans la pensée grecque*. Acad. royale de Belgique. Bull. de la Classe des Lettres et des Sc. Morales et Politiques; 1968, p. 339.

[9] I. Meyerson, *Le temps, la mémoire, l'histoire*, în Journal de Psychologie, 1956, p. 339.

[10] Cf. M. Eliade, *Aspects du mythe*, Paris, Gallimard, p. 82.

[11] Ch. Mugler, *op. cit.*, p. 412.

[12] E adevărat că P. Vidal-Naquet în *Temps des Dieux et Temps des Hommes*, Rev. de l'Histoire des Religions, 1960, folosește la pag. 61 termenul de timp ciclic în legătură cu Hesiod. Numai că, D-sa se referă la repetiția monotonă a lucrărilor cîmpului, fără să extindă această periodicitate temporală asupra întregii viziuni hesiodice.

Faptul că, de la începutul secolului încă, cercetători de prestigiu au fost înclinaţi să acorde unora dintre ideile hesiodice un caracter mai degrabă raţional, în care gîndirea mitică se lasă articulată de una cauzală [13], sau că în ultimele două decenii, în apropierea numelui de Hesiod şi-a găsit adesea locul şi acela de „om de ştiinţă", sau de „primul dintre presocratici" [14], ne-a făcut să ne întrebăm dacă nu cumva doctrina aceasta a timpului circular, atribuită filozofilor ionieni, e mai veche în concepţia greacă, dacă nu cumva apare sub aceeaşi formă şi la Hesiod. Întrucît unele din afirmaţiile amintite au lăsat loc liber şi exagerărilor, problema poate părea destul de confuză la o primă abordare. Cu toate apropierile încercate între gîndirea hesiodică şi cea a unei ştiinţe constituite, nu ne putem aştepta să găsim la Hesiod o înţelegere pentru devenirea istorică, pentru o temporalitate concepută ca un cadru unic, cu un curs linear şi ireversibil. O asemenea concepţie nu era compatibilă cu epoca sa.

Trebuie să ţinem seamă în primul rînd că mentalităţii greceşti mai vechi îi e refuzată — într-un fel — orice deschidere asupra devenirii, ori a elaborării unei ştiinţe istorice. E mereu trează o anume sfială, aproape o nelinişte în interiorul omului grec — chiar şi în epoca celui mai plin raţionalism — în faţa devenirii, a istoricităţii lumii.

Hesiod marchează în fapt o cotitură, un nivel de gîndire intermediar între religie pe de o parte şi filozofie şi istorie pe de alta. Nu vom mai surprinde la el acea creaţie mitico-poetică care deţine loc de frunte în legende de tipul celei a uranizilor [15]. Dar nu apare încă nici înţelepciunea greacă care va şti să delimiteze şi să definească dublul plan al unei fizici şi ontologii.

De fapt, în *Teogonia*, Hesiod încearcă să cuprindă întreaga poveste a creaţiei într-un soi de sistem filozofic. Îndărătul vechilor divinităţi mitologice care mişună în poemul acesta, întrezărim adesea elementele abstracte ale filozofilor ionieni. Astfel, naşterea zeilor e precedată de o descriere a Haosului, Pămîntului şi Erosului. În speţă, de trei elemente esenţiale, care-şi vor face apariţia şi în cosmogoniile unui Parmenide sau Empedocle. Numai că, la Hesiod, aceste elemente rămîn totuşi reprezentări ale unor puteri active, animate, simţite încă drept zeităţi. Uranos, Gaia, Pontos, pot fi realităţi fizice sub aspectul lor concret de cer, pămînt, mare, dar sînt în acelaşi timp puteri divine a căror acţiuni pot fi confruntate cu cele ale oamenilor. Elementele hesiodice nu reprezintă încă realităţi concrete, dar ele nu rămîn nici simple personaje mitice.

Se poate spune că gîndirea lui Hesiod, ca şi cea a presocraticilor — ale căror sisteme s-au vrut ştiinţifice —, operează într-un registru particular, de tranziţie, e confuză încă. De bună seamă că în asemenea condiţii ale unei viziuni filozofice-ştiinţifice încă tulburi, în care logosul nu se desfăcuse încă de mit, cugetul său nu putea fi deschis nici către dimensiunea temporală a istoriei.

---

[13] De pildă J. Burnet, *Early Greek Philosophy*, London, 1920, p. 6 sau Werner Jaeger, *Paideia*, New York, ed. 1965, p. 65.

[14] *Cf.* A. W. Gomme, *The Greek attitude to Poetry and History*, Univ. of California Press, 1954, p. 116.

[15] Vezi legendele din ansamblul mitico-ritual babilonian publicate între 1950—1952 de Gustav Güterbock şi Heinrich Otten.

Aşezarea lui Hesiod în timp nu avea să poarte semnul cronologiei, al desfăşurării aceleia unice între un început şi un sfîrşit al lumii.

Într-adevăr, în mitul vîrstelor din *Lucrări şi zile*, înserierea etapelor vieţii umane ni se înfăţişează întretăiat, fragmentar.

Unul cîte unul răsar în faţa noastră tablourile vîrstelor. Stranii, de o imaginaţie uluitoare, construite după o tehnică puternic picturală, tablourile acestea surprind încă prin ceva. Ele nu decurg unul din celălalt — aşa cum ne-am aştepta — în virtutea unei succesiuni riguroase. Mişcarea de alunecare, de decădere pornind de la vîrsta de aur şi pînă la cea de fier nu e una cu stricteţă regresivă. Aşa de pildă vîrsta de bronz nu pare inferioară celei de argint (deşi îi urmează) ci οὐδὲν ὁμοῖον ἀργυρέῳ, iar cea a eroilor (rînduită după vîrsta de bronz) e arătată drept δικαιότερον καὶ ἄρειον faţă de aceasta din urmă.

Iată deci, cum Hesiod (ca şi Herodot mai tîrziu) pare să nu poarte nici un interes cronologiei stricte, creînd uneori înlănţuiri de-a dreptul fanteziste.

Dar să vedem mai departe. Subt o puternică influenţă a epicului epocii precedente şi adînc impresionat de cultul eroilor încă viu din vremea sa, Hesiod simte nevoia să introducă în seria celor patru vîrste o a cincea, cea a eroilor [16]. Intercalată între vîrsta de bronz şi cea de fier, ea nu-şi mai primeşte omologul metalic.

Reiese limpede şi din exemplul acesta că viziunea temporală a poetului nu se încheagă din aproape în aproape, pe linia unei continuităţi, riguroase, ci urmează (în cazul de faţă) o construcţie imaginativă, spontană, de intensitate.

Să ne aruncăm o privire şi asupra catalogului întocmit de Hesiod la sfîrşitul poemului *Lucrări şi zile* (vs. 765—828). Poetul începe prin a indica ce anume trebuie făcut în ziua a treizecea din lună, apoi în prima, într-a patra, într-a şaptea. De la a treisprezecea zi coboară apoi către a şasea, ajunge la cea de a douăzecea, ca să revină la a zecea, la a patra...

Nici calendarul acesta nu cuprinde aşadar o înlănţuire, o înseriere normală a zilelor.

În întregul poem *Lucrări şi zile* nici o referire la timp nu pare să poarte caracteristicile unei concepţii istorice. Timpul hesiodic aleargă atunci cînd evenimentele se desfăşoară, stă în loc ori de cîte ori sensibilitatea poetului zăboveşte în rotunjirea unor imagini (vezi descrierea iernii vs. 493—563 [17]), ori se răstoarnă pur şi simplu dacă pe Hesiod îl încearcă gîndul să alipească vîrstei de bronz vîrsta mai bună a eroilor.

Timpul nu constituie aşadar pentru poetul din Askra unica coordonată a curbei existenţei, şi nici nu se desfăşoară liniar, continuu, de la un început către un sfîrşit.

Dar ce anume ne-ar îndreptăţi să-i atribuim concepţia unui timp ciclic? Simplul fapt că apar afinităţi între gîndirea sa şi cea presocratică, sau că se poate dovedi lipsa unei concepţii liniare, a unei cronologii riguroase a duratei în poemele sale, să fie de ajuns spre a vedea în Hesiod un adept al teoriei timpului circular?

---

[16] A. Lesky, *A History of Greek Literature*, Londra, 1966, p. 101.

[17] S-au manifestat chiar îndoieli în privinţa autenticităţii acestui tablou a cărui lungime e total disproporţionată faţă de descrierile celorlalte anotimpuri.

Pentru a putea răspunde să revenim deocamdată asupra mitului vîrstelor.

Mitul vîrstelor redă succesiunea unor seminţii ale oamenilor care s-au ivit rînd pe rînd în lume, iar apoi au pierit. Vîrstele acestea poartă nume de metale şi se înşiruiesc de la cel mai de preţ, „aurul", la cel mai puţin preţios „fierul". Prima vîrstă, cea de aur, de sub cîrmuirea lui Cronos, era un fel de paradis: oamenii vieţuiau vreme îndelungată, nu îmbătrîneau niciodată, iar traiul lor se scurgea întocmai celui al zeilor. Aur, argint, bronz, fier. Acestor patru etape Hesiod le adaugă o a cincea, cea a eroilor, cuprinsă între generaţia de bronz şi cea de fier. Ciclul se încheie cu vîrsta de fier. Oamenii perioadei acesteia nu-şi mai agonisesc decît osteneli în timpul zilei şi teamă la căderea nopţii. Şi va veni o vreme (spune Hesiod) în care Zeus va surpa şi seminţia lor; şi atunci, oamenii se vor naşte cu tîmplele albe, tatăl nu-şi va mai recunoaşte feciorul şi nici fiul pe tatăl său.

Această înseriere a vîrstelor, deşi nu riguros cronologică, în sensul unei degenerări continue şi progresive, alcătuieşte un ciclu întreg al descreşterii şi surpării generaţiilor, un tot cuprinzînd un început şi un sfîrşit. Numai că Hesiod nu va închide astfel bucla timpului său; gîndul i se va roti înapoi către desăvîrşirea începuturilor, către o reintegrare a vîrstei de aur. Pe la mijlocul descrierii vîrstei de fier, poetul îşi întrerupe dintr-odată relatarea pentru a-şi exprima regretul că nu a murit mai devreme sau nu s-a născut mai tîrziu:

Μηκέτ' ἔπειτ' ὤφελλον ἐγὼ πέμπτοισι μετεῖναι
ἀνδράσιν, ἀλλ' ἢ πρόσθε θανεῖν ἢ ἔπειτα γενέσθαι
(174—175)

Πρόσθε θανεῖν nu poate arăta în cazul de faţă decît dorinţa poetului de a fi trăit într-o vîrstă mai bună, fără-ndoială în timpul vîrstei de aur. Ἔπειτα γενέσθαι — de vreme ce succesiunea sa ducea în ultimă instanţă la o degenerare a seminţiilor, nu însemna în nici un caz că Hesiod şi-ar fi plănuit viaţa pe o treaptă mai joasă decît cea a vîrstei de fier. Ἔπειτα γενέσθαι dobîndeşte aci o semnificaţie paralelă cu cea a lui πρόσθε θανεῖν, amîndouă aceste afirmaţii ţintind către atingerea vîrstei de aur. Or, cuprinderea vîrstei acesteia nu se putea obţine decît printr-o *reînnoire*, printr-o *reluare* a ciclului întreg. Fie în acelaşi sens, fie într-o ordine inversă: fier, bronz, eroi, argint.

Aşadar, în afara consideraţiilor cu caracter mai general amintite la început şi care dovedeau îndeosebi lipsa unei desfăşurări continue şi unice a timpului hesiodic, aceste versuri par a îndreptăţi încercarea noastră de a descoperi la poetul din Askra o viziune circulară a timpului.

Şi totuşi s-ar putea ivi o obiecţie. Cum era posibilă o reînnoire a ciclului acestuia de vreme ce Hesiod nu-l închidea printr-o fază a distrugerii totale? Poetul anunţă doar o înrăutăţire a existenţei în cadrul epocii de fier (180—201), încheind apoi brusc relatarea mitului vîrstelor.

Or, se ştie că ideea perfecţiunii începuturilor (vîrsta de aur în mitul hesiodic) tindea să implice următoarea idee complementară: pentru ca ceva într-adevăr nou să poată reîncepe, trebuia ca resturile şi ruinele vechiului ciclu să fie în întregime năruite [18]. Altfel spus, dacă se doreşte obţinerea unui început absolut, sfîrşitul lumii trebuie să fie radical (esha-

[18] M. Eliade, *Aspects du mythe*, p. 68.

tologia nereprezentînd altceva decît prefigurarea unei cosmogonii a viitorului).

Nu ne putem închipui ca Hesiod să nu fi cunoscut asemenea adăugiri la mituri de tipul acesta. Deşi o fază a năruirii totale lipseşte din succesiunea dată, e de neconceput ca în gîndirea lui să nu se fi cuprins şi această etapă. Numai că Hesiod nu avea nevoie în cazul de faţă de întreaga desfăşurare a unui ciclu cosmic. El ţintea pur şi simplu să dea fratelui său Perses un exemplu al decăderii seminţiilor omeneşti. Prin urmare relatarea ultimei faze a ciclului, cea a distrugerii totale, nu era necesară intenţiilor sale. Interesau aci doar fazele „umane" — şi nu mai mult. Mitul vîrstelor aşa cum apare el în *Lucrări şi zile* nu este întregit de o istorisire a originii cosmogonice şi nici de una a sfîrşitului radical. Că Hesiod le poartă totuşi cu sine şi pe acestea, reiese limpede din *Teogonia*: atît faza de început (naşterea zeilor) cît şi Haosul îşi au locul în sistemul său cosmogonic de aci.

Ar fi deci cu putinţă şi în cazul acestei obiecţii să-l creditäm mai departe pe Hesiod cu ideea unei reînnoiri ciclice a timpului.

O altă categorie de argumente aduse în sprijinul ipotezei noastre ţine chiar de natura poemului *Lucrări şi zile*.

În acest poem totul pare supus schimbărilor, succesiunilor, răsturnărilor. Timpul bun urmează celui rău, iernile verilor, o vîrstă o înlătură pe cealaltă, justiţia îi preface pe lipsiţii de măsură, munca aduce bogăţie şi glorie; iar el, Hesiod, se străduie să-l schimbe pe Perses.

În faţa transformărilor universale poetul nu rămîne un simplu spectator. O astfel de experienţă a succesiunilor, dintre care unele sînt periodice, altele nu, a unor schimbări continui sau discontinui a operat adînc asupra gîndirii lui. Şi aveau să-l solicite mai degrabă succesiunile periodice iar nu cele discontinui, reînnoirile înlănţuite iar nu permanenţele relative. Întreaga sa lucrare pare să se fi închegat pe ideea repetabilităţii şi a ciclităţii vieţii biologice, psihice, sociale.

În vederea enumerării şi descrierii lucrărilor cîmpului (383—619) Hesiod foloseşte cuprinderea unui ciclu temporal întreg: semănăturile (482—492), iarna (493—563), primăvara (564—570), secerişul şi recoltarea grînelor (571—608), culesul viilor (609—617). Apoi, *revenirea* la semănături.

Aşadar ciclul e inaugurat de epoca semănăturilor, iar după încheierea lui se revine asupra epocii acesteia.

Că semnele repetabilităţii sînt necontenit purtate de calendarul hesiodic se poate vedea la tot pasul (vs. 561—563, 630, 765—821 etc.). Toate punctele de reper temporale care apar semnalate de poet se reînnoiesc cu regularitate în fiecare an (383—385, 448—450, 609—610, 615—620 etc.).

Hesiod nu dă niciodată vreun indiciu asupra unei datări anuale care ne-ar îngădui să surprindem o serie liniară (de pildă olimpiade sau nume de magistraţi).

Durata se rînduieşte la el după modelele arhaice ale mişcării circulare. Alcătuit dintr-o înlănţuire de anotimpuri net diferenţiate, timpul se rotunjeşte într-un ciclu întreg (τετελεσμένον ἐνιαυτόν) care, ajuns la capătul său, e susceptibil reluării. Întreaga viaţă de ţăran a lui Hesiod, puternic influenţată de ritmurile muncii agricole, întreaga lui fiinţă

lăuntrică cu nesfîrşitele ei forme de manifestare (speranţe, bucurii, apăsări, nelinişti) decurg în virtutea unor încheieri şi reluări. O permanentă observare a ritmurilor biocosmice, o statornică ilustrare a regenerării periodice a vieţii se alcătuiesc aşadar în coordonatele de bază ce străbat întregul hăţiş al poemului hesiodic.

★

Dar, în legătură cu explorarea aceasta a formelor timpului circular în gîndirea hesiodică, nu trebuie să uităm nici puternicul filon al influenţelor orientale care au acţionat fără-ndoială şi în vremea poetului.

De vreme ce s-a putut stabili o înrudire între *Teogonia* lui Hesiod şi cosmogoniile orientale pe baza textelor găsite la Boghazköi şi Ras Shamra [19], sau între poemul *Lucrări şi zile* şi o literatură didactică bine atestată în Egiptul celui de al treilea mileniu, e foarte posibil ca teoria reînnoirii ciclice a cosmosului să fi fost preluată de Hesiod din Orientul apropiat [20] sau din Egipt.

Teoria Marelui Timp, a reînnoirii ciclice a cosmosului, se găseşte aproape în toate tradiţiile Orientului apropiat, Mesopotamiei şi Egiptului, însoţită de mitul vîrstelor succesive. Iar vîrsta de aur se află întotdeauna la începutul ciclului [21].

Ar trebui poate să se ţină seama şi de datele biografice ale poetului şi anume de pasajul în care ni se relatează că tatăl lui Hesiod emigrase din Eolida asiatică spre Beoţia. Hesiod ar fi purtat atunci cu sine, încă de copil, amintirea vie a unor mituri de mare circulaţie în Orientul apropiat. De ce nu şi pe cel al veşnicei reîntoarceri? Dacă nu cumva asemenea mituri erau vehiculate chiar pe teritoriul beoţian şi încetăţenite cu sute de ani în urmă, încă din epoca miceniană.

★

De vreme ce am putut urmări experienţa unei desfăşurări ciclice a timpului în concepţia lui Hesiod, sau cel puţin am crezut că o surprindem pe calea influenţelor orientale, rămîne de văzut cum a operat modul acesta de gîndire asupra configuraţiei lăuntrice a poetului şi asupra atitudinii fundamentale adoptate de el în faţa existenţei.

Majoritatea cercetătorilor atribuindu-i concepţia unei decăderi cosmice progresive şi continui [22], care poate sfîrşi în neant [23], ajung să construiască întreaga personalitate a poetului pe o unică dimensiune, cea a unui profund pesimism [24].

---

[19] Cf. Gustav Güterbock, *The Hittite Version of the Hurrian Kumarbi myths: oriental forerunners of Hesiod.* American Journal of Archaeology 1948, p. 123 şi Hartmut Erbse, *Orientalistisches und griechisches in Hesiods Theogonie*, Philologus 108, 1964, p. 2—28.

[20] Deşi P. Walcot în *Hesiod and the Near East*, University of Wales Press, 1966, p. 86, nu pare să găsească pentru mitul vîrstelor nici un mit corespunzător în Orientul apropiat.

[21] Vezi M. Eliade, *Aspects du mythe*, p. 83.

[22] Idem p. 68, A. Lesky, *A History of Greek Literature*, p. 101, F. Solmsen, *Hesiod and Aeschylus*, New York, 1949, p. 83.

[23] R. Shaerer, *L'homme antique*, Paris, 1958, p. 76.

[24] J. Defradas, *Literatura elină*, Ed. Tineretului, 1969, trad. de I. Vulpescu, p. 40—43. şi W. Jaeger, *op. cit.*, p. 61.

Dar, așa cum s-a arătat mai sus, de îndată ce admitem introducerea fazei haosului în ciclul cosmic hesiodic al mitului vîrstelor, trebuie să acceptăm în mod obligatoriu și ideea unei reînnoiri — toate miturile sfîrșitului lumii implicînd mai mult sau mai puțin clar recrearea universului.

Ar fi absurd să-i acordăm lui Hesiod gîndul rămînerii în haos, de vreme ce însăși ideea năruirii, a neantului, închidea în sine pe cea a reînnoirii totale.

Și atunci ce se petrece cu așa-numitul *pesimism hesiodic*? Într-adevăr pe Hesiod îl nemulțumea profund timpul concret în care trăia (vîrsta de fier). Era totodată (așa cum o arată strigătul acela spontan din versurile 74—75) obsedat de ideea desăvîrșirii începuturilor, de redobîndirea unor lumi trecute.

Scurgerea timpului implica pentru el o depărtare progresivă de absolutul începuturilor și deci pierderea perfecțiunii inițiale. E ceea ce M. Eliade numește „pesimismul inerent" unui astfel de proces de gîndire. Dar, trebuie adăugat de îndată: această plenitudine, deși pierdută, e recuperabilă [25]. Hesiod crede într-o reîntîlnire cu timpul mitic de origine, el speră în redobîndirea vîrstei de aur. Grație reîntoarcerii la sursele perfecțiunii începuturilor, existența întunecată a celei de a cincea vîrste putea fi salvată. Grație unei veșnice reîntoarceri *viața devenea posibilă* într-o lume defectuoasă și prost alcătuită ca a sa. Închis în imaginea unui timp — cerc, gîndul poetului putea agonisi cel mult o încărcătură ambivalentă: pesimistă și optimistă în același timp. Și totuși nu-i putem acorda lui Hesiod o viziune pesimistă asupra vieții decît în sensul unei nostalgii a începuturilor, a vîrstei de aur, a perfecțiunii care nu avea să fie atinsă decît după un timp bine stabilit.

Iar în viața de zi cu zi, nu trebuie uitat că poetul dă dovadă de încredere, de statornicie, de optimism în lucrările sale [26], afirmînd neîncetat că prin muncă și justiție se poate ajunge la zile mai bune.

Am încercat să deslușim în Hesiod pe primul dintr-un lung șir de gînditori, care vreme de secole, pînă în pragurile Renașterii aproape (dacă ar fi să-l cuprindem și pe Augustin), și-au ațintit privirile către lumi trecute și nu către lumi viitoare, către *același* mai degrabă decît către *altceva*. Această speranță a unei veșnice reveniri, aceste eforturi de reintegrare în vechi situații mitice ne pot părea azi meschine, umilitoare, paralizante. (Dar asupra unor considerente de ordinul acesta ne rezervăm dreptul de a reveni mai pe larg într-o altă lucrare asupra conceptului grec de speranță).

Nimeni nu poate trăi în fixitatea unei lumi parmenidiene. Nimeni nu are dreptul să curme căutarea ori latura fantastică a acelei ἐλπίς de care aminteam. Sensul întregii noastre vieți se întemeiază, poate, pe respingerea confortului lui „același" și pe o neobosită căutare întru „altceva".

[25] Vezi *Aspects du mythe*, p. 68.

[26] Vezi N. I. Barbu, *La hiérarchie des valeurs humaines chez Hésiode*, Studii Clasice X, 1968, p. 212.

Teama în fața riscului noutății, refuzul ideii de progres sînt incompatibile cu societatea modernă. Iată de ce concepția hesiodică asupra timpului ciclic nu a rezistat. Clătinată puternic pe drumul istoriei prin apariția și răspîndirea tot mai largă a concepției timpului liniar, ea nu mai putea cuprinde o conștiință modernă deschisă căutărilor, neliniștii, haosului necunoașterii.

Astăzi preferăm adesea ordinii sau perfecțiunii unor înfăptuiri ori gînduri trecute haosul, dezordinea, surpriza necunoscutului. Într-un fel, haosul hesiodic dăinuie încă: în tot ce se refuză cunoașterii noastre; în tot ceea ce pare de necuprins.

Iar astăzi, tocmai un asemenea haos al incertitudinilor, al anticipărilor ne ispitește, și nu amintirea unui trecut, oricîtă desăvîrșire ar fi cuprins înăuntrul său trecutul acela.

Pentru că astăzi ne închipuim că haosul hesiodic se cere stăpînit: de noi, de ideile noastre.

QUELQUES ASPECTS DU TEMPS MYTHIQUE CHEZ HÉSIODE

RÉSUMÉ

Malgré tous les rapprochements qu'on a tentés entre la pensée hésiodique et celle d'une science constituée, on ne peut pas s'attendre à trouver chez Hésiode une compréhension pour le devenir historique, pour une temporalité conçue comme un cadre unique au cours linéaire et irréversible. Une telle conception n'était point compatible avec son époque. Le temps ne constitue pas pour le poète d'Askra l'unique coordonnée de la courbe de l'existence et ne se déroule point d'une manière continue depuis un commencement vers une fin. Sa vision temporelle opère sur un registre particulier de transition, et reste souvent confuse. Elle ne coule pas de proche en proche, suivant la ligne d'une continuité rigoureuse; elle prend le plus souvent la forme d'une construction imaginaire, spontanée, intense (le mythe des âges), d'une chronologie bizarre (le calendrier vs. 765—828), etc. Il n'y a, tout au long du poème des travaux et des jours, aucune référence au temps qui semble porter les caractères d'une conception historique. Le temps hésiodique fuit lorsque les événements se déroulent, reste sur place dès que la sensibilité du poète s'attarde pour ouvrager une image, se renverse tout simplement si Hésiode se laisse tenter par l'idée de joindre à l'âge de bronze, l'âge meilleur des héros. Son poème tout entier semble graviter autour de l'idée de la répétabilité et de la cyclicité de la vie biologique, psychique, sociale. Une observation permanente des rythmes bio-cosmiques, une illustration constante de la régénération périodique de la vie, se constituent en coordonnées de base qui traversent tout l'œuvre hésiodique.

Après avoir suivi l'expérience d'un déroulement cyclique du temps dans la conception d'Hésiode (en essayant de la surprendre aussi sur la voie des influences orientales), nous nous sommes proposé de dé-

chiffrer la manière dont ce système de penser a opéré sur certaines formes des idées et de la sensibilité propres au poète, sur l'attitude fondamentale adoptée par lui à propos de l'existence.

Tout en lui attribuant la conception d'une décadence cosmique progressive et continue, la plupart des chercheurs arrivent à construire toute la personnalité du poète sur une dimension unique, celle d'un profond pessimisme. Mais, si l'on tient compte du penchant que le poète manifestait pour l'éternel retour, sa pensée, renfermée dans l'image d'un temps-cycle, pourrait acquérir tout au plus une valeur ambivalente : pessimiste et optimiste à la fois. La fuite du temps implique pour lui un éloignement progressif de l'absolu des commencements et, par conséquent, la perte de la perfection initiale. Seulement, cette plénitude, quoique perdue, est récupérable. Hésiode croit à un retour du temps mythique d'origine, il espère retrouver l'âge d'or (vs. 174—175). Grâce à ce retour aux sources de la perfection des commencements, l'existence sombre du cinquième âge pourrait être sauvée, et la vie deviendrait possible dans un monde défectueux et mal fait comme le sien. Nous ne pouvons donc pas attribuer à Hésiode une vision pessimiste de la vie si ce n'est dans le sens d'une nostalgie des commencements, de l'âge d'or, d'une perfection qui ne devrait être atteinte qu'après un certain temps.

EINWÄNDE GEGEN DIE DEMOKRATIE IN DER LITERATUR DES 5./4. JH.

VON

MAX TREU

(München)

Der neue Historikerpapyrus in Michigan, erstmalig im August 1968 von R. Merkelbach und C. H. Youtie veröffentlicht (Zeitschr. f. Pap. u. Epigr. 2, 1968, 161 ff.), dann (ebda. 3, 1968, 101 ff.) von A. Henrichs auf seinen Quellenwert hin interpretiert, bringt, ausführlicher als Xenophon (Hell. II 2, 15 ff.) — von Diodors Kurzbericht (XIII 107) und Plutarchs Lysandervita (c. 14) ganz zu schweigen — und sachlicher als Lysias (12, 68; vgl. 13, 8/9), einen Bericht über das Auftreten des Theramenes in einer athenischen Volksversammlung des vorletzten Kriegsjahres (Dez. 405)[1]: als Athen durch Lysander vom Piräus her blockiert, von der Landseite durch ein Spartanerheer unter König Agis belagert, trotz aussichtsloser militärischer Lage und Hungersnot nicht zu bedingungsloser Kapitulation bereit war, sondern noch darauf hoffte, den Krieg möglichst günstig beenden zu können. Ein — sage und schreibe — Symmachieangebot Athens, vom König Agis zuständigkeitshalber nach Sparta weiterverwiesen, findet dort bei den Ephoren nur blanken Hohn (Xen. a. O. § 11—13): begreiflicherweise, denn durch eine plötzliche Frontwendung von 180 Grad ist eine heillos gewordene politische Situation nun einmal nicht zu kurieren, geschweige denn eine Kriegsschuld im Handumdrehen zu bereinigen. Um diese Illusion ärmer, diskutieren die Athener daraufhin in der Volksversammlung — sie wird „die erste" genannt — über die bestmöglichen Friedensbedingungen. Ein Mitglied des Rates, Archestratos, der sich für Annahme der spartanischen Forderung betr. weitgehender (wenn auch nicht totaler) Schleifung der Langen Mauern ausspricht, muß für diesen realistischen Vorschlag ins Gefängnis[2]. Ein Psephisma — es wird übrigens in neuerer Zeit mehrfach auf den

[1] Vgl. etwa P. Cloché, *La démocratie athénienne*, 1951, 198.

[2] Vgl. Aeschin. III 150; „Friedenswillige ins Gefängnis abführen lassen, das heißt, die πολιτεία Κλεοφῶντος nachahmen". Daß die strategische Bedeutung einer teilweisen Schleifung der Befestigungsanlagen ebenso einschneidend ist wie eine totale Schleifung, konnte sich allerdings auch damals jeder sagen, der die demagogische Formulierung durchschaute.

StCl, XII, 1970, p. 17—31, Bucureşti

Demagogen Kleophon zurückgeführt [3] —, das besagte, über Niederreißung der Mauern zu beraten sei bei Todesstrafe verboten, sollte diese Frage als indiskutabel hinstellen und ein für alle Mal besiegeln (Xen. §14): als ob durch Präventivverbote eine Katastrophe, durch Maulkorbdekrete eine Entwicklung aufzuhalten wäre. In dieser Situation hat sich — in der „zweiten Volksversammlung" — Theramenes anheischig gemacht, möglichst günstige Friedensbestimmungen mit den Spartanern auszuhandeln, ohne zu sagen, welche. Das wußten wir schon bisher aus Lysias 12, 69, auch, daß es zur Annahme dieses Vorschlages trotz lebhaften Widerspruches gegen solche Geheimnistuerei kam. Theramenes geth als Gesandter mit unbeschränkter Vollmacht zu Lysander (nach Samos).

Betrachten wir nun den neuen historischen Text des Michigan-Papyrus, so ist erstens festzustellen: die anfänglichen Einwände der Opponenten gegen Theramenes lauten fast genauso wie bei Lysias; verwiesen auf die Parallelstelle hatten schon die Herausgeber: noch ausdrücklicher tut das, mit Recht, Henrichs. Die positiven Argumente des Theramenes lesen wir dafür zum ersten Mal in dem neuen Papyrustext [4]. Diese Argumente, letztlich Argumente gegen das reguläre demokratische Verfahren, speziell gegen die Publizität der Politik in Athen, sind so töricht nicht und verdienten, auch heute beherzigt zu werden. Hier aber wird vor allem die historische Frage zu stellen sein, ob gerade diese Argumente auch sonst in der Diskussion über die Demokratie eine Rolle gespielt haben.

Die betreffenden, im Pap. (P.) und bei Lysias (L.) ähnlichen Textpartien lauten:

Lysias 12, 69	Pap. Michigan
ἀντιλεγόντων δὲ πολλῶν Θηραμένει	. . . ἀντέλεγον αὐτῷ φάσκοντες
εἰδότες δέ, ὅτι	ἁπάντων ἀτοπώτατον αὐτὸν διαπράττεσθαι·
οἱ μὲν ἄλλοι ἄνθρωποι	τοὺς μὲν γὰρ ἄλλους
τῶν πολεμίων ἕνεκα	τἀπόρρητα ποιεῖσθαι
τἀπόρρητα ποιοῦνται,	πρὸς τοὺς πολεμίους,
ἐκεῖνος δὲ	ἐκεῖνον δὲ
ἐν τοῖς αὑτοῦ πολίταις	περὶ ὧν τοῖς ἐχθροῖς
οὐκ ἠθέλησεν εἰπεῖν ταῦθ', ἃ	ἐρεῖν μέλλει,
πρὸς τοὺς πολεμίους	ταῦτα πρὸς τοὺς πολίτας
ἔμελλεν ἐρεῖν	λέγειν μὴ τολμᾶν

Gegen diese Einwände tritt — und hier ist der neue Papyrus, wie gesagt, unsere einzige Quelle — Theramenes in der Volksversammlung auf. Er beginnt mit dem Satz: „Die Hauptschuld an der Verkennung der Lage haben die Rhetoren", [τὸ] πλεῖστον τοῦ δέοντος ἁμαρτάνουσιν [οἱ] ῥήτορες. Wir halten hier in der Betrachtung des Textes erst einmal inne. Die Sphäre, aus der jene Einwände stammen, hat der anonyme

[3] Vgl. Swoboda, RE XI 704.

[4] „Den größten Teil des Papyrus nimmt eine Rede des Theramenes ein, die für uns völlig neu ist". Henrichs a. O. 107.

Historiker mit ῥήτορες klar genug gekennzeichnet[5]: die Personen hat er ungenannt gelassen, bzw. den hauptschuldigen Rhetor hinter pluralischer Anonymität versteckt. Wollten wir uns fragen, welche Rhetoren denn nun gemeint sind, so kommt man auf Kleophon: umso mehr, als dieser Rhetor, der nie ein militärisches Amt bekleidet hat, laut Lysias 13,8 in der „ersten Volksversammlung" als einziger Redner die Sache des Volkes vertreten hatte mit der Feststellung, die Mauern niederreißen zu lassen, sei auf keine Weise möglich: ὑπὲρ ὑμῶν πάντων ἀναστὰς ἀντεῖπεν ὡς οὐδενὶ τρόπῳ οἷόν τε εἴη ποιεῖν ταῦτα. Implizit liegt diesem „Unmöglich" eine Bezugnahme auf das vorhergehende Psephisma zugrunde, das wir bereits zu erwähnen hatten, mag es nun vom gleichen Kleophon beantragt gewesen sein oder von einem seiner Gesinnungsgenossen. Ebenso kann aber auch in der Wendung „Verbotenes tun", die gleichlautend, sogar beide Male mit Krasis, als τἀπόρρητα ποιεῖσθαι bei Lysias und im neuen Papyrustext uns entgegentritt, eine implizite Bezugnahme auf jenes Verbot zugrundeliegen. Hierin einen authentischen Ausspruch des Demagogen Kleophon zu sehen, dürfte kaum zu gewagt sein, zumal die (mediale) Wendung so alltäglich nicht gewesen zu sein scheint.

Damit rücken wir der Quellenfrage einen Schritt näher. Merkelbach ist auf sie nicht eingegangen, wohl aber Henrichs, und in der Tat muß sie sich einem aufdrängen, besonders, da sie selbst ein Stück Zeitgeschichte widerspiegelt und exemplarisch für ähnlich gelagerte Fälle sein kann. Zur Lösung der Quellenfrage kann allerdings die angenommene Authentizität jenes einen Kernsatzes allein kaum beitragen. „Es kann sich immer noch um ein Apophthegma handeln", hat Wilamowitz in einem vergleichbaren Fall mit Recht gesagt[6]. Ein solcher anti-oligarchischer Ausspruch kann als politisches Schlagwort sehr wohl vielfach kolportiert worden sein. Die auffälligen Übereinstimmungen in den umrahmenden Sätzen jedoch, auffällig in der Reihenfolge der Argumente und ihrer antithetischen Gliederung mehr noch als in der Wortwahl, zwingen entschieden zu konkreterer Fragestellung. Da eine zufällige Übereinstimmung solchen Ausmaßes auszuschließen ist, so muß entweder L. von P. oder P. von L. abhängen oder beide von einer gemeinsamen Vorlage. Nun ist die Lysiasrede gegen Eratosthenes[7], zeitlich nur um etwa ein Jahr von der berichteten Ekklesie entfernt, fraglos als der ältere Text anzusehen: u. W. hat kein Historiker oder Atthidograph sein Werk mit dem J. 403 abgeschlossen und um diese Zeit publiziert. Die Folgerung von Henrichs könnte also (trotz ihrer etwas suspekten Entschiedenheit) durchaus plausibel erscheinen: „Daß die Formulierung auf Lysias zurückgeht, wird man nicht bezweifeln... Der Verfasser des Papyrustextes hat Lysias direkt kopiert" (a. O. 106). Daß eine Umkehrung dieses Satzes aus den genannten chronologischen Gründen nicht in Frage kommt, ist zuzugeben. Andererseits ist aber der lysianische Bericht, wie auch Henrichs zugibt, aufs ganze gesehen derart lückenhaft und ungenau — er berichtet z. B. überhaupt nichts über eine Replik

[5] Merkelbachs Übersetzung „Vorredner" kann ich nicht zustimmen.

[6] Wilamowitz, *Aristoteles und Athen*, 1893, I 168 (vgl. u. S. 20 Anm. 9).

[7] Über die historische Situation, in der Lysias die Rede gegen Eratosthenes gehalten hat, vgl. Wilamowitz a. O. II 218 ff.

des Theramenes —, so daß der Verfasser von P. aus diesem „fadenscheinigen" lysianischen Bericht unmöglich alles entnehmen konnte, was über jene Volksversammlung und ihr Ergebnis zu berichten war. So schließt denn nun Henrichs weiter, übrigens ohne sich zu fragen, woher denn der Metöke Lysias seine Information über die — ihm damals zur Zeit der Dreißig rechtmäßig nicht zugängliche — Ekklesie bezogen haben mag (a. O. 107): „Dem Papyrus liegt also außer Lysias noch eine zuverlässigere Quelle zugrunde... Tatsächliche Protokolle als gemeinsame Quelle scheiden ohnehin aus".

Hier wie auch an anderer Stelle wird aber nun leider nur zu klar, daß Henrichs ausschließlich mit schriftlichen Quellen rechnet: eine Gefahr, der jeder Literarhistoriker nur zu leicht erliegen kann, sobadl es um nachthukydideische Zeugnisse geht. Auch vollführt Henrich in methodischer Hinsicht einen Salto, den nicht jeder ihm nachmachen kann, wenn er plötzlich die Frage nach der Authentizität der Argumente des Theramenes zurückstellt („es geht also nicht darum, ob diese kurze Rede Authentizität beanspruchen kann") und dafür die Frage, „welcher Schriftsteller sie konzipiert haben kann", vorzieht: um bei einem „kleinen Historiker oder Parteigänger mit literarischen Ambitionen" zu landen, „dem es mehr um die Darstellung des Theramenes als um historische Fakten zu tun war" (a. O. 107 f.). Ehe man den Text zerreißt und die *or. obliqua* auf Lysias, die anschließende *or. recta* aber auf eine „bessere Quelle" zurückführt, sollte man zuzugeben bereit sein, daß in P. ein durchaus einheitlicher Bericht vorliegt, gipfelnd in der Widerlegung der antithetisch formulierten Einwände der Opposition (*or. obl.*) durch die Rede des Theramenes. Ohne diese Widerlegung — also bei Lysias, der den Theramenes nicht mag — hat der Bericht keinen Clou, ohne den es doch unverständlich bliebe, wie Theramenes sich faktisch durchsetzen konnte, was ihm damals fraglos gelang. Jegliche gegenseitige Abhängigkeit von L. und P. ist dann allerdings auszuscheiden. Historische Gegebenheiten (die literarische Priorität des Lysias) und Überlegungen (die sozusagen den Kochtopf und den dazugehörigen Deckel nicht aus verschiedenen Läden holen wollen) führen somit zur Annahme einer gemeinsamen Quelle. Wir wollen sehen, zu welchen Folgerungen diese Annahme führt.

Eine Rede des Demokratenleaders Kleophon, als Pamphlet in Umlauf gebracht[8], würde zwar die übereinstimmenden Textpartien erklären, käme aber nicht als Quelle für die gescheite Replik des Theramenes in Betracht, die in P. den Höhepunkt jener Volksversammlung bildet. Das Gleiche gilt *mutatis mutandis* für eine evtl. als Pamphlet veröffentlichte Rede des gemäßigten Oligarchen Theramenes. Mit einer solchen, die von Xenophon *Hell.* II 3, 19 und unabhängig von ihm bei Aristoteles *Ath. Pol.* 36, 2 benutzt wäre, hatte s. Zt. Wilamowitz gerechnet[9] wegen des bei beiden Autoren wiederkehrenden zugespitzten

[8] Lysias, or. XII war „eine so ausgezeichnete Schrift, daß er sie als Pamphlet veröffentlicht hat, gewiß nicht ohne Erfolg für seine Sache". Wilamowitz a. O. II 223; vgl. Henrichs 106.

[9] A.O. I 167. Vgl. Henrichs a. O. 108. Einwände bringt Jacoby, *Atthis* 386 n. 54, vgl. Verf., RE IX A Sp. 1942. Ich muß gestehen, trotz Ps.-Xen. *Rep. Ath.*, keine rechte Vorstellung von einer eventuellen Parteischrift des Theramenes zu haben.

Ausdruckes: „als ob ἀρετή auf die Zahl 3000 beschränkt wäre", worin Wilamowitz eine authentische Aussage des Theramenes erkennt, die literarisch allerdings eher in einer Parteischrift als in einer Rede des Theramenes präsentiert worden sei. Auf dererlei Mutmaßungen über die mögliche schriftliche Form der gemeinsamen Vorlage müssen wir jedoch, wie sich zeigt, nicht nur aus Resignation verzichten. Schlägt nämlich in beiden Texten, bei L. und P., die authentische Form des „wirklich Gesagten" [10] durch, so erübrigt sich die Annahme einer gemeinsamen schriftlichen Quelle. Wir werden uns zwar den Metöken und späteren Neubürger Lysias nicht als Augenzeugen in jener Volksversammlung anwesend denken, auch von dem anonymen Historiker solches nicht erwarten: wieviel aber gute mündliche Berichterstattung wert sein kann, wie nahe sie uns an Ereignisse, wie sie wirklich waren, an Reden, wie sie wirklich gehalten wurden, heranführt, auch das kann sich aus zwei so weitgehend übereinstimmenden zeitgenössischen Texten ergeben.

Hält man sich vor Augen, wie weitgehend auch Thukydides, trotz der Kenntnis des herodoteischen Geschichtswerkes, trotz der kritischen Bezugnahme auf den Atthidographen Hellanikos von Lesbos, trotz der Benutzung einer sizilischen Siedlungsgeschichte, vielleicht den Sikelika des Antiochos von Syrakus [11], auf mündliche Berichterstattung angewiesen ist: wie ja auch das Werk des anonymen Thukydidesfortsetzers, den wir den Historiker von Oxyrhynchos nennen, abgesehen von einem Thukydideszitat „does not, in fact, suggest much use of literary sources" [12], sondern hauptsächlich auf mündlicher Information basiert: dann darf unsere Antwort auf die Quellenfrage wohl exemplarisch genannt werden für die Frühzeit und Blütezeit der Historie. Erst der Bibliotheksbenutzer Timaios sah sich ganz auf literarische Quellen angewiesen [13].

Doch zurück zu dem neuen Papyrustext, zu seiner interessantesten Partie, der Rede des Theramenes. Der Text, in dem allerdings am Schluß eine Lücke unausgefüllt bleibt, lautet:

[τὸ] πλεῖστον τοῦ δέ-
ον[τος ἁ]μαρτάνουσιν
[οἱ] ῥήτορες, εἰ μὲν γὰρ ἐφ' ἡ[μῖν]
[γε] ἦν, ἔφη, τὴν [εἰ]ρήν[ην ἐπιτά-]
[ξα]ι, οὐδὲν δ[ι]έφερεν ἄ[ν ὑ-]
[μ]ᾶς ἀκούειν ἐφ' οἷς αὐτ[ὴν]
[ἡγ]οῦμαι τῇ πόλει ποιή[σα-]
[σ]θαι καλῶς ἔχειν. ἐπει-
[δὴ] δὲ οἱ πολέμιοι κύριο[ι]
[κα]θεστᾶσιν, [ο]ὐκ ἀσφαλές
[ἐσ]τιν εἰκῇ περὶ αὐτῆς λέ-

„In der Verkennung der Lage begehen den größten Fehler die Rhetoren. Stünde es nämlich bei uns", sagte er, „den Frieden zu diktieren, so würde es nichts ausmachen, wenn ihr zu hören bekommt, unter welchen Bedingungen ihn abzuschließen meiner Ansicht nach für die Stadt gut ist. Da aber die Feinde Herren der Situation geworden sind, ist es nicht ungefährlich, Vermutungen über den

[10] Daß in diesem Falle Xenophon nicht den gleichen Bericht bringt, erklärt sich vielleicht aus seinem Leben außerhalb Athens. Unser anonymer Historiker ist eher Theramenesfreundlich: die Angriffe der Opposition gegen Th. sind („er wagt nicht") schärfer als bei Lysias („er will nicht"). Wer schimpft, büßt an Glaubwürdigkeit *eo ipso* ein.

[11] Vgl. dazu K. v. Fritz, *Die griech. Geschichtsschreibung* I (1967) 511 f.

[12] I. A. F. Bruce, *An Historical Commentary on the 'Hellenica Oxyrhynchia'*, 1967, 6.

[13] FGrH 566 T 19 (25 d).

[γε]ιν. οὐ γὰρ δηλονότι τῶ[ν]
[δι]δομένων αὐτοῖς πα-
[ρ' ἡ]μῶν οὐδὲν ἀξιώσου-
[σιν] ἀφαιρεῖν, ἕτερα δὲ πρὸς
[τού]τοις ἐπιτάττειν ἐπι-
[χειρ]ήσουσιν. τὴν οὖν αἵρε-
[σιν] οὗτοι μὲν ἐπ' ἐκείνοις
[θήσ]ουσιν, ἐγὼ δ' ἐφ' ὑμῖν.
[...].υ.[.] γὰρ τὰ [π]αρ' ἐκείνων [14]
[.....]. αντα ἐν τῶι βουλεύ-
[σα]σθαι περὶ αὐτῶν.

Frieden in Reden zu verlautbaren. Denn natürlich werden sie den Anspruch stellen, daß von keinem unserer Zugeständnisse etwas abgestrichen wird. Sie werden zudem daran gehen, noch anderes uns aufzubürden. Die Entscheidungswahl werden diese Leute (= die Rhetoren) also jenen anheimstellen, ich dagegen euch. Es ist ja (enthalten?) das von jenen (Kommende?) alles in dem Beratschlagen über diese Dinge".

So weit die in prägnanter Kürze bei unserem Historiker wiedergegebene, in ihrer Argumentation einleuchtende Rede des Theramenes. Sie besagt letzten Endes das Gleiche, was mancher, in seinem politischen Instinkt wacher und wohlmeinender Bürger — einerlei, welchen Landes — in dem besorgten Satz zusammenfassen könnte: „Es wird zuviel geredet bei uns". Auch hinter diesem „Zuviel" stünde nicht der Überdruß des Hörers, nicht ein normatives Gefühl für Maßhalten, sondern der Vorwurf, daß an die Auswirkungen in der Weltöffentlichkeit überhaupt nicht gedacht wird. Ein Argument gegen freie Meinungsäußerung möchte der Schreiber dieser Zeilen hieraus keinesfalls ableiten, wohl aber die Wichtigkeit besonnenen Redens unterstreichen. Jener Vorwurf scheint also leider recht aktuell und wird es wohl immer bleiben. Wie wenig neu er ist, kann der Historiker und Philologe nun durch diesen neuveröffentlichten Text aus der Zeit um d. J. 400 v. Chr. mit einem Beispiel aus der Geschichte Athens belegen. Weitere Beispiele dieser Art sind selten [15]. Zwar wußten wir bisher schon, daß Miltiades, der ruhmreiche Sieger von Marathon, s. Zt. „70 Schiffe und ein Heer und Geld von den Athenern" gefordert hatte, „ohne zu sagen, gegen welches Land er ziehen wollte" (Hdt. VI 132), und Themistokles hat, wenn man der von Plutarch (*Them.* c. 20) erzählten Anekdote Glauben schenkt, einen „nützlichen" Vorschlag nicht der Volksversammlung vorlegen wollen: δημηγορῶν ἐν τοῖς Ἀθηναίοις ἔφη τινὰ πρᾶξιν ἔχειν ὠφέλιμον μὲν αὐτοῖς καὶ σωτήριον, ἀπόρρητον δὲ πρὸς τοὺς πολλούς. Darauf habe man den wegen seiner Gerechtigkeit bekannten Aristeides ermächtigt, sich den Plan des Themistokles unter vier Augen erklären zu lassen und darüber zu befinden. Daß Aristeides den tückischen Plan, im eigenen Lager Feuer an die Schiffswerften legen zu lassen, ablehnte, ist klar. Demnach wäre, so folgern wir, dem Themistokles wohl bewußt gewesen, daß propagandistische Heimtücke und

[14] Die Buchstabenspuren des ersten Wortes in Z. 31 scheinen mir vereinbar mit]ευε[ι] (e. g. [λοχ]εύε[ι]?), und [ἥκοντα] πάντα Z. 32 ist viell. nicht schlechter als die Versuche der Herausgeber.

[15] Für die frühe Adelszeit vgl. Nestors Mahnung (Homer, *Ilias* A 255 f.): Priamos und die Troer würden sich freuen, wenn sie erführen von eurem Streit.

Über die Vorliebe der Spartaner, nur vor einem kleinen Gremium zu verhandeln und τῷ ... πλήθει οὐδὲν εἰπεῖν, ist Thuc. IV 22, 2 (der Sprecher ist hier Kleon) nur ein Beispiel unter vielen. Vgl. auch Verf., *Staatsrechtliches bei Thukydides*, Historia 17, 1968, 129 ff.

Publizität demokratischer Politik schwer vereinbar sind, und bei Miltiades ist die Überlegung nicht auszuschließen, durch Angabe des Zieles könnte der präsumptive Gegner, in diesem Fall die Parier, vorher gewarnt werden. Doch ist die Heimtücke des Themistokles und die herrische Aussageverweigerung des Miltiades von der einleuchtend begründeten Zurückhaltung des Theramenes ebenso zu scheiden wie die Kritik an der Publizität demokratischer Politik in Athen von dem häufig vorgebrachten Vorwurf unbeschränkter Redefreiheit („Isagoria" oder „Parrhesia" [16]), insofern als hier der Vorwurf nicht intellektuell, sondern funktional begründet ist. In den geistigen Auseinandersetzungen um die Demokratie gebührt daher diesem neuen Zeugnis eine besondere Stelle.

Was sich zu diesem weiteren Thema, in das unser neues Zeugnis einzuordnen ist, feststellen läßt, ist nicht eben viel, wenn auch entschieden mehr, als hier in einem skizzenhaften Überblick dargelegt werden kann, der sich vorwiegend auf Herodot, Ps.-Xenophon, Thukydides, Platon und Demosthenes beschränkt, auf Isokrates, Aristoteles u. a. aber nicht mehr eingeht, dafür allerdings die Anfänge der Demokratie mitberücksichtigt.

Daß auch diese Verfassungsform von den Griechen gefunden, bzw. geschaffen und, in Athen vor allem, in jahrhundertelanger Übung durchexerziert worden ist, ist oft gesagt worden. Ersteres ist ja auch ohne weiteres aus dem Namen Demokratie abzulesen, bzw. aus deren Umschreibungen wie „den Demos mit Macht umkleiden", während eine andere Umschreibung, ἐς μέσον τιθέναι τὰ πράγματα (vgl. lat. *in medio ponere, in medium conferre* [17]), das allgemeine Interesse, die allgemeine Zugänglichkeit der Politik hervorhebt. Die Geburtsstunde der Demokratie ist nun aber nicht durch eine Revolution gekennzeichnet, auch nicht durch eine Proklamation der Souveränität des Volkes: die konnte, wie die große Rhetra [18] schon im 8. Jh. für Sparta zeigt, auch unter einem Volkskönigtum, also in der Monarchie, anerkannt werden. Das Prinzip der Wählbarkeit zu Ratsstellen, die vorher wohl erblich gewesen waren, kennzeichnet vielmehr und doch zunächst nicht auf radikale Weise den Anbruch einer neuen, fortschrittlicheren Zeit. Eine Inschrift aus Chios mit „der Rat des Volkes, mit Strafgewalt, gewählt, zu je 50 Mann aus jeder Phyle" (βολὴ ... δημοσίη, λεκτὴ ἐπιθώϊος πεντήκοντ' ἀπὸ φυλῆς), datierbar um oder vor 600 v. Chr., ist wohl der älteste, zudem, wie gesagt, nichtattische Beleg für eine „demokratische Bewegung", so daß Wilamowitz folgern konnte: „Gewiß, nicht für sein Zivilrecht, aber wohl für die Demokratisierung der Verfassung konnte Solon etwas

---

[16] Vgl. G. Scarpat, *Parrhesia. Storia del termine e delle sue traduzioni in Latino* (1964). Zu letzteren gehört u.a. *fiducia*, woraus sich, worauf Sc. nicht einzugehen Anlaß hat, „*fiduzit* !" im Studentenlatein als *fiducia sit* erklärt, bedeutungsgleich mit „*colloquia* !".

[17] *In medio omnibus palma est posita, qui artem tractant musicam* (Ter. *Phorm.* prol. 16), *tabulae sunt in medio* (Cic. *Verr.* 2, 42 § 104), *rem totam in medio ponere* (Id. *ib.* 2, 1,11 § 29), *dicendi ratio in medio posita* (Id. *de or.* 1, 3, 12).

[18] Von meiner (und Wade-Gery's)Konjektur δάμῳ δ'ἀνταγορίαν ἦμεν καὶ κράτος abzugehen haben auch neuere Forschungen mich nicht bewegen können (A. G. Tsopanakis, *The technical and formular aspects of the Spartan rider*, Europa, Festschr. f. E. Grumach, 1967, 303 ff.; C. Pavese, *Un' emendazione alla Retra di Licurgo*, Riv. di fil. cl. 95, 1967, 129 ff.; Verf., Hermes 76,1941, 22 ff.).

aus Ionien holen“ [19]. Auch Solon, der mehr oder weniger zu Recht als erster Begründer attischer Demokratie gilt [20], ist ohne Schaffung neuer Instanzen, mit teilweiser „Umfunktionalisierung“ der alten ausgekommen, wenn man von der Schaffung eines neuen, gewählten Rates aus je 100 Mann von jeder Phyle absieht, der manche Funktionen übertragen bekam, die bisher der auf dem Areshügel tagende Adelsrat, der Areopag, wahrgenommen hatte. Zeitliche Beschränkung der höchsten Ämter gab es wohl in Athen schon vor Solon; eine aus Persönlichkeitsvorwahl und Losverfahren kombinierte Wahl zu dem höchsten Amt wird Solon zugeschrieben; obligate Rechenschaftsablage nach Ablauf der Amtszeit gibt es seit jener Zeit und die sog. Popularklage ist wiederum eine Neuerung Solons. Hierbei konnte jeder attische Bürger, auch wenn er persönlich nicht direkt betroffen war, Klage erheben gegen geschehenes Unrecht. Zusammen mit der vielgerühmten Isonomie (= Gleichheit vor dem Gesetz) sind das die neuen, prinzipiell wichtigen demokratischen Maßnahmen, die ohne Übertreibung bahnbrechend genannt werden dürfen. Erwähnt sei auch die weniger rational-evidente, als vielmehr humane grundsätzliche Bestimmung, der zufolge eine Verpfändung der persönlichen Freiheit, die Schuldknechtschaft also, für alle Zeit verboten sein sollte. Zwar ist zuzugeben, daß es Solon bei seinen Reformen auf Ausgleich, auch auf einen Ausgleich von Klassengegensätzen ankam; an Schaffung mathematischer Gleichheit hat er jedoch nie gedacht. „Dem Volk gab ich so viel Macht wie genug ist“, sagt er selbst, „man soll es weder zu sehr einschränken noch ihm die Zügel zu frei lassen“ [21]. Daß er es nicht allen Athenern recht machte, zeigt dieser Ausspruch, aber auch seine Selbstverteidigung in anderen Gedichten. So viele und mannigfache Vorwürfe gegen ihn sich daraus ablesen lassen, z. B. daß er die Hypotheken auf Grundbesitz zwar anullierte, an eine Neuverteilung des Grundbesitzes jedoch nicht dachte — prinzipielle oder funktionelle Einwände gegen die Demokratie sind nicht darunter: vermutlich, weil die Prinzipien der Demokratie zu einsichtig und selbst für konservatives Denken unwiderlegbar erschienen. Daß die neue Politeia sich als unfähig erwies, die Tyrannis der Peisistratiden zu verhindern, können allenfalls die Folgezeit und wir ihr zum Vorwurf machen. Die Beseitigung der Peisistratidenherrschaft haben die Athener bekanntlich dem Eingreifen Spartas, nicht den vielgepriesenen athenischen Tyrannenmördern zu verdanken, so gern auch die patriotische Legende immer wieder aufgewärmt wurde. Der nächste Neugründer attischer Demokratie, Kleisthenes, hat auf rational einsichtigen Prinzipien weitergebaut. Ich nenne nur die territoriale Neueinteilung der Bevölkerung und den allmonatlichen Wechsel (der Prytanien) im Vorsitz des Rates. Mit der Schaffung des Scherbengerichtes wurde nun allerdings auch der jungen Demokratie ein merkwürdiges Sicherheitsventil geschaffen: bei 6000 abgegebenen Ja-Stimmen — die Bevölkerung der Stadt Athen mag damals etwa 30 000 betragen haben — mußte ein Politiker auf 10 Jahre in die Fremde, ohne daß es eines Schuldspruches bedurft hätte und ohne daß der Ver-

[19] Wilamowitz, *Nordionische Steine*, AbhAkBerlin 1909, 68 *ff.*, bes. 71. Die Inschr. jetzt auch bei Todd, GHI I[3] nr. 1, dazu Bengtson, *Griech. Gesch.* 216.

[20] Vgl. Cloché a. O. 7 gegen Isokrates, Aristoteles etc.

[21] Solon fr. 5 D.[3], vgl. jetzt A. Martina, *Solon. Testimonia veterum*, Rom 1968.

bannte Einbuße an Ehre oder Vermögen erlitt. Daß die oligarchisch gesinnten Athener gegen jede dieser Reformen des Kleisthenes etwas einzuwenden hatten, ist anzunehmen. Zeugnisse für eine offene, dialektisch argumentierende Opposition finden sich in unseren dürftigen Quellen nicht. Wie ein Isagoras, trotz seines demokratischen Namens der erbittertste Gegner des Kleisthenes, im einzelnen argumentiert und seine Anträge z. B. auf Verbannung der Alkmaioniden auch politisch (nicht nur religiös) motiviert haben mag, wissen wir nicht. Die von seinem Freunde, dem Spartanerkönig Kleomenes, in Athen vorgenommenen Maßnahmen muten wie nackte, brutale Gewaltpolitik an: Vertreibung von 700 Familien, Versuch, den Rat aufzulösen und die Regierung auf 300 Anhänger des Isagoras zu übertragen (Hdt. V 72). So wird man im Hinblick auf diese, aber auch noch auf die Folgezeit sagen dürfen: „Es muß... aber festgehalten werden, daß diese antidemokratische Front sich nicht auf Grund prinzipieller Erwägungen bildete. Es wurde kein Programm aufgestellt und danach Anhänger geworben. Man debattierte nicht über Verfassungsfragen" [22]. Wir dürfen uns also darauf beschränken, eine Reihe von Demagogen namentlich anzuführen, die, allesamt von adeliger Herkunft, teils (wie Themistokles) die demokratischen Konsequenzen der Machtpolitik erkannten und befürworteten, teils erbitterte, oligarchisch gesinnte Gegner jeder Demokratisierung blieben: so Miltiades gegen Themistokles, Xanthippos gegen Miltiades, Themistokles gegen Megakles, Kimon gegen Perikles, Perikles gegen den Melesias-Sohn Thukydides. Aber nicht genug damit, daß sich politische Auseinandersetzungen in persönlichen Machtkämpfen der Antagonisten zu erschöpfen scheinen, immer mehr wendet sich die „Volksherrschaft" gegen die Reichen unter den Mitbürgern, wobei nun allerdings zu berücksichtigen ist, daß die attische Demokratie, nicht zuletzt dank dem weitblickenden Flottenbauprogramm des Themistokles, in den Perserkriegen ihre Feuertaufe glänzend bestanden hatte zu Nutz und Frommen und zum Ruhme von ganz Hellas. Aller Welt war damit eklatant bewiesen, daß eine Demokratie auch in bedrohlichster Situation einwandfrei funktionieren kann. Hoch aufgerichtet war damit das Banner der politischen Freiheit, und hatte bei Marathon noch das aus den höheren Censusklassen rekrutierte Hoplitenheer gesiegt, seit Salamis konnte jeder der untersten Bevölkerungsklasse, der Theten, die als Schiffsmannschaft Dienst taten, diese Freiheit nun auch als seine Freiheit ansehen. Aber so sehr man den Weitblick eines Themistokles bewundern mag, der u. a. die Räumung Athens schon vor der Schlacht bei den Thermopylen grundsätzlich beschließen ließ [23], vor einer Überschätzung der politischen Urteilsfähigkeit des 'Durchschnittsatheners', vor einer Gleich-

[22] G. Prestel, *Die antidemokratische Strömung im Athen des 5. Jahrhunderts bis zum Tode des Perikles*, Breslauer Hist. Forschungen 12, 1939, 14 (im J. 1969 im allgemeinen ungenießbar).

[23] Zur neuen Inschrift aus Troizen (SEG 22 (1967) 274; Ib. 23 (1968) 191) s. Verf., Historia XII, 1963, 47 ff. (gegen Habicht), das. 69 weitere Lit. Vgl. neuerdings G.A. Lehmann, Historia 17, 1968, 276 ff.

setzung von Volksstimme mit Gottesstimme [24] warnen uns die teils hämischen, teils rachsüchtigen, teils klischeehaften Motivierungen auf mehr als einem Dutzend Scherben der Ostrakophorie des J. 486 v. Chr., die bei den Grabungen des Deutschen Archäologischen Institutes 1966 im Kerameikos außerhalb des Dipylontores gefunden wurden [25]: „Gestütsbesitzer" liest man da, oder „Hurer", „perserfreundlich gesinnt", „aus Persien zugereist", oder „wegen des Waldstückes", „wegen des Rhoikos" (mit Bezug auf uns unbekannte Privataffären), oder „auf Erden ein Schandfleck" oder ein ironisches „ehrenhalber" u. a. m. Erschreckend eng mutet der politische Horizont derer an, die auf diese Weise abfällig über ihre eigenen Politiker urteilten, und Tummelplatz für Mittelmäßigkeit ist die Demokratie wohl nicht erst in Verfallszeiten; doch bleibt das erträglich, wenn es wenigstens einige bedeutende Politiker gibt. Das demokratische Athen, unfähig und nicht gewillt, große Persönlichkeiten lange zu ertragen, hat seine großen Söhne nicht geschont und den „berühmten Undank der Republiken" (Jacob Burckhardt [26]) besonders kraß gezeigt.

Widersinnig fast will die weitere Entwicklung uns erscheinen, in deren Verlauf das demokratische Athen, Bannerträgerin der Freiheit im Kampf gegen orientalischen Despotismus und daher seit den Perserkriegen freiwillig von vielen Griechenstaaten als Führungsmacht anerkannt, nach und nach dank seiner Überlegenheit zur See immer mehr zur tyrannischen Zwingherrin seiner Bündnisstaaten wird, die Demokratie also „ein Reich behaupten will, was eine Aristokratie... viel länger kann" (Burckhardt [27]). Politiker wie Perikles haben diese Entwicklung keineswegs verkannt, haben sich aber mit ihr abgefunden und sie als unvermeidbar bejaht [28]. Andere Patrioten mögen allerdings sich bitter enttäuscht gesehen haben. Vielleicht hat der Dichter Aischylos, dessen ganzer Stolz es war, bei Marathon mitgekämpft zu haben, zu ihnen gehört, als er, bald nach 458, Athen ein zweites Mal verließ und bis zu seinem Tode (456) in Sizilien blieb, wo es um diese Zeit keine Fürstenhöfe mehr gab, die er auf seiner ersten Sizilienreise mehr als 20 Jahre zuvor besucht hatte, wobei sich ihm damals auch der Anlaß geboten hatte, einer neu gegründeten Stadt in einem Festspiel die rechte Art bürgerlichen Zusammenlebens zu „weissagen" [29]. Auch hatte er in einem anderen Bühnenstück (Suppl. 700) in den 60er Jahren mit dem Lobpreis der „vorausdenkenden, in rechter Weise gemeinsam überlegenden Herrschaft" (προμαθὶς εὐκοινόμητις ἀρχά) demokratische Herrschaftsprinzipien durchaus bejaht [30], später u. W. nicht. Wie dem auch sei: erst in dieser späteren, nicht mehr von freiheitlichen Illusionen beherrsch-

[24] Griechen haben das auch nie gesagt Hesiod, *Erga* 763 ff. meint etwas anderes.

[25] Die Gesamtzahl der gefundenen Ostraka beträgt mehr als 4000, die meisten ohne Motivierung. Sie sollen in den AM von F. Willemsen, dem ich die Kenntnis dieser Ostraka verdanke, publiziert werden.

[26] *Weltgeschichtliche Betrachtungen* (S. 177 des KIWI-Taschenbuchs vom J. 1954).

[27] Ebda. 97, wobei B. mit Recht von „Ausartung" spricht.

[28] Außer Thuc. II 63, 2 τυραννίδα ἀρχὴν ἔχετε, vgl. allg. H. Strasburger, Hermes 86, 1959, 17 ff. (= Wege der Forschung: *Thukydides*, 1968, 498 ff.).

[29] *Vita Aesch.* 9 οἰωνιζόμενος βίον ἀγαθὸν τοῖς συνοικίζουσι τὴν πόλιν (Αἴτνην).

[30] Vgl. V. Frey, *Die Stellung der attischen Tragödie und Komödie zur Demokratie*, Diss. Zürich 1946, 7. Patriotisch waren wohl auch die Ἐλευσίνιοι.

ten Epoche attischer Demokratie setzt die theoretische Diskussion voll ein. Die von Herodot an den Perserhof verlegte, aber nur zu deutlich vom rationalen Denken griechischer Sophistik bestimmte Diskussion über Oligarchie, Demokratie und Monarchie ist für uns das eine greifbare Beispiel hierfür, die ps.-xenophontische Schrift vom Staate der Athener das zweite, dem man manche Passagen aus dem berühmten perikleischen Epitaphios bei Thukydides II 35—46 entgegenhalten kann. Der Anfangssatz aus der Rede Kleons bei Thuc. III 37 „eine Demokratie kann nicht über andere herrschen" (...δημοκρατίαν ὅτι ἀδύνατόν ἐστιν ἑτέρων ἄρχειν) scheint allerdings noch eher mit dem Theramenespapyrus vergleichbar, bemängelt jedoch nicht die Publizität.

An der Verfassungsdebatte bei Herodot III 80 ff. interessiert in unserem Zusammenhang am allerwenigsten das Ergebnis dieser Diskussion zwischen Otanes, Megabyzos und Dareios. Daß die Entscheidung zugunsten der Monarchie fallen mußte, war dem Erzähler durch historische Tatsachen von vornherein vorgezeichnet. Die Vorstellung von einem freien, demokratisch sich regierenden Perservolk mußte also bloßes Gedankenexperiment bleiben. Dagegen verdienen die Kennzeichnung der Demokratie und die gegen diese Verfassungsform vorgebrachten Einwände unsere volle, zugleich kritische Beachtung. „Die Herrschaft des Volkes", so läßt Herodot den Otanes sprechen, „hat schon durch ihren Namen — Gleichberechtigung aller [31] — den Vorzug. Ferner...: sie bestimmt die Regierung durch das Los, und die Regierung ist verantwortlich: alle Beschlüsse gehen von der Gesamtheit aus". An dieser Kennzeichnung der Demokratie ist nichts falsch, so gewiß sie zu Unrecht den Eindruck mathematischer Gleichheit weckt und von abgestufter Angemessenheit, von Prärogativen einiger Censusklassen etc. nichts verlautbaren will. Sie ist mit einem Wort doktrinär. Die Einwände gegen die Demokratie, vorgetragen von Megabyzos, sind das allerdings erst recht. „Es gibt", so hören wir da, „nichts Unverständigeres und Hochmütigeres als die blinde Masse... Woher sollte denn dem Volk Verstand kommen? Es hat nichts gelernt und in sich keine Vernunft. Ohne Sinn und Verstand, wie ein Strom im Frühling, stürzt es sich auf die Staatslenkung". In diesen hochmütigen Sätzen spielen, trotz der Affinität von Naturdenken und Sophistik, alte Adelsvorurteile dem Naturdenken arg mit: sonst hätte statt der rhetorischen Frage „woher sollte dem Volk Verstand kommen?" die Konstatierung stehen können, daß die Natur ihre Gaben unterschiedslos verteilt (vgl. Antiphon VS 87 B 44 fr. 2,22 ff. „von Natur sind wir alle in allen Beziehungen gleich geschaffen"), so daß man angeborene Intelligenz dem Demos nicht hätte absprechen dürfen, wenn ihm schon Unbildung vorgeworfen wurde. Auch der dritte Gesprächsteilnehmer, Dareios, macht es sich mit der Widerlegung der Demokratie etwas leicht. Denn obwohl er verspricht, ausgehen zu wollen von der optimalen Erscheinungsform jeder der 3 Verfassungen, spricht er nur von entarteter Demokratie, wo er auf die Demokratie zu sprechen kommt, indem er sagt: „Herrscht dagegen das Volk, so kann es nicht ausbleiben, daß Schlechtigkeit und Gemeinheit sich einstellen. Drängt sich aber Schlechtigkeit in die Sorge um die All-

[31] Vgl. das Lob der Isagorie auch Hdt. V 78.

gemeinheit, so kommt es zwar nicht zu Fehden unter Schlechten, aber... zu festen Verbrüderungen. Sie verschwören sich gleichsam, um den Staat auszubeuten". Insgesamt finden wir also bei Herodot einem theoretischen, nicht an der politischen Praxis orientierten Lobpreis der Demokratie entgegengehalten einerseits intellektuelle Einwände, andererseits Symptome einer entarteten, bald schon zur Tyrannis neigenden Demokratie [32], wobei man sich noch fragen muß, ob eine Cliquenbildung aus Eigennutz nicht viel eher ein Kennzeichen oligarchischer Gesellschaftsordnung ist. Trotz beginnender Diskussion ist der Anspruch des Adels, „die Besten" zu repräsentieren, noch ebenso wenig fragwürdig wie die dementsprechende, verächtliche Identifizierung des Demos mit den „Schlechten".

Das Bild, das die ps.-xenophontische Schrift vom Staate der Athener vermittelt, ist entschieden reichhaltiger und kommt, obwohl Personennamen gemieden werden, historische Reminiszenzen selten sind und nicht das Staatsrecht den Verfasser in erster Linie interessiert[33], der demokratischen Praxis entschieden näher. Nicht zuletzt diesem *aureus libellus* (Wilamowitz) verdanken wir eine Ahnung davon, wie aktuell damals, d. h. wohl in den ersten Jahren des Peloponnesischen Krieges, die Diskussion über die attische Demokratie gewesen ist. „Die übrigen Griechen" finden da vieles falsch, aber auch hier erweisen sich die Vorwürfe der anderen z. T. als doktrinär und ergeben insgesamt kein geschlossenes Reformprogramm [34]. Im einzelnen gehen diese Vorwürfe auf die demokratische Praxis allgemein, auf die ausnahmslose Bevorzugung der Schlechten, auf die Isagorie in Volksversammlung und Rat: wie kann ein Schlechter finden, was für ihn und den Demos gut ist? Eunomia ist das nicht; die Sklaven haben es zu gut, die Bundesgenossen dezimieren die Tüchtigen. Athen ist stark, wenn die Bundesgenossen zahlungskräftig sind, aber es unterstützt in aufständischen Städten die Schlechteren; es vernachlässigt sein Hoplitenheer; Athen wurde Gerichtsort für die Bundesgenossen, die nun jahrelang warten müssen auf die Gerichtsentscheide; die Richter sind bestechlich, ihre Zahl wäre zu verringern, nicht alles sollte vor Gericht verhandelt werden. Der anonyme Verfasser widerlegt diese Vorwürfe. Obwohl in seinem Herzen selbst Oligarch und von der Entscheidung der Athener für die Demokratie nicht begeistert, muß er anerkennen, daß das Volk „diese Verfassung wohl zu bewahren weiß und auch alles übrige durchführt" (ὡς εὖ διασώζονται τὴν πολιτείαν καὶ τἆλλα διαπράττονται). Verständlich und verzeihlich wie den Eigennutz des Demos findet der Verfasser auch die Demokratie und betont am Schluß seines Beweisganges (III 8), es sei unmöglich (wörtl.: „nicht leicht") zu finden, daß die Demokratie bestehen bleibt, aber besser funktioniert. Dem Funktionieren wird in dieser lebensnahen Schrift mehr Bedeutung beigemessen als der Moral und entgegen anderslautenden Vorwürfen der anderen hält der Verfasser daran fest, daß die Demokratie Athens gut funktioniert. Aus dem Vorwurf gegen die Isagorie spricht auch hier intellektueller Hochmut. Vorwürfe gegen die Publizität demokratischer Politik scheint der Autor nicht gekannt

[32] Vgl. den weiteren Kontext bei Hdt. III 82.
[33] Ausführlich über Ps.-Xen. RE IX A, Sp. 1928–1982.
[34] Die Einzelnachweise zum folgenden a. O. Sp. 1964. Über Ps.-Xen. und Kritias neuerdings A. Thierfelder, Palingenesia IV, 1969, 79 ff.

zu haben, es sei denn, er hätte darin ein nicht besonders erwähnenswertes unveräußerliches Kennzeichen der Demokratie gesehen, mit dem diese Staatsform stehen und fallen mußte.

Anders Perikles bei Thukydides, der es aber Athens Vorzügen anrechnet und als Zeichen der Stärke wertet, daß in dieser Stadt, im Gegensatz zur Geheimnistuerei Spartas [35], niemandem eine Information durch Augenschein oder Hören verwehrt wird, auch wenn der Feind daraus Nutzen zöge: II 39,1 τήν τε γὰρ πόλιν κοινὴν παρέχομεν καὶ οὐκ ἔστιν ὅτε ξενηλασίαις ἀπείργομέν τινα ἢ μαθήματος ἢ θεάματος, ὃ μὴ κρυφθὲν ἄν τις τῶν πολεμίων ὠφελήθείη. Einst hatte ja auch König Xerxes, im Gegensatz zu seinen Unterfeldherrn, die für sofortige Hinrichtung von Spionen waren, griechische Kundschafter in Sardeis frei umherführen und ungekränkt heimfahren lassen, da nur so die Griechen erfahren würden, wie stark er sei [36]. Vielleicht ist trotz der selbstsicheren Worte des Perikles die Möglichkeit nicht ganz auszuschließen, daß zuzeiten auch die Athener, von einer Angstpsychose ergriffen, gern auf Spione Jagd gemacht hätten oder sogar haben. Eine derartige Szene, allerdings nicht in Athen lokalisiert und in mythische Zeiten zurückprojiziert, scheint Euripides in seinem *Telephos* im J. 438 auf die Bühne gebracht zu haben, wenn die diesbezüglichen Aristophanesverse aus den im J. 411 aufgeführten *Thesmophoriazusen* (v. 598 ff., 655 ff., auch 587 f. ἵν' ἅττα βουλεύοισθε καὶ μέλλοιτε δρᾶν/ἐκεῖνος εἴη τῶν λόγων κατάσκοπος) die euripideische Tragödie parodieren, eine Vermutung, für die es gute Gründe gibt [37]. Aber eine Geschichte der Spionage zu entwerfen kann nicht meine Aufgabe sein. Sie wäre nicht nur unlösbar, da die Spionage ja nur eine Variante militärischer Vorauserkundung ist und so alt wie jene: eine solche Studie würde auch uferlos in Anbetracht sowohl der verwandtschaftlichen Bande zwischen den Sippen verschiedener Griechenstädte, die sich oft als stärker erwiesen als die Staatspolitik [38], wie insbesonders im Hinblick auf die Proxenie [39], eine Art Ehrenbürgerschaft, mit der man sogar Landesverrat entschuldigen konnte oder was heute als Landesverrat angesehen würde. Ein Demosthenes mochte sich zwar entrüsten, „es gibt, es gibt übergenug Leute, die alles von uns ihm (Philipp) hinterbringen“ [40]: ändern konnte auch er daran nichts, zumal man Andersdenkende nun nicht mehr ostrakisieren konnte.

[35] Vgl. Thuc. IV 80, 4; V 68, 2; vgl. o.S. 22 Anm. 15.

[36] Hdt. VII 147.

[37] Vgl. E. W. Handley in Handley-Rea, *The Telephus of Euripides*, Bulletin of the Inst. of Class. Stud., suppl. No. 5, 1957, 22 ff., jetzt auch E. G. Turner zu P. Ox. 2460 (vol. XXVII p. 88).

[38] Vgl. A. Heuss, *Die archaische Zeit Griechenlands als geschichtliche Epoche*, Antike und Abendland I, 1946, 26 ff.

[39] Busolt-Svoboda, *Griech. Staatskunde* 1246 ff.

[40] Dem. IV 45 εἴσεται γὰρ ἀκριβῶς· εἰσὶ γάρ, εἰσὶν οἱ πάντ' ἐξαγγέλλοντες ἐκείνῳ παρ' ἡμῶν αὐτῶν πλείους τοῦ δέοντος.

Weiter ab von der geschichtlichen Realität führt uns das Bild der Demokratie bei Platon (*Staat* VIII 555 B ff.), was nicht verwunderlich ist. Ungenügen an sämtlichen bisher verwirklichten Staatsformen ist ja die eine, negative Wurzel aller idealen Staatsentwürfe und Utopien, und gemessen am idealen, besten Staat hat alle faktische Realität bestenfalls noch transitorische Bedeutung. Platon kennt, wenn auch nicht den perikleischen Epitaphios bei Thukydides, fraglos die üblichen Elogen auf „die freie Staatsform, die einzige, in der zu leben einem freien Manne sich geziemt“ [41]; er kennt natürlich auch die Geschichte seiner Heimatstadt, allem voran die Familientradition über Solon. Trotzdem denkt er sich die Demokratie durch Revolution entstanden, durch einen Aufstand der armen Bevölkerung, von der die Reichen besiegt, getötet oder vertrieben werden (557 A). Unter das Motto der Begehrlichkeit gestellt, ordnet sich ihm auf diese Weise die Demokratie typologisch ein in die Entwicklung von der Oligarchie zur Tyrannis. Gekennzeichnet ist im übrigen die Demokratie als „farbenreichste“ (ποικίλη) Lebensform auch bei Platon durch Redefreiheit („Parrhesia“) und durch die Freiheit zu tun, was einem beliebt, doch dürfte manches seiner Beispiele für solche exzessive Handlungsfreiheit das Maß des praktisch Möglichen überschreiten [42]. Von funktionalen Einwänden gegen die Demokratie oder gar von Einwänden gegen die Publizität demokratischer Politik hören wir auch bei Platon nichts. Während sich in der erhaltenen griechischen Literatur über Verfassungsfragen stets, auch in dem zeitnahen ps.-xenophontischen Traktat, ein Überschuß an theoretischen Gedankengängen findet, dürfen wir wohl die politische Praxis höher bewerten, als es da geschieht, und von hier aus gesehen sogar, am Beispiel Athens, den oft zitierten Satz widerlegen, jedes Volk habe die Regierung, die es verdiene. Folgen wir der thukydideischen Darstellung, so finden wir die Lebensformen und den Staat der Athener erfüllt von höchster Aktivität und Unternehmungslust; die Politik stützt sich auf Tatkraft und Kompetenz des Urteiles. „Untätig“ (ἀπράγμονες), das sind die anderen [43]. Wenn dagegen zwei Generationen später die Athener in den Reden des Demosthenes als unentschlossen erscheinen, als Volk, das stets zu spät kommt[44], so ist die Demokratie an dieser Entwicklung nicht schuld. Athen, auch Athen hat lernen müssen, daß Politik die Kunst des Möglichen ist, und seine Schwäche wurde erstmals offenbar am Ende des Peloponnesischen Krieges. Die Warnung vor zu großer

[41] Plat. *Rep.* 562 C 2 (καὶ πολὺ τοῦτο τὸ ῥῆμα), s. auch 561 D 6.

[42] Daß der einzelne „nicht Krieg führen kann, wenn der Staat Krieg führt“ (557 E), trifft bei allgemeiner Wehrpflicht nicht und in der Zeit der Söldneraufgebote nur mit Einschränkung zu.

[43] Auch die philolakonischen Opponenten des Perikles heißen so, vgl. Thuc. I 63, 3.

[44] Dem. IV 49 ὑστεριοῦμεν γὰρ ἁπάντων, vgl. ebda. 52 u.ö.

Publizität in der Politik, die Theramenes im J. 404 aussprach, richtet sich ausdrücklich an einen schwachen Staat, der nicht Herr der Lage ist [45]. Der Historiker des neuveröffentlichten Michigan-Papyrus, gegen dessen Gleichsetzung mit dem Historiker von Oxyrhynchos ich keine entscheidenden Gegenargumente sehe [46], hat uns einen denkwürdigen Ausspruch [47] erhalten, eine Maxime, die auch heute nur für mächtige Staaten nicht zu gelten brauchte, obwohl auch die sich längst von den Vorteilen der Geheimpolitik überzeugt haben dürften.

[45] Rom brauchte diese Lektion nicht zu lernen. Wenn da ein Aemilius Paulus der εὐρησιλογία politischer Kannegießer eine Abfuhr erteilt (Polyb. XXIX 1 a, Liv. XXIV 22), dann gab die 168 v. Chr. eingeführte Ausnahmeregelung dazu den Anlaß, *ne quis ullam rem in bellum magistratibus conferret, praeterquam quod senatus censuisset* (Liv. XXIV, 17, 2, vgl. Mommsen, *Staatsrecht* III 2, 1165). Nicht lange hat diese Beschränkung der Befehlsgewalt der Magistrate bestanden, die vor jedem Senatsconsult endlose Debatten inkompetenter Stadtrömer ausgelöst haben mag. Bei Livius setzt sich Aemilius über diese Beschränkung eigentlich schon hinweg, wenn er sagt (§15): *sermonum satis ipsa praebet urbs; iis loquacitatem suam contineat, nos castrensibus consiliis contentos futuros sciat.*

[46] Die Behauptung, die Hell. Ox. zeigten keine Hiate, war falsch (s. Verf. Gymnasium 59, 1952, 302 ff., bes. 318 Anm. 24; Bruce a.O. 19). Auch in dem neuen, nicht in Oxyrhynchos, sondern in Karanis gefundenen Michigan-Papyrus sind Hiate selten, viel seltener z.B. als bei Lysias: Z. 8 περὶ ὧν, Z. 20 δὲ οἱ, Z. 22 περὶ αὐτῆς, Z. 33 περὶ αὐτῶν. Auch hier hat das mitunter gekünstelte Wortstellung zur Folge. Für Litotes (s. Bruce a.O.) ist οὐκ ἀσφαλές ein weiteres Beispiel. διό, ὅθεν, ὅταν, διά c. inf. findet sich auch hier nicht (s. Gymn. a. O. Anm. 23). Daß in den Hell. Ox. „die bisher gefundenen Teile... keine direkte Rede enthalten" (Merkelbach 161 f.), wäre bei einer eventuellen Gleichsetzung Hell. Ox. = Kratippos relevant. Die Hell. Ox. haben immerhin einen, mit eingeschobenem ἔφη (auch hier!) hervorgehobenen Satz in direkter Rede ἴωμεν, ὦ ἄνδρες, ἔφη, πολῖται. Für Kratippos ist zwar eine Ablehnung der ῥητορεῖαι des Thukydides bezeugt (FGrHist 64 F 1, s. auch bei Bartoletti, *Hellenica Oxyrhynchia*, 1959, p. XXII), aber ob jede, auch die kürzeste direkte Rede ῥητορεία genannt werden kann, scheint mir zweifelhaft. Vom Tiefgang thukydideischer Reden hat die kurze Replik des Theramenes nichts. Für Kratippos ist u.a. speziell bezeugt (T 1), er habe behandelt τὴν ὑπὸ Θηραμένους τῆς ὀλιγαρχίας κατάλυσιν. Behandeln mußte diese Ereignisse jeder Thukydidesfortsetzer, doch kann man von dem Mann ja auch sehr viel unfreundlicher sprechen, auf dessen Antrag die Dreißig ihre Herrschaft antraten (vgl. zu μὴ τολμᾶν Z. 20 die Folgerung o.S. 21 Anm. 10).

[47] „Vielleicht noch merkwürdiger ist, wie klar man sich in Athen über die Nachteile war, welche eine freie demokratische Debatte mit sich bringen kann", Merkelbach a.O. 165, der ein andermal hierauf zurückzukommen verspricht.

HIPPODAMOS DE MILET ET LES PROBLÈMES DE LA CITÉ DÉMOCRATIQUE *

PAR

ZOÈ PETRE

Personnage des plus intéressants de l'Athènes péricléenne, Hippodamos de Milet n'a pas manqué de susciter l'attention des auteurs antiques aussi bien que des modernes [1]. Mais, bien que, à la suite des affirmations catégoriques d'Aristote, il soit nécessairement situé parmi les théoriciens politiques du Ve siècle comme un représentant typique de l'*Aufklärung* athénien [2], ses thèses font d'habitude l'objet d'un examen plutôt rapide, et sa renommée d'architecte et d'urbaniste dépasse sensiblement celle du philosophe [3]. C'était pourtant ainsi qu'il essayait de se définir soi-même, puisqu'il se voulait λόγιος... περὶ τὴν ὅλην φύσιν »[4]. Il ne s'agit pas précisément de savoir si c'est en appliquant ses théories qu'il aura tracé le plan du Pirée [5], ou bien si c'est son expérience d'architecte qui lui aura suggéré son projet de constitution idéale [6], mais plutôt d'apprécier la formation de sa pensée en envisageant l'unité de la *polis* en tant que réalité matérielle et en tant que concept [7], et ne point opérer des distinctions qui ne semblent guère avoir été trop nettes à cette époque[8].

---

* Nous remercions vivement Pierre Vidal-Naquet, qui a bien voulu aider par ses remarques sagaces à l'amélioration de cette étude.

[1] Sources chez H. Diels, *Fragmente der Vorsokratiker*, I^7^, 39 (27) (Arist. *Pol.*, II, 7, 1266 a 36; 1267 b 20; 1267 b 22; VII, 11, 1330 b 21; Hesych. *s. u.* Ἱπποδάμου νέμησις; Harpokr., *s. u.* Ἱπποδαμεία; Strabo, XIV, 654; Diod. XIII, 75; Schol. ad. Aristoph. *Equ.*, 327). Bibliographie moderne chez Fabricius, *s. u. Hippodamos* (3), RE, VIII, col. 1731—1734 et plus récemment chez R. Martin, *Recherches sur l'Agora grecque*, Paris, 1951 et surtout *L'Urbanisme dans le monde grec*, Paris, 1956.

[2] A. Lesky, *Gesch. der Gr. Litteratur*^2^, 1963, p. 488.

[3] V. Fabricius, *loc. cit.*; cf. cependant les judicieuses remarques de P. Levêque et P. Vidal-Naquet, *Clisthène l'Athénien*, Paris 1964, p. 124.

[4] Arist., *Pol.*, II, 5, 1267 b 28 sq.

[5] F. Hirschfeld, *Berichte des Sächs. Ges.*, 1878; K. Milchhöfer, dans Curtius et Kaupert, *Karten von Attica*, I, p. 29.

[6] Fabricius, *loc. cit.*

[7] V. Levêque et Vidal-Naquet, *loc. laud.*

[8] Thucydide, I, 10, 1—2, insiste pour distinguer l'aspect extérieur d'une *polis* de sa force politique réelle; la manière très appuyée dont il souligne son idée nous fait penser qu'il exprime une opinion très personnelle.

StCl. XII. 1970, p. 33—38 Bucureşti

Il est vrai que les sources, à l'origine desquelles se trouve le passage déjà cité de la *Politique*, nous transmettent une image bien sommaire de l'excentrique et frileux ami de Périclès. Mais il est vrai aussi que, étant donné le but d'Aristote — de passer en revue ses devanciers — le résumé des théories juridiques et constitutionnelles du Milésien nous permet d'essayer une interprétation plus approfondie de sa pensée.

Il apparaît tout d'abord qu'Hippodamos, de même que ses prédécesseurs et ses contemporains, considérait la philosophie politique comme étant le corollaire d'une théorie de la nature. Quels pouvaient être les coordonnées, les éléments distinctifs et personnels de cette philosophie περὶ τὴν ὅλην φύσιν nous semble bien difficile à savoir ; la division tripartite des terres de la cité — terre sacrée, publique et privée — pourrait suggérer, en dehors de l'obsession du chiffre trois, la vision d'un κόσμος fondé sur l'harmonie du divin et de l'individuel obtenue par l'entremise de la cité, tandis que sa théorie, toujours triple, du jugement semble explorer, entre l'existant et le non-existant, le domaine du possible et du doute.

Comme il nous semble impossible d'aller de l'avant dans ces suppositions et de reconstituer les rapports — qui devaient néanmoins exister — entre l'ensemble de la philosophie et les théories constitutionnelles du Milésien, nous nous bornerons à réexaminer ses idées politiques. Le texte, bien connu d'ailleurs, du résumé aristotélicien mentionne quelques idées fondamentales d'Hippodamos sur la cité idéale, à savoir :

1° — Limitation du nombre des citoyens à dix mille[9].

2° — Division des citoyens en trois classes, selon leurs occupations (artisans, agriculteurs et guerriers).

3° — Division tripartite du territoire de la cité : terre sacrée (ἱερὰ), terre publique (δημοσία) et terre privée (ἰδία)[10].

4° — Gouvernement de la cité par des magistrats élus par l'assemblée comprenant les membres des trois classes.

5° — Division tripartite des matières juridiques (outrage, dommage et homicide).

6° — Création d'un tribunal suprême des anciens — trois possibilités de réponse du jury (dans les procès en première instance) : coupable, non coupable, partiellement coupable.

Aristote trouve ce système critiquable sous presque tous ses aspects, mais les objections du Stagirite ne nous intéressent pas en elles-mêmes, puisque nous ne comptons nullement démontrer que la constitution proposée par Hippodamos aurait été viable. C'était, sans aucun doute, une utopie, bien qu'elle empruntât certains traits à la réalité politique qui lui était contemporaine ; la seule question qui se pose est de savoir quel était son sens par rapport à ces réalités, quelle attitude politique était

[9] Arist., *Pol*,. 1267 b31 sqq. V. les remarques de R. Martin, *L'urbanisme* ... p. 121 sq., sur l'application pratique de cette thèse dans le tracé des enceintes. K. Marx soulignait que l'effort de limitation des cadres de la *polis*, manifeste dans la théorie et la pratique des cités, correspondait à une incapacité objective d'extension de la cité, dérivant, en dernière analyse, des particularités des rapports sociaux qui leur étaient propres.

[10] R. Martin, *op. cit.*, p. 99 sq., souligne que le trait essentiel de cette division sur le plan urbanistique. est la prépondérance absolue des fonctions publiques de la cité par rapport aux aspects privés de la vie des villes.

à l'origine des projets constitutionnels de l'architecte milésien. Or, la plupart des auteurs modernes, tout en signalant éventuellement les échos postérieurs de la pensée d'Hippodamos, l'isolent en fait de ses contemporains ; en dehors de quelques constatations de principe sur ses rapports avec Périclès, sa pensée n'est presque jamais intégrée à celle de son époque [11].

Il n'en est pas toujours ainsi ; nous pensons d'abord à une étude de L. Gernet [12] qui, en essayant de démontrer que le chapitre de la *Constitution Athénienne* concernant les dix archontes de 581 av.n.è. cachait un projet constitutionnel de la fin du Ve ou du début du IVe siècle, interpolé dans le texte d'Aristote, est amené à discuter le sens des théories d'Hippodamos, inspirateur — à son avis — de l'auteur du chapitre incriminé. Ses conclusions à ce sujet sont catégoriques : la théorie hippodamienne était conservatrice, réactionnaire même, préfigurant les essais oligarchiques de la fin du Ve siècle qui opposaient les ὅπλα παρεχόμενοι aux autres citoyens [13].

Les arguments de L. Gernet s'appuient surtout sur le rôle assigné aux hoplites [14], sorte de nouvelle aristocratie [15], dans les projets constitutionnels des oligarques de la fin du Ve siècle, ainsi que dans l'œuvre de Platon[16] ; il en déduit que les théories hippodamiennes, point de départ de ces thèses sur le rôle des « guerriers », étaient tout aussi peu démocratiques. Ceci n'est sans doute pas vrai en soi, puisque le point de départ d'une théorie constitutionnelle n'est pas obligatoirement orienté dans la même direction que cette théorie, surtout quand il y a une distance d'au moins une génération — et une guerre — entre les deux. La thèse de Gernet pourrait être vraie s'il s'agissait, dans les deux cas, d'une revendication identique en son essence même et formulée dans des conditions semblables ; en d'autres termes, si Hippodamos avait demandé, comme condition fondamentale de ses projets, le *monopole* du pouvoir politique conféré aux seuls hoplites, et ceci dans un cadre social qui opposerait les ὅπλα παρεχόμενοι aux autres citoyens. En ce qui concerne ce dernier aspect, nous ne croyons pas qu'avant la crise provoquée par la guerre, durant les années de la politique péricléenne d'équilibre social, il y aurait eu à Athènes quelque possibilité, même virtuelle, d'opposer les hoplites aux citoyens plus pauvres.

---

[11] Hippodamos nous semble avoir été, encore plus que certains autres de ses contemporains, la victime d'une méthode de pensée, à vrai dire très répandue, qui réduit l'atmosphère intellectuelle et le débat politique d'une époque à une juxtaposition de points de vue isolés et non interprétés ; nous nous bornons à rappeler, à titre d'exemple, T. A. Sinclair, *History of the Greek Political Thought*, Routledge & Kegan [1959], p. 63 sq. Or, il nous semble évident que l'intérêt d'une recherche de ce genre réside, surtout à cette étape de nos connaissances, non pas dans un inventaire des opinions, maintes fois rédigé, mais dans un effort de cerner la problématique d'une époque historique, ainsi que les attitudes des contemporains par rapport à celle-ci.

[12] L. Gernet, *Les dix archontes de 581*, Rev. phil., 1938, p. 216 sqq.

[13] Id., *ibid.*, p. 226 sq. Gernet écrit (p. 226) « Inutile de souligner que dans cette conception (celle d'Hippodamos), il y a un parti pris réactionnaire ; mais le „politique" est réactionnaire par vocation ».

[14] Wilamowitz-Moellendorf, *Aristoteles und Athen*, II, p. 217 sq.

[15] L. Gernet, *op. cit.*, p. 227.

[16] Surtout dans *Critias* (Gernet, *op. cit.*, p. 226), ainsi que dans le IVe livre de la *République* (W. Nestle, *Vom Mythos zum Logos*, Stuttgart, 1940, p. 492).

En ce qui concerne les projets hippodamiens en soi, Gernet pense qu'ils avaient eux aussi le sens d'un monopole du droit complet de cité détenu par les hoplites ; il arrive à cette conclusion à partir des chapitres 5—8 (1268 a—b) du IIe livre de la *Politique*. Mais ces chapitres ne comprennent pas la suite de l'exposé des théories hippodamiennes, mais leur *critique* : Aristote déduit lui-même les difficultés, les conséquences logiques et vraisemblables d'une éventuelle application des projets du Milésien, en mettant en évidence leurs contradictions [17]. La plus importante parmi celles-ci est l'incompatibilité entre l'*égalité* politique des trois classes hippodamiennes et la division spécialisée préconisée par l'architecte ; Aristote veut dire que, conçue idéalement comme une démocratie, la constitution hippodamienne aboutissait *en fait* à la domination des ὅπλα παρέχοντες. La démonstration d'Aristote a pour proposition initiale le résumé de la doctrine hippodamienne : « les artisans, les agriculteurs et les guerriers participent tous au gouvernement » (οἵ τε γὰρ τεχνῖται καὶ οἱ γεωργοὶ καὶ οἱ τὰ ὅπλα ἔχοντες κοινωνοῦσι τῆς πολιτείας πάντες) et ont un droit souverain dans l'appointement des magistrats (κυρίους εἶναι τῆς τῶν ἀρχόντων καταστάσεως). C'est Aristote et non Hippodamos qui voit les difficultés auxquelles cette hypothèse donnerait lieu en ce qui concerne la participation des artisans et des agriculteurs aux magistratures ou même au contrôle et à l'élection des magistrats [18]. Il s'ensuit, à notre avis, que la constitution hippodamienne, dont l'auteur n'avait saisi aucune des difficultés soulevées par Aristote, voulait créer une démocratie complète tout en respectant et en codifiant la spécialisation des participants au gouvernement.

Mais, s'il en est ainsi, pourquoi compliquer les choses, pourquoi préconiser, au moment même où une démocratie tout aussi complète s'instaurait à Athènes et dans mainte cité grecque, une constitution par-

---

[17] La transition du résumé à la critique est assez marquée, il nous semble, dans le texte : Τὰ μὲν οὖν πλεῖστα καὶ τὰ μάλιστα ἀξιόλογα τῆς Ἱπποδάμου τάξεως ταῦτ' ἐστίν. Ἀπορήσειε δ' ἄν τις πρῶτον μὲν τὴν διαίρεσιν τοῦ πλήθους τῶν πολιτῶν. Οἵ τε γὰρ τεχνῖται... κτλ... (Voici la plupart et les plus dignes d'intérêt parmi les opinions d'Hippodamos. Mais on a des doutes d'abord en ce qui concerne la division de la masse des citoyens. Car les artisans ..., etc.).

[18] Arist., *loc. cit.*, κοινωνοῦσι τῆς πολιτείας πάντες, οἱ μὲν γεωργοὶ οὐκ ἔχοντες ὅπλα, οἱ δὲ τεχνῖται οὔτε γῆν οὔτε ὅπλα, ὥστε γίνονται σχεδὸν δοῦλοι τῶν τὰ ὅπλα κεκτημένων. Μετέχειν μὲν οὖν πασῶν τῶν τιμῶν ἀδύνατον... Μὴ μετέχοντας δὲ τῆς πολιτείας πῶς εἰόν τε φιλικῶς ἔχειν πρὸς τὴν πολιτείαν ; Ἀλλὰ δεῖ κρείττους εἶναι τὰ ὅπλα γε κεκτημένους ἀμφοτέρων τῶν μερῶν. Τοῦτο δ' οὐ ῥάδιον μὴ πολλοὺς ὄντας· εἰ δὲ τοῦτ' ἔσται, τί δεῖ τοὺς ἄλλους μετέχειν τῆς πολιτείας καὶ κυρίους εἶναι τῆς τῶν ἀρχόντων καταστάσεως. (Ils participent tous également au gouvernement, bien que les agriculteurs n'aient pas d'armes, et les artisans, ni terres, ni armes, ce qui les fait être presque des esclaves de ceux qui ont des armes. Il leur est donc [en fait] impossible de participer à toutes les magistratures... Mais, n'ayant pas de part au gouvernement, comment seraient-ils bienveillants à l'égard de la constitution ? Il est alors nécessaire que ceux ayant des armes soient plus forts que les autres classes. Ceci n'est point facile, s'ils ne sont pas nombreux. Mais s'il en est ainsi, pourquoi les autres aussi devraient-ils participer au gouvernement et avoir un contrôle souverain sur l'élection des magistrats ?). P. Levêque et P. Vidal-Naquet observent justement, mais sans trop argumenter, qu'« il n'apparaît pas qu'une de ces classes jouisse d'une prééminence quelconque... » (*op. laud.*, p. 125). V. aussi T. A. Sinclair, *op. cit.*, p. 64.

Dans un sens très proche à notre pensée J. P. Vernant, *Espace et organisation politique en Grèce ancienne*, *Mythe et pensée chez les Grecs*, 2-e éd., Maspéro, Paris, 1969, pp. 159—181 et surtout 177 sq. Nous remercions Pierre Vidal-Naquet de nous avoir signalé ce passage, des plus décisifs à notre avis.

tant non seulement des principes de l'égalité politique des citoyens, mais aussi d'une division par métiers, disons de ceux-ci ? L'obsession tripartite de la pensée hippodamienne serait-elle suffisante pour expliquer cet essai ? Nous ne le pensons pas, sans doute. Mais si nous envisageons comme problème central de la doctrine hippodamienne la possibilité de coexistence d'une différenciation résultant des qualifications professionnelles et de l'égalité politique, le sens de son projet constitutionnel s'éclaire et est mieux placé dans l'ensemble des débats politiques de son époque.

Il paraît, en effet, que, après l'instauration de la démocratie complète, l'une des objections théoriques les plus souvent soulevées contre le « nouveau régime » était le manque de capacités égales de ceux dont la démocratie faisait des égaux du point de vue politique. L'égalité absolue des citoyens en ce qui concerne leurs droits politiques était mise en contraste avec leur inégalité de capacités individuelles, surtout en partant de leur spécialisation professionnelle de plus en plus marquée. Rappelons-nous Socrate, qui demandait pourquoi seul l'art de gouverner la cité ne reconnaissait pas de spécialiste, et pourquoi « l'architecte et le forgeron, le cordonnier, le marchand et le marin, riche ou pauvre, noble ou roturier, . . . , sans avoir rien appris par eux-mêmes, sans avoir jamais eu de maître, se mêlent quand même au conseil » [19]. Et il nous semble digne d'intérêt de souligner le fait que c'est précisément Protagoras qui est, dans le dialogue platonicien, l'adversaire du point de vue cité : Protagoras, contemporain d'Hippodamos. Le sophiste répondait à la même objection anti-démocratique, et d'une manière pas trop différente de celle d'Hippodamos : tandis que celui-ci essayait d'imaginer une démocratie complète *fondée* sur la diversité de qualification de ses citoyens, l'Abdérite annulait la même contradiction en séparant explicitement le plan des capacités individuelles nécessairement inégales — de celui des « sentiments politiques », αἰδώς et δίκη, également répartis [20] et perfectibles par l'éducation.

D'être ainsi englobée dans le débat qui lui était contemporain [21], la pensée du Milésien gagne surtout en ce qui concerne la compréhension de son attitude vis-à-vis des problèmes politiques les plus actuels soulevés par la démocratie en fonction. Car si la théorie hippodamienne ne voulait pas instaurer le monopole des hoplites, et si elle essayait de renverser un des arguments — à vrai dire des plus efficaces — des adversaires de la démocratie, il résulte nécessairement qu'Hippodamos était lui-même un démocrate, et que sa contribution à l'édification de l'Athènes nouvelle ne s'est pas exercée uniquement sur le plan concret. En dépit de

[19] Plat., *Protag.*, 319 d ; cf. Xen., *Mem.*, III, 7, 5, sq.

[20] *Plat., Protag.*, 322 c-d. Ἐρωτᾷ οὖν Ἑρμῆς Δία, τίνα οὖν τρόπον δοὺς δίκην καὶ αἰδῶ ἀνθρώποις· πότερον ὡς αἱ τέχναι νενέμηνται, οὕτω καὶ ταύτας νείμω ; Νενέμηνται δὲ ὧδε· εἷς ἔχων ἰατρικὴν πολλοῖς ἱκανὸς ἰδιώταις, καὶ οἱ ἄλλοι δημιουργοί· καὶ δίκην δὴ καὶ αἰδῶ οὕτω θῶ ἐν τοῖς ἀνθρώποις, ἢ ἐπὶ πάντας νείμω ; Ἐπὶ πάντας, ἔφη ὁ Ζεύς, καὶ πάντες μετεχόντων· οὐ γὰρ ἂν γένοιτο πόλεις, εἰ ὀλίγοι αὐτῶν μετέχοιεν ὥσπερ ἄλλων τεχνῶν.

[21] Si l'on acceptait la datation haute pour les Δισσοὶ λόγοι, datation récemment proposée par S. Mazzarino, *Il pensiero storico classico*, I, Bari, Laterza, 1966, pp. 288—294, on pourrait ajouter un troisième témoignage de la même manière de poser les problèmes, et vers la même époque. En effet, l'auteur des Δισσοὶ λόγοι discute dans les mêmes termes de spécialisation des métiers le problème du tirage au sort des magistrats ; bien qu'il ne reprenne pas la discussion à laquelle participaient Protagoras ou Hippodamos, il se sert du même type d'arguments.

ses inconséquences, l'image idéale de la cité hippodamienne voulait répondre, par tous ses aspects, aux besoins de la démocratie : le philosophe, l'architecte collaborateur de Thémistocle, l'urbaniste de Thourioi, l'ami de Périclès se rejoignent ainsi pour nous dans l'image unitaire d'une personnalité cohérente intéressant au plus haut degré l'histoire idéologique de la *pentêkontaétie*. « Classique » et florissante, cette étape décisive dans l'évolution de la pensée démocrate en Grèce ne nous est, cependant, pas connue dans tous ses détails, aussi la possibilité de reconstituer au moins un des aspects du débat théorique concernant la démocratie agissante nous semble-t-elle digne de retenir notre attention [22].

[22] Il apparaît avec évidence que la modeste contribution que nous venons de soumettre à l'attention du lecteur n'est qu'une enquête préliminaire, et qu'il y aurait intérêt à l'approfondir, notamment en ce qui concerne les voies de formation de la conception hippodamienne de la cité et de ses particularités assez marquées. Il nous a semblé néanmoins, qu'une telle recherche touchait à des matières trop nombreuses et diverses pour être entreprise d'emblée, et qu'elle gagnait donc à être suivie par étapes.

Nous n'avons pu connaître qu'après la rédaction de ce court mémoire le recueil *Problèmes de la guerre en Grèce ancienne*, dirigé par J. Vernant, les problèmes qui y sont mis en discussion — notamment par P. Vidal - Naquet et Cl. Mossé — ainsi que les méthodes à partir desquelles on les a envisagés auraient sans doute beaucoup contribué à élargir les perspectives de notre modeste recherche.

INNOVATION TECHNIQUE ET MESSAGE MORAL DANS LE THÉÂTRE D'EURIPIDE *

PAR

ANTONIO GARZYA
(Naples)

Le lecteur du théâtre d'Euripide rencontre un grand nombre de drames dans lesquels la situation se base sur le salut d'un personnage ou d'un groupe de personnages. L'attente du salut constitue une note essentielle de la *Stimmung* d'ensemble, sa réalisation le centre majeur d'intérêt et la force motrice de l'action. Tout ceci ne peut être casuel et impose l'obligation d'une enquête approfondie.

Déjà à première vue on voit que ce « motif » est une des ressources-clés de la dramaturgie. Mais il serait absurde de considérer un poète de la classe d'Euripide comme un pur technicien de la scène, chercheur d'« effets », même si son habileté est grande. En lui la technique dramatique est un moment important de l'activité créatrice, mais on ne saurait la concevoir détachée d'un contexte idéal et d'un problème moral. Ce sont des éléments variés qui confluent dans la trame complexe d'où jaillit la poésie. En traitant un motif tel que la salvation on atteint le fond même de la personnalité d'Euripide. Le salut de ses personnages n'est pas un don des puissances supérieures, ou une offrande gratuite de ses semblables, ou le résultat d'un jeu fortuit des événements. Il est toujours conquête de l'individu, fruit de sa décision raisonnée et de son intime travail. De plus, ce salut n'intéresse pas seulement le monde physique, mais aussi le monde moral. Tout ceci nous permet de fixer dans une claire perspective historique un moment capital de l'évolution des idées morales de l'homme grec. Depuis les premières lueurs de sa civilisation, dominées par la sujétion religieuse, jusqu'à la révolution de l'illuminisme du cinquième siècle, l'homme grec parcourt un chemin ardu. A travers une âpre lutte il réussit à se libérer du transcendant et à fonder son action

* Conférence donnée à la Société roumaine d'Études classiques le 6 novembre 1969. Je suis très sensible à l'honneur que l'on me fait en la publiant dans cette revue. En ce qui concerne le théâtre d'Euripide, je me permets de renvoyer le lecteur à mes deux ouvrages : *Studi su Euripide e Menandro*, Naples, 1961 ; *Pensiero e tecnica drammatica in Euripide*, Naples, 1962.

StCl, XII, 1970, p. 39–47, Bucureşti

sur des bases autonomes et sur une pleine responsabilité. Euripide est à la fois promoteur et écho fidèle du moment crucial de cet acheminement. Son théâtre propose à nouveau les grands problèmes et les grandes antinomies de la condition humaine, et en même temps offre pour la première fois à l'homme une parole d'espoir dans la possibilité de changer lui-même les événements. Son manque de confiance dans les valeurs traditionnelles est total, mais sa confiance dans l'homme est grande. En ceci consiste sa modernité.

Un coup d'œil à la littérature archaïque permettra de mieux saisir la nouveauté de la prise de position euripidéenne.

Dans les poèmes homériques un être qui est en danger ou qui a besoin d'aide n'a pas d'autre moyen que de s'adresser aux dieux. Les forces divines qui interviennent dans les actions ou dans les sentiments de l'homme ne peuvent pas manquer quand il s'agit de le sauver de situations difficiles. L'homme est un signe extérieur du jeu d'actions et de réactions qui se déroule en dehors de lui. Que l'on considère l'épisode de Chrysès dans le 1er chant de l'*Iliade*. Le prêtre demande à Apollon la punition des Grecs et la libération de sa fille. Pour se justifier il mentionne les attributs canoniques du dieu et rappelle ses offrandes sacrificatoires. Le dieu prend en considération la requête et intervient. Le même schéma apparaît plusieurs fois dans les deux poèmes et le procédé est toujours le même : une sorte de *do ut des*, dans lequel la part réservée au suppliant est minime et tout extérieure. La conscience de l'existence de forces supérieures, capables de mettre en difficulté ou d'anéantir les desseins de l'homme, est constante dans l'épopée. Toutefois, le comportement individuel semble en fait être déterminé indépendamment de ces forces. Ceci parce que l'homme homérique n'a pas envers la divinité une attitude confiante. Il sait que le dieu est puissant mais en même temps capricieux et il essaie d'en interpréter l'humeur avec une certaine malice ; s'il n'y réussit pas, il cherche à attirer le dieu ou à l'apaiser par des prières et des sacrifices. Il est vrai que dans l'*Odyssée* l'attitude de la divinité se manifeste souvent comme une défense du droit et de la morale, mais ceci ne change pas l'essentiel, c'est-à-dire la liberté absolue du dieu envers l'homme. Le dieu peut concéder ou ne pas le faire, qu'il s'agisse d'une chose juste ou non. Quand le dieu ne concède pas, l'homme se voit frustré dans ses désirs et dans ses espérances, sans pouvoir influer sur les forces qui le dominent du dehors. L'homme est seul et, dans cette solitude, sa seule arme pour survivre est la virile résignation. A l'occasion l'homme sait aussi prendre l'initiative d'une intervention active en faveur de lui-même ou des autres. Mais c'est une intervention conditionnée et souvent incertaine, précaire, prudente, mue par des stimulants extérieurs et parfois incohérents. Il y a déjà en elle un premier embryon du concept de l'individu autonome. C'est un signe précurseur, certain mais insuffisant et confus.

Dans la poésie lyrique archaïque il ne semble pas qu'il y ait des traits capables de modifier vraiment le cadre de l'épopée. Quand Sappho éprouve de l'angoisse pour le salut de son frère, elle prie Aphrodite et les Néréides de s'en occuper, bien que celui-ci n'ait aucun mérite. Tourmentée par un mal d'amour, elle invoque Aphrodite pour qu'elle la délivre de « ses graves peines » et empêche l'« injustice » de l'amour non payé

de retour. Alcée invoque l'intervention divine, dans un fragment amer et implacable, en faveur de son parti politique, pour qu'il soit « libéré de l'exil » et pour que les traîtres soient châtiés ; et dans un hymne aux Dioscures il implore la protection sur sa cité, « navire » en proie à la tempête. Archiloque aussi demande aux dieux leur « alliance » : il sait bien que les dieux peuvent tout et que d'eux dépend entièrement la destinée de douleur et de mort de l'homme. On peut recueillir de nombreux exemples de ce genre, chez Théognis, même chez Anacréon. Le plus souvent il s'agit d'une transposition gnomique d'expériences vécues sur le plan individuel.

Certains passages narratifs de la lyrique chorale proposent à nouveau, dans le vif de la description, le motif de l'homme en danger et de son salut, mais la caractéristique commune est toujours le sentiment que ce salut est en substance indépendant de la volonté et de la coopération de l'intéressé. Celui-ci peut être sauvé ou non, mais le mécanisme du salut se déroule en dehors de sa responsabilité : l'unique responsable en est le dieu qui le règle d'en haut. Que l'on considère l'admirable épinikion bacchylidien pour la victoire curule d'Hiéron en 468. Crésus, homme pieux, très dévôt à Apollon, est sur le point de tomber dans les mains de Cyrus vainqueur. Il voit sa fin imminente et voit aussi qu'il ne lui a servi à rien d'avoir envoyé au dieu plus d'or qu'aucun mortel ; pour ne pas tomber vivant aux mains de l'ennemi il fait élever un bûcher et y monte conduisant avec lui sa femme et ses filles. Il s'étonne, en s'adressant au dieu suprême, qu'il n'y ait pas de gratitude de la part des dieux, mais il ne tremble pas ; il se prépare à mourir en disant : « ce qui auparavant m'était odieux aujourd'hui m'est cher : mourir est une très douce chose ». Sa femme est à son côté avec la même fermeté, mais leurs petites filles s'accrochent à leur mère, et lancent des cris de désespoir. Toutefois, lorsque la tension pathétique atteint son point culminant, on assiste au dénouement, œuvre des dieux : Zeus éteint les flammes naissantes du bûcher, Apollon accueille au ciel la famille de Crésus désormais saine et sauve. C'est la piété de Crésus qui les a sauvés, unie à la fermeté de son esprit.

Chez Pindare les considérations intéressantes peuvent être plusieurs. Dans la seconde et la neuvième *Pythique* il connaît le devoir de la gratitude ; dans la troisième, il idéalise l'œuvre bienfaisante de la médecine d'Asclépios ; dans l'*Hymne à Zeus* il approfondit en sens rationnel la figure du dieu souverain, non plus capricieux et absolument libre, mais contraint par un critère nouveau de justice bienfaisante, qui sauve celui qui mérite d'être sauvé ; il donne dans la dixième *Néméenne* une représentation admirable de la solidarité spontanée et responsable envers ses propres semblables.

Mais la première ouverture décisive vers une moralité nouvelle, sur des bases humaines et intérieures, on la trouve dans la tragédie. Celle-ci est action. En elle l'homme souffrant ne se limite pas, comme dans la lyrique archaïque, à apostropher son cœur, dans un sentiment brûlant de mort ou dans un effluve de vie, mais il cherche à échapper de façon concrète à son tourment, il en fait un p r o b l è m e à résoudre. Devant la douleur des autres il ne se limite pas à la « compassion » de l'homme archaïque, mais de la compassion il fait un tremplin pour l'action. L'intui-

tion d'Héraclite, du conflit universel dans le cadre d'une réalité entendue comme devenir, trouve ainsi une correspondance dans la tragédie.

Quand nous parlons de tragédie nous parlons déjà d'Eschyle. Avec Phrynichos nous sommes encore exclusivement dans le domaine du lyrisme. C'est avec Eschyle que l'on arrive, à travers une maturation de la pensée, à la conception d'une action qui nous sauve de la violence injuste. Dans les *Suppliantes* la façon de traiter le problème reçoit déjà un développement décisif. Le roi Pélasgos, devant les lamentations des jeunes filles, ne sait refuser sa protection. Ceci entraînera cependant la guerre avec les Égyptiens. Il se trouve devant le dilemme d'attirer la colère de Zeus en n'écoutant pas le cri des suppliantes, ou de défendre celles-ci et conduire sa cité à la guerre. « Il n'est pas facile de prendre une décision », οὐκ εὔκριτον τὸ κρῖμα (v. 396), se dit le roi, qui sent le tourment de sa mission, à la fois logique et pratique, et dans son dilemme il est la première incarnation du δισσὸς λόγος, « double discours », une des lignes les plus caractéristiques de toute la pensée du Ve siècle. Nous sommes désormais très loin de l'hésitation du héros homérique devant la voie à suivre. Celui-ci avait le choix entre deux possibilités objectives, entre deux « objets », l'un des deux pouvant être plus avantageux que l'autre, plus conforme au dessein supposé du dieu. Le roi d'Eschyle est déjà un « homme tragique », qui doit puiser sa décision en soi-même. Il est vrai que son action répond encore plus à la nécessité d'obéir à l'ordre divin qu'à l'intime besoin de changer, comme chez Euripide, en εὐεργεσία la συμπάθεια. Mais la norme divine est déjà pour lui quelque chose qui correspond aux nécessités profondes de l'être humain. Le choix comporte un âpre combat, il doit être médité à fond : δεῖ τοι βαθείας φροντίδος σωτηρίου (v. 407) « il faut une pensée profonde qui sauve la vie ». On trouve un débat analogue devant l'action dans les *Sept*, dans les *Mirmidons*, dans les *Choéphores*. L'homme n'assiste plus, comme dans la poésie lyrique, au déroulement de la vie en spectateur ; il y est intimement mêlé.

Un progrès assez sensible se produit chez Euripide. Chez celui-ci le divin ne se présente que comme une projection de la conscience morale, comme une insertion de la cohérence individuelle dans un horizon universel. Par conséquent le mobile de l'action et le concept de salvation se fondent chez lui sur des bases exclusivement humaines. La différence avec Eschyle est grande, mais Euripide ne peut être compris qu'en partant d'Eschyle.

La nouvelle conception de l'homme fut à son tour la base d'une dramaturgie nouvelle. Il n'est pas possible de contenir en une formule la dramaturgie d'un auteur. Et moins que jamais pour Euripide, qui aima varier l'économie de ses drames alternant les innovations audacieuses et les retours au passé. Il est toutefois permis d'abstraire de la multiplicité des caractères suffisamment indicatifs. Une constatation préliminaire, comme nous l'avons dit plus haut, s'impose : dans un bon nombre de drames d'Euripide la situation comporte un danger grave que l'on réussit à éviter. L'action donc, après une menace à l'horizon, s'achève par un heureux dénouement. Celui-ci dérive toujours de l'intervention active et consciente de l'intéressé.

Négligeons les drames perdus (pour plusieurs d'entre eux est valide le même principe) et considérons ceux qui nous restent. Dans l'*Alceste*, une vie malheureuse se profile pour Admète, après la mort de sa femme et après la rencontre avec Phérès, une vraie mort de l'âme; toutefois Héraclès fait revenir des Enfers Alceste et disparaissent la mort et le malheur. Dans les *Héraclides* la mort menace les descendants du héros; l'intervention armée d'Athènes, dont le succès a déjà été assuré par le sacrifice de Macaria, évite le danger. Dans les *Suppliantes* les dépouilles des héros tombés courent le risque de ne pas être inhumées et la douleur des mères est immense. Thésée empêche cette impiété par sa généreuse intervention et l'action s'achève par la victoire du meilleur. Dans *Andromaque* le danger évité est double : Andromaque ne succombe pas sous les menaces d'Hermione; Hermione n'encourt pas la colère de son époux : l'action se dénoue par un double soulagement. Il y a une dualité analogue dans *Héraclès* : les enfants du héros sont sauvés par leur père de la mort dont Lycus les menaçait; le héros évite à son tour le suicide grâce à l'intervention réconfortante de Thésée. Dans *Iphigénie en Tauride* la protagoniste risque de rester pour toujours exilée en terre barbare et son frère, avec l'ami qui l'accompagne, risque d'être sacrifié par les mains de sa sœur : une action unique et simultanée procure l'heureux dénouement pour tous. Dans *Hélène* se répète la situation d'*Iphigénie en Tauride* : la protagoniste court le risque de noces abusives et son mari est en danger de mort, mais la solution de la situation est favorable à tous deux. Dans les *Phéniciennes* le joyeux dénouement se limite à la partie concernant la ville de Thèbes, qui évite la défaite grâce au sacrifice de Ménécée. Dans *Oreste* les deux protagonistes sont condamnés à mort, mais à la fin du drame ils évitent le danger. Dans *Iphigénie à Aulis* l'expédition des Grecs risque d'échouer et le dénouement heureux est assuré par le sacrifice de la vierge. Dans le *Cyclope* aussi le schéma est le même : au début le danger et ensuite la fugue des Grecs.

Parmi les drames de ce genre font groupe à part *Médée* et *Electre*. Dans ces deux-ci en effet les protagonistes réussissent à perpétrer la vengeance et en même temps à se soustraire à toute punition; mais on ne peut dire que pour elles le dénouement soit heureux, parce qu'intérieurement elles restent blessées par leur mauvaise action. Parmi les autres drames *Ion* est le seul à comporter un dénouement heureux mais il y manque un vrai contraste de situations et les dangers que courent les protagonistes sont à considérer plutôt comme des expédients en vue d'un effet exclusivement théâtral.

Le dénouement heureux ne fut pas connu de Sophocle, si l'on exclut ses drames qui précisément ont subi l'influence d'Euripide, comme *Philoctète*, *Tyrô* et dans une certaine mesure *Œdipe à Colone*. Toutefois, il n'y eut jamais chez Sophocle une pleine corrélation entre salut et dénouement. Même dans *Philoctète* l'épilogue réel est dû au *deus ex machina*, ce qui n'arrive jamais chez Euripide, qui place le *deus* toujours *extra tragœdiam*.

Le précédent effectif de la tendance euripidéenne est en Eschyle, si l'on considère non pas un drame isolé, mais le cycle trilogique complet, par exemple les *Danaïdes* ou le *Prométhée*. Mais ce qui chez Euripide passe en pleine lumière, chez Eschyle est encore une faible lueur. En outre,

le nœud de l'action chez Eschyle est dans la seconde partie du drame, la première restant essentiellement lyrique. Et dans cette seconde partie le mouvement de l'action est bref aussi, puisque la catastrophe ne coïncide pas avec le dénouement, mais s'épuise dans le contraste. Ce contraste, introduit par un personnage nouveau, indique le commencement de la seconde partie du drame et provoque directement la solution ou la catastrophe. Chez Sophocle (à part *Ajax*, le drame le plus ancien et encore fortement influencé par la technique d'Eschyle) la division en deux parties ou bien n'est plus observée rigidement, ou, si elle est observée, comporte toujours l'anticipation du contraste, placé non dans l'imminence de la catastrophe, mais dans sa préparation lointaine. Donc, si Sophocle ne présente, au point de vue de l'heureux dénouement, aucune nouveauté par rapport à Eschyle, mais semble plutôt s'en tenir à une phase archaïque, il marque au contraire un progrès net dans l'articulation de l'action, laquelle n'est plus rigide et linéaire, mais devient complexe et embrouillée. Euripide exploite, en les amplifiant et en les fondant, les principes d'Eschyle et de Sophocle, leur empruntant respectivement l'idée de l'heureux dénouement et celle de l'intrigue complexe. Pour ces raisons son drame se présente techniquement plus ductile, plus varié, plus imprévisible.

Eschyle, ne devant pas se préoccuper d'unités dramatiques mineures ou marginales, du jeu de facteurs secondaires et concomitants, et en somme des ingrédients d'une structure complexe et variée, pouvait concentrer toute son attention sur le noyau de la situation, avec la possibilité d'une élaboration complètement libre. Ainsi ses drames, tout en ayant une même charpente, sont en fait divers l'un de l'autre. Euripide au contraire, si, d'une part, il rompt l'intime concentration de la tragédie pour un pluralisme expressif souvent audacieux, d'autre part il s'impose une discipline rigoureuse dans la construction de chacune des parties et de chaque forme expressive. La conséquence est double : sa tragédie atteint la plus grande richesse de composition, par suite de l'assimilation ou de l'opposition ou de la juxtaposition de différents éléments ; en même temps il manifeste une tendance assez constante dans la facture des éléments eux-mêmes, ce qui finit par se répercuter aussi sur la façon de traiter le nœud du drame. En le comparant à Sophocle nous observons que, tandis que celui-ci réussit à concilier parfaitement la richesse de l'intrigue avec l'exigence de faire graviter vers le centre du drame toutes les composantes, Euripide ne se soucie pas beaucoup du mouvement centripète et présente souvent les divers moments et noyaux de l'action comme les éléments contigus mais indépendants d'un polyptyque.

La variété de la composition d'une part et l'absence de préoccupation unitaire d'autre part, donnent au théâtre d'Euripide un caractère, pour ainsi dire, expérimental. L'auteur put toujours se proposer de nouveaux problèmes techniques et tenter de nouvelles voies. L'audace de l'expérimentation était compensée, ou mieux contenue, par le retour constant de certains principes essentiels de structure : l'heureux dénouement et son support de base qui est le motif du salut, en général ; et en particulier de motifs divers, comme celui des suppliants à l'autel, celui de l'ἀγών, celui de la péripétie, celui de la reconnaissance, etc. Une notion de structure n'a aucun sens sinon dans la mesure où elle

est le reflet vivant d'une idée générale dramatique et d'un stimulant éthique et spirituel. A la base de la conception tragique d'Eschyle il y a l'idée de la transgression causée par l'*hybris* qui provoque *ate*, et *ate* sur *ate*, en attendant que Diké souveraine accomplisse son dessein de restaurer le droit violé. Chez Sophocle le tragique dépend de l'essence même du protagoniste. Ou celui-ci reste replié en soi-même et se contente d'un salut sans nom, ou il se réalise par voie dialectique et dans cette réalisation trouve sa ruine. Chez Eschyle comme chez Sophocle le point de départ est dans la sphère du divin : sa projection se fait sentir dans l'humain. En outre, chez tous les deux le personnage est lourd de tout son passé et parfois de celui de son γένος ; l'ἁμαρτία qui une fois l'a frappé furtivement n'est pas sans retour, mais se renouvelle et revit.

Différente est la situation chez Euripide. Le personnage est ici presque toujours détaché d'un contexte extra-humain et le passé n'influence pas son action. Au début du drame le personnage est libre de tout caractère préétabli, la machine de l'action se met en mouvement quand un fait nouveau l'assaille de l'extérieur. L'intérêt dramatique vient alors se concentrer sur sa conduite aux prises avec la situation nouvelle, dont l'individu est vraiment le centre. Réussira-t-il à éviter le danger? succombera-t-il ? Telles sont les questions que le spectateur se pose. Le cours de l'action, préfiguré dans le prologue, procurera la réponse. Celle-ci dépendra de la façon dont les intéressés auront réagi à l'événement qui les aura assaillis.

Voici donc la variété de l'intrigue euripidéenne, correspondant à l'intention d'accroître l'intérêt de l'action par la multiplication des difficultés à vaincre. Voici aussi la structure paratactique de nombreux de ses drames, apte à créer plus d'un centre d'intérêt. Voici enfin le retour presque constant de motifs déterminés. Ayant placé au centre de l'action un événement avec lequel mesurer la conduite de l'homme, il était nécessaire de baser le contraste sur l'antinomie bien-mal, justice-injustice, générosité-lâcheté, et ainsi de suite. Il était nécessaire aussi de reprendre à plusieurs reprises les mêmes cas, vu l'impossibilité de poursuivre à l'infini la recherche de nouvelles antinomies. Ceci explique, entre autres, comment la lutte pour la vie que l'homme euripidéen affronte contre l'obstacle extérieur (d'autres hommes, des événements, des erreurs) trouve son correspondant dans certaines forces positives auxquelles il sait pouvoir recourir et qui pour la première fois acquièrent plein droit de cité sur la scène : l'amitié, la compassion active, le mépris du danger au service du prochain, la générosité désintéressée, la gratitude, etc. Ces forces, naturellement, ne sont pas toutes puissantes, mais l'homme d'Euripide a une confiance raisonnée en elles. Cette confiance le fait agir et meut toute la machine dramatique.

Au point de vue religieux on dira que, tandis que le drame d'Eschyle propose la lutte de l'homme pour faire sienne l'exigence suprême de Dike, tandis que Sophocle souligne l'impuissance de l'homme devant la loi divine qui pour tout prix de sa magnanimité le ruine, Euripide déplace les termes de la question, place l'homme face à l'événement qui le menace et lui assigne comme enjeu son salut : but humain, humainement accessible, même si à travers dispersions, faiblesses, désespoirs, ταραγμός d'événements et de pensées. La leçon qu'il nous donne est de confiance,

non légère et aveugle, mais éprouvée et tragique ; elle est le fruit d'une expérience totale de la difficulté de la condition humaine. Sa dramaturgie souvent fragmentaire et comme décousue reflète bien les problèmes de la « Weltanschauung » du poète. Mais le salut obtenu par les personnages et le dénouement heureux sont à la fois épanouissement cohérent de l'action et signes d'espoir.

Vu sa conception de la tragédie comme un exemple de l'âpre bataille de l'homme, Euripide eut le plus grand soin de faire agir ses personnages en pleine conscience. Seulement ainsi leur action pouvait être l'expression valide de leur personnalité et non donquichottisme vain. Cette exigence spirituelle explique pourquoi dans les pièces d'Euripide il y a tant de place pour les tirades ratiocinantes et oratoires. Les personnages doivent toujours rendre compte, διδόναι λόγον. Seulement ainsi leur façon d'agir s'insère dans un plan cohérent.

Naturellement les discours au préjudice des πράγματα, l'heureux dénouement au préjudice de la crainte et de la pitié, constituaient autant d'obstacles à la construction d'une tragédie de type rigoureusement aristotélique. Et, de fait, Euripide ne saurait être compris en partant d'Aristote. C'est ce qui explique le malentendu de certains jugements de grammairiens aristotélisants comme l'auteur de l'argument de l'*Alceste* ou le scoliaste à *Oreste* 1691, qui critiquent les drames respectifs parce que l'épilogue appartiendrait plus à la comédie qu'à la tragédie.

D'autre part, en traitant du tragique, Aristote a puisé surtout dans la tragédie « nouvelle », c'est-à-dire celle de son temps. Il est indéniable aussi que, même indirectement, il ait admis des éléments remontant à Euripide, surtout la cohérence de l'épilogue, qu'Euripide conserva même quand celui-ci était heureux ; peut-être aussi la cohérence des tirades des personnages quand celles-ci, ce qui arrive assez souvent, n'éloignent pas de l'action, mais la précisent et la meuvent.

La nouvelle structure que la tragédie reçoit chez Euripide et que nous avons cherché à esquisser finit par marquer la dissolution d'un genre littéraire et la préparation d'un autre. On pourrait illustrer ce passage à plusieurs points de vue. Il suffira de s'arrêter sur un seul point.

Aristote, dans le XIIIe chapitre de la *Poétique*, parlant des différents types de péripéties, loue le poète qui suscite la crainte et la pitié et éventuellement satisfait aussi le « sens moral », τὸ φιλάνθρωπον, du public qui veut la punition pour le mauvais et la récompense pour le juste. Il condamne au contraire celui qui, sans susciter les deux sentiments nécessaires à la catharsis tragique, obtient seulement l'effet de flatter τὸ φιλάνθρωπον. C'est la première condamnation théoriquement fondée de l'ainsi dite « justice poétique ». Toutefois, ce principe était destiné à avoir une fortune énorme dans la littérature de tous les temps.

A part de probables précédents trilogiques, ce fut au drame d'Euripide d'exercer une grande influence sur la formation de ce principe. Non seulement le théâtre d'Euripide présente quelques exemples typiques de « justice poétique », mais à plusieurs reprises le poète y effleure le motif d'une façon remarquable. En Euripide on trouve, à l'état embryonnaire, un schéma technique qui se prêtait à être ultérieurement stylisé et généralisé. Naturellement, au cours de ce processus, visible, par exemple, dans la Comédie nouvelle, pour ne pas parler de dérivations postérieures,

comme le roman, on survola non seulement la complexité de l'économie dramatique, mais aussi certaines précautions d'ordre moral, à tel point que la richesse originelle du thème se perdit et seul le schéma survécut. Pour fixer un seul point, mais indicatif, le but de l'action prit toujours plus l'aspect de l'εὐτυχία et toujours moins celui de l'εὐπραξία : il fut envisagé comme accident gratuit et privé de toute valeur réelle, non comme bonheur mérité par des efforts, comme Euripide l'avait voulu pour ses héros et comme Socrate l'avait conçu dans son message.

Mais, même si partiellement déformée, la leçon d'Euripide liée aux drames à salvation, ouvrit à l'hellénisme des perspectives nouvelles.

MONNAIE D'OR INÉDITE À LA LÉGENDE *TOMI*

PAR

OCTAVIAN ILIESCU

Le Musée archéologique de Constantza possède une monnaie d'or inédite dont la légende nous révèle le nom de la ville de Tomis. Cette pièce provient de la collection V. Canarache, sans autres indications plus précises. En voici la description [1] :

Av. Tête d'Apollon (?) à droite, avec une *taenia*. L'image du dieu est représentée d'une manière qui rend l'identification douteuse ; on le devine plutôt, grâce aux considérants qui seront exposés plus loin.

Rv. TOMI en haut. Dans le champ, un kantharos. Cercle de perles au pourtour.

AV. 10,5 mm 1,80 gN° d'inv. 6 095 (fig. 1).

Il existe encore un exemplaire de cette émission, conservé dans une collection privée. Selon les affirmations du propriétaire actuel, cette deuxième pièce aurait été trouvée avant 1938 à Constantza même, lors de la démolition d'une maison ancienne. En 1961, nous avons eu l'occasion de l'examiner ; malheureusement, il a été impossible d'en obtenir une photo, ou, du moins, les données précises concernant le diamètre et le poids (env. 10 mm ; 1,50—2,00 g). Au moins sommes-nous autorisés à soutenir que l'on connaît de nos jours *deux exemplaires identiques* de cette émission monétaire, inédite jusqu'à présent.

L'étude de la petite monnaie que nous venons de signaler pose dès l'abord deux questions, à savoir : 1° à quelle époque et dans quelles circonstances historiques a-t-elle été frappée ? et 2° est-il possible d'en préciser le système pondéral ?

Il est notoire que l'histoire monétaire de la ville de Tomis a été établie en 1910 par Pick et Regling [2]. A leur avis, l'ancienne cité pontique aurait commencé à frapper sa propre monnaie vers le milieu du IIIe siècle av.n.ère [3]. Les premières émissions sont représentées par des

---

[1] Nous tenons à présenter nos sincères remerciements, ici encore, à M. Adrian Rădulescu, directeur du Musée d'archéologie de Constantza, et à son collaborateur, M. R. Ocheşeanu, dont l'amabilité nous a permis d'étudier cette intéressante monnaie.

[2] Behrendt Pick et Kurt Regling, *Die antiken Münzen Nord-Griechenlands*. Band I. Dacien und Moesien, Zweiter Halbband Abt. 1, Berlin, 1910, p. 587—636.

[3] Pick et Regling, *op. cit.*, p. 597—598 (plus exactement : le IIe tiers du IIIe siècle av. n. è. ; *ibid.*, p. 598).

StCl. XII, 1970, p. 49—51. Bucureşti

4 — c. 82

pièces de bronze, à la légende TOMI, sans nom de magistrat, et aux types suivants : au droit, tête d'Apollon couronnée à droite, au revers, un trépied [4]; viennent ensuite des monnaies de bronze aux types variés et dont la légende nous offre en plus des noms de magistrats, émissions qui se succèdent jusqu'au milieu du IIe siècle av.n.ère [5]. A cette même série, les savants allemands précités ont rattaché une pièce d'argent provenant de la collection Soutzo et qui pèse 3,05 g[6]; elle montre au droit la tête couronnée d'Apollon, au revers le trépied et la légende TOMI et ΠΟCΕΙ (pièce datée vers le milieu du IIe siècle av. n.ère, aujourd'hui perdue) [7]. Les séries monétaires suivantes comprennent des monnaies de bronze frappées jusqu'à l'époque romaine [8]; par conséquent, elles sortent du cadre chronologique de nos recherches. De même, les émissions de statères d'or aux types de Lysimaque sont assez tardives à Tomis, datant, selon Pick et Regling, de la fin du IIe et du Ier siècles av.n. ère [9].

Compte tenu des données fournies par les auteurs cités, il est assez difficile de fixer la date de notre petite monnaie d'or. Certainement, elle n'a aucune relation avec l'émission de statères aux types de Lysimaque. Son poids, très faible, indique plutôt l'appartenance à un système asiatique ; en effet, c'est le statère d'or babylonien de 10,80 g [10] qui paraît avoir été l'étalon adopté par notre pièce. Elle représenterait en cette occurrence *l'hecté* du statère babylonien, selon le calcul 10,80 : 6 = 1,80 g. L'emploi des unités pondérales babyloniennes a été d'ailleurs récemment prouvé à Histria [11] et à Callatis [12]; il est possible que Tomis, à son tour, ait adopté un pareil étalon pour une monnaie autonome d'or. Cet événement pourrait être fixé, semble-t-il, au commencement du monnayage tomitain, donc vers 250 av.n.ère.

A en juger d'après les types, la chronologie proposée nous paraît soutenable. Le choix de la tête d'Apollon — que l'on identifie, nous l'avons vu, difficilement — pour le droit de cette monnaie nous rappelle les plus anciennes émissions de Tomis, les grands bronzes de la Ire série, selon la classification de Pick — Regling [13]; il faut pourtant noter que le style en est différent, classique même. On s'attendrait moins à trouver au revers de notre pièce un kantharos au lieu du trépied accoutumé [14]. La

---

[4] *Ibid.*, p. 637, n° 2 406.
[5] *Ibid.*, p. 597, 636 sqq. (n°s 2 407—2 458, 2 460).
[6] *Ibid.*, p. 603 et 645 n° 2 459 (« stark oxidirt »).
[7] *Ibid.*, p. 603.
[8] Voir la classification chronologique de ces séries *ibid.*, p. 597—598.
[9] *Ibid.*, p. 606—607. L'identification des effigies de Mithridate VI ou de ses fils sur les dernières émissions de statères aux types de Lysimaque, frappés à Histria, Callatis et Tomis (proposée par Behrendt Pick, *Die antiken Münzen Nord-Griechenlands*. Band I. Dacien und Moesien. Erster Halbband, Berlin, 1899, p. 64 et notes 1—2, p. 92, 152 ; Pick et Regling, *op. cit.*, p. 591) nous semble assez douteuse. Cf. Octavian Iliescu, *Notes de numismatique grecque ancienne*, ms., 1960, p. 5.
[10] Cf. *A Guide to the Principal Coins of the Greeks* /British Museum. Department of Coins and Medals,/ Londres, 1965, p. 93.
[11] Octavian Iliescu, *Cel mai vechi sistem monetar adoptat pe teritoriul de azi al României*, dans *Viața economică*, V, 1967, n° 4 (180) du 27 janvier, p. 11.
[12] Idem, *Contribuții la studiul metrologiei ponderale a orașului Callatis*, dans *Studii și cercetări de istorie veche*, 18 (1967), p. 687—691.
[13] Pick et Regling, op. cit., p. 637, n° 2 406.
[14] *Ibid.*

forme du vase semble être attestée à Tomis [15]. En général, le style est peu soigné, presque barbare, œuvre d'un artiste local maladroit. On peut citer un exemple analogue à Histria, où les drachmes des premières émissions (datées vers le commencement du Ve siècle av.n.ère [16]) sont de facture plutôt barbare, par rapport à la beauté artistique des pièces similaires appartenant aux émissions suivantes, qui se succèdent de 450 à 350 av.n.ère.

Quelles sont les circonstances économiques et historiques qui ont déterminé l'émission d'une monnaie d'or à Tomis? L'histoire de la ville aux premiers siècles de son existence, depuis sa fondation jusqu'à l'époque hellénistique, demeure encore inconnue[17]. C'est seulement vers 260 av.n. ère que cette cité pontique est mentionnée par les sources littéraires antiques, en tant qu'objet de dispute entre Callatis aidée par Histria, d'un côté, et Byzance, de l'autre [18]. On est généralement d'accord que c'est l'essor économique de Tomis qui a déterminé le conflit, gagné en fin de compte par Byzance [19]. Cet essor aurait-il créé les circonstances favorables à la frappe d'une monnaie autonome d'or? Les recherches futures permettront probablement de vérifier cette hypothèse [20].

---

[15] Petre Alexandrescu et Suzana Dimitriu, *Corpus Vasorum Antiquorum. Bucarest 2*, (Bucarest), 1968, p. 27/5 et pl. 32/5 et A/10 (canthare à anses verticales avec palettes, troisième quart du IVe siècle av. n. ère; trouvé à Tomis en 1914) (analogie suggérée par Mlle Suzana Dimitriu, à qui nous adressons nos sincères remerciements).

[16] Pour la date, voir Octavian Iliescu, *Cel mai vechi sistem monetar... loc. cit.*, p. 11.

[17] Emil Condurachi, dans *Istoria Romîniei*, I, Bucarest, 1960, p. 167; D. M. Pippidi, *Din istoria Dobrogei*, I, Bucarest, 1965, p. 152.

[18] D. M. Pippidi, dans *Istoria Romîniei*, vol. cit., p. 187; idem, *Din istoria Dobrogei*, *vol. cit.*, p. 222 (en citant Memnon, frg. 21/FHG, III, p. 537 = FGr.HIST. III, B, 434, fr. 13).

[19] *Ibid.*

[20] Mme Gabriella Bordenache a eu l'obligeance de lire le manuscrit de cet article et faire de précieuses remarques. Nous l'en remercions bien sincèrement.

CICERO ŞI HOMER

DE

Dr. C. SĂNDULESCU

Despre rolul culturii şi cu deosebire al filozofiei greceşti în formarea personalităţii lui Cicero s-au scris suficiente articole şi lucrări monografice, începînd mai ales din a doua jumătate a secolului trecut [1]. Opera acestui fecund scriitor constituie obiectul aproape permanent de studiu, inclusiv sub raportul cercetării surselor ciceroniene de inspiraţie. Ca punct de plecare al acestei cercetări amintim faptul, de altfel bine stabilit, că Cicero a fost un bun cunoscător şi în mare măsură un debitor al operelor filozofice şi literare greceşti, ceea ce a contribuit ca el să devină, în ciuda aspectelor mai puţin favorabile alo vieţii şi activităţii sale, una din figurile culturale cele mai de seamă ale Romei. Vom menţiona doar că Meillet îl consideră drept un sol al universalităţii elenistice în patria sa şi un ctitor al civilizaţiei moderne, şi că un autor italian de care exegeţii lui Cicero nu se pot lesne dispensa, Ciaceri, îl numeşte sugestiv educatorul lumii antice şi al celei moderne [2]. Pe linia aceleiaşi înrîuriri greceşti decisive nu este lipsit de interes nici faptul că Cicero s-a afirmat simultan ca traducător, mai mult ori mai puţin apreciat, din literatura greacă.

În studiul de faţă vom căuta să analizăm cîteva locuri din opera ciceroniană, în care se găsesc diverse fapte în legătură cu cele două epopei şi cu personalitatea lui Homer şi în modul acesta să ajungem la unele concluzii despre Cicero ca interpret, critic literar şi cunoscător al operei lui Homer. După cîte ştim problema nu a fost cercetată în mod special, autorii ocupîndu-se incidental de anumite aspecte ale temei raportului

---

[1] În afară de informaţiile extinse pe care ni le oferă regulat L'Année Philologique şi mai vechea Bursian's Berichte (cu întrerupere), citām indicaţiile incluse de Laurand în cunoscutul *Manual* şi în *Cicéron*, ed. a 3-a, 1939, volumul de completare, p. 455 şi 483. Utilă încă este şi vechea lucrare a lui Hirzel, *Untersuchungen zu Ciceros philos. Schriften*, I—II, Leipzig, 1877—1883.

[2] Vezi A. Meillet, *Esquisse*..., ed. a 3-a, 1933, p. 207 (cap. VIII): „Cicéron... a exprimé avec une impeccable pureté latine toute la part de l'hellénisme qui étant universellement humaine pouvait passer en latin". Emanuele Ciaceri, *Cicerone e i suoi tempi*, ed. a 2-a, 1941, vol. 2, p. 393 (Cap. XIII, *Cicerone e noi*): „Così in Roma e fuori (scil. Cicerone) fu l'educatore delle nuove generazioni per tutta l'età antica; ed i suoi precetti, formati all'idea dell'universale, valsero a stabilire i legami fra l'Antico e il Nuovo, fra il paganesimo e la predicazione".

dintre Cicero şi Homer, privind fie cunoştinţele scriitorului latin despre personalitatea lui Homer, fie unele laturi ale eposului însuşi, oglindite în opera ciceroniană.

Amintim în primul rînd că lui Cicero îi datorăm cîteva informaţii mult discutate, care se referă la persoana istorică a marelui poet grec; faptul ne situează în chip necesar în plină problemă homerică, ale cărei dificultăţi sînt binecunoscute. În ce priveşte personalitatea lui Homer, observăm mai întîi că Cicero nu se îndoieşte nici un moment de reala existenţă a poetului, continuînd astfel o veche tradiţie a istoriei literare greceşti. Datele informative pe care ni le oferă Cicero despre biografia lui Homer se reduc la două fapte esenţiale de natură cronologică, bineînţeles destul de ipotetice.

1. Potrivit primei informaţii, care se găseşte în *De rep.* II, 18, Homer ar fi fost cu 30 ani mai vîrstnic decît Licurg: „... Homerum autem qui minimum dicunt aetati triginta annis anteponunt fere." În scrierea retorică *Brutus*, 40 este repetată această indicaţie biografică asupra lui Homer, fapt care măreşte valoarea informaţiei: „Cuius (=Homeri) etsi incerta sunt tempora, tamen annis multis fuit ante Romulum, siquidem non infra superiorem Lycurgum fuit..." etc. Conform acestor relative precizări cronologice, Homer ar fi trăit cu cîteva decenii înaintea legislatorului spartan, caracterizat ca „anterior (superiorem Lycurgum)" spre a-l deosebi de omonimul său, oratorul atenian, care a trăit cu trei secole în urmă.

Nu pentru a reproduce aceste pasaje din scrierile lui Cicero şi nici pentru a discuta problema personalităţii lui Homer am amintit informaţiile aflate în *De rep.* şi în *Brutus*, care provin de altfel dintr-o sursă literară greacă. Scopul real este să cunoaştem modul de reflectare a datelor biografice şi literare homerice în opera lui Cicero. Rîndurile imediat următoare pasajului menţionat din *De rep.* II, 18 atrag atenţia sub raportul deducţiilor pe marginea ipoteticei cronologii homerice: „... ex quo intellegi potest permultis annis ante fuisse Homerum quam Romulum, ut iam doctis hominibus ac temporibus ipsis eruditis ad fingendum uix quicquam esse loci". Subliniind faptul că Cicero ia încă o dată ca termen de comparaţie un personaj latin mai degrabă legendar — pe Romulus —, vom observa că fraza citată cuprinde în germene problematica însăşi a cronologiei homerice, adică întrebarea crucială asupra epocii în care a trăit poetul. Cicero mai constată că, din pricina depărtării în timp, cunoscătorii înşişi ai perioadei respective, „docti uiri ac temporibus ipsis eruditi" nu pot preciza, fie şi recurgînd la plăsmuiri, „ad fingendum", perioada în care a trăit Homer. Problema, ne permitem să spunem, nerezolvabilă a cronologiei homerice constituia deci un fapt cert în vremea lui Cicero, ca şi mult timp înainte, constatare ce persistă de altfel pînă în zilele noastre sub aspecte esenţial similare.

2. A doua informaţie, de asemeni de natură cronologică, dar cu nuanţă ipotetică şi mai pronunţată, o găsim în *De nat. deorum*, III 5, unde se afirmă între altele că Homer ar fi trăit *îndată după* cei doi „tindarizi", adică după Castor şi Pollux: „Homerus recens a Tyndaridarum aetate." Cicero îşi sprijină afirmaţia pe locul din Iliada III, 243—244, în care este menţionată moartea dioscurilor: „τοὺς δ'ἤδη κάτεχεν φυσίζοος αἶα κτλ". şi trage de aci concluzia că, deoarece se ignoră existenţa cultului

lui Castor şi Pollux, poetul ar fi trăit înainte ca aceştia să devină eroi, adică îndată după moartea lor. Dacă în cazul primei informaţii „biografice" asupra lui Homer, raportarea la Lycurg şi Romulus poseda oarecare bază „istorică", în cazul celui de al doilea pasaj informativ din *De nat. deorum* referinţa la figurile mitologice ale tindarizilor denotă în cel mai fericit caz fantezia de colaborator a lui Cicero; informaţia este într-adevăr preluată dintr-o sursă academică, aşa cum prima informaţie biografică din *De rep.* şi *Brutus* provine de asemeni dintr-o sursă greacă, şi anume de la Apollodor [3].

Nu este indicat să ne avîntăm acum pe terenul destul de şubred al discuţiei asupra epocii în care a trăit Homer. Ne permitem să observăm numai că atît timp cît persoana însăşi a poetului stă sub semnul întrebării — şi nu întrevedem cum se va putea modifica ceva sub acest raport — este firesc ca orice dezbatere asupra acestei teme să apară de prisos. Tot ceea ce se poate afirma fără a ignora opiniile contrarii este că Homer aparţine mai degrabă domeniului legendei, decît aceluia al autenticităţii istorice [4], chiar dacă în ultimele două decenii filologii neoanalişti de pildă îl prezintă din nou ca pe o figură reală a istoriei literare. În cazul celor două informaţii citate anterior pe care le găsim la Cicero în legătură cu persoana lui Homer putem cel mult să le comentăm comparîndu-le, aşa cum de altfel s-a procedat cu pasajele similare din autorii greci, de pildă din Herodot, care stabileşte epoca lui Homer către anul 850 şi cu alte surse, cum sînt aşa-numitele biografii homerice (*Vitae*), păstrate în trei versiuni principale. [5]

Iată care sînt în linii generale informaţiile cronologice despre persoana lui Homer pe care le găsim în scrierile lui Cicero şi pe care am socotit necesar să le reamintim. Mult mai importante sînt însă datele răspîndite în aceleaşi scrieri în legătură cu istoria literară şi cu critica literară propriu-zisă a eposului homeric. În aceste cazuri Cicero ne înfăţişează, după cum vom vedea, opinii suficient de temeinice, unele cu caracter actual, devenind astfel prin deducţiile sale un autentic exeget literar, de-a dreptul atrăgător.

Un prim fapt din domeniul istoriei literare se referă la problema vechimii prehomerice a poeziei greceşti, pe care Cicero o afirmă în mod convingător în cap. 71 al scrierii retorice *Brutus*. Homer nu a fost primul poet grec şi acest lucru se poate susţine — scrie Cicero — pe baza a două argumente: perfecţiunea eposului homeric şi faptele documentare inserate în epos (mai exact, în Odiseea). Opera lui Homer nu poate reprezenta rodul unei creaţii pur spontane (*simul inuentum*). În ce priveşte al doilea argument, Cicero, ca un autentic cercetător conştiincios din vremea noastră, îşi sprijină deducţia despre vechimea prehomerică a poeziei pe două pasaje documentare din Odiseea, unde se menţionează existenţa străvechi-

[3] RE col. 2208—2209, s. v. *Homeros* (Witte). Trebuie adăugat că Cicero cunoaşte bine şi disputa ipotetică dintre oraşele greceşti care îşi revendicau cinstea de a fi locul de naştere al lui Homer. Cf. *Pro Archia* VIII, 10.

[4] Cf. K. Reinhardt, *Die Ilias und ihr Dichter*, 1961 (Einleitung), p. 11: „Bleibt nicht Homer in jedem Fall, und so auch Homer, den man zu haben glaubt, eine Hypothese?".

[5] Informaţiile despre epoca lui Homer pe care le găsim la autorii vechi merg de la data ipotetică a războiului troian (sec. XII) la epoca lui Archilochos (sec. VII). Cf. Maurenbrecher-Wagner, *Gesch. der griech. Lit.* I, p. 55 (în Grundzüge der Klass. Philologie III, 1)

lor poeţi greci : „Nu trebuie să ne îndoim, spune Cicero, că înaintea lui Homer au existat poeţi, deoarece din operele acestuia putem afla despre cele ce se cîntă la ospeţele feacilor şi ale peţitorilor". Sau în textul original :

1. „Et nescio an reliquis in rebus idem eueniat ; nihil est enim simul et inuentum et perfectum, nec dubitari debet quin fuerint ante Homerum poëtae, quod ex eis carminibus intellegi potest quae apud illum et inPhaeacum et in procorum epulis canuntur. Quid, nostri ueteres uersus ubi sunt?"
2. „Quos olim Fauni uatesque canebant,
„Cum neque Musarum scopulos quisquam superarat
„Nec dicti studiosus erat...
„Ante hunc...

În primul fragment din Brutus 71 Cicero se referă la două pasaje ale Odiseei, unul din cîntul I, 337 sqq. şi celălalt din cîntul VIII 499 sqq., unde cei doi vestiţi aezi ai eposului, Femios şi Demodocos, povestesc faptele eroice ale bărbaţilor străluciţi din vremea războiului troian. În primul pasaj, Femios delectează asistenţa în propria casă a eroului pribeag, dar nu şi pe credincioasa Penelope, cu prilejul interminabilelor petreceri obraznice ale peţitorilor ; în cel de al doilea, Demodccos cîntă aceleaşi evenimente la curtea regelui feacilor, legendarii locuitori ai insulei Corfu.

În ce priveşte fragmentul al doilea din Brutus 71, Cicero reproduce aici versuri din opera lui Ennius [6], unde „Fauni uatesque" reprezintă corespondenţii latini ai rapsozilor greci, care preamăreau la ospeţe faptele vitejeşti ale bărbaţilor sau după expresia sugestivă homerică κλέα ἀνδρῶν. Observăm deci că Cicero se preocupă, prin comparaţie cu istoria literară greacă, de antecedentele celei latine, adică de primele manifestări ale poeziei latine. Simultan el se întreabă ce a devenit această poezie : „quid, nostri ueteres uersus ubi sunt?"

Existenţa unei producţii poetice preepice apare firească şi este consemnată de altfel ca atare prin informaţii mai mult ori mai puţin consistente despre poeţii premergători lui Homer. Ni se pare mai greu să decidem asupra cronologiei şi începuturilor acestei poezii străvechi, deşi Webster de pildă mută graniţa ei adînc în timp, vorbind categoric despre o „poezie micenianâ" [7]. Nu este cazul să discutăm aici pe linia acestei subtile probleme, de altfel controversate. Ne vom limita la simpla constatare că pentru Cicero Homer nu reprezintă debutul creaţiei poetice greceşti, fapt care rezultă nu numai din locul citat de noi (*Brutus*, 71), dar şi din alte două locuri din *Tusculane*, I 3 şi IV 3.

Contextul din *Brutus*, 71 mai cuprinde o informaţie importantă pentru studiul nostru. Cicero menţionează aici traducerea Odiseei de către Livius Andronicus, caracterizînd-o drept operă „dedalică" : „nam et Odyssia latina est tamquam opus aliquod Daedali", după care urmează

[6] RE VI, 2, col. 2058 (Otto) : „So nennt schon Ennius die Verse der alten saturnischen Poesie" etc.

[7] Vezi Cap. IV, despre „poetica micenianâ", în cartea lui F. B. L. Webster, *From Mycenae to Homer*, Londra, 1958, precum şi M. Bowra, *Homer and his forerunners*, Edinburg, 1955.

o apreciere negativă a pieselor lui Andronicus. După cum ştim Dedal este întruparea „meşterului" prin excelenţă în creaţia artistică, mai ales sculpturală. „Daedaleus" este de fapt un epitet ce se acordă oricărei creaţii reuşite, cuprinzînd după părerea noastră şi noţiunea de complexitate. Caracterizarea traducerii lui Andronicus pe care o aflăm la Cicero, apare destul de corectă, dacă analizăm puţinele fragmente rămase, spre a nu mai vorbi de cunoscutul efort al interpretului de a folosi exclusiv vocabularul latin. Unul dintre cei mai buni cunoscători ai literaturii latine vechi, F. Otto, consideră în mod pozitiv apropierea pe care o stabileşte Cicero între traducerea latină a Odiseei şi persoana legendară a lui Daedalus, „nume plin de perspective" [8].

Există şi alte locuri în scrierile lui Cicero, unde autorul emite aprecieri critice asupra unor probleme ale eposului homeric, ca să nu mai vorbim despre scriitorii greci şi romani comentaţi în diverse locuri ale operei ciceroniene. Vasta bibliografie cunoscută cuprinde cîteva studii despre Cicero ca poet şi critic, dar socotim că mai este loc pentru o lucrare de sinteză asupra temei „Cicero, critic literar" pe linia trasată pînă acum de cercetători [9]. După cum se ştie opera sa este presărată cu diverse opinii literare asupra scriitorilor greci şi romani.

Revenind la subiect, iată de pildă aprecierile pe care Cicero le face pe scurt asupra însuşirilor stilului homeric. Nu este vorba aici de o evaluare de aspect şi proporţii actuale, ci de o constatare critică principială. Ne referim la cunoscuta capacitate singulară a marelui poet epic, relevată de exegeţii moderni, de a reda evenimentele în culori vii şi realiste, de acea forţă de expunere sugestivă, care ne face să trăim noi înşine cele expuse. În *Tusc.* 39,114 găsim un pasaj în care se afirmă tocmai această calitate intrinsecă a eposului, concretizată în structura particulară a stilului, ca şi a fondului multor pasaje din cele două epopei: „traditum est etiam Homerum caecum fuisse; at eius picturam, non poesin uidemus". Conţinutul destul de laconic al pasajului cere să stăruim totuşi asupra contextului în care se află această declaraţie ciceroniană, pe care nu socotim a o interpreta mai just altfel, decît comparînd-o cu ilustra formulă a lui Horaţiu: „ut pictura poesis" (*Ad Pis.* 361). Iată pasajul integral din *Tusc.* 39, 114: „Traditum est etiam Homerum caecum fuisse; at eius picturam, non poesin uidemus: quae regio, quae ora, qui locus Graeciae, quae species formaque pugnae, quae acies, quod remigium, qui motus hominum, qui ferrarum non ita expictus est, ut, quae ipse non uiderit, nos ut uideremus, effecerit?"

După Cicero aşadar, Homer înfăţişează aspectele din natură şi evenimentele, scenele de război sau ale vieţii paşnice în aşa fel, încît cititorul pare că le percepe vizual ca pe o reprezentare picturală; nu poezie pură, adică realizare literară abstractă, ci adevărate tablouri pictate se desfăşoară înaintea ochilor noştri, cînd parcurgem sugestivele pagini ale

---

[8] „Denn Daedalus ist ein zukunftschwerer Name": *Gesch. d. röm. Lit.*, I. *Die arch. Lit.*, Berlin, 1913, p. 75. Cf. şi p. 73: „Er übersetzte es so, dass der Schein eines lateinischen Gedichtes entstand, nicht der eines griechischen Gedichtes in lateinischer Sprache".

[9] Citäm: P. Ferrarino, *Cicerone poeta e critico*, Bologna, 1942; E. Malcovati, *Cicerone e la poesia*, Pavia, 1943. Lucrări mai vechi: J. Tolkiehn, *Homer und die römische Poesie*, Leipzig, 1900 şi *De Homeri auctoritate in cotidiana Romanorum vita*, 1897; Grolmuss, *De M. T. Cicerone poëta*, Königsberg, 1887.

eposului. Meritul lui Homer de a prezenta faptele în condiţii veridice — adaugă Cicero — este cu atît mai mare, cu cît, după tradiţie, el a fost lipsit de vedere. Iată în cîteva cuvinte conţinutul pasajului din *Tusculane*, al cărui obiect îl formează — păstrînd proporţiile — exact ceea ce criticii de astăzi, un Bassett de pildă numesc caracterul viu şi plastic al stilului homeric [10]. Diferitele elemente descriptive ale ţinuturilor şi localităţilor geografice cu precădere din Grecia continentală — ne gîndim la epitetele sugestive ale oraşelor din Catalogul vaselor — desfăşurarea luptelor şi formele lor, acţiunile variate ale oamenilor — toate aceste obiective ale percepţiei vizuale sînt redate după cum ştim de către Homer în condiţii realiste, care dezvăluie poetul de geniu. Această observaţie a lui Cicero a fost reluată de unii filologi şi istorici literari, fără a reaminti pasajul comentat mai sus din *Tusculane*. Reţinem faptul că scriitorul latin a subliniat clar şi complet în acest pasaj ideea esenţială a forţei de creaţie realistă şi de redare picturală a evenimentelor eposului, ceea ce ne aminteşte, cum am spus, preceptul horaţian „ut pictura poesis." Cît despre multiplele mijloace de realizare a plasticităţii scenelor prin figuri de stil, comparaţii, repetiţii etc., s-a scris şi s-a cercetat după cum ştim în mod mai mult decît suficient. Homer rămîne marele meşter în ce priveşte zugrăvirea faptelor, iar ca autor dispare — cum spune just Aristotel — — îndărătul personajelor sale, împlinind astfel dezideratul după care „poetul e dator să vorbească cît mai puţin în numele propriu" [11].

Se ştie că exegeza homerică de totdeauna interesează variate şi complexe domenii de activitate, eposul reprezentînd un autentic cosmos de fapte istorice, literare şi artistice, într-un cuvînt, oferă imaginea complexă a vieţii însăşi. Din acest noian de elemente, Cicero desprinde fără îndoială aspecte izolate, dar nu mai puţin importante pentru critica antică a eposului. Iată bunăoară problema religiei în cele două epopei sau problema zeilor homerici, discutată şi analizată neîncetat de la Ottfried Müller la Rohde şi Wilamowitz, Otto şi Nilsson. În această privinţă Cicero poate fi socotit de asemeni — păstrînd iarăşi proporţiile — un pionier, alături de Platon şi de alţi autori antici. În *Tusc.* 1, 26, vorbind despre răpirea lui Ganimede, tînărul care trebuia să servească băuturi lui Zeus, graţie frumuseţii sale, „propter formam", Cicero observă faptul comentat de filologii contemporani că Homer, folosind însuşirea plăsmuirii artistice, atribuie zeilor calităţi pur omeneşti, ceea ce explică şi motivează parţial implicarea lor directă, cotidiană în treburile celor muritori. Faptul este bine cunoscut şi caracteristic celor două epopei, deşi încă în preambulul *Odiseei* (1,38 sqq.) zeii se scuză ipocrit „în şedinţă" şi neagă orice amestec, aruncînd vina relelor îndurate de oameni pe oamenii înşişi. În *Tusc.* 1,26 Cicero scrie între altele: „fingebat haec Homerus et humana ad deos transferebat", afirmaţie ce cuprinde *in nuce* ideea despre antropomorfismul fizic şi spiritual al membrilor panteonului homeric. În continuare Cicero dă dovadă şi de humor: „diuina mallem ad nos" (scil. transferre), sau în context: „Homer plăsmuia toate acestea, transmi-

[10] Consideraţii asupra eposului din punct de vedere poetic şi estetic putem afla de pildă la W. Schadewaldt, *Iliasstudien*, Leipzig, 1938 şi *Von Homers Welt und Werk*[2], Leipzig, 1952; S. E. Bassett, *The Poetry of Homer*, California, 1938 (acest autor numeşte redarea veridică, realistă a faptelor în epos, „vitality").

[11] *Poet.* 24,6 (1460 a), trad. D. M. Pippidi, Bucureşti, 1965, p. 89.

ţînd zeilor însuşirile omeneşti; aş prefera să ne fie transmise nouă cele divine".

Cicero apreciază în general pe Homer ca pe un literat de seamă, „optimus auctor," de pildă în *De off.* 3,26. Aprecierea se bazează pe cunoaşterea profundă a celor două epopei de către Cicero, căruia după cum spune Laurand, îi erau atît de familiare încît le citează spontan în cele mai simple scrisori. „Les vers d'Homère sont l'expression la plus naturelle de sa pensée" [12]. Admiraţia răspîndită în lumea intelectuală latină pentru Homer „educatorul Eladei", cum îl numeşte Platon în *Rep.* 606 e, ca şi al Romei, nu îl împiedică pe Cicero să semnaleze unele nepotriviri existente în epos sau cu termenul modern, contradicţiile, chiar dacă nu în toată amploarea şi complexitatea lor. Mergînd pe linia criticii alexandrine el devine astfel un precursor. Într-o scrisoare (*Ad Att.* I, 16) Cicero arată de pildă că Homer nu ţine seama de succesiunea cronologică a faptelor, inversînd ordinea evenimentelor, plasînd adică înainte fapte petrecute ulterior; procedeul este caracterizat de Cicero drept homeric: „respondebo tibi ὕστερον πρότερον, Ὁμηρικῶς, îţi voi răspunde punînd cele următoare înainte, după maniera homerică." În acest pasaj epistolar nu este vorba de simpla figură retorică a decalării în timp, hysteron-proteron, ci de contrazicerile cronologice ale textului pe care Cicero, ca bun cunoscător al eposului, nu putea să nu le observe.

După părerea noastră Cicero este în linii generale la curent cu problematica elementară homerică, deşi — repet — nu putem asimila activitatea sa critic-literară cu aceea a unui exeget contemporan al eposului. Vom atribui cu alte cuvinte lui Cicero ceea ce îi aparţine şi numai atît, ţinînd seama de epoca în care a trăit şi de instrumentele sale de lucru. Faptul ni se pare esenţial, deoarece, după opinia noastră, pericolul modernizării antichităţii de care vorbeşte Rostagni [13] sau al greşitei aplicări a criteriilor moderne în aprecierea problemelor epocii antice, subliniat de Fustel de Coulanges [14] dăinuie permanent pentru oricine priveşte cu sau fără voie lumea greco-romană exclusiv din perspectiva contemporaneităţii.

Cicero nu numai că citează spontan versuri din cele două epopei, dar opera lui prezintă înrîuriri multiple din partea eposului, care se cuvin analizate şi raportate la contextul ciceronian; uneori citatele au caracter paroimiologic. Vom menţiona ca exemplu pasajul destul de comentat din *De orat.* III, 15, 57 în care definiţia sofistului se resimte de influenţa unui cunoscut vers al Iliadei, tradus de altfel integral de Cicero: „Nam uetus quidem illa doctrina eadem uidetur et recte faciendi et bene dicendi magistra; neque diiuncti doctores, sed eidem erant uiuendi praeceptores atque dicendi, ut ille apud Homerum Phoenix qui se a Peleo patre Achilli iuueni comitem esse datum dicit ad bellum, ut illum efficeret oratorem uerborum actoremque rerum."

---

[12] L. Laurand, *Cicéron.* Ed. a 3-a, vol. I, 1939, p. 104.

[13] „Il pericolo è che nello sforzo di attivare l'Antico, mettendolo a contatto con l'anima moderna si finisca con applicare ad esso un'interpretazione modernistica e quindi si effetui una deformazione à rovescio". (*Classicità e spirito moderno*, Torino, 1939, p. 72).

[14] *La Cité antique*, Paris, Hachette, f. a., p. 1—2. Ideea unei asimilări integrale clasic-modern constituie astăzi aproape un truism.

Ultima propoziţie reprezintă traducerea destul de corespunzătoare, deşi sărăcită de poezia originalului a versului din Iliada IX,443 :

Μύθων τε ῥητῆρ' ἔμεναι, πρηκτῆρά τε ἔργων.

„Meşter la vorbe să fii şi vrednic la fapte", după versiunea lui Murnu (cf. „uir bonus dicendi peritus").

„Nu fără temei — scrie W. Jäger — grecii de mai tîrziu au văzut în acest vers cea mai veche formulare a idealului educativ grec, cu tendinţa sa de a cuprinde omenescul în totalitate" [15]. Din acelaşi vers al Iliadei s-au inspirat Tucidide, spre a caracteriza figura lui Pericle (I 139,4), şi Xenofon spre a se autoelogia indirect prin discursul lui Cheirisophos (*Anab.* III 1,45) [16].

Tendinţa curentă la Cicero de a cita versuri homerice ne dezvăluie însă şi unele trăsături ale caracterului său. Iată spre exemplu o mărturie despre cunoscuta lui dorinţă de glorie, care în anumite limite pare totuşi firească şi motivată. Într-o scrisoare către fratele său (*Ad. Qu. fr.* III, 5,4) Cicero exprimă tendinţa de a se distinge faţă de semeni, care l-a însufleţit din copilărie, citînd în sprijinul acestui sentiment vestitul vers homeric : „illud quod a puero adamaram αἰὲν ἀριστεύειν καὶ ὑπείροχον ἔμμεναι ἄλλων" (*Iliada* VI, 208 şi XI, 784).

Nu putem să nu menţionăm faptul că Cicero părăseşte uneori această linie moderată autocritică, dînd curs unei atitudini vecine cu vanitatea, cum mărturiseşte de altfel deschis de pildă în *Pro Archia* XI, 28 : „de meo quodam amore gloriae, nimis acri fortasse, uerum tamen honesto uobis confitebor". Înclinarea, dragostea lui pentru glorie „excesivă poate, însă onestă", rezultă şi din scrisoarea către un obscur istoric, dar politician abil, Lucceius, care întocmea o istorie a Romei şi pe care Cicero îl imploră să-şi întrerupă lucrul şi să se ocupe de consulatul şi exilul său : „ardeo cupiditate incredibili neque ut ego arbitror reprehendenda nomen ut nostrum scriptis illustretur et celebretur tuis". Despre acest consulat Cicero nu încetează să vorbească, după cum bine ştim, la modul encomiastic.

Prin însăşi cercetarea modului de reflectare complexă a eposului în opera lui Cicero putem deci obţine informaţii directe sau indirecte despre personalitatea autorului. Credem că astăzi această personalitate este mai bine, ca să nu spunem mai corect delimitată, datorită după părerea noastră mai ales cercetătorilor francezi şi italieni. Se continuă astfel atitudinea critică împotriva detractorilor „atît de năstruşnici şi furioşi", „tam prodigiosi tamque uecordes", începută de Aulus Gellius încă din antichitate. (*N. A.* XVII, 1). Cicero a suferit de altfel suficient ca om, prin propriile lui calităţi şi defecte şi se înţelege de la sine că nu poate fi prezentat exclusiv nici într-o aureolă strălucitoare din toate punctele de vedere, „un om nu trebuie eroizat", scrie Wilamowitz în *Memoriile* sale şi nici nu se cuvine blamat peste măsura necesară [17].

[15] W. Jäger, *Paideia*, I, 1934, p. 30.

[16] W. Nestle, *Vom Mythos zum Logos*, 1940. p. 38 şi nota 99.

[17] Wilamowitz şi-a revizuit în operele de bătrîneţe, asemenea lui Erasmus, părerile asupra lui Cicero. Vezi de ex. *Platon*, ed. a 3-a, 1929, vol. I, p. 735 : „Er ist seinem Volke Platon und Demosthenes zugleich geworden : unverzeilich, die Grosse dieser Leistung zu verkennen". Vezi şi p. 745.

Încheiem studiul nostru asupra diferitelor aspecte în legătură cu eposul — am spune cu problema homerică — în opera lui Cicero, menţionînd în chip necesar pasajul din *De oratore* III, 34, 137, unde autorul discută tema aşa-zisei „redacţii pisistratice" a eposului homeric. Ni se pare indicată menţiunea acestui pasaj atît de mult discutat şi interesant totdeodată [18]. Reamintim textul: „Quis doctior iis temporibus, aut cuius eloquentia litteris instructior fuisse traditur quam Pisistrati? qui primus Homeri libros, confusos antea, sic disposuisse dicitur ut nunc habemus".

Nu pentru a discuta o dată mai mult acest pasaj l-am citat mai sus. Chestiunea rămîne în suspensie, iar soluţia cu privire la geneza eposului dificilă. Ea ţine de ansamblul problemei homerice însăşi, pe care nu e cazul să o reluăm aici. De altfel ipoteza redacţiei pisistratice este reprodusă de Cicero după un izvor grec aparţinînd tradiţiei documentare a Pergamului[19]. Ne vom limita în schimb la menţionarea faptului că după o altă ipoteză prima redactare a eposului s-ar datora lui Licurg, iar după Elian ar fi existat două redacţii succesive, una a lui Licurg şi alta a lui Pisistrate [20]. Dar mai mult interes prezintă, după părerea noastră, ideea cuprinsă în lucrarea lui Iosephus Flavius, *Contra Apionem*, I, 2, după care „Homer nu a lăsat poezia sa scrisă ci, ea fiind transmisă din memorie, a fost compusă mai tîrziu din cîntece izolate şi de aceea cuprinde multe contradicţii, διὰ τοῦτο πολλὰς ἐν αὑτῇ σχεῖν τὰς διαφονίας" [21]. Remarcăm cu interes legitim aspectul modern al acestei concepţii, care exprimă în esenţă ideea genezei eposului din cîntece izolate, deci o autentică „Kleinliedertheorie" a antichităţii, precum şi o justă, în acest caz, explicaţie a prezenţei „diafoniilor" sau discordanţelor textului homeric.

În concluzie, locurile analizate privind cîteva aspecte ale eposului reflectate în opera lui Cicero, deşi nu sînt singurele, apar ca esenţiale şi suficiente spre a delimita calitatea de critic literar a celui care a creat prin calc în limba latină cuvîntul *qualitas* (*Acad.* I. 25). Spre a-l cunoaşte mai bine pe Cicero ca scriitor şi ca om, opera sa literară şi nu mai puţin scrisorile reprezintă documentul de bază nu numai prin ceea ce s-a presupus că ascund îndărătul frazelor, dar mai ales prin ceea ce cuprind ele făţiş ca declaraţii sincere din partea celui ce şi-a oferit resemnat grumazul sprè înjunghiere — „praebens immotam ceruicem", cum spune Titus Livius — unui oarecare „impius miles". Epistolarul ciceronian reprezintă după un autor italian „oglinda limpede, imaginea fidelă a sufletului său" [22], iar un istoriograf englez l-a caracterizat, după modesta noastră părere, destul de just, relevîndu-i „vanitatea inocentă, lipsa de realism, sentimentalismul faţă de trecutul mort, sensibilitatea morbidă" şi alte trăsături de caracter [23].

---

[18] Analiza locului la V. Magnien. *Homère, Iliade*, 1928, p. III, V şi XXIX.

[19] Th. W. Allen, *The Origins and the Transmission*. Oxford, 1924.

[20] „Πεισιστράτου δέ, ἡνίκα ἔπῃ τὰ Ὁμήρου διεσπασμένα τε καὶ (ἄλλα) ἀλλαχοῦ μνημονευόμενα ᾄθροιζε" (Citat de Drerup).

[21] Vezi amănunte la Drerup, *Homerische Poetik*. I, p. 317, 318 şi notele.

[22] „L'epistolario di Cicerone — limpido specchio, imagine fedele del suo animo — è il piu sincero ed appassionato diario che ci ha lasciato il mondo antico": M. Maffi, *Cicerone e il suo dramma politico*, Milano, 1957, p. XVII (prefaţa).

[23] „Cicero's weaknesses are clear for a child to read, his innocent vanity, his lack of realism, his sentimentality about dead things, his morbid sensitiveness, his imperfect judgement of character, his permanent fits of timidity": John Buchan, *Augustus*, Londra, 1937, p. 69.

De aceea socotim că este mai indicat, cînd dorim a-l cunoaşte corect pe acest fecund autor latin, să punem accentul mai degrabă pe calităţi decît pe defecte, Cicero rămînînd „maestrul cel mare al culturii pentru orice popor, care a încercat să ocupe un loc important în istoria civilizaţiei" [24].

CÎTEVA ÎNSEMNĂRI DESPRE CICERO CA TRADUCĂTOR AL LUI HOMER

Capacitatea lui Cicero ca interpret al textelor greceşti se află în mod firesc în raport cu însuşirile sale de scriitor şi om de litere, iar în cazul traducerilor din poeţii greci în raport şi cu aptitudinile poetice ale interpretului. După cum ştim, Cicero este el însuşi autorul unor opere poetice păstrate în parte, ca aceea despre consulatul propriu, pe care Iuvenal o ironizează totuşi pentru lipsa calităţilor poetice (X, 122—24). Fără îndoială, Cicero nu a fost un maestru al inspiraţiei pure, deşi după cum reiese din scrisori şi după cum observă just Bignone el a avut o structură sufletească lirică fără a fi propriu-zis un poet [25]. În general însuşirile sale poetice, atît cît există, se răsfrîng totuşi asupra traducerilor din filozofii greci [26], ca şi asupra versiunii *Fenomenelor* lui Aratos sau a fragmentelor din Homer şi tragicii greci.

Este drept că critica modernă a consemnat mai degrabă negativ figura lui Cicero ca poet. A. Rostagni, de pildă, îl consideră un „raisonneur" luminat, dar nu un poet [27]. Atzert, care s-a ocupat în mod particular de acest subiect, îl socoteşte pe Cicero drept imitator, iar nu ca pe un făuritor autentic şi interpret de poezie, raportîndu-se cu precădere la traducerea din Aratos. Büchner se arată mai concesiv faţă de meritele lui Cicero ca poet şi respinge condamnarea lui Atzert [28]. Bineînţeles imaginea reală asupra acestei chestiuni nu o putem avea decît cercetînd materialul literar însuşi, în cazul nostru versiunea fragmentelor homerice, răspîndite în diferite scrieri ale lui Cicero.

Un prim pasaj mai extins pe care îl vom analiza pe scurt se află în *De divin.* II, 30 şi reprezintă o traducere a versurilor 299—330 din cartea a doua a Iliadei. Versiunea executată într-un moment de răgaz, „nos otiosi conuertimus", cuprinde discursul lui Agamemnon, (nu al lui

---

[24] E. Ciaceri, *op. cit.*, vol. I, p. II (prefaţa).

[25] „Cicerone ebbe un'anima lirica, non pero il vero dono della poesia, della poesia creatrice non solo di bien martellati versi, ma di versi che scendano al cuore, di armoniosi poemi": Ettore Bignone, *Storia della lett. latina*, Firenze, vol. III, p. 595.

[26] Despre Cicero ca traducător al lui Platon, vezi Roland Poncelet, *Cicéron, traducteur de Platon*, Paris, 1957.

[27] „In realtà egli non era poeta tale che potesse toccare le alte vette. Era piuttosto per sua natura un facondo luminoso ragionatore": A. Rostagni, *Storia della lett. latina* (1947), p. 154.

[28] RE, coll. 1260—1266, s. v. *Tullius.*

Ulise, cum crede Cicero), în care se aminteşte ciudata întîmplare divinatorie cu balaurul care a înghiţit pasărea cea cu opt pui, în momentul cînd flota grecească se pregătea să plece din Aulis [29]:

„Ferte uiri, et duros animo tolerate labores
Auguris ut nostri Calchantis fata queamus
Scire, ratosne habeant, an uanos pectoris orsus.
Namque omnes memori portentum mente retentant,
Qui non funestis liquerunt lumina fatis.
Argolicis primum ut uestita est classibus Aulis,
Quae Priamo cladem et Troiae, pestemque ferebant:
Nos circum latices gelidos, fumantibus aris,
Aurigeris diuum placantes numina tauris,
Sub platano umbrifera, fons unde emanat aquai,
Vidimus immani specie tortuque draconem
Terribilem fauis ut pulsu penetrarat ab ara
Qui platani in ramo foliorum tegmine septos
Corripuit pullos: quos cum consumeret octo,
Nona super tremulo genitrix clangore uolabat;
Cui ferus immani laniauit uiscera morsu.
Hunc, ubi tam teneros uolucres matremque peremit,
Qui luci ediderat, genitor Saturnius idem
Abdidit, et duro formauit tegmina saxo,
Nos autem timidi stantes, mirabile monstrum
Vidimus in mediis diuum uersarier aris.
Tum Calchas haec est fidenti uoce locutus:
„Quidnam torpentes subito obstupuistis, Achiui?
Nobis haec portenta deum dedit ipse creator,
Tarda et sera nimis; sed fama ac laude perenni.
Nam quot aues tetro mactatas dente uidetis,
Tot nos ad Troiam belli exantlabimus annos.
Quae decimo cadet et poena satiabit Achiuos".
Edidit haec Calchas: quae iam matura uidetis.

Observăm în primul rînd că textul tradus cuprinde cu trei versuri mai puţin ca originalul, adică 29 în loc de 33 versuri, ceea ce se explică prin condensarea naraţiei, adică prin eliminarea unor cuvinte ca χθιζά τε καὶ πρόιζα din v. 303, νήπια τέκνα din v. 311 etc. Faptul este regretabil, dar mai defavorabilă ni se pare eliminarea completă a unor epitete, organic caracteristice eposului: μητίετα Ζεύς (v. 324) devine banal: ipse creator, καρηκομόωντες Ἀχαιοί se reduce la simplul Achiui etc.

În al doilea rînd trebuie să observăm că Cicero adaugă cuvinte proprii, mai precis transformă în acest mod sensul unor locuri, unele versuri scurtîndu-se în dauna altora care se amplifică. Chiar primele două versuri ale textului grec τλῆτε φίλοι..., de rezonanţă odiseică, sînt

[29] O analiză judicioasă ceva mai extinsă a versurilor traduse în *De diuin.* I, 47, 106, de către Cicero după *Iliada* XII, 201 sqq. (lupta unui vultur cu şarpele) se găseşte la E. Bignone, *op. cit.*, p. 679: „brano di prestigiosa virtuosità poetica-piuttosto che di schietta poesia". Constatarea stereotipă privind lipsa de virtuozitate poetică a lui Cicero căpătă aşadar aspectul banausic al locului comun.

redate de Cicero în trei versuri hexametrice, prin adăugare inutilă de cuvinte. Ideea de o simplitate tipic homerică din primul vers καὶ μείνατε ἐπὶ χρόνον, κτλ. este răstălmăcită în latineşte de Cicero prin : „et duros animo tolerate labores", ceea ce modifică evident înţelesul. Mai mult, acel contrastant şi sugestiv loc din versul următor : „ca să ştim... dacă Calchas a prevestit adevărat ori nu", în greceşte : ... ὄφρα δαῶμεν ἢ ἐτεὸν Κάλχας μαντεύεται ἦε καὶ οὐχί se amplifică de asemeni şi se transformă în efortul de interpretare ciceroniană, căpătînd nuanţe declamatorii, străine de esenţa stilului specific al lui Homer :

Auguris ut nostri Calchantis fata queamus
Scire, ratosne habeant, an vanos pectoris orsus.

Vincenzo Monti, de pildă, se apropie mai mult de tîlcul original al frazei :

che si conosca
Se vero o falso profetò Calcante,

ca şi Voss, fidel de obicei textului grec :

dass wir erkennen
ob uns Wahrheit von Kalchas enthüllt ward oder nicht also.

Cel care compară şi analizează onesta, după noi, traducere latină a ediţiei pariziene Didot (1843) constată că este vorba de una din versiunile care satisfac deplin condiţia exactităţii :

Tolerate amici et manete in tempus ut sciamus
Vtrum uerum Calchas uaticinetur an et non.

Aici nu găsim vreun cuvînt adăugat şi nici eliminări de cuvinte, textul fiind corespunzător cu originalul; *manete in tempus* redă exact pe μείνατε ἐπὶ χρόνον, ca şi *uaticinari* pe μαντεύειν, iar finalul prosodic ἦε καὶ οὐχί este perfect redat prin *an et non*, ca şi la Voss. În schimb Murnu, care comprimă uneori şi tra nsformă ca şi Cicero textul grec, reduce la un singur vers întreaga frază :

„Ca să vedem dacă-i drept ce Calha prorocul ne spuse".

Totuşi nu putem afirma că Cicero nu redă înţelesul original, dar el face aceasta modificînd textul sau, cum spune Büchner în legătură cu Aratea, Cicero este mîndru că creează după model (nachschaffen) dar „crează transformînd" (umschaffen) [30]. Nu lipsesc totuşi în versiunile ciceroniene nici cuvintele şi sintagmele exact interpretate, ca *draco terribilis* pentru δράκων σμερδαλέος, *mirabile monstrum* pentru δεινὰ πέλωρα sau încercări de traducere în care se vădeşte cunoscuta tendinţă a lui Cicero de a găsi un echivalent pentru anumite cuvinte greceşti mai ales compuse : ὄψιμον ὀψιτέλεστον, *tarda et sera nimis*.

[30] „(Cicero) ist stolz im lateinischer nachschaffen zu können, aber er schafft es um..." nte. RE s. v. *Tullius*, col. 1242.

În general însă Cicero nu ţine seama de sensul exact al epitetelor, iar uneori, după cum am văzut, le ignoră, după cum nu reţine nici funcţia de întărire a repetiţiilor homerice. Astfel versul II 313 repetat după cîteva rînduri în v. 327 : ὀκτὼ ἀτὰρ μήτηρ ἐνάτη ἦν, ἣ τέκε τέκνα devine în traducerea lui Cicero de nerecunoscut prin introducerea unor cuvinte eterogene. Mai departe expresia καλῇ ὑπὸ πλατανίστῳ devine *sub platano umbrifera*, ca şi la V. Monti de altfel „all'ombra d'un platano", poate mai apropiat ca sens la Murnu „sub platanul mîndru", decît la Voss unde platanul devine arţar, „unter des Ahorns Grün".

Deoarece considerăm instructive asemenea analize comparative, care vădesc vicisitudinile efortului de traducere în general, vom analiza încă două pasaje interpretate de Cicero după acelaşi text al Iliadei. Versurile originale II 305 şi 306 sînt următoarele :

Ἡμεῖς δ'ἀμφὶ περὶ κρήνην ἱεροὺς κατὰ βωμοὺς
ἕρδομεν ἀθανάτοισι τελήεσσας ἑκατόμβας.

Murnu traduce :

Noi împrejur la un şipot jertfeam pe altarele sfinte
Zeilor jertfe depline de boi.

Versiunea corespunde aproape integral textului original şi în plus redă, cum se întîmplă de regulă la interpretul român, nuanţele sugestive caracteristice eposului homeric. „Şipot" traduce de pildă exact, dar mai ales poetic, pe κρήνη, izvor. Prof. Marmeliuc, într-un articol din Studii clasice V, a remarcat faptul că Murnu urmează uneori linia versiunii lui Voss :

Ringsher opferten wir um den Quell den unsterblichen Götter
Auf geweihten Altären volkommene Festhekatombe.

Aici „volkommene Hekatombe", la Murnu „jertfe depline de boi", corespunde sintagmei greceşti τελήεσσας ἑκατόμβας.

Monti, care nu traduce în versuri hexametrice, rămîne de regulă şi el credincios textului :

Noi ci stavamo in cerchio ad una fonte
Sagrificando su devoti altari
vittime elette ai Sempiterni.

La Cicero, deşi ideea originară se păstrează în linii generale, aspectul frazei este vădit modificat, îndeosebi în al doilea vers :

Nos circum latices gelidos fumantibus aris
Aurigeris diuum placantes numina tauris.

Altarele „sfinte" din textul homeric devin „fumegînde", în locul boilor sînt jertfiţi „tauri cu coarne aurite", poate o reminiscenţă la Cicero din Odiseea III 432 sq., iar verbul sugestiv ἕρδομεν se transformă în *placare, placare numina*. Astfel renumita „simplitate" a eposului („die homerische Schlichtheit") este jertfită prin înecarea în calificative ade-

seori străine de original şi prin împovărarea artificială a frazei. Doar hexametrul îndemînatec ciceronian salvează parţial aspectele proprii versurilor epice.

Un alt vers cu conţinut patetic, II 315, μήτηρ δ'ἀμφεποτᾶτο ὀδυρομένη φίλα τέκνα este tradus de Murnu cu măiestrie stilistică de baladă :

Muma tîrcoale pe-acolo dădea şi-şi bocea puişorii.

Iar la Cicero devine prin condensare

Nona super tremulo genitrix clangore uolabat,

spre deosebire de versiunea perfect corespunzătoare a ediţiei Didot :

Mater uero circumuolabat lugens caros natos.

unde sensul cuvintelor este corect redat, de pildă verbul ἀμφεποτᾶτο, *circumuolabat*; la Voss de asemeni exact „umflog", „zbura împrejur" (în jurul cuibului).

Există desigur cuvinte greceşti care prin specificul lor semantic nu pot fi cu uşurinţă transpuse în latineşte, chiar de către versatul interpret al terminologiei filozofice, Cicero. Astfel, în pasajul citat mai sus din Iliada, participiul θεοπροπέων, „care anunţă voinţa zeilor", creează dificultăţi traducătorului, inclusiv celui modern, şi este interpretat relativ de către Cicero prin perifraza *fidenti uoce locutus*.

Încheiem această analiză prin citarea încă a două versuri din Iliada VI, 201—202, pe care Cicero le traduce de data aceasta în mod deosebit de corespunzător într-un context din *Tusculane* III, 26, 63 :

Ἤτοι ὃ κὰπ' πεδίον τὸ Ἀλήϊον οἷος ἀλᾶτο
ὃν θυμὸν κατέδων πάτον ἀνθρώπων ἀλεείνων.
Qui miser in campis maerens errabat Aleis
Ipse suum cor edens, hominum uestigia uitans.

În acest text scurt constatăm o seamă de interpretări exacte din care vom cita numai expresia *suum cor edens* ὃν θυμὸν κατέδων şi *uestigia hominum uitans* πάτον ἀνθρώπων ἀλεείνων în care *uitare* corespunde cu ἀλεαίνω, verb homeric frecvent utilizat în expresia Κῆρ' ἀλεείνων (XIII, 566 etc.).

Pasajul se referă la eroul grec Belerophon, favorit al zeilor, care îşi caută alinarea sufletească în izolarea de oameni, în singurătate, după recepta filozofică din contextul *Tusculanelor* : *ut in animi doloribus alii solitudines captent, ut ait Homerus de Bellerophonte.* Observaţia ilustrează aici tema însăşi a cărţii a treia a *Tusculanelor*, care se ocupă de tratamentul pătimirilor sufleteşti sau, cu termenul ciceronian din preambulul cărţii, se ocupă de *medicina animi*, versiune exactă a cuvîntului de origine modernă, psihiatrie.

Nu trebuie să considerăm deci pe Cicero ca pe un traducător exclusiv deficitar al eposului, mai ales cînd e vorba de citate scurte ca cel de mai sus, ori ca acela din *De sen.* X, 31 : *ut ait Homerus : ex eius lingua melle dulcior fluebat oratio*, în care recunoaştem lesne renumitul vers exact tradus din *Iliada* I 249 : τοῦ ἀπὸ γλώσσης μέλιτος γλυκίων ῥέεν αὐδή. La fel şi versurile din *Iliada* XIX, 226—229, care sînt just interpretate, afară de ultimul, în *Tusc.* III, 27, 65.

*

Încheiem aceste scurte consideraţii asupra lui Cicero ca traducător al marelui Homer cu cîteva concluzii generale. Cicero nu a fost desigur un poet autentic şi original, ci numai un imitator al poeţilor greci şi un bun versificator, lipsit de acea forţă de inspiraţie proprie de pildă unui Catul. Nu i se pot nega însă lui Cicero unele însuşiri ale imaginaţiei şi unele accente de inspiraţie; criticii sînt de altminteri de acord că nu poezia constituie latura caracteristică a personalităţii sale literare. Un autor care s-a ocupat îndeosebi de problema poeziei lui Homer socoteşte că în alte timpuri Cicero ar fi putut fi graţie însuşirilor sale un bun romancier şi un eseist, nu un retor şi filozof aşa cum a fost [31]. Sînt şi autori ca Ewbank, care cred că anticii l-au criticat prea aspru ca poet şi că arta de traducător este latura sa lăudabilă, oscilînd însă între redarea prea literală şi aceea prea liberă a textului [32]. Opinia critică a lui Ewbank este justă, dar socotim că trebuie să facem deosebire cu Farrington între traducerile din tinereţe ale lui Cicero şi cele de la vîrsta matură şi de bătrîneţe [33]. În sfîrşit citäm părerea lui Schanz, care spune cu multă dreptate că Cicero a fost influenţat ca poet de retorică şi că iubind excesiv forma el nu a depus suficient efort în creaţia sa poetică [34]. Cicero rămîne deci, cum apreciază Concetto Marchesi, un virtuoz al cuvîntului, „stăpîn pe expresia vorbită" în toate elementele sale [35].

Vom încheia studiul nostru cu cuvintele lui Bignone, caracteristice pentru întreaga personalitate culturală, ca şi pentru viaţa însăşi a lui Cicero: „In Cicerone vi è invece il fermo impegno di essere sempre se stesso e romano di passione, di lingua, di stile, di sentimento, di pensiero: donde il suo ideale dell'urbanitas e della Latinitas" [36].

Pentru a înţelege corect activitatea literară a lui Cicero în cadrul celor două noţiuni, de urbanitate, adică de civilizaţie, şi de latinitate, trebuie să cunoaştem — cum am spus la început — şi aspectele operei sale de interpret al diferiţilor autori greci, inclusiv al poetului celor două inegalabile epopei, care deschid istoria culturii europene. La fel cu numeroasele generaţii de intelectuali ce s-au succedat de-a lungul veacurilor pînă în vremea noastră, Cicero l-a preţuit şi l-a stimat pe Homer. Acest lucru nu poate fi exprimat în chip mai clar şi mai concis decît aşa cum a făcut-o Cicero însuşi: „Nu există cu certitudine nimeni care să fie asemănător lui Homer" [37].

---

[31] F. Arnaldi, *Cicerone*, Bari 1929, p. 78 (citat în Lorenzo Dalmasso, *Il problema letterario di Cicerone*, Torino, 1935, p. 4).

[32] RE, col. 1266, s. v. *Tullius*.

[33] B. Farrington, *Primum Gratus homo*, Cambridge Univ. Press., 1924, p. 42, cf. şi p. 41 (Cicero ca traducător al lui Homer).

[34] „Viele Mühe werden dem formgewandten Manne die Verse nicht gemacht haben; der Einfluss seiner rhetorischen Kunst ist allenthalben sichtbar": M. Schanz-Hosius, *Gesch. d. röm. Lit.* I-te Teil, p. 538.

[35] „Egli è padrone dell'espressione poetica, nel vocaboli, nella struttura, nella plastica del periodo, padrone sicuro e libero senza le angustie e i timori dei ricercatori di eleganze stilistiche": C. Marchesi, *Storia della lett. latina*, 1958, p. 299.

[36] E. Bignone, *op. cit.*, p. 595.

[37] „At certe similis nemo Homeri": *De div.* II, 47.

CICERO UND HOMER

ZUSAMMENFASSUNG

Als eine Folge des allgemeinbekannten Einflusses der griechischen Philosophie und Literatur auf die Entwicklung der kulturellen Persönlichkeit Ciceros, enthalten seine Schriften gewisse kritische Beurteilungen über die zwei homerischen Werke und auch hinreichende Zitate und übersetzte Fragmente aus diesen Werken. Über die Art wie das homerische Epos sich in Ciceros Reden, philosophischen Schriften und Briefen widerspiegelt, hat man oft mit Kompetenz aber nicht speziell und auch nicht erschöpfend geschrieben. Dieses Ziel wird versuchsweise in unserem Studium erstrebt.

Nach einer kurzen Analyse der vielerörterten, nicht endgültig gelösten Stellen über die Chronologie Homers (Brutus 40, De rep. II 18 und De nat. deor. III 5), den Cicero ohne Bedenken als eine historische Persönlichkeit betrachtet, werden hauptsächlich die Meinungen des lateinischen Schriftstellers über einige wichtige literarisch-kritische Fragen des homerischen Epos untersucht und praktisch beurteilt. Wir zitieren beispielweise : die Frage des prähomerischen Alters der griechischen Poesie (im Vergleich mit dem der lateinischen : Brutus 71), das modern deutende Problem mancher Unkonkordanz der epischen Ereignisse, die Cicero nur flüchtig erörtert („hysteron-proteron". Ad. Att. I. 16), diejenige der anthropomorphischen Erdichtung der Götter (Tusc. I 26), die unmittelbar anziehende Frage des realistischen Beschreibungssinnes Homers (Tusc. 144) usw. Manche kritische Beobachtungen Ciceros können selbstverständlich und mutatis mutandis als aktuell angesehen und Cicero selbst auch als ein tüchtiger Literaturexeget betrachtet werden.

Am Schluss des Aufsatzes wird eine kurze Analyse mancher übersetzter Fragmente des homerischen Epos und besonders der längeren Stelle aus Ilias XII 201 seqq. (De Divin. I 47) vergleichend durchgeführt. Der berühmte Iliasvers IX 443, dessen praktisch-feinen Sinn W. Jaeger in seiner Paideia I hochschätzte und den Cicero in De orat. III 15 wiedergibt („oratorem uerborum actoremque rerum") wird auch kurz erörtert.

Es ist gerade mit Pietät zu wünschen, dass die eposinteressierten Forscher in unmittelbarer Weise der schlussartigen Meinung Ciceros beistimmen : „at certe similis nemo Homeri" (De Divin. II). Homer war und wird für uns immer der „optimus auctor" bleiben (De off. III 36).

PARTICULARITĂȚI MORFOLOGICE ȘI REGIMUL PREPOZIȚIILOR LA STRABON

DE

FELICIA ȘTEF

Modificările esențiale suferite de morfologia greacă în perioada κοινή au fost semnalate în linii mari de A. Meillet [1]. Dar amănunte dintre cele mai curioase și mai revelatoare pentru stadiul dezvoltării structurii gramaticale grecești în această etapă oferă fiecare scriitor al vremii examinat aparte. Strabon, în această privință, merită toată atenția.

Autorul *Geografiei*, care trăiește în plină perioadă κοινή [2], pare, la prima lectură, unul dintre cei mai exigenți scriitori față de normele aticei clasice. Prezența formelor aberante din flexiunea numelui și a verbului, folosirea dualului, frecvența optativului, atestarea declinării a II-a atică și mai cu seamă a formelor contrase de comparativ înlătură, la un prim contact cu textul *Geografiei*, orice îndoială asupra purității limbii atice. Dar tocmai această asemănare prea bătătoare la ochi cu formele vechi atice, la patru secole după vărsarea dialectelor în limba unificată numită κοινή, îndreptățește orice suspiciune. Într-adevăr, un examen mai adînc al textului strabonian descoperă o serie de artificii morfologice menite să creeze o impresie de fațadă atică, dar care ascund multe forme debile și scăpări față de normele clasice. Asupra acestora ne-am fixat atenția în articolul de față.

1. Începem cu dualul. După cum se știe, această categorie morfologică este slab folosită chiar de scriitorii atici ai perioadei clasice. Dar în vreme ce în atica clasică orice nume, și verb putea să ia în flexiunea sa o formă de dual, la Strabon abia două nume, care prin însuși sensul lor desemnează perechea, mai comportă desinențe cazuale de dual. Este vorba de pronumele nehotărît ἄμφω și de numeralul δύο. Primul, încadrîndu-se perfect flexiunii temelor în -o/ε- atice, ca de pildă συνάμφω (II 4, 5), ἄμφω (VII 5, 9), ἀμφοῖν (I 2, 10; II 4, 3), δι'ἀμφοῖν (VI 3, 9), κοινὸν ἀμφοῖν (VII 5, 9), și întîlnindu-se des, maschează faptul că este o categorie cu totul izolată la Strabon, o rămășiță a unui sistem dispărut. Al doilea, δύο, are aceeași temă ca ἄμφω, și aceeași flexiune

[1] *Aperçu d'une histoire de la langue grecque*, Paris, 1930, p. 273 și urm.

[2] Viața lui se desfășoară între anii 60 î. e. n. și 25 e. n.

St Cl, XII, 1970, p. 69–78, București

în atică, dar nu şi la Strabon. Autorul *Geografiei*, în afară de forma de nominativ-acuzativ δύο, identică cu cea atică, utilizează alte două forme create de κοινή şi folosite în epoci diferite. Inscripţiile atice atestă forma de genitiv-dativ δυοῖν pînă în ultimul pătrar al sec. IV î.e.n. După această dată, δυοῖν este înlocuit de δυεῖν (de pildă CIA 2, 591, 4, anterior anului 300 î.e.n.), formă atestată pînă în 229 î.e.n.[3]; în perioada romană, δυεῖν este înlocuit de δυσί (CIA 2, 467, 27, sec. I î.e.n.). Cu toate că Strabon trăieşte în secolul I şi în ciuda faptului că dualul comportă de regulă numai două desinenţe, una de nominativ-acuzativ, alta de genitiv-dativ, geograful din Amaseia foloseşte consecvent δυεῖν pentru genitiv şi δυσί pentru dativ. De pildă, genitive δυεῖν σταδίων (VII 3, 19), μεταξὺ δυεῖν ποταμῶν (VII 5, 12), ἀντὶ δυεῖν (I 1, 6), μεταξὺ μεσημβρινῶν δυεῖν (II, 4, 7), δυεῖν ἀντιμαρτυούντων (II 1, 4) etc.; dative δυσὶ μὲν τοῖς ἀπολαμβάνουσι τὴν διακεκαυμένην δυσὶ δὲ τοῖς μετὰ τούτους (II 5, 3); δυσὶν ἔτεσι (VIII 7, 2) etc. Această suprasolicitare a formelor de dual denotă o limbă căutată, artificială. Inconsistenţa dualului la această dată o mărturiseşte şi consecventul dezacord al determinantului celor două urme de dual atestate la Strabon. Pluralul după δύο este obişnuit şi la scriitorii atici[4], şi deci acorduri ca δύο νῆσοι (VI 3, 9), δύο πόλεις (VI 3, 9), στρατηγοὺς δύο (VIII 7, 3), δύο λίμναι μεγάλαι (VII 3, 15), prezente la Strabon, nu sînt semnificative, cu toate că în atică δύο chiar în inscripţii apare însoţit şi de dual, ca πεντακοσίαις εἴκοσι δυοῖν δραχμαῖν (CIA 1, 273, f, 31)[5]. În schimb ἄμφω, mai cu seamă la cazurile oblice, se construia precumpănitor cu dualul în atică, ca de pildă ἀμφοῖν τοῖν χεροῖν (Platon, *Prot.* 314 d), ἀμφοῖν τοῖν γνάθοιν (Aristof., *Pacea*, 1309). La Strabon, nici măcar ἄμφω nu comportă un atribut care să i se acorde vreodată în număr. Întrînd de pildă într-o construcţie de genitiv absolut, el este însoţit de plural: κειμένων ἀμφοῖν (II 4, 3). E limpede deci că nu mai poate fi vorba de viabilitatea dualului în vremea lui Strabon, că cele două urme de dual, ἄμφω şi δύο, oricît de des s-ar întîlni în textul Geografiei, prin izolarea lor morfologică, prin lipsa acordului determinantului lor, prin modificarea flexiunii unuia (δύο) după forme mai puţin trainice, constituie doar slabe subterfugii morfologice care mai pot crea iluzia unei limbi atice.

2. Flexiunea numelui, păstrată în linii mari neschimbată, prezintă totuşi abateri de la regulile atice, începînd cu declinarea I. Astfel genitivul singular masculin care, în greaca veche, oferă o puzderie de forme dialectale, printre care desinenţa atică -ου preluată de la temele în -ο/ε- de declinarea a II-a, comportă la Strabon regulat o formă în -ᾱ care coincide cu vechea desinenţă dorică.

De pildă: μέχρι Τύρᾱ ποταμοῦ (I 2, 1), τοῦ Τύρα (II 4, 5), τοῦ Λιμαίᾱ ποταμοῦ (III 3, 5), κτίσμα Ἀσδρούβᾱ (III, 4, 6), τοῦ Εὐρώτᾱ (VIII 8, 4), τοῦ Βοιρεβίστᾱ (VII 3, 12), ἐκ βορρᾶ (VII fr. 10) etc. În atica literară, masculinele cu tema în -ᾱ aveau desinenţa de genitiv -ου (ca Θουκυδίδου, Φαιδίου, νεανίου, πολίτου etc.). Abia masculinele contrase oferă paralel

[3] K. Meisterhans, *Grammatik der Attischen Inschriften*, Berlin, 1888, p. 162 § 81, 12.
[4] Exemple: δύο κρίους Sof., *Ai.* 237; δύο ψυχάς Eur., *Alc.* 900; δύο ἄνδρας Xen, *An.* 4, 1, 12; δύο τίχνας Plat., *Gorg.* 464 b; δυοῖν ὀνόμασι Plat., *Pol.* 291 e.
[5] Sfîrşitul secolului V î. e. n. V. K. Meisterhans, *op. cit.*, p. 161, § 81, 10.

și desinența -ᾱ ca βορρᾶς — βορρᾶ (Thuc., 6, 2). Limba vorbită se pare că prefera -ου, dovadă prezența în inscripții a acestei desinențe chiar la contrase: βορέου (CIA 1, 321, 29, inscripție anterioară anului 409 î.e.n.). Pînă și numele proprii străine cu nominativul în -ας sînt încadrate în inscripții în paradigma atică; astfel, într-un document oficial din sec. V—IV î.e.n., este atestat genitivul în -ου și nu în -ᾱ ca Περδίκκου, Ἀμύντου, Ἀρρύββου [6]. Dar așa cum în textele literare apar rare excepții de genitive în -ᾱ, tot astfel într-o inscripție privată din sec. V î.e.n. este consemnat un genitiv în -ᾱ al numelui unui atenian [7]. Din secolele IV—III î.e.n., masculinele cu tema în -ᾱ, în scrierile cu caracter popular, se confundă cu temele în -ες, ca de pildă Καλλιάδης,-ους, Ἀντιφάτης,-ους Αἰσχίνης,-ους[8]. În sec. II î.e.n., genitivul în -ου mai este preferat de Polibiu, la fel în sec. I î.e.n., de către Diodor din Sicilia. Strabon însă, și mai tîrziu Plutarh [9], preferă desinența -ᾱ la numele proprii.

Constatăm deci că desinența -ᾱ, chiar dacă este atestată excepțional în atica populară și cultă, nu mai este folosită în secolele următoare pînă la Strabon. Reluată, ulterior lui Strabon, de scriitori ca Plutarh, ea nu mai este sprijinită de textele populare și trăinicia ei este cu totul îndoielnică. Prezența ei la geograful discutat, ca și mai tîrziu la Plutarh, s-ar putea justifica prin comoditatea morfologică pe care o oferă: ea menține în limitele declinării I nume străine care, oricum, se încadrează greu într-o paradigmă greacă; mai are apoi avantajul de-a fi existat odinioară, chiar restrîns, în dialectul atic, și, coincizînd cu tema, de-a nu ridica dificultăți în flexiune. Curios apare la Strabon și un genitiv în -εω, de origine ionică. Astfel numele lui Ὑστάσπης, cu tema în -ες [10], comportă la Strabon desinența ionică -εω, Δαρεῖος ὁ Ὑστάσπεω (VII 3, 14). Aceeași confuzie o face și Plutarh care îi acordă desinența -ου a masculinelor de declinarea I, Ὑστάσπου (*Alex. uirt.* 2, 8).

3. Numele contrase de declinarea I și a II-a prezintă la Strabon de asemenea unele perturbări față de normele atice. În general paradigma contraselor cu tema în -α se întîlnește completă la singular, ca de pildă γῆ, γῆς, γῇ (II 5, 5), βορρᾶν (I 2, 9; I 2, 27), dar o dată cu pluralul încep anomaliile; alături de forma contrasă χαλκαῖ ὑδρίαι (VII 3, 18), apare alta necontrasă ἐπιδορατίδες δὲ χάλκεαι (III 3, 6); de asemenea τοὺς βορέας (VII 6, 1). În afară de aceasta, se întîlnește o formă de acuzativ plural a substantivului γῆ, *singulare tantum* în atica clasică [11]: ὑπογραπτέον δὲ καὶ τὰς περιεχούσας γᾶς (II 5, 26). Aceeași este situația contraselor cu tema în -ο/ε-. Paralel cu numele contrase ca ὁ πλοῦς (VI 3, 1), περίπλους, τοῦ παράπλου (II 5, 5), ἐπίπλους (VI 3, 1), ὁ ῥοῦς, τὸν... ῥοῦν (VII 6, 2), παλίρρους (I 2, 36), Strabon oferă și necontrase ca νόον (I 1, 16), Ποσειδῶν χάλκεος (VII 7, 2), ceea ce denotă că și această categorie morfologică era în dizolvare. Substan-

[6] K. Meisterhans, *op. cit.*, p. 94. Vezi totuși W. Lademan, *De titulis atticis*, thèse, Bâle, 1915, p. 87 și urm., în care sînt culese multe exemple din inscripții atice cu genitiv în -ᾱ.
[7] K. Meisterhans, *op. cit.*, p. 93.
[8] V. Herodot, III 70 Ὑστάσπεος; I 20, 9 Ὑστάσπεϊ.
[9] *Timaios*, 25.
[10] Meisterhans, *op. cit.*, p. 93.
[11] Cu totul excepțional se întîlnește γαῖ la Aristotel, *Probl.* 23, 29, γαῖν Eshil, *Perșii* 736, γέων Herodot, 4, 198.

tivele πλοῦς şi ῥοῦς, prin frecvenţa lor mare în limba unui popor de marinari, s-au menţinut cu toată probabilitatea în uzajul curent neschimbate pînă pe timpul lui Strabon, dar categoria contraselor este mult restrînsă faţă de atică. Însuşi substantivul ῥοῦς este adeseori substituit de Strabon cu ῥεῦμα (VI 2, 4; VIII, 8, 4; IX 2, 19 etc.) şi chiar cu ῥεῖθρον (VI 2, 4), iar παλίρρους, cu παλίρροια (I 2, 36).

4. Printre cele mai neregulate forme flexionare ale aticei clasice eliminate în cursul perioadei κοινή sînt numele de declinarea a II-a atică. În inscripţiile atice substantivul νεώς este atestat pînă în 250 î.e.n.; de la această dată, cu o singură excepţie înregistrată în sec. II într-un decret al Colegiului Dionysiaştilor, se întîlneşte numai ναός. În epoca imperială, sub influenţa scriitorilor, sînt consemnate ambele forme, νεώς şi ναός [12]. La Strabon numele de declinare atică apar totuşi foarte des. Dar examinînd mai îndeaproape textul Geografiei constatăm că Strabon foloseşte de fapt numai două substantive cu flexiune atică, ὁ νεώς şi ἡ ἕως, şi cîteva adjective care se repetă mereu. În afară de aceasta, paradigma flexiunii lor nu este completă; se întîlnesc mereu aceleaşi cazuri, mai cu seamă nominativul ὁ νεώς (VII 7,6), εὔγεως χώρα (VII 4,4), λεπτόγεως (VI 3,6), acuzativul νεών (VI 2,5) şi nominativ-acuzativul neutru πεδίον εὔγεων (VII 4,4); rar se remarcă dativul ἅμα τῇ ἕῳ (VI 2,11), foarte rar genitivul ἐκ τοῦ Μίνω στόλου (VI 3,6), τοὺς μετὰ Μίνω πλεύσαντες (VI 3,2) şi cu totul excepţional nominativul plural οἵ τε βόες οἱ μὲν ἄκερῳ (VII 3,18). Toate aceste exemple ar rămînea însă izolate, dacă nu s-ar întîlni la tot pasul substantivul ἕως. Atematic la origine de tipul αἰδώς, ἕως a trecut în atică la declinarea a II-a cu vocala lungă (creată prin scurtarea în hiat şi trecerea la flexiunea tematică ἠώς—ἕως). De aci acuzativul singular are şi forma ἕω, atematică, şi ἕων, tematică. La Strabon se întîlneşte frecvent prima formă, de pildă πρὸς ἕω (I 2,12; I 2,25; II 3,27; II 5,28). Inscripţiile ulterioare anului 363 î.e.n. oferă mai multe exemple de nume cu flexiune atică avînd acuzativul în -ω, ca ἅλω, ἕω, Ἡγεσίλεω, Κέω, νεώ, etc. Aceasta a fost forma de acuzativ precumpănitoare la această categorie de nume pînă în epoca romană. În epoca imperială se revine la vechea formă în -ων : νεών[13]. La Strabon apar atît acuzative în -ων cît şi în -ω; pentru ultima formă se întîlneşte des ἕω, dar şi altele ca πρὸς Ἄθω (VII fr. 35). Există însă dovezi, chiar la Strabon, că numele cu flexiune atică nu mai au suport real. Prezenţa la acest autor a unei forme arhaice, ionic-homerice, a substantivului ἕως, ἀπὸ τῆς ἠοῦς (II 5,5) pune sub semnul întrebării trăinicia întregii paradigme. La aceeaşi concluzie duc şi adjectivele compuse cu substantivul γῆ; ca εὔγεως, εὔγεων (VII 4,4) al cărui corespondent în atică este εὔγειος; în inscripţii, din secolul III î.e.n., compusele cu -γεως au trecut la formele regulate în -γε(ι)ος ca Μεσόγειοι şi Μεσόγεοι [14]. În sfîrşit, inconsistenţa flexiunii a II-a atică la Strabon o dovedesc şi unele scăpări faţă de regulile clasice. Aceasta este situaţia formelor de acuzativ λαόν (VII 7,1), faţă de aticul λεών, Ἀρκεσίλαον (I 2,2), faţă de aticul Ἀρκεσίλεων, sau de nominativ Μενέλαος (I 1,16), faţă de aticul Μενέλεως.

[12] K. Meisterhans, *op. cit.*, p. 99 şi 100, § 47, 13.
[13] K. Meisterhans, *op. cit.*, p. 101, § 47, 20.
[14] K. Meisterhans, *op. cit.*, p. 100, § 47, 18 V. şi CIA II, 602—603 din 270 î. e. n.

5. Multe abateri de la paradigmele atice se constată la Strabon în categoria numelor atematice. Un prim exemplu îl oferă substantivul ἄστυ, care prezintă forma de genitiv ἄστεος (IX 1,15, de două ori), față de atic. ἄστεως. Forma atestată de Strabon nu mai comportă metateza cantității, comportîndu-se ca adjectivele cu aceeași temă (ἡδύς, ἡδέος). Această încadrare în sistemul adjectivelor, cu toate că reprezintă o regularizare, nu-și găsește sprijin în limba vorbită. Inscripțiile din sec. IV î.e.n., pînă în a doua jumătate a secolului I î.e.n., înregistrează statornic genitivul ἄστεως [15]. La fel stau lucrurile în epoca imperială [16], ceea ce denotă că forma prezentă la Strabon este creată pe cale livrescă. Același substantiv comportă la autorul nostru un nominativ-acuzativ plural necontras ἄστεα (I 1,16) și nu ἄστη ca în atică, ceea ce aduce încă o dovadă despre tendința de evitare a contracției ε + α în κοινή, așa cum se constată și la temele în -α, χάλκεαι.

Substantivul υἱύς, cu aceeași temă ca ἄστυ, era heteroclit în atică, avînd și flexiune atematică υἱύς, υἱέος, și tematică υἱός, -οῦ. La Strabon se întregistrează numai varianta tematică, de pildă Σεγέστου υἱός (VII 1,4), υἱοῦ δ'ὄντος (V 3,2). Inscripțiile dovedesc că flexiunea atematică a substantivului υἱός a fost părăsită din 350 î.e.n. [17]; prin urmare Strabon în această privință se conformează uzajului cotidian.

Substantivul γραῦς, un tip morfologic izolat și în atică, a trecut la Strabon în categoria temelor în -α, astfel τρεῖς γραῖαι (VII 7,12; VII fr. 1 a), față de atic. γρᾶες, τὰς γραίας (VII fr. 1 a și 2), față de atic. τὰς γραῦς. Deși inscripțiile atice nu ne lămuresc în această privință, Strabon înregistrează fără îndoială o formă morfologică în vigoare în limba curentă a epocii. Trecerea acestui tip flexionar cu totul izolat la categoria temelor în -α convine întru totul tendințelor sistematizatoare ale limbii κοινή [18].

6. Frapant este în textul Geografiei și numărul exagerat al comparativelor contrase, cum sînt κατὰ πλείω (I 1,15), τὸν μὲν πλείω λόγον (I 1,9), πλείω ὄντα (I 2,22), τοιαῦτα πλείω (VIII 7,1), πλείω μικρὰ ἔθνη (IV 6, 6), τοὺς πλείους (II 4,3 și 4), τὰ ἄθλα μείζω (I 1,17), μείζω (VI 3,10), χείρω, ἀμείνω (VI 2,7) etc. În atica clasică comparativele contrase se folosesc foarte restrîns. Fiind forme aberante, s-ar putea interpreta ca imitații ale dialectului atic, dacă inscripțiile nu ne-ar edifica asupra situației; ele atestă larga dezvoltare pe care a luat-o în κοινή această categorie morfologică; între anii 440—100 î.e.n., raportul între terminațiile contrase, zise și scurte, ale comparativului, -ω, -ους, și cele lungi, -ονα, -ονες, -ονας este de 18 : 1 [19]. Iată deci că și în acest caz Strabon se conformează limbii vorbite.

7. Pronumele demonstrative οὗτος și ὅδε sînt atestate ambele la Strabon, ultimul însă mult mai rar. Ele sînt folosite chiar cu aceeași distincție ca în atică, οὗτος referindu-se la ceea ce s-a vorbit, ὅδε, la ceva despre care va veni vorba. De pildă: Ὅτε Πίνδαρος ἐπακολουθῶν τούτοις εἴρηκε τάδε (VI 2,4) „Iar Pindar, de acord cu acestea, a spus *următoarele*" și

[15] V. CIA II 167, 76 din anii 307—300 î. e. n.; CIA II 481, 51 din 48—42 î. e. n.
[16] V. CIA III 5, 5, K. Meisterhans, *op. cit.*, p. 108, § 53, 1.
[17] K. Meisterhans, *op. cit.*, p. 113, § 56, 14.
[18] V. și atematic. ὄρνις devenit tematic ὄρνεα (VII fr. 1 a), întîlnit și la Homer.
[19] K. Meisterhans, *op. cit.*, p. 119, § 58, 16.

urmează versurile poetului. Alt exemplu: τήνδε τὴν πλευρὰν... τὴν ἀπὸ Σουνίου μέχρι Ἰσθμοῦ (IX 1,2) „*aceastã* coastă... de la Sunion pînă la Isthm". Dar cum pronumele ὅδε era ieşit din uz pe vremea sa, Strabon care-l foloseşte uită să aibă permanent în vedere această distincţie. El încalcă des regula clasică, aşa cum se întîmplă în exemplul următor: προσειλήφθω καὶ ταῦτα ὅτι Ῥωμαῖοι... διετέλεσαν σοφρόνως (VI 4,1) „să se adauge şi *acestea* (adică cele ce urmează) anume că romanii s-au guvernat cu înţelepciune". Greşeala lui Strabon de a fi întrebuinţat aici pronumele ταῦτα în locul lui τάδε este o scăpare firească, deoarece în limba lui curentă pronumele ὅδε era inexistent.

8. Verbul oferă de asemenea unele abateri de la normele clasice. Se constată în primul rînd tendinţa de trecere a verbelor atematice la tematice, mai cu seamă la verbele create cu sufixul -νυ-, astfel: δεικνύουσιν (I 1,20; VIII 4,5). Acest transfer s-a efectuat în unele cazuri prin substituirea sufixului -ι-, lui -νυ-, ca în συμπήττεται (VII 3,18), creat din *συμπηγ-ι-εται în loc de συμπήγ-νυ-ται; ῥήττονται (VII 3,18) format din *ῥηγ-ι-ονται, în loc de ῥήγ-νυ-νται. Varianta tematică a ultimului verb (ῥήττονται) lipseşte din dicţionarul grec al lui Ch. Bailly. Limba vorbită κοινή înregistrează aceeaşi tendinţă: στρωννύναι a devenit στρωννύειν între 200—150 î.e.n., ὀμνύναι este înregistrat ca ὀμνύειν din 48 î.e.n. pînă în 117 e.n. [20].

9. Extinderea temei prezentului la aorist în cazul verbelor supletive constituie o flagrantă încălcare a regulilor clasice comisă în textul Geografiei. Astfel verbul ὁράω are la Strabon infinitivul aorist pasiv ὀφθῆναι (VI 2,11) şi nu ὀφθῆναι ca în atică. Verbul λέγω numai excepţional se întîlneşte în textul Geografiei la forma de aorist pasiv supletiv ἐῤῥήθην, ca τὸ δ'οὕτω ῥηθέν (IX 2,32); în mod regulat şi frecvent acest tip de aorist se construieşte pe tema prezentului, ca λεχθεῖσαν (VII 4,4), τῆς ἄρτι λεχθείσης (VII 3,7), ἡ λεχθεῖσα ἄκρα (VII fr. 52), λεχθεῖσαν (VIII 4,5), τῆς λεχθείσης (IX 1,3), τὴν λεχθεῖσαν (IX 1,4), τοῖς λεχθεῖσιν (II 5,3), ἐν τῷ λεχθέντι (II 5,6), λεχθέντων... μερῶν (II 5,24), τοῦ λεχθέντος (VII 3,17), λεχθῆναι (VII 4,5; IX 1,3). Inscripţiile atice atestă astfel de forme, ceea ce înseamnă că ele figurează în limbajul curent [21].

De altfel sufixul -θη- capătă o largă utilizare la Strabon. De pildă verbul γίγνομαι, care nu comportă aorist în -θη- în atică, este înregistrat la autorul nostru sub forma πολέμου γενηθέντος (VI 3,2), atestată şi la alţi scriitori tîrzii ca Polibiu, II, 67; 5, 22, Diogenes Laertios, IX 7,7 etc.

10. Aoristele radicale tematice şi atematice, deşi bine păstrate la Strabon ca şi în limba vorbită, înregistrează totuşi primele încercări de trecere la aoristul sigmatic. Scăpări ca οὐδ'εἰ παρελείψαμεν (VI 3,10), deşi cîteva rînduri mai jos se întîlneşte acelaşi verb la aoristul radical tematic, οὐδὲν ἂν παραλίποιμεν, sînt dovezi grăitoare. Ţinînd seama că ultimul tip de aorist se află aci la modul optativ abandonat de κοινή, putem bănui că şi sistemul aoristului radical începe să fie perturbat prin substituiri cu tipuri de aorist mai regulate, cum este aoristul sigmatic. Inscrip-

[20] K. Meisterhans, *op. cit.*, p. 154, § 74, 14—15.
[21] K. Meisterhans, *op. cit.*, p. 150, § 70, 7.

țiile atice nu atestă astfel de substituiri [22]. Cu toate acestea pare neverosimilă presupunerea că Strabon a creat un aorist în sigma în locul aoristului radical pe cale livrescă, ci mai degrabă reflectă limba vorbită.

Sprijinit de paradigma aoristului sigmatic, verbul supletiv φέρω prezintă la Strabon forma de aorist radical în -α, ca μετενέγκασθαι (VIII 7,1), mai rar folosit în atică decît corespondentul său tematic. Inscripțiile atice dovedesc că acesta este tipul de aorist care tinde să se impună de la mijlocul secolului IV î.e.n. [23].

11. Unele modificări de structură prezintă la Strabon și timpurile secundare. Astfel, sînt atestate cel puțin trei forme de mai mult ca perfect fără augment. Una din ele este ἐκβεβήκεσαν (I 2,13), în care prefixul ἐκ- camuflează absența augmentului. Dar structura se repetă și la alte verbe cu alte prefixe, ca de pildă καταπεφεύγεισαν (VIII 7,4) ceea ce denotă că nu este o scăpare întîmplătoare; ca în cazul precedent, desinența este secundară, dar augmentul lipsește din fața reduplicării. Aceeași structură se constată și la mai mult ca perfectul verbului ἵστημι. Față de forma atică εἱστήκει<*ἐ-σε-στᾱ-κ-ει, Strabon scrie ἑστήκει (VIII 7,2), deci numai reduplicarea *σε-στᾱ-κ-ει, fără augment. După aceste exemple s-ar putea presupune că pe vremea lui Strabon augmentul începe să devină facultativ, cel puțin la timpurile create pe tema perfectului. Dar inscripțiile atice tîrzii nu îndreptățesc această presupunere; augmentul este bine păstrat și la temele de perfect [24].

12. Persoana a treia plural comportă în greaca veche, privită în totalitatea dialectelor sale, cele mai variate și mai neregulate forme. O tendință de regularizare a acestei categorii se observă atît la Strabon cît și în inscripțiile atice. Astfel verbul ἔπειμι are la Homer forma de imperfect ἐπήϊσαν (Od. XI 233); în atică, prin contracție, s-a ajuns la ἐπῆσαν. Forma corespunzătoare la Strabon este ἐπήεσαν (VI 2,4), creată prin analogie cu mai mult ca perfectul, de pildă, ἐλελύκεσαν. Aceeași sistematizare prezintă și mai mult ca perfectul verbului οἶδα; față de aticul ἦσαν, la Strabon apare ἤδεισαν (VII 3,7), creat prin extinderea temei singularului ἤδει, la plural ἤδει-σαν. Inscripțiile atice ne edifică mai puțin asupra categoriei gramaticale în discuție; ele înregistrează însă o extindere a desinenței -σαν la persoana a III-a plural a imperativului, ca ἔστωσαν (CIA II 624, 12.15, sec. II î.e.n.), -λλέσθωσαν (CIA II 476,6 sec. II—I î.e.n.) [25], care nu-i este străină lui Strabon, ca de pildă ἐάσθωσαν (VII 3,1) față de aticul ἐάσθων.

13. Scăpările lui Strabon apar și mai flagrante în folosirea prepozițiilor. Acestea, deși neschimbate în repertoriul lor, exprimă uneori un alt raport decît cel obișnuit în atică sau intră într-o altă unitate sintagmatică. Ne oprim asupra celor mai semnificative cazuri.

Prepoziția ἐν „în", construită cu dativul, se întîlnește în sintagme inuzitate în atică. Astfel ἐν δὲ τῷ μεταξὺ ἥ τε Θυνιάς, τῶν Ἀπολλωνιατῶν χώρα

[22] K. Meisterhans, *op. cit.*, p. 146, § 66.

[23] K. Meisterhans, *op. cit.*, p. 146, § 66, 6. Ar mai fi de semnalat un aorist conjunctiv atematic al verbului τίθημι· ἡνίκ'ἂν περιθῆται (VI 3, 2), față de aticul περιθῶται <*θέ-ηται; accentul retras trădează părăsirea formei de către limba vorbită și reluarea ei în scris după ce constiința contracției s-a pierdut, cînd s-a putut accentua pe silaba antepenultimă ca orice verb regulat.

[24] K. Meisterhans, *op. cit.*, p. 134 și urm., § 62.

[25] K. Meisterhans, *op. cit.*, p. 133, § 61, 11, subsol c.

(VII 6,1) „în acest interval se află Thynias, un teren al apoloniaţilor". Locuţiunea ἐν τῷ μεταξύ, deşi foarte limpede , era neobişnuită în atică. Platon, de pildă, redă acelaşi raport astfel : μεταξὺ τούτοιν ἀμφοῖν ἐν μέσῳ ὄν (*Republica*, 583 c). Expresia, după cum se poate observa, apare mult mai simplificată la Strabon. Ea presupune pe lîngă articolul τῷ substantivul διαστήματι, ceea ce face ca μεταξύ să aibă rol de adverb. Strabon foloseşte şi expresia întreagă : ἐν τῷ μεταξὺ δὲ διαστήματι τῷ ἀπὸ Καλλάτιδος εἰς Ἀπολλωνίαν Βιζόνη τε ἐστίν (VII 6,1) „în intervalul de la Callatis pînă la Apollonia se află Bizone".

În altă expresie : ἐν μεγάλῳ γὰρ τίθενται (I 1,16) „ei fac mare caz de", „apreciază mult" — este o expresie tîrzie, întîlnită ca atare, destul de des, la Polibiu (ca în III 97,4), dar inexistentă aidoma în atică; în acest dialect, în special περί cu genitivul exprimă sensul în discuţie : περὶ παντὸς ποιεῖσθαι (Xen., *Cyr.* 1,41). Strabon are şi el o sintagmă similară creată cu prepoziţia περί, dar în corelaţie cu verbul τιθέναι şi nu ποιεῖσθαι: περὶ παντὸς τίθεσθαι, (VIII 3,8).

Prepoziţia περί „în jurul" exprimă, printre altele, aproximaţia, de obicei în corelaţie cu nume de cantitate. La Strabon, prepoziţia se întîlneşte construită cu nume de persoane şi exprimă aproximaţia în privinţa acestora, ca πρός τε τοὺς Σκύθας ἐπολέμει Σκίλουρόν τε καὶ τοὺς Σκιλούρου παῖδας τοὺς περὶ Πάλακον (VII 4,3). Ediţia F. Didot traduce pasajul : „Scythis bellum intulit, qui erant sub Sciluro Scilurique filio Palaco huiusque fratribus". Pentru că, din fiii lui Scilurus, Palacus a rămas cunoscut, ceilalţi, fiind anonimi, sînt vizaţi prin formula οἱ περὶ Πάλακον, care aici nu înseamnă „cei din jurul lui Palacus", ci „acei fii ai lui Scilurus în mijlocul cărora se află cunoscutul Palacus". Un alt exemplu : ἐμοναρχεῖτο δέ... ὑπὸ δυναστῶν τῶν περὶ Λεύκωνα καὶ Σάτυρον καὶ Παιρισάδην αὕτη τε καὶ αἱ πλησιόχωροι κατοικίαι (VII 4,4) „acest oraş şi toate localităţile vecine au fost guvernate de dinaşti *ca Leucon* şi *Satyros* şi *Pairisades*". În Didot : ... unius dominio parucrunt, *ueluti Leuconis, Satyri, Pairisadae*". E limpede că περί redă aici aproximaţia şi o referinţă cu titlu de exemplu şi nu se referă la suita acestor personaje, cum am fi înclinaţi să interpretăm expresia după regulile clasice.

O relaţie neobişnuită exprimă la Strabon prepoziţia μετά cu acuzativul, care în dialectul atic înseamnă „după". Iată un exemplu : νύκτωρ μὲν οὖν καὶ φέγγη φαίνεται λαμπρὰ ἐκ τῆς κορυφῆς, μεθ' ἡμέραν δὲ καπνῷ καὶ ἀχλύι κατέχεται (VI 3,8) „noaptea se văd flăcări strălucitoare din vîrf, iar *în timpul zilei* acesta este acoperit de fum şi de ceaţă". Expresia pare obişnuită, deoarece se mai întîlneşte, de pildă τὸ μεθ'ἡμέραν γεφυρωθὲν μέρος νύκτωρ ἐνεπίμπρασαν (VII 4,7) „partea podită în timpul zilei o incendiau noaptea". Aceeaşi expresie apare şi la Herodot οὐ νυκτὸς, ἀλλὰ μεθ'ἡμέραν (II 150) „nu noaptea, ci ziua". Euripide o atestă de asemenea (*Bacch.*, 485), dar cu totul excepţional. Fiind vorba de poezie, nu există nici o garanţie că s-a folosit în atica vorbită. În proza cultă lipseşte.

Prepoziţia παρά cu acuzativul exprimă în atică, printre altele, sensul de opoziţie „contrar". Strabon o foloseşte cu această accepţiune (παρὰ τὴν ἁπάντων δόξαν, VI, 4,2, „contrar opiniei generale"), dar şi cu sensul opus „potrivit cu, conform cu", străin de atică. Astfel τρίτον δὲ τὸ πολλαῖς ὑποπεπτωκέναι διαφοραῖς ἀέρων..., παρ'ἃς καὶ ζῷα..., πλείστην ἐξάλλαξιν ἔχει (VI 4,1) „al treilea avantaj (al Italiei) este faptul

că ea cade sub climate mult variate..., *potrivit cărora* și animalele... prezintă foarte mari deosebiri".

Prepoziția πρός are o foarte largă utilizare la Strabon. Adesea ea apare ca un pleonasm, de pildă în următoarea frază: καὶ πάντες δὲ πρὸς ἅπαντας μάλιστα περὶ τῶν διαστημάτων οὐχ ὁμολογοῦσι πρὸς ἀλλήλους (VI 6,10) „și toți *față de toți* (adică priviți în general) nu sînt de acord *între ei*, mai cu seamă în legătură cu distanțele". O inovație față de dialectul atic prezintă Strabon în utilizarea prepoziției πρός cu acuzativul în accepțiunea „față de", „spre deosebire de", „în raport cu". De exemplu: φυλάττοντες τὴν αὐτονομίαν... πρός τε τοὺς ἄλλους Ἕλληνας καὶ πρὸς τοὺς τῶν Μακεδόνων βασιλέας (VIII 5,5) „păstrîndu-și autonomia *față de alți eleni* și *față de regii* macedonenilor". Sau: πρός τε τοὺς ἐκτὸς ἀμαχοί εἰσι καὶ ἀνίκητοι (VII 3,9) „*în raport cu cei din exterior*, ei erau inexpugnabili și invincibili". Sau: πρός μέντοι συντεταγμένην φάλαγγα... τὸ βάρβαρον φῦλον ἀσθενὲς πᾶν ἐστι (VII 3,17) „*față de* (*spre deosebire de*) o falangă compact rînduită..., întreaga liotă barbară este slabă".

Încă o locuțiune prepozițională: μεταξὺ δ'εὐθὺς ἀπὸ Γαργάρου (VII 3,11) „*imediat în continuare de la* Gargaros". Sensul nou pe care-l are μεταξύ în acest pasaj, „în continuare", devine obișnuit în scrieri abia de la Noul Testament (sec. II e.n.). Cu siguranță însă, el era folosit în limba vorbită cu cel puțin un secol mai înainte, de vreme ce apare și la Strabon.

★

Din datele examinate mai sus observăm că inovațiile efectuate de κοινή pătrund și în limba unui scriitor aticizant, cu toate eforturile acestuia de a păstra intacte formele atice. Faptul este cu atît mai semnificativ cu cît este vorba de morfologie, un compartiment al limbii rezistent față de inovări. În privința aceasta, constatăm la Strabon trei situații:

1. Încercări de conservare a vechilor forme atice ca dualul ἄμφω, ἀμφοῖν, numele contrase de declinarea I și a II-a, cum sînt γῆ, χαλκῆ, χαλκαῖ, βορρᾶς, ῥοῦς, πλοῦς etc., numele de declinarea a II-a atică, de pildă νεώς, ἕως, ἄκερῳ etc.

2. Prezența unor forme morfologice a căror inconsistență reală se trădează ușor. Este vorba de hibrizi atici, de hiperaticisme, de unele scăpări față de normele clasice, cum sînt:

a. hibrizi morfologici creați de scriitorii aticizanți, utilizați aparte de Strabon, ca formele tîrzii de dual ale numeralului δύο: δυεῖν pentru genitiv, δυσί pentru dativ, sau forme morfologice rare în atică, inuzitate în κοινή, ca de pildă genitivele masculine de declinarea I, în -α: Βοιρεβίστᾱ, Ἀννίβᾱ, Εὐρώτᾱ etc.

b. hiperaticisme de felul adjectivelor εὔγεως, εὔγεων, cu flexiune atică, deși în acest dialect ele au declinarea regulată a temelor ο/ε, εὔγειος, -ον, λεπτόγειος, -ον; un plural contras al unor nume *singularia tantum* în atică, de pildă τὰς γᾶς.

c. scăpări față de regulile atice, reprezentate de unele dublete morfologice, ca numele contrase din atică, alături de necontrase din κοινή, cum sînt χαλκαῖ, ῥοῦς concomitent cu χάλκεαι, νόος; sau numele cu

flexiune atică νεώς, Μενέλεως, ἔως şi în acelaşi timp Μενέλαος, Ἀρκεσίλαος, λαός etc., cu flexiunea regulată a temelor o/ε cum s-au transformat în κοινή.

d. corespondente derivate folosite concomitent cu o formă morfologică atică, de pildă ῥεῖθρον, ῥεῦμα, παλίρροια alături de ῥοῦς, παλίρρους.

e. sfera restrînsă de utilizare a formelor atice; adeseori forma atică este o rămăşiţă a unui sistem dispărut, fiind cu totul izolată la Strabon; astfel declinarea a II-a atică este reprezentată de fapt de numele νεώς şi ἔως, iar dualul atic, de pronumele nehotărît ἄμφω.

3. Conformare întru totul limbii κοινή. Acesta este cazul, de pildă, al pasivului în -θη- al verbului λέγω, construit pe tema prezentului, ἐλέχθην, care a înlăturat complet aoristul supletiv din atică ἐρρήθην; de asemenea, Strabon foloseşte ca în κοινή aoristul pasiv ὁραθῆναι, creat pe tema prezentului ὁράω, în detrimentul corespondentului atic supletiv ὀφθῆναι. În aceeaşi situaţie se află formele verbale tematice, derivate de la atematice din atică, de pildă δεικνύουσι pentru δεικνύασι, ῥῆττονται, faţă de aticul ῥήγνυνται, πήττονται, faţă de aticul πήγνυνται. Potrivit uzajului limbii κοινή sînt şi numeroasele forme scurte de comparativ întîlnite la Strabon, ca πλείω, μείζω, πλείους etc.

Cît priveşte prepoziţiile, Strabon foloseşte acelaşi sistem ca atica, dar nu este străin de inovările etapei κοινή. Astfel unele prepoziţii exprimă relaţii noi, ca de pildă παρά cu acuzativul, „conform cu", confundîndu-se astfel cu κατά şi acelaşi caz, cu care intra în opoziţie în atica clasică. Un alt exemplu îl oferă μετά cu acuzativul, exprimînd un raport de coincidenţă „în timp ce" la Strabon, faţă de anterioritate „după ce" din atică. Alte prepoziţii intră în expresii noi, avînd şi sensuri diferite de atică. Unele din acestea constituie locuţiuni prepoziţionale care, faţă de normele aticei clasice, sînt adevărate barbarisme. Cel mai grăitor exemplu în acest sens îl constituie μεταξὺ εὐθὺς ἀπό construit cu genitivul.

Numeroasele abateri de la normele atice înregistrate la un scriitor aticizant cum este şi Strabon, şi încă în morfologie, domeniu mult mai conservator decît celelalte compartimente ale limbii, îndreptăţesc, credem, pe de-a-ntregul presupunerea că în limba vorbită a secolului I ele erau mult mai frecvente, că multe din scăpările lui Strabon erau reguli în limba curentă.

POUR UNE ÉDITION DU SATIRICON
IIIe série [1]

PAR

EUGEN DOBROIU

30,1 Non licebat † multaciam † considerare ‹lacuna›

Pour expliquer ou corriger ce *mnltaciam* on a proposé beaucoup de solutions, dont certaines sont rappelées ici seulement pour compléter dans la mesure du possible l'inventaire, car nous n'avons pas eu la possibilité de les vérifier à l'aide des documents invoqués à l'appui [2].

De tous les chercheurs, seul Emil Thomas, qui accorde à la question une étude plus ample [3], accepte la tradition du manuscrit *H*. Selon lui, *multaciam* serait un substantif issu de l'adjectif *multacius*, celui-ci étant un dérivé en *-aceus* ou *-acius* de *multus*. Ainsi, *multacia* aurait la signification de « Mannigfaltigkeit », et la proposition toute entière pourrait être traduite « es ging nicht an, die mannigfaltigen Dinge [= die besagten Schaustücke] näher zu betrachten ». Mais Thomas ne peut pas avancer des exemples convaincants d'adjectifs au suffixe complexe *-aceo-* formés à partir d'un thème adjectival.

Au XVIIe siècle, les célèbres Heinse et Scheffer ont proposé d'ingénieuses solutions, où ils ne s'éloignaient pas beaucoup de la forme qui nous a été transmise, forme qu'ils cherchaient à motiver du point de vue paléographique. Heinse soupçonnait une transcription erronée de *multa ad aciam* et apportait à l'appui une proposition du chapitre 76, 11 : *ab acu et acia omnia exposuit*. Scheffer suspectait dans l'archétype une forme de *multaeciam* pour *multa etiam*, variante que plusieurs éditeurs

---

[1] Les autres séries dans « Studii Clasice », X, 1968, pp. 159—170 ; XI, 1969, pp. 115—128.

[2] Pour diverses leçons voir : C. G. Antonius, Petronii Arbitri *Satyricon*, ex recensione Petri Burmanni passim reflecta . . ., Leipzig, 1781, p. 70 ; L. Friedlaender, Petronii *Cena Trimalchionis*, IIe éd., Leipzig, 1906, p. 88 ; E. Thomas, *op. laud.* in n. 3 ; E. V. Marmorale, Petronii Arbitri *Cena Trimalchionis*, IIe éd., Florence, 1961 (réimpr. 1962), p. 11 ; P. Perrochat, *Pétrone. Le festin de Trimalcion*. Comment. exég. et crit., IIIe éd., Paris, 1962, p. 39.

[3] E. Thomas, *Studien zur lateinischen und griechischen Sprachgeschichte*, Berlin, 1912, pp. 14—20. A la page 15, il passe en revue les leçons qu'il connaît, sans pourtant indiquer leur paternité. Faute de matériel d'information nécessaire, nous n'avons pu identifier celle-ci pour les leçons suivantes : *iam multa actutum, ad iam multa aciem convertere, me illas iam, multo olio nunc.*

SUCL. XII, 1970, p. 79—93. Bucureşti

de son temps ont adoptée par la suite. Parmi les éditeurs modernes, la solution de Heinse a été adoptée par Maiuri [4], et celle de Scheffer par Marmorale.

En 1836, Orelli proposait de lire *multiciam*, mot auquel il trouvait une parfaite correspondance dans le grec πολύμιτα. Mais, à l'exception de Friedlaender, les éditeurs de notre siècle négligent cette suggestion. En 1940, Carcopino offre la même conjecture, considérant que le mot en cause pourrait avoir le sens de « bariolage, habit d'Arlequin ». La forme de *multiciam* est devenue la plus séduisante pour certains chercheurs modernes du Satiricon, car, comme on pourra voir plus bas, diverses autres conjectures sont moins satisfaisantes.

C'est toujours par la modification d'une seule lettre dans le thème du mot en cause qu'Ellis essayait, lui aussi, d'amender le texte. Il proposait *maltaceam*, comme dérivé de *malt(h)a* et signifiant, par conséquent, « fresque sur stuc de malt(h)e ».

Beaucoup de variantes proposées par les éditeurs et les commentateurs contiennent un groupe de mots parmi lesquels il y a *multas* ou *multa*. La plus ancienne variante de ce genre est celle d'Anton (1781) : *multas iam*. Chez C. Héguin de Guerle [5] on trouve le texte corrigé de cette façon : *tam multas jam*. Nous n'avons pas la possibilité d'établir si c'est sa propre solution ou si elle a été empruntée, car il ne donne pas de motivation à son écartement de la tradition manuscrite. Il est pourtant à supposer que, tout comme dans d'autres occasions, Héguin de Guerle l'aurait signalé s'il avait apporté une contribution originale. Dans sa quatrième édition (1904), Bücheler exprime son soupçon que sous *multaciam* se cache soit *multa iam*, soit *multas* suivi d'un nom propre parmi d'autres mots. Thomas rappelle d'autres amendements aussi où apparaît le mot *multa* : *tam multa actutum* et *ad tam multa aciem conuertere* (voir n. 2).

Une nouvelle tentative de reconstitution où l'on respecte le commencement *multa-* et la fin *-am* a été faite par R. Herzog (1931) dans *multa clam*.

Il existe aussi des leçons plus audacieuses qui modifient le commencement *multa-*, en respectant la fin *-am*. La plus ancienne est celle de Goes (cité par Burmann) : *mi ultra cam*. Nous enregistrons aussi : *mi illas iam* (voir n. 2).

Dans une autre catégorie de leçons, la fin du texte corrompu apparaît remplacée par le mot *otium* qui se trouve dans un rapport quelconque avec le reste. Après Crusius, qui avait pensé à *multa ab otio*, Heinse — qui oscillait entre deux leçons (nous avons indiqué l'autre plus haut) — et, puis, Burmann ont pensé à *multa per otium*. Sur la même ligne se situe aussi la conjecture *multo otio nunc* (voir n. 2), tandis que Ernout pense avec des réserves à ‹*tam*› *multa otiose*.

Toujours ici nous rappelons le plus ancien amendement, celui de Tilebomenus (Jacob Mentel) : *multoties*. Bien qu'il démontre que son auteur a tenu compte aussi de la tradition manuscrite et du contexte, il a passé pourtant inaperçu. Il a un seul défaut, celui de ne pas pouvoir

[4] A. Maiuri, *La Cena di Trimalchione di Petronio Arbitro*, Napoli, 1945.
[5] *Le Satyricon de T. Pétrone*, trad. nouv. par C.H.D.G., t. I, Paris, 1834, p. 134.

motiver entièrement du point de vue paléographique la présumée erreur de transcription.

Il nous reste à mentionner une leçon qui s'éloigne beaucoup du texte transmis : c'est la leçon que Bücheler avait proposée dans sa première édition (1862). Il suspectait *multaciam* d'être le résultat de la corruption du groupe *simul omnes laetitias*. Ultérieurement, il a renoncé à cette supposition. Mais il n'a pas aussi renoncé à celle concernant l'existence d'une lacune dans le texte après la proposition en cause. Son indication dans ce sens a été reprise par les derniers éditeurs de Pétrone.

Le passage qui renferme le mot transmis d'une manière corrompue se trouve entre la phrase où nous apprenons qu'Encolpe a demandé à l'intendant quelles peintures étaient au milieu et la phrase où nous apprenons qu'Encolpe et les siens sont déjà arrivés au triclinium. Encolpe pose sa question à l'intendant parce que — le contexte le sous-entend — il n'a plus le temps de se déplacer pour lire les inscriptions explicatives, sans lesquelles les tableaux qui l'intéressaient, exécutés, bien sûr, selon les indications de l'inculte Trimalcion, ne pouvaient être reconnus. Après avoir reproduit la réponse de l'intendant, le narrateur fait une remarque qui pourrait motiver le fait que, bien qu'il ne soit pas encore fatigué, il n'examine plus avec attention les objets de l'exposition-musée de Trimalcion. En conjuguant ce qui est gardé fidèlement de cette observation — *Non licebat ... considerare* — et la phrase qui suit — *Nos iam ad triclinium peruenerамus*, etc. —, nous déduisons qu'Encolpe nous fait connaître qu'il ne pouvait pas se permettre d'arrêter son attention en beaucoup d'endroits. Donc, entre *licebat* et *considerare* il aurait pu exister le mot *multifariam*.

De cette manière, nous avons un mot dont le commencement, *mult-*, et la fin, *-iam*, coïncident avec ceux du faux mot que présente le texte du manuscrit. Il faut que nous trouvions une raison d'ordre paléographique à la non-correspondance des lettres du milieu.

Comme on va voir, la tradition manuscrite même nous aide à expliquer le changement de la dernière de ces lettres, c'est-à-dire l'apparition de C à la place de R. L'examen des inscriptions en caractères majuscules cursifs romains du Ier siècle — pour une orientation rapide il est suffisant de voir les documents comptables de Lucius Caecilius Iucundus de Pompéi — nous montre que, parfois, entre C, P, F, T et R il n'y a à peu près pas de distinction essentielle. A cause des confusions qu'on faisait entre ces lettres, plus tard aussi, lors de la reproduction des textes écrits en caractères majuscules (capitales) on a commis beaucoup d'erreurs du genre des erreurs indiquées. A cet égard Havet en offre des exemples instructifs [6].

Mais, de toutes les confusions entre les lettres que nous avons plus haut sériées, celle entre C et R est la plus rare ; par conséquent, l'argument de l'erreur de lecture peut devenir totalement plausible seulement si une substitution justifiable par cette confusion peut être constatée non pas à grande distance (en considérant la possibilité de la transcription

[6] L. Havet, *Manuel de critique verbale appliquée aux textes latins*, Paris, 1911, §§ 607—609, 612.

du texte par plusieurs copistes ou par un seul et même copiste en disposition diverse). Quelques lignes au-dessus (29,5) de la proposition où se trouve la forme que nous tâchons d'amender, il y a une proposition dont le verbe prédicatif apparaît de deux manières : *rapiebat* dans le ms. de Traù et dans l'édition de 1587 de Pierre Pithou, *capiebat* dans le ms. de Leyde exécuté par Joseph Scaliger et les manuscrits apparentés, tout aussi comme dans l'édition de Jean de Tournes et dans l'édition de 1577 de Pithou [7].

Toujours à l'aide de l'écriture cursive ancienne nous devons expliquer aussi la perte du groupe de lettres IF, ou, selon un autre critère, la substitution de IFA par A. Dans l'écriture mentionnée F apparaît fréquemment avec une seule barre horizontale : Γ. Le groupe IF, ses deux lettres ayant les hastes penchées à droite, pouvait facilement ressembler à un A, même si celui-ci était de type divers : avec la barre courte parallèle à l'haste de gauche, avec la barre courte en forme de battant de cloche — pour A de ce type voir, par exemple, CIL, vol. IV, n° 3340, CXLI. CXLIII ; pour F, *ibid.*, XL, p. 5. Dans de pareilles conditions IF, ayant aussi un A à côté, a été confondu avec A. Par conséquent, dans la lecture on a fait une fausse identification du groupe IFA avec le groupe AA, qui n'est pas connu en latin. En écartant la présumée dittographie, on est arrivé à la combinaison de lettres MVLTACIAM, qui a l'aspect d'un mot latin.

Étant donné qu'il résulte très clairement du texte qu'Encolpe n'a pas la possibilité de diriger son attention dans plusieurs endroits seulement parce qu'ils sont déjà arrivés au triclinium, nous ne voyons plus de motif pour supposer l'existence d'une lacune entre la phrase *Non licebat multifariam considerare* et la phrase *Nos iam ad triclinium perueneramus*, etc. D'ailleurs il serait assez difficile de concevoir que l'archétype des manuscrits dont *H* fait partie eût commis ici une omission et que l'archétype des autres manuscrits eût éliminé, justement ici, encore neuf mots : *ac Laenatis gladiatorum munus. Non licebat multaciam considerare. Nos.* En réalité, c'est une seule omission, celle qui existait dans l'archétype des manuscrits des cod. Leidensis Q 61 (Scaligeri), cod. Vaticanus lat. 11428 (Mureti), cod. Lambethanus 693 (Rogerii) et des manuscrits utilisés par Pithou et par De Tournes. L'omission dont nous parlons était due non pas au désir d'alléger le texte de trop de détails — ceux-ci ont été évités magistralement par l'auteur lui-même —, mais à celui de se débarasser des mots inconnus y rencontrés : *laenatis*, *multaciam*.

Selon Bücheler, *nos* serait un indice d'opposition, et, par conséquent, nous nous attendrions à ce qu'il fût précédé par la mention d'autres personnes. Emil Thomas [8] a démontré que Pétrone emploie souvent le pronom personnel avec un soulignement tout à fait faible, où ce pronom peut aussi bien manquer.

---

[7] Voir Konrad Müller, Petronii Arbitri *Satyricon*, Munich, 1961, p. 27, app. crit., cf. pp. XIII–XXIV.

[8] E. Thomas, *op. laud.*, p. 14 sq.

45,11 alter burdubasta, alter loripes, etc.

Aujourd'hui il existe un consensus unanime des éditeurs du texte pétronien à garder la forme *burdubasta* que nous offre le manuscrit *H*.

Peut être chez plusieurs chercheurs est-elle apparue indépendamment l'idée de rattacher ce mot au grec φορτοβαστάκτης « porteur, portefaix ». Reiske avait déjà pensé à une leçon comme *fortobastax*, mais il s'est ensuite arrêté à une autre. Il ne nous intéresse pas ici les discussions que l'on a portées au sujet de sa formation et de son contenu [9]. Les linguistes sont tentés de voir en lui un composé de *burdus burdo* et de *bastum* ou un dérivé de celui-ci. Pourtant on ne nous fait pas comprendre pourquoi ce mot, dont les éléments composants sont retrouvables dans des termes tardivement attestés, ressemble tellement au mot grec précité. *Burdubasta* présente un aspect difficile si non impossible à expliquer, celui d'être formé d'un simple thème verbal vocalique. C'est pourquoi il est interprété parfois comme un nom d'objet. Car il n'est pas en relation avec un verbe (latin) usuel comme sont les composés dont le second membre est *-cola-*, *-fuga-*, *-gena-* ou *-peta-*. S'il était un emprunt au suffixe *-a-*, il devrait avoir l'aspect **burdubastacta* < **portobastacta* (voir plus bas).

Le mot grec peut être analysé en φορτο- de φόρτος « fardeau, charge » et βαστάκτης « (celui) qui porte, qui supporte ». Le deuxième élément renferme le suffix d'agent -τᾰ-, qui peut coexister avec le suffixe -τήρ- / -τορ-, dont la valeur est, dans son essence, la même. Parfois, avec une valeur similaire apparaît aussi un troisième suffixe, -ακ-. L'étude des mots renfermant ce dernier suffixe révèle le fait que sa valeur initiale est d'indiquer celui qui a une prédisposition à quelque chose ou qui est habitué à faire quelque chose. D'une telle valeur on arrive facilement à la valeur d'agent. Les valeurs de diminutif et de péjoratif que le suffixe -ακ- a encore et qui sont celles qui se font remarquer, sont, certainement, secondaires. Nous présentons deux séries de noms d'agent aux suffixes mentionnés : φυλάκτης, φυλακτήρ φυλάκτωρ, φύλαξ « (celui) qui garde, gardien » ; χαράκτης, χαρακτήρ, χάραξ « (celui) qui marque, qui empreint ».

Pour notre mot la forme au suffixe -τᾰ- est assurée, forme qui existe aussi indépendamment, βαστακτής (avec les dérivés βασταικτικός βασταικτικῶς, βασταικτός). On ne trouve pas la forme au suffixe -τήρ-, mais la forme antérieurement citée l'atteste indirectement [10]. Quant à la forme au suffixe -ακ- on la trouve dans un terme technique béotien glossé au pluriel dans l'*Etymologicum Magnum* : βάστακες· πλούσιοι καὶ εὐγενεῖς [11].

Voilà, donc, que l'on peut être sûr qu'il y a eu une forme φορτοβάστᾰξ qui, à cause des valeurs du suffixe, pouvait être employée aussi ironiquement ou surtout ironiquement. Nous supposons que c'est sous

---

[9] Voir *Thes. L. Lat.*, vol. II (1906), col. 2248, s.u. *burdubasta* (Münscher) ; A. Walde-J. B. Hofmann, *Lateinisches Etymologisches Wörterbuch*, IIIe éd., vol. I, Heidelberg, 1938, s.u. *bastum* ; P. Perrochat, *op. laud.* p. 96 ; E. V. Marmorale, *op. laud.*, p. 66 ; C. G. Antonius, *op. laud.*, p. 133.

[10] Pour des cas analogues, cf. E. Schwyzer, *Griechische Grammatik*, vol. I, Munich, 1939, p. 500.

[11] Ces données sont prises dans le dictionnaire de H. G. Liddell-R. Scott-H. Stuart Jones, *Greek-English Lexicon*.

cette forme que le mot ait été emprunté en latin, possible dans une période plus ancienne et, par conséquent, avec l'aspect **portobastax*.

La forme que l'on trouve chez Pétrone, mais non créée par lui, est — selon nous — celle d'un ton badin. Elle est due à une contamination avec *burdus*, nom que l'on peut lui rapprocher aussi par son contenu, car il désigne une bête de somme, le bardeau. La boutade étymologique qui résulte pourrait être approximativement rendue par **porte-fardeau* (d'après le modèle de *portefaix*) : **porte-bardeau*, mot d'où l'on comprend — de la même manière que de *burdubasta* ou *burdubastax* (voir plus bas) — que la personne visée est un porteur (tout le contenu du mot de base y est présent) mais aussi un bardeau, auquel il ressemble parce qu'il fait des efforts pour maintenir son équilibre sous un fardeau trop lourd.

Le matériel discuté plus haut nous détermine à nous demander s'il ne serait pas possible qu'il y eût eu dans le texte de Pétrone *burdubastax*, aspect qui n'est pas aussi étrange comme celui du mot transmis par le manuscrit. Pour nous en convaincre il est nécessaire de donner une explication à une hypothétique corruption du texte où X aurait disparu à l'occasion d'une transcription. Dans le manuscrit modèle où il existait, il se trouvait entre deux A : BVRDVBASTAXALTER. Les lignes croisées de X ont pu être prises comme appartenant aux deux A. De cette manière, en supposant la forme la plus schématique, celle des deux hastes se rencontrant en angle, les A ont été vus comme ayant une autre forme, toujours des plus usuelles, celle avec la barre courte devenue parallèle à l'une des hastes.

Que le latin ait eu un mot *bastax*, nous sommes déterminé à le supposer par certains mots des langues romanes : v. it. *bastagio* et vén. *bastadzo* (avec le suffixe *-gio* analogique à la place de *-cio*), prov. *bastais*, cat. *bastax* [12].

Un mot *burdubastax* ne doit aucunement nous frapper quant à la voyelle de liaison, *-u-*, car on en trouve des exemples dans le latin vulgaire [13].

Comment apparaissaient dans la flexion les mots *portobastax* et *burdubastax* ? L'étymon grec demande un *a* court. Mais, prenant en considération le fait qu'avec leur suffixe ils ne pouvaient s'intégrer dans aucun groupe nominal latin et le fait qu'ils avaient une nuance péjorative, nous n'excluons pas une assimilation d'après le modèle des substantifs verbaux à suffixe *-ac-*, tels *loquax*, *petax*, *sequax*.

60,4 **Dum haec apophoreta iubemur sumere, respiciens ad mensam** ‹ lacuna ›

La phrase, telle quelle nous a été transmise, n'a pas de proposition principale : *dum hec apophoreta iubemur sumere, respiciens ad mensam.*

[12] W. Meyer-Lübke, *Romanisches etymologisches Wörterbuch*, IIIe éd., Heidelberg, 1935, s.u. * *bastax*.

[13] V. Väänänen, *Le latin vulgaire des inscriptions pompéiennes*, IIe éd., Berlin, 1959, p. 105 : *cunnulingus* (= *cunnilingus* Priap., Mart.), *scumnucolus* (= *scymnicolus*). Il n'est pas nécessaire de rétablir, à la manière de Georges, une forme ayant un *o* court comme voyelle de liaison, car le latin préfère ici un *i* court, même lorsque les voyelles courtes non initiales ne se modifient plus. De Rome nous citons *auruficis* (= *aurificis)*, CIL, vol. VI, n° 4430 (columbarium visité par Pétrone).

Pourtant, dans le manuscrit *H* il y a un point après elle [14], chose que les éditeurs ne signalent pas [15].

Seul Burmann a accepté le texte tel quel, en supposant qu'il s'explique par des genres déjà connus d'exceptions aux normes de la grammaire latine.

En essayant une meilleure intégration du participe, Reiske et Goes lui ont donné une forme de pluriel, le premier considérant que le nominatif serait convenable, l'autre, le datif.

Muncker a pensé à une modification du *ut respicimus*, et Anton a remplacé *respiciens* par *respicimus*. Dans la soutenance de sa leçon, ce dernier présente pour argument le fait que dans le récit d'Encolpe, qu'il apprécie comme „elegantiae studiosissimus", une telle anacoluthe est inconcevable.

Dans sa première édition, Bücheler expliquait la corruption du texte par l'omission de tout un groupe de mots comme : *rursus rem novam notavi*. Dans les éditions suivantes il ne fait qu'indiquer une lacune, sans donner aucune explication.

Ni Ernout n'intervient dans le texte, mais dans sa traduction il lui prête la première personne du singulier du présent de l'indicatif : „Tandis qu'on nous prie d'emporter ces cadeaux, je tourne mes regards vers la table". C'est à partir de cela que Maurice Rat fait le changement correspondant en texte aussi, tout en gardant les points de suspension pour la lacune : *respicio ad mensam...* [16].

Rappelons-nous l'endroit où se trouve dans le texte la phrase que nous examinons. Les hôtes sont à un moment du festin où on ne leur permet pas d'en revenir des surprises qu'on leur fait et qui viennent l'une après l'autre et de tous les côtés. Même les interventions de Trimalcion visent à solliciter l'attention dans une autre direction, pour que la surprise soit encore plus grande. Après avoir recommandé à Herméros et Ascylte d'être calmes, Trimalcion invite les hôtes à regarder le spectacle des homéristes. Ceux-ci jouent bruyamment leur pièce en grec, tandis que leur maître en lit une traduction latine. Le silence tombe brusquement pour que Trimalcion rende le contenu de la pièce en un résumé qui prouve qu'il n'avait compris l'intrigue ni même en lisant la traduction. Le résumé fini, les acteurs poussent un cri qui accueille le gigantesque plateau sur lequel se trouve le veau bouilli qui sera coupé par le personnage Ajax et distribué aux commensaux. Ceux-ci n'ont pas de temps de s'émerveiller devant les mouvements du spadassin, car leur attention est attirée par des craquements venant du plafond, qui s'ouvre pour laisser descendre un cercle immense soutenant des couronnes dorées auxquelles pendaient des vases en albâtre contenant du parfum. Les convives sont priés d'emporter ces cadeaux. Mais leur attention se dirige déjà vers la table de service sur laquelle on avait installé

---

[14] Voir St. Gaselee, *A collotype reproduction of that portion of Cod. Paris. 7989 commonly called the Codex Traguriensis which contains the Cena Trimalchionis of Petronius...*, Cambridge, 1915, reprod. de la page 220 du manuscrit.

[15] Les diverses leçons sont enregistrées par C. G. Antonius, *op. laud.*, p. 179.

[16] M. Rat, Pétrone, *Le Satiricon suivi des poésies attribuées à Pétrone et des fragments épars*, Paris, 1934, p. 136.

un plateau très attrayant, chargé de gâteaux et de fruits. Lorsqu'ils veulent en jouir, ils ont la surprise d'être arrosés avec de l'eau de safran.

Dans de telles conditions, un développement de la phrase avec laquelle commence le paragraphe dont il est question, ne serait pas justifié, car il nuirait à la rapidité avec laquelle se succèdent les coups de théâtre.

La phrase qui nous intéresse a un verbe au singulier du participe présent : *respiciens*. Si l'on considère qu'il se rapporte à Trimalcion, il nous faut admettre qu'il s'agit d'un geste qu'il répète, celui d'examiner les mets que l'on apporte (voir 49,3 sq.). Si l'on considère qu'il se réfère à Encolpe, qui continuerait la phrase à la première personne du singulier, il nous faut admettre que lui, qui avait à peine communiqué son état d'âme — *Consternatus ego exsurrexi* (60,2) —, réclame de nouveau l'attention du lecteur sur sa personne, avant que la scène de l'ouverture du plafond soit finie. Or, est impossible de supposer que l'écrivain ait fait une telle faute de technique littéraire.

Une proposition introduite par *dum* est suivie d'habitude par la proposition principale. Dans notre cas, celle-ci pourrait exprimer l'idée de la concentration des regards sur la table ; donc, le verbe pourrait être mis à une forme personnelle.

Dans la scène suivante, celle du dessert à surprise, les verbes qui concernent les convives se trouvent à la première personne du pluriel : *porreximus*, *consurreximus*, *diximus*, *impleuimus*. Pour que les propositions contenant ces verbes en attribut s'accordent avec la proposition temporelle *Dum haec apophoreta iubemur sumere*, il est naturel que la proposition principale dont celle-ci dépend, soit, elle aussi, toujours à la première personne du pluriel : *respicimus ad mensam*.

Voyons maintenant quels sont les arguments d'ordre paléographique qu'on pourrait apporter à l'appui de la leçon *respicimus*. A l'aide de l'écriture cursive majuscule romaine du Ier siècle on peut imaginer une confusion entre les groupes de lettres MVS et IINS (= ENS). Dans une représentation rapide, M et II (= E) peuvent être confondus lorsque le premier provient de la liaison de deux hastes verticales par un arc à l'ouverture en haut. Cet arc, qui est très facilement effaçable, parfois est imprimé dès le début par un seul petit trait formant un angle avec la deuxième haste. On doit imputer à une pareille confusion la leçon *in eis erat* du manuscrit *H*, à laquelle correspond *immiserat* (32,2) dans les autres manuscrits. V et N peuvent être confondus lorsque les lignes de V ne sont pas unies et l'arc de liaison entre les hastes de N ne peut plus être distingué (comme dans CIL, vol. IV, n° 3340, XXVIII, p. 4 *Diadumeni*)[17]. C'est la solution la plus commode. Mais, rien ne nous empêche de supposer encore une confusion, due toujours à des formes spécifiques que les lettres dont il est question, se trouvant dans certaines successions, prennent à la même époque et chez les mêmes scribes. Dans le texte original, M aurait pu être rendu par trois lignes tracées du haut en bas (cf. *ibid.*, III), et V du groupe final VS aurait pu être rendu par

[17] N et V pouvaient être confondus aussi parce qu'ils étaient représentés par deux arcs successifs placés en haut, lorsque le premier se trouvait entre deux autres lettres (voir, par ex., CIL. IV 3340, XXVIII p. 4 *Sodalionis*) et le deuxième se trouvait dans le groupe final VS (voir *ibid.*, II p. 4 *minus*).

un simple petit arc lié à la lettre suivante (une seule inscription, *ibid.*, II, offre d'un coup plusieurs exemples ; même comme sigles séparés, V et S sont quelques fois représentés de la même manière, voir *ibid.*, CXXXVIII p. 4 *Secundi c. c. u. s.*). A la lecture, les lettres pouvaient être autrement groupées à cause de certaines ressemblances. Les deux premières lignes de M pouvaient être prises pour II (= E). D'autre part, la troisième ligne de M et l'arc représentant V pouvaient être prises ensemble pour N. Celui-ci, lorsqu'il est suivi d'une lettre qu'on commençait à tracer d'en haut, peut apparaître comme une haste verticale unie dans sa partie supérieure à un arc à ouverture en haut (un exemple dans l'inscription mentionnée auparavant, *ibid.*, CXXXVIII p. 4).

Remplacez *respiciens* par *respicimus*, la phrase deviendra complète. Notre supposition qu'après ce remplacement, la conjecture d'une lacune n'est plus nécessaire, repose aussi sur le fait que, dans la proposition qui suit, le verbe est déterminé par l'adverbe *iam*. Ce *iam* sert à la motivation du changement de la scène par l'apparition, en préalable, d'un élément nouveau. A comparer : 30,1 *nos iam ad triclinium peruenerамus*, 31,8 *nam iam omnes discubuerant*, 39,1 *iam sublatum erat ferculum* ; bien entendu que la situation de 26,7 *uenerat iam tertius dies* était à l'origine la même.

62,4 Homo meus cepit ad stelas facere. Sedeo ego cantabundus et stelas numero.

Dans le manuscrit *H*, le texte présente l'aspect suivant : *homo meus cepit ad stellas facere. sed ego cantabundus, et stellas numero.* Nous reproduisons la ponctuation du manuscrit [18]. A cause des difficultés d'interprétation, ce texte a suscité beaucoup de discussions [19].

Les deux phrases renferment quelques points où l'on a intervenu en vue de reconstituer le présumé aspect primordial : *ad stellas facere, sed ego, et stellas.*

Les premiers éditeurs de la *Cena Trimalchionis* (Statileo, Tilebomenus, Scheffer, Reinesius, Hadrianides, Nodot, Heinse, Burmann) n'ont pas apporté des modifications en ce qui concerne *stellas* des deux positions.

Seul J. J. Reiske (1743), comprenant qu'il s'agit de colonnes funéraires, vient avec l'amendement *stelas* (*stelae* = στῆλαι). Cet amendement est soutenu par Conrad Gottlob Anton (1781) et jusqu'à la fin il sera préféré par les éditeurs.

Franz Bücheler, dans sa première édition du Satiricon (1862), en gardant le contenu du mot et en essayant de le mettre d'accord avec la tradition manuscrite, adopte la leçon *stellas* en apportant comme argument la variété de graphie στήλλας, qu'on trouve dans des inscriptions grecques [20] et dans un passage d'Ennius que cite Lactance. Dès sa troisième édition (1882) Bücheler préfère la forme *stelas.*

---

[18] St. Gaselee, *op. laud.*, reprod. de la page 220 du manuscrit.

[19] Pour références, voir C. G. Antonius, *op. laud.*, p. 184 ; L. Friedlaender, *op. laud.*, pp. 164. 317 ; E. Thomas, *op. laud.*, p. 47, n. 1 ; E. V. Marmorale, *op. laud.*, p. 124.

[20] Des documents de l'éolien et du thessalien on connaît la forme στάλλα pour στήλη (voir Liddell-Scott-Stuart Jones, *op. laud.*).

Otto Rosbach (1891) propose, dans les deux endroits, des leçons différentes selon le sens différent : *stelas* « colonnes funéraires » et *stellas* « étoiles ». A l'appui de la deuxième forme il apporte l'autorité de la leçon de Bücheler, ne se rendant pas compte que chez celui-ci elle correspond à un autre contenu.

Parmi les éditeurs modernes, à notre connaissance, seul Maurice Rat (1934) garde la leçon du manuscrit de Traù, *stellas* au sens « étoiles » dans les deux endroits.

Le groupe *sed ego* soulève la question d'un complètement ou d'une correction en vue d'assurer un rapport syntaxique, puisque *cantabundus* ne paraît pas accomplir seul la fonction de prédicat. A ceci s'oppose la liaison même avec un verbe à une forme personnelle (*numero*), liaison par la conjonction *et*, qui suppose un membre de phrase homogène.

Le plus ancien amendement est celui de Scheffer (1665) : *sedeo ego cantabundus*. Le même amendement est soutenu aussi (deux siècles plus tard) par Otto Jahn. A partir du moment où Bücheler l'adopte, dans sa troisième édition, il réussit à s'imposer dans le monde des pétronistes. Le même verbe contiendra aussi la leçon d'Anton : *sedeo cantabundus*, et celle d'Evan T. Sage : *sedeoque cantabundus*.

Un seul commentateur, Th. Muncker, a pensé à remplacer *cantabundus* ; il le fait par *cacabundus* (cf. 71,8).

Dans les tentatives d'expliquer ou d'amender le texte, une place importante est occupée par l'établissement du sens du verbe *facere* [21]. Dans sa corrélation avec le complément *ad stellas*, les premiers éditeurs l'interprètent comme « uerba facere » ou « incantamenta facere ». De nos jours, Rat traduit : „mon homme se met [pourquoi le présent ?] à conjurer les étoiles".

Étant donné qu'un pareil emploi absolu de *facere* est insolite, certains commentateurs ont cherché d'autres solutions. C. Héguin de Guerle se demande s'il ne serait pas mieux de lire *iacere*, et donne à l'appui un exemple tiré d'Ovide [22]. Anton, en échange, prête au verbe le contenu de *sese facere* (« se conferre »), dont il trouve le modèle dans le grec ἄγειν au sens de « ἄγειν ἑαυτόν ». Il explique : „Ad *stelas* vero se contulit, quia putabantur umbrae vel animae mortuorum circa eas versari". Les commentateurs modernes adoptent soit le sens de « se diriger vers », soit celui de « faire ses besoins » [23]. Ce dernier sens se retrouve aussi dans d'autres textes ; mais il crée des difficultés pour une reconstitution correcte de la succession des moments de l'aventure relatée par Nicéros [24].

La conjecture de Scheffer satisfait de tous les points de vue : celui de l'analyse paléographique, celui de la logique de la fable, celui aussi de l'étude du style, de l'écrivain et surtout du narrateur. Le pronom personnel est employé dans le but d'indiquer une opposition ou une mise en relief. Il suffit de regarder les phrases antérieures du récit de Nicéros : *Nactus ego*, *Apoculamus nos*.

---

[21] Pour la discussion sur les valeurs du verbe *facere* dans le Satiricon voir aussi : W. Heraeus, *Die Sprache des Petronius und die Glossen* [2], dans ses *Kleine Schriften*, Heidelberg, 1937, pp. 117–120.

[22] C. Héguin de Guerle, *op. laud.*, p. 372.

[23] P. Perrochat, *op. laud.*, p. 137, cf. p. 63.

[24] Voir E. V. Marmorale, *op. laud.*, p. 124.

Il existe aussi une catégorie de conjectures qui nous obligent à avoir une autre vision de la manière dont les scènes se déroulent : Nicéros ne reste pas assis, mais il s'avance. Il n'est pas convenable de rendre *sedeo* par « je m'assieds » (ce sens appartient à *sido*), parce que cette traduction ne respecte pas le contenu du verbe d'état. Pétrone, selon son habitude de collaborer avec le lecteur, présente des scènes indépendantes bien délimitées, sans une description inutile des phases intermédiaires : *apoculamus* ; *uenimus* ; *coepit facere.*

Nicolaus Heinse est le premier qui propose une leçon *sed ego eo*, que préfère Bücheler dans sa première édition. Wilhelm Heraeus, après l'avoir soutenue, lui apporte une modification : *sed ego <pergo>*. C'est la leçon qu'adopte Konrad Müller dans son édition de 1965 de la collection Tusculum.

En cherchant à répondre à plusieurs critères sans trop s'éloigner de la tradition manuscrite, C. F. Müller (1891) divise et corrige le texte de la façon suivante : *Homo meus coepit ad stelas facere se, eo ego cantabundus.* Cette nouvelle leçon est jugée raisonnable par Ludwig Friedlaender, qui l'emploie dans son édition. Considérant *ego* comme surabondant, Emil Thomas (1912) divise le texte d'une telle manière qu'il n'est plus nécessaire de correction : *Homo meus coepit ad stelas facere se; dego cantabundus et stelas numero.* Il comprend que Nicéros „dabei langsam weiter ging, nicht sass oder stand". Pour soutenir *dego cantabundus* il invoque un passage d'Horace (*Carm.* III 29, v. 41 sq.) : *potens sui laetusque deget*, et un autre du Satiricon même (74, 16), mais où apparaît le verbe simple : *dum bonatus ago.* En fait, ces deux passages ne rendent pas un grand service.

Quant au troisième point névralgique du texte, *et stellas*, outre ce que nous avons dit en parlant de *ad stellas facere*, nous avons encore à signaler une conjecture de Rossbach. Elle garde les éléments de la proposition tels qu'ils apparaissent dans le manuscrit *H*, à une seule mais importante différence près : *et* est éliminé : *sed ego cantabundus stellas numero.* Rossbach cherche l'origine de l'erreur supposée dans l'interprétation d'une prothèse vocalique mise par les copistes au *s* impur (*estellas*)[25]. De cette manière, les deux propositions dont nous nous occupons ont chez lui cet aspect-ci : *homo meus coepit ad stelas facere. sed ego cantabundus stellas numero.*

Seulement Bücheler accorde l'attention qu'elle mérite à la conjecture de Rossbach au sujet des deux *stellas* du manuscrit *H*, et, dans son restreint appareil critique des éditions mineures, il ne mentionne que cette conjecture. Les éditeurs d'aujourd'hui la négligent peut-être aussi à cause du fait que la motivation qu'elle offre est insuffisante.

Examinons les deux phrases où apparaît *stellas*. Dans la première on dit que le militaire *coepit ad stellas facere.* Au cas où nous admettrions qu'il invoque ou conjure les étoiles, il faudrait expliquer comment Nicéros reste impassible à un acte pareil, en se tenant assis ou en continuant à marcher, et même en chantant. Un homme qui ne se met en route la nuit qu'accompagné, ne peut pas être considéré capable de braver les

[25] O. Rossbach, *Schediasma criticum*, dans « Rheinisches Museum für Philologie », XLVI, 1891, p. 311.

divinités. Pour interpréter *facere* comme « se facere » (= « se conferre », cf. *proficiscor*) il est nécessaire d'oublier que les personnages de Pétrone emploient le latin comme langue propre et non pas comme langue étrangère. Car les fautes que l'on constate dans leur façon de parler ne correspondent pas au fait qu'ils ne possèdent pas le latin, mais au fait qu'ils ne respectent pas la norme littéraire. Dans le latin parlé, un verbe à contenu moyen réfléchi est rendu de préférence à l'aide d'un verbe actif réfléchi. Cette construction est fréquente dans la langue cultivée aussi, parce qu'elle évite tout équivoque. Nous prenons des exemples à proximité de notre passage : *exuit se* (62,5 Nicéros), *se proiecit* (63,7 Trimalcion).

Contre l'interprétation de *facere* comme « meiere » on apporte l'argument qu'un tel acte était exclu, car le militaire, peu de temps après, *circumminxit uestimenta sua*. Marmorale choisit le sens de « scaricare il ventre », mais il comprend que l'on a à faire seulement à une impression de Nicéros, à laquelle il est arrivé en voyant le militaire se pencher.

Nous croyons que c'est le contenu de l'histoire de Nicéros qui doit nous intéresser en premier lieu et non pas sa vraisemblance. En écoutant une histoire terrifiante avec un loup-garou, les auditeurs ne se rendent pas compte immédiatement de l'impossibilité de quelque chose. Seulement des lecteurs calmes en sont capables. Mais, Nicéros prend garde, et, après avoir décrit comment le militaire avait tracé un cercle autour de ses vêtements (donc, celui-là *fecit* pour la deuxième fois), assure qu'il ne ment pas : *Nolite me iocari putare; ut mentiar, nullius patrimonium tanti facio* (62,6). Trimalcion aussi se voit obligé de le défendre d'une éventuelle suspicion : *scio Niceronem nihil nugarum narrare: immo certus est et minime linguosus* (63,1 sq.).

Quant au choix entre stèles et étoiles, il n'est pas difficile, pour le simple motif que le personnage en cause n'aurait pas pu « faire » dans la direction des étoiles.

Nous croyons que pour le mot qui signifie « stèle » il est à préférer la graphie du manuscrit *H*. Comme on l'a déjà vu, c'est elle que Bücheler avait acceptée au début. Amedeo Maiuri l'introduit dans son édition. Enzo Marmorale est seulement tenté de le faire.

Pétrone emploie la forme *stella* (= *stela*) parmi les vulgarismes qu'il attribue à son personnage Nicéros, homme dépourvu de culture. L'existence de cette forme est confirmée — nous l'avons déjà rappelé — par deux catégories de documents : I), pour le grec, par des inscriptions (tardives), donc par des documents plus proches du langage de la conversation, et II), pour le latin, par une citation tirée d'Ennius (*Euhemerus*, fr. VI) et par le mot italien *stèlla* (voir plus bas).

Pour ce qui suit dans le texte, nous adoptons la leçon de Scheffer, sur les qualités de laquelle nous n'insistons plus ici : *Sedeo ego cantabundus*. Dans le reste de la phrase, il faut établir avec quel sens nous devons accepter le deuxième *stellas*.

Nicéros n'accompagne plus le militaire, mais il se tient assis et, pendant qu'il fredonne, il compte les *stellas*. Pour savoir ce qui se cache sous ce mot — « étoiles » ou « stèles, cippes funéraires », — faisons appel au contexe. Dans la phrase suivante nous avons : *ut respexi ad comitem, ille exuit se* etc. Nous comprenons de cela qu'auparavant Nicéros ne dirigeait pas son regard vers le militaire et, par conséquent, ni vers les stèles

funéraires. Il avait le dos tourné et faisait quelque chose de gratuit, mais de normal pour quelqu'un qui attend dans une nuit avec lune (*luna lucebat tanquam meridie* 62,3) : il comptait les étoiles du ciel. Une scène où il puisse compter avec satisfaction les stèles funéraires n'est pas plausible pour plusieurs motifs. S'il se trouvait dans un certain point à l'intérieur du cimetière, il n'aurait à compter que les stèles de sa proximité, car l'horizon lui serait fermé par les monuments, qui sont épais. S'il s'était trouvé au bord de la route ou s'il s'était avancé, il n'aurait pu non plus compter beaucoup de stèles, parce qu'elles n'ont pas de grandes dimensions et, en outre, elles sont mêlées à des monuments d'autres types. Ayant le dos tourné à l'endroit où se trouve le militaire, il ne pouvait compter que les stèles d'au-delà de la route, ce qui serait assez difficile même à la lumière du soleil et non pas seulement au clair de la lune.

Revenons aux deux vocables orthographiés *stella*. Très attentif aux problèmes linguistiques, sur lesquels il médite, Pétrone s'avère amateur de groupements de mots opposés du point de vue phonétique, phonologique, lexicologique, stylistique, etc. Dans le récit même de Nicéros on trouve *forte exierat-miles fortis* (62,1 sq.). En voilà encore quelques autres exemples : *Arietem-aretinum* (35,3), *lauor-lauare* (42,1 sq.), *cepi-accepi* (76,1 sq.), *pingit-impingit* (46,4 sq.), *dic dixisset-ait-inquit* (48,4 sq.), *manducemus-comedit* (46,2.4), *manducamus-est* (56,4.6), *inscriptione-epigrammate* (55,2.4). Les deux mots orthographiés *stella* se distinguaient dans la prononciation par la qualité de la voyelle *e* longue [26] : dans le premier elle était ouverte — comme l'indique son étymon grec : στήλη, tout aussi comme son descendant de l'italien sur lequel nous attire l'attention Marmorale : *stèlla* [27] « pezzo di legno spaccato longitudinalmente » — ; dans le deuxième elle était fermée — comme l'indique, par exemple, le français *étoile* —.

64,6 **panemque semissem ponebat supra torum**, etc.

A *semissem* du manuscrit *H* certains commentateurs ne font pas crédit [28]. Il présente quelques difficultés d'ordre grammatical et sémantique dans le texte où il se trouve. En qualité d'adjectif, comme on le suppose, il resterait isolé dans la documentation de la littérature latine. Si on le considère un substantif à fonction d'apposition, comme l'ordre des mots aussi l'indiquerait, on se heurte à des obstacles en voulant motiver la construction. Quant à son sens, celui de « demi-as (libra) », il est à éviter, parce qu'on ne verrait pas la raison pour laquelle on indiquerait le poids du pain, étant donné, en premier lieu, qu'un pain d'approximativement 164 grammes n'aurait pas produit une impression particulière. C'est, peut-être, pourquoi dans les traductions on trouve plus souvent „moitié d'un pain" ou „un demi-pain" qu' „un pain d'un demi-livre". Nous nous demandons pourquoi Pétrone n'aurait-il employé le mot *dimidium*.

---

[26] Sur la distinction du timbre des voyelles longues suggérée par des calembours du Satiricon, voir *Muraena et littera*, dans « Analele Universităţii Bucureşti », Philologie, 1967.

[27] On donne à ce mot aussi une autre étymologie, moins satisfaisante : *astella* (C. Battisti-G. Alessio, *Dizionario etimologico italiano*, vol. V, Florence, 1957, p. 3625). Une contamination entre les deux mots pourrait expliquer quelques-unes des acceptions.

[28] Références bibliographiques chez C. G. Antonius, *op. laud.*, p. 191 ; P. Perrochat, *op. laud.*, p. 143.

Heinse conjecture *panem semestrem*, en pensant que *panis semestris* pouvait bien être une dénomination identique à *panis nauticus*. Mais, il n'est pas à croire que le garçon Crésus aurait nourri sa petite chienne du pain des marins. D'ailleurs, pour une scène pareille, l'auteur aurait mentionné que le biscuit avait été trempé dans de l'eau (ou du vin).

Burmann lit *semesum*. Ernout note comme possible la leçon *semessum*, qu'il fait dériver de celle de Burmann, mais en écrivant le mot avec deux s, probablement seulement pour le faire coïncider autant que possible au *semissem* du manuscrit. Salonius adopte l'amendement de Burmann. Il interprète le passage dans le sens que Crésus mâchait tout d'abord le pain qu'il donnait ensuite à sa petite chienne. Or, *semesus* ne pouvait être compris en latin que comme « à demi mangé (dévoré), demi rongé » ou simplement comme « entamé » ; mais, il était toujours appliqué à la quantité d'un aliment et non pas à son degré de mastication. Chez Pétrone on le trouve attesté au chapitre de l'anthropophagie : *inuentae sunt matres, quae liberorum suorum tenerent semesa in sinu corpora* (141, 11).

Nous avons fait des remarques aux conjectures enregistrées à mesure que nous les présentions. Comme on a pu le voir, leurs auteurs emploient des arguments de logique du contexte. Les chances sont, bien sûr, du côté de la conjecture qui peut être soutenue selon plusieurs critères. La leçon du manuscrit *H* adoptée par les éditeurs modernes, tout comme celle de Heinse, ont plus d'arguments contre elles. La leçon de Burmann remplit les conditions exigées. Non seulement le participe *semesus* peut être appliqué à *panis*, mais aussi il peut être très bien intégré au récit d'Encolpe : Crésus, après avoir emmailloté sa petite chienne, la bourre de restes de pain.

La justesse de la leçon de Burmann est démontrable aussi du point de vue paléographique. Le copiste a lu ISS au lieu de IIS (= ES), et II (= E) au lieu de V. Dans l'écriture cursive ancienne, I pouvait être confondu avec S, soit que le premier fût écrit légèrement courbé (comme dans *C I L*, vol. IV, n° 3340, XVIII p. 4 ; LXXIV p. 4 ; XCVII p. 4), soit que le deuxième fût rendu par une ligne droite (voir, par ex., *ibid.*, CXXXXI, p. 4) ; c'est, d'ailleurs, chose courante que S ne se distinguât pas par sa courbure, mais bien par une ligne horizontale au bout supérieur de l'haste. Dans la proximité de notre passage nous signalons deux erreurs de transcription explicables par la représentation insuffisamment différenciée de I et de S : *unum* = *sinum* (60,7 Tilebomenus), *ipim mostri* = *ipsimi nostri* (63,3 Bücheler) [29]. II et V pouvaient être facilement confondus, soit que II s'écrivît avec ses hastes approchées en bas ; soit que, lorsqu'on se préparait à tracer l'haste suivante, la première haste apparût

[29] Une situation similaire a *parati sumus* H : *paratissimus* L p t (31,6). Ici on a confondu SSI avec SV. La forme archaïque *paratissumus* qu'adoptent quelques-uns des éditeurs serait insolite dans le style d'Encolpe, et, de plus, difficilement explicable du point de vue paléographique.

courbée en bas comme pour un U ; soit que les lignes de V ne fissent pas un angle (pour illustrer, je choisis au hasard *ibid.*, VI, p. 2 *Iucundo sestertia* ; XLVI p. 2 *uenit*). Dans le manuscrit *H* on trouve des erreurs dues à de telles confusions : *ampliteatur* = *amphitheater* (45,6 Bücheler), *bacalusias* = *bacalesias* (41,2 ego).

Il est possible que le copiste n'ait pas connu le mot *semesus*. Mais alors en peut poser la question : pourquoi n'a-t-il pas fait, comme tant de fois, une transcription quelconque — **semesem*, par exemple, comme on aurait pu tout aussi bien lire notre inscription — ?

C'est le manuscrit qui nous donne la réponse. Un peu avant le passage qui retient notre attention, le copiste avait trouvé le mot *semissem* à cette forme même, d'accusatif : *fecit assem, semissem habui* (61,8).

VOCABULARUL CRITICII LITERARE ŞI VORBIREA PERSONAJELOR FĂRĂ CULTURĂ DIN *CENA TRIMALCHIONIS*

DE

DAN SLUŞANSCHI

Atunci cînd discută literatură, personajele cultivate din Satiricon ajung, parcă fără voia lor, să ţină disertaţii. Pe rînd, Encolpius, Agamemnon şi Eumolpus se îndepărtează de ritmul curgător al conversaţiei pentru a se încadra în modele, în tipare de gen, aparţinînd declamaţiei retorice sau poeziei [1]. Putem deci afirma cu toată certitudinea că Petronius atribuie personajelor sale centrale acea poză a vorbitorului pe care contemporanii săi şi-o însuşiseră în şcolile de declamaţie ale retorilor.

Cu totul alta este situaţia liberţilor adunaţi în casa lui Trimalchio; aceştia, deşi au ajuns la posibilitatea de a se bucura de privilegiile unei anumite averi, se simt şi sînt depăşiţi de lipsa cunoştinţelor şi a bunelor purtări pe care le asigură o educaţie îngrijită, dîndu-i omului în stăpînire înţelegerea şi continuarea tradiţiilor de cultură şi de comportare socială [2].

Aşadar, în timp ce artificialitatea sau mania devalorizează discursurile asupra artei cuvîntului ţinute de către Agamemnon sau Eumolpus, străduinţa de a face faţă conversaţiei mineză incontinuu ospăţul dat de Trimalchio. Acest efort este făcut cu un singur scop, într-un singur sens — pentru a cîştiga autoritate, pentru a face impresie. El este totodată depus în două planuri diferite, după calibrul pretenţiilor fiecărui personaj în parte.

Trimalchio încearcă în mod insistent să-şi manifeste priceperea în aprecierea artei cuvîntului; Ganymedes schiţează şi el, în trecere, o asemenea încercare, astfel că ambii se află, deşi la limită, între graniţele criticii literare propriu-zise.

În afara ei se găsesc, pe de altă parte, Niceros şi Plocamus, care comentează pe scurt numai propria lor reprezentare în public, în cursul petrecerii; deşi pun în acţiune forme cvasiliterare (Plocamus imită un fel

---

[1] Eroii înşişi cunosc mijloacele pe care le întrebuinţează şi nu pierd prilejul să o şi spună: Encolpius defineşte tiradele sale prin *declamare* (3,1) şi prin *declamatio* (133,1), Agamemnon îşi numeşte versurile *schedium* (4,5), „improvizaţie în versuri", iar Eumolpus caracterizează încercarea sa epică drept un *impetus* (118,6).

[2] Uşurinţa, degajarea este şi ţelul de societate al lui Trimalchio: *suauis* şi *suauiter*, termenii lui favoriţi, reflectă intenţia sa de a crea o atmosferă plăcută (cf. 39,2; 61,3; 64,2; 69,1).

StCl, XII, 1970, p. 95–104, Bucureşti

de recitativ sau chiar de arie comică, iar Niceros istorisește o *fabula*), ei se află în terenul nedecis dintre vorbirea curentă și exprimarea prelucrată, iar termenii înșiși prin care se justifică apără deopotrivă persoana și modul lor de exprimare.

Echion este un caz aparte. Opiniile sale nu țin de critica literară, dar modul său de a încadra cultura, educația în general, este atît de reprezentativ pentru categoria socială din care face parte, încît examinarea acestuia devine indispensabilă.

Dat fiind că termenii folosiți de toate aceste personaje sînt fie asemănători, fie identici cu cei întrebuințați de criticii cultivați, definirea exactă a denaturărilor specifice pe care le-au suferit — ca formă sau îmbinare — poate constitui un reper de mare valoare pentru înțelegerea raportului dintre diferitele pături sociale și receptarea artei cuvîntului.

Vom trece mai întîi în revistă vocabularul fiecărui personaj în parte, încercînd apoi să aruncăm o privire de ansamblu.

Marea aspirație a lui Trimalchio, tipul libertului îmbogățit, este de a face impresie. Casa lui a fost împodobită, sclavii lui au fost dresați, cina lui a fost pregătită după o regie minuțioasă, trudită, a cărei desfășurare o conduce, punct cu punct, stăpînul în persoană. Omul acesta protejat de Fortuna și care nici nu-și mai cunoaște avuția, mai are însă o dorință: calitățile sale intelectuale [3] nu trebuie să pară mai prejos de norocul sau de abilitatea sa. Socotind că a-ți arăta, la o recepție, cunoștințele este un semn de eleganță, Trimalchio, pe lîngă spectacolele date de saltimbanci și măscărici de tot felul, dorește să-și întrețină oaspeții și cu discuții care să-i pună în valoare cultura [4]. Frazele sale care privesc în mod direct formele literare sînt la același nivel cu alte demonstrații naive de semidoctism: fantezii mitologice (48,7; 52, 1—2; 59, 3—5) sau versuri șchioape (55, 2—3).

Vom lua în considerație termenii care reprezintă nemijlocit încercările sale de a arăta că nu este un nepriceput în materie de literatură, în ordinea părților de vorbire, prezentînd mai întîi unitățile pe care le distinge [5].

A. **Substantive.** Imaginea globală despre cultură a acestui personaj o exprimă *litterae* [6]; ce reprezintă însă cîștigarea acestei culturi ne-o arată folosirea neglijentă a lui *studium* în fraza imediat următoare: *ne me putes studia fastiditum* (48, 4). Aflat lîngă *fastiditum* — care, cu valoare de participiu mediu, constituie o formă curioasă, termenul exact pentru „liberal education" [7] este explicat prin *II bybliothecas habeo, unam Graecam, alteram Latinam* (*ibid.*), de unde trebuie să aflăm că pentru Trimalchio a ajunge în stăpînirea cărților este totuna cu a-ți cultiva mintea [8]. Un alt pasaj

[3] 52,3 *Meum intelligere nulla pecunia uendo.*

[4] 39,4... *oportet etiam inter cenandum philologiam nosse.*

[5] Cantitatea relativ mică a materialului și diversitatea termenilor nu ne îngăduie o clasare pe arii de interes.

[6] În clișeul *litteras didici* (48,4). Pentru *litterae* cf. E. Dobrolu, *Muraena et litteram*, în An. Univ. Buc. s. St. Soc. Filol., XVI, 1967, p. 288.

[7] J. W. H. Atkins, *Literary Criticism in Antiquity*, Londra, 1952, II, p. 28.

[8] Ambițiile de snob ale lui Trimalchio sînt o urmare a sfaturilor primite în vremea cînd fostul său stăpîn, hărăzindu-i o atenție specială, îi lăuda avantajele culturii de salon (cf. 39,4).

ne oferă surpriza de a găsi *litterae* cuprinse în clasificarea meşteşugurilor : 56,1 *Quod autem putamus, inquit, secundum litteras difficillimum esse artificium*? Faptul că şi medicul se află numărat printre artizani (56,2) ne demonstrează că vorbitorului îi era străină obişnuita încadrare a artei cuvîntului şi a medicinei între *artes honestae* (cf. Cicero, *De off.*, 1, 151 şi Quintilian, *Inst. Or.*, 2, 17, 39 şi 3, 6, 64); neputinţa de a distinge *artes ingenuae* — despre care vorbeşte, de pildă, Eumolpus în 88,2 — este o marcă semnificativă a fostei condiţii servile a vorbitorului.

Mai apropiate de viaţa de toate zilele, denumirile formelor literare concrete sînt mai precis întrebuinţate. *Declamatio* (48, 4) şi *controuersia* (48, 4 şi 6) reprezintă variante ale aceleiaşi realităţi : exerciţiile de şcoală ale retorilor. Judecînd după emfaza întrebării în care apare [9], *declamatio* pare să aibă rolul unei generalizări de paradă. *Controuersia* termenul aflat în uzul curent al personajului, serveşte şi el drept pretext pentru o jonglerie verbală dintre acelea pe care acesta le iubeşte cu deosebire.

Alţi cîţiva termeni denumesc elemente ale spectacolelor comice. Apariţia expresiei *argumentum explicare*, ca o introducere la o bufonadă, (59, 5) ne face să credem că *argumentum* — „tramă, subiect" — a fost pus în gura lui Trimalchio cu scopul de a sugera preferinţa libertului pentru reprezentaţiile comice pe care le cunosc şi le iubesc cei mulţi [10]; în sensul acestei interpretări pledează şi *deuerbium* şi *melica* (64, 2). *Deuerbium* pare a fi un dublet vulgar al formei literare *diuerbium* [11], atestată, spre exemplu, într-un pasaj celebru din Titus Livius (7, 2, 10). Nu numai la recepţiile lumii înalte au un loc de cinste poezia şi cîntul ; la petrecerile plebeiene se recită, se dansează şi se cîntă deopotrivă, numai că versurile şi ariile sînt împrumutate din dialogurile şi cupletele comediei, iar gesturile caută să imite expresivitatea mimilor. La acest nivel social şi cultural *melica* închipuie o replică la *canticum*, termenul literar pe care îl întîlnim în altă parte [12]; mai apropiat de semnificaţiile cuvîntului exact latin decît de sensurile obişnuite ale lui μελικός, *melica* reprezintă un grecism caracteristic pentru limbajul amestecat al lui Trimalchio. Comentatorii au lăsat fără explicaţie genul acestei forme [13], deşi justificarea lui n-ar trebui evitată ; cea mai simplă şi mai avantajoasă ne pare a fi ipoteza că elipsa poate fi întregită printr-un *partem* : dînd un sens mai deplin lui *adicere* [14], această interpretare leagă pasajul dat de lungul şir de elipse caracteristice vorbirii libere pe care le întîlnim în *Cena* (cf. mai jos despre *tonstrinum*).

---

[9] Lista jocurilor de cuvinte ale lui Trimalchio este lungă : 39,7, 10 şi 12 ; 41,4 şi 7—8 ; 44,5 ; 56,8 ; 58,2. Stupiditatea jocului de sensuri din acest pasaj (48,6) constă din reducerea rustică a creaţiei literare la treapta de eveniment, de fapt întîmplat.

[10] Cf. 53, 13, unde, cu naivitate, Trimalchio menţionează că şi-a pus sclavii-actori de comedie să joace farsă (*Atellanam*).

[11] Cf. *derectus* lîngă *directus* eventual, şi în 44,8.

[12] 35,6 — Encolpius ; v. şi locul citat din Titus Livius.

[13] Bücheler (în primele două ediţii — din 1862 şi 1873) şi Friedländer (*Petronii Cena Trimalchionis*, Leipzig, 1906 [3], p. 323) îl modifică, între altele, şi pe *melicam* în *melica*, pentru a evita dificultatea ; Ernout păstrează textul manuscrisului, traducînd totuşi cu un plural („couplets"), iar Perrochat (*Le festin de Trimalcion*, Paris, 1962 [2], p. 142, explică termenul prin „poésie chantée", ca feminin al lui *melicus* ; în sfîrşit, Marmorale (*Cena Trimalchionis*, Florenţa, 1947, p. 131) traduce, fără alte explicaţii, prin „canto a solo, arietta".

[14] Ştiut fiind că histrionii înşişi nu se mai angajau de multă vreme să cînte şi ariile propriu-zise, este de înţeles de ce Trimalchio îl laudă pe Plocamus că adaugă la recitare şi executarea părţii de cînt. Pentru *pars* într-un sens mai larg decît cel de „rol", cf. 80,9.

Un fenomen invers față de latinizarea lui μελικός — dar tot „normal" pentru exprimarea unui bilingv cu pretenții de cultură — îl formează apariția lui *inscriptio* cu sens de „comemorare printr-o epigramă", deci ca o transpunere a lui ἐπιγραφή: 55, 2 *non oportet hunc casum sine inscriptione transire.* Trimalchio scandează apoi cu greu trei versuri șchioape, iar Encolpius — povestitorul — le comentează imediat prin *epigramma* (55, 4 *post hoc epigramma* ...); judecînd și după alte contexte [15], termenul tehnic al lui Encolpius este folosit cu intenția de a pune la locul său turnura pompoasă a lui Trimalchio, descifrîndu-i alcătuirea și ironizîndu-i emfaza.

Peristasis, termen grecesc întrebuințat ca atare, apare într-o altă încercare a lui Trimalchio de a-și demonstra cunoștințele. Libertul vrea să lase impresia că știe cum se comentează o controversă, dar folosirea formei grecești, de loc uzuală în raport cu *circumstantia*, pare să ateste nesiguranța sa în materie de terminologie retorică [16].

Aruncînd o scurtă privire asupra modului în care Trimalchio denumește unele elemente ale artei cuvîntului, vedem că ambiția de „a vorbi cultură" și aproximația formelor caracterizează acest personaj; termenii săi seamănă cu cei uzuali în critica celor cultivați, dar inexactități formale și unele imprecizii de încadrare a lor, alături de un continuu amestec cu terminologia greacă, conlucrează pentru a înfățișa efortul eroului Cenei de a-și depăși condiția socială ca pe o strădanie neizbutită.

B. **Verbe.** Verbele care unesc și pun în mișcare elementele pe care le-am înregistrat mai sus întregesc tabloul neștiinței pline de pretenții a lui Trimalchio, adăugînd o serie de nuanțe.

Dicere, factorul de bază al cîmpului vorbirii, exprimă prin definiție afirmațiile banale (de ex. *dicere* + adverb, de tipul *melius dici* — 55, 5) care privesc acest domeniu; aparținînd totodată limbajul juriștilor și al retorilor, el definește și expunerea publică, exprimarea cu caracter oficial [17]. Atunci cînd dorește să-i dea mai multă prestanță întrebării sale, Trimalchio caută să întrebuințeze tocmai aceste rezonanțe de situare oficială, folosind interpelarea printr-un clișeu literar: 48, 4 *Dic ergo ... peristasim declamationis tuae.* Dar și aici încercarea sa este ratată, căci precizia specifică termenului grec pentru *circumstantia* cerea alegerea unui verb mai restrîns, dar mai exact, de tipul lui *exponere*, pe care Encolpius îl și plasează imediat, cu ironie (48, 4; cf. și Quintilian, *Inst. Or.*, 1, 10, 88; 3, 6, 76; 5, 10, 9, *al.*).

Narrare, cu sensul general de „a povesti", are tendința de a-l înlocui pe *dicere* în replicile în care liberții vorbesc despre propriile lor spuse; în unele contexte nu-l putem interpreta decît prin „a face cunoscut", cu rolul de a descrie (la indicativ sau conjunctiv) sau cu rolul de a provoca (la imperativ) răspunsurile interlocutorilor. Trimalchio folosește din plin acest termen pentru a îndruma, ca gazdă, conversația (48, 4; 61, 2; 64, 2) [18].

---

[15] Cf. reluarea lui *dicere*, prea general, prin *exponere* (48,4, tot Trimalchio — Encolpius). Pentru *inscriptio* cf. TLL, VII, 1, col. 1849.

[16] Cf. Quintilian, *Inst. Or.*, 3, 5, 17 și 5, 10, 104.

[17] Punînd accentul pe conținutul comunicării, *dicere* se opune în primul rînd lui *loqui* (care denumește exprimarea curentă, obișnuită) apoi lui *aio* („a afirma") și lui *fari* (care numește capacitatea de a vorbi, vorbirea în ansamblul ei). Cf. R. Chatton, *Zur Geschichte der romanischen Verben für „sprechen", „sagen" und „reden"*, Berna, 1953, p. 12—14.

[18] Printr-o serie de detalii, Petronius lasă să se vadă că atitudinea lui Trimalchio îi jenează pe invitații săi (cf. 41,9).

În afara istorisirii de *fabulae*, versurile şi cîntecele contribuie şi ele la înveselirea atmosferei. *Canturire* [19], formă expresivă aproximativ echivalentă cu „a fredona", apare într-o replică a cărei formă i-a incomodat vreme îndelungată pe editori : 64, 2 *et solebas suauius esse, canturire belle deuerbia, adicere melicam* ; în cele din urmă, aceştia s-au resemnat să vadă în această expresie răsturnată nu o greşeală de transcriere, ci o ironie a autorului la adresa personajului său. În orice caz, într-o frază în care amuzamentul îl constituie tocmai ambiguitatea ce învăluie formula amabilă a gazdei, nu se poate admite cu uşurinţă că derivatul deziderativ este un simplu echivalent pentru forma frecventativă banalizată (*cantare*) [20] ; dimpotrivă, credem că sufixul are rolul activ de a întări impresia de simpatie, de apropiere afectivă din partea lui Trimalchio, pe care cititorul cultivat nu poate să nu o găsească forţată şi ridicolă.

Trimalchio vorbeşte însă şi despre forme sau relaţii artistice propriu-zise. *Declamare controuersiam* este o expresie standard care atestă şi dă importanţă faptului că vorbitorul este capabil să discute un asemenea subiect. Apoi, *interesse* este elementul banal care leagă celebra comparaţie fără rost dintre Cicero şi Publilius Syrus (55, 5) ; banalitatea formei de legătură subliniază stupiditatea întrebării.

Două adverbe (*canturire b e l l e deuerbia* — 64, 2 ; *m e l i u s dici* — 55, 5) şi un adjectiv (*disertus* — 55, 5), atît de banale încît nu cer comentarii speciale, încheie catalogul termenilor întrebuinţaţi de către Trimalchio pentru a-şi exprima părerile fie despre opere literare fie despre formele paraliterare care au rolul de a da o anumită ţinută petrecerii din casa sa. Incorecţi uneori, alteori amestecaţi, întotdeauna lipsiţi de precizia pe care o generează un sistem bine definit de raporturi, aceşti termeni dau viaţă uneia din principalele trăsături ale personajului, aşa cum l-a văzut Petronius, şi anume dorinţei sale permanente, nestăpînite, de a părea un bogat om de lume, protector al literelor.

Comesenii lui Trimalchio — liberţi ajunşi cu stare [21] —, nu au toţi aceleaşi veleităţi culturale. Dacă în spusele lor ei ajung să se refere la forme ale educaţiei sau chiar la forme literare, aceasta se petrece doar în treacăt, nu fără a-l face pe cititor să le simtă şi mai pregnant obtuzitatea, de altfel paşnică [22].

Cel mai apropiat de stilul lui Trimalchio se arată a fi Echion (*centonarius*). Fără pretenţii speciale de a fi o persoană cultivată sau măcar

---

[19] Deziderativele ocazionale de acest gen, ca *sullaturire* (Cicero, *Ad Att.*, 9, 10, 6) sau *cenaturire* (Marţial, 11, 77, 3) nu sînt lipsite de o nuanţă de ironie, exprimînd în general intenţia, insistenţa care nu cunoaşte o realizare deplină.

[20] Aceasta este opinia care s-a încetăţenit în comentarii : Friedländer, *op. cit.*, p. 323, Marmorale, *op. cit.*, p. 131 şi 198, Perrochat, *op. cit.*, p. 147 şi A. Marbach, *Wortbildung, Wortwahl und Wortbedeutung als Mittel der Charakterisierung bei Petron*, Giessen, 1931, p. 72.

[21] Acestora nu le lipseşte sentimentul că formează o grupare aparte — numită de către Echion *fascia* (46,1).

[22] Singurul personaj cu reacţii violente este Hermeros, dar el nu foloseşte cîte cuvinte ştie despre o educaţie aleasă decît pentru a-l ocări pe Ascyltos ; ca să demonstreze că priceperea practică este cea cu adevărat importantă în viaţă, Hermeros aruncă la o parte, cu un *non didici*, o serie de plurale brutale, imposibile : *geometrias, critica* şi *alogas nenias* (sau poate *alogias Me<ne>nias*?) care par să descrie învăţătura predată de gramatic : ştiinţa numerelor, lectura şi interpretarea poeţilor (cf. H.-I. Marrou, *Histoire de l'éducation dans l'antiquité*, Paris, 1948, p. 301 şi urm.). Apoi, parcă pentru a întări această impresie de incultură agresivă, urmează, tot ca o insultă, solecismul *quamquam et r h e t o r i c a m scis* (57,8).

de a încerca să-și facă o educație, el caută profesorii și cărțile [23] numai pentru fiul său ; de aceea nu găsim la el nici idei nici cuvinte legate în mod direct de critica literară, dar părerile sale asupra domeniului învecinat al educației, al formării intelectuale sînt atît de semnificative pentru mediul plebeu, încît ele nu pot fi trecute cu vederea.

Se poate ghici o anumită nehotărîre în modul în care Echion întrebuințează forma *litterae* ; bucurîndu-se că fiul său străbate cu ușurință cursul elementar, trecînd la latină după ce a isprăvit cu elementele de greacă (46, 5, cf. Perrochat, *op. cit.*, p. 99 și Marrou, *op. cit.*, p. 364—365), el socotește că *litterae* sînt un capital prețios pentru o meserie (46, 8) [24]. Cu toate acestea, lui Echion nivelul primar i se pare îndestulător : 46, 7 *litteris satis inquinatus est* [25] ; mai mult chiar, prin intermediul lui *litterae* i se poate reproșa lui Agamemnon că și-a pierdut bunul simț din cauza studiilor exagerate (*prae litteras fatuum esse* — 46, 1), de unde rezultă că, dispus să vadă în cultură, în arta cuvîntului, un instrument, Echion, om practic și limitat, nu-i poate înțelege funcția estetică.

Cu toată insensibilitatea sa la aspectul artistic al educației și al exprimării în general, Echion este receptiv la implicațiile „reprezentării" în public. Acest efort de autocontrol — treaptă inferioară, instinctivă a comunicării într-un cadru oarecum oficial — apare cu mai multă pregnanță în cazul lui Niceros.

Înainte de a se angaja în povestirea unei *fabula* — participare la conversație de același tip cu declamarea unor versuri, dar inferioară ca nivel —, Niceros încearcă printr-o distincție nu lipsită de îndemînare (*rideri*/*derideri* — 61, 4) [26] să se ferească de batjocură, povestind [27] totuși o istorioară cu strigoi care-i captivează pe ascultători (63, 1). Astfel de povestiri, unele picante, altele de groază, ca și recitarea unor binecunoscute pasaje în versuri, contribuiau, împreună cu tradiționalele scene bufe, la crearea unei atmosfere de petrecere fără griji.

Am trecut în revistă mai înainte termenii prin care Trimalchio îl provocase pe Plocamus să recite, ca altădată, versuri de comedie. La *canturio* al lui Trimalchio, Plocamus răspunde prin termenul banal : *cantare* (64, 3), într-o frază unde prima care reține atenția este vulgaritatea lui

---

[23] *Libra rubricata* (46,7), cu eroare de gen.

[24] Formula pe care o întrebuințează (*litterae thesaurum est et artificium nunquam moritur*) ne arată, prin aspectul ei de clișeu (cf. Perrochat, *op. cit.*, p. 272), că Echion trăiește după normele unei înțelepciuni de cartier. Plasarea avocatului (*causidicus* — 46, 7 și 8) alături de frizer și de crainicul public, ca un simplu slujbaș fără prestanță, aparține desigur aceluiași mod de a gîndi.

[25] *Inquinatus* reprezintă aici o formă expresivă vulgară în raport cu *imbutus*, termenul curent în critica literară (cf. Friedländer, *op. cit.*, p. 271) ; pentru a atinge chestiuni similare, personajele educate uzează de formule solemne : *flumen* („șuvoiul cunoștințelor") și *inundare* („a lărgi, a îmbogăți") la Eumolpus, în 118,3, *flumen* („șuvoiul inspirației") și *inrigare* („a îndruma") la Agamemnon, în 5, v. 21 și 4,3.

[26] Perrochat, *op. cit.*, p. 135, o redă excelent prin „faire rire/être moqué" ; ambii termeni sînt frecvenți în discuțiile cu subiecte literare : *rideri* descrie efectul căutat, lăudat al genurilor minore (fabulă, epigramă, etc.), iar *deridere* — mai adesea la activ — denumește tendința naturală spre maliție a publicului obișnuit.

[27] *Narrare* are în acest context valoarea sa deplină. Alături de *fabula* (pe care îl regăsim în 65,5), *narro* denumea, ca treaptă inferioară, forma prelucrată a comunicării din păturile de jos ale societății : istorisirea de povești și snoave. Concurența cu *dico* se datorează probabil extinderii sale prin intermediul unor asemenea contexte și pornind de la acest nivel de conversație.

tisicus. Reluîndu-l în trecere şi pe *deuerbium* (64, 4), el îşi compară talentele artistice cu cele ale lui Apelles, actor pe vremuri celebru; indiferent de ridicolul ei, această relaţie pune din nou în evidenţă inexistenţa unor graniţe absolute între spectacolul artistic şi jocurile, reprezentările ocazionale: trepte diferite şi, calitativ, îndepărtate, acestea trăiesc dintr-o substanţă comună, aceea a comunicării în sens larg literare, într-o ambianţă de *otium*. În sfîrşit *tonstrinum* (64, 4), probabil titlu al unui mim, ne lasă să bănuim că numărul favorit al lui Plocamus era farsa [28].

La rîndul său, Ganymedes se referă la un anume Safinius (44, 6 — 10), ale cărui calităţi de orator se simte dator să le laude (44, 8—9). De la început, *pilare* — în expresia şarjată *quomodo illos pilabat* (44, 8) [29] — îl pregăteşte pe cititor să-şi dea seama la ce registru al expresiei oratorice este sensibil acest personaj. Obişnuita suspiciune a ignoranţilor puşi în faţa unei cuvîntări artistic închegate îl îndeamnă pe Ganymedes să laude caracterul direct al exprimării lui Safinius: 44, 8 *nec scemas loquebatur sed directum*. Asimilarea sau, mai bine zis, confundarea termenului tehnic *schema* (s.n., „figură retorică") cu vechiul împrumut popular *scema* (s.f., „figură, tertip") [30] lasă să se întrevadă o imagine cu totul sumară asupra tehnicii oratorice; întrebuinţarea cuvîntului pe lîngă *loqui* ca un complement în acuzativ care să arate nu obiectul, ci modalitatea, trebuie considerată, sub aspectul normei, ca un solecism. *Directum* (sau, poate, *derectum*, cf. K. Müller, *Petronii Arbitri Satyricon*, München, Heimeran, 1961, p. 43), acuzativ cu funcţie de adverb, are şi el rolul de a defini neglijenţa pretenţioasă a acestui libert.

Dacă discursurile *in curia* ale numitului Safinius i-au produs lui Ganymedes bucuria de a fi pe înţelesul său, cuvîntările *in foro* [31] i-au încîntat acestuia văzul şi auzul: în for primează spectacolul. Vocea oratorului *crescebat tanquam tuba* (44, 9); se înţelege că forţa brută a trompetelor [32] este cea care a fermecat urechea lui Ganymedes. Comportarea corporală a oratorului capătă şi ea o caracterizare la fel de sumară şi de exterioară: vorbitorul îşi laudă favoritul pentru că nu asudă (*sudare* 44, 9) şi nu scuipă (*expuere* 44, 9) în timp ce-şi pronunţă discursul. Cele două calificări închipuie — prin faptul că descriu doar pragul de jos, al detaliilor materiale inferioare — o parodie de judecată critică a expunerii concrete (*actio*) a unui orator [33].

[28] Friedländer (*op. cit.*, p. 323) şi Perrochat (*op. cit.*, p. 142) înclină să creadă că ar fi vorba despre o imitare a *meseriei* de frizer. Forma *tonstrinum* admite şi sensul de „frizerie", dar această interpretare nu este satisfăcătoare în contextul dat (exprimare de regrete prin întrebări eliptice: *Quid deuerbia? Quid tonstrinum?...*); subînţelegerea unui *mimum* pare mai verosimilă, dacă avem în vedere şi că Encolpius, ca povestitor, pomeneşte într-un pasaj mai liniştit de *Laserpiciarius mimus* (35,6).

[29] Fie el interpretat ca *pilare* sau ca *pilare*, cf. Friedländer, *op. cit.*, p. 258.

[30] Deşi manuscrisul H poartă forma *scemas*, toate ediţiile şi comentariile iau în consideraţie forma *schemas*. Demonstraţia că textul trebuie păstrat ca atare a fost făcută de I. Fischer [Notă de critică de text (Petronius XLIV, 8)], SCL, 1953, 4, p. 225—227. Pe lîngă exemplele aduse de d-sa, menţionăm că forma *scema* apare şi în manuscrisele lui Seneca retorul: *Contr.*, 2,1(9), 24 şi 9,4(25), 22.

[31] O dată cu schimbarea cadrului (*porro*), urcarea cu o treaptă ca grad de solemnitate o semnalează *agere* („a ţine un discurs") folosit absolut.

[32] Nu sînt, probabil, goarnele militare, ci surlele obişnuite la spectacole şi la ceremonii religioase; cf. de ex. Iuvenal, *Sat.*, 10, 214.

[33] Pentru ca parodia să fie completă, opinia lui Ganymedes conţine, ca după tipic, o parte referitoare la *uox* şi una despre *gestus*.

Punctul culminant al comentariului lui Ganymedes îl formează însă aprecierea plină de importanță *puto eum nescioquid Asiadis habuisse* (44,9). Forma *Asiadis* a pus la încercare vreme îndelungată ingeniozitatea editorilor, care doar de la Bücheler încoace s-au resemnat să vadă în ea un împrumut grecesc mai aparte [34]. Indiferent dacă sîntem de acord că *Asianus* denumea în mod obișnuit o doctrină, un curent sau numai o tendință spre înnoire exuberantă, este evident că Ganymedes a încercat să lase impresia că asemenea înregimentări literare nu-i sînt străine, dar folosirea aproape fără adaptare a formei grecești, într-un sens aberant față de cel al etichetei literare, trădează încă o dată ignoranța sa plină de pretenții.

Surprinși fără greș de un artist cu o rară putere de individualizare, liberții de la masa lui Trimalchio se reprezintă fiecare după rangul la care tinde. Intervențiile lor sînt relativ scurte, de aceea o diferențiere lingvistică nu poate fi decît schematică: Echion debitează cele mai multe vulgarisme, Hermeros aruncă asupra lui Ascyltos un val de grecisme; ceilalți participanți la discuție, arătînd în exprimarea lor o serie de abateri față de norma literară, combină categoriile fără a arăta vreo preferință marcată într-un sens anume.

Mult mai clară este diferențierea personajelor ca exemplare umane; asemănătoare în privința categoriei sociale, a educației sumare și a dorinței de a parveni, ele se deosebesc considerabil ca tipuri mentale individuale.

Niceros, timid, comentează doar propria participare la discuție; Plocamus cel ramolit tresare la amintirea succeselor sale de odinioară; Ganymedes pornește să prezinte calitățile unui orator, cu aere de cunoscător, iar Echion, povestind cum își crește fiul, nu ezită să afirme că un anumit lustru de cultură poate fi un bun capital pentru o meserie rentabilă.

Ca gazdă, Trimalchio își depășește cu mult invitații. Avînd unele idei vagi despre amuzamentele lumii sus-puse, el se străduiește să le imite cu gîndul că discuțiile erudite n-au de ce să nu-i fie la îndemînă. Prin urmare, el strînge tot ce poate ține de cultură — biblioteci, sclavi comedianți, un retor invitat la masa lui — cu îndîrjirea cu care a făcut și averea care îi permite luxul acesta, în căutarea acelei stări euforice pe care i-o oferă etalarea cunoștințelor sale de astrologie sau de mitologie, cîte și cum le are, pentru a nu mai vorbi de pretențiile sale poetice.

În cele de mai sus am înregistrat și comentat termenii care exprimă atitudinea liberților invitați la petrecerea lui Trimalchio față de formele literare sau culturale care constituie materia obișnuită a criticii literare, într-un sens mai extins al cuvîntului. Pentru a situa unele puncte de vedere sau pentru a încadra unele elemente am fost nevoiți să depășim chiar și aceste limite foarte puțin riguroase, căci raportarea continuă la valori strict materiale face ca majoritatea termenilor întîlniți să se afle alături de semnificațiile — de denotare — și de valorile — de conotare—pe care aceștia le au în textele scrise de critici cu o cultură superioară. Știind însă bine că dincolo de silueta fiecăruia dintre liberții care iau cuvîntul la ospăț se află Petronius, literatul maestru al ironiei, sîn-

[34] V. comentariile la acest pasaj pe care le face Anton în ediția sa din 1781; totuși Perrochat menționează în comentariul său încă două ipoteze, pe picior de egalitate (*op. cit.*, p. 87), iar K. Müller notează pasajul cu *crux philologica* (*op. cit.*, p. 43).

tem siliţi să admitem că principalul sistem de referinţă la care trebuie să apelăm este uzul criticii literare de calitate; punînd în aplicare această-sondare stilistică „verticală", am constatat că pentru înfăţişarea — prin coborîre conştientă— a eforturilor literare ale egalilor lui Trimalchio, s-a ajuns la o încrucişare de termeni aparţinînd criticii literare dar folosiţi alături de forma sau de sensul lor obişnuit (de exemplu **Asias*, *controuersia*, *litterae*, *melica*,) şi de termeni curenţi, concreţi, care au primit funcţia de criterii valorice (de exemplu *artificium*, *expuere*, *inquinatus*, *sudare*, *tuba*) [35].

Acest amestec intenţionat, operă a unui critic pe care alte pasaje îl arată a fi stăpîn pe toate detaliile artei cuvîntului, nu poate fi totuşi descompus în serii şi clase solidare; singura sa unitate, într-o plasă de amănunte strict contextuale, este încălcarea, niciodată plicticoasă, a normei aspre şi delicate a bunului gust.

Punct cheie în economia Satiriconului, aşa cum îl avem astăzi, cina de la Trimalchio este un plan secund care adînceşte perspectiva noastră asupra celorlalte personaje, conversaţii şi evenimente din roman; această unică atestare a lumii frămîntate, în ridicare, dar aflate încă la marginea culturii, ne ajută să înţelegem, prin contrast, cît de sus trebuie aşezate în ierarhia culturală a acelor vremi manifestări critice pe care sîntem tentaţi să le considerăm banale şi lipsite de strălucire.

LE VOCABULAIRE DE LA CRITIQUE LITTÉRAIRE ET LE LANGAGE DES PERSONNAGES ILLETTRÉS DE LA *CENA TRIMALCHIONIS*

RÉSUMÉ

Soit qu'ils feignent d'avoir des opinions littéraires dignes de ce nom, soit qu'ils ne manifestent qu'en passant leur attitude envers l'éducation ou envers les lettres, les affranchis attablés chez Trimalcion font usage de certains termes qui appartiennent à la critique littéraire, ou qui trouvent leur explication au moyen d'une comparaison avec la norme de celle-ci.

Celui qui montre le plus d'insistance est, sans doute, Trimalcion lui-même; en passant en revue les mots à l'aide desquels Pétrone a crayonné l'ignorance prétentieuse de ce parvenu, on a relevé des mélanges avec les formes grecques (telles, *melica*, *peristasis*), des mots du jargon de la plèbe (*canturio*, *deuerbium* pour *diuerbium*), des ellipses (*melica*), des rapports sémantiques impropres (*dic... peristasim*), ainsi que des clichés d'usage courant (*belle*, *disertus*, *interesse*, *melius dici*).

L'intérêt des paroles d'Echion réside principalement dans sa façon de mettre en relation les *litterae* avec les *artificia*; chez Nicéros on retrouve,

[35] Forme mai rafinate sînt elipsele (*melica*, *tonstrinum*), translaţiile sintactice (de tipul *dic mihi ... peristasim*) sau transpunerile (ca *inscriptio*). Pentru o analiză gramaticală a abaterilor, v. mai ales volumul citat al lui A. Marbach.

à un niveau inférieur et extérieur aux canons littéraires, l'opposition entre *rideri* et *derideri*, typique pour la définition de l'effet publique des genres mineurs — fable, épigramme ; la réponse de Plocamus précise le rôle des chansons (*cantare*, *deuerbium*) et du mime (*tonstrinum*, avec ellipse) dans les amusements qui égayaient les festins des plébéiens. Ganymède est le seul à s'engager, pour un moment, dans la description d'un orateur ; la vulgarité insouciante de ses opinions est représentée avec vivacité par les confusions (*scema*, *Asias*) et les images physiques (*expuere*, *pilare*, *sudare* et *tuba*) parsemées dans son récit.

En marge de la critique littéraire et plutôt en dehors d'elle, les expressions attribuées aux affranchis invités chez Trimalcion nous offrent des lumières particulières pour la connaissance approfondie de l'attitude envers la culture de la nouvelle couche sociale des riches *municipales* d'extraction libertine. Sans qu'il soit possible de les classer dans des séries rigoureuses ou solidaires, on constate que toutes les formes enregistrées dans les propos des personnages d'origine humble de la *Cena* sont semblables en ce qu'elles transgressent, sans jamais ennuyer, la norme du bel usage et du bon goût. Tous ces termes, consciemment fabriqués ou placés à rebours par un maître de la caractérisation des types humains, constituent autant de points de repère pour l'appréciation de la place et de la qualité relatives des jugements littéraires que nous étiquetons d'habitude comme banals et dénués d'éclat.

TACITE A-T-IL UNE PHILOSOPHIE DE L'HISTOIRE?

PAR

ALAIN MICHEL
(Paris)

L'une des originalités de Tacite[1] réside dans le fait qu'il attribue un rôle historique très important aux philosophes. C'est lui surtout qui a rendu illustres des personnages comme Thrasea, Helvidius Priscus; il a, plus que tout autre, insisté sur le rôle politique de Sénèque[2]. Peut-on dire pour cette raison qu'il a une philosophie de l'histoire? Il nous montre qu'il y a de la philosophie et des philosophes dans l'histoire. Mais cela ne suffit pas pour attester qu'il attribue à l'histoire un sens philosophique. C'est alors seulement qu'il aurait une philosophie de l'histoire, selon l'interprétation que l'on donne aujourd'hui à ces mots.

La question que nous avons posée n'est pas sans intérêt: si nous aboutissons à une réponse affirmative, nous contribuerons à écarter l'idée trop sommaire qu'on se fait parfois des buts et des méthodes des historiens romains; nous insisterons sur le fait que Tacite n'est pas un simple narrateur, sans intérêt pour les causes profondes des événements, et gouverné par ses seules passions.

Dans notre enquête, nous nous attacherons principalement aux *Histoires*, d'abord pour faire plus court, et aussi parce que cette œuvre est à mi-chemin entre les *minora* et les *Annales*, si bien qu'elle permet de marquer la continuité de la pensée tacitéenne, dans le cadre même de son évolution.

Nous n'insisterons pas beaucoup sur le premier aspect de notre étude, qui a été souvent traité ailleurs, et pour lequel il suffit de rassembler quelques résultats[3]. Les anciens possèdent un concept à la fois philosophique et religieux qui s'applique à l'enchaînement des événements historiques pour leur donner un sens: il s'agit du destin. Ce concept joue

[1] Qu'il me soit permis d'exprimer ma reconnaissance à Mrs les Professeurs Graur et Barbu, ainsi qu'à la Société des études classiques de Bucarest, qui ont bien voulu accueillir cette conférence.

[2] Nous avons insisté sur cet aspect de son œuvre dans notre ouvrage: *Tacite et le destin de l'Empire*.

[3] On trouvera la *bibl.* chez I. Borzsák, art. *Tacitus*, RE de Pauly-Wissowa (1968).

un grand rôle chez Tite Live, apparaît par instants chez Salluste (qui semble adopter une attitude très dubitative). Qu'en est-il chez Tacite ?

Une importante série de textes font allusion au destin, aux prodiges qui l'annoncent, à l'intervention des dieux dans l'histoire et notamment à leur colère. On les voit même signaler l'accord du destin avec l'avènement de Vespasien en lui donnant les moyens d'accomplir deux miracles [4].

Cependant, cette croyance dans le destin ne paraît pas toujours très assurée. Tacite fait remarquer que, lors du sac de Crémone, seul a été respecté le temple de la déesse Méphitis ; le fait a une portée symbolique, et les dieux semblent eux-mêmes avoir choisi ce symbole. Mais l'historien propose une autre explication, qui lui paraît tout aussi plausible : le temple de cette déesse pernicieuse a été préservé par son emplacement [5]. Ailleurs, on nous signale que des prodiges ont annoncé la perte de Vitellius. Mais on ajoute qu'il était « à lui-même le pire prodige » [6] : c'est dire que son destin naît de ses vices, dont tout le monde peut prévoir les conséquences, en les voyant si manifestes et si énormes. La ruine du Capitole semble elle aussi entourée de circonstances où l'on reconnaît la main divine ; mais elle provient surtout de la perversion des *mores*, et Tacite insiste sur cela [7]. Quant à Vespasien, avant d'accomplir ses miracles, il prend des précautions : *Aestimari a medicis iubet an talis caecitas ac debilitas ope humana superabiles forent. Medici uarie disserere.* Rappelons enfin I, 3 : Tacite, dans ces pages d'introduction, rappelle le rôle de la colère des dieux, et il le fait de la manière suivante : *Praeter multiplices rerum humanarum casus... prodigia.* Ici les causes purement humaines (et liées au hasard) sont distinguées des interventions divines, et leur sont juxtaposées.

En résumé, le plus souvent on trouve les éléments suivants : il y a croyance au destin, attesté par les prodiges. Cependant tous ces prodiges ne sont pas toujours rapportés par des sources dignes de foi ; leur interprétation est viciée par les passions ou par les erreurs des interprètes. Ainsi dépendent-ils de toutes les manières de l'opinion, dont on connaît l'incertitude. Cela explique peut-être cette nuance de doute,

---

[4] *Histoires*, IV, 81. Il s'agit de guérisons. Outre les textes que nous citerons plus bas, signalons encore quelques passages : II, 50 ; une multitude d'oiseaux se rassemblent à Ferentium, municipe de naissance d'Othon, de la date de la bataille de Bédriac au temps de sa mort ; cf. 4 : *Vt conquirere fabulosa et fictis oblectare legentium animos procul grauitate coepti operis crediderim, ita uolgatis traditisque demere fidem non ausim.* II, 78 : Présages donnés à Vespasien par le dieu du Carmel : 8. *Has ambages et statim exceperat fama et tunc aperiebat.* Faisons enfin une référence à la destruction des temples du Capitole ; en III, 72, Tacite rappelle que Rome aurait pu rester en paix avec les dieux (*propitiis, si per mores nostros liceret, deis*). Viennent ensuite une série d'allusions précises : le temple, détruit une première fois sous la République, a été reconstruit mais non consacré par Sylla (cette tâche a été réservée à Lutatius Catulus). De même son édification avait été commencée par les Rois *sed gloria operis libertati reseruata.*

[5] III, 33 : *Cum omnia sacra profanaque in igne considerent, solum Mefitis templum stetit ante moenia, loco seu numine defensum.*

[6] III, 56 : *Sed praecipuum ipse Vitellius ostentum erat, ignarus militiae, improuidus consilii.*

[7] Nous avons cité le passage : *si per mores nostros liceret...* Tacite semble, il est vrai, indiquer que la dégradation des mœurs n'a pas agi seule mais qu'elle a provoqué la colère des dieux.

que Tacite indique presque toujours, plus ou moins nettement. D'autre part, on distingue d'autres types de causalité issus de la nature ou du hasard, qui viennent se joindre à la fatalité.

Tous ces éléments peuvent être rapprochés d'un texte célèbre des *Annales*, étudié naguère par W. Theiler [8]. Tacite présente d'abord l'affirmation suivante : *Mihi in incerto iudicium est fatone res mortalium, et necessitate immutabili an forte uoluantur.* Ainsi marque-t-il d'emblée son doute. Il hésite entre l'attitude des Épicuriens — et des Sceptiques — et celle des Stoïciens, qui parlent d'un *nexus causarum*, tout en précisant qu'il ne dépend pas *e uagis stellis*, et en laissant aux hommes *electionem uitae*. Tacite, sans certitude aucune, penche vers cette dernière thèse, qui lui paraît s'appuyer sur l'opinion du plus grand nombre, et sur des récits dignes de foi. On reconnaît exactement ici la justification philosophique et la mise en forme systématique des conclusions qui, déjà, résultaient des textes que nous avons signalés dans les *Histoires*.

Cela permet de dégager quelques idées. Les premières concernent les sources de cette doctrine. Nous avons indiqué qu'elle se caractérise par une sorte de préférence pour le Stoïcisme. Mais nous disons bien : préférence ; cela ne signifie pas que Tacite soit Stoïcien. D'abord, à la manière des Académiciens, il présente son opinion comme seulement probable, il raisonne *in utramque partem*. D'autre part, il semble laisser un rôle autonome au hasard, ce que les Stoïciens n'admettaient pas, à la différence des Platoniciens si l'on en croit les doxographes [9].

En second lieu, cette doctrine contient tous les éléments pour une philosophie de l'histoire. Au cœur de cette dernière, elle affirme en fait la responsabilité de l'homme, qui apparaît d'autant plus marquée qu'il est libre devant les dieux qui le jugent, et qu'il pose lui-même par ses actes les fondements de sa propre destinée. Rappelons le mot de Tacite : les dieux nous laissent *electionem uitae*. Ensuite, de par l'enchaînement naturel des causes, cette liberté produit sa propre nécessité [10]. Cependant, si cette responsabilité est libre, elle est aussi aveugle. Seuls les dieux et les sages (mais existe-t-il des sages en ce monde ? en tout cas, ils sont rares) connaissent complètement le sens des fatalités matérielles dont les causes immédiates résident dans l'aveuglement humain.

Cela conduit à des conséquences importantes quant au rapport des individus et de la collectivité dans l'histoire. Les premiers peuvent exercer une influence si par l'héroïsme, l'esprit de liberté, la lucidité prudente et sévère, ils se rapprochent de la sagesse. Quant aux collectivités, bien souvent, elles représentent le vulgaire, la foule aveugle et

---

[8] *Phyllobolia für P. von der Mühll.* Il s'agit d'*Annales*, VI, 22.

[9] Renvoyons au traité *De fato* attribué à Plutarque (cf. D. Amand, *Fatalisme et liberté dans l'antiquité grecque*). Soulignons que Tacite maintient sur le plan de l'opinion, de la probabilité, ce que les Stoïciens avaient cru établir sur le plan de la certitude. Cette sorte de synthèse entre Chrysippe et Carnéade semble s'être accomplie à Rome sous l'influence de Philon de Larissa, et selon la tradition de Clitomaque (plutôt que d'Antiochus d'Ascalon) si l'on en croit notamment les *Académiques* de Cicéron (cf. A. Michel, *Actes du Congrès de l'Ass. G. Budé, Paris, 1968* ; *Acta Ant. Hungar.*, 1968 ; *Mélanges Renard*, 1969 etc.).

[10] Cf. A. Michel, *Tacite et le destin de l'Empire*, p. 166 sq., 230 sqq. Sur les obscurités du destin et ses fausses interprétations, v. A. Michel, *Rev. des études anciennes*, LXI, 1—2, 1959. Cf. aussi E. Cizek, *Autour de la causalité historique chez Tacite*, dans *Studien zur Philosophie und Geschichte des Altertums*, Budapest, 1969.

livrée à l'opinion. Est-ce donc là toute la philosophie de l'histoire ? Le spectacle mélancolique de la folie des majorités, sous les yeux lucides d'un nombre infime de sages ? Il y a lieu de se poser la question.

★

De fait, chacun connaît le pessimisme tacitéen. Cette opposition entre la folie des collectivités — de toutes les collectivités — et la sagesse de quelques hommes, domine l'introduction aux *Histoires* [11]. D'autres textes célèbres nous expliquent avec plus de détail le processus de la décadence des mœurs. Nous pensons en particulier aux *Histoires*, II, 37 sq. Il s'agit d'une large méditation sur l'évolution de la *respublica* depuis sa fondation jusqu'aux malheurs qui ont suivi la chute de Néron ; nous prendrons ce passage comme point de départ pour notre démonstration. Tacite commence ainsi : *Vetus ac iam pridem insita mortalibus potentiae cupido cum imperii magnitudine adoleuit erupitque : nam rebus modicis aequalitas facile habebatur.* L'historien expose ensuite les raisons de la décadence. Rome s'est agrandie ; elle a triomphé de ses ennemis, de ses rivaux : la sécurité ainsi acquise a eu de funestes conséquences : *securas opes concupiscere uacuum fuit.* Alors surgirent *prima inter patres plebemque certamina.* Ensuite une autre série de conflits opposèrent les *optimates* et les *populares* : *C. Marius... L. Sulla uictam armis libertatem in dominationem uerterunt.* L'action de Pompée, malgré les apparences, n'était pas moins séditieuse, *et nunquam postea nisi de principatu quaesitum.* Le texte (dont on voit qu'il se présente comme une genèse du principat) s'achève sur ce ton sublime et amer qui appartient en propre à Tacite : *eadem illos deum ira, eadem hominum rabies, eaedem scelerum causae in discordiam egere* [12].

Ce texte doit donc manifestement être rattaché à ce que nous avons rappelé dans la première partie de cette étude. Il convient maintenant de l'interpréter selon une double référence, d'une part à l'histoire romaine, d'autre part à la philosophie.

Du point de vue de l'histoire romaine, on trouve ici une condamnation simultanée, en quelque sorte à responsabilités égales, des deux

[11] Toute la Préface est régie par cette opposition significative entre les individus vertueux et les collectivités coupables : « La religion souillée, les grands adultères, la mer remplie d'exilés... la noblesse, la richesse, les hautes charges, qu'elles fussent accomplies ou refusées, tout cela tenu pour crime et la mort la plus certaine comme prix des vertus... Cependant, ce siècle ne fut pas assez stérile en vertus pour ne pas produire aussi de bons exemples... Des mères suivirent leurs enfants en fuite, des femmes leurs maris en exil. La foi des esclaves fut opiniâtre même contre les tortures. Ce balancement entre les individus qui sont parfois bons, la collectivité qui est presque toujours mauvaise fournit peut-être, comme on dirait aujourd'hui, une « structure significative » pour expliquer l'œuvre de Tacite. Notons que l'auteur ne nous dit pas s'il considère que l'équilibre est exact. On peut le penser par l'allusion finale faite aux dieux : « Jamais plus affreux massacres dans le peuple romain, jamais justice plus significative ne prouvèrent que les dieux ont pour souci non pas notre sécurité mais notre vengeance ». La suite de la présente étude aura à montrer quelle est l'exacte portée de telles symétries (qui apparaissent comme des dissymétries rectifiées).

[12] On pourrait s'interroger sur l'exacte signification de *scelerum causae* : faut-il entendre que la colère des dieux et la rage des hommes sont causes de crimes, ou que des mobiles criminels gouvernent l'histoire à côté d'elles, et constituent en quelque sorte la première des causes historiques, celle qui rend les hommes fous et les dieux furieux ? De toute façon il faut insister sur la symétrie des deux premières formules.

partis qui ont jadis divisé la république. Il faut noter que la même démarche apparaîtra dans les *Annales*, III, 25 sqq., et qu'elle s'accomplissait déjà dans le *Dialogue*, 36 sqq. [13] Cette conception très nuancée de la République ressemble à celle de Salluste, puisqu'elle souligne également les torts des *optimates*, tout en rappelant (d'une manière plus sévère sans doute) ceux des *populares*. On pourrait analyser de la même façon le début des *Annales*, où Tacite décrit la prise du pouvoir par Auguste : d'après lui, celle-ci a été rendue possible par les torts opposés des différents partis et des différentes catégories de citoyens. Or Salluste écrivait juste avant cette prise de pouvoir.

D'autre part, si nous nous tournons maintenant vers l'interprétation philosophique de cette tradition historique, on sait que Salluste se rattache d'une façon assez proche et précise à l'enseignement platonicien [14]. Il suffit de songer par exemple à *l'excursus* du *Catilina*. Là aussi, et d'une manière très détaillée, l'historien cherche à rendre compte des raisons qui expliquent la décadence subie par sa patrie. On peut les énumérer ainsi : agrandissement de la cité ; luxe ; goût de l'argent ; ambitions, factions, révoltes populaires, enfin, au terme de tout, menace de la tyrannie, incarnée par Catilina. Il apparaît que cette analyse dépend assez étroitement de celle que Platon proposait dans les livres VIII sq. de sa *République* ; il connaissait cette doctrine probablement par ses maîtres de philosophie, et certainement par Cicéron, qui avait traduit dans sa propre *République* certains passages essentiels de l'ouvrage platonicien [15]. Or, il est bien clair que sur le plan des idées philosophiques comme en ce qui concerne les théories politiques, le texte de Salluste semble constituer une sorte de prélude au passage de Tacite que nous avons cité.

Cependant, l'historien de l'Empire ne se borne-t-il pas à démarquer les œuvres de ses prédécesseurs sans être clairement conscient de leurs aspects philosophiques ? Plusieurs raisons nous incitent à croire au contraire qu'il connaît bien les doctrines dont il reproduit le contenu. Et d'abord rappelons l'aspect religieux du passage, l'évocation de la colère des dieux. Nous avons dit que ces préoccupations religieuses sont moins sensibles chez Salluste ; mais en revanche, comme nous l'avons signalé aussi, elles jouent un grand rôle dans la tradition platonicienne [16]. Or c'est bien cette dernière que semblent suivre Salluste et son successeur.

Surtout, nous pouvons nous tourner maintenant vers d'autres œuvres de Tacite, où l'on trouve encore des allusions à la loi d'évolution qui semble régir, toujours de manière analogue, la vie des cités. Nous

---

[13] Cf. surtout 36,2 : (*oratores*) *tamen illa perturbatione ac licentia plura sibi adsequi uidebantur, cum, mixtis omnibus et moderatore uno carentibus, tantum quisque orator saperet, quantum erranti populo persuaderi poterat.* 40,2 : *eloquentia, alumna licentiae, quam stulti libertatem uocabant.* On reconnaît là deux des passages les plus célèbres du *Dialogue*. Il nous apparaît important et significatif qu'ils puissent être rapprochés, comme nous allons le montrer, d'une grande tradition des historiens romains, dont Salluste est un des initiateurs.

[14] Cf. notamment les études de P. Perrochat, *Les modèles grecs de Salluste*, et F. Egermann, *Die Prooemien zu den Werken des Sallustius*. Nous avons essayé d'établir que cette influence va au-delà de quelques détails dans une étude à paraître dans les *Acta* de la Faculté de Debrecen : *Entre Cicéron et Tacite : aspects idéologiques du* Catilina *de Salluste*.

[15] Platon, *République*, VIII, 562 c—563 e ; cf. Cicéron, *De rep.*, I, 66 sqq.

[16] Cf. *Lois*, X (et tous les textes relatifs au destin que nous avons cités).

avons déjà évoqué *Annales*, III, 25 : voici le début du passage : *Vetustissimi mortalium, nulla adhuc mala libidine, sine probro, scelere, eoque sine poena aut coercitionibus agebant. Neque praemiis opus erat, cum honesta suopte ingenio peterentur.* Le premier rapprochement qui vient à l'esprit renvoie à Lucrèce V. L'expression de *mala libidine* (qui fait penser à *concupiscere diuitias*, etc. en *Histoires* II, 38) n'y ferait pas obstacle. Mais il faut ici souligner la formule : *cum honesta suopte ingenio peterentur.* Cela semble faire allusion au souverain bien des Platoniciens et des Stoïciens. Ceux-ci connaissaient une théorie analogue de l'origine des cités (de cette théorie les Épicuriens avaient pu s'inspirer en la purgeant de tout ce qui s'opposait à leur système). Platon l'avait exposée au livre III de la *République*, puis au début des *Lois* [17]. Mêlée à des éléments divers et complexes venus du Stoïcisme ou du Lycée, elle était apparue chez Polybe, au début de sa théorie des cycles constitutionnels. La tradition que suit Tacite semble donc assez clairement définie.

Un autre grand texte de l'historien vient confirmer ces suggestions. Il s'agit du *Dialogue*, 40 : ... *Licentiae quam stulti libertatem uocabant...* Ce texte reprend exactement la *République* de Platon, dont ce passage même avait été traduit par Cicéron [18].

On peut s'arrêter ici un instant pour insister sur l'unité de la pensée tacitéenne quant au destin et à l'interprétation du passé républicain de Rome ; il est possible aussi de souligner que la philosophie, associée à une idéologie politique qui s'est développée autour des Scipions puis d'Auguste, donne à la tradition historique de Rome [19] une cohérence remarquable, à partir de laquelle l'originalité de chaque auteur se définit par des nuances. Mais, précisément, il nous reste à conclure en ce qui concerne Tacite : il arrive après les autres grands historiens. Après eux, il maintient ce schéma de décadence que Platon avait proposé ; il lui donne de sombres couleurs. S'agit-il d'un pessimisme irrémédiable ?

*

Cherchant si l'on peut trouver au travers du pessimisme tacitéen quelques traces d'optimisme historique, nous répondrons en trois points.

D'abord nous insisterons sur la méthode de Tacite. Comme chacun sait, l'explication psychologique y joue un rôle déterminant. Pour mieux comprendre la signification de cette démarche, nous devons revenir aux textes de Platon, Salluste et Cicéron que nous avons déjà étudiés. Cette évolution des cités, qu'ils décrivent, leur paraît provoquée par des raisons sociologiques, par le mouvement et les déformations, les perversions de l'opinion, les « vices » qui transforment les « mœurs ». Ces défauts ou ces perversions apparaissent dans l'ordre suivant, pendant la dégradation progressive des États.

---

[17] *République*, II, 369 b sqq. ; *Lois*, III, 676 a sqq.

[18] *Dialogue*, 40,2 (cf. *République*, 562 d sqq. ; Cicéron, *De republica*, I, 66 sqq., surtout 68, où se trouve formulé le rapprochement *libertas-licentia*). Cf. notes précédentes.

[19] Nous avons cité Salluste et Tacite, ainsi que Cicéron (le livre II du *De republica* doit être interprété dans ce sens). Sans parler des historiens secondaires ou de ceux qui écrivent en grec, il faut ajouter ici le nom de Tite Live, dont la *Préface*, avec son évocation de la décadence romaine, a une signification analogue.

On admet d'abord, par hypothèse ou par fidélité à la tradition des ancêtres [20], que la première cité obéissait aux règles et à la hiérarchie de la vertu, qu'elle était gouvernée par la morale selon les exigences du bien, qu'elle constituait une aristocratie. Les hommes vertueux qui la peuplaient ont été divisés par les rivalités issues de la plus noble des passions, celle qui atteint les meilleurs des hommes, et les touche peut-être plus que les autres : l'amour de la gloire. Ainsi naît la timocratie.

Dans ces rivalités se développe l'amour du pouvoir, qui s'assouvit d'une manière particulièrement aisée par la possession de l'argent, lequel produit des oligarques.

Mais il favorise aussi le luxe, ce dernier contribue à la libération de tous les désirs, du désir en lui-même, détesté de Platon, et dont la passion de la gloire et surtout celle de l'argent sont des formes. C'est ainsi que la *libido* [21] conduit à une démocratie sans règle, à cet abus de liberté qui s'appelle *licentia* et de là à la tyrannie.

Nous pouvons dès lors revenir à nos textes. Les défauts d'une société livrée au luxe et à la convoitise apparaissent à tout instant dans les écrits de Tacite ; celui-ci les rapproche expressément de la *licentia* dans un de ses textes les plus célèbres, le *Dialogue* [22]. La critique de la *cupido potentiae* se trouve développée en termes platoniciens dans le passage des *Histoires* que nous avons commenté ; la *cupido gloriae* elle-même joue un rôle ; nous avons dit qu'elle constituait en quelque sorte le défaut des grandes âmes. Elle fait précisément l'objet du seul reproche adressé à un des plus purs héros tacitéens, Helvidius Priscus (*Hist.*, IV, 6, 1) : *Erant quibus adpetentior famae uideretur quando etiam sapientibus cupido gloriae nouissima exuitur.*

Tel est donc le premier point sur lequel nous voulons insister : la psychologie joue un grand rôle chez Tacite ; on l'a souvent dit, et cela est vrai. Mais cette psychologie n'est pas cultivée pour elle-même ; elle intervient dans le cadre d'une explication philosophique d'ensemble, et donc d'une recherche méthodique du vrai. Précurseur de nos sociologues, l'historien sait que son enquête ne porte pas seulement sur des faits objectifs mais sur l'évolution des subjectivités ; il fait l'histoire de l'opinion, autant dire l'histoire de l'erreur. Il n'y a donc pas à s'étonner qu'il nous parle tant des passions : elles naissent d'une décadence autant qu'elles en provoquent une autre.

Mais il faut maintenant venir à une seconde série de remarques. Nous parlons de décadence ; est-elle fatale, totale, irréversible ? On peut se poser la question: y a-t-il chez Tacite, à côté de sa conception de la décadence, une théorie du progrès ?

Disons que l'historien semble partagé entre un pessimisme radical et un pessimisme nuancé. Le pessimisme radical pourrait être suggéré par les *Républiques* de Platon et surtout de Cicéron : tout y paraît dé-

[20] Ainsi se rencontrent à Rome le respect du *mos maiorum* et la tradition platonicienne.

[21] Nous utilisons le vocabulaire de Salluste.

[22] 40,2 et plus généralement 36 sqq. Cf. plus haut.

boucher inévitablement sur la tyrannie [23]. Aucun processus d'une égale nécessité ne semble conduire l'État, par exemple, de la tyrannie à l'aristocratie. Cependant, une lecture plus attentive donnerait à penser : après tout, Tarquin, ce tyran, a bien été renversé [24]. Nous touchons ici à une conception plus nuancée du devenir et du temps : il semble que le bien peut succéder au mal autant que le mal au bien. On arrive à la conception d'un temps cyclique. Celle-ci existe précisément chez Platon, et dans un dialogue qui reprend les problèmes posés par la *République* : il s'agit du *Politique*, où Platon nous propose un mythe d'éternel retour, dans lequel le devenir semble osciller dans deux sens successifs [25]. Dans une telle perspective le pessimisme même se fait source d'espoir. Or cette doctrine (à laquelle la *V^e^ églogue* faisait déjà allusion) est bien connue de Tacite qui l'évoque par exemple dans les *Annales*, III, 55 : *Nisi forte rebus cunctis inest quidam uelut orbis, ut quem ad modum temporum uices ita morum* [26] *uertantur*. Tacite ajoute : *nec omnia apud priores meliora, sed nostra quoque aetas multa laudis et artium imitanda posteris tulit*. On reconnaît ici exactement la question qui domine le *Dialogue*, ainsi que le schéma de sa solution (du reste Tacite y fait une allusion précise à la grande année, c'est-à-dire à la conception cyclique du temps) [27].

---

[23] C'est sur elle que débouche le schéma de décadence que propose Platon ; Cicéron l'aggrave encore puisque, pour lui, presque tous les régimes (et non la seule démocratie) peuvent se dégrader en tyrannie (cf. *De republica*, I, 68 : *Sic tanquam pilam rapiunt inter se rei publicae statum tyranni ab regibus, ab iis autem principes aut populi, a quibus aut factiones aut tyranni, nec diutius unquam tenetur idem reipublicae modus*). On remarquera une différence avec la *République* (différence qui peut s'expliquer à la fois par d'autres œuvres de Platon et par les travaux des philosophes et des penseurs politiques qui ont suivi) : Cicéron nous décrit moins une décadence continue qu'un état d'oscillation et d'inconstance.

[24] Cf. Cicéron, *ibid.* : *Postremo, a quibus producti sunt, existunt eorum ipsorum tyranni : quos si boni oppresserunt* (noter cette allusion au droit de juste révolte), *ut saepe fit, recreatur ciuitas ; sin audaces, fit illa factio, genus aliud tyrannorum*. On observe que la succession des régimes, aux yeux de Cicéron, ne se fait pas d'une manière nécessaire. Souvent, une alternative reste ouverte entre le bien et le mal, la liberté et la tyrannie. Ainsi se trouve affirmée la responsabilité morale des hommes. Les issues mauvaises paraissent cependant plus nombreuses et plus probables que les bonnes. Par cette double tendance Tacite nous semble assez proche de la tradition cicéronienne sur Tarquin, cf. *De republica*, II, 51 sqq.

[25] *Politique*, 268 d sqq. Le monde est d'abord conduit par les dieux, puis abandonné à une marche rétrograde. Voici pourquoi : « Posséder toujours et semblablement les mêmes rapports, être toujours identique à soi-même, cela ne convient qu'aux plus divines de toutes choses, tandis que la nature corporelle n'est point de ce rang... Voilà pourquoi (le monde) a eu pour son lot le mouvement circulaire, parce que c'est celui qui s'éloigne le moins du mouvement sur soi-même. » (269 d sqq., trad. Robin, Pléiade).

[26] Noter le rapprochement *tempora—mores* : il atteste que la fameuse formule cicéronienne n'était pas un simple effet de rhétorique mais pouvait se rattacher à toute une réflexion sur l'histoire.

[27] *Dialogue*, 15,7. Soulignons qu'ici comme à propos du destin, Tacite n'énonce pas de certitude absolue. Nous avons indiqué cependant les nombreuses raisons qui le conduisent à se représenter le temps de manière cyclique. D'abord, il perçoit la durée dans un état de déséquilibre, de dissymétrie (nous l'avons signalé à propos de la préface des *Histoires* ; E. Cizek l'a montré dans une récente étude : *La structure du temps et de l'espace dans l'« Agricola » de Tacite* dans *Helikon*, 1968). D'autre part, la tradition de Platon (et surtout du *Politique*), reprise par deux des écrivains qu'il a le mieux connus, le Cicéron du *Somnium Scipionis* et Virgile, lui persuade que ce déséquilibre peut être à la fois expliqué et résolu dans une conception cyclique du temps. Nous voyons comment l'intuition personnelle (rendue plus vive et ici plus amère par les difficultés de l'époque où vit Tacite) s'accorde avec une tradition cultu-

Il nous reste — c'est le troisième point de notre analyse — à revenir à l'aspect humain des choses. Nous avons dit le rôle de la psychologie chez Tacite ; nous avons essayé de montrer qu'elle s'accorde avec des vues philosophiques d'ensemble sur le sens, ou les sens alternés, de l'histoire. Il reste à combiner tout cela, et à se demander quelle est, dans ce devenir, la responsabilité des hommes.

A vrai dire les meilleurs d'entre eux apparaissent impuissants. Rappelons-nous le mot célèbre sur le philosophe Musonius Rufus : il essayait, en pleine guerre civile, de séparer par la persuasion les soldats des deux camps qui allaient en venir aux mains ; on a failli lui faire un mauvais parti et il a pu observer l'échec de son *intempestiua sapientia* [28]. On ne doit pas entendre, par cette formule, que cette « sagesse intempestive » doit être condamnée, mais plutôt qu'elle n'est pas tout à fait du monde, qu'elle s'accorde mal avec les *tempora* et les *mores*, que, peut-être, c'est elle qui les condamne. Ajoutons qu'elle n'en conçoit nulle amertume. Aux yeux du sage, qui voit le véritable sens des choses l'ordre du destin se manifeste et s'éclaire. Comme l'indiquait le texte des *Annales* que nous avons cité, c'est le vulgaire qui est pessimiste, parce que, se trompant sur les biens et les maux, il méconnaît le rôle de la Providence [29]. Le sage, lui, a pour tâche de distinguer dans le bien et le mal la vérité qui, d'une certaine façon, équilibre et corrige l'apparence du malheur. Tel est le sens de cette protestation des grandes âmes, qui éclate à plusieurs reprises dans les *Histoires* et dans les *Annales*, par la bouche de Musonius, de Thrasea ou même de Galgacus. Eux seuls voient la signification véritable de l'histoire.

Mais ils ne la font pas [30] ; ils la dénoncent, ils témoignent du vrai. L'action ne suit pas toujours les mêmes voies ; ceux qui influent sur le cours des événements sont conduits à se mêler aux passions, à accepter, peut-être, un certain compromis avec les faiblesses humaines. Le Plato-

---

relle pour créer une structure consciente de pensée. C'est en ce sens, dans la mesure où nous sommes sûrs que ces tendances sont conscientes et où nous pouvons le prouver par des références à l'histoire des idées, que nous acceptons de suggérer de telles hypothèses globales ou, si l'on veut, structuralistes.

[28] *Histoires*, III, 81.

[29] *Annales*, VI, 22 : *Neque mala uel bona quae uulgus putet ; multos, qui conflictari aduersis uideantur, beatos.* Tacite rappelle ici la thèse stoïcienne, à laquelle vont ses préférences à demi sceptiques. Il explique par les erreurs de l'opinion et du vulgaire l'apparent bonheur dont disposent les méchants, bonheur qui paraît incompatible avec la justice divine et la Providence : c'est qu'on se trompe sur les vrais biens, sur les valeurs et donc sur le bonheur.

[30] Cela est moins vrai pour Galgacus que pour les deux premiers. Ce personnage est un homme d'action, qui ne sera pas vraiment vaincu, ni vainqueur ; ce n'est assurément pas un philosophe ; mais il possède assurément une forme de sagesse, celle que donne la vie sauvage ou, du moins, naturelle, loin des amollissements de la civilisation « moderne » et celle qui est liée à la liberté.

nisme savait bien que l'action humaine s'accomplit souvent dans le monde où se mélangent le bien et le mal, ce qui est absolu et ce qui est relatif. Dans un texte célèbre où il fait l'histoire du luxe à Rome (*Ann.*, III, 54 sqq.), Tacite nous explique, dans cet esprit, pourquoi un certain progrès, un certain retour vers plus d'austérité a commencé à se manifester à l'époque de Vespasien. Diverses raisons ont joué ensemble : un grand nombre de nobles italiens avaient été massacrés dans les guerres civiles : il n'y avait donc plus grand monde pour entretenir des clientèles coûteuses ; la peur, qui régnait encore, aidait à réfréner ou plutôt à prévenir les abus. D'autre part, ces vides de la société impériale étaient comblés par la venue des provinciaux, dont les mœurs étaient plus sévères que celles des Romains. Enfin, l'amour que l'on avait pour Vespasien incitait chacun à suivre son exemple : or il pratiquait le *mos antiquus*.

Ainsi peut-on observer dans cet ensemble de causes le mélange du bien et du mal. La vertu (relative et sans doute imparfaite) de Vespasien exerce une influence qu'augmentent d'autres causes moins heureuses, la peur, la dépopulation. C'est à propos de ces « progrès » (si l'on peut les appeler ainsi) que Tacite évoquera la succession des cycles temporels. Il le fait peut-être avec une nuance de dérision. Mais nous n'en sommes pas certains : bien sûr tous les hommes, la foule comme les sages, regrettent que l'absolu ne soit pas de ce monde. Mais les sages, qui discernent le sens de l'histoire, voient que dans la médiocrité même des destins et des œuvres se dissimulent souvent ces retournements mystérieux qui, à travers les cycles du temps, témoignent pour la justice divine. Et ce sont précisément des personnages comme Vespasien, sans doute assez loin de la sagesse parfaite, qui deviennent les artisans de la volonté divine, qui sont les hommes du destin. Tout cela nous incite à prendre au sérieux le texte des *Annales*, et à mesurer la portée exacte du pessimisme tacitéen : l'œuvre du destin est accomplie par Vespasien, jugée par Musonius.

★

Nous pouvons conclure. La pensée de Tacite a une structure philosophique cohérente, et liée au Platonisme. L'incontestable pessimisme de l'historien résulte d'une réflexion sur la nécessité historique, et notamment sur ses aspects psychologiques, étudiés autrefois par Platon [31] à propos de la décadence des cités. C'est à partir de ces analyses que Tacite retrace la genèse et l'évolution du principat.

[31] Nous avons bien marqué que l'approche de Platon se fait à travers toute la tradition historique de Rome, en passant par Tite Live, Salluste, Cicéron. Avant eux, il faut citer le nom de Polybe, qui s'était déjà fortement inspiré de Platon dans son étude de la genèse des constitutions (cf. *comm.* de Walbank, qui montre comment d'autres influences philosophiques ont pu venir se mêler chez l'historien à cette source principale).

Mais cette nécessité n'est pas sans espoir, puisque précisément l'une de ses composantes est constituée par la liberté créatrice de l'esprit humain. Peu d'œuvres insistent aussi ardemment sur la responsabilité des hommes que celle de Tacite. Et surtout il arrive à deux constatations fondamentales, sur lesquelles repose sa philosophie de l'histoire : celle-ci a un sens harmonieux pour le sage ; elle suit un ordre cyclique.

Nous pouvons résumer tout cela d'un mot, en pensant, comme nous l'avons fait pendant toute cette étude [32], à Sénèque, Thrasea, Helvidius, Musonius ou Galgacus : selon Tacite, l'histoire a un sens. Mais ce sens est caché à beaucoup : les seuls qui le connaissent, ce sont les hommes libres.

[32] Nous ne prétendons pas avoir épuisé dans le cadre de cet exposé tous les problèmes que pose la philosophie de l'histoire chez Tacite. Par exemple, nous avons laissé de côté la question de savoir s'il croit à une perte prochaine de Rome, s'il pense que cet Empire est voué comme d'autres à la disparition. Cela est lié notamment à l'interprétation d'un texte célèbre de la *Germanie*, 33 ; sans entrer ici dans le détail de la discussion, rappelons simplement la conclusion générale de notre étude, qui était centrée sur les *Histoires* : si la catastrophe finale est plausible et presque probable, les hommes libres et responsables restent capables de l'éviter. Après tout, la réalité n'est faite le plus souvent que de demi-catastrophes : c'est l'une de ces dernières que nous décrivent les *Histoires*, puisque Rome a survécu aux années terribles, aidée à la fois par la médiocrité des circonstances et par la modération de quelques hommes. Une question dès lors reste à chaque instant posée à la conscience des vivants : qu'y a-t-il de nouveau ? dans leur présent, que sont-ils en train de revivre ? dans quel sens, aujourd'hui, va l'évolution, vers la décadence ou vers le progrès ? quel ancien prince revit dans le prince régnant ? peut-être Vespasien dans Trajan, et dans Hadrien Néron... Bien sûr, il semble que les progrès soient plus faibles que le déclin, qu'ils suspendent à peine la décadence. Mais qui sait ? La liberté humaine est créatrice ; cela peut encourager l'espoir.

TRIBURILE LA TOMIS ÎN EPOCA ROMANĂ

DE

EMILIA DORUȚIU-BOILĂ

Este îndeobște cunoscut faptul că diviziunea pe triburi a cetățenilor din orașele grecești întemeiate de milesieni pe litoralul dobrogean al Pontului Euxin, Tomis și Histria, a fost întocmită după modelul Miletului, în ambele cetăți avînd atestate triburile gentilice milesiene pînă în epoca imperială. La Tomis au putut fi recunoscute pînă acum în documentele epigrafice cinci din cele șase triburi milesiene [1]. La Histria inscripțiile ne-au păstrat amintirea numai a două din aceste triburi [2].

Ce reprezentau ele în viața publică a cetății și problema dacă după instaurarea regimului democratic au fost create alte diviziuni ale corpului cetățenesc sînt probleme cărora în stadiul actual al documentării nu li se poate da un răspuns definitiv [3].

Însuși sistemul de organizare cetățenească a comunităților ioniene de pe coasta de vest a Asiei Mici a fost foarte complex și structura sa este departe de a fi lămurită. În general, s-a constatat că toate aveau o organizare tribală încă înainte de 700 î.e.n. Unele din aceste comunități, între care Miletul, Ephesul, Samosul, Teos aveau cele patru triburi etnice cunoscute la Atena înainte de reforma lui Cleisthenes : Geleontes, Hopletes, Aigikoreis și Argadeis ; alături de acestea, orașele ioniene din Asia Mică mai aveau alte două triburi, Boreis și Oenopes, care n-au fost niciodată atestate în Grecia continentală [4]. Coexistența celor

---

[1] Despre organizarea tribală la Tomis, v. I. Stolan, *Tomitana*, București, 1962, p. 56—74 ; Id., *Le culte des Dioskoures et les tribus tomitaines à la lumière d'un monument récemment publié*, în Dacia n.s. X, 1966, p. 347—356.

[2] S. Lambrino, Istros, I, 1934, p. 117—126.

[3] Pentru rolul triburilor în organizarea administrativă a Histriei, v. D. M. Pippidi, SCIV VI, 1955, p. 892—803 ; Id., Dacia, III, 1959, p. 256—257 ; Id., *Din Istoria Dobrogei*, București, 1965, p. 204 ; Em. Popescu, în Dacia, IV, 1960, p. 276.

[4] Despre organizarea tribală în Ionia arhaică, v. C. Roebuck, *Tribal organisation in Ionia*, TAPA, XCII, 1951, 196, p. 495—507 ; triburile în orașele grecești și în colonii : E. Szanto, *Die griechischen Phylen*, în Sitzungsberichte der Wiener Akademie Phil. hist. Kl., CXLIV, 5. Abhandlung, 1901 ; G. Busolt — H. Swoboda, *Griechische Staatskunde* [3], München, I, 1920, p. 256—272 ; K. Latte, în RE, s.v. Phylen, col. 999 sq. ; Fr. Bilabel, *Die ionische Kolonisation*, Leipzig, 1920, p. 17 sq. ; F. Sartori, *Le dodici tribu di Lilibeo*, Kokalos, III, 1957, p. 38—60 ; La Milet au fost atestate : *Hopletes, Oenopes, Boreis* (SIG [3], 57) și *Argadeis*, (SB Berlin,

StCl. XII. 1970. p. 117—126. București

patru triburi pe ambele țărmuri ale Egeei a fost considerată ca o indicație a filiației lor din Atica. Triburile Boreis și Oenopes s-au format în Ionia asiatică și au inclus elementele locale și pe grecii de origine neioniană. Semnificația numelor triburilor nu este clară, s-a presupus că ele reprezentau originar pături sociale: Geleontes — nobilii, Hopletes — războinicii, Aigikoreis — păstorii și Argadeis — agricultorii [5]. Numele Boreis și Oenopes au fost legate de numele eroilor Borus și Oenopion; există însă și părerea că Oenopes ar însemna „oameni cu pielea de culoare închisă", deci de origine locală [6].

Această organizare a fost transplantată de coloniștii milesieni în toate coloniile întemeiate de ei. Triburile ioniene au fost atestate la Cyzic, Tomis, Histria și, cum vom vedea mai departe, la Odessos și Dionysopolis, și ele au continuat să existe în colonii și după ce Miletul, urmînd modelul Atenei, și-a schimbat structura politică originară cu un sistem de organizare pe baze teritoriale. La mijlocul sec. V Miletul a adoptat organizarea tribală cleisthenică, adăugînd celor zece triburi teritoriale ateniene încă două triburi [7]. Reforme asemănătoare au fost atestate în aceeași vreme sau chiar înainte, încă în sec. VI, în numeroase alte cetăți grecești, atît în Grecia continentală cît și în Grecia asiatică, dînd naștere unei infinite varietăți de forme de organizare [8]. În unele cetăți, alături de noile diviziuni teritoriale ale corpului cetățenesc, au continuat să existe și vechile triburi gentilice (la Atena, de exemplu), în alte cetăți, triburile gentilice au rămas singurele diviziuni cunoscute, ele schimbîndu-și însă structura, și adăugîndu-li-se mai tîrziu alte triburi ce purtau onorific numele regilor elenistici sau ale împăraților romani. Numărul creațiilor noi a crescut în epoca imperială și triburi purtînd numele împăraților sau ale membrilor casei imperiale au fost atestate în aproape toate cetățile grecești. La Cyzic apar Sebasteis și Iouleis, la Ephes tribul Sebaste este al șaselea pe lîngă cele cinci triburi vechi, la Ancyra, unde triburile erau designate și numeric, apare un trib numit Nerva; la Prousias, alături de vechile patru triburi apar alte opt cu nume imperiale, create în cursul secolelor I și II e.n. [9]. Structura triburilor gentilice arhaice nu e prea bine lămurită. În timp de război populația participa organizată în grupe numerice de 1000 sau 100, numite chiliastyes sau hekatostyes. Cu timpul, aceste unități militare au fost adoptate și în organizarea politică, ele devenind nucleele viitoarei organizări teritoriale. La Ephes această reorganizare a fost efectuată destul de timpuriu, în timp ce la

1904, 85); la Ephes: *Geleontes, Argadeis, Oenopes, Boreis* — cunoscute ca subdiviziuni ale tribului Ephesienilor (J. Keil, JOAI, 16, 1913, 245—248); la Samos: *Geleontes, Aigikoreis, Boreis*; Teos: *Geleontes* (Ruge, RE, V, 2, 1934, 553); la Cyzic, cele șase triburi milesiene cunoscute (CIG, 3664, 3665; Athen. Mitt., VI, 42; XIII, 304; XXVI, 121).

[5] M. P. Nilsson, *Cults, myths, oracles and politics in Ancient Greece*, Lund, 1951, p. 145—149.

[6] Sakellariou, *La migration grecque en Ionie*, Athènes, 1958.

[7] Sensul reformei politice cleisthenice la: P. Lévêque & P. Vidal Naquet, *Clisthène l'Athénien*, Paris, 1964; la Milet, inscripțiile publicate de A. Rehm, *Didyma*, II, Berlin, 1958, nr. 269,9 și 270,8, pomenesc cele 12 triburi (ep. imperială); cf. L. Robert, „Gnomon", 31, 1959, p. 673.

[8] G. Busolt, *op. cit.*, I, p. 257—262 și 471.

[9] Ancyra: IGR, III, 179, 191—192, 194—199, 202—204; SEG, VI, 10 și 61; cf. K. Latte, art. cit., col. 1002; E. Magie, *Roman Rule in Asia Minor*, II, 195, p. 1190, n. 21; F. K. Dörner, RE, XXIII, 1, 1957, col. 1137—1138, s.v. *Prousias ad Hypium*.

Milet inscripţiile arată că în prima jumătate a sec. V vechile triburi ioniene stăteau încă la baza sistemului de guvernare. S-a identificat însă şi aici o chiliastye a tribului Argadeis. Se pare deci că elemente ale noilor organizări pe baze teritoriale au apărut mult înaintea reformelor de care aminteam mai sus [10].

Despre organizarea comunităţilor cetăţeneşti în oraşele greceşti de pe litoralul de vest al Mării Negre informaţiile noastre datează din epoca romană şi, în mod paradoxal, se referă numai la organizarea veche, pe triburi gentilice. Cum am afirmat mai sus, la Tomis şi la Histria, ca şi la Cyzic, vechile triburi gentilice continuă să fie atestate pînă în secolul al III-lea al erei noastre şi ele par să fi fost elementul de bază al organizării societăţii în aceste oraşe. La Histria au apărut pînă acum menţiuni despre triburile Argadeis şi Aigikoreis. La Tomis au fost identificate cinci din cele şase triburi milesiene (Argadeis, Aigikoreis, Hopletes, Boreis, Oenopes) [11]; pe lîngă acestea, o inscripţie de la Tomis aminteşte o φυλὴ Ῥωμέων, care, din lipsă de analogii, a fost interpretată ca designînd nu un trib al cetăţii, ci corpul cetăţenilor romani stabiliţi în oraş, constituiţi într-un *conuentus* [12].

Înainte de a supune unei discuţii detaliate această chestiune, vreau să prezint două fragmente de inscripţii de la Tomis care par să păstreze numele tribului Geleontes, neatestat pînă acum:

1. Fragment de lespede funerară, AEM, XIX, 1896, p. 99, nr. 49:

'Αρτεμ[ίδωρος? Δομι-]
τίου, Τ[ομίτης? φυ-]
λῆς Γε[λεόντων]
ζήσα[ς ἔτη...]

În rîndul al treilea întregirea probabilă este φυλὴ Γελεόντων; numele acestui trib mai poate fi restituit pe fragmentul de lespede funerară publicat de Gh. Poenaru-Bordea în *Noi monumente epigrafice din Scythia Minor*, Constanţa, 1964, p. 117, nr. 2 (inscripţia a fost descoperită în 1958 în săpăturile arheologice de la poarta de vest a zidului de incintă):

. . . . . .
ὁ καὶ Το[μείτης? φυλῆς]
Γελόντ[ων?...]
ἐνθάδε κε[ῖται...]
μου πρε[...]
χαῖρε.....

Textul celor două epitafe repetă un formular întîlnit şi în alte inscripţii de acelaşi caracter în care defunctul îşi afirmă calitatea de cetăţean al oraşului şi îşi precizează apartenenţa de trib: Ποντιανὸς... Τομείτης ...

[10] P. Lévêque — P. Vidal Naquet, *op. cit.*, p. 63—75. Elemente ale acestei reforme au apărut în sec. VI atît în Ionia cît şi la Atena.

[11] În 1966, I. Stoian publică o inscripţie care atestă prima dată cel de al cincilea trib ionian la Tomis, infirmînd impresia mai veche a autorului că la Tomis ar fi existat numai patru din cele şase triburi gentilice ioniene; v. şi Vidal Naquet, *op. cit.*, p. 64, n. 5.

[12] IGR, I, 648; această interpretare a fost sugerată de Kornemann, RE, s.v. *Conuentus*, col. 1184, şi reluată cu argumente noi de I. Stoian în studiile sale despre triburile tomitane, între care aici facem trimitere la *Tomitana*, p. 67—71.

[φυλῆς Αἰγικο]ρέων; Ἑρμογένης Ἀνκυρανὸς καὶ Τομίτης, φυλῆς Οἰνώπων; Τειμοκράτης Ἀλεξάνδρου, γένι Νικομηδεὺς ὁ καὶ Τομίτης, φυλῆς Ῥωμέων [13]. În analogie cu acestea, întregirile propuse pentru rîndurile 2—3 și respectiv 1—2 ale celor două inscripții sînt verosimile și au toate șansele să fie cele juste.

Cu acestea am avea atestate la Tomis toate cele șase triburi gentilice milesiene, menționate integral pînă acum numai la Cyzic. Tribul Geleontes era tribul celor nobili și în înșirările oficiale era pe primul loc. Tribul a mai fost atestat la Atena, Cyzic, Teos și Perinth [14].

Inscripția funerară amintită mai sus, a lui Teimocrates al lui Alexandros, originar din Nicomedia și cetățean tomitan, atestă existența la Tomis a celui de al șaptelea trib al orașului, tribul Romanilor. Inscripția aceasta a fost adeseori utilizată și citată în studiile despre instituțiile de la Tomis sau în alte studii generale, iar termenul φυλὴ Ῥωμέων a fost explicat de unii autori ca desemnînd un trib nou înființat al orașului, în analogie cu creațiile noi din alte centre ale lumii grecești [15]; alți cercetători au dat cuvîntului φυλή un sens juridic, echivalent cu termenul *ciues Romani*, φυλὴ Ῥωμέων fiind la Tomis un *conuentus ciuium Romanorum*. Această accepțiune a termenului φυλή Ῥωμέων a fost sprijinită cu alte inscripții de la Tomis care menționează comunități de cetățeni romani, și anume asociații religioase: *speira Romaion* și colegiul „Romanilor" originari din Asia Mică, închinători ai lui Heros [16].

Această construcție are însă unele puncte slabe: în primul rînd, Teimocrates al lui Alexandros, binefăcător al tribului Romanilor, era grec, originar din Nicomedia, și nu avea cetățenia romană, cum ar fi fost de așteptat dacă ar fi fost membru al comunității de cetățeni romani din Tomis. Apoi, termenul *conuentus ciuium Romanorum* sau *ciues Romani qui consistunt* are corespondente în limba greacă οἱ Ῥωμαῖοι κατοικοῦντες sau οἱ παρεπιδημοῦντες sau (συμ)πραγματευόμενοι Ῥωμαῖοι [17], dar niciodată nu apare sub forma φυλή, care reprezenta o instituție tradițională în toate orașele grecești și cu care ar fi fost de mirare să fie confundat. În timp ce un *conuentus ciuium Romanorum* era un organism străin de cetate și funcționa ca un fel de stat în stat, tribul era o parte constitutivă a corpului cetățenesc ce participa activ la viața publică a cetății. Nicăieri, în nici un oraș grecesc, nu am întîlnit acest sens dat cuvîntului φυλή. Existența conventului de cetățeni romani din Vicus Turris Muca... [18] din teritoriul rural, nu poate fi folosită pentru a explica o si-

[13] SEG, I, 2, 1924, 333; AEM, XIX, 1896, p. 227—228, nr. 94; IGR, I, 648; cf. I. Stoian, *Tomitana*, p. 60—68.

[14] K. Latte, RE, 7, 1912, col. 986.

[15] K. Latte, *ibidem*; Chr. Danov, *Zapadnijat brjag*, 85.

[16] I. Stoian, *op. cit.*, p. 67—71; CIL, III, 7532; AEM, XIV, 1891, p. 28, nr. 57; (= IGR, I, 638).

[17] Pentru *conuentus ciuium Romanorum*, în general, v. art. lui E. Kornemann RE, s.v. *Conuentus*, col. 1173—1200; Schulten, RE, s.v. *Consistere*; în inscripții, v. art. lui Schulten din De Rugiero, DE, s.v. *Conuentus* și *Consisto*; în Orientul grecesc, v. lucrarea lui J. Hatzfeld, *Les trafiquants italiens dans l'Orient hellénique*, Paris, 1927.

[18] CIL, III, 7533; v. lectura îmbunătățită a lui I. I. Russu, SCIV, X, 1959, p. 139 sq.; analogia cea mai apropiată pentru *ciues Romani et Lai consistentes uico Turre Muca*... o găsim la *uicus Secundini*, în teritoriul rural al Histriei, unde inscripțiile numesc un *conuentus* identic de *ciues Romani et Lai consistentes*... (v. R. Vulpe, SCIV, IV, 1953, 3—4, p. 734—738).

tuaţie din cetate; în ce priveşte celelalte două atestări din inscripţiile citate mai sus, care au fost interpretate ca referindu-se la acelaşi *conuentus ciuium Romanorum* de la Tomis, credem că este vorba nu de o asociaţie unitară, ci de o serie de colegii cu caracter religios, aşa cum întîlnim şi în alte oraşe greceşti: în speţă, *speira Romaion* ar fi un colegiu legat de cultul lui Dionysos, iar „Romanii" din inscripţia dedicată lui Heros constituiau un colegiu de închinători ai lui Heros. Aceasta nu exclude însă posibilitatea descoperirii de acum înainte a unor documente despre activitatea unui *conuentus ciuium Romanorum* la Tomis, spunem doar că inscripţiile aduse în discuţie nu pot constitui o dovadă a existenţei unei asemenea comunităţi organizate a romanilor din Tomis. Singura obiecţie adusă interpretării tribului romanilor ca un trib nou al oraşului, creat în epoca romană, şi anume că triburile noi nu se numeau după apartenenţa etnică a membrilor lor, ci după numele unui stăpînitor, poate fi uşor înlăturată, căci φυλὴ Ῥωμαίων poate fi tot atît de bine un nume onorific dat în cinstea noilor stăpînitori, ca şi Iouleis, Traianioi, Hadrianioi sau φυλὴ Καπιτωλείνη (la Nicopolis ad Istrum, IGB, II, 690). De altfel, numele lui Τειμοκράτες Ἀλεξάνδρου, φιλότειμος al tribului romanilor, nu pledează pentru apartenenţa etnică romană a membrilor acestui trib.

Această interpretare şi-a găsit confirmarea într-o inscripţie recent descoperită la Varna [10], în care tribul romanilor este înşirat împreună cu celelalte şase triburi milesiene ale oraşului. Este vorba de o listă de efebi în care aceştia apar grupaţi pe triburi: οἵδε εἰσὶν Ἑρμεῖς τῶν φυλῶν: Οἰνώπων, Βορέων, Ῥωμαίων, Γελεόντων, Ἀργαδέων, Αἰγικορέων, Ὁπλέτων. Prin urmare la Odessos, ca şi la Tomis, inscripţiile menţionează existenţa în epoca romană a celor şase triburi gentilice milesiene şi, alături de ele, a unui trib nou înfiinţat, numit onorific „al romanilor". Inscripţia de la Odessos a fost pusă după intrarea în vigoare a Constituţiei Antoniniene şi toate persoanele înşirate poartă gentiliciul Aurelius, indiciu că toţi erau greci ce au beneficiat de Edictul lui Caracalla. Cu aceasta, primim implicit un răspuns la problema dacă *phyle Rhomaion* cuprindea iniţial numai romani sau dacă grupa persoane asimilate recent ca cetăţeni ai oraşului, indiferent dacă aceştia erau cetăţeni romani sau nu. De vreme ce efebii din lista de la Varna au primit cetăţenia numai după Constituţia lui Caracalla, este clar că în tribul Romanilor au fost înscrişi şi greci fără cetăţenie romană, aşa cum rezultă din inscripţia tomitană, unde, cum am arătat mai sus, Teimocrates al lui Alexandros era un grec originar din Nicomedia. Prin urmare, numele Ῥωμαίων al tribului nu avea nici sens juridic, nici etnic, ci onorific, întocmai ca în cazul triburilor nou înfiinţate în alte oraşe ale lumii greceşti, triburi ce purtau numele împăraţilor sau ale membrilor casei imperiale.

Cînd a fost înfiinţat acest al şaptelea trib al oraşului şi cine erau membrii săi sînt întrebări la care nu se pot da decît răspunsuri vagi şi,

[10] Stela care poartă aceste liste de efebi a fost descoperită în săpături arheologice la Varna, în anul 1967; ea a fost editată de M. Mirčev, în vol. XIX, 1968, al Buletinului Muzeului Arheologic din Varna, p. 151—162. În partea de sus a stelei, la mijloc, este reprezentat în relief Herakles; în lunetă, Apollon cu lira, iar la dreapta şi la stînga lui sînt patru, respectiv trei herme drapate, personificînd triburile al căror nume este scris dedesubtul lor. Pentru Hermes şi Herakles, zei ai gimnaziului, v. L. Robert, Rev. Philol., 1959, p. 208 şi nota 2; exemple la Odessos, IGB, I, 45 şi Mesembria, ibid., nr. 322.

oricum, provizorii. Ambele inscripții care-l menționează, cea de la Tomis și cea de la Odessos, sînt din secolul al III-lea. O indicație mai timpurie o avem într-o inscripție descoperită la Dionysopolis (IGB, I, 30), în care sînt amintite în bloc cele șapte triburi ale orașului — αἱ ἑπτὰ φυλαί — desigur, aceleași ca în cetățile vecine Tomis și Odessos. Inscripția fragmentară pare să dateze după forma literelor cel mai tîrziu din epoca Antoninilor (deși editorul o datează în secolul al III-lea), dar poate fi și mai veche.

În ce privește componența tribului, am văzut că inscripțiile menționează greci romanizați și, într-un caz, un grec originar din Nicomedia, devenit mai tîrziu cetățean al Tomisului. Putem presupune că în acest trib intrau noii cetățeni ai orașului, dar trebuie să adăugăm observația că nu numai în acest trib erau înscriși străinii încetățeniți. O inscripție de la Tomis menționează că Hermogenes din Ancyra, cetățean al Tomisului, făcea parte dintr-unul din triburile vechi ale orașului, tribul Oenopes [20]. Inscripția datează dintr-o vreme apropiată cu acelea care atestă φυλὴ Ῥωμέων.

Cu aceasta, am ajuns la o altă chestiune, aceea privind rosturile acestor triburi în viața publică a cetăților grecești de pe litoralul dobrogean al Mării Negre și eventuala existență a unei alte împărțiri administrative a cetăților respective.

În analogie cu celelalte *poleis* grecești cu regim democratic, s-a presupus că, paralel cu vechea împărțire pe triburi gentilice care au rămas doar cu unele funcții sacrale, în orașele noastre pontice corpul cetățenesc a fost împărțit în circumscripții teritoriale, care constituiau baza reprezentării în senat, adunare și magistraturi. Înlocuirea triburilor gentilice în viața politică a orașelor grecești prin triburi teritoriale a fost o măsură generală a revoluției democratice în secolul al V-lea, atît în metropole cît și în colonii, și faptul este deosebit de sugestiv evocat într-un pasaj din *Poliorceticele* lui Aineias Tacticus (XI, 10), unde, referindu-se la un episod din istoria instaurării regimului democratic la Herakleea Pontica, se arată că una din măsurile de prevenire a uneltirilor bogaților a fost schimbarea vechii diviziuni în triburi gentilice printr-o împărțire în „șaizeci de hekatostyes" [21].

Atestarea într-o inscripție histriană a unui colegiu financiar compus din zece persoane a fost considerat ca un indiciu al existenței la Histria a unei diviziuni pe triburi teritoriale și i-a sugerat lui D. M. Pippidi posibilitatea ca la Histria numărul triburilor teritoriale să fi fost de zece, egal cu cel de la Atena [22]. Această ipoteză a părut să-și găsească confir-

[20] AEM, XIX, 1896, p. 227—29, nr. 94.

[21] Importanța pasajului pentru istoria socială și politică a Herakleei Pontice a fost de curînd relevată de D. M. Pippidi, *Note de lectură* „Studii clasice", XI, 1969, p. 235—238. Se pare că evenimentele la care se referă Aineias sunt mai tîrzii decît cele relatate de Aristotel (*Politica*, V 6, 1305 b 1 urm.), care s-au soldat cu instituirea unei oligarhii în cadrul căreia puterea politică era în mîinile a 600 cetățeni. În momentul în care conducătorii poporului au introdus reforma constituțională de care pomenește Aineias, Herakleea era cîrmuită de un corp cetățenesc de 1200 persoane (cele trei triburi fiind împărțite fiecare în cîte patru hekatostyes). Desființarea vechii diviziuni tribale și înlocuirea ei cu o organizare în „60 de sute" a avut ca urmare creșterea numărului celor cu drepturi politice de la 1200 la 6000 persoane.

[22] SCIV, VI, 1955, p. 982.

marea într-o altă inscripție histriană[23], în care φυλαί apar subîmpărțite în grupuri de cîte cincizeci de cetățeni — πεντηκονταρχίαι — subînțelegîndu-se prin aceste φυλαί triburile teritoriale, divizate ca în alte părți în subunități zecimale (χιλιαστύες, ἑκατοστύες, la Ephes, Samos, Lampsakos)[24].

Este ciudat însă că, în afară de aceste aluzii destul de vagi, nici o inscripție descoperită pînă acum în orașele grecești de pe litoralul vestic al Pontului nu conține vreo referire precisă la o altă împărțire a spațiului civic în afara celei originare, pe triburi gentilice. Atestarea pentecontarchiilor ca subdiviziuni tribale poate constitui un indiciu al existenței unor triburi teritoriale, adăugăm însă că triburile gentilice puteau să comporte și ele o împărțire a membrilor lor într-un sistem zecimal. La Milet, înaintea introducerii sistemului de zece triburi, triburile gentilice erau împărțite pe hekatostyes. La Kos triburile gentilice aveau subdiviziuni numite „chiliastyes" și „enatai". Și la Herakleea Pontica, înaintea reformelor populare pomenite de Aineias Tacticus, cele trei triburi erau împărțite în cîte patru „hekatostyes"[25]. Contextul inscripției histriene care menționează pentecontarchiile nu se împotrivește unei asemenea interpretări: persoana cinstită prin decretul de care ne ocupăm, Aba a lui Hekataios al lui Euxenides, a făcut danii bănești diverselor categorii de asociații din cetate și a oferit un banchet cetățenilor din triburi, pe pentecontarchii, cu prilejul serbărilor religioase în cinstea Mamei Zeilor: τοῖς δὲ ἐν ταῖς φυλαῖς, κατὰ πεντηκονταρχίαν διανενεμημένοις, ἔτι μὴν καὶ ὑμνωδοῖς καὶ τέκτωσιν καὶ ἱεροπλατείταις καὶ ἡρακλειασταῖς οἰνοπόσιον (IV, 29—31).

Într-un context identic, într-o inscripție de la Dionysopolis deja menționată, persoana cinstită a făcut danii senatului, agoranomilor, hymnozilor și celor șapte triburi (IGB, I, 30): „...τῇ βουλῇ καὶ ἀγορανόμοις καὶ ταῖς ἑπτὰ φυλαῖς καὶ τοῖς ὑμνοῦσι τοὺς Σεβαστοὺς καὶ ἀγοραίοις, ἰατροῖς, παιδευταῖς" etc. triburi care nu puteau să fie altele decît cele gentilice cunoscute la Tomis și Odessos și pe care le vedem astfel participînd la viața publică a cetății[26]. Aceleași triburi trebuie să fi fost și cele ai căror membri s-au bucurat la Histria de dărnicia Abei a lui Hekataios[27]. Participarea lor activă la viața publică a cetății este confirmată și de alte documente: în lista evergeților histrieni care au contribuit la ajutorarea comunității după cea de a doua întemeiere a orașului — οἱ εὐεργέται μετὰ τὴν δευτέραν κτῖσιν τῆς πόλεως — cetățenii sînt grupați pe triburi, iar inscripția îi cinstește pe binefăcătorii unuia din cele șase triburi ale cetății — οἱ εὐεργέται τῆς φυλῆς... —, editorul inscrip-

[23] Em. Popescu, *The histrian decree for Aba*, Dacia, IV, 1960, p. 274—76.

[24] G. Busolt, *op. cit.*, I, p. 259—261.

[25] Milet: C. Roebuck, *loc. cit.*; Kos: G. Busolt, *op. cit.*, p. 258; aici, organizarea tribală gentilică a continuat să existe alături de diviziunile teritoriale în șapte „damoi". Cele trei triburi dorice erau împărțite în chiliastii și acestea, la rîndul lor, în „enatai" diviziuni cu caracter gentilic; Herakleea Pontica: v. D. M. Pippidi, *loc. cit.*, ; v. și G. Busolt, *op. cit.*, p. 261, nota 1.

[26] La Milet, de exemplu, beneficiarii unor asemenea danii sînt triburile teritoriale: A. Rehm, Didyma, II, 269, 3 și 270,8: ... καὶ ἑστιάσας] καθ' ἡμέραν τὰς ιβ' φυλάς.

[27] Triburile mai apar menționate la Histria cu un prilej asemănător, în inscripția în cinstea lui Aristagoras, fiul lui Apatourios (Syll.[4], 708, r. 23—24; apoi, într-un decret al triburilor, Istros, I, 1934, p. 123).

ției restituind aici numele tribului Boreis [28]. Este de presupus că au fost puse șase asemenea monumente în onoarea evergeților celor șase triburi. De asemenea, în inscripția efebilor de la Odessos, efebii sînt înșirați pe triburi, întocmai ca în listele de efebi din Atica, indiciu că acestea exercitau una din funcțiile demelor ateniene care se știe că întocmeau anual listele tinerilor care atingeau majoratul civil. Deși instituția efebiei nu mai reprezenta în epoca imperială sistemul de formare civică și militară a cetățeanului, ca la începuturile sale în epoca elenistică, ci a devenit o asociație sportivă și o școală de cultură generală rezervată tineretului păturilor înstărite, efebia și gymnaziul în cadrul căruia își desfășura activitatea au rămas elementele esențiale ale vieții publice grecești. Gymnaziul a devenit centrul religios și civic al polisului, centrul de educație a tineretului și unul din principalele locuri de reuniune a cetățenilor care participau la concursuri, serbări și ospețe religioase grupați pe triburi [29]. Strînsa legătură dintre activitatea în gymnaziu și împărțirea pe triburi a cetățenilor rezultă și dintr-o inscripție tomitană în care persoana cinstită a îndeplinit în același timp funcția de gymnaziarch și de phylarch [30]. Menționez că și în stadion locurile cetățenilor erau marcate pe triburi [31]. De aceea, amintirea triburilor gentilice în listele de efebi de la Odessos arată că acestea aveau un rol activ în viața socială a orașului și că ele nu se limitau la vagi funcții religioase. Exemplele aduse sînt destul de concludente în a arăta că triburile gentilice erau reprezentate în toate sectoarele vieții publice a cetăților de pe litoralul vestic al Mării Negre, la Histria, Tomis, Odessos, Dionysopolis și că nu este necesar să presupunem existența altor triburi teritoriale care să fi participat la magistraturi, în adunările poporului și în senat. Persistența pînă în epoca imperială a diviziunii în triburi gentilice a corpului cetățenesc a fost atestată și în alte cetăți grecești. La Epidaur Senatul era încă în secolul al II-lea împărțit în secțiuni pe triburi gentilice, iar lista celor căzuți în 146 era alcătuită după aceleași criterii. Importanță politică aveau triburile gentilice în sec. IV și III la Issa (o colonie a Syracuzei) și la Korkyra Melaina [32].

Este semnificativ că în timp ce în metropole împărțirea poporului pe triburi gentilice a fost înlocuită cu sistemul de reprezentare teritorială în cadrul unui proces îndelungat de democratizare a vieții politice, în unele colonii vechea formă de organizare a persistat pînă tîrziu în epoca imperială. Este probabil că aici tradițiile gentilice erau mai slabe și că structura acestor triburi cu nume mitice a fost deosebită de cea din metropole și că ele vor fi avut de la început și un caracter teritorial [33].

În concluzie, din documentele examinate a reieșit că la Tomis au existat în epoca imperială șapte triburi — șase gentilice și o creație nouă,

---

[28] D. M. Pippidi, *A doua întemeiere a Histriei*, în *Contribuții la istoria veche a României* [2], București, 1967, p. 534—546.

[29] V. Chr. Pelekidis, *Histoire de l'ephèbie attique*, 1962; P. M. Nilsson, *Die hellenistische Schule*, München, 1955; H. I. Marrou, *Histoire de l'éducation dans l'antiquité* [4], Paris, 1958.

[30] AEM, VI, 1882, p. 24, nr. 40.

[31] Cf. L. Robert, Bull. Ép., 1963, p. 169, nr. 234.

[32] V. G. Busolt, *op. cit.*, I, p. 258—262.

[33] În colonii, organizarea tribală și-a pierdut caracterul gentilic pe care-l avea în metropolă, cf. V. Ehrenberg, *Der Staat der Griechen*, I, Leipzig, 1957, p. 10—11; v. și G. Busolt, *op. cit.*, p. 132—133 și 262 cu nota 1.

tribul romanilor — întocmai ca la Odessos, Dionysopolis şi, probabil, Histria. Aceste triburi sînt singura diviziune a populaţiei lor cunoscută pînă acum, şi ele îndeplineau funcţii politice, întocmai ca triburile teritoriale din Grecia metropolitană. Concordanţa dintre subdiviziunile acestor cetăţi se datoreşte tradiţiilor şi originilor comune precum şi strînsei colaborări în cadrul *koinonului* pontic.

O altă contribuţie a acestor documente este constatarea organizării tribale de tradiţie milesiană a poporului din Dionysopolis. Incertitudinea originii acestei colonii, adeseori subliniată de cercetătorii moderni, pornea de la afirmaţia lui Pseudo-Skymnos, (751 — 52 — 57): (Διονυσόπολις) πρῶτον ὠνομάζετο Κρουνοὶ διὰ τὰς τῶν ἐγγὺς ὑδάτων ἐκρύσεις· ...Ἐν μεθορίοις δὲ τῆς Κροβύζων καὶ Σκυθῶν χώρας μιγάδας Ἕλληνας οἰκετὰς ἔχει. Inscripţiile destul de puţin numeroase descoperite la Dionysopolis nu au oferit pînă acum indicaţii clare privind originea şi populaţia acestei colonii — ceea ce l-a determinat pe G. Mihailov să includă în corpusul de inscripţii greceşti de la Dionysopolis şi o inscripţie în dialect doric (IGB, I, 29). Celelalte inscripţii descoperite aici sînt scrise în dialect ionic — de unde Chr. Danov presupunea că Dionysopolis ar fi fost o fundaţie milesiană, întocmai ca Apollonia, Odessos, Tomis şi Histria [34]. Atestarea triburilor milesiene la Dionysopolis este prima dovadă certă a originii milesiene a acestei cetăţi. Dar, asupra acestei probleme, care necesită o tratare mai amplă, vom reveni cu alt prilej.

LES TRIBUS GRECQUES DE TOMIS À L'ÉPOQUE ROMAINE

(RÉSUMÉ)

Dans deux inscriptions tomitaines éditées respectivement par Gr. Tocilescu (AEM, XIX, 1896, p. 99, n° 49) et G. Poenaru-Bordea (*Noi monumente epigrafice din Scythia Minor*, Constantza, 1964, p. 117, n° 2) on a reconnu, pour la première fois dans cette ville, le nom de la tribu des *Geleontes*. De la sorte, on dispose à Tomis de textes mentionnant la série tout entière des tribus milésiennes, attestée auparavant dans son intégralité seulement à Cyzique.

En dehors des six tribus milésiennes, l'inscription IGR I 648 fournit le nom d'une septième tribu — la φυλὴ Ῥωμαίων —, dont le nom a été interprété par I. Stoian comme étant la désignation grecque du *conuentus ciuium Romanorum* de Tomis. Or, une inscription découverte dernièrement à Varna (l'ancienne Odessos) nous ayant conservé un catalogue d'éphèbes où la mention d'une « tribu des Romains » apparaît conjointement à celle des six tribus traditionnelles — οἵδε εἰσὶν Ἑρμεῖς τῶν φυλῶν· Ὀλυμπῶν, Βορέων, Ῥωμαίων, Γελεόντων, Ἀργαδέων, Αἰγικορέων, Ὁπλήτων —, il semble évident que la φυλὴ Ῥωμαίων de Tomis doive désormais être interprétée comme une vraie tribu de la métropole du Pont, créée à l'époque impériale.

[34] V. R. Vulpe, *Hist. Anc. Dobroudja*, Bucureşti, 1938, p. 64; L. Robert, Rev. Phil., 1959, p. 199 şi nota 6; Chr. Danov, RE, Suppl. IX, 1962, s.v. *Pontos Euxeinos*, col. 1077—1078; E. Brandis, RE, V, 1905, art. *Dionysopolis*, col. 1008—1009.

Suivent des considérations sur le rôle de ces tribus dans la vie publique de la cité, d'où il ressort que les colonies fondées par les Milésiens sur la côte occidentale de la mer Noire n'ont pas connu une autre division du corps civique en dehors de celle, originaire, en tribus gentilices qui, dans ces villes, accomplissaient vraisemblablement les mêmes fonctions politiques et administratives que les tribus territoriales des cités grecques gouvernées démocratiquement.

Dans le même ordre d'idée, l'inscription de Dionysopolis IGB I 30, qui mentionne une donation faite aux *sept* tribus de la ville (αἱ ἑπτὰ φυλαί), permet de supposer que, sous ce rapport encore, celle-ci ne différait guère des autres cités ioniennes de la côte thrace — Histria, Tomis, Odessos —, ce qui, par ailleurs, constitue la première preuve indiscutable de l'origine milésienne de cette colonie.

GUVERNATOR NECUNOSCUT AL MOESIEI INFERIOARE ÎNTR-O INSCRIPȚIE DIN CALLATIS

DE

D. M. PIPPIDI

O dedicație fragmentară din Muzeul Eforie merită să rețină atenția cercetătorului prin problemele pe care le pune, dacă nu prin încheierile pe care le îndreptățește. E vorba de o placă de marmură ruptă la stînga, jos și mai puțin la dreapta, unde cadrul care înconjoară cîmpul scris e distrus la înălțimea rîndului 5, fără ca textul să fi avut de suferit [1].

În ciuda marilor lacune de la începutul primelor trei rînduri, întregirea acestora nu prezintă dificultăți. Nu același e cazul rîndului 4, redus la cîteva litere, și unde ceea ce s-a pierdut nu-i altceva decît numele unui legat imperial a cărui identitate — pentru motive ce se vor vedea — e departe de a fi lesnicioasă.

În privința caracterului documentului, situația e limpede. Cu multă certitudine ne găsim în fața unei inscripții menite să cinstească — în același timp cu un împărat al cărui *cognomen* puțin comun îl face ușor de recunoscut — pe guvernatorul în funcție al Moesiei Inferioare și, poate, unele autorități locale [2]. Firește, explicația acestei manifestări de lealism ne scapă, ca și personalitatea dedicantului. Dacă sînt multe șanse să fie vorba de un individ (preot, magistrat sau simplu particular), exclus nu-i nici ca inițiativa să fi venit din partea unei comunități sau a oricărei alte forme de asociație, civilă sau religioasă.

Considerațiile ce precedă ne permit să întrevedem schema de care textul mutilat se apropie și, în felul acesta, să-i încercăm întregirea pornind de la un formular cunoscut. Asemenea mărturisiri de credință față de un împărat (sau de colaboratorii săi apropiați) încep de cele mai multe ori cu cuvintele: Ὑπὲρ τῆς τοῦ κυρίου αὐτοκράτορος τύχης — și e tocmai ceea ce mi se pare a reieși din primele trei rînduri ale fragmentului nostru, unde, fără teamă de a mă înșela, cred a putea citi:

[Ὑπὲρ τῆς τοῦ κυρίου αὐτοκράτορος Μάρκου] Αὐρηλίου Κομό-
[δου Σεβαστοῦ τύχης τε καὶ αἰωνίου διαμ]ονῆς καὶ τοῦ σύν-
[παντος αὐτοῦ οἴκου, καὶ ὑπὲρ τῆς τοῦ κρ]ατίστου ὑπατικοῦ...

[1] Dimensiuni în centimetri: 31,5 × 32 × 3; înălțimea literelor: 35—45 mm. În ultimul moment aflu că fragmentul a fost transferat la Muzeul Regional al Dobrogei, Secția arheologică, unde se păstrează sub numărul de inventar 15.951.

[2] Vezi dedicația din Histria reprodusă mai jos p. 128 și n. 8.

Cu privire la textul astfel întregit se impun două observaţii. Una priveşte numele cel mic al împăratului onorat, cealaltă ortografia *cognomen*-ului pe care-l poartă. Cînd e vorba de *praenomen*, se ştie că marea majoritate a izvoarelor numesc pe fiul lui Marcus Aurelius, după urcarea sa pe tron, *Marcus* [3]. Nu lipsesc, e adevărat, documente epigrafice care-l numesc *Lucius* (ca fragmentul de dedicaţie descoperit la sfîrşitul secolului trecut la Mangalia, curînd după aceea editat de Tocilescu [4]), dar în asemenea cazuri e vorba fie de inscripţii anterioare anului 180, fie de inadvertenţe din partea unor provinciali neinformaţi de noile rînduieli stabilite în Capitală [5]. Cît priveşte ortografia supranumelui — în textul nostru *Comodus* —, ar fi de bună seamă greşit s-o considerăm ca o neatenţie a lapicidului. Spre convingere, n-avem decît să deschidem *Corpus*-ul inscripţiilor greceşti din Bulgaria, unde exemplele acestei grafii abundă [6]. Aşa stînd lucrurile, ar fi desigur exagerat să căutăm a corecta piatra, şi e motivul pentru care prefer să scriu KOMO[ΔOΥ], respectînd o deprindere destul de răspîndită în regiunile trace ale Imperiului [7].

Revenind la formularul invocat înainte, trebuie să observ că asemenea inscripţii ni s-au păstrat în număr mare, ceea ce mă dispensează de a cita mai multe exemple. Menţionez totuşi dedicaţia descoperită la Histria în 1949 şi publicată în 1954 [8], în care asociaţia închinătorilor vîrstnici ai lui Dionysos (σπεῖρα Διονυσιαστῶν πρεσβυτέρων) îşi manifestă devotamentul pentru Elagabal, pentru Iulia Maesa, pentru prefecţii pretoriului, pentru Senat şi oştile imperiale, — fără a uita pe guvernatorul din acel moment al Moesiei, Titus Flavius Nouius Rufus, nici Sfatul şi Poporul cetăţii milesiene :

2 Ὑπὲρ τῆς τοῦ κυρίου αὐτοκράτορος Μ. [Αὐρ. Ἀντωνείνο]υ Σεβαστοῦ
Εὐσεβοῦς Εὐτυχοῦς τύχης καὶ Ἰούλία[ς Σεβαστῆς Μητρ]ὸς κάστρων
4 καὶ τῶν κρατίστων ἐπάρχων τοῦ κυρίο<υ> Α[ὐτοκράτορος] Οὐαλερίου
Κωμάζοντος καὶ Ἰουλίου Φλαβιανοῦ κ[αὶ ἱερᾶς συγ]κλήτου καὶ ἱε-
6 ρῶν στρατευμάτων καὶ ὑπὲρ τοῦ διέπο[ντος τ]ὴν ἐπάρχειανύ-
πατικοῦ Τ. Φλα. Νοουίου Ῥούφου καὶ βο[υλῆς] καὶ δήμου τῆς
8 λαμπροτάτης Ἰστριηνῶν πόλεως . . .

Cum e uşor de văzut, redactorii celor două documente aveau sub ochi acelaşi model. Astfel, fără a pretinde să reconstituim inscripţia pînă la sfîrşit, ne putem încumeta să ghicim măcar conţinutul rîndului 4, pornind de la puţinele litere pe care le mai putem recunoaşte.

În această privinţă sînt de făcut mai multe observaţii, începînd cu aceea că, ruptura de la începutul rîndului urmînd în chip vizibil dîra

---

[3] PIR [2] I (Berlin, 1933), p. 301, nr. 1482.

[4] AEM, VIII, 1884, p. 3, nr. 5 : Λουκίῳ Α[ὐρη]λίῳ [Κομμ]όδῳ. În inscripţia din Serdica, IGB IV 1902, *praenomen*-ul Lucius a fost corect restituit de editor, dat fiind că e vorba de un document anterior morţii lui Marcus Aurelius.

[5] CIL III 14370[2] (Kipfenberg).

[6] Vezi, cu titlu de exemple, IGB II 781 (Pliska) şi III 881 (Philippopolis).

[7] Cf. şi G. Mihailov, *La langue des inscriptions grecques en Bulgarie*, Sofia, 1943, p. 80 şi urm., cu privire la redarea consoanelor geminate latine în textele epigrafice greceşti din regiunile trace.

[8] *Histria I* (Bucureşti, 1954), p. 533, nr. 17, reluat în *Epigraphische Beiträge zur Geschichte Histrias in hellenistischer und römischer Zeit*, Berlin, 1962, p. 162, nr. 4.

unei haste înclinate spre stînga, litera distrusă în acest loc n-a putut fi decît triunghiulară. Pentru motive lesne de înţeles neputînd fi vorba de un Δ, nici de un Λ (şi el anevoie de combinat cu silaba următoare), trebuie să reţinem că ceea ce s-a pierdut în acest loc e un *alpha*, de unde concluzia că numele guvernatorului căzut în rîndul 3 sfîrşea în -AKOϒ, desinenţă din toate punctele de vedere corectă şi proprie foarte multor *cognomina* romane din epoca imperială.

O altă observaţie care se impune priveşte ultima literă a rîndului, pe jumătate distrusă, dar uşor de recunoscut: e vorba de un *theta*, a cărui bară transversală nu se distinge uşor pe fotografie, dar se observă bine pe piatră. Această constatare înlătură ultima ezitare cu privire la litera triunghiulară de după ϒ, a cărei bază e întrucîtva vătămată dar care n-a putut fi decît Δ. Cuvîntul astfel întrevăzut se potriveşte cu înţelesul şi cu topica frazei avute în vedere: e ΔΙΑΘ[ΕΣΙΣ], nu o dată folosit în dedicaţiile pentru suverani sau guvernatori cărora li se urează o dispoziţie fericită sau o activitate prosperă şi care — la locul unde figurează în fragmentul nostru, la genitiv — urma nemijlocit după numele consularului necunoscut.

Cu privire la acesta, primul lucru pe care trebuie să-l reţinem e că numele-i întreg trebuie să fi ocupat cea mai mare parte a rîndului 4. În al doilea rînd, că trebuie să-şi fi exercitat mandatul între 180 şi 193. În sfîrşit — ţinînd seamă de faptul că inscripţia provine cu multă probabilitate din Callatis [9] — că provincia unde-şi desfăşura activitatea n-a putut fi decît Moesia Inferioară.

Din păcate, pentru întreaga domnie a lui Commodus *fasti* celor două Moesii nu ne oferă decît pagini albe. În cazul uneia, nu cunoaştem nici un nume de guvernator între Pertinax şi Pompeianus (aproximativ 175—196); în cazul celeilalte, nici un nume între Pertinax şi P. Septimius Geta, cu alte cuvinte între ultimul an al domniei lui Marcu-Aureliu şi primul an al domniei lui Septimius Severus. La prima vedere, s-ar părea că această lipsă de ştiri ne oferă o oarecare uşurinţă de mişcare între 17 martie 180 şi 1 ianuarie 193. În realitate, nu face decît să ne îngreuneze sarcina, în măsura în care ne obligă să considerăm ca legaţi posibili un mai mare număr de consulari ale căror cariere nu le exclud prezenţa la Dunărea-de-jos de-a lungul celor doisprezece ani şi zece luni de domnie a lui Commodus.

În această ordine de idei, un ajutor preţios ne vine de la desinenţa abia menţionată -AKOϒ, mulţumită căreia investigaţia poate fi restrînsă numai la foştii consuli ai anilor 160—185 purtători ai unui *cognomen* sfîrşind în -ACUS (eventual în -ACCUS). Numărul persoanelor ce îndeplinesc această condiţie nu-i însă prea mare, astfel încît — după ştergerea din listă a numelor lui C. Calpurnius Flaccus, contemporan cu Hadrian şi Antoninus Pius [10], şi C. Bellicius Flaccus Torquatus, abia mai tînăr decît primul [11]; după înlăturarea — ca puţin probabilă — a persoanei lui C. Iulius Flaccus Aelianus (despre care singurul lucru ştiut

[9] Mai jos p. 132 şi n. 25.

[10] PIR² II (Berlin, 1936), p. 52, nr. 268; A. Degrassi, *I Fasti consolari dell'Impero Romano*, Roma, 1952, p. 162.

[11] Consul ordinar în 143, în tovărăşia lui Herodes Atticus: PIR² I, p. 361, nr. 99 (cf. p. 363, nr. 104); Degrassi, *Fasti consolari*, p. 40.

e că ar fi exercitat consulatul înainte de 198 [12]), sîntem inevitabil aduşi să ne concentrăm atenţia asupra lui Q. Volusius Flaccus Cornelianus, consul ordinar în 174, precum şi asupra unui suffect din acelaşi an, viitorul împărat P. Helvius Pertinax.

În privinţa celui din urmă, abia dacă trebuie să mai amintesc că trecerea la administraţia celor două Moesii, ca şi comandamentul exercitat în Dacia se situează *înaintea* domniei lui Commodus, de vreme ce numirea lui ca legat al Syriei e atestată încă sub Marcu-Aureliu [13].

Rămîne, deci, Q. Volusius Flaccus Cornelianus, a cărui existenţă ni-i abia cunoscută şi în privinţa căruia — în afara faptului de a fi fost consul în 174, în tovărăşia lui L. Aurelius Gallus [14] — sîntem cu totul lipsiţi de ştiri despre etapele carierei ca şi despre cronologia ei [15]. În aceste condiţii, fără să fie cu desăvîrşire exclusă, presupunerea că ar fi administrat Moesia sub Commodus e puţin probabilă, ba chiar arbitrară, dacă ne gîndim că — în ciuda tendinţei manifestate în limba greacă de a înlocui consoanele geminate latine prin consoane simple, mai ales între vocale [16] —, în inscripţii un nume ca Flaccus e de cele mai multe ori corect transcris Φλάκκος [17]. Concluzia ar fi că, în dedicaţia pe care-o comentăm, desinenţa -ΑΚΟΣ (-ΑΚΟΥ) ar putea *eventual* să se refere la un Flaccus (fără a exclude pe Volusius Flaccus însuşi [18]), dar că — privită cu luare aminte — ipoteza apare cu totul neverosimilă.

Osebit de consularii domniei lui Marcus Aurelius bănuiţi de a fi îndeplinit o misiune în Moesia înainte de a trece la conducerea Britanniei sau a Spaniei Citerior (potrivit unei scheme de avansare ale cărei reguli au fost de curînd desprinse din documentele vremii [19]), mai trebuie luaţi în consideraţie un număr oarecare de senatori ale căror cariere ne sînt în parte necunoscute, dar în privinţa cărora se poate face presupunerea că au dobîndit consulatul la datele prescrise de lege. Firește, o asemenea cercetare ar risca să devină repede fastidioasă, dacă — pentru a ne uşura alegerea şi a o orienta totodată — n-am avea la dispoziţie o indicaţie atît de binevenită ca terminaţia *cognomen*-ului necunoscut, de care a mai fost vorba dar la care trebuie acum să ne întoarcem.

Se întîmplă într-adevăr că, dintre persoanele de rang senatorial trăitoare în ultima treime a secolului al II-lea şi purtînd un *cognomen*

---

[12] RE X (1917), col. 588, nr. 233 (Hohl); G. Barbieri, *L'Albo senatorio da Settimio Severo a Carino*, Roma, 1952, p. 71, nr. 293.

[13] SHA, *Vita Pert.*, 2, 10: „Cassiano motu composito e Syria ad Danuvii tutelam profectus est atque inde Moesiae utriusque, mox Daciae regimen accepit, bene gestis his provinciis Syriam meruit". Cf. A. Stein, *Die Legaten von Moesien*, Budapest, 1940, p. 80—81; *Die Reichsbeamten von Dazien*, Budapest, 1944, p. 48. În legătură cu primele trepte ale carierei lui Pertinax, anterioare intrării sale în Senat, vezi şi H.-G. Pflaum, *Les carrières procuratoriennes équestres dans le Haut-Empire romain*. Paris, 1960, I, p. 451—454 (nr. 179).

[14] Degrassi, *Fasti consolari*, p. 49.

[15] Tot ce se poate spune în această privinţă e că, cu multă probabilitate, făcea parte dintr-o familie senatorială: PIR² I, p. 313, nr. 1516.

[16] Cf. G. Mihailov, citat mai sus p. 128, n. 7.

[17] Un exemplu oferit de hazardul unei lecturi recente: IGR IV 860 (cu îndreptările lui L. Robert, în volumul *Laodicée du Lycos. Le Nymphée*, Paris-Québec, 1969, p. 265).

[18] În această ordine de idei, nu trebuie uitat nici faptul că cele *tria nomina* ale lui Volusius abia ajung să umple o lacună care, după pilda rîndurilor 1—3, trebuie să fi numărat între 22 şi 24 de litere.

[19] Jenő Fitz, *Die Laufbahn der Statthalter in der römischen Provinz Moesia Inferior*, Weimar, 1966, p. 55 urm.

terminat la genitiv în -ΑΚΟΥ, una se impune cu precădere atenţiei noastre, ale cărei caracteristici ne-o înfăţişează ca pe un posibil guvernator al Moesiei sub Commodus. E vorba de C. Pantuleius Graptiacus, despre care avem ştiri că a guvernat Tracia ca legat pretorian sub Marcu-Aureliu, şi mai precis în 172 [20]. După încheierea acestei misiuni i se pierde urma, aşa fel că nu numai nu-i cunoaştem anul consulatului, dar, riguros vorbind, n-avem măcar certitudinea că ar fi ajuns să exercite magistratura supremă. În aceste condiţii, poate că s-ar cuveni să ne oprim de la speculaţii privind viaţa-i ulterioară, sau să ne rezervăm judecata, dacă fragmentul de inscripţie pe care-l comentăm n-ar veni să ne ofere — o dată cu indicii certe pentru întregirea rîndului 4 — posibilitatea de a întrevedea fie şi numai o etapă nouă din cariera personajului în discuţie.

Îmi dau bine seama că argumentul e departe de a fi decisiv, în sensul că desinenţa potrivită pentru Graptiacus s-ar mai potrivi poate şi altor senatori din aceeaşi epocă şi de acelaşi rang, ale căror activităţi şi chiar existenţe ne sînt astăzi necunoscute. Dar, în aşteptarea documentelor în măsură să ne îmbogăţească cunoştinţele în materie, n-avem oare dreptul — şi chiar datoria — să punem la contribuţie documentele actualmente disponibile? Iar dacă, în cazul ce ne reţine atenţia, numele şi persoana lui Graptiacus permit o înţelegere mulţumitoare a dedicaţiei callatiene, n-am da oare dovadă de hipercriticism aşteptînd — pentru a încerca o întregire a textului — ca prosopografia epocii Antoninilor să fi realizat progrese ce se vor lăsa probabil multă vreme aşteptate?

Aşa stînd lucrurile, decît să renunţ la unica reconstituire a faptelor astăzi posibilă, în nădejdea revelaţiilor pe care ni le-ar putea aduce o descoperire viitoare, prefer să trec la examenul ipotezei potrivit căreia, după întoarcerea din Tracia şi exerciţiul unui consulat a cărui obţinere n-a putut întîmpina în mod normal piedici de vreun fel [21], Pantuleius Graptiacus ar fi fost chemat să administreze Moesia Inferioară, fie în ultimii ani ai domniei lui Marcu-Aureliu, fie — mai probabil — în prima jumătate a domniei lui Commodus. În primul caz, s-ar fi găsit în fruntea provinciei la urcarea pe tron a acestuia, ceea ce explică întrucîtva momentul ales pentru săparea dedicaţiei; în celălalt, un mai lung interval între misiunea din Tracia şi cea din Moesia ar oferi o margine de timp suficientă nu numai pentru promovarea la consulat, dar şi pentru numirea — după consulat — la administraţia provinciei de la gurile Dunării.

Dintr-un punct de vedere strict epigrafic, conjectura [ΓΑΙΟΥ ΠΑΝΤΟΥΛΕΙΟΥ ΓΡΑΠΤΙ]ΑΚΟΥ nu prezintă nici o dificultate, dat fiind că lungimea mijlocie a rîndurilor de început ale dedicaţiei, cu întregirile propuse, variază între 43 şi 46 litere şi că, în cazul rîndului 4, pe lîngă cele *tria nomina* ale guvernatorului, ni s-a părut a recunoaşte cuvîntul ΔΙΑΘ[ΕΣΕΩΣ], cu multă probabilitate urmat de ΚΑΙ. La rîndul ei, copula ne obligă să ne gîndim fie la o expresie de caracterizare a per-

[20] Cf., la interval de patruzeci de ani, încheierile concordante ale lui A. Stein, *Römische Reichsbeamte der Provinz Thracia*, Sarajevo, 1920, p. 30—31, şi Georgi Mihailov, în IGB III, p. 23.

[21] Stein, *Römische Reichsbeamte der Provinz Thracia*, p. 92 urm., relevă cu dreptate împrejurarea că mai mulţi guvernatori pretorieni ai Traciei din secolul al II-lea au primit consulatul îndată după întoarcerea la Roma, unii chiar în lipsă, în timp ce-şi îndeplineau feluritele misiuni provinciale.

soanei legatului sau a guvernării lui, fie la invocarea uneia sau mai multor autorităţi locale, a căror înşirare — la genitiv — a putut urma nemijlocit după numele guvernatorului. Nu-i greu de văzut, într-adevăr, că frazeologia inscripţiei e de un tip deosebit de sobru pentru vremea cînd a fost concepută şi că lipsa epitetelor onorifice pentru împărat şi familia lui ne dă dreptul să credem că la fel vor fi stat lucrurile şi pentru trimisul său la Dunăre. După KAI, la sfîrşitul rîndului 4, propun deci să se citească ΒΟΥΛΑΣ (ceea ce ridică lungimea rîndului la 44 de semne), iar la începutul rîndului 5, urmarea firească a formulei aşteptate: ΚΑΙ ΔΑΜΟΥ ΚΑΛΛΑΤΙΑΝΩΝ.

Opresc aci conjecturile, dar înainte de a pune capăt acestei note aş vrea să previn o eventuală obiecţie privind provenienţa dedicaţiei şi deci posibilitatea ca guvernatorul necunoscut — oricare ar fi fost el — să fi administrat Tracia, şi nu Moesia Inferioară. La aceasta se poate răspunde fără zăbavă că menţiunea lui Commodus în primul rînd al textului exclude posibilitatea ca inscripţia să dateze din anii cînd Graptiacus administra Tracia, cu alte cuvinte 172—173. De altă parte, titlul ὑπατικός atribuit legatului necunoscut dovedeşte că provincia de el condusă nu era o provincie pretoriană, ci consulară, ca Moesia Inferioară. În această ordine de idei, nu se poate trece cu vederea, e adevărat, împrejurarea că cel puţin doi guvernatori ai Traciei poartă în documente titlul ὑπατικός[22]. Dar această anomalie a fost bine explicată de Stein, care a arătat că în secolul al III-lea, şi chiar în vremea Antoninilor, legaţii imperiali ai mai multor provincii pretoriene au îmbrăcat magistratura supremă fie îndată după expirarea mandatului provincial, fie *în timpul misiunii* respective[23]. Astfel, fie şi numai în teorie, s-ar putea presupune că Graptiacus şi-a primit consulatul — şi deci şi titlul ὑπατικός — în timpul petrecut în Tracia, dacă documentele care ne-au păstrat ecoul trecerii lui la administraţia acestei provincii nu i-ar da, fără excepţie, titluri care trădează calitatea-i de *pretorian*[24].

Aşa stînd lucrurile, trebuie să admitem că orice posibilitate de a lega fragmentul nostru de prezenţa lui Pantuleius în Tracia e exclusă. În schimb, cum socot a o fi lăsat să se înţeleagă, datarea dedicaţiei din anii activităţii lui în Moesia, sub domnia lui Commodus, nu numai că nu ridică dificultăţi, dar se şi potriveşte cu ceea ce ştim despre provenienţa inscripţiei, multă vreme în posesia doctorului Slobozianu şi, deci, cu multă probabilitate, achiziţionată în Mangalia sau în satele din împrejurimi, de unde vin cele mai multe „antichităţi" altădată în această importantă colecţie[25].

---

[22] P. Aelius Severianus Maximus (AEM, VIII, 1884, p. 217, nr. 43 = IGR I 794); Q. Atrius Clonius: IGB III 907, 908.

[23] Mai sus nota 21 şi, în cartea în mai multe rînduri citată a lui Stein, *Reichsbeamte der Provinz Thracia*, exemplele înşirate la p. 92, n. 1.

[24] IGB III 878: ἡγουμένου τοῦ ἔθνους; 1691: ἡγε[μ]ονεύον[τος τῆς κτλ.]

[25] Inventarul muzeului Eforie (format în cea mai mare parte din colecţia Slobozianu) dă ca loc de proveniență a inscripţiei Mangalia. Despre alte documente epigrafice strînse ani de-a rîndul de doctorul Slobozianu în teritoriul callatian, vezi I. I. Russu, în Dacia, n.s., I, 1957, p. 179, n. 1, precum şi notiţa necrologică scrisă de Em. Popescu în Studii şi cercetări de istorie veche, XIII, 1962, p. 485—486.

În încheiere, îmi îngădui să transcriu fragmentul studiat, cu întregirile propuse :

[Ὑπὲρ τῆς τοῦ κυρίου αὐτοκράτορος Μάρκου] Αὐρηλίου Κομό-
[δου Σεβαστοῦ τύχης τε καὶ αἰωνίου διαμ]ονῆς καὶ τοῦ σύν-
[παντος αὐτοῦ οἴκου καὶ ὑπὲρ τῆς τοῦ κρ]ατίστου ὑπατικοῦ
[Γαίου Παντουλείου Γραπτι]ακοῦ διαθ[έσεως καὶ βουλᾶς]
[καὶ δάμου Καλλατιανῶν [26] . . . . .]

LÉGAT INCONNU DE LA MÉSIE INFÉRIEURE DANS UNE INSCRIPTION DE CALLATIS

(RÉSUMÉ)

Une dédicace fragmentaire de Callatis (aujourd'hui au Musée archéologique de Constantza) nous ayant conservé le souvenir d'un gouverneur de la Mésie Inférieure dont le *cognomen* — au génitif — finissait en -ΑΚΟΥ, on cherche à préciser son identité, en tenant compte du fait que l'empereur en l'honneur de qui l'inscription a été gravée et dont le nom est mentionné à la première ligne du texte était sûrement Commode.

Les fastes de ce règne ne nous ayant conservé le souvenir d'aucun légat de la province des Bouches du Danube et la prosopographie du dernier tiers du IIe siècle ne nous offrant non plus d'indication faite pour éclairer le petit problème qu'on s'est proposé de résoudre, l'auteur estime que jusqu'à nouvelle découverte on est autorisé à supposer que l'inconnu en question pourrait être C. Pantuleius Graptiacus, légat prétorien de la Thrace sous Marc Aurèle, vraisemblablement consul entre 173—180 et, pour autant qu'on en puisse juger, sur la foi de notre inscription, légat consulaire de la Mésie dans la première moitié du règne de Commode.

[26] Abia dacă mai trebuie să amintesc că, începînd din epoca elenistică, limba inscripțiilor din Callatis e κοινή , dar că fonetismul dorian se menține pînă-n perioada romană în expresiile „făcute" și mai ales în documentele oficiale. Cf., cu titlu de exemple, SEG I 327 (de completat cu fragmentul publicat de mine în Studii clasice, VIII, 1966, p. 239—240) și decretul în cinstea lui Isagoras fiul lui Iatrocles, editat de I. I. Russu în Dacia, n.s., I, 1957, p. 179 urm.

ANCORA SU DUE SCULTURE DEL DEPOSITO DI COSTANZA: GLYCON, LA TYCHE DI TOMIS

DI

GABRIELLA BORDENACHE

Ai pezzi piú notevoli del deposito di sculture votive scoperto a Costanza nella primavera del 1963 ho dedicato uno studio cinque anni fa, su questa stessa rivista [1]. Vorrei tornare ora su due di essi — il grande serpente e la dea diademata e velata -- per completamenti, precisazioni, e forse nuovi elementi di discussione, tanto piú che sono stati inclusi nel catalogo di quell'importante manifestazione culturale che è stata la recente Esposizione di Köln [2], pur senza esservi esposti, e presentati in maniera che direi per lo meno sorprendente.

Per il grande serpente (fig. 1), battezzato nel catalogo dell'Esposizione quale „Statue eines Fabelwesens in Gestalt einer Schlange" [3] basterà un semplice richiamo: è certo infatti che si tratta di Glycon, l'unico serpente della ricchissima tradizione figurata del mondo greco-romano che abbia un aspetto ibrido, di *monstrum* nel senso classico della parola — un immenso corpo serpentino e una testa „che somiglia in certo qual modo a una testa umana"; ibrido, perché artificialmente creato. La „certezza" non conviene ai nostri studi, ma mai come in questo caso un'esegesi è sostenuta da piú validi argomenti: una fonte letteraria di prima mano come il trattato di Luciano — Ἀλέξανδρος ἢ ψευδόμαντις — nel quale lo scrittore di Samosata svela con ricchezza di particolari e il suo ben noto spirito caustico la grossolana mistificazione della reincarnazione di Asclepio. Una fonte unica, diretta, che non estrae faticosamente materiale da scritti anteriori, ma narra cose viste e quindi è in grado di offrirci tutti i dati possibili di carattere storico, topografico ed ideologico. Poi le monete stesse di Abonotichos, epicentro del nuovo culto, con l'immagine del serpente famoso e la leggenda ΓΛΥΚΩΝ. La scultura tomi-

---

[1] G. Bordenache, *Contributi per una storia dei culti e dell'arte nella Tomi di età romana*, Studii clasice VI, 1964, p. 155 ss (ivi precedente bibliografia). A questo studio rimando per tutti i problemi che qui vengono appena sfiorati.

[2] *Römer in Rumänien* (Ausstellung des Römisch-Germanischen Museums Köln und des Historischen Museums Cluj 1969) p. 201–202 No F 44, F 45.

[3] *L.c.* p. 202 F 45 Tav. 62. Alla fine della scheda si propongono altre interpretazioni (senza citare gli autori) quali: 1. *Agathodaimon*; 2. il serpente di Asclepio; 3. il dacio Dracon (?); 4. il dio-serpente ellenistico (sic!) Glycon.

StCl. XII, 1970, p. 135–138, Bucureşti

tana che si può considerare la prima delle immagini di culto che, a detta di Luciano, erano innumerevoli, corrisponde perfettamente ai dati della documentazione letteraria e numismatica; e quale prima immagine a grande scala ci permette di cogliere in tutti i particolari lo strano aspetto del nuovo dio, aiutandoci anche a leggere con precisione l'immagine delle monete citate, tutte in cattivo stato di conservazione, dunque sin dall'inizio interpretate e descritte con una certa oscillazione e incertezza.

Secondo le informazioni di Luciano, Glycon ebbe l'area di massima diffusione nelle contrade circumpontiche dalle quali irradiò verso i paesi danubiani e il resto del mondo antico. La scoperta di una sua immagine di culto a Tomis ribadisce anche questa informazione, confermando quanto era già noto dalla documentazione epigrafica e figurativa: gli stretti legami tra le città della costa dobrugiana del Mar Nero, specialmente Tomis, e le regioni settentrionali dell'Asia anteriore. Aggiungo che piú accurate ricerche nella monetazione di Tomis e di Callatis (fig. 2) mi hanno permesso di identificare, sul rovescio di monete di Settimio e Alessandro Severo, l'immagine del famoso serpente-oracolo — indubbio segno di un culto organizzato [4].

Cosí Glykon, caduto in oblio dopo le accese discussioni degli studiosi degli ultimi decenni del sec. XIX — i quali avevano lungamente dissertato sul disordine delle idee che, in epoca antonina, aveva turbato il mondo romano, dando vita ai più incredibili culti e precipitando il discredito della religione pagana — è tornato alla luce della ribalta. Una piccola scultura bronzea, apparsa recentemente nell'agorà di Atene [5], ci conferma quanto ampia fosse la sua sfera d'influenza, sin nel cuore della vecchia Grecia.

L'altro pezzo su cui intendo tornare è la statua di dea velata e diademata con scettro e cornucopia, un piccolo e barbuto Tritone ai suoi piedi (fig. 3): questo personaggio, apparentemente secondario per le sue proporzioni ridotte, attira invece l'attenzione per i suoi vistosi simboli — prora di nave, alberello allusivo alle profondità marine e soprattutto la pesante corona murale. Il gruppo era noto, sinora, soltanto per il tramite dell'immagine compendiaria che appare su una serie di monete tomitane da Settimio Severo a Filippo Iunior [6]. Con notevoli varianti però. Cioè la dea, pur con una diversa distribuzione del panneggio, è costantemente rappresentata con cornucopia, scettro ed alta corona (calathos o corona turrita) mentre il genio marino rappresentato ai suoi piedi — ora a destra, ora a sinistra — non solo è diverso, ma è nettamente personaggio secondario: cioè egli è sempre calpestato dalla dea, non sostiene nessun attributo ed è sempre contraddistinto dalle tenaglie di un grande crostaceo che s'innalzano come corna sul suo capo irsuto.

I primi tentativi esegetici che risalgono agli ultimi decenni del sec. XIX — naturalmente limitati alla stretta cerchia dei numismati — si

---

[4] Pick-Regling, *Die Münzen von Dakien und Moesien* I, 1, 311: sul dritto l'effigie e il nome di Settimio Severo. Il Pick tuttavia non ha osservato che il serpente ha una lunga chioma umana.

[5] D. Burr Thompson, *Miniature Sculpture from the Athenian Agora*, fig. 79.

[6] Pick-Regling, *o.c.* I, 2, 2761, 2897–99, 2949–51, 3246–52, 3351–52, 3365, 3481–89, 3570, 3613 Tav. III, 5, 17, 19, 20, 22; cfr. G. Bordenache *l.s.c.*, fig. 18.

erano giustamente aggirati intorno all'idea di una personificazione della città di Tomis. Però la didascalia scelta dal Pick per il tipo monetario in questione — *Fortuna und Pontos* — che univa improvvidamente il nome latino di Fortuna a quello greco di Pontos (il Mar Nero? il mitico Pontos?) rimaneva generica, vaga, quanto mai impropria a esprimere una delle numerose città che si affacciano sul Ponto Eusino. L'autorità del Pick ha indotto tuttavia i primi editori del deposito di Costanza ad accettare la strana didascalia e con questa stessa didascalia la statua è presentata nel Museo di Costanza e nel citato Catalogo dell'Esposizione di Colonia.

Nello studio già menzionato mi sono precipuamente occupata del tipo divino scelto dal creatore del gruppo per esprimere la grande città marinara; ho tentato di dimostrare che la cornucopia non deve necessariamente concentrare la nostra attenzione sull'idea-base di una Tyche; mentre tutta una serie di elementi importanti fa piuttosto pensare ad Afrodite nell'accezione di Ποντία, Πελάγια — protettrice del mare e dei marinai. Mi riferivo al diadema lunato, all'alto scettro, alla veste velificante, allo sguardo perduto verso il largo, soprattutto alla presenza del Tritone con lo sguardo alzato pateticamente verso la dea, dunque ad essa intimamente legato. D'altra parte anche il panneggio non è quello tipico per le Tychai greco-romane, delle quali la stessa Tomis ci ha restituito un esemplare in ottime condizioni, il capo cinto da corona murale [7]. Ora non so se la mia ipotesi sia giusta o no; in ogni caso ritorno sull'argomento per una necessaria precisazione: cioè, qualunque sia la divinità che ha ispirato questo gruppo — Tyche o piuttosto Afrodite Marina — esso è stato creato per simbolizzare la città di Tomis, come hanno giustamente postulato gli studiosi del sec. XIX per l'immagine monetale. Il gruppo infatti appare sulle monete tomitane e solo sulle monete tomitane, mentre non trova confronti tipologici nel ricco repertorio iconografico della statuaria votiva greco-romana.

È naturale che Tomis, una volta raggiunta la massima floridezza economica — nel corso del II secolo — abbia voluto essere simbolicamente rappresentata, come tante altre città dell'impero, secondo una tradizione che risale agli inizi dell'epoca ellenistica, con la Tyche di Antiochia; e nella serie a noi nota di personificazioni di città o province ben s'inserisce la nostra statua di dea con scettro, cornucopia e corona, databile agli inizi dell'epoca severiana, con elementi classici quali il panneggio e accenti barocchi nella posa teatrale e nel patetico volto, soprattutto nel sovraccarico genio marino: in essenza una creazione nuova, originale, una creazione *romana*, direi, anche se composta con motivi di repertorio. Una di quelle creazioni non rare e generalmente non prese in considerazione, come ad esempio l'Apollo Citaredo del Museo di Ostia [8] — tanto per citare un esempio noto, sul quale Raissa Calza ha giustamente attirato l'attenzione.

A questo punto è logico domandarsi se si tratti di opera importata o lavorata a Tomis. Tutto sembra indurci ad accettare la seconda ipotesi: non si verifica a Tomis né la presenza di artisti stranieri, né un regolare

[7] G. Bordenache, *l.s.c.*, p. 172, fig. 19.
[8] Raissa Calza, *Museo ostiense*, 1962, 41, 11.

afflusso di opere d'arte importate da centri maggiori della Grecia o dell'Asia Minore. Nello stesso tempo i numerosi resti scultorei venuti in luce a Tomis depongono a favore di una fiorente scuola locale fedele alla tradizione greca o, piuttosto, greco-orientale, abile ed esperta nella lavorazione del marmo, anche se con accenti di gusto periferico.

Tra le numerose personificazioni di città antiche avvicinerei alla statua di Tomis la Tyche di Prusias ad Hypium in Bitinia (fig. 4) — oggi nel Museo di Istanbul [9] — artisticamente più bella, fedele com'è alle migliori tradizioni barocche microasiatiche, ma assai vicina alla nostra per il viso carnoso e patetico, per una certa freschezza di composizione. Il creatore della Tyche di Prusias riprende il panneggio e gli attributi classici di una Tyche, nonché il piccolo Ploutos dell'Eirene di Cefisodoto, aggiungendo di suo solo l'alta e complicata corona composta da diadema lunato e corona murale sovraccarica di ramoscelli d'olivo che, in questa forma, è un *unicum*. L'artista di Tomis invece ha creato un gruppo realmente nuovo con una dea, ispirata forse a un tipo di Afrodite Πουτία e un piccolo e barbuto Tritone — troppo piccolo invero — con inequivocabili attributi marini e pesante corona murale, verosimilmente simbolo del bel porto tomitano. Pur con indubbie sproporzioni il gruppo, di un innegabile effetto, ben si adatta ad esprimere simbolicamente la città che dal grande porto traeva la sua ricchezza e si autodefiniva „la metropoli del Ponto". È giusto dunque che la didascalia di esso sia, semplicemente, „la città di Tomis" o, secondo la formula piú corrente, „la Tyche di Tomis".

Abbiamo con essa non solo un'ulteriore conferma dell'importanza di Tomis in età romana, quale centro economico e culturale, ma un tipo nuovo nella già ricca serie di personificazioni di città o di intiere regioni — creazioni minori di gusto eclettico che meriterebbero uno studio piú attento.

In quest'ordine di idee non posso non ricordare un modesto rilievo inedito recentemente visto nel Museo di Aquileia che, per gentilezza della direttrice del museo, riproduco a fig. 5. È laTyche di Aquileia espressa nel linguaggio un po' rigido e convenzionale dell'arte nord-italica; purtroppo la testa manca e non possiamo sapere se la piccola immagine avesse o no lo stesso mantello velificante della Tyche di Tomis. Aveva, in ogni caso, la destra sollevata e non abbassata con il corrente simbolo del timone. A giudicare da quanto è rimasto tuttavia l'artigiano di Aquileia si è servito degli stessi elementi figurativi per esprimere il fiorente porto sull'Adriatico: cicè una dea (velificante?) con cornucopia e una divinità marina, barbata, mollemente distesa ai suoi piedi: trattandosi di un rilievo si sono aggiunti alcuni elementi pittorici quale l'indicazione plastica delle onde, un'anfora rovesciata, foglie e canne. Ma l'idea direttrice è la stessa. E lo stesso ne è il valore simbolico.

[9] A. Aziz, AA 47, 1932, c 261; Belleten X, 1946, p. 459, No. 20, Tav. LXV; *An illustrated Guide to the Greek, Roman and Byzantine Architectural and Sculptural Collection in the Arch. Museum of Istanbul*, Istanbul, 1968, p. 75; Inv. No. 4410. Mi è grato ringraziare anche per questa via il Direttore del Museo, Necati Dolunay, per il cortese invio di ottime fotografie.

NOTA CATULLIANA

DI

LUIGI ALFONSI

(Pavia)

Si dice che Sofocle non abbia esercitato influenza determinante su Catullo [1] e certo è vero. Ma pur qualche incontro interessante è lecito segnare. Si leggano i versi famosi dell'epitalamio 62 [2], imitati poi come è ben noto dall'Ariosto:

ut flos in saeptis secretus nascitur hortis
ignotus pecori, nullo conuolsus aratro
quem mulcent aurae, firmat sol, educat imber
. . . . . .
multi illum pueri, multae optauere puellae;
idem cum tenui carptus defloruit ungui
nulli illum pueri, nullae optauere puellae:
sic uirgo, dum intacta manet, dum cara suis est;
cum castum amisit polluto corpore florem
nec pueris iucunda manet, nec cara puellis (vv. 39—47)

A parte il ricordo da Saffo notato da tutti i commentatori [3], merita però rilevare anche Sofocle, *Trachinie*, vv. 144—149:

Τὸ γὰρ νεάζον ἐν τοιοῖσδε βόσκεται
χώροισιν αὐτοῦ, καί νιν οὐ θάλπος θεοῦ
οὐδ' ὄμβρος οὐδὲ πνευμάτων οὐδὲν κλονεῖ
ἀλλ' ἡδοναῖς ἄμοχθον ἐξαίρει βίον
ἐς τοῦθ', ἕως τις ἀντὶ παρθένου γυνὴ
κληθῇ λάβῃ τ'ἐν νυκτὶ φροντίδων μέρος...

---

[1] Si veda D. Braga, *Catullo e i poeti greci*, Messina, 1950, pp. 87—90.

[2] Sul quale si veda E. Bignone, *Storia della Letteratura latina*, vol. II, Firenze, 1945 pp. 400—401.

[3] Si veda M. Lenchantin de Gubernatis, *Il libro di Catullo*, Torino, 1954, p. 126 ricorda Saffo a v. 16; Bignone, *op. cit.*, p. 400; Braga, *op. cit.*, pp. 62—67, ma specialmente p. 64 e pp. 66—67; e già A. Riese, *Die Gedichte des Catullus*, herausgeg. und erkl. von A. R., Leipzig 1884, p. 137, n. 39—48; G. Friedrich, *Catulli Veronensis Liber* Leipzig und Berlin, 1908 pp. 290—291, non ha nulla che ci riguardi direttamente. W. Kroll, *Catull*, Stuttgart, 1968 [5], p. 127 *ad l.* nulla, ma per il v. 41 parla di motivo derivato dalla poesia ellenistica; C. J. Fordyce, *Catullus*, Oxford, 1961, pp. 258—259 pure nulla al riguardo. Infine in C. Valerii Catulli, *Carmina selecta*, con note italiane di F. Cantarella, Città di Castello, 1946 [7] (riveduta da R. Cantarella), pp. 194 n. 40 si ricorda Euripide, *Hipp* 73 ss.

È Deianira che parla: „ha rimpianto della sua condizione virginale, vede nella condizione di moglie solo peso e travaglio" [4]. Quindi si trova nella condizione, che, sia pur *ficto questu* (v. 36), come insinuano i giovani in Catullo, le fanciulle deprecano, mentre eterno auspicano il loro stato di vergini: Deianira sente il dramma sinceramente, per le fanciulle nel contrasto epitalamico del poeta latino si tratta di uno scherzo [5]. Ma la tecnica e il motivo sono assai simili: più che nella enunciazione del *flos* che *in saeptis secretus nascitur hortis*, nella specificazione del fiore: positiva in Catullo, negativa in Sofocle: „non l'ardore del sole lo turba (*firmat sol*), non la pioggia (*educat imber*), nè il vento (*mulcent aurae*)" (la traduzione italiana di Sofocle è di G. Perrotta, *Le donne di Trachis*, Bari, 1931): e si noti la simmetria dei tre „κῶλα": verbo sostantivo. Catullo alessandrino precisa con un verbo per ogni termine, contamina con Saffo (*nullo conuolsus aratro* che ricorda 11, 23—24 e Saffo fr. 117 D, come è ben noto), intensifica con il desiderio di *multi... pueri* e *multae... puellae*: e poi c'è in rispondenza perfetta la parte negativa, secondo una tipica tecnica catulliana: a *multi... pueri* e *multae... puellae* corrispondono *nulli pueri* e *nullae puellae* (e già prima *nullo conuolsus aratro* e poi dopo v. 53—55 *nulli/multi*), al *flos* che *nascitur* il *flos* che *defloruit* raccolto (e qui è l'eco di Calvo già osservato fr. 9 Traglia *uaga candido, Nympha quod secit ungui*. E così il rapporto fiore-vergine si struttura come paragone minuto: *sic*; ed anche all'interno del paragone è gioco di corrispondenze perfette in armonia con la legge di tutto il carme *dum intacta manet dum cara suis est* (cfr. anche v. 56) e *nec pueris iucunda manet nec cara puellis* (e poi anche al verso 58) che si riaccorda al precedente. Ma lo spunto, sia pur più casto e più pieno di intimità raccolta, è sofocleo: „finché la giovane da vergine diventa donna, e in una notte prende la sua parte d'affanni". Si tratta quindi di uno spunto evidentemente filtrato a Catullo attraverso gli alessandrini (e non solo tradizione poetica ma anche retorica): diremmo un Sofocle rivissuto attraverso esperienze stilistiche assai raffinate che rendono esterno e concreto in due cori il contrasto intimo di una donna, di Deianira. Ciò fa certo risaltare sì maggiormente la grandezza di Sofocle che „sdegna... gli ornamenti" (Perrotta, *Sofocle*, *op. cit.*, p. 493): ma mostra altrettanto maggiormente come Catullo, anche dove sia supremamente sincero (come in questo motivo della giovinezza che passa, del fiore calpestato, dell'amore violato), è sempre squisitamente dotto, e non dimentica mai i grandi autori: ... *ueterum dulci scriptorum carmine Musae/oblectant* (68, 7—8) [6].

---

[4] Si veda U. Albini, *Dubbi sulle Trachinie*, in „La Parola del Passato" 1968, pp. 262—270, ma specialmente, p. 264.

[5] Finissimi rilievi generali ha sul confronto fra Sofocle e Catullo G. Perrotta, *Sofocle*, Messina, 1935, specialmente pp. 492—493; per la figura di Deianira si veda anche E. Bignone, *Saggio sulle Trachinie di Sofocle*, in „Poeti apollinei" Bari, 1937, pp. 11—60.

[6] Si veda anche G. B. Pighi, *Catullo Veronese, Prolegomeni al Catullo Veronese*, tomo I, Verona, 1961, p. 31 e p. 78; Id. *Scrittori latini di Verona Romana*, in „Verone e il suo territorio", vol. I, Verona, 1960, pp. 326 e 327 con la n. 3; L. Ferrero, *Interpretazione di Catullo*, Torino, 1955, pp. 314—339 e specialmente pp. 328—329 e p. 450 bibliografia; L. Perelli, *Il carme 62 di Catullo e Saffo*, in Riv. di fil. cl., 1950, pp. 289—312. Inoltre in *Sophocles* by R. C. Jebb, Part V, Cambridge, 1908, pp. 26—27 ci sono suggestivi riferimenti ad altro testo greco, come il frammento d'Antifonte oratore, ma nulla che riguardi Catullo.

ÎN MARGINEA UNEI NOI EDIȚII A TOPICELOR LUI ARISTOTEL

DE

CONSTANTIN NOICA

După traducerea *Organon*-ului întreprinsă de J. Tricot în 5 volume (între 1947—1959) la editura Vrin, cultura franceză — care nu poseda în trecut decît o traducere completă a *Organon*-ului — înregistrează una nouă, de astă dată cu text grec și aparat, sub auspiciile asociației Guillaume Budé. Din cele șase tratate ce alcătuiesc *Organon*-ul, anume : Categoriile, Despre interpretare, Analiticele Prime, Analiticele Secunde, Topicele și Respingerile sofistice, Jacques Brunschwig a dat la iveală în 1967 textul și traducerea primelor patru cărți ale Topicelor [1]. Independent de celelalte tratate, apărute doar în parte, rămîn deci de editat în „Les Belles Lettres" următoarele patru cărți ale Topicelor precum și Respingerile Sofistice.

Deși cea mai întinsă operă dintre cele șase, mai întinsă chiar decît Analiticele Prime — care reprezintă, cu teoria silogismului, contribuția hotărîtoare a logicii aristotelice — lucrarea de față nu stă în miezul lucrurilor, cel puțin după judecata cititorilor mai tîrzii. În seria comentatorilor greci dintre secolele II—XIII (singurii păstrați), serie editată în jurul lui 1900, în 23 volume, fiecare cu mai multe tomuri, de Academia din Berlin, nu se cuprinde decît un comentar la Topice, anume cel al lui Alexandru din Afrodisia. Cu titlu de curiozitate, vom menționa că în Comentariile la „toată" opera logică a lui Aristotel, întreprinse de Teofil Coridaleu pe la 1620 și apărute la Veneția în 1729, Topicele nu sînt totuși comentate, pe cînd celelalte tratate din Organon au parte de comentarii uneori deosebit de întinse.

Explicația o dă, într-o largă măsură, faptul că în tratatul de față, socotit de istorici și cel mai timpuriu, este vorba de un lucru care avea să intereseze tot mai puțin și astăzi aproape de loc : tehnica argumentării. Este drept, silogistica a ieșit din tehnica aceasta bine înțeleasă, spune Ingemar Dühring (în marea sa monografie, *Aristoteles, Darstellung und Interpretation seines Denkens*, Heidelberg, 1966, p. 77). Dar dacă

[1] Aristote, *Topiques*, tome I, livres I—IV, texte établi et traduit par Jacques Brunschwig, Paris „Les Belles Lettres", 1967, CXLVIII + 177 p.

SUCL, XII, 1970, p. 141—143, București

retorii dăduseră practica şi Aristotel dădea teoria, aceasta din urmă singură avea să supravieţuiască. Poate că „arta de-a nu fi înfrînt în dispute", cum ar mai fi de definit obiectul Topicelor, ar fi trebuit să intereseze cel mult pe medievali; numai că lipsa, la acest capitol, a comentariilor greceşti, care altminteri prin Boetiu sau direct au stimulat atît de mult gîndirea medievalilor, i-a lăsat pe aceştia fără teoria respectivă, dovedind astfel şi indirect cît de mult datora Răsăritului pe atunci Scolastica apuseană. Teoria „locurilor", sau a „punctelor de vedere" cum traduce Dühring pe „topoi", nu era sortită să capete dezvoltări demne de reţinut. Cînd, în 1963, se ţine la Oxford un symposium aristotelicum consacrat studiului Topicelor, nici una din cele 18 comunicări nu privea altceva decît doctrina lui Aristotel şi cel mult cîteva aspecte din dialectica lui Platon. Teoria *generală* a argumentării începe şi sfîrşeşte cu Aristotel.

În introducerea sa de aproape 150 de pagini, Jacques Brunschwig dă interesante precizări asupra acestei opere singulare. La fel cu ceilalţi istorici, el admite că nu e vorba, cu Topicele, de partea cea mai fecundă şi atrăgătoare din Organon, ba chiar că lucrarea se prezintă adesea ca un mozaic de elemente juxtapuse, sau mai degrabă ca un inventar decît ca o operă bine închegată. Brunschwig susţine că, de altfel, nici nu era cazul să se dea o adevărată ştiinţă, cît o metodă sigură pentru activitatea practică a retorului şi dialecticianului. Ce e curios aci este că Aristotel dă dialecticii un sens relativ degradat, după ce Platon făcuse din ea filozofarea însăşi. Dar atunci care poate fi interesul Topicelor ?

Interesul este întîi istoric : e vorba de prima operă aristotelică încheiată dintre cele păstrate, şi cu siguranţă autentică, spun comentatorii. Dar şi teoretic ea ar trebui să intereseze, deopotrivă pentru că stă la începutul Organon-ului, ca redactare, şi la capătul lui, în orînduirea făcută tratatelor, cu bună justificare, prin secolul IV al erei noastre (în orice caz după anul 270, cînd îşi scrie Porfir *Isagoga* la *Categorii*). Există argumente, spune Brunschwig, de-a se considera Respingerile Sofistice drept o a noua carte a Topicelor. Oricum, ele laolaltă dau sensul de aplicaţie posibilă a reflexiunii logice, un sens care rămîne reprezentativ pentru orizontul de cultură în care se înscrie opera logică a Stagiritului.

În Topice nu e de găsit teoria silogismului clasic, cu structura, figurile şi modurile lui, chiar dacă se vorbeşte de un silogism dialectic în care, ca în definiţia cunoscută din Analitice, „unele lucruri fiind puse, rezultă cu necesitate altceva". Şi, spre deosebire de silogismul demonstrativ, unde lucrurile puse, în speţă premisele, sînt prin ele însele adevărate, aci e vorba de propoziţii doar admise, probabile. Aceste propoziţii se obţin tocmai prin „locurile", prin punctele de vedere ce dau titlul cărţii, dar pentru care Aristotel nu rezervă nici o definiţie. În schimb, el vorbeşte pe larg despre accident şi propriu (cu denumiri pe care le introducea în filozofie), ca şi despre genuri şi definiţie, iar noţiunile acestea de bază, numite mai tîrziu *praedicabilia*, alcătuiesc principalele secţiuni ale tratatului.

Dacă ne amintim că aceste aşa-numite *praedicabilia* (în rîndul cărora Brunschwig înţelege să introducă şi definiţia), dimpreună cu noţiunea de specie, de care de asemenea vorbesc Topicele, şi cu cea de diferenţă vor fi tocmai cele descrise de Porfir în *Isagoga* lui; dacă pe de altă parte subliniem că silogismul, de care doar se face menţiune aci, va fi reluat în Analiticele Prime, atunci înţelegem de ce Brunschwig poate

spune (p. LIV) : „Topicele sînt o operă de tranziție, așezată într-un echilibru instabil între două etape ale cercetării logice". Cu tema praedicabilelor, de altfel, Aristotel își arată aci apropierea în timp de gîndirea platoniciană, o apropiere pe care Brunschwig știe s-o pună în lumină în chip sugestiv (p. XCII urm.). Nu trebuie uitat că în cadrul Academiei Aristotel fusese însărcinat să predea retorica, iar faptul că tratatul Retoricii, de mai tîrziu, face referință la dialectică și Topice arată locul unde trebuie așezate ultimele.

În partea finală a Introducerii sale, Brunschwig dă cîteva lămuriri asupra textului grec al Topicelor. El ne-a fost păstrat în nu mai puțin de 88 manuscrise, majoritatea cuprinse în textul complet al Organon-ului. La întocmirea ediției respective, e de la sine înțeles că n-au fost reținute decît cîteva. Astfel Bekker, în ediția sa din 1831, a reținut doar trei, folosind însă pentru cartea a V-a un al patrulea. Waitz, în ediția sa din 1844 — 1846, face colaționarea cu un al cincilea text și folosește parțial alte șase. La această operă de stabilire a textului, abia ediția W. D. Ross din 1958 mai aduce o contribuție printr-o nouă colaționare integrală. În sfîrșit editorul de față, Brunschwig, întregește munca intreprinsă pînă acum cu folosirea a încă două manuscrise, ce nu reținuseră de fel atenția editorilor anteriori, astfel încît textul său este stabilit pe baza confruntării a nouă manuscrise. — Nu s-ar putea cere mai mult unui editor de texte (mai ales că multe manuscrise se grupează pe familii, ca de obicei) și desigur că abia astăzi, cu mașinile electronice, s-ar putea obține o ediție care să țină seamă de absolut toate variantele. Dar e o întrebare dacă munca selectivă a omului nu cumva a fost deajuns, în privința acestui text ca și a multor altora.

Rămîne o problemă care, într-un fel, interesează și cultura noastră de specialitate : problema unicului comentar păstrat, cel al lui Alexandru din Afrodisia. Este vorba de un comentar extrem de întins, de peste 700 de pagini, apărut în volumul II al ed. Academiei din Berlin. Editorul Topicelor îl socotește remarcabil prin finețe și acribie, folosindu-l, firește, dacă nu pentru precizarea textului (adesea comentatorii antici dau citate întregi din Aristotel, dar ele sînt prea libere spre a putea fi sigure) cel puțin pentru lămurirea lui. Merită însă a fi tradus într-o limbă modernă acest comentariu, întins, la o operă aristotelică totuși minoră? După traducerea în limba noastră a principalilor comentatori la Categorii și traducerea comentatorilor la Despre Intrepretare și Analiticele Prime (aflate în manuscris la Centrul de logică din București) întrebarea dacă traducerea unui comentariu la Topice nu e o întreprindere în gol, rămîne deschisă. Prezentarea pe care o face Brunschwig operei aristotelice, editată și studiată cu atîta pietate, nu e încurajatoare, iar dacă în cultura de azi există un real interes pentru Aristotel, nu poate fi vorba de un cult excesiv al lui.

DOUĂ MANUSCRISE INEDITE APARȚINÎND LUI JEAN D'ANSSE DE VILLOISON

DE

A. PIATKOWSKI

În fondul de cărți vechi aflat la Biblioteca Academiei se află un exemplar prețios, care pe pagina întîi poartă iscălitura prestigioasă a unui erudit de seamă din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea: *Ex libris d'Ansse de Villoison.*

Printre paginile volumului se găsesc inserate patru file în manuscris, acoperite cu un scris mărunt, perfect lizibil, același cu al posesorului cărții. Este vorba de volumul lui Raphaele Fabretti, *De Columna Traiani Syntagma*, apărut la Roma în 1695; tipărit de Ioannes Franciscus de Buagnis, volumul mai cuprinde un comentariu epigrafic, arheologic și filologic asupra Tabulei Iliace (de la Bovillae), păstrată în Muzeul Capitoliului, *Explicatio Veteris Tabellae Anaglyphae, Homeri Iliadem atque ex Stesichoro, Arctino et Lesche Ilii Excidium Continentis* de același autor, precum și o istorie a războaielor dacice, alcătuită după izvoare clasice, în primul rînd după Dio Cassius, purtînd titlul *Historia utriusque Belli Dacici a Traiano Caesare gesti, ex simulacris quae in eiusdem Columna Romae visuntur collecta*; autorul acestui ultim studiu este Alfonsus Ciaconus, originar din Spania.

Jean-Baptiste-Gaspard d'Ansse de Villoison (1750—1805), unul din cei mai de seamă umaniști francezi din veacul al XVIII-lea, prin studiile sale de o factură cu totul nouă pentru acele vremuri a adus neprețuite servicii homerologiei. În anul 1772, înainte de a fi publicat studiul *Lexique d'Apollonios sur Homère*, a fost ales membru al Academiei de inscripții din Paris. Între anii 1785 și 1788 Villoison a lucrat în Grecia, unde a studiat nenumărate inscripții și manuscrise. În 1788 publică o ediție a *Iliadei*, însoțită de Sholiile Venețiene, muncă filologică uriașă care deschidea perspective nebănuite asupra comentariilor homerice din primele zece secole ale mileniului nostru precum și asupra filiației anterioare (alexandrine) acestor comentarii. S-a stins din viață la Paris după ce, în 1802, dobîndise catedra de greacă veche și modernă de la Collège de France.

Rafaele Fabretti, autorul comentariilor despre Coloana traiană și Tabula Iliaca, era un nu mai puțin ilustru deschizător de drumuri în

StCl. XII, 1970, p. 145—147, București

materie de arheologie şi epigrafie. A trăit între anii 1618 şi 1700, închinîndu-şi întreaga activitate cercetărilor arheologice, disciplină nouă, care stîrnea pretutindeni în Europa secolului al XVII-lea un viu interes de ordin ştiinţific şi artistic. Metoda sa de lucru era istoric-comparativă şi încercările pe care le-a făcut de a explica monumentele prin mijlocirea izvoarelor scrise mai mult decît lăudabilă.

Din acest volum, pe d'Ansse de Villoison l-a interesat în mod vădit comentariul făcut de Fabretti asupra marii inscripţii din Tabula Iliaca, însoţit de editarea textului, pe care l-a comparat cu o altă ediţie, mult mai recentă, cea a lui Pietro Foggini [1], datînd din 1782.

Primul manuscris (1 filă) se află inserat la p. 316 a volumului, imediat după începutul comentariului la Tabula Iliaca (p. 315). Fabretti ia deopotrivă în considerare scenele în basorelief şi inscripţiile.

Deoarece acest manuscris este semnificativ şi ne introduce în laboratorul de lucru al unui mare filolog de acum două veacuri, îl voi transcrie parţial :

„Foggini, pa. 369 del *Museo Capitolino tomo quarto* in Roma, 1782 :

noi ne abbiamo già due stampe illustrate da due celebri Antiquary. La prima è di Monsignor Rafaelle Fabretti, *De Columna Traiana* p. 315 ; la seconda è del Begero, il quale ne reporta le figure in forma più grande dell'originale, e distinte in più tavole. Il Montfaucon [2] ancora ha inserita una copia della stampa fattane dal Fabretti, nella sua gran raccolta (*Antiqu. expliq.* T.IV, p. 11 in fine) [3] ma senza agiungervi alcuna sua nuova osservazione, essendosi contentato d'indicare solamente i nomi delle figure a secondo de'nomi greci, che sotto di esse si veggono scolpiti ; e quindi ne'supplementi (*Antiquit. expliq. supplément*, t. IV. planche 38, p. 89) alla suddetta sua gran Raccolta, aggiunge la stampa di un frammento di altro simile Bassorilievo, supponendolo falsamente porzione di questo nostro, che è presentemente uno de'più rari pezzi di antichità che si vegghino in Campidoglio. Noi ci crediamo in dovere di corredarlo della sua spiegazione, ma protestandoci che al Fabretti essa è dovuta piuttosto che a noi ; avegnachè in qualche cosa ci siamo dipartiti da' suoi sentimenti, e vi sia fatta qualche osservazione di più, non per la nostra maggior perizia, ma per la facilità con la quale suole avvenere che si trovi sempre di aggiungere qualche cosa alle osservazioni già fatte, e anche da noi medesimi.

Ibid. p. 344 : l'artefice di questa insigne tavola, o chi ne diresse il lavoro, oltre l'avere rappresentata tutta l'Iliade d'Omero... vi ha altresì in lettere greche majuscole espressi gli argomenti de'libri di questo eccellente poema in due colonne che servono di ornamento, e di simetria alla scultura. Questi argomenti sono per tal modo disposti, ed uniti, che formano un ragionamento continuato, e quasi un compendio non interotto de tutti gli avvenimenti principali che nell'Iliade si leggono... La perdita

[1] Pietro-Francesco Foggini, anticar şi istoric italian (1713—1783). Ani de zile a deţinut funcţia de bibliotecar şef al Vaticanului.

[2] Bernard de Montfaucon (1655—1741), umanist francez care s-a ocupat de paleografie greacă şi de interpretarea inscripţiilor greceşti.

[3] Foggini citează lucrarea *L'Antiquité expliquée et représentée en figures* (en latin et français), 1719—1724, 15 vol. in fol.

della parte sinistra della scultura ci ha privati intieramente degli argomenti de'primi sei libri, quali erano nella colonna, che ci manca, descritti ; e quelli che restati sono nell'altra colonna, non hanno potuto sfuggire, affatto la ingiuriosa forza del tempo, essendo in più d'un luogo le parole per l'urto di altri corpi, in parte, o del tutto cancellate".

Urmează transcrierea unor observații critice ale lui Foggini la textul epigrafic publicat de Fabretti, însoțite de o polemică violentă la adresa lui Bernard de Montfaucon.

Transcrierea se încheie cu următoarea emendație propusă de Villoison pentru rîndul 25 al inscripției, citit la fel atît de Fabretti cît și de Foggini :

„J'ajoute qu'il y a dans l'Édition de Fabretti, p. 343 et dans celle de Foggini, p. 348, ligne 25 ΟΥΤΕ ΣΥΝΔΩΡΕΙ ΔΙΑΛΥΣΑΜΕΝΟΣ ΑΥΤΟΙΣ ΒΟΗΘΕΙΝ : Je lis ΣΥΝΧΩΡΕΙ".

Iată textul emendat :

ΟΥΤΕ ΠΡΟ
ΣΔΕΧΕΤΑΙ ΤΑΣ ΔΩΡΕΑΣ ΟΥ
ΤΕ ΣΥΝΔΩΡΕΙ ΔΙΑΛΥΣΑΜ
ΕΝΟΣ ΑΥΤΟΙΣ ΒΟΗΘΕΙΝ

Al doilea manuscris, inserat la p. 345 al volumului citat poartă titlul *Variantes et notes tirées de l'Edition de Foggini*, p. 348 et seqq. *Del Museo Capitolino tomo quarto*, in Roma, 1782.

Acest manuscris are trei file, dintre care primele două sînt scrise pe ambele părți. Interesul notelor de lectură făcute de Villoison constă în observațiile personale, scrise numai în limba franceză. Transcriem pe cea mai interesantă dintre aceste note de lectură (fila L, mijloc).

„p. 349. ligne 49 Νέστορος ... τὴν questo verso è nell'originale così malconcio chè a riserva dell'articolo τὴν, niente altro vi lesse il Fabretti. Sembra però non potersi dubitare, che le parole, le quali nelle plastica precédono questo articolo, τὴν si debbano leggere τὰ ἐπὶ, onde non resta poi difficile il supplire la parola μάχην nella fine del verso, dove la scultura è affatto rotta (Foggini lit donc τὰ ἐπὶ τὴν μάχην et traduit *ciò che era avvenuto in quel combattimento* (mais plus bas, L. 56 τὰ ΠΕΡΙ (et non pas ἐπὶ) τὴν μάχην ; on lit aussi sur ce monument ἐπὶ ναυσὶ μάχη".

Manuscrisele pe care le semnalăm sînt edificatoare pentru metoda de lucru a lui de Villoison, pentru modul atent și ordonat în care își extrăgea notele de lectură și compara critic versiunile epigrafice. Emendația propusă la rîndul 25 al inscripției studiate dovedește experiența pe care de Villoison o dobîndise în materie de epigrafie greacă.

Deși nu de importanță majoră, aceste manuscrise păstrate întîmplător printre paginile unei cărți foarte vechi își au valoarea lor documentară. Prospețimea rîndurilor scrise des, pe hîrtie de culoare albăstruie, dă iluzia că cel care le-a scris se află încă printre noi, că vasta sa știință este mereu prezentă în cîmpul cercetărilor filologice și epigrafice.

ÎNSEMNĂRI ARHEOLOGICE

DE

PETRE ALEXANDRESCU

1

GRĂDIŞTEA DE LA „ROXOLANI"

Aceste însemnări sînt prilejuite de publicarea săpăturilor întreprinse de Universitatea şi Muzeul Arheologic din Odessa, între 1957—1961, în grădiştea de lîngă actualul sat Roxolani, pe malul stîng al limanului Nistrului. Cercetările, conduse de M. S. Siniţîn, ocupă o parte din ultimul număr al revistei Muzeului din Odessa Материалы по археологии северного Причерноморья, 5, 1966[1].

Situată chiar pe coasta limanului, aşezarea are o suprafaţă de 3,8 ha, şi este înconjurată, pe trei părţi, de un şanţ abrupt. Săpăturile au fost executate numai pe marginea vestică, deci pe faleza dinspre Nistru, precum şi într-un punct pe limita răsăriteană. Concluziile celor cinci campanii sînt următoarele : la Roxolani se află ruinele unei aşezări comerciale greceşti întemeiate în secolul al VI-lea î.e.n. Materialele greceşti de import sînt în proporţie covîrşitor majoritară în primele nivele. Către mijlocul secolului al IV-lea î.e.n., aşezarea a fost pustiită şi incinta ei apare dărîmată. După refacere, procentul ceramicii lucrate cu mîna creşte. După a doua distrugere, survenită către sfîrşitul secolului al III-lea sau începutul celui de al II-lea î.e.n., locuitorii acestei aşezări s-au risipit.

Descoperirile cele mai interesante de la Roxolani sînt cele numismatice, publicate cu acurateţă de A. G. Zaghinailo. Iată, pe scurt, situaţia acestor descoperiri. Între 1957—1963, la Roxolani, au fost descoperite 256

[1] Iată cuprinsul acestui raport preliminar : M. S. Siniţîn, *Săpăturile din Grădiştea de lîngă satul Roxolani, raionul Beliarski, reg. Odessa, în 1957—1961*, p. 5—56 ; B. I. Kyzmenko şi M. S. Siniţîn, *Ceramica lucrată cu mîna*, p. 56—72 ; E. A. Gansova, *Complexele de amfore*, p. 72—77 ; I. D. Golovko, *Descoperirile epigrafice*, p. 77—88 ; A. A. Kravcenko, *Semnele enigmatice pe ceramica lucrată cu mîna*, p. 89—90 ; I. B. Kleiman, *Teracotele*, p. 90—100 ; A. G. Zaghinailo, *Descoperirile monetare*, p. 100—131 ; B. F. Petrun, *Despre caracteristicile petrografice ale rocilor*, p. 131—142 ; V. I. Suşko, *Fauna*, p. 142—149 ; P. O. Karlşkovski, *Cu privire la vechea denumire a grădiştei de la Roxolani*, p. 149—162.

monede antice, dintre care emisiuni autonome ale oraşelor greceşti. Iată clasificarea monedelor autonome :

	argint	bronz	total
1. Olbia	—	25	25
2. Tyras	—	9	9
3. Histria	6	208	214
4. Tracice	—	1	1
5. Apollonia	—	1	1
6. Macedonia	1	1	2
7. Amysos	1	—	1
Total	8	245	253

Procentul cel mai mare este acela al monedelor histriene (84,5%). Cele mai numeroase sînt monedele de bronz „cu roată" (207), depăşind numeric cele avute la dispoziţie de C. Preda, pentru studiul său asupra monedelor histriene „cu roată", publicat în SCN, III, 1960, p. 21 şi urm. Numismatul sovietic a întreprins o clasificare a monedelor histriene de bronz. În lotul de la Roxolani el deosebeşte două tipuri. Primul, pe care îl numeşte „histrian", cuprinde 195 de piese, din cele cunoscute şi cercetate de C. Preda. El propune o seriere diferită de aceea adoptată de colegul nostru, chestiune pe care o las în atenţia numismaţilor. Din punct de vedere cantitativ, iată repartiţia monedelor de bronz „cu roată", la Histria (după tipologia lui C. Preda) şi la Roxolani (după tipologia lui A. G. Zaghinailo) [2] :

HISTRIA

grupa	*exemplare*	*diametrul*	*greutatea*
I	1	9	0,30
II	19	10—11	0,55—0,90
III	93	12—13	1,00—1,50
IV	5	15—16	1,70—2,50
V	2	17—18	3,30—3,75

ROXOLANI

grupa	*exemplare*	*diametrul*	*greutatea*
I	25	8,6—10,5	0,59—1,13
II	169	11,5—13,5	0,82—1,76
III	1	14,5—16,0	1,78
IV	—		—

[2] Iată pe scurt descrierea celorlalte monede, după determinările lui A. G.Zaghinailo : *Olbia* : monede de bronz, turnate şi bătute, din perioada cuprinsă între sfîrşitul secolului al VI-lea — sfîrşitul secolului al IV-lea î.e.n. ; *Tyras* : monede de bronz, dintre care 6 piese, constituind un singur depozit, datează din a doua jumătate a secolului al IV-lea î.e.n., 2 din secolul al III-lea şi 1 din epoca romană. *Tracică* : o săgeată numuldală de bronz. *Apollonia* : 1 monedă de bronz datată din secolele IV—III. *Macedonia* : 1 tetradrahmă de la Filip al II-lea şi 1 monedă de bronz de la Alexandru cel Mare. *Amysos* : 1 monedă de la mijlocul secolului al IV-lea î.e.n.

Comparînd cele două tabele, constatăm că, indiferent de criteriile de clasificare propuse de cei doi numismaţi, repartiţia pe grupe este similară, cele mai numeroase piese grupîndu-se către centrul seriei.

A. G. Zaghinailo constată apariţia unui tip nou de monede de bronz „cu roată", pe care îl numeşte „roxolan". Acest tip nou a fost stabilit pe 12 exemplare, după criterii tehnice: „Discul este gros. Matriţa grosolană. Absenţa „codiţei" permite presupunerea că aceste monede erau făcute în matriţe separate. Din cele 12 exemplare, numai 3 aveau pe avers legenda IΣT. Reversul are, la cîteva piese, goluri produse de răcirea metalului, dovedind că aceste monede se făceau într-o matriţă cu o singură parte. Ele au dimensiuni reduse, dar greutate mare" (p. 108). Numismatul sovietic afirmă că tipul „roxolan" este absent în alte oraşe greceşti şi chiar la Histria, în loturile de emisiuni histriene. Concluzia este că avem de-a face cu o imitaţie locală după piesele de bronz aduse de la Histria. „Abundenţa monedelor histriene „cu roată" în săpăturile de la Roxolani ne face să presupunem că ele reprezentau mijlocul principal de plată în operaţiunile mici de vînzare. Aceasta ne înlesneşte şi înţelegerea prezenţei imitaţiilor acestor monede. Cele arătate mai sus ne permit să conchidem că, în momentul încetării producerii de monedă turnată la Histria şi acela al trecerii la moneda bătută (a doua jumătate a secolului al IV-lea î.e.n.), s-a ajuns, în grădiştea de la Roxolani — unde monedele turnate continuau să aibă cursul lor —, la încercarea de a se imita monede turnate, iniţial cu toate atributele histriene şi în matriţe cu două feţe, apoi simplificate, în matriţe cu o singură faţă" (p. 109)[3].

Trebuie să adaug că la Roxolani au apărut şi 6 drahme histriene. Dintre acestea, 2 aveau greutate mare (8,32 g şi 7,68 g) aparţinînd celei mai vechi emisiuni de argint a Histriei[4].

Concluzia lui A. G. Zaghinailo este următoarea: „Evidenţa materialului prezentat mai sus ne permite să presupunem că în secolele VI—IV î.e.n. aşezarea de la Roxolani a fost un centru important în nord-vestul Mării Negre. Legături economice au existat între locuitorii acestei aşezări şi oraşele mai importante din nordul şi vestul pontic, dar cele mai strînse, economice şi culturale, poate chiar politice, o legau, în secolele V—IV, cu Histria" (p. 114). M. I. Siniţîn precizează punctul de vedere al colectivului de cercetare de la Roxolani: „Aşezarea greacă întărită, fundată pe malul răsăritean al limanului Nistrului în secolul al VI-lea î.e.n., era probabil o colonie a Histriei. Această ipoteză este susţinută nu numai de abundenţa monedelor histriene, descoperite în săpăturile din grădişte, dar şi de caracterul ceramicii greceşti de import. Marea cantitate de monede, fragmentele de amfore, caracterul tuturor descoperirilor, dau posibilitatea de a presupune că, pînă la jumătatea secolului al IV-lea, în viaţa economică a acestui orăşel locul principal era ocupat

[3] În afară de cele două grupe, la Roxolani a apărut şi o monedă izolată de bronz, deosebit de interesantă. Este vorba de o piesă mică, de factura celor „cu roată", avînd pe avers o bufniţă în profil (revers: în cîmp IΣT; greut. 0,51 g, diam. 21—4—12,8; proastă stare de conservare). Prezenţa în numismatica olbiană a două monede turnate, cu reprezentarea bufniţei, descoperite tot la Roxolani şi publicate de P. O. Karlşkovski, SA, 1962, 4, p. 210 urm., este pusă în legătură cu aderarea Olbiei la liga de la Delos. Aşteptăm publicarea unei fotografii sau a unui desen al acestei interesante piese.

[4] După cronologia propusă de Octavian Iliescu, în „Viaţa Economică" din ianuarie 1967.

de comerţul de tranzit. Orăşelul reprezenta veriga de legătură dintre Histria şi populaţiile locuind pe malul răsăritean al Nistrului" (p. 55).

Concluziile săpătorilor de la Roxolani cu privire la legăturile dintre această aşezare şi Histria arhaică şi clasică sînt interesante şi merită a fi discutate amplu. Din nefericire însă ele nu sînt însoţite de întregul material documentar şi în special ilustrativ [5]. Chiar şi aşa, totuşi, ele nu îşi pierd valoarea. Prezenţa, în proporţie atît de mare, a monedei de bronz histriene, într-o aşezare greacă situată în faţa Tyrasului şi la numai cîteva zeci de km depărtare de Olbia, este un fapt cert, care nu poate lăsa indiferent pe cel care se interesează de istoria coloniei milesiene de pe coasta dobrogeană. De aceea îmi voi permite a face cîteva însemnări pe marginea raportului de la Roxolani, în speranţa că ele vor stimula publicarea cît mai amplă şi neîntîrziată a *întregii* arhive documentare a şantierului.

Histria, ca majoritatea coloniilor greceşti, a întemeiat o serie de aşezări, situate chiar pe litoralul marin. Deşi cercetările româneşti asupra *Hinterland*-ului sînt mult rămase în urmă, totuşi cîteva dintre aceste puncte încep să fie cunoscute: Corbu de Jos, Vadu, Sinoe, Capul-Dolojman [6], probabil „Cetatea Zaporojenilor". Pentru moment nu ştim care era, în vremea arhaică şi clasică (deci înaintea ridicării Tomisului), limita sudică a expansiunii histriene. Dar este posibil ca histrienii să fi întemeiat asemenea aşezări şi la nordul Dunării.

Privind harta răspîndirii monedei histriene întocmită de B. Mitrea [7], cu completările aduse de A. G. Zaghinailo [8], se observă că moneda histriană îşi croise un drum către coasta de NV a Mării Negre. Dacă este să avem în vedere cronologia drahmelor de argint, propusă de Octavian Iliescu, prezenţa acestei monede se manifestă încă de la începutul secolului al V-lea î.e.n., pînă în ţinuturile de la gura Niprului. Interesant este faptul că tot aici se găsea şi acţiona cealaltă mare colonie milesiană, Olbia, care emitea monedă încă de la sfîrşitul secolului anterior. Moneda

---

[5] Se vorbeşte despre ceramica greacă de import, similară celei descoperite la Histria, fără să se procedeze la publicarea şi ilustrarea ei sistematică. Expunerea stratigrafică lipseşte. Chiar şi capitolul numismatic, inteligent de altfel, este neilustrat.

[6] Identificarea aşezării de la Capul-Dolojman cu Orgame-Argamum, propusă de Paul Nicorescu şi susţinută de Maria Coja, este indoelnică. Voi reveni asupra acestei chestiuni.

[7] B. Mitrea, Studii clasice, VII, 1965, p. 143—167.

[8] A. G. Zaghinailo: ZOAO, II, 1967, p. 60 şi urm. Iată lista acestor puncte:

1. *Orlovka* (lîngă Cartal), drahmă (fără alte indicaţii) şi monede de bronz „cu roată" (săpăturile Institutului Arheologic din Kiev, 1959).
2. *Tuzla* (cf. B. Mitrea, cat. 5), drahmă în sistem eginetic şi monedă de bronz „cu roată".
3. *Tyras* (Mitrea, cat. 4 şi 4 a), 2 drahme şi monede de bronz „cu roată".
4. *Olbia* (Mitrea, cat. 2 şi 2 a, semnalează 1 drahmă şi 4 monede de bronz „cu roată"). Zaghinailo vorbeşte de „o mare cantitate de monede de bronz „cu roată". L. P. Charko (*Olbia*, 1964, p. 321 urm.) scrie că asemenea piese apar „destul de frecvent în săpăturile de la Olbia" şi descrie 15 exemplare scoase la lumină numai în cursul celor două campanii 1946—1947.
5. *Kamsarkoe* (lîngă Cherson) (Mitrea, cat. 3 a), 1 drahmă din grupa 1 Pick.
6. *Visunţi* (lîngă Cherson), tezaur 13 drahme din grupa 1 Pick (Mitrea, cat. 3 b); Zaghinailo publică între timp un nou tezaur de 125 de piese, aparţinînd aceleiaşi grupe.
7. *Kamenskoe* (lîngă Nikopol) (Mitrea, cat. 3), 1 drahmă din ultima grupă Pick.
8. *Roxolani*, descoperirile au fost prezentate mai sus.

olbiană însă nu apare decît extrem de rar la apus de Nistru [9]. Cum putem atunci explica întretăierea ariilor de difuziune ale monedelor celor două cetăţi, în ţinuturi destul de îndepărtate de Histria?

B. Pick încercase să explice această situaţie, punînd în valoare două menţiuni ale geografilor antici din epoca tîrzie, cu privire la existenţa unui Ἰστριανῶν λιμήν, situat între Odessos şi limanul Nistrului [10]. Istoricii ruşi şi sovietici au încercat, în repetate rînduri, să localizeze toponimicele care apar în cele două peripluri, în contextul tuturor datelor geografilor antici [11]. Portul histrienilor s-ar afla undeva la apus de limanul Tiligul, deci la cîteva zeci de km depărtare de limanul Nistrului. B. Pick credea că prezenţa masivă a monedelor de bronz cu inscripţia ΙΣΤ, pe malul nord-vestic al Pontului Euxin, nu se poate explica decît în situaţia în care acest Port al histrienilor ar fi fost centrul lor de emitere. Numismatul german considera acest oraş ca o colonie histriană, întemeiată „in jener Zeit, als Istros eine mächtige Stadt war, deren Handelsschiffe für die Fahrten nach Norden eigener Hafen zwischen dem Borysthenes und dem Tyras gesichert werden sollte" [12]. Cercetările noi au dovedit însă că acele monede au fost emise chiar de Histria. Dar difuzarea lor în regiunea nord-vest-pontică se poate explica prin existenţa unei subcolonii histriene, unde monedele „cu roată" aveau o circulaţie preferenţială.

Arheologii sovietici propun acum încă o colonie a Histriei, în apropiere de Portul histrienilor : grădiştea de la Roxolani, identificată de P. O. Karîşkovski cu anticul Nikonium. Am fi deci în faţa unei activităţi de colonizare mai intensă decît s-a putut crede, prin care Histria şi-a cîştigat controlul, în epoca arhaică şi clasică, asupra regiunii de la vărsarea Nistrului [13]. Rămîne totuşi neexplicat încă raportul dintre Portul histrienilor şi Nikonium. Sînt oare ambele colonii ale Histriei, sau poate creditul de care se bucura moneda histriană la Roxolani-Nikonium se datora apropierii şi influenţei exercitate de Ἰστριανῶν λιμήν?

Dacă totuşi ipoteza arheologilor sovietici se confirmă, atunci materialele cele mai vechi de la Roxolani ne pot oferi unele indicii cu privire la epoca în care s-a produs colonizarea histriană în această regiune. De pe acum sîntem informaţi că cele mai multe fragmente ceramice descoperite

---

[9] Singurele descoperiri rămîn, pe cît se pare, cele două piese de la Salsovia (V. Pârvan, Dacia II, 1925, p. 420 şi urm.) şi Histria (Minns, *Scythians and Greeks*, p. 482).

[10] Arrian. *Peripl.* 31 : Ἀπὸ δὲ Ὀδησσοῦ ἔχεται Ἰστριανῶν λιμήν· στάδιοι ἐς αὐτὸν πεντήκοντα καὶ διακόσιοι. Ἐνθένδε ἔχεται Ἰσιακῶν λιμήν· στάδιοι ἐς αὐτὸν πεντήκοντα. *Anon. Peripl. Pont. Eux.* 16. cu adaosul unui Σκοπέλους χωρίον, plasat între Odessos şi Portul histrienilor.

[11] Încercarea lui V. Pârvan, Rivista di Filologia Classica, N.S. I, 1923, p. 342 urm., de a dovedi că Odessos de pe coasta nord-pontică nu este decît o eroare de „multiplicare toponimică" la Pliniu cel Bătrîn, avînd ca punct de plecare colonia milesiană cu acelaşi nume de pe coasta tracică, este neconvingătoare, deoarece nu explică apariţia aceluiaşi toponimic într-un izvor independent ca Arrian.

[12] B. Pick, *Die antiken Münzen Nordgriechenlands; Dazien und Moesien*, I, 1, 1898, p. 181.

[13] Izvoarele antice par a indica o altă aşezare histriană, situată mult mai departe spre răsărit, pe coasta meridională a Crimeii. Este vorba de Ptolemeu 3, 6, 2 care menţionează, la apus de Theodosia şi la răsărit de Capul Korax Ἰστριανοῦ ποταμοῦ ἐκβολαί. B. Pick, *ibid.*, care atrage atenţia asupra acestui loc, scrie : „der Fluss dürfte seinen Namen von einem Hafenplatz an seiner Mündung erhalten habe", adăugînd că ar putea fi o colonie histriană, similară acelela de lîngă limanul Tiligul.

în grădişte datează din secolul al VI-lea î.e.n. : ceramică ioniană, „Naucratită", corintică, atică cu figuri negre.

Dirijarea unei activităţi de colonizare a Histriei către litoralul nord-vestic al Pontului Euxin mi se pare mai lesne de înţeles în veacul al VI-lea, decît mai tîrziu. Săpăturile întreprinse la Histria atestă prosperitatea oraşului în această vreme. Secţiunile practicate în aşezarea civilă (în punctul numit X) au arătat că urmele de viaţă se stratifică, numai pentru secolul al VI-lea, pînă la grosimea de 3 m. Pe de altă parte, Histria pare a fi cunoscut de timpuriu o activitate constructivă excepţională, aşa cum reiese din cercetările arh. Dinu Theodorescu : „În ultima decadă a secolului al VI-lea şi în primele decenii ale veacului următor, Histria cunoaşte o epocă de intensă activitate constructivă, ilustrată de cel puţin patru monumente majore... În această perioadă, la Histria, se constituie o variantă locală a stilului ionic, în care, ca şi la Chios, prevalează spiritul conservator în ceea ce priveşte profilarea modelaturii, inovaţia aplicîndu-se în special asupra decorului" [14]. În cursul acestui veac, al VI-lea î.e.n., Histria dobîndeşte cu repeziciune profilul unui oraş opulent, care îşi cîştigase deja configuraţia urbanistică.

Pentru Olbia, cetate care avea să domine o mare parte din litoralul nordic al Mării Negre, secolul al VI-lea reprezintă o epocă de început. Săpăturile sovietice au arătat că cele mai vechi resturi arheologice, aflate pe locul unde se va dezvolta mai tîrziu Olbia, abia dacă pot fi datate către începutul acestui secol. Perioada de creştere a coloniei se situează în cea de a doua jumătate a veacului, cînd se produce trecerea în masă a populaţiei din insula Berezan pe malul limanului Bugului. Există un decalaj cronologic de aproape un secol între dezvoltarea Histriei şi a Olbiei. Fie că acceptăm pentru aceasta din urmă o evoluţie „în doi timpi", aşa cum sugeram într-o notă mai veche [15], fie că dintru început Olbia s-a format chiar pe malul stîng al Bugului, aşa cum presupun majoritatea arheologilor sovietici, ritmul ei istoric a suferit, în raport cu data de întemeiere consemnată de tradiţie, o întîrziere.

Este deci probabil ca Histria să-şi fi îndreptat activitatea colonizatoare pe litoralul nord-vestic pontic în această vreme în care Olbia nu era încă foarte puternică. Cercetările sovietice, care se dovedesc a fi atît de interesante, urmează să arate dacă activitatea colonizatoare a Histriei s-a limitat numai la o singură *apoikia*, acel Ἰστριανῶν λιμήν, pomenit de geografii tîrzii, sau dacă ea a fost mai amplă, înglobînd şi regiunea limanului Nistrului.

Aş adăuga aici că interesele histrienilor în regiunea Nistrului nu par a fi fost stînjenite de colonia milesiană, stabilită pe malul drept al limanului, şi care purta, ea, numele fluviului : Tyras. Aceasta nu pare să fi avut, în primele ei veacuri de existenţă, personalitate istorică : Herodot, amintind pe grecii care erau aşezaţi la vărsarea Nistrului, îi numeşte Τυρίται după numele fluviului, iar nu după acela al coloniei milesiene (Τύρανοι)[16].

În capitolul final al studiului consacrat necropolei tumulare a Histriei încercam să indic direcţiile spre care se orienta comerţul coloniei

[14] Dinu Theodorescu, *Date noi cu privire la activitatea constructivă în arhaicul tîrziu la Histria*, comunicare ţinută la Institutul de Arheologie din Bucureşti în mai 1966.

[15] Studii clasice, IV, 1962, p. 67, nota 2.

[16] Cf. A. N. Zograf, Монеты Тиры, Moscova, 1957, p. 19 urm.

milesiene, în epoca sa de maximă înflorire. Punctul de plecare a fost harta răspîndirii monedei histriene, întocmită de B. Mitrea, în Studii clasice VII, 1965, p. 166. „Ceea ce este deosebit de semnificativ este prezenţa monedei histriene în Nordul Dunării, în bazinul Siretului, pînă la Căciulaţi (Neamţ). Subliniem că Moldova este singura regiune din Nordul Dunării unde moneda histriană este documentată masiv, indicînd astfel că aici se găsea unul dintre principalele debuşeuri ale comerţului cetăţii de pe malul lacului Sinoe. Această constatare nu este izolată. Ea vine dimpotrivă să clarifice, să dea un sens, unui curent economic constatat aici cu mult înaintea prezenţei monedei. O serie de descoperiri de obiecte greceşti de import mai vechi, din aceeaşi zonă unde mai tîrziu se constată prezenţa monedei histriene, capătă acum o semnificaţie mai clară, ca dovezi ale comerţului Histriei în Moldova, încă din secolele VI—V î.e.n. În acele ţinuturi îndepărtate şi întinse se afla una dintre principalele pieţe de desfacere a mărfii histriene. Atîta timp cît această cale de pătrundere a funcţionat, Histria a atins cea mai înaltă treaptă a înfloririi sale" [17].

Consider că, în general, istoria unei colonii greceşti nu se poate examina pornind numai de la datele furnizate de documentele ei interne, fie ele cît de abundente — ca acelea de care dispunem, graţie inscripţiilor, la Histria. Curba evoluţiei sale depinde, în ultimă instanţă, de fluctuaţiile veniturilor provenite din comerţul, mai activ sau mai lînced, cu populaţiile indigene. Căutarea variaţiei sferei sale de interese, a forţei de pătrundere a mărfurilor, este în măsură să redea ponderea pe care colonia respectivă o avea în concertul celorlalte oraşe din acea regiune. Tabloul pe care îl avem însă cu privire la importanţa fiecăreia dintre coloniile vest-pontice, în perioada preelenistică, este aproape total lipsit de relief. După lista ctitoriilor greceşti din Pontul Stîng, stabilită de cercetarea filologică mai veche pe baza unor izvoare tîrzii, cunoaştem un număr de cetăţi greceşti, înşirate, ca mărgelele pe aţă, de la Apollonia pînă la Olbia. Care sînt însă cele mai prospere, cele mai influente, cu cel mai eficace rol istoric, în veacurile VI—IV î.e.n., această chestiune nu poate primi încă un răspuns mai adecvat, atît timp cît nu cunoaştem „eficienţa economică" a fiecăreia dintre ele [18].

Acum zona de acţiune economică a Histriei, în perioada ei de înflorire (pînă în a doua jumătate a veacului al IV-lea î.e.n.), începe să se contureze. Ea cuprindea, pe de o parte, Dobrogea, malul stîng al Dunării, bazinul Siretului, pe de altă parte, litoralul nord-vest pontic. Cetatea de pe malul lacului Sinoe avea o întinsă zonă economică, care se învecina şi se intersecta la nord-vest cu aceea a Olbiei. Cele două importante colonii milesiene surori îşi împărţeau astfel o bună parte din ţinuturile pontice.

---

[17] *Necropola tumulară*, în *Histria* II, 1966, p. 279.

[18] În acest sens este edificatoare cercetarea întreprinsă recent asupra penetraţiei mărfii olbiene în Scitia, în primele veacuri de existenţă. Sub titlul Античный импорт в Приднепровье и Побужье в VII—V в. до н. э. (Moscova, 1960, în seria Свод археологических источников, Δ I-27) N. A. Onaiko a stabilit harta de răspîndire a importurilor greceşti. Cercetătoarea sovietică are meritul de a fi stabilit că, alături de Olbia, oraşele bosporane au avut un rol de seamă în comerţul cu regiunea Bugului şi Niprului, chiar într-o vreme atît de timpurie. Sperăm să revenim asupra importantelor rezultate comunicate de N. A. Onaiko, în însemnările noastre viitoare. Pentru ţara noastră se impune neapărat întocmirea unei asemenea hărţi, pe diverse etape istorice.

Este interesant de observat că cea mai mare parte din spaţiul pe care au circulat monedele şi mărfurile histriene era ocupat, din punct de vedere arheologic, în veacul al IV-lea î.e.n. cel puţin, de aceeaşi civilizaţie. Revelatoare sînt rezultatele la care au ajuns arheologii sovietici, în ţinutul dintre Prut şi Nistru, publicate acum în volumul Древние фракийцы в северном Причерноморье, Moscova, 1969. A. I. Meliukova constată în această carte că civilizaţia materială din sudul acestui ţinut era în această vreme aceeaşi ca în sudul Moldovei şi mai ales ca în Dobrogea. Cercetările viitoare vor trebui să distingă, cuprinsul acestui aspect cultural unitar — căruia ar trebui să-i dăm numele *Murighiol*, după prima şi cea mai caracteristică staţiune unde el a fost constatat — , componentele sale etnice (unele enclave scitice în masa getică sînt de pe acum semnalate pe toată aria lui de răspîndire, atît la sudul cît şi la nordul Dunării). Din punctul de vedere din care au pornit aceste însemnări, trebuie să atrag atenţia asupra rolului pe care l-a avut Histria asupra întregii acestei arii : zona de acţiune histriană se suprapune, în linii mari, aceleia a răspîndirii aspectului cultural Murighiol.

2

MORMINTE CU CAI ÎN NECROPOLA DE LA SALAMINA DIN CIPRU

Săpăturile efectuate de către Departamentul de antichităţi din Cipru, sub conducerea lui Vassos Karageorghis, în necropola princiară de la Salamina, au scos la lumină, începînd din anul 1962, o serie de morminte care au provocat mirarea lumii ştiinţifice prin fastul şi bogăţia ritualului lor funerar. Vassos Karageorghis a publicat, cu remarcabilă regularitate, rapoarte preliminare după fiecare din cele şase campanii, în *Cronica săpăturilor din Cipru*, BCH, 1963—1968. În 1967, arheologul cipriot, în pragul încheierii primei etape a cercetărilor sale, a iniţiat publicarea completă a rezultatelor obţinute. Lucrarea urmează să cuprindă patru volume, trei dedicate rapoartelor de săpături şi ultimul concluziilor arheologice şi istorice. Primul volum apărut se prezintă ireproşabil, din punctul de vedere al condiţiilor grafice şi ştiinţifice [19]. Ritmul susţinut în care se asigură intrarea în circuitul ştiinţific acestor importante descoperiri face cinste atît descoperitorului cît şi serviciului de antichităţi al tinerei republici a Ciprului.

Salamina din Cipru se află pe coasta răsăriteană a insulei, la nord de Famagusta. Necropola ei cuprinde morminte rupestre şi camere funerare din piatră cu *dromos* (două dintre acestea din urmă acoperite de tumuli). În timp ce mormintele au fost jefuite, resturile funerare din *dromoi* au rămas intacte. Acolo s-au făcut descoperirile cele mai neaşteptate, datînd din perioada cuprinsă între sfîrşitul veacului al VIII-lea şi începutul veacului al VI-lea î. e. n.

Contextul cultural în care se situează recentele descoperiri de la Salamina este acela al unui amalgam de tradiţii. Peste un strat eteoci-

[19] Vassos Karageorghis, *Excavations in the Necropolis of Salamina* I (*Salamis* vol. 3), Nicosia, 1967 (1 vol. text şi planşe + 1 vol. planuri şi profile), cu expertize de R. P. Charles, P. Ducos, O. Masson şi alţii.

priot şi micenian tîrziu, s-a adaos, încă din veacul al VIII-lea î. e. n., o serie de contacte feniciene şi, un secol mai tîrziu, colonizări siriene. Caracterul compozit al civilizaţiei cipriote arhaice a fost întărit de două dominaţii străine, cea asiriană (c. 709—c. 670 î. e. n.) şi cea egipteană (începînd cu veacul al VI-lea timpuriu). Ciprul, atunci ca întotdeauna, era o ţară de întîlnire între Orient şi Occident.

Problemele pe care le pun descoperirile de la Salamina sînt de aceea foarte diverse, dar prin aceasta cu atît mai interesante. Mă voi referi doar la una care poate avea implicaţii pentru regiunile noastre.

În unele dintre mormintele din necropola arhaică de la Salamina au fost descoperite schelete de cai. Animalele nu fuseseră depuse niciodată în camera funerară însăşi, ci la intrarea ei, în *dromos*. Unii cai erau înhămaţi la care. Au fost descoperite şi schelete de animale neînhămate, aparţinînd unor măgari. Carele sînt de două tipuri. Primul este „carul obişnuit de luptă cu două roate şi cu ladă mică; al doilea este carul funerar cu două roate, demontabil, fără ladă şi cu o simplă podea orizontală pe care se aşeza sicriul pentru a fi transportat". Primul tip a apărut într-un singur mormînt (carul B din mormîntul 3), celelalte care aparţin tipului al doilea. Stuart Piggott, în recenzia la primul volum al rezultatelor săpăturilor de la Salamina (Antiquity, 1969, p. 160), consideră carul de luptă ca fiind asirian, împreună cu piesele de harnaşament din celelalte morminte. „But the open cart must now take their place in any discussion of the Celtic chariot or cart burial with extended burials (as at Somme-Bionne) of the 5-th c."

Apariţia unor morminte cu cai în răsăritul Mediteranei, *într-o vreme anterioară invaziei cimeriene în Anatolia*, mi se pare plină de semnificaţii. Un asemenea fastuos ritual funerar pare a fi avut, cel puţin în Cipru, o tradiţie proprie, independentă de contactul cu populaţiile venite din stepele nord-pontice. El ne readuce în memorie descoperirile miceniene făcute în ultima vreme în Grecia. La Argos, Marathon şi Nauplia au apărut, în *dromos*-ul unor morminte cu cameră funerară, schelete de cai întregi. Elementele unui ritual funerar similar par a fi reprezentate, ceva mai tîrziu, şi în Atica, pe amforele din epoca geometrică: printre scenele de caracter funerar care decorează aceste vase, se găseşte una în care este reprezentat un moment din procesiunea funebră, corespunzînd transportului cadavrului pe carul funerar către locul de înmormîntare sau de incinerare. Acest ultim drum constituia unul din actele acelui γέρας, care reglementa practicile rituale din momentul morţii pînă la acela al înmormîntării. De altfel fragmente de car funerar (aplici metalice pentru bucşele roţilor) au apărut chiar în cimitirul atenian de la Kerameikos, în morminte de incineraţie din veacul al IX-lea î. e. n. [20]. Tot la Atena, un mormînt de luptător din perioada protogeometrică (sec. al X-lea î. e. n.), conţinea zăbalele a doi cai [21]. Este probabil că obiceiul sacrificării calului şi depunerii lui lîngă mormînt să fi fost practicat în Grecia micenianâ. Tot în aceeaşi vreme, sau poate după perioada

[20] H. Müller-Karpe, Bayerische Vorgeschichtsblätter, 1958, p. 29, şi K. Kübler, *Kerameikos*, V, 1, p. 21 urm.

[21] Hesperia, 1952, p. 279 urm.

„migrației dorice" [22], împreună cu caii se așeza în mormînt și carul care a transportat cadavrul la locul de înmormîntare. Mormintele de la Salamina par a se integra, sub aspectul ritului înmormîntării cu cai, unui substrat egeean, dacă nu chiar micenian. Se știe că în Cipru s-a stabilit un important grup de refugiați micenieni, veniți, după căderea Micenei, poate chiar din Argos, aducînd cu ei o ceramică similară cu *Granary Class* și obiceiul ridicării camerei funerare cu *dromos*. Tradiția micenianâ s-a conservat mult timp în insulă, ferită, în oarecare măsură, de efectele „migrației dorice". Ciprul a jucat rolul unui rezervor de asemenea tradiții, în perioada *Dark Age* [23].

Insula Cipru nu a fost însă singurul izvor de tradiții miceniene în perioada obscură care a urmat marilor transformări din jurul anului 1200 î. e. n. Cercetările recente încep să scoată la iveală și alte regiuni, de data aceasta situate chiar pe continentul grec, unde firul tradiției miceniene nu s-a rupt. Una dintre acestea se dovedește a fi fost Tesalia. În săpăturile întreprinse după cel de al doilea război mondial la Iolkos s-a observat că, după distrugerea palatului micenian în faza LH III C, așezarea din apropiere supraviețuiește; deasupra nivelului micenian se instalează altul, a cărui arhitectură și ceramică trădează puternice legături cu cel precedent [24]. „Un lucru este sigur, și anume că în această așezare trăsăturile miceniene au supraviețuit puternic în vremuri mai noi [25]. Tesalia este în același timp una (dacă nu chiar singura) dintre regiunile Greciei unde se continuă ridicarea mormintelor cu *tholos* și după apusul lumii miceniene. La Marmariani, la răsărit de Larissa, Heurtley și Skeat au descoperit, încă mai de mult, o serie de morminte cu *tholos*, situate peste ruinele așezării LH III C și aparținînd unei populații venite probabil din Macedonia, care folosea o ceramică lucrată cu mîna. Noii veniți s-au succedat nu mult timp după abandonarea locuirii miceniene [26]. Mormîntul cu *tholos* a fost ridicat în Tesalia și în prima jumătate a mileniului I î. e. n., așa cum reiese din cercetările expediției germane din Tesalia, condusă de Vl. Milojčić [27]. Această provincie periferică a Greciei a constituit un depozit de tradiții miceniene, păstrate aici vreme îndelungată, ca într-un vas închis. La sfîrșitul perioadei arhaice unele elemente de tradiție străveche au debordat în ținuturile vecine. Vl. Milojčić presupune că mormîntul cu *tholos* din Tesalia stă la originea mormintelor similare apărute în Macedonia și Tracia, în veacul al IV-lea î. e. n. [28]. Tot în mediul traco-ilir apar, ceva mai devreme, încă din secolul al VI-lea î. e. n., o serie de alte elemente ale ritualului princiar, care au stîrnit

[22] H. Müller-Karpe, JdI, 1962, p. 73, se întreabă dacă nu cumva carele micenienc erau lipsite de piese metalice, sustrăgîndu-se cercetării arheologice. Savantul german nu exclude însă posibilitatea ca obiceiul depunerii sau incinerării carului funerar să fi fost adus în Grecia după apusul lumii miceniene, de către populații venite din Nord, ținînd seamă de apariția unor morminte princiare cu care în Europa Centrală, în perioada Bronzului Tîrziu (mormîntul de la Hart, Landkreis Altötting).

[23] V. R. d'Arcy Desborough, *The Last Myceneaens and their Successors*, Oxford, 1964, p. 196 urm.

[24] N. Theocharis, Archaeology, XI, p. 13 urm.

[25] V. R. d'A. Desborough, *op. cit.*, p. 234.

[26] BSA, 1930—1931, p. 1 urm.

[27] Vl. Milojčić, AA, 1960, p. 177.

[28] Vl. Milojčić, *ibid.*

nedumeriri prin afinităţile lor cu lumea micenianã. Mă refer la măştile de aur din necropola de la Trebenişte, la pectoralele şi benzile de aur cu decor imprimat descoperite în mormintele de la Duvanli, în sfîrşit, la scutul „beoţian" recent pus în lumină de L. Ognenova-Marinova [29]. Ele s-au putut transmite prin aceeaşi cale tesalică, urmată şi de mormîntul cu *tholos*.

Printre reminiscenţele miceniene ale ritualului funerar princiar se se pot număra şi mormintele cu cai descoperite în Tracia. Aici ne apropiem din nou de punctul de plecare al acestor însemnări. Iată lista cîtorva dintre morminte :

1—3. **Iankovo** (*Serta Kazaroviana*, II, Sofia 1955, p. 61 urm. — Izvestiia Institut, 1955, p. 61 urm.). Tumulul I : cameră funerară circulară ; înaintea intrării 2 schelete de cai întregi cu zăbale, alături de fragmente de amforă. Tumulul II : cameră funerară circulară, asemănătoare cu prima ; înaintea intrării 2 schelete de cai, unul întreg, celălalt fără cap. Tumulul III : cameră funerară rectangulară ; lîngă intrare 2 schelete de cai şi fragmente de amforă. Tumulii se datează din a doua jumătate a secolului al IV-lea î. e. n.

4. **Mal Tepe-Mezek** (Izvestiia—Institut, 1937, p. 109), cameră funerară (*tholos*) cu *dromos* ; în *dromos* resturi de schelet de cal „die aber nicht erhalten sind und von uns nicht gesehen wurden".

5. **Kurt Kale-Mezek** (ibid.), cameră funerară (*tholos*) cu vestibul ; la intrare cîteva oase de cal.

6. **Kazanlăc** (V. Mikov, *Le tombeau de Kazanlăk*, Sofia, 1954, p. 10), cameră funerară circulară (*tholos*) cu vestibul ; în vestibul „plusieurs morceaux d'os de cheval".

7. **Kirklareli** (BSA, 1910—1911, p. 78), cameră funerară circulară (*tholos*) cu vestibul ; se menţionează descoperirea unor oase de cal, fără a se preciza locul.

8—9. **Vratsa** (I. Venedikov, Archeologhia, 1966, p. 113 urm.). Tumul parţial jefuit, cu cameră funerară de lemn, distrusă ; în afara ei, un car funerar cu doi cai întregi şi un cal „de călărie" cu harnaşament ; prima jumătate a secolului al IV-lea î. e. n. (Izvestiia—Institut, 1952, p. 364 urm.). Tumul parţial jefuit, cu două camere circulare legate una de cealaltă ; incineraţie (?) ; „în camera legată de prima printr-o ieşire de 0,40 m, printre cărbuni şi cenuşă, se găsea un cal puternic ars (!). Lîngă schelet erau următoarele obiecte : zăbală, suliţă, strachină, cană" ; secolul al IV-lea î. e. n.

10. **Gorniani** (Izvestiia—Institut, 1937, p. 207 urm.), mormînt în cutie de piatră ; în inventarul funerar piese de harnaşament ; lîngă mormînt schelet de cal întreg.

Mormintele cu cai din Tracia sînt destul de frecvent asociate cu camerele funerare circulare şi chiar cu cele de tip *tholos*. Scheletul calului a fost descoperit de fiecare dată la intrare sau în *dromos*. Din acest punct de

[29] G. Kazarov, CAH, VIII, p. 533 ; L. Ognenova-Marinova, *Acta Ant. Philipp. Studia archaeologica*, 1963, p. 31 urm.

vedere asemănările cu mormintele princiare de la Salamina sînt surprinzătoare. Dacă în adevăr Tesalia, ca şi Ciprul, au putut fi rezervoare de tradiţii miceniene, păstrate la marginea lumii greceşti şi difuzate secole mai tîrziu aristocraţiei tribale a unor populaţii vecine, asemenea manifestări pot părea mai puţin singulare. Sîntem într-o vreme în care, cel puţin pentru ţinuturile din jurul Pontului Euxin, riturile funerare princiare, la populaţii deosebite, au anumite trăsături comune. La răspîndirea anumitor elemente rituale, în speţă sacrificiul şi depunerea calului la intrarea sau în *dromos*-ul camerelor funerare, au contribuit unele reminiscenţe miceniene, păstrate o vreme neatinse de marile prefaceri care au dus la instaurarea epocii Fierului, şi renăscute o dată cu formarea aristocraţiei tribale a populaţiilor periferice lumii elene.

NOTE EPIGRAFICE*

INSCRIPŢII DIN APULUM

DE

I. I. RUSSU

În repetate rînduri şi în toate „Notele" anterioare s-au arătat erorile destul de frecvente în citirea şi întregirea epigrafelor Daciei romane, rezultînd fie din carenţa materialului (starea fragmentară, lacunoasă a pieselor scrise), fie din carenţa mijloacelor şi criteriilor, a procedeelor unilaterale, a manierei în care unii publică pripit şi studiază interpretînd aberant inscripţiile antice. În locurile unde textele prezintă lacune ori echivocuri, adesea soluţiile propuse lasă cam mult de dorit, implicînd reveniri şi revizuiri cu corectări de lectură; de aici necesitatea permanentă a unui control critic susţinut, spre a recupera elemente documentare autentice, utile, nealterate de intervenţiile uneori inoportune (dacă nu au fost ocolite cu justificată prudenţă) de către unii descoperitori şi posesori de inscripţii antice, insuficient familiarizaţi cu criteriile moderne în studiul epigrafiei şi antichităţilor greco-romane şi provinciale.

Din imensul material epigrafic al vastei zone arheologice de la Apulum (Alba Iulia), de valoare documentară excepţională pentru această localitate centrală şi deci pentru întreaga provincie carpatică (o parte din inscripţii încă inedite, în depozitele Muzeului Alba Iulia),

---

* *Seria XII. Seria I* în Dacia, XI—XII 1948, p. 269—270; *II* în Epigraphica (Milano), X 1950, p. 14—20; *III* în Godişnik-Plovdiv, 1954, p. 199—201; *IV* în SCIV, X 1959, p. 139—143; *V* în SCIV, XI 1960, p. 405—409; *VI* în Studii şi comunicări, Sibiu, 12, 1965, p. 205—210; *VII* în ActaMN, I, 1964, p. 477—481; *VIII* în Studii clasice, VIII 1966, p. 221—228; *IX* în ActaMN, III 1966, p. 451—458; *X* în SCIV, XVIII 1967, p. 167—181; *XI* în ActaMN, V 1968, p. 451—469.

Abrevieri bibliografice:

ActaMN = Acta Musei Napocensis (Anuarul Muzeului de Istorie), Cluj, I 1964, II 1965, III 1966, IV 1967, V 1968, VI 1969.

Apulum = Apulum, Buletinul Muzeului Alba Iulia (cu diverse subtitluri), I 1939—1942, II 1943—1946, III 1949, IV (sub numele de Studii şi comunicări) 1961, V 1965, VI 1967, VII 1968 [1969].

StCl, XII, 1970, p. 161—170, Bucureşti

care comportă rectificări, sînt reexaminate în paginile prezente [1] numai ş a s e piese fragmentare şi lacunoase, care în publicaţiile din ultimii ani au fost restituite şi prezentate cu deficienţe şi erori, nu numai (cum s-a spus) prin greutăţile obiective (starea materialului), ci şi prin faptul că descoperitorii care le publică (probabil neînţelegînd tocmai just rostul publicării de inscripţii) îşi irosesc uneori timpul în ample compilaţii cu etalarea „erudiţiei", copiind de-a valma tot ce află prin dicţionare, lexicoane, bibliografia internă şi străină [2] şi neglijează unele aspecte zise „de amănunt", considerate a fi „secundare, minore" (care apar totuşi importante, uneori chiar esenţiale) în textul epigrafic antic pe care-l studiază. Asemenea pasiune a „citatologiei" cu goana după 'erudiţie poate aduce o tulburare a vederii producînd astfel unele restituiri eronate chiar în cazuri unde (în fragmentele epigrafice, cum arată şi fotografiile) literele apar limpezi şi chiar de o claritate izbitoare. În unele articole cu interesant şi important material epigrafic din revista Apulum, vol. V (1965) şi VII (1968) se poate vedea cum cultul exagerat al cantităţii masive de citate poate duce la neglijarea calităţii în munca istoriografică; iar dintr-o stranie nevoie de reclamă pripită, în locul unui mic efort constructiv, decent, corect cerut de examinarea atentă a scrierii antice (fragmentare în felul cum hazardul şi „norocul" arheologic au păstrat prin intemperiile veacurilor piesele epigrafice), ca primă condiţie spre a recupera tot ce se poate pentru îmbogăţirea şi lărgirea orizontului documentar, — unii confraţi întru ale epigrafiei urmărind mereu etalarea erudiţiei (de calitate şi utilitate uneori discutabile) irosesc timpul preţios şi spaţiul grafic în lucruri banale, poticnindu-se în stîngăcii de stil ce alternează cu erori grosiere de tot felul [3]. Atare muncă sterilă de compilaţie de prin dicţionare şi enciclopedii poate lăsa impresia că s-ar fi realizat „studii" epigrafice-istorice de nivel ridicat, — cîtă vreme interesul lor constă numai în i n f o r m a ţ i i l e directe oferite de însuşi materialul documentar prezentat. Acesta însă trebuie să fie cunoscut

---

[1] Cf. patru piese epigrafice de la Apulum examinate în SCIV, XVIII 1967, p. 172—174, nr. 6—7, 176—178, nr. 9—10.

[2] De ex. Apulum, V, p. 180—187 etc.

[3] De ex. Apulum, V, p. 167—200; VII 1968, p. 401—411, 445—448 etc. În Latomus, XXIII 1964, p. 481 se poate citi (din partea aceloraşi autori) „...pour la santé de l'empereur Commode [sic!] et Iulia Domna datée de l'an 214"; dar după cum se ştie, L. Aurelius Commodus (fiul lui Marcus Aurelius filozoful împărat) a domnit între a. 180—192, murind în acest an, iar Iulia Domna era soţia lui Septimius Severus şi mama împăratului „Caracalla", care domneşte între a. 211—217 (inepţia din Latomus este „rectificată" în Apulum, V, p. 178 „Caracalla şi Iulia Domna"); Apulum, VII p. 407 „victoria lui Constantin cel Mare împotriva geţilor în a. 332..." !! În acest volum al revistei de la Alba Iulia erorile grave de limbă, stil, citate, nume proprii etc. se cifrează la cel puţin 1500 (adevărat „record" mondial, *unicum*); nu vom aminti decît cîteva eşantioane: p. 192 *Plautius* este imprimat „Olautius", p. 317 *Lex Iulia* devine „Les Iulia", 321 *Beusantis* este „Seusantis", 385 „războaiele morcomanice", 408 „ca o persecutare a cuvîntului *nu merus*" (în loc de *prescurtare a cuvîntului numerus*), 409 „Marcus Aurelius Antonius" în loc de *Antoninus* etc., etc.; un autor muzeograf de la Bistriţa *Ştefan Dănilă* (p. 525) este botezat la p. 6, 8, 508, 510, 512, 514, 516, 522, 524, 526 ... „Ion Dănilă": colaboratorii externi ai revistei apulense nu se pot plînge că redacţia n-ar avea fantezie ori spirit de iniţiativă, — ca şi în problema „colonizării" romane: celebrul pasaj al lui Eutropius (VIII 6,2) „infinitae copiae hominum..." devine la p. 263 „*finitae copiae*" de coloniştii aduse de Traian (şi probabil de urmaşii lui) în Dacia „ex toto orbe Romano"...

c o r e c t, nealterat, nemistificat; iar adevăratele *studii* epigrafice nu se fac din lecturi și „soluții" eronate, aberante (punînd în circuitul bibliografic general cuvinte, nume, expresii sau chiar texte fictive, ca cel din Apulum, VII p. 446, infra nr. *1*), care pot să deruteze pe cititori și chiar pe unii cercetători nepreveniți, dar care nu pot fi declarate de redacția revistei Apulum ca „erori tipografice", punînd adică în sarcina muncitorului și tehnicianului din poligrafie greșeli și produse evidente ale neglijenței celor care ar trebui să răspundă pentru puritatea textului unei reviste. Ar fi o lipsă regretabilă de respect față de tehnica tipografică de la Sibiu, care lucrează la un nivel mondial, să-i atribuim ca „errata" greșelile epigrafice sau de altă natură ce apar cu duiumul de ex. în vol. VII din Apulum, fiind integral produsul neglijenței comitetului de redacție.

Felul cum apare epigrafia în vol. V și VII din Apulum nu e peste tot de natură să aducă cinste științelor istorice din țara noastră; dar ce contrast curios, surprinzător este între aspectul deficient cum se prezintă unele inscripții la Apulum în vol. V și VII al revistei de la Alba Iulia și maniera în care, începînd din feudalism, mulți „nespecialiști" în epigrafie, amatori și anticari (cu mîndrie și acribie, dar și cu un profund sentiment de respect, chiar de pietate pentru inscripțiile antice) căutau să copieze spre a transmite contemporanilor și posterității în forme corecte texte latine epigrafice, ca de ex. „anonimul" de la țară din zona Tășnadului, care la a. 1808 a copiat e x a c t epitaful unui militar roman de la Bologa (jud. Cluj) ce apare (la a. 1873, fără să fi fost însă văzut în original de Th. Mommsen) cu vreo șapte greșeli de limbă chiar în publicația de specialitate de la Berlin, marele și celebrul *Corpus Inscriptionum Latinarum*, vol. III, sub nr. 843 (cf. ActaMN, V, 1968, p. 462).

1. — **Numen Caelestis**, CIL, III 992. În Apulum, VII 1968 [1969], p. 446, A. C. Popa scrie „divinitatea feniciană-semitică Caelestis (Astarte, Tanit) este întîlnită la Apulum în patru inscripții (Apulum, V, p. 175; CIL, III 992, 993); în alte două inscripții la Sarmizegetusa (Ulpia Traiana)... (etc.). Întrucît toate monumentele legate de cultul acestei divinități sînt cunoscute, ne vom mărgini acum [!] să prezentăm o n o u ă descoperire, un fragment de inscripție ce se păstrează în colecțiile Muzeului regional [!] din localitate [Alba Iulia], monument ce a fost pînă acum numai semnalat în unul din studiile [!] noastre anterioare (Apulum, V, p. 175): altar votiv din gresie într-o foarte proastă stare de conservare, din care cauză citirea și interpretarea inscripției se face cu multă greutate. Dimensiuni: 1,19 × 0,45 m. Textul este următorul [Nu]-MINI [Cae]LESTI /.../... ANV /... MV / VERNA / LIB(ens) P(osuit). Lucrurile stau destul de simplu [!], inscripția este dedicată: Numini Caelesti, în urma făgăduinței de către

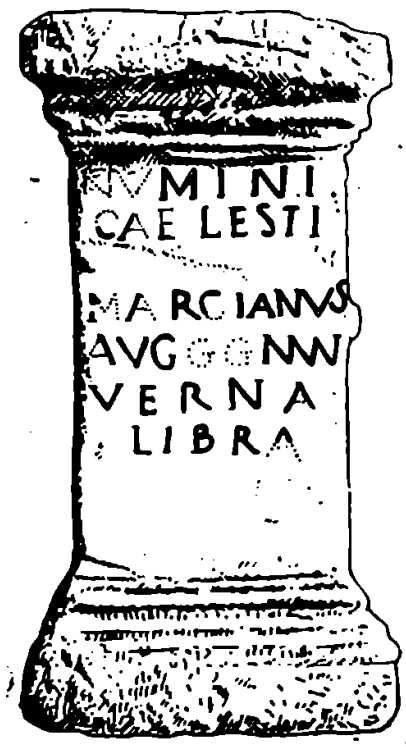

Fig. 1. — Altar votiv pentru Numen Caelestis, CIL, III, 992 (= SCIV, XVIII, p. 173, fig. 6)

un sclav domestic al cărui nume ca de altfel şi restul textului, din nefericire [!] nu au putut fi completate... (etc.)". Din acest pasaj de proză arheo-epigrafică aflăm o „nouă descoperire" făcută de directorul... „Muzeului regional din localitate" în propriile colecţii : după felul cum este enunţată, ar părea să fie „a cincea" piesă, fiind totuşi de fapt numai „a patra" tot după numărătoarea sa, căci era inclusă între cele „patru" înşirate la Apulum, V, p. 175, nota 39 (= Latomus, XXIII 1964, p. 477,

Fig. 2. — Lespede votivă pentru I O M Dolichenus(?), Apulum, IV, p. 105.

nota 1) astfel „[*1*] IOM D(ol.) et Deae Syriae Magnae Caelesti, [*2*] CIL, III 992, [*3*] o inscripţie recent identificată în colecţiile muzeului şi [*4*] CIL, III, 993". Ce să fie atare „inscripţie recent identificată în colecţiile muzeului" (Apulum, V, p. 175 = VII, p. 446) dedicată zeiţei „cereşti" a Cartaginei? Este o confecţie a autorilor; cum s-a arătat în a. 1967, SCIV, XVIII, p. 172—4, nr. 6, fig. 6 (foto şi desen), „noua inscripţie (recent identificată)" este tocmai CIL, III, 992, care poate fi citită, respectiv întregită peste tot : *Numini* [*C*]*aelesti Marcianus auggg*(*ustorum*) *nnn*(*ostrorum*) *uerna libra*(*rius*), existentă de multă vreme în expoziţia de bază a Muzeului arheologic Alba Iulia. Astfel, la Apulum se cunosc pînă acum numai t r e i inscripţii pentru „Caelestis" : (în ordinea apariţiei lor în bibliografie) *1.* CIL, III, 992 (= SCIV, XVIII, p. 173, fig. 6; aici : fig. 1), *2.* CIL, III 993 (= ILS, 3923 = E. Groag, *Die römischen Inschriftsteine der Hofbibliothek*, în *Oster- und Pfingstbeilage 1913 der Wiener Montagsrevue*, p. 23, nr. XIII) şi *3.* Apulum, V, p. 173 (= Latomus, XXIII 1964, p. 473 = AnnÉp, 1965, 30) I O M D ET DEAE SVRIAE MAGNAE CAELESTI.

2. — **Iupiter Dolichenus** (?). *Lespede votivă*, fragment de conglomerat calcaros, mutilat pe fața scrisă, cu litere tipice, de mărimi diferite în aceleași rînduri, citită în cea mai mare parte corect de către D. Radu, *Studii și comunicări* (Apulum), IV, 1961, p. 105

[I(oui) O(ptimo)] M(aximo)
[pro salut] e m D o -
[minoru]m n(ostrorum) Seue-
[ri et An]t o n i n i
[aug(ustorum) et sua] suorumq[ue ?]
[omnium] Iul(ius) Gracilis
[... ? m] b(ene)f(iciarius) ex sing(ularibus).

Observarea mai atentă a fotografiei și a dispozitivului literelor arată că lectura poate fi ameliorată, diferind puțin în cîteva locuri. În rîndul 1, după M este o „hastă" verticală cu un braț orizontal de literă în chip de L ce trebuie să fie D, deci epitet al lui Iupiter, cum ar fi *D(epulsor)* sau cel mai frecvent în sec. III *D(olichenus)*[4]; în r. 3 după M se văd nu doi, ci trei NNN, al treilea probabil șters prin martelare (dar locul lui, urmele se deslușesc bine); deci trei împărați „domnii noștri"; în r. 4 după [An]TONINI o hastă verticală este din ET, ceea ce încă arată că în r. 5 la început se afla [GETAE] nume martelat o dată cu al treilea N din r. 3. Este de admis restituirea grafică în următoarea schemă (fig. 2) cu lectura:

[I(oui) O(ptimo)] M(aximo) D(olicheno ?)
[pro salu]T E M D O -
[minoru]M N N N [Se-
[ueri et An]TONINI E[t
[Getae sua] SVoRvMo(ue)
[omnium ?C] IvL(ius) GRACILIS
[...]M B(ene)F(iciarius) Ex SING(ularibus)
[co(n)s(ularis)... ?]

3. — **Exceptores consularis.** *Altar votiv* de piatră, despicat în sens vertical, fața principală cu inscripția dedicatorie păstrată integral, iar cea laterală din stînga (cu numele dedicanților) numai cam pe 40% din lățime; publicat de două ori de I. Berciu — A. C. Popa, în franceză (la Bruxelles) Latomus, XXIII 1964, p. 302—310 (= AnnÉp, 1964, 193; cf. 1965, p. 12) și în românește (la Alba Iulia) Apulum, V, p. 180—187 (= AnnÉp, 1965, p. 12): MINERVAE AVG(ustae) EXCEPTORES CO(n)S(ularis). Despre acest text limpede pe fața principală a epigrafei este oferită în cele două reviste o amplă expunere și exemplificare, poate cam prolixă; dar în ce privește fața laterală cu „tabelul" respectivilor *exceptores* se dă cam puțin din ceea ce se vede și chiar este posibil a scoate din fragment

[4] Despre *Iupiter Dolichenus*, cu specială privire la Dacia: *ActaMN*, V 1968, p. 458—9.

Latomus, XXII p. 303	Apulum, V, p. 181
1. . . . . N(v)S	. . . . . N N S
2. . . . [ba] S S I A N(v) S	. . . . . SSIANS
3. . . . [ba] S S I AN (v) S	. . . . . SSIANS
4. . . . [?f] L O R V S	. . . . . [?f]LORVS
5. . . . [?v] E R V S	. . . . . [?v] E R VS
6. . . . . N(v)S	. . . . . NS

cu observaţia (la Bruxelles) „il est possible qu'il y ait ligature des lettres N et V dans les trois premières rangées et dans la sixième rangée. La tâche de compléter la lecture de cette dernière inscription nous a paru trop hasardeuse pour mériter d'être entreprise" (Latomus, p. 303) şi mai scurtă (la Alba Iulia) „o încercare de completare a lecturii acestei inscripţii este nesigură şi dificilă" (Apulum, V, p. 180). Asemenea comod şi ingenios procedeu de renunţare şi „abandonare" a eforturilor nu este de loc compensat prin compilaţia diluată din enciclopedii despre *Minerva* şi despre *exceptores*, dar nici justificat nu e de felul cum, în fotografie, apar resturile clar vizibile ale fragmentului epigrafic (Latomus, pl. XXII şi Apulum, p. 181, fig. 5), tabelul de antroponime (fig. 3). În rîndul 1, ultima literă este un S normal precedat de un foarte mic v lipit de partea lui superioară (la fel în r. 2 şi 3; ligatură destul de frecventă în inscripţiile Daciei), deci se citeşte evident -VS ca un nominativ singular de declinarea II; în acelaşi rînd se văd limpede literele -TINvS, dintr-un cognomen roman ca MARTINVS, iar în r. 2 şi 3 poate să fie [Bas]SSIANvS sau mai curînd [Ca]SSIANvS[2]; rîndul 4 este evident [F]LORVS fără nici un semn de întrebare; r. 5 -ERVS simplul [V]ERVS sau mai probabil [Seu]ERVS; r. 6 nu este -N(v)S, ci numai -NS, precedat de E (cele trei bare orizontale bine vizibile), deci o formă participială de cognomen roman în -ENS de decl. III (*-ens, -entis*), cum ar fi cel mai scurt din categorie şi potrivit cu spaţiul în epigrafa apulensă [Val]ENS. Toate cele şase nume din care au rămas finalele sînt *cognomina* ale ostaşilor, cei şase *exceptores* ... *Martinus*, ... [Ca]*ssianus*(?), ... [F]*lorus*, ... [?Seu] *erus* şi ... [Val]*ens*, din comandamentul guvernatorului Daciei (consularis); gentiliciile lor par să fi fost mai ales *Aelius* şi *Aurelius*, cele mai frecvente la militari şi provinciali în sec. II/III; ei erau detaşaţi la statul major al

Fig. 3. — Altar votiv (faţa laterala stîngă) Apulum, V p. 181.

[2] Mai puţin probabil ar putea fi vorba de vreun cognomnn romanizat ca *Dassianus* illro-latin, sau vreun traco-roman; terminaţia *-anus* arată că este un derivat de tip latin din orice nume roman sau prăvincial „barbar".

consularului, luați din efectivele unităților militare de elită ale Daciei, în primul rînd legiunea XIII Gemina.

4. — **Valerius Secundus**, CIL, III, 1055. În Studii și comunicări (Apulum), IV, 1961, p. 102, nr. 7, D. Radu publică un „altar votiv din gresie dură, 98 × 50 × 30, fără capitel și cu baza ornamentată cu profiluri concav-convexe, cîmpul inscripției aproape complet șters. Din această cauză lectura este extrem de dificilă; literele înalte între 5,5—6 cm. I O M / C VIVIE ... II/DV D". Este adevărat că fața scrisă apare extrem de avariată; dar dispozitivul literelor indică identitate cu epigrafa cunoscută mai demult și prezentată cu lectura deficientă (incompletă) în CIL, III, 1055 „Carlsburgi [Alba Iulia] ante ostium hortorum praefecti: I O M/V... / ISPPSVS/ VAL SECVN/DVS D D. Hohenhausen ms. p. 197, inde Seivert ms.", reprodus identic de B. Cserni, *Alsófehérvármegye monografiája*, II/1 (1901), p. 358, nr. 55. O examinare mai atentă a fotografiei altarului votiv arată că din lectura oferită de Mommsen se pot reține ca sigure literele I O M și VAL SECVNDVS D D, iar în r. 2, ceea ce a citit Radu ca C VIVIE este (litere foarte corodate, tocite) [P]RO SALVTE, în r. 3 nu se poate distinge nimic (eventual litera I la sfîrșit), fiind în original desigur numele celui pentru a cărui sănătate era ridicat altarul votiv (un împărat roman sau vreun personaj local din Dacia), iar r. 4 este complet tăiat de un șanț adînc probabil literele citite de Hohenhausen ca „ISPPVS" (din care însă nu se poate alege nimic util); în r. 5—6 pare să existe și un praenomen: [?C(aius)] VAL(erius) SECVN/DVS D(ono) D(edit). Structura epigrafei este clară: zeitatea, motivul dedicației (pentru sănătatea lui...), numele dedicantului și formula dedicatorie (fig. 4), în schemă:

I(ovi) O(ptimo) M(aximo)
[P]RO SALVTE
. . . . . .
. . . . . .
[C?] VAL(erius) SECVN-
DVS D(ono) D(edit).

Fig. 4. — Altar votiv, CIL, III 1055 (= *Apulum*, IV, p. 102, nr. 7).

Două inscripții funerare. În Apulum, V 1965, p. 195—197 este publicată o „placă funerară, zidită în pavajul catedralei rom. cat. Alba Iulia (Cetate), înapoia altarului principal, două fragmente de 21 × 46,7 cm și 46 × 43 cm, bordura de 13 cm"; se „restabilește" textul unitar astfel: *D(is) M(anibus)/ Ael(ius) Propi(cus)/ libr(arius) [co(n)]s(ularis) uixit/[an]n(os) XXX[II?]/Siscia[nus? mil?]/es leg(ionis) X[III G(eminae)]/posui[t] ... (us eo...) here[es]*, cu observații aberante (la această transcriere absolut incorectă) ca „... bănuim că lipsa literei *n* în *Propicus* ar putea fi o greșeală a lapicidului" (etc.). Textul „unificat" este preluat fără

zăbavă şi identic (lipsind putinţa unui control) şi pus în circuitul bibliografiei mondiale de AnnÉp, 1965, 37 (cu întrebarea firească „*Propicus* ne serait-il pas une mauvaise graphie ou une prononciation défectueuse pour *Propinquus*?", la care trebuie răspuns imediat că este o falsă lectură din partea epigrafiştilor de la Alba Iulia a textului epigrafic care era scris foarte corect); cu unele retuşări necesare este preluat în articolul despre relaţiile Panoniei cu Dacia de L. Balla — E. Tóth, în *Acta classica universitatis scient.* Debrecen, IV, 1968, p. 70 [6] (*Ael. Propi(n)cus libr.* [*co*]*s*,... *Siscia* [... *mil*]*es leg. X*[*III g.*] *posui*[*t*...]*us eq*[*ues*...] *her*[*es*...]. În realitate epitaful combinat de autorii de la Apulum V este format din fragmente a d o u ă piese epigrafice total diferite, ce nu au comun una cu alta decît faptul că ambele sînt de caracter funerar; ele au fost „unificate" sau mai bine zis apropiate numai de meşterii zidari care cu cîteva secole în urmă (ori poate în secolul al XIX-lea, pe la a. 1900?) au executat ori reparat pavajul catedralei cu material lapidar adunat la întîmplare şi „după noroc": au aşezat alături două fragmente de epitafuri de prin ruinele apulense (din „Cetate", zona arheologică a castrului roman), fragmente scrise care au litere de tip şi stil total diferite şi pe care epigrafiştii de la Muzeul Alba Iulia le-au „lipit" confecţionînd textul cu lectura defectuoasă de mai sus.

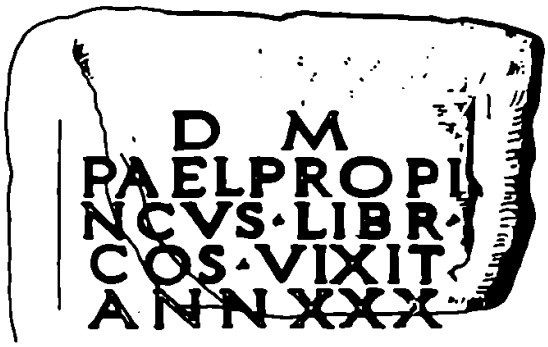

Fig. 5. — Altar (?) funerar, fragment, Apulum, V, p. 196, fig. 11 (sus).

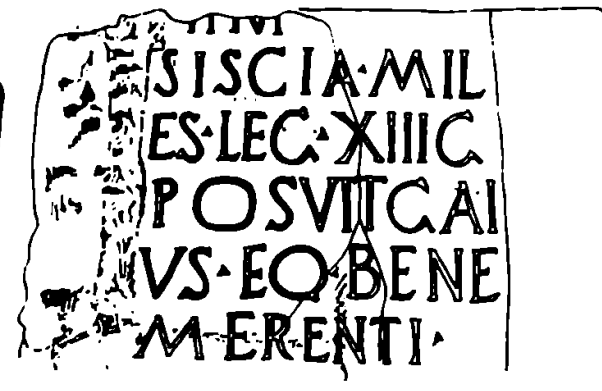

Fig. 6. — Lespede funerară, fragment, Apulum, V, p. 196, fig. 11 (jos).

5. — **Aelius Propineus,** *a l t a r* (?) *funerar,* partea iniţială cu primele cinci rînduri de text; Apulum, V, p. 196, fig. 11 (sus); are un scris corect, litere simetrice, chiar elegante, textul în reconstituirea grafică (după fotografie; fig. 5) este:

[6] Articolul citat de L. Balla — E. Tóth, în limba franceză se intitulează „À propos des rapports entre la Pannonie et la Dacie", cu un repertoriu de „panonieni" dintre care lipsesc unii (în Dacia) ca de ex. cel care poartă ca gentiliciu tocmai acest etnicon: *Pannonius Maximus*, CIL, III, 832 la Gherla (locul de staţionare al unităţii auxiliare *ala II Pannoniorum*); aici apar în inscripţii şi antroponime celtice (*Litugenius*, *Lossa* etc.), ca şi ilirice probabil din zona de sud a provinciei Panonia, — la fel ca şi în alte zone ale provinciei carpatice. Repertoriul „panonienilor" în provincia Dacia va trebui amplificat.

D(is) M(anibus)
[?P] AEL(ius) PROPI-
[n]CVS LIBR(arius)
[c]O(n)S(ularis) VIXIT
[a] N N(is) XXX
. . . . . .

Cum arată clar simetria grafică, este un epitaf foarte c o r e c t ca stil și limbă, fără erori lingvistice (de așa-zisă „latină vulgară") ori de scriere (redactare), pe piatră fiind evident numele roman PROPI[n]CVS (litera *n* dispărută în fractură, dar necesară și existentă efectiv în forma genuină a epigrafei antice), ca variantă a formei literare a *cognomen*ului latin PROPINQVVS. În viață și pe epitaful său, tînărul ostaș roman *Aelius Propincus* avea desigur și un *praenomen*, eventual *P(ublius)*, ori *T(itus)*, cele mai frecvente cu gentiliciul *Aelius*, primul de la împăratul Publius Aelius Hadrianus (117—138), al doilea de la Titus Aelius Antoninus Pius (138—161), de la cari va fi primit numele și dreptul de cetățenie Aelius Propincus (sau tatăl său, care va fi servit în vreo unitate auxiliară a armatei romane).

6. — **Militar din Siscia,** în leg. XIII Gemina. *E p i t a f* (stelă-lespede funerară), marginea stîngă de jos, cu sfîrșitul textului; Apulum, V, p. 196, fig. 11 (jos); scriere rudimentară, litere de forme stîngace, dar corecte și clare ca limbă în măsura cît se păstrează; în reconstituirea grafică a schemei este (fig. 6):

I I N I	tini? [domo?]
S I S C I A	Siscia [mil-]
E S L E G X[III G	es leg(ionis) X[III G(eminae)]
P O S V I T	p o s u i t [G a i - ?]
V S E Q	u s e q (ues) [bene-]
M E R E	mere[nti. . . . ?].

„Titularul" epitafului apulens era un ostaș („anonim", poate vreun *Martinus*, *Valentinus* etc., dacă în r. 1 al fragmentului poate fi citit grupul ... *tini*...), din legiunea XIII Gemina, dar nu cu numele „Siscianus" (confecționat în Apulum, V, la 1965), ci originar din *Siscia* (oraș in Panonia, sau din teritoriul rural), cum bine au văzut Balla—Tóth în valorosul articol citat; cel care pune epitaful este un călăreț (*eques*; după aceiași juni eruditi de la Debrețin), fie din leg. XIII fie din altă unitate ce nu poate fi determinată, purtînd vreun nume scurt (ca *Gaius*, *Rufus*) etc.), dar un singur element din sistemul celor trei nume (tria nomina) ale cetățeanului roman (*praenomen*, *cognomen* etc.).

INDICE

(cifrele se referă la numărul curent al inscripțiilor 1—6)

Aelius Propincus 5
[. . .? *Ba*]*ssianus* 3
beneficiarius ex sing. cos 2
[. . .?*Ca*]*ssianus* 3
Caelestis, Numen 1
Dolichenus(?), *I.O.M.* 2
eques (legionis?) 6
exceptores consularis 3
[. . .*F*]*lorus* 3
[*GETA, caes.* ?] 2

Iupiter Optimus Maximus 4; cf. *Dolichenus*
legio XIII Gemina 6
librarius consularis 5
Marcianus auggg. nnn.uerna libra(rius) 1
[. . . *Ma*]*rtinus* 3
Numen Caelestis 1
Propincus 5
Secundus 4
[. . . ? *Seu*]*erus* 3
singulares cos. 2
Siscia (Pannonia) 6
Valerius Secundus 4
[. . . *Val*]*ens* 3

NOTES ÉPIGRAPHIQUES (XIIe série)

INSCRIPTIONS LATINES DE APULUM

RÉSUMÉ

En relevant tout d'abord les erreurs de lecture et de restitution fréquentes dans les textes épigraphiques fragmentaires, on réexamine s i x inscriptions de Apulum (Alba Iulia, en Dacia Superior, Roumanie) pour lesquelles on propose de nouvelles lectures.

1. — *Apulum*, VII 1968 [1969], p. 446, lecture erronée de la pièce CIL, III, 992, autel votif, dont la restitution intégrale du texte avait été donnée dans SCIV, XVIII 1967, p. 172—4, n° 6, fig. 6 (ignorée dans *Apulum*, VII).

2. — *Apulum*, IV 1961, p. 105 probablement dédicace à *I O M D(olichenus* ?) pour la santé des trois empereurs romains Sept. Severus, M. Aurelius Antoninus (Caracalla) et [[Geta caes. ?]].

3. — *Latomus* (Bruxelles), XXIII 1964, p. 302—310 (= *Apulum*, V, 1965, p. 180—187 = AnnÉp, 1964, 193 = 1965, p. 12) on restitue les *cognomen* des six *exceptores consularis*.

4. — *Apulum*, IV 1961, p. 102, n° 7, autel votif, identique à la pièce publiée dans CIL, III 1055, avec lacunes et erreurs. Dans les lignes 1—2 on peut lire *I O M* / [*p*]*ro salute* et dans les lignes 5—6 [*C* ?] *Val(erius) Secun*/*dus d(ono) d(edit)*; mais les lignes 3—4 ne permettent aucune lecture, étant entièrement abîmées.

5—6. — *Apulum*, V, p. 195—7, dalle funéraire du pavage de la cathédrale catholique d'Alba Iulia. Il s'agit en réalité de d e u x épitaphes fragmentaires dont on restitue le texte dans les limites et les possibilités offertes par les dimensions des fragments.

NOTE DE LECTURĂ *)

DE

D. M. PIPPIDI

26. ÎN JURUL UNEI INSCRIPȚII FRAGMENTARE PUBLICATE DE PÂRVAN

În ultimul lot de inscripții histriene studiate de Pârvan (în Dacia II, 1925, la p. 237, sub nr. 33) se întîmpină un document mutilat descris de editor precum urmează: „așchie dintr-o stelă de calcar înaltă și lată de ca. 35 cm, aflată în dărîmăturile curtinei *f*. Pe latura păstrată, împodobită cu lungi curpeni de viță, se disting o seamă de litere, înalte de 20—25 mm, ce nu par să facă parte din inscripția propriu-zisă, săpată pe stelă, ci constituie mai curînd un *alloquium* sau o *acclamatio* adăugată monumentului cu scopul de a-l feri de o eventuală profanare".

Întregite de Pârvan, două cuvinte încă citibile sună: [*ti*]*bi co*[*m*]*mendo*, iar comentariul de care sînt însoțite își propune să dezvăluie tîlcul formulei din care par să fi fost rupte. „Termenii *mando*, *commendo* — citim — sînt cunoscuți în epigrafia funerară balcanică; astfel: (*hic*) *moriens mandauerat*, *uiua faciendum curauit*, sau (*illum*) *com*(*m*)*endo cum libertis meis*. Fapt caracteristic, singurul exemplu pînă acum cunoscut al folosirii verbului *commendo* în provinciile danubiene ne vine tot de la Histria: îl întîlnim în inscripția funerară a lui L. Pompeius Valens, mare proprietar rural, stabilit *regione Histri*, care nu păcătuia prin exces de purism, ci vorbea un *sermo rusticus* cît se poate de autentic. De altă parte, în limba română de astăzi se cunoaște cuvîntul *comînd*, folosit de fiecare dată într-un context funerar, cu înțelesul de 'ultime dispoziții cu privire la înmormîntare și la ospățul funebru de după ceremonie'. Astfel, de pe la 157, data inscripției lui Valens, pînă-n zilele noastre, ni-i îngăduit să urmărim în ținuturile dunărene formarea și evoluția acestui termen romanic special, de caracter religios și juridic".

Interesul acestor considerații abia dacă mai trebuie subliniat, dar în privința plauzibilității explicației oferite textului întregit poate că ni-i îngăduit să exprimăm o îndoială. În primul rînd, e ușor de văzut că două din exemplele citate în comentariu n-au nimic comun cu verbul *commendare*, nici în accepția-i generală, nici în acea specială la care se oprește

*) Seriile precedente ale acestor *Note de lectură* s-au publicat în Studii clasice VII, 1965, p. 319—333; VIII, 1966, p. 231—246; IX, 1967, p. 223—237; X, 1968, p. 233—243; XI, 1969, p. 233—249.

StCl, XII, 1970, p. 171—190, București

regretatul învăţat. De altă parte, tot atît de evident e şi faptul că pe lespedea de mormînt a lui Pompeius Valens cuvintele ... *quem com‹m›e‹n›do... cum libert[i]s me[i]s* nu privesc rînduiala înmormîntării sau a praznicului de după ceremonie, ci reprezintă un îndemn adresat de defunct soţiei şi copiilor de a nu trece cu vederea serviciile unor slujitori de credinţă [1].

Dacă aşa stau lucrurile, trebuie să renunţăm oare a înţelege noima celor două cuvinte a căror lectură mi se pare neîndoielnică? — Nu aceasta e părerea mea. Pentru a pătrunde însă în lumea de idei în care se inserează invocaţia fragmentară trebuie să ne ducem cu gîndul la cu totul alte preocupări decît dispoziţiile de ultimă oră ale defunctului, trebuie să înţelegem, înainte de orice, că acel ce vorbeşte — subiectul verbului păstrat — nu-i decedatul (bărbat sau femeie, tînăr sau bătrîn) ci redactorul inscripţiei, într-un anumit sens purtătorul de cuvînt al dispărutului. Pentru un motiv pe care-l vom cunoaşte îndată, acest supravieţuitor intervine în numele mortului fie pentru a deplînge încetarea-i din viaţă înainte de vreme, fie de-a dreptul pentru a pîrî divinităţii uneltirea a cărei victimă se presupune a fi căzut defunctul. În amîndouă cazurile e vorba de călcarea legii firesti după care orice individ are dreptul la un număr de ani egal cu media vieţii omeneşti revelată de experienţă. O dispariţie timpurie apărea inexplicabilă altfel decît printr-o crimă — uneori făţişă, alteori ascunsă (şi, din această pricină, putînd rămîne nepedepsită).

Cum e uşor de înţeles, mai ales morţile de copii (anevoie de explicat şi, deci, anevoie de suportat) au stîrnit în antichitatea greco-romană reacţiile cele mai numeroase şi mai vehemente. De ele am avut prilejul să mă ocup cu ani în urmă într-un articol închinat unei pietre de mormînt din Tomis [2], pe care — potrivit unui obicei răspîndit în lumea veche — părintele supravieţuitor a pus să se sape două palme înălţate, în relief, ca un protest împotriva sorţii crude a copilaşilor [3]. Încercînd să explic tîlcul simbolului funerar, cu referiri la texte literare şi epigrafice unde se exprimă acelaşi dureros sentiment, am fost adus să arăt, după alţii [4], că dacă în toate documentele din această categorie moartea

[1] AEM, XVII, 1894, p. 87, nr. 11 = CIL III 12489 = ILS 7182.

[2] *În jurul stelei lui Asclepiades din Tomis*, Revista Clasică VI—VII, 1934—1935, (acum şi în *Studii de istorie a religiilor antice*, Bucureşti, 1969, p. 206—217).

[3] Alte monumente funerare cu simbolul palmelor înălţate, în afara celor folosite în studiul abia citat sau în continuarea acestei note: AEM, I, 1877, p. 60; BCH, XXXVI, 1912, p. 276—78, 351—52; XXXVII, 1913, p. 109—111; ÖJh, XXX, 1937, Beibl, 33—35 (nr. 38); „În amintirea lui C. Giurescu", Bucureşti, 1944, p. 450; VDI, 1955 (1), p. 173, nr. 2; BCH, LXXXII, 1958, p. 732; Bell. Türk Tarih Kurumu, XXII, 1958, p. 50, nr. 51; Πρακτικὰ Ἀρχαιολ. Ἑταιρίας, 1966, p. 61; AA, LXXXII, 1967, p. 148.

[4] Dintre lucrările deschizătoare de drum în această direcţie sînt de reţinut, pe lîngă F. J. Dölger, *Die Sonne der Gerechtigkeit*, Münster, 1919, p. 90 urm. şi Fr. Cumont, *After Life in Roman Paganism*, New Haven, 1922, p. 133—134, mai multe memorii capitale ale ultimului învăţat: *Il Sole vindice dei delitti ed il simbolo delle mani alzate*, Mem. Pontif. Accad. Rom. di Archeologia, I, 1923, p. 65—80, *Nuovi epitafi col simbolo della preghiera al dio vindice*, Rendic. Pontif. Accad. Rom. di Archeologia, V, 1926/27, p. 69 urm., *Invocation au Soleil accompagnée de 'mains supines'*, Syria, 1933, p. 381—385. Acelaşi probleme e consacrat un capitol substanţial din cartea lui Gudmund Björck, *Der Fluch des Christen Sabinus* (*Pap. Upsaliensis 8*), Uppsala, 1938, p. 24 urm.; în sfîrşit, numeroase materiale epigrafice de pe întreg întinsul lumii antice, în legătură cu rolul Soarelui în pedepsirea crimelor nedescoperite, au fost şi continuă a fi semnalate şi comentate de L. Robert în Buletinele epigrafice publicate cu regularitate începînd din 1939 (astfel în RÉG, LXXXI, 1968, p. 525—526, nr. 535).

prematură e resimțită ca încălcarea unei rînduieli firești, în explicările date abaterii de la normă se observă deosebiri ce țin uneori de epocă, alteori de gradul de cultură sau de credințele religioase ale celui ce dă glas protestului. Ca să nu repet lucruri spuse altădată cu răgaz, amintesc doar că în anumite cazuri vina dispariției înainte de vreme e atribuită unor oameni haini, dar că nu o dată plîngerea e îndreptată împotriva unor divinități vrăjmașe, geloase de fericirea părinților și înverșunate împotriva unor ființe fără apărare [5].

Între monumentele puse să veșnicească amintirea unor morți silnic, o categorie bogat reprezentată e a stelelor unde se cere pedepsirea ucigașilor necunoscuți. Asemenea lespezi înfățișează și ele, de cele mai multe ori, palme înălțate, în relief, puse să atragă atenția trecătorilor și să le provoace înduioșarea. Dar inscripțiile, care nu lipsesc, sînt mai explicite, în sensul că în ele crimele sînt denunțate fără înconjur, iar făptașii chemați să dea seamă la scaunul ceresc de judecată.

Ca să citez numai cîteva pilde, din prima grupă face parte inscripția din Beroia a unui gladiator, Flammeatis, care, după ce-și declină numele și specialitatea, mărturisește cu amărăciune: „mor nu de mîna unui adversar, ci victima violenței; eu, care am fost încununat de șapte ori, sînt acum răpus nu de un potrivnic, ci prin silnicie" —

...θνῆσκω οὐ-
χ ὑπὸ ἀντιπάλου ἀλλὰ ὑπὸ βία[ς],
ἑπτὰ στεφανοθεὶς, ἥττωμε
οὐχ ὑπὸ ἀντιδίκου ἀλλὰ ὑπὸ βίας [6].

La fel, în epigrama thasiană a unui medic, Antiochos, defunctul își exprima certitudinea că a fost asasinat. „Aci zac eu... Antiochos..., care am văzut cetățile și am cunoscut apucăturile multor oameni[7], din care pricină i-am și mîntuit pe mulți de suferințe mortale. Acum însă, otrăvit, m-a primit în sînul ei glia thasienilor".

Cu mult mai numeroase sînt însă textele în care se exprimă numai bănuiala că moartea a putut fi provocată de ucigași, cerîndu-se intervenția unui zeu pentru descoperirea și pedepsirea lor neîntîrziată. Și în aceste cazuri varietatea de expresii și de sentimente e mare, mergînd de la proclamarea morții nefirești și apelul la divinitate pînă la blestemul zvîrlit asupra făptașilor cunoscuți sau necunoscuți.

Un text fragmentar din Chersonesul Tauric, editat întîi de Latîșev, IPE I^2 576, dar întregit și explicat abia de Louis Robert [8], se mulțumește să se adreseze divinității, cerîndu-i să intervină în cazul cînd cineva a

---

[5] La referințele din *Studii de istorie a religiilor antice*, p. 213 urm., cu notele respective, adaugă articolul lui Théodore Reinach din Rev. arch. 1916 (I), p. 329—358 (cf. și CRAI, 1916, p. 95), apoi curiosul studiu al lui F. T. Elworthy, *The Evil Eye. The Origins and Practice of Superstition*, 1958. De asemeni, în legătură cu jelania Erinnei pentru Baukis (fr. 4 Diehl), o notă mai veche a lui C. M. Bowra, în *Greek Poetry and Life. Essays presented to Gilbert Murray on his seventieth Birthday*, Oxford, 1936, p. 325—342, și alta mai recentă a lui Felix Scheidweiler în Philologus C, 1956, p. 40—51.

[6] L. Robert, *Les gladiateurs dans l'Orient grec*, Paris, 1940, p. 82, nr. 16.

[7] Ecou îndepărtat al primelor versuri din *Odyssea*.

[8] IPE I^2 576; cf. L. Robert, *Collection Froehner. I. Inscriptions grecques*, Paris, 1936, p. 54—55. Epitaful e comentat de M. H. Maximova în Sov. Arheologija, XIX, 1954, p. 220—230.

uneltit împotriva defunctului : [Ἰου]λιανὸς Μύρωνος ἐ[πικαλ]οῦμε τῷ θεῷ. τίς ἂν [ἐπ]ιβουλεύσατό σοι ... Tot așa, într-un document din Pont publicat de Loeper și reluat de Cumont, o fată moartă la douăzeci de ani cere „luminii cerești" s-o răzbune, dacă a căzut victima unei fărădelegi : εἰ δὲ δόλος μ'ἔ[κτανεν], θεῖον φάος ἔκδικον ἔστω...[9].

Din ultimul text reprodus se înțelege lesne către ce divinitate se îndrepta gîndul victimei, atunci cînd cerea pedepsirea făptașului, și anume către Soarele dintotdeauna socotit atoatevăzător și atoateștiutor [10], singur în măsură să dea de urma uneltirilor celor mai ascunse [11]. De aceea, într-un epitaf din Frigia, deplîngînd moartea timpurie a singurului său copil, tatăl supraviețuitor se roagă : „dacă așa i-a fost soarta, trebuia să moară ; dacă însă a pierit de mîni ucigașe, Soare, ia aminte !" (εἰ μὲν ἰδίᾳ μοίρῃ, ὤφειλεν· εἰ δὲ χερσὶ δολοποιοῖς Ἥλιε, βλέπε) [12].

Aci, Soarele e invocat fără înconjur, și același e cazul în foarte numeroase texte grecești și latine, între care n-avem decît greutatea alegerii. Uneori ruga adresată zeului e ca acesta să ia aminte la întîmplarea ce i se semnalează : Ἥλιε βλέπε, Κύριε Ἥλιε, μὴ λάθοιτό σε ὁ ἐπίβουλος. De cele mai multe ori însă jalea părinților sau a supraviețuitorilor de orice fel îi împinge să ceară Soarelui răzbunarea crimei și pedeapsa vinovaților. Inscripții ca acestea sînt multe, iar formularul lor extrem de variat : de la simple invocații de tipul „Soare, fă dreptate !" (Ἥλιε, ἐκδίκησον[13]), pînă la unele relatări amănunțite ale împrejurărilor morții : „Soare, stăpîne, care te înalți cu dreptate, să nu-ți scape vrăjmașul care a prăpădit sufletul Calliopei, ci fă-l să aibă parte de gemetele celor morți silnic" (Κύριε Ἥλιε, ὡς δικαίως ἀνατέλλεις, μὴ λάθοιτό σε ὁ ἐπίβουλος γενάμενος τῆς ψυχῆς Καλλιόπης, ἀλλὰ ἐπίπεμψον αὐτῷ τὰς στεναχὰς τῶν βιαθάνατων [14]). Și tot astfel : „Arsinoe, moartă înainte de vreme, își înalță mîinile către Zeul preaînalt și atoatevăzător, către Soare și cele două Nemesis : dacă cineva i-a făcut vrăji, sau s-a bucurat ori se bucură de moartea ei, răzbunați-o !" (Θεῷ ὑψίστῳ καὶ πάντων ἐποπτῇ καὶ Ἡλίῳ καὶ

---

[9] R. C. Loeper, Izvestija Russk. archeol. Instituta v Konstantinopole, IX, 1904, p. 257 = Björck, *Der Fluch des Christen Sabinus*, p. 25, nr. 2.

[10] Încă din zilele lui Homer, Soarele e „cel ce vede tot și aude tot" : Ἥλιος... ὃς πάντ'ἐφορᾷς καὶ πάντ' ἐπακούει (*Odys.*, XI 109, XII 323 ; *Il.*, III 277 ; cf. Eschyl, *Choeph.*, 985). În *Studii de istorie a religiilor antice*, p. 208, n. 8, am avut prilejul să relev pasajul din Tacit (*Ann.*, XV 74) de unde aflăm că, după descoperirea complotului lui Piso, Senatul a votat „dona et grates Soli... qui occulta coniurationis numine retexisset". Același rol e atribuit Soarelui de Diocletian în ceasul proclamării ca împărat, cînd, pentru a risipi bănuiala că ar fi pus la cale uciderea lui Numerianus, imploră de la astrul răzbunător pedeapsa vinovaților (W. Seston, *Dioclétien et la Tétrarchie*, I, Paris, 1946, p. 47).

[11] La lucrările citate în nota 4, adaugă J. Bidez, *La Cité du Monde et la Cité du Soleil chez les Stoïciens*, Mém. Acad. de Belgique, 1932 ; R. Pettazzoni, în *Hommages à J. Bidez et Fr. Cumont*, Bruxelles, p. 245—256.

[12] W. M. Ramsay, AJA, IV, 1888, p. 265 = Björck, *Der Fluch des Christen Sabinus*, p. 26, nr. 3.

[13] Cumont, *Sole vindice*, nr. 16 = Björck, *op. cit.*, p. 27, nr. 4.

[14] SEG VI 803 = Björck, *op. cit.*, p. 27, nr. 5. Un sentiment identic se mărturisește în inscripția funerară a unei fete din Roma (CIL VI 2, 12649), ai cărei părinți urează presupusului făptaș, libertul Atimetus („cuius dolo filiam amisi") „o funie și un cui de care să se spînzure" ! (*restem et claucm unde sibi collum alligel*).

Νεμέσεσι αἴρει Ἀρσινόη ἄωρος τὰς χεῖρας. Εἴ τις αὐτῇ φάρμακα ἐποίησε ἢ καὶ ἐπεχαρέ τις αὐτῆς τῷ θανάτῳ ἢ ἐπιχαρεῖ, μετέλθετε αὐτούς [15]).

Asemenea apeluri — către Soare, în primul rînd — nu lipsesc nici în epigrafia latină, care cunoaşte cel puţin două pietre funerare din Roma cu palme înălţate, în relief, sub care, după indicaţiile privind vîrsta şi sexul defuncţilor, se citesc rîndurile revelatoare:

Sol, tibi commendo, qui manus intulit ei... („Soare, ia aminte la cel ce-a ridicat mîna împotrivă-i...” [16]);

Sol, tibi commendo, tu ‹*u*›*indices eius mortem* („Soare, îţi dau în grijă să-i răzbuni moartea!” [17]).

Lungul *excursus* ce precede va fi avut, cred, utilitatea de a ne dezvălui credinţa din care purced invocaţiile către o divinitate concepută ca pedepsitoare a crimelor tăinuite, dar şi pe aceea de a ne ajuta să înţelegem în ce chip trebuie întregită inscripţia trunchiată publicată de Pârvan. Adoptînd fără şovăire citirea: [*Sol, ti*]*bi com*‹*m*›*endo*, sugerată de atîtea texte paralele, greceşti şi latine, putem fi convinşi că am făcut să progreseze interpretarea unui document modest, dar nu lipsit de semnificaţie.

27. DIN NOU DESPRE DECRETUL ÎN CINSTEA LUI DIONYSIOS

Un decret onorific trunchiat, descoperit la Histria în 1957, a fost publicat de mine în două rînduri pentru a profita de observaţiile făcute de colegi după prima ediţie [18]. Cuprinsul e din cele mai interesante, în multe privinţe, dar nu de el îmi propun să mă ocup astăzi, ci de faptul că numele titularului — o vreme nesigur — e pe punctul de a fi stabilit cu precizie mulţumită unui concurs de împrejurări destul de curioase pentru a îndreptăţi un nou examen.

Începutul documentului fiind pierdut (formula de sancţiune şi o parte din motivare), numele binefăcătorului răsplătit de Adunare ni se dezvăluie o dată cu seria hotărîrilor propriu-zise (r. 10 şi urm. ale textului păstrat). Cu privire la numele personal al beneficiarului nu încape discuţie: Διονύσιος se citeşte pe piatră cu atîta claritate încît nu lasă

[15] *Sammelbuch griech. Urkunden aus Ägypten* (1915—), 1323 = Björck, *op. cit.*, p. 29, nr. 11. Cf. E. J. Bickerman, Rev. intern. des Droits de l'Antiquité, V, 1958, p. 137 urm., îndeosebi 157—158. Poate că aci e cazul să se menţioneze faimoasa stelă din Rheneia păstrată la Muzeul Naţional de Antichităţi din Bucureşti (O. Hirschfeld, Sitzber. Akad. Wien, 1874, p. 403, nr. 57; Ad. Wilhelm, ÖJh, IV, 1901, Beibl. 91; Gr. Tocilescu, *Mon. epigr. şi sculpturali ale MNA*, Bucureşti, 1902, p. 436—477, nr. 93; J. Bergmann, Philologus, LXX, 1911, p. 503—510; E. Bormann, Wiener Studien, XXXIV, 1912, p. 361; *Syll.*[3], 1181; A. Deissmann, *Licht vom Osten*[4], 351 urm.), în care defuncta Heracleia, de neam iudeu sau numai convertită la iudaism, cere Zeului preaînalt (Θεὸν τὸν ὕψιστον, τὸν κύριον τῶν πνευμάτων καὶ πάσης σαρκός) să vădească pe ucigaşi şi să răzbune sîngele-i nevinovat (τὸ ἀναίτιον αἷμα). Despre acest text de epocă elenistică (altă stelă, identică, din acelaşi loc, se păstrează la Atena), Pârvan credea a putea afirma, împotriva oricărei evidenţe, că ar fi creştin (*Contribuţii epigrafice la istoria creştinismului daco-roman*, Bucureşti, 1911, p. 65, n. 313; cf. Addenda, p. 223).

[16] CIL VI 2, 14099.

[17] CIL VI 2, 14098; o nuanţă abia diferită într-o altă inscripţie funerară latină, unde vinovatul e denunţat Stăpînului lumii infernale: *Dite pater, Rhodinem tibi commendo* (CIL I[2] 1012).

[18] Dacia, n. s., V, 1961, p. 308; Studii clasice VII, 1965, p. 186—187.

loc nici unei îndoieli. Nesiguranța începe cu patronimicul — parte distrus de o izbitură, parte redus la urme de litere abia discernabile, inegal distribuite între sfîrșitul r. 11 și începutul r. 12. În aceste condiții, și ținînd seamă de lungimea mijlocie a rîndurilor sigur reconstituite (între 31 și 35 litere), citeam, în prima ediție : ἐπαινέσαι Διονύσιον [Ἴσ]τρου, Θεῶν [Μεγάλων Ἐ]ρέα καὶ ἀναγράψαι κτλ., lectură ușor modificată în ediția a doua : ...Διονύσιον [Ἴσ]τρου, Θεῶν[Μεγάλων ἱερεω]ς (pentru a ține seama de un *sigma* încă vizibil la începutul r. 12).

Între cele două ediții, o colaboratoare a Institutului de Epigrafie din Lyon, d-na Thérèse Oziol (care urmărește cu interes publicațiile noastre de documente, poate cu gîndul la o lucrare personală asupra cetății de pe țărmul lacului Sinoe) a avut amabilitatea să-mi comunice o citire diferită a patronimicului mutilat, recunoscînd în urmele de litere de la sfîrșitul r. 11, în locul celor trei cuvinte propuse de mine, unul singur : Στρουθίωνος.

Numele astfel restituit apărea pentru întîia oară în onomastica histriană. În plus, cum am mai avut prilejul s-o spun, acceptarea lui ne obligă să admitem pentru r. 11 un număr de semne sensibil mai mic decît lungimea medie a celorlalte rînduri. De-aci ezitarea de a admite sugestia îndatoritoarei colege și menținerea — chiar și în ediția a doua a textului — a patronimicului [Ἴσ]τρου.

De-atunci, două fapte noi ieșite la iveală mă obligă să-mi revizuiesc poziția. Mai întîi, intrarea în prosopografia histriană a unui Στρουθίων înainte necunoscut. Numele se citește în lista de εὐεργέται μετὰ τὴν δευτέραν κτίσιν τῆς πόλεως publicată în 1967, în care, în rîndurile 30 și 31 ale primei coloane, figurează un ...ΤΟΣ Στρουθίωνος și un ...ΤΙΗΣ Στρουθίωνος, vizibil frați [19]. În al doilea rînd, recunoașterea într-un decret olbian, în parte ciocănit, a unui histrian pînă de curînd neidentificat, al cărui nume ar fi sunat, după ultimii editori ai textului, Δι[ο]νύσιος Σ[ύ]ρου [Βί]ων[ος][20]. Cum e ușor de văzut, dublul patronimic e aci cu totul neverosimil și, deci, inacceptabil. În ce mă privește, încă din 1966 am propus să se citească în locul celor două genitive unul singur, și anume Στρουθίωνος, ceea ce ne pune în fața unui cetățean al Histriei onorat de olbieni la o dată ce urmează a fi stabilită și al cărui nume nu se deosebește cu nimic de al evergetului amintit la începutul acestei note.

Rămasă necunoscută editorilor *Suplementului* la inscripțiile Olbiei analizat în alt loc al acestui fascicul [21], propunerea a fost primită favorabil de Louis Robert, care, în mai multe publicații recente, nu stă la îndoială să postuleze identitatea celor două personaje. Într-un caz și în celălalt am avea a face, după învățatul francez, cu același Dionysios al lui Strouthion, histrian bogat, negustor de grîne și, de la un timp, preot pe viață al Marilor Zei din Samothrake [22].

Ipoteza e atrăgătoare, dar se lovește de unele dificultăți. Într-adevăr, chiar nesocotind ezitările-mi mai vechi cu privire la citirea patronimicului

[19] Studii clasice IX, 1967, p. 155.

[20] IPE I[2] 21, reeditat de E. I. Solomonik în *Nadpisi Olvii (1917—1965)*, Leningrad, 1968, p. 25, nr. 15.

[21] Mai departe p. 320 urm.

[22] *Les stèles funéraires de Byzance gréco-romaine*, Paris, 1964, p. 184; RÉG, LXXIX, 1966, p. 401, nr. 273; LXXX, 1967, p. 514—515.

din decretul histrian, mi se pare evident că pentru a putea susține identitatea celor doi Dionysii ar trebui să n-avem îndoieli în privința datelor celor două documente. Din păcate, nu aceasta e situația, cîtă vreme decretul olbian e atribuit de Latîșev secolului al IV-lea [23], iar cel histrian n-ar putea fi, socot, mai vechi de anul 200 [24]. Firește, în asemenea materie, o eroare e lesne posibilă și nu mi-i greu să admit că în aprecierea mea m-aș putea înșela cu cîteva zeci de ani. Dar cu un secol? Și-apoi, dacă scrierea documentului histrian poate eventual induce în eroare, acea a decretului olbian e incontestabil mai caracteristică. Comparația cu decretul pentru Chairigenes al lui Metrodôros e, din acest punct de vedere, lămuritoare (IPE I² 20), în măsura în care asemănarea nu se oprește la caracterele paleografice ci se extinde la formular, în ambele cazuri de tipul zis „scurt": în care formula de sancțiune și motivarea se reduc la simplele cuvinte Ὀλβιοπολῖται ἔδωκαν, ceea ce le deosebește vizibil de decretele din epoca elenistică, incomparabil mai lungi și mai pompoase.

Așa stînd lucrurile, chiar încercînd să schimbăm data decretului olbian, e limpede că n-am putea coborî mai jos de jumătatea secolului al III-lea. De altă parte, încadrarea cronologică a hotărîrii histriene greu ar putea fi schimbată, dacă ținem seamă de faptul că titularul acesteia e răsplătit cu preoția ereditară a Zeilor din Samothrake și că mărturiile pînă acum cunoscute referitoare la un Σαμοθράκιον local sînt toate din secolul al II-lea [25]. În aceste condiții, decalajul dintre cele două documente n-ar putea fi înlăturat decît printr-o arbitrară nesocotire a datelor pe care le-am expus, ceea ce nu înseamnă, după părerea mea, că o legătură între ele ar fi exclusă. Potrivirea de nume și patronimic fiind prea deplină pentru a putea fi considerată întîmplătoare, socot că între titularii celor două decrete trebuie postulată — dacă nu o identitate absolută — cel puțin o legătură de familie, în sensul că omul onorat la Olbia în jurul anului 300 a putut fi bunicul evergetului răsplătit la Histria în jurul anului 200. Deprinderea greacă de a da primului nepot numele bunicului [26], verificată nu o dată și în cetatea de pe țărmul lacului Sinoe [27], ar putea explica în chip plauzibil împrejurarea că nepotul unui Dionysios Strouthionos, de pe la sfîrșitul sec. al IV-lea, poartă aceleași nume și patronimic în pragul secolului al II-lea î. e. n. Între unul și celălalt e de ajuns să postulăm o generație intermediară, cînd feciorul primului Dionysios și părintele celui de-al doilea arbora el însuși numele Strouthion Dionysiou.

---

[23] „Cum titulus aliis decretis Olbiopolitanis quarti a. Chr. saeculi cum litteratura, tum forma simillimus sit, ad idem saeculum referre non dubitabimus" — se exprima, în această privință, V. V. Latîșev, IPE I², p. 29; în schimb, după E. I. Solomonik, ar fi mai curînd din prima jumătate a sec. al III-lea î.e.n. (*Nadpisi Olvii*, p. 26).

[24] „Cu multă probabilitate începutul secolului al II-lea" — scriam în Studii clasice VII, 1965, p. 186.

[25] *Histria IV*, p. 544, nr. 4, întregit și reeditat în *Histria I* (1954), p. 496—497 (acum și în *Contribuții la istoria veche a României*², p. 72—74); Istros, I, 1934, p. 123. Pentru datele altor documente epigrafice din Pontul Stîng, referitoare la cultul Zeilor din Samothrake, vezi B. Hemberg, *Die Kabiren*, Uppsala, 1950, p. 221 urm.

[26] S. Reinach, *Traité d'épigraphie grecque*, Paris, 1885, p. 504 (cu textele citate).

[27] Cu titlu de exemple, vezi arborii genealogici a două familii histriene din sec. IV î.e.n. și II e.n., publicați de mine în Studii clasice, XI, 1969, p. 211 și *Contribuții la istoria veche a României*², p. 398.

Să fie oare temerară ipoteza pe care încerc s-o formulez? În stadiul actual al cunoştinţelor nu văd alta mai întemeiată; la rîndu-i, interesul documentelor aduse în discuţie e desigur prea mare pentru a ne putea mulţumi să le trecem cu vederea.

28. PROBLEME ALE SCLAVIEI ÎN „ECONOMICELE" PSEUDO-ARISTOTELICE

Alături de *Problemele* atribuite lui Aristotel, dar a căror paternitate e contestată, *Economicele* fac parte din scrierile transmise sub numele Stagiritului şi văzînd influenţa ideilor lui, fără ca vreun filolog din zilele noastre să încerce a i le pune în seamă, în total sau în parte. Între scrierile de o autenticitate neîndoielnică şi opusculul care ne reţine atenţia există fără îndoială deosebiri de formă şi de conţinut, aşa cum există legături ce nu pot fi trecute cu vederea. A stărui mai mult asupra lor ne-ar duce însă departe, de aceea mi se va îngădui să mă opresc astăzi asupra unui singur aspect al sclaviei, aşa cum e oglindit în *Politica*, de o parte, şi în cartea I a *Economicelor*, de alta.

Ca intrare în materie, aş vrea să atrag atenţia cititorului asupra unei opinii foarte răspîndite, dar nu mai puţin eronate, aceea că Aristotel ar fi profesat, cu privire la sclavie, părerea potrivit căreia „barbarii" ar fi din fire şi fără excepţie sortiţi robiei. Această convingere, se mai spune, ar fi formulată şi apărată în *Politica*, dar dacă deschidem tratatul invocat [28], ceea ce aflăm sub pana filozofului sună altfel. „E evident — citim — că după fire există oameni liberi şi sclavi", (φύσει τινες οἱ μὲν ἐλεύθεροι οἱ δὲ δοῦλοι), dar ceea ce-i deosebeşte nu-i rasa ori obîrşia, ci înzestrarea sufletească. În funcţie de aceasta, unii sînt îndreptăţiţi să comande, alţii ţinuţi să asculte, aşa cum în alcătuirea omului îndeobşte raţiunea trebuie să precumpănească asupra pornirilor iraţionale. „Astfel stînd lucrurile — se spune tot acolo — e limpede că nu există în natură de o parte oameni liberi, de alta sclavi (οὐκ εἰσὶν οἱ μὲν φύσει δοῦλοι, οἱ δ'ἐλεύθεροι); e limpede şi că, în unele cazuri, o asemenea deosebire există totuşi, fiind folositor şi drept ca unii să robească, alţii să stăpînească, unul să primească porunci, iar altul să le dea" (συμφέρει τῷ μὲν τὸ δουλεύειν τῷ δὲ τὸ δεσπόζειν... τὸ μὲν ἄρχεσθαι τὸ δ'ἄρχειν). „În aceste condiţii — aflăm, în sfîrşit — între stăpînul şi sclavul hărăziţi să fie astfel potrivit cu însuşirile lor se iscă prietenie şi priinţă pentru amîndoi; cînd însă raporturile dintre ei decurg din lege ori silnicie, tocmai dimpotrivă" (διὸ καὶ συμφέρον ἐστί τι καὶ φιλία δούλῳ καὶ δεσπότῃ πρὸς ἀλλήλους τοῖς φύσει τούτων ἠξιωμένοις· τοῖς δὲ μὴ τοῦτον τὸν τρόπον, ἀλλὰ κατὰ νόμον καὶ βιασθεῖσι, τοὐναντίον).

Legitimitatea instituţiei ca atare nefiind nici o clipă contestată [29], ideea că stăpînul demn de acest nume are a-şi justifica privilegiul printr-o adevărată măiestrie în stabilirea raporturilor cu subordonaţii e reluată

[28] I 1254 a 34 urm.

[29] Abia dacă trebuie să mai amintesc totuşi că, după mărturia explicită a autorului, vederile despre sclavie expuse în *Politica* sînt valabile pentru o anumită treaptă de dezvoltare a forţelor de producţie, acea a societăţii greceşti din epoca clasică. Chiar dacă, în sinea lui, va fi socotit-o improbabilă, teoretic filozoful nu exclude posibilitatea unei revoluţii tehnice care ar face ca „suveica să umble singură" şi alte munci să se săvîrşească fără un efort dureros din partea omului, în care caz e gata să proclame că „nici maiştrii n-ar mai avea nevoie de ajutoare, nici stăpînii de sclavi" (I 4, 1253 b 35 urm.).

în paragrafele finale ale capitolului VII, după care „știința stăpînului e știința folosirii sclavilor; căci nu-i stăpîn cine agonisește sclavi, ci cine-i știe folosi. Nu-i vorbă, în această învățătură nu-i nimic mare, nici înălțător: doar să știi porunci ceea ce sclavul la rîndul lui trebuie să știe că-i dator a face" (δεσποτικὴ δ'ἐπιστήμη ἐστίν ἡ χρηστικὴ δούλων· ὁ γὰρ δεσπότης οὐκ ἐν τῷ κτᾶσθαι τοὺς δούλους, ἀλλ 'ἐν τῷ χρῆσθαι δούλοις. Ἔστι δ'αὕτη ἡ ἐπιστήμη οὐδὲν μέγα ἔχουσα οὐδὲ σεμνόν· ἃ γὰρ τὸν δοῦλον ἐπίστασθαι δεῖ ποιεῖν, ἐκεῖνον δεῖ ταῦτα ἐπίστασθαι ἐπιτάττειν [30].

Postularea acestei δεσποτικὴ ἐπιστήμη nu-i o vorbă în vînt, nici o simplă construcție intelectuală fără rădăcini în realitate. Dacă înțeleg bine, din ea trebuie să izvorască, după Aristotel, nu numai un randament optim al muncii productive într-o societate întemeiată pe robie, dar și o legătură între stăpîn și sclav menită să garanteze ordinea socială. Ca să ne convingem, n-avem decît să deschidem *Economicele* la cap. 5 din cartea I, unde autorul anonim al tratatului, un peripatetic, de bună seamă, examinează modul de comportare al stăpînului față de sclav (în orice gospodărie „bunul cel dintîi și mai de seamă, totodată cel mai prețios și mai aducător de folos"), cu scopul de a obține de la el, prin educație, să ajungă „a îndeplini munci vrednice de omul liber" (οἷς τὰ ἐλευθέρια τῶν ἔργων προστακτέον [31]).

Paragrafele 2—6 dezvoltă, în continuare, nu o simplă tehnică de dresaj, cum am fi poate înclinați să ne închipuim, ci un ansamblu de reguli de comportare din care nu lipsește, bine înțeles, nota utilitară, dar care în același timp se inspiră din considerații etice cu atît mai lăudablle cu cît — în viața de toate zilele a societății grecești — trebuie să fi fost mai rare.

Astfel, subliniind nevoia disciplinei de la care sclavul nu trebuie să se abată în nici o împrejurare, necunoscutul recomandă o comportare binevoitoare, mergînd pînă la adevărate dovezi de stimă față de cei al căror mod de a-și îndeplini îndatoririle „îi apropie de oamenii liberi" (τοῖς μὲν ἐλευθεριωτέροις τιμῆς μεταδιδόναι). Tot atît de interesante sînt și prescripțiile potrivit cărora „stăpînul trebuie să ia aminte și să împartă răsplățile și pedepsele, ori să acorde dreptul la odihnă numai după merit... asemenea medicilor care țin socoteala leacurilor" (διανέμειν τε καὶ ἀνιέναι κατ'ἀξίαν ἕκαστα ...μιμουμένους τὴν τῶν ἰατρῶν δύναμιν ἐν φαρμάκου λόγῳ). În sfîrșit, semnificative mi se par și ultimele paragrafe ale capitolului, pe care găsesc potrivit să le redau în întregime: „Cuvine-se de asemeni să se fixeze fiecărui sclav un termen de slobozenie, căci e și drept și folositor să știe că are înaintea sa, ca răsplată, libertatea. Doar oamenii nu-și precupețesc truda, cînd așteaptă o răsplată și un soroc. Trebuie de asemeni luate de la ei zăloage, îngăduindu-li-se să aibe copii. Dar, ca într-o cetate, nu-i bine să adune cineva ‹în gospodăria sa› prea mulți sclavi de același neam. Așijderi, jertfele și petrecerile să fie făcute cu gîndul la sclavi mai curînd decît la oamenii liberi, de vreme ce temeiurile pentru care se pun la cale asemenea hramuri au mai multă greutate în sufletul lor" (καὶ τὰς θυσίας καὶ τὰς ἀπολαύσεις μᾶλλον τῶν δούλων ἕνεκα ποιεῖσθαι ἢ τῶν ἐλευθέρων· πλείονα γὰρ ἔχουσιν οὗτοι οὗπερ ἕνεκα τὰ τοιαῦτα ἐνομίσθη).

[30] I 7, 1255 b 30 urm.
[31] I 5, 1344 a 23 urm.

În capitolul pe care-l rezum, consideraţiile de acest fel sînt, firește, mai numeroase. Cîte mi-am îngăduit să reproduc mi se par totuşi de ajuns pentru a învedera faptul că, privite în ansamblu, recomandările autorului anonim dezvoltă ideea acelei δεσποτικὴ ἐπιστήμη postulată de Aristotel în *Politica* şi de care a fost vorba înainte. Dacă mai era nevoie, inspiraţia peripatetică a *Economicelor* găseşte în această identitate de vederi un sprijin nou, dar nu de acest aspect al problemei sînt îndemnat să mă ocup astăzi. Ceea ce aş vrea să relev, mai curînd, e împrejurarea că amestecul de utilitar şi de etic (de „folositor" şi de „drept", ca să întrebuinţez termenii textului), pe care l-am notat în modul de a argumenta al anonimului, se întîmpină cu un veac înainte la necunoscutul autor al scrierii despre *Statul atenienilor* (Ἀθηναίων πολιτεία). Relevînd împrejurarea că în cetatea sa de baştină sclavii şi metecii se bucură de o libertate necunoscută în alte locuri, „Bătrînul oligarh" (cum obişnuieşte să-i zică o parte a criticii anglo-saxone), cu amestecul de cinism şi de luciditate care-i caracterizează analizele, nu se sfieşte să mărturisească motivele din care se inspiră o asemenea purtare. „De s-ar mira cineva — observă el — că atenienii îngăduie sclavilor lor să trăiască bine şi chiar să huzurească, nu-i greu de arătat că şi în această privinţă ei se poartă cu socoteală. Căci oriunde se dezvoltă o putere navală, e nevoie ca sclavii să muncească pentru bani, pentru ca — primind o parte din cîştig (?) — să le acordăm chiar libertatea. Dar, acolo unde există sclavi cu dare de mînă, n-are rost ca sclavul meu să se teamă de altcineva: aşa se-ntîmplă numai în Lacedemona. Iar dacă sclavul tău se teme de mine, există riscul să dea tot ce are ca să n-aibă de înfruntat o primejdie. De aceea am şi lăsat noi sclavilor libertate de cuvînt împotriva oamenilor liberi şi metecilor împotriva cetăţenilor cu depline drepturi: pentru că cetatea noastră duce lipsă de meteci în vederea multelor soiuri de meşteşuguri, ca şi din pricina flotei. Aşadar, pe drept li s-a dat metecilor libertatea de cuvînt de care au parte" [32].

Texte ca acele ce preced, sau altele asupra cărora îmi propun să revin cu alt prilej, lasă să se înţeleagă că sclavia clasică e o instituţie infinit mai complexă şi mai anevoie de studiat decît o lasă să se înţeleagă atîtea expuneri grăbite ori judecăţi sumare. Cu drept cuvînt deci ancheta întreprinsă cu ani în urmă de Academia din Mainz, la îndemnul şi sub conducerea lui Joseph Vogt, acumulează materiale peste materiale [33], în aşteptarea momentului cînd o nouă sinteză va deveni posi-

[32] I 11—12 Frisch.

[33] Din numărul acestora menţionez, fără pretenţia de a fi complet, monografia lui S. Lauffer, *Die Bergwerkssklaven von Laureion*, I—II (1955—1956) şi vasta anchetă a lui Fr. Bömer, *Untersuchungen über die Religion der Sklaven in Griechenland und Rom*, I—III (1957—1961), apoi H. Volkmann, *Die Massenversklavungen der Einwohner eroberter Städte in der hellenistisch-römischen Zeit* (1961); G. Micknat, *Studien zur Kriegsgefangenschaft und zur Sklaverei in der griechischen Geschichte*, I. Teil: Homer (1954); în sfîrşit, şi mai ales, J. Vogt, *Sklaverei und Humanität. Studien zur antiken Sklaverei und ihrer Erforschung*, Wiesbaden, 1965 (grupînd o serie de articole şi comunicări publicate de autor de-a lungul ultimelor două decenii); H. Chantraine, *Freigelassene und Sklaven im Dienst der römischen Kaiser*, Wiesbaden, 1967; Fridolf Kudlien, *Die Sklaven in der griechischen Medizin der klassischen und hellenistischen Zeit*, Wiesbaden, 1968. În cadrul aceloraşi preocupări, nu pot lăsa neamintită nici seria de traduceri de lucrări consacrate sclaviei în alte ţări decît Republica Federală, publicată sub îngrijirea lui J. Vogt şi H. Bräuer, şi în care au apărut pînă acum: J. A. Lenčman, *Die Sklaverei im mykenischen und homerischen Griechenland* (Wiesbaden, 1966) şi E. M. Štaerman, *Die Blütezeit der Sklavenwirtschaft in der römischen Republik* (Wiesbaden, 196[illegible].

bilă, menită să înlocuiască lucrarea veche de un veac a lui Henri Wallon [34], pătrunsă de un sentiment umanitar sincer şi demn de stimă, dar cu totul necorespunzătoare stadiului de azi al ştiinţei. Pînă la atingerea gradului de pregătire pe care o asemenea întreprindere o presupune, notele sporadice de felul acestora îşi au îndreptăţirea şi, poate, chiar utilitatea.

★

În aceeaşi carte a II-a a *Economicelor* de care a mai fost vorba, şi tot în legătură cu sclavii, se păstrează amintirea unei iniţiative al cărei interes mi se pare indiscutabil, dar care nu ştiu să fi reţinut vreodată atenţia cercetătorilor [35]. E vorba de încercarea lui Antimenes din Rhodos, un ofiţer al lui Alexandru, părtaş la expediţia împotriva Persiei, de a organiza un serviciu de asigurare a stăpînilor împotriva fugii sclavilor, în condiţiile prielnice evaziunii create de starea de război. E îndeobşte cunoscută tendinţa robilor de a-şi relua libertatea ori de cîte ori stăpînii se găseau angajaţi în operaţii militare, şi abia dacă mai trebuie să amintesc împrejurarea că, după ocuparea Deceleei de spartani, în 413, douăzeci de mii de sclavi-meşteşugari din Atica s-au refugiat la inamic, stingherind exploatarea zăcămintelor de argint de la Laurion şi păgubind simţitor finanţele particulare şi obşteşti [36].

Astfel de situaţii trebuie să se fi produs nu o dată în istoria cetăţilor greceşti, chiar dacă informaţiile transmise în această privinţă de izvoare sînt rare. Mijlocul mai des folosit de a le evita era acela de a îmbunătăţi în grabă soarta exploataţilor, acordîndu-le fie anumite înlesniri, fie de-a dreptul libertatea [37]. Dar acestea erau, firește, soluţii de excepţie, şi nu se înţelege cum de nu s-a ajuns — fie în Grecia, fie la Roma — la un sistem de garantare a proprietăţii *sui generis* care era sclavul, mai statornic şi mai eficace decît temniţa şi lanţurile. Cu atît mai interesant apare, în aceste condiţii, mijlocul născocit de Antimenes din Rhodos (personaj altminteri necunoscut), despre care se poate spune că reprezintă în istoria operaţiilor financiare unul din primele, dacă nu cel dintîi sistem de asigurări despre care avem ştiinţă [38].

„Altădată, — citim în capitolul 2 al cărţii a II-a, paragraful 34 b, — avînd a procura oştii sclavii de care ducea lipsă, a dat dispoziţii proprie-

---

[34] H. Wallon, *Histoire de l'esclavage dans l'antiquité*, II-e édition, 3 vol., Paris, 1879.

[35] În momentul cînd trimit aceste pagini la tipar, bag de seamă că interesul măsurii de care va fi vorba în continuare a mai fost relevat de A. Andreades, într-un articol intitulat *Antimène de Rhodes et Cléomène de Naucratis*, BCH, LIII, 1959, p. 1—18.

[36] Thuc., VII 27.

[37] Cu titlu de exemple, cf. Macrob., *Saturn.*, I 11, 33: „Borysthenitae obpugnante Zopyrione *seruis liberatis* dataque ciuitate peregrinis et factis tabulis nouis hostem sustinere potuerunt" — şi documentele epigrafice citate în *Contribuţii la istoria veche a Romîniei* [2], p. 139—140, cu nota 72.

[38] Cît îmi pot aduce aminte, un alt sistem de asigurări menit să asigure buna funcţionare a unui serviciu public nu se întîmpină decît la Roma, în zilele lui Claudiu, cînd împăratul, ne informează Suetoniu, ca să înlesnească aprovizionarea capitalei la vreme de iarnă, „... negotiatoribus certa lucra proposuit suscepto in se damno, si cui quid per tempestates accidisset, et naues mercaturae causa fabricantibus magna commoda constituit" (*Diu. Claud.*, 18, 2).

tarilor cîţi erau dispuşi s-o facă, să-şi înscrie sclavii cu preţul pe care-l găseau potrivit şi să plătească pe an ‹pentru fiecare› o primă de 8 drahme... primind, în cazul cînd sclavul ar fi evadat, valoarea declarată dintru început. Cum numărul sclavilor înregistraţi era destul de mare, banii strînşi în felul acesta s-au ridicat la o sumă apreciabilă. Iar dacă vreun sclav se întîmpla să fugă, satrapul locului unde se găsea armata avea ordin ori să-l găsească, ori să plătească stăpînului preţul stabilit din capul locului" (Πάλιν τε πορίζων τἀνδράποδα τὰ ἐπὶ στρατοπέδῳ ὄντα ἐκέλευσε τὸν βουλόμενον ἀπογράφεσθαι ὁπόσου θέλει, τελεῖν δὲ τοῦ ἐνιαυτοῦ ὀκτὼ δραχμάς + ἀποτίσαι +, ἂν δὲ ἀποδρᾷ τὸ ἀνδράποδον, κομίζεσθαι τὴν τιμὴν ἧς ἀνεγράψατο. Ἀπογραφέντων οὖν πολλῶν ἀνδραπόδων οὐκ ὀλίγον συνετέλει ἀργύριον. Εἰ δέ τι ἀποδραίη ἀνδράποδον, ἐκέλευε τὸν σατράπην τῆς ‹....› ἐν ᾗ ἐστι τὸ στρατόπεδον, ἀνασῴζειν ‹ἢ› τὴν τιμὴν τῷ κυρίῳ ἀποδοῦναι[39]).

Cu multă probabilitate, puţini dintre contemporani vor fi aflat de sistemul de asigurare născocit de Antimenes. Autorul *Economicelor*, la rîndul lui, nu vede în el decît un expedient ocazional, un şiretlic menit să asigure unei armate în campanie mîna de lucru de care avea nevoie, fără pierderi pentru vistieria regească. Dacă ne gîndim însă la amploarea luată de asigurările de tot felul în zilele noastre, nu ne putem împiedica să vedem în Antimenes un nedreptăţit al soartei, care l-a făcut să se nască într-o vreme şi într-o tagmă în care un atît de incontestabil talent de financiar n-avea decît puţine posibilităţi să se manifeste[40].

29. DISCUŢII ÎN JURUL LUI PONŢIU PILAT

O descoperire epigrafică recentă a venit să redeschidă, între specialişti, problema titlului purtat de Pontius Pilatus în vremea procesului lui Iisus. Întrebarea priveşte, nici vorbă, gradul atins de acest personaj în ierarhia dregătorilor imperiali, dar şi locul exact al Iudeii printre provinciile Romei la începutul erei noastre.

Cum se ştie, în această privinţă tradiţia creştină nu ne poate fi de folos. În *Evanghelia după Matei*, ca şi în *Faptele apostolilor*, lui Pilat i se spune ἡγεμών (*praeses*, în Vulgata), termen prea general pentru a i se putea atribui un înţeles precis, de unde şovăielile traducătorilor — în româneşte şi în alte limbi[41].

Situaţia nu-i mai bună cu izvoarele păgîne sau cu cele iudaice, al căror mod de a rezolva problema nu-i cu nimic mai satisfăcător, variaţii de terminologie vădindu-se nu numai de la o scriere la alta, dar pînă şi în modul de a se exprima al aceluiaşi autor. Astfel, dacă, după Filon din Alexandria, Pilat a fost „un guvernator al Iudeii recrutat din rîndurile prefecţilor imperiali" (Πίλατος ἦν τῶν ὑπάρχων ἐπίτροπος ἀποδεδειγμένος τῆς Ἰουδαίας[42]), la Iosephus Flavius acelaşi personaj e numit cînd

[39] II 2, 34 b (1352 b 33—1353 a 4).

[40] Despre o altă operaţie financiară concepută de Antimenes în cursul aceleiaşi campanii (dar mai puţin ingenioasă şi originală), v. *Oecon.*, II 1352 b 26—33.

[41] Cu titlu de exemplu, notez că în Mt. 27, 2: καὶ δήσαντες αὐτὸν ἀπήγαγον καὶ παρέδωκαν Πιλάτῳ τῷ ἡγεμόνι, ultimul cuvînt e redat de Gala Galaction prin „procuratorul", ceea ce constituie totodată o inexactitate şi un anacronism.

[42] *Leg. ad Caium*, 38.

ἔπαρχος, cînd ἐπίτροπος, cînd ἡγεμών[43]. Ἐπίτροπος (altfel spus : *procurator*) e Pilat şi pentru Eusebius din Caesarea[44] (care se întemeiază pe Iosephus), ca şi pentru Tacit, a cărui cunoaştere a rînduielilor romane îi dă dreptul la mai multă crezare : „auctor nominis eius Christus Tiberio imperitante per *procuratorem* Pontium Pilatum supplicio affectus erat"[45].

Problema ar putea părea astfel rezolvată, dar în realitate îndoielile nu se opresc aci. Încă din 1905, în ediţia a doua a binecunoscutei sale lucrări *Die kaiserlichen Verwaltungsbeamten bis auf Diokletian*, întrebîndu-se ce titlu vor fi purtat înainte de Claudiu cîrmuitorii provinciilor încredinţate mai tîrziu grijii procuratorilor, Otto Hirschfeld, întemeiat pe mărturia inscripţiilor, era adus la încheierea că — mai curînd decît administratori civili — aceştia trebuie să fi fost *praefecti* de caracter militar[46]. În zilele lui August, cel mai cunoscut din ei e Cottius, fiul lui Donus, al cărui titlu oficial, pe arcul din Susa, sună : *praefectus ciuitatium quae subscriptae sunt*[47], dar sub Tiberiu, şi chiar sub Claudiu, alţi *praefecti* ni se înfăţişează la conducerea unor ţinuturi devenite ulterior provincii procuratoriene. În aceste condiţii, adus să se ocupe şi de cazul care ne interesează astăzi, învăţatul epigrafist nu şovăia să conchidă : „ob der Statthalter von Judäa sofort den Titel *procurator* erhalten hat, ist demnach keineswegs so sicher, als gemeinhin angenommen wird"[48].

Şi în acest caz, ca în atîtea altele, un răspuns lămurit nu putea veni decît de la inscripţii, şi întîmplarea a făcut ca un astfel de document să se descopere în 1961, în săpăturile executate în Caesarea Palestinei de o misiune italiană condusă de Antonio Frova[49]. E vorba de o inscripţie monumentală, din păcate fragmentară, din care se înţelege că într-un an neprecizat al şederii sale în Iudeea, — între 26 şi 36 e. n., — Pilat ar fi închinat împăratului pe tron un *Tiberieum* în privinţa căruia nu se pot face decît presupuneri[50]. În transcrierea descoperitorului, care nesocoteşte începutul şi sfîrşitul, întregind cu prudenţă abia rîndurile 2—3, documentul se citeşte :

. . . *s*]*Tiberieum*
Pon]*tius Pilatus*
praef]*ectus Iuda*[*ea*]*e*
. . . . . .

Firește, descoperirea nu putea trece neobservată şi alte încercări de întregire a fragmentului n-au întîrziat, cea dintîi în ordine cronologică fiind a lui B. Lifshitz, în revista Latomus din 1963[51]. După epi-

[43] *Ant. Iud.*, XVIII 35 ; *Bell. Iud.*, II 169 urm.
[44] *Hist. ecl.*, I 9, 4.
[45] *Ann.*, XV 44.
[46] P. 382 urm.
[47] CIL V 7231.
[48] Hirschfeld, *op. cit.*, p. 384.
[49] Cf. raportul acestuia în Rendic. dell'Ist. Lombardo, Classe Lettere, XCV, 1961, p. 419—434.
[50] „Una piazza porticata presso il teatro di Erode, magari una specie di *porticus post scaenam*", după părerea descoperitorului, *loc. cit.*
[51] XXII, p. 783 urm.

grafistul israelian, preocupat îndeosebi de restituirea rîndurilor 1 şi 4, textul ar fi sunat precum urmează :

[*Ti(berio) Caes(are) Aug. V? co(n)*]*s(ule) Tiberieum*
. . . . . *Pon*]*tius Pilatus*
[*proc(urator) Aug(usti) praef*]*ectus Iuda*[*ea*]*e*
[*ded(it) ded(icauit)*].

Dacă se acceptă lectura nouă a rîndului 1, inscripţia ar fi fost compusă în anul 31 e. n., şi mai precis în ultimele două luni ale anului, cînd Tiberiu era singur consul, după condamnarea şi executarea lui Seian [52]. Dar întregirea inspiră îndreptăţite rezerve, nu numai în raport cu lungimea lacunei, dar şi din punctul de vedere al formularului, care precizează data presupusă a monumentului, dar nu şi numele divinităţii căreia zidirea îi era consacrată.

Asemenea obiecţii formulează şi regretatul Attilio Degrassi într-o comunicare la Accademia dei Lincei [53] în care, supunînd unui examen atent blocul pe care e săpată pisania şi conţinutul ei probabil, ajunge la convingerea că textul ar fi fost totodată mai sobru şi mai precis :

[*Dis Augusti*]*s Tiberieum*
[— *Pon*]*tius Pilatus*
[*prae*]*fectus Iuda*[*ea*]*e*
[*fecit, d*]*e*[*dicauit*] [54].

Ţinînd seama de consideraţiile de pînă aci, mi se pare că restituirea din urmă poate fi admisă fără şovăire. Dacă din rîndul 1 dispare mărturia cronologică, se cîştigă în schimb o preţioasă indicaţie religioasă, în sensul că — indiferent ce proporţii şi ce aspect va fi avut — edificiul apare consacrat „divinităţilor imperiale", după un obicei ce tocmai în acei ani prindea să se răspîndească în lumea romană şi care explică — alături de templele închinate lui Augustus singur, înainte şi după divinizarea oficială — omagiile aduse Casei imperiale în întregul ei sub denumirile de *gens Iulia, gens Augusta, domus diuina* [55]. Indiferent însă de acest aspect al problemei, de care n-avem a ne ocupa aci, apare limpede că părerea lui Hirschfeld în privinţa titlului purtat de guvernatorii Iudeii înainte de Claudiu era întemeiată şi că, în ciuda confuziei din izvoarele literare, demnitatea exercitată de Pilat în Palestina către sfîrşitul domniei lui Tiberiu era aceea a unui *praefectus*.

30. PICCOLOS ŞI LITERATURA GREACĂ, VECHE ŞI NOUĂ

Într-o recentă comunicare la Academia de Inscripţii : *Trois oracles de la théosophie et un prophète d'Apollon* [56], în care — cu pătrunderea-i cunoscută şi cu o erudiţie care se dispensează de calificative — restabileşte deopotrivă litera şi noima textelor cercetate, Louis Robert e adus

[52] Dio Cassius, LVIII 12, 1—8.

[53] Rendiconti dell'Accad. Nazionale dei Lincei, Classe di Scienze morali, storiche e filologiche, ser. VIII, vol. XIX, p. 59—65 (= *Scritti vari di antichità*, III, (Venezia-Trieste, 1967), p. 269—275).

[54] *Scritti vari*, III, p. 275.

[55] Vezi ale mele *Recherches sur le culte impérial* (1939), în special p. 121—148 şi, mai de curînd, *Studii de istorie a religiilor antice* (1969), p. 157—163.

[56] Comptes Rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres, 1968, p. 568—599.

să pomenească în mai multe rînduri numele medicului N. S. Piccolos, cunoscut specialiştilor pentru contribuţiile-i valoroase la filologia greacă veche (editor de texte şi istoric literar), dar încă şi mai bine pentru rolul important în răspîndirea ideilor luminismului francez în Sud-Estul european.

În scrierea abia amintită, şi care-mi prilejuieşte aceste sumare însemnări, Louis Robert se opreşte îndeosebi asupra activităţii lui Piccolos ca editor de texte clasice [57], menţionînd, pe lîngă articolele despre Babrius şi Theocrit, publicate în Revue de Philologie din 1845, un *Supplément à l'Anthologie Grecque* (Paris, 1853) şi două ediţii savante: *Istoria animalelor* de Aristotel şi romanul lui Longos, *Daphnis şi Chloe* (prima apărută în 1863, a doua — postumă — în 1866).

Suplementul la Antologie e probabil contribuţia cea mai importantă a lui Piccolos la istoria literelor greceşti vechi. În el, alături de unele epigrame inedite spicuite în diverse biblioteci europene, se publică — însoţite de observaţii judicioase — şi textele celor trei oracole examinate de L. Robert în recenta-i comunicare. În plus, note şi corecţiuni la mai mulţi poeţi al căror studiu pare să fi constituit pentru autor, după propria-i mărturisire, „farmecul anilor tineri... şi singura mîngîiere la bătrîneţe" [58].

La vremea cînd scria aceste rînduri, Piccolos trăia la Paris, unde se stabilise din 1840 în calitate de corespondent al studenţilor români din Franţa, angajat în acest scop de Eforia Şcoalelor cu un salariu confortabil. Această situaţie avea s-o păstreze pînă-n 1859, luna februarie, cînd aceeaşi Eforie propunea Domnitorului Cuza înlocuirea lui, ca necorespunzător, printr-un francez numit în acest post cîteva luni mai tîrziu [59]. Pretinsa incapacitate a lui Piccolos, după 19 ani de slujbă şi cu meritele intelectuale pe care i le cunoaştem, era, evident, un pretext care ascundea anevoie motive în realitate politice. Nu ştiu ce cred în această privinţă colegii Const. Velichi şi Ion Ionaşcu, care au închinat bulgaro-grecului dascăl cercetări adîncite [60], dar mi se pare că înlocuirea lui la atît de scurtă vreme după Unire pedepsea, cu siguranţă, fie purtarea-i la Bucureşti, în timpul domniilor regulamentare, fie acţiunea desfăşurată la Paris în favoarea lui Kisseleff, a cărui operă de guvernămînt în Principate se ostenise s-o înfăţişeze Apusului în culorile cele mai favorabile [61]. Oricum vor fi stat lucrurile în această privinţă, subliniez că, aşa cum am arătat înainte, activitatea de filolog clasic a lui Piccolos s-a săvîrşit întreagă în timpul şederii la Paris şi că, după încetarea privegherii exer-

[57] Alte amănunte despre viaţa şi activitatea lui Piccolos sînt date de învăţatul francez după J. E. Sandys, *A History of Classical Scholarship*, III (1908), p. 369. Se poate adăuga că despre opera lui de filolog clasic a mai scris, cu treizeci de ani în urmă, Veselin Beševliev, *Dr. N. S. Pikolo kato klasik filolog*, Sofia, 1941 (*non uidi*). De acelaşi, cf. şi articolele ocazionale: *Un médecin helléniste: Nicolas S. Piccolos (1792—1865)*, RÉG, LXXVIII, 1965, p. 599—601, şi *Le Dr. Nicolas S. Piccolos*, în Études Balkaniques, VI, 1969, p. 157—158.

[58] *Supplément à l'Anthologie Grecque*, p. XIV—XV.

[59] Arh. Stat Bucureşti, dos. 2584/1859, f. 1, 3, 4, 15, citat după I. Ionaşcu, *Academia Domnească de la Sf. Sava din Bucureşti, factor de propăşire a culturii în Peninsula Balcanică pînă la 1821*, în AUB, Istorie, XVI, 1967, p. 50, n. 70.

[60] Pe lîngă studiul citat în nota precedentă, vezi şi documentatul memoriu al lui Const. Velichi, *Dr. Nicola Picolo vav Vlasko*, în volumul festiv *Doctor N. S. Piccolo. Izsledvanija i novi materiali, izdadeni po slutšai sto godini ot smărtta mu (1865—1965)*, Sofia, 1968, p. 229—269.

[61] Mai jos n. 72.

citate timp de aproape două decenii asupra „junilor români" de pe malurile Senei, şi-a reluat cu sîrg colaborarea la principalele publicaţii de texte patronate de Ambroise Firmin Didot, capul familiei de editori care în tot cursul secolului al XIX-lea a jucat un rol de prim plan în istoria culturală a Europei şi a Franţei [62].

Cu aceasta, imaginea pe care-o căpătăm despre activitatea lui Nicolae Sava Piccolo (sau Piccolos, cum îi plăcea lui însuşi să semneze) nu-i nici pe departe completă. Însuşirile intelectuale ale personajului ies cu siguranţă din comun şi, dacă pînă la urmă opera realizată — literară şi ştiinţifică — nu-i la înălţimea darurilor fireşti, de vină sînt poate împrejurările neprielnice în care a avut să-şi petreacă existenţa. Fireşte, nu aci e locul să mă opresc asupra lor [63], nici să încerc a risipi nedumiriri ce stăruie în minte, în legătură cu unele momente din cariera mediculuifilolog. Mă-ntreb, de pildă, unde şi-a putut agonisi cunoştinţele de franceză care, în iunie 1810 (la vîrsta de 18 ani !), îl îndreptăţeau să fie numit — împreună cu Laurençon — „al doilea franţez" la Academia Domnească din Bucureşti [64], şi cînd a găsit timpul — nu să înceapă, ci să sfîrşească traducerea în greceşte a cărţii lui Rousseau — *Émile* —, pe care în 1811 o prezenta spre editare „Societăţii literare greco-dacice" din capitala Ţării Româneşti ? [65].

Dacă această lucrare se va fi tipărit ori ba n-aş putea spune, dar în 1818, la Odesa, se reprezenta (desigur de amatori recrutaţi dintre locuitorii greci ai oraşului) tragedia lui Sofocle, *Filoctet*, tradusă de dascălul bucureştean [66], pe lîngă drama istorică originală, *Moartea lui Demostene* [67], mai tîrziu tradusă în englezeşte şi publicată la Cambridge, în 1824 [68].

[62] La lista lucrărilor filologice ale lui Piccolos dată de L. Robert, CRAI, 1968, p. 588, n. 1 (după Sandys, *op. cit.*, III, p. 369), se mai pot adăuga cei puţin următoarele: *Paraphrases inédites de deux fables de Babrius, suivies de quelques observations sur cet auteur*, Nouvelle revue encyclopédique, II, 1846, p. 428—436; *Observations sur l'Anthologie Grecque*, Rev. de Philologie, II, 1847, p. 306—335; ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΤΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ Βίος Καίσαρος. Τεμάχιον νεωστὶ ἀνευρηθέν (Nicolas de Damas : *Vie de César. Fragment récemment découvert*) *et publié pour la première fois en 1849. Nouvelle édition par N. Piccolos, D. M., accompagnée d'une traduction française par M. A(lfred) D(idot) et suivie d'observations sur tous les fragments du même auteur*, Paris, 1850; *Sur une nouvelle édition des Fragments de Plutarque et sur une épigramme de Palladas*, Rev. archéologique, XVII, 1855, p. 236—243. De altă parte, ecouri ale muncii lui de editor, concretizate în emendaţii la numeroase texte publicate tocmai în acei ani în mai multe colecţii din Franţa şi de aiurea, sînt de căutat în corespondenţa lui cu unii din eleniştii cei mai de seamă ai timpului, ca Fr. Dübner şi J. F. Boissonade (cf. culegerea în mai multe rînduri citată *Izsledvanija i novi materiali*, p. 209—225).

[63] Au făcut-o, cu un zel lăudabil, colaboratorii volumului festiv menţionat în nota precedentă, care au reuşit să reconstituie aproape fără lacune viaţa şi activitatea lui Piccolos în Ţara Românească, în Italia şi în Franţa, fără a uita nici celelalte peregrinări ale lui pe drumurile Europei.

[64] Ionaşcu, *op. cit.*, p. 50, n. 1.

[65] N. Camariano, *Sur l'activité de la „Société littéraire gréco-dacique" de Bucarest*, în Rev. des Études Sud-Est européennes, VI, 1968, p. 39 urm., în special 46—47; de acelaşi autor, cf. şi *Les Principautés Roumaines à la lumière de l'autobiographie de Jean Capodistria*, Rev. Roum. d'Histoire, VIII, 1969, p. 263 urm., mai ales p. 265.

[66] În legătură cu care vezi interesanta scrisoare a lui Piccolos din 20 mai 1818, adresată revistei Ἑρμῆς ὁ Λόγιος din Viena (*Izsledvanija i novi materiali*, p. 420—421).

[67] C. Th. Dimaras, *Histoire de la littérature néo-hellénique des origines à nos jours*, Athènes, f. d., p. 184.

[68] *The Death of Demosthenes.* A Tragedy in four Acts, in prose. Translated from the modern Greek by Gregorius Paleologus, Cambridge, 1824.

La această dată, de altfel, „franţezul" nostru nu se mai găsea în Principate, de unde trebuie să-l fi gonit eşecul Eteriei şi răscoala lui Tudor Vladimirescu [69]. Îl regăsim la Paris, luptător activ pentru libertatea Greciei, apoi la Corfu, ca profesor de filozofie la Academia înfiinţată de Lordul Guilford, guvernatorul englez al Insulelor Ioniene, în care calitate traduce şi tipăreşte pentru uzul şcolarilor săi *Discursul despre metodă* al lui Descartes (pe greceşte: Λόγος περὶ μεθόδου, Kerkyra, 1824). Dar aci se opresc ştirile mele despre activitatea corfiotă a lui Piccolos, ale cărui deplasări sînt greu de urmărit pînă în deceniul următor [70], cînd reapare la Bucureşti pentru întreaga durată a Domniilor Regulamentare, de data aceasta cu titlul *doctor în medicină* [71], chiar dacă îndeletnicirile pe care i le cunoaştem sînt de caracter literar şi politic mai curînd decît ştiinţific. Calitatea de membru al Eforiei Şcoalelor, pe care o afişează în 1834, a putut fi numai o sinecură. Dar funcţia de cenzor al presei sub Alexandru Ghica implica o clară adeziune politică şi aceeaşi orientare se mărturiseşte în unele publicaţii din primii ani ai stabilirii lui definitive la Paris [72].

E curios că nici din timpul celei de-a doua şederi în Ţara Românească, nici din anii petrecuţi în Franţa nu ni s-au păstrat ecouri ale unei efective practici medicale [73]. Titlul *D. M.*, pe care nu uită să-l menţioneze în intitulaţia *Suplementului la antologia greacă*, nu pare să fi avut pentru el o altă utilitate decît de a conferi o mai mare greutate acţiunii des-

[69] Unele scrisori din 1819 sau 1821, datate din Paris şi Marsilia şi editate acum pentru întîia oară de Şt. Maslev în *Izsledvanija i novi materiali* p. 422—424, nu mi se par a dovedi neapărat instalarea lui Piccolos în Franţa. Abia din 1822 textele lasă să se înţeleagă prezenţa lui permanentă în Grecia, pînă la numirea în Corfu, în 1824.

[70] Indicaţii se pot spicui în corespondenţa menţionată în nota precedentă, la care trimit pentru amănunte.

[71] Studii începute la Universitatea din Bologna în 1826, continuate după un timp la Pisa, unde Piccolos avea să-şi treacă doctoratul în 1829. Alte amănunte şi reproducerea principalelor documente interesînd studiile lui în Italia, în *Izsledvanija i novi materiali*, p. 367—387.

[72] La Biblioteca Academiei (cota II 105332) se păstrează extrasul unui articol apărut în 1841 în Revue Britannique, cu titlul: *Les Principautés de Valachie et de Moldavie sous le gouvernement de Paul Kisseleff*; tot acolo, (cota II 105083), broşura *Paul Kisseleff et les Principautés de Valachie et de Moldavie par un habitant de Valachie* (Paris, 1841). Despre ultima lucrare — ţinînd seamă de tendinţa ei, dar întemeiat poate şi pe alte informaţii — Ion Ghica credea a putea susţine că a fost scrisă de Gh. Bibescu (*Notes historiques sur les Principautés, remises à Ahmed Efendi sur sa demande*, în *Documente şi manuscrise literare*, alese, publicate, adnotate şi comentate de Paul Cornea şi Elena Piru, vol. II, Bucureşti, 1969, p. 74). Cu mai multă dreptate, I. C. Filitti, (*Domniile româneşti sub Regulamentul Organic, 1834—1848*, Bucureşti, 1915, p. 278) şi Paul Cornea (*op. cit.*, p. 115, n. 23) o atribuie lui Piccolos, reţinînd „inspiraţia" lui Bibescu şi subliniind tendinţa de care e însufleţită. În aceeaşi ordine de idei, mi se par deosebit de semnificative îndemnurile repetate ale colonelului Odobescu, adresate fiului său la Paris, de a se pune oarecum sub tutela spirituală a lui Piccolos, şi refuzul sistematic al acelua de a urma sfaturile părintelui (chiar dacă învăluit în cel mai desăvîrşit respect filial). În această privinţă, cf. scrisorile de curînd editate în volumul *Alexandru Odobescu, pagini regăsite* (Bucureşti, 1965), p. 78, 86, 124—125, ca şi observaţiile lui Geo Şerban, îngrijitorul culegerii, la p. VII, VIII, X.

[73] Nu consider ca dovezi în acest sens nici decizia din 22 aprilie 1832 a lui Kisseleff, prin care „doctorul în medicină N. P." e numit „jusqu'à nouvelle destination, au Service près du Président Plénipotentiaire" (Velichi, în *Izsledvanija i materiali*, p. 232), nici ordinul regelui Louis-Philippe din 25 octombrie 1840 în urma căruia, la propunerea ministrului Victor Cousin, se recunoaşte lui P. dreptul de a practica medicina în Franţa (T. E. Kirkova, *ibid.*, p. 393).

făşurate — la Bucureşti sau la Paris — pe tărîm literar ori politic [74]. În definitiv Adamantios Coraïs, cu care Piccolos a întreţinut legături statornice şi al cărui colaborator sau reprezentant a fost în mai multe rînduri, în lupta comună pentru independenţa Greciei [75], nu era şi el doctor în medicină de la Montpellier, fără ca vreodată să se fi ilustrat acordînd şi alte consultaţii decît filologice? [76].

NOTES DE LECTURE *

(RÉSUMÉ)

26. — *A propos d'une inscription latine publiée par Pârvan.* En éditant, dans « Dacia » II, 1925, p. 237, n° 33, un fragment d'inscription latine ayant visiblement appartenu à une pierre tombale et où il reconnaissait les mots *[ti]bi com[m]endo*, Vasile Pârvan croyait pouvoir les interpréter comme une recommandation adressée par le défunt à ses héritiers et concernant le sort soit de son patrimoine tout entier, soit de son tombeau, après l'achèvement de la cérémonie funèbre. Pour son compte, l'auteur de ces *Notes* estime qu'il s'agit plutôt de l'invocation d'une divinité censée venger les morts violentes ou prématurées, et plus précisément du Soleil, considéré depuis toujours et un peu partout dans le monde ancien comme celui « qui voit tout » et « qui sait tout », autant dire comme le justicier par excellence. Il propose de restituer le fragment sous la forme : *[Sol ti]bi com[m]endo* et il cite à l'appui de nombreux textes parallèles, littéraires, épigraphiques et papyrologiques.

---

[74] Notez la întîmplare faptul că într-o scrisoare din 14 ianuarie 1865, referindu-se la apropiata întîlnire cu profesorul de la Facultatea de Drept, Giraud, P. mărturiseşte : „Je serai charmé de faire connaissance avec le docte Mr. Giraud, d'autant plus qu'il est φιλολόγος comme moi" (*Izsledvanija i materiali*, p. 153).

[75] Asemenea legături între cei doi bărbaţi existau din 1821—1822, cum rezultă din corespondenţa lui Coraïs (P. M. Kontogiannis, Ἐπιστολαὶ ἀνέκδοτοι Κοραῆ καὶ πρὸς Κοραῆν, în Χιακὰ Χρονικά V, 1923, p. 46), şi se adîncesc în anii următori, cînd Piccolos e asociat la mai multe iniţiative politice ale Capului spiritual al mişcării de eliberare a Greciei, alături de care (şi de Athanasie Vogoride, alt fost profesor la Academia domnească din Bucureşti) semnează mai multe manifeste şi memorii adresate cînd lui Lafayette, cînd succesivilor reprezentanţi diplomatici ai Statelor Unite în Europa. În această privinţă, e de folosit lucrarea bogat documentată a lui Apostolos Dascalakis, Ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς καὶ ἡ Ἐλευθερία τῶν Ἑλλήνων, Atena, 1965, p. 352, 452, 463—64, 466, 468, 471, 478 (pe lîngă scrisorile publicate în 1965 de Şt. Maslev în culegerea festivă în mai multe rînduri citată, p. 419—470).

[76] Nu e poate fără interes să arăt că teza lui Coraïs, scrisă în latineşte, după obiceiul vremii, şi susţinută în 1786, avea ca titlu : *Pyretologiae synopsis... Auctor Diamantes Coray, patria Smyrnensis, natione Graecus.* Din anul următor datează cuvîntarea solemnă : *Medicus Hippocraticus... oratio ab auctore D. Coray Smyrnensi* (ambele lucrări au fost publicate mai tîrziu în *Lettres inédites de Coray à Chardon de la Rochette... suivies d'un recueil de ses lettres françaises à divers savants*, Paris, 1877, p. 507 urm.). Din cartea abia citată a lui Dascalakis (p. 35, n. 1) aflu că în Πρακτικά, ale Academiei din Atena, 1933, s-a publicat un studiu al lui A. Kouzès, Ὁ Κοραῆς ὡς ἰατρός, de care nu m-am înlesnit să iau cunoştinţă.

* Les séries précédentes des *Notes de lecture* ont paru dans « Studii clasice » VII, 1965, p. 319—333; VIII, 1966, p. 231—246; IX, 1967, p. 223—237; X, 1968, p. 233—243; XI, 1969, p. 233—249.

27. — *Encore sur le décret histrien en l'honneur de Dionysios.* Un précieux décret honorifique d'Istros, d'époque hellénistique, a été publié par l'auteur à deux reprises (« Dacia » n. s., V, 1961, p. 308 ; « Studii clasice » VII, 1965, p. 186—187), afin de faire profiter le texte des observations faites à ce sujet par plusieurs savants, et notamment par Jeanne et Louis Robert dans les Bulletins épigraphiques des années 1966 et 1967 (RÉG LXXIX, p. 401 et LXXX, p. 514—15). Le patronymique du personnage honoré ayant prêté à discussion, mais des découvertes récentes étant venues confirmer la diffusion à Istros du nom de *Strouthiôn*, la question qui se pose désormais est de savoir si le Διονύσιος Στρουθίωνος du décret d'Istros est bien l'Histrien Διονύσιος Στρουθίωνος, titulaire d'un décret honorifique olbien attribué par les éditeurs au IVe siècle. La possibilité d'attribuer le décret d'Istros à une si haute époque (ou le décret olbien aux environs de l'an 200 !) paraissant exclue par les particularités de l'écriture, on se pose la question s'il ne s'agirait en l'occurrence de deux membres de la même famille — le grand-père et le petit-fils —, portant mêmes noms et mêmes patronymiques mais ayant vécu à environ un siècle d'intervalle ?

28. — *Problèmes de l'esclavage dans les « Economiques » d'Aristote.* A propos du chapitre I 5 des *Economiques* transmises sous le nom d'Aristote, où l'on expose des vues particulièrement suggestives sur l'éducation à donner aux esclaves afin d'en tirer le meilleur rendement, on souligne le rapport entre ces considérations et certaine page de la *Politique* (I 7, 1255 b 30 suiv.), où le Maître du Lycée préconise une véritable δουλικὴ ἐπιστήμη, faite pour enseigner aux gens riches qu'ils ne doivent pas simplement penser à acquérir des esclaves, mais aussi apprendre à s'en servir (ὁ γὰρ δεσπότης οὐκ ἐν τῷ κτᾶσθαι τοὺς δούλους, ἀλλ' ἐν τῷ χρῆσθαι δούλοις). De ces théories, on rapproche les réflexions de l'auteur inconnu de l' Ἀθηναίων πολιτεία sur le régime réservé aux esclaves en Attique (I 11—12), où l'on reconnaît déjà le mélange d'arguments en partie éthiques, en partie utilitaires qui caractériseront par la suite l'enseignement du Péripatos sur l'esclavage. Toujours dans les *Economiques* (et plus précisément au livre II 2, 34 b), on relève l'intérêt du système d'assurances contre l'évasion des esclaves en temps de guerre, imaginé par Antiménès de Rhodes vers le début de l'expédition d'Alexandre.

29. — *Discussions autour de Ponce Pilate.* Rappelant l'incertitude qui jusqu'à tout récemment encore a régné parmi les spécialistes quant au rang des gouverneurs de la Judée avant Claude, et l'intérêt à cet égard de l'inscription dernièrement découverte à Césarée de Palestine, où paraît le nom de Ponce Pilate, on passe en revue les éditions de ce texte par Frova et Lifshitz, avant de se rallier à la restitution du regretté Degrassi (dans le tome III de ses *Scritti vari di Antichità*, p. 269—275).

30. — *Piccolos et ses contributions à la littérature grecque, ancienne et moderne.* Une récente communication de Louis Robert à l'Académie des Inscriptions (CRAI, 1969, p. 568—599) ayant relevé l'intérêt de certains travaux de Nicolas Piccolos sur l'*Anthologie Grecque* et ses mérites comme éditeur de textes anciens, on saisit l'occasion pour fournir sur ce médecin d'origine bulgare, mort à Paris en 1865, des informations concernant à la fois son activité philologique et sa carrière, avant et après l'établissement à Paris en 1840. On rappelle ainsi les deux séjours

de Piccolos à Bucarest, où il a enseigné le français à l'Académie Princière, avant de devenir Ephore des écoles et chef de la censure sous le règne d'Alexandre Ghica; on rappelle également sa nomination comme professeur de philosophie à l'Académie de Corfou, ses études de médecine à Bologne et à Pise, ainsi que son activité politique aux côtés d'Adamantios Coraïs, dont il a plus d'une fois secondé les efforts en faveur de l'indépendance de la Grèce. Son activité philologique s'étendant sur les deux dernières décennies de sa vie, on fournit à ce sujet un certain nombre d'indications récemment tirées des archives, sans oublier de rappeler les rapports suivis que Piccolos était parvenu à entretenir avec nombre d'esprits distingués de son temps, de Sainte-Beuve et Victor Cousin à Fr. Dübner et J. F. Boissonade.

ARISQVE REPONIMVS IGNEM *

DE

CONSTANT GEORGESCU

De-abia ieşise de sub tipar (1957) primul din cele două volume ale ediţiei menandreice pe care A. Koerte o voia definitivă şi, mai ales, integrală, cînd o descoperire nesperată deschidea adevărata serie de surprize filologice cvasi-revoluţionare, dintre cele mai pline de consecinţe pentru progresul disciplinelor clasice, al editării textelor în general şi al celor papirologice în special, permiţînd repunerea în drepturi a unui mare autor. Ediţiile princeps ale noului Menandru s-au succedat cu repeziciune : *Dyscolos* (1958, V. Martin), *Sicyonius* (1963, A. Blanchard-A. Bataille), *Misumenos* (1965, E. G. Turner), *Aspis* (1969, R. Kasser-C. Austin), *Samia* (1969, R. Kasser-C. Austin), atrăgînd automat, după fiecare, valuri de articole, studii conjecturale şi exegetice, puneri la punct, teze de doctorat, în sfîrşit mereu alte ediţii, încît astăzi, la numai un deceniu de la această dată, bibliografia problemei apare din ce în ce mai greu de cuprins. Şi nu este totul : noi fragmente se descoperă şi se publică, altele îşi anunţă apariţia (fragmente necunoscute din *Dyscolos*, *Perinthia*, *Samia*, fragmente importante din Δὶς ἐξαπατῶν, piesă de tinereţe, primul original menandreic sigur pentru o piesă plautină, *Bacchides*, cf. J.-M. Jacques, *Ménandre inédit : la Double fourberie et la Samienne*, Bull. Ass. G. Budé, nr. 2—3, 1968, p. 213—239 ; *Carchedonios*, *Perikeiromene* şi (?) *Phasma* ; astăzi patrimoniul menandreic însumează peste treizeci de papiri, cf. lista lui A. Pack, *The Greek and Latin literary texts from Greco-Roman Egypt*[2], Michigan Univ. Press, 1965, n. 1297—1324, apud Jacques, *art. cit.*, p. 217). O privire asupra bibliografiei, de proporţii impresionante, referitoare la *Dyscolos* numai pînă în 1963— şi nu exhaustiv (Giuseppina Barabino în *Menandrea*, Genova, 1960, p. 203—219 şi *Lanx Satura. Miscellanea philologica Nicolao Terzaghi oblata*, Genova, 1963, p. 37—53, total cca. 40 pagini), ne poate da o idee despre vastitatea cîmpului de investigaţie.

Colin Austin este o personalitate bine cunoscută prin contribuţiile sale în domeniul textului menandreic. În afară de colaborarea, deja menţionată, cu R. Kasser în editarea pieselor *Aspis* şi *Samia*, el a dat un ajutor important lui R. Kassel în editarea comediei *Sicyonius* (1965) şi lui R. Roca Puig în editarea fragmentelor din *Samia* de pe papirusul Barcinoniensis (1967). Este iminentă, de asemeni, publicarea, prin grija sa, a corpusului *Comicorum graecorum fragmenta in papyris reperta* (Berlin, Walter de Gruyter). Prin această din urmă lucrare, Colin

* Menandri *Aspis et Samia* I textus (cum apparatu critico) et indices edidit Colinus Austin (Kleine Texte für Vorlesungen u. Übungen, 188 a), Berlin, Walter de Gruyter & Co., 1969, VIII + 105 p.

Austin se numără printre cei care, ca D. Del Corno, autorul unein din rarele ediţii complete a lui Menandru (*Menandro. Le commedie*. Ediz. critica e traduzione, vol. I, Milano, 1966, sau E. G. Turner (*Greek Papyri. An Introduction*, Toronto, 1968), vor binemerita în mod special de la papirologie şi clasicism. Iar acum, vine să completeze substanţial imaginea noastră despre Menandru cu *Aspis* (544 versuri + 5 mici fragmente) şi *Samia* (737 versuri + 1 fragment de un vers)*, celelalte două comedii din papirusul Bodmerian (una din ele fiind *Dyscolos*).

Din *Aspis* erau cunoscute pînă acum 87 versuri (păstrate în Folium Florentinum) iar din *Samia* 371 versuri (în Codex Cairensis). Mai de mult, pentru *Aspis*, se cunoştea aşa-numita „Comoedia Florentina" (F la Austin; ed. princeps Vitelli — Wilamowitz, 1913). Aceasta s-a bucurat de mai multe ediţii, dintre care Austin menţionează la sigle numai pe cele mai importante: v. Leeuwen[3] (Leiden, 1919), Jensen (Berlin, 1929), A. Koerte[3] (Leipzig, 1938), D. L. Page (Greek Literary Papyri I, 1942). Recent a fost editat P. Colon. 904 (C la Austin, aparţinînd aceluiaşi codice ca şi B) de către R. Merkelbach (Zeitschr. f. Pap. u. Epigr. I 1967/103) iar partea din papirusul Bodmer care cuprinde *Aspis* (B la Austin) a fost publicată de R. Kasser (în colaborare cu Austin, Bibl. Bodmeriana, Cologny-Genève, 1969). Ediţia princeps a ceea ce era cunoscut anterior din *Samia*, şi anume P. Cair. (C la Austin), poate fi socotită cea a lui Lefebvre (şi M. Croiset, Cairo, 1907; id., cu planşe fotografice, Cairo, 1911). Alte ediţii proeminente menţionate la sigle de Austin sînt: a) critice: Sudhaus[3] (Bonn, 1914), Jensen (Berlin, 1929), Koerte[3] (Leipzig, 1938); b) exegetice: E. Capps (Boston, 1910), v. Leeuwen[3] (Leiden, 1919), iar mai nouă aceea a elevei lui T.B.L. Webster, Christina Dedoussi (Atena, 1965, VII+113 p.), prezentată de Austin (Gnomon 39, 1967, 122—127) şi recenzată printre alţii de R. Flacelière (RÉG LXXIX, 1966, p. 536) şi W. G. Arnott (*Amabilis orsa Menandri*, The Class. Rev. XVII, 1967, p. 15—17), valoroasă — deşi mărginindu-se la textul fragmentelor din P. Cair. — prin: fotografia mozaicului din Mytilene care confirmă definitiv titlul piesei: ΣΑΜΙΑΣ Μ(έρος) Γ (= actul III, v. 154 şi urm.), comentariul amplu care precede textul (peste 70 pagini), introducerea, importante note lexicografice, cîteva propuneri de reconstrucţii riguroase a unor pasaje mutilate şi observaţii privitoare la acţiune ce s-au dovedit juste (Moschion este într-adevăr fiul adoptiv al lui Demeas). R. Roca Puig împreună cu Austin au editat nu de mult P. Barc. 45 (B* la Austin, din acelaşi codice cu B) în Boletin de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona 32 (1967—1968, p. 5—13). Prima editare a papirusului Bodmer XXV (principala sursă a lui Austin, care îl notează cu B) se datorează lui R. Kasser (Bibl. Bodmeriana, Cologny-Genève, 1969). În fine, un mic fragment de P. Oxy. ined. (O la Austin) va fi editat de E. G. Turner.

Pe lîngă ediţiile de mai sus, în vederea alcătuirii indicelui de emendatori, Austin a recitit tot ce s-a scris din 1907, utilizînd şi listele care se găsesc la Jensen (Berlin, 1929) şi Del Corno (Milano, 1966); deşi cu unele rezerve, a fructificat şi apograful clandestin (Apogr. la Austin), editat de J.-M. Jacques („Ménandre inédit", Bull. Ass. G. Budé, 1968, p. 213—239) precum şi fotografiile papirilor Barcinoniensis şi Cairensis, puse la dispoziţie prin bunăvoinţa lui Jacques şi respectiv a lui F. H. Sandbach. Colaborarea *de facto* se întinde de la însuşi Martin Bodmer şi custodele bibliotecii acestuia, Odile Bongard, la Rodolphe Kasser din Geneva şi R. Kassel din Berlin, Lloyd-Jones, Page şi Sandbach, care au citit şi recitit prima formă, dînd sugestii, prevenind erori, avansînd propuneri de îndreptare (Introd., p. VIII).

După cum se declară în prefaţă (p. VI), unde se face şi o justificare amănunţită a metodei urmate, dorinţa editorului a fost aceea de a oferi un text solid şi maniabil, servind totodată ca amplificare şi supliment al ediţiei Bodmeriene. Spre deosebire de principiile de prezentare a textului în colecţia Oxyrhynchus Papyri (pagina din stînga cuprinde o transcriere diplomatică a textului, plus note paleografice; pagina din dreapta — un text accentuat

şi o traducere sau note exeegetice; în plus, fotografii executate cu raze infraroşii), specificul colecţiei Kleine Texte, mai puţin pretenţioasă dar mai practică, posedînd indici bogaţi, care lipsesc la *Misumenos*, editată de E. G. Turner, se conformează destinaţiei sale (für Vorlesungen und Übungen).

În aprecierea textului oferit de ediţia de faţă nu vom face o separare netă între *Aspis* şi *Samia*, întrucît criteriile editării lor au fost aceleaşi. La fiecare din punctele de plan se va face menţiunea pentru ambele piese în paralel. Introducerea, potrivit de întinsă (p. V—VIII) este echilibrată şi sintetică. Pentru titlul alternativ pe care-l oferă Σαμία(ἢ Κηδεία, Affinitas), vezi şi Μισούμενος/Θρασων[ίδης]. Manuscrisele utilizate de Austin (date la sigle în ordinea importanţei şi cea aproximativ cronologică, pentru *Aspis*: B şi C, din acelaşi codice, sec. III e.n., F, sec. V e.n., cel mai complet fiind B; pentru *Samia*: B (cel mai complet) şi B*, sec. III e.n., C, sec. IV—V e.n., O, sec. II e.n.) sînt relativ numeroase şi se completează reciproc în mod fericit. Dispoziţia pieselor selecţiei menandreice din codicele Bodmerian este următoarea: *Samia* (p. 1—18), *Dyscolos* (p. 19—39) şi *Aspis* (p. 40—58).

După cum reiese din textul propus, starea în care s-au păstrat cele două piese ale ediţiei noastre variază pe parcursul lor. *Aspis* este mai bine păstrată la început: primele două acte (v. 1—390) sînt bine conservate, după fiecare apărînd menţiunea ΧΟΡΟΥ. Actul al III-lea, începînd de la 435 şi pînă la 468 este lacunar, cu versurile mutilate. Actul al IV-lea începe după o lacună de cca 200 versuri, are versurile mutilate la început (menţiunea ΧΟΡΟΥ nu lipseşte), actul al V-lea, v. 516 şi urm., ca şi al IV-lea, se prezintă lacunar, cu versurile mutilate la sfîrşit şi o lacună de cca 90 versuri înainte de fine. Deci, calculînd, piesa cuprindea în forma originară mai puţin de sau cca 900 versuri, din care ediţia Austin ne restituie 544 versuri (+5 frg. însumînd cca 16 versuri). *Samia*, în schimb, este bine păstrată la sfîrşit. Prologul (v. 1—57) are o lacună în mijloc de cca 22 versuri şi alta la sfîrşit de cca 28 versuri; actele I şi II (v. 58—205) prezintă lacune importante de cca 21, 14 şi resp. cca 28, 27 şi 10 versuri. Ultimele trei acte (v. 206—735), începînd de la v. 252 oferă un text relativ bine şi compact păstrat; după fiecare figurează menţiunea ΧΟΡΟΥ. Făcînd acelaşi calcul, piesa va fi avut deci în total cca 900 sau mai mult de 900 versuri, fiind aproximativ de lungimea comediei *Dyscolos*. Transcripţia este cît se poate de exactă şi îngrijită, cu foarte puţine suplemente admise în text şi omisiunea intenţionată a nenumărate corectări şi emendări, ceea ce corespunde intenţiilor editorului (prefaţă, p. V). Cu toate că, aşa cum s-a spus mai sus, pentru textul *Samiei* cel mai complet manuscris este B, în ceea ce priveşte adoptarea de lecţiuni apare clar că cel care oferă de mai multe ori soluţia justă, preferată de Austin, în comparaţie cu B, B*, O şi Apogr., este C (P. Cair. 23.227), spre exemplu dăm locurile mai importante: la v. 220, 355, 387, 547, 594, 606—611 (omise de B), 622, 650, 670, 682 etc. Dar şi B, citeodată, oferă soluţii mai bune faţă de C, cum ar fi la 393, 548, 554 etc. Printre cei care au făcut numeroase restituiri, îndreptări, emendări însemnate în textul comediei *Aspis* (menţionaţi scrupulos de Austin la aparatul critic) se cuvine să numărăm în primul rînd pe R. Kassel (o emendare simplă dar ingenioasă la v. 130). Dintre învăţaţii de ale căror propuneri a profitat sau pe care îi menţionează în notele de subsol din *Samia*, mai des apar numele lui Jacques, Lloyd-Jones, Lefebvre şi Kassel. Un exemplu de întregire strălucită acceptată de Austin şi introdusă în text este şi aceea a lui Handley la v. 698 ἐ[μαυτῶι παρ]αλαβών σε παιδίον, cf. 727 ταμανθ B, corr. Handley τ'ἀμὰ πάνθ'.

Contribuţia pur personală a editorului la stabilirea textului poate fi dedusă din numărul de corectări şi suplemente, anonime în aparatul critic, dintre care unele fuseseră deja aduse în ediţia Bodmeriană (prefaţă, p. VII). La v. 776 din *Aspis*, B oferea νοθεν, pe care Austin (fără a da în nota de subsol vreun nume) l-a corectat în νόθον. Este numai un exemplu de discreţia cu care Austin introduce emendările proprii în text. În ceea ce urmează, dăm pe cele mai importante: 218 τισενδον B, τῶν ἔνδον (potrivit în context) Austin; 275 δημοι B, δῶι μοι Austin; 300 οὐκετ'ἀθυμειν B, οὐκ ἔστ'ἀθυμεῖν Austin; 347 ουλεγει B, ὃ λέγει

Austin; 350 ετισοιμεν B, ἐστὶ σῇι μὲν Austin. Un exemplu grăitor mai ales pentru gradul de cultură al copistului papirusului B este la v. 341 φερονιτιν, corectat de Austin în φρενῖτιν. În *Samia*, rectificări, restituiri şi suplemente personale mai importante am putut remarca la: 75 παρελθων· αυτος B, παρελθόντ'αὐτόν; 160 şi 161 finalul ambelor versuri εἰ ταῦτα συγχωρήσεθ' ἡμῖ[ν οὐτοσί./(MO.) οὐκ ἀντερεῖ σοι·παρενοχλε[ῖν δ'ὑμῖν, πάτερ; de asemenea la v. 215—216 finalul ἐξ[αίφνης ἔχων şi resp. πότερο[ν εὖ φρονῶ; o remarcabilă reconstituire la începutul v. 316: spre deosebire de Jensen care citise în C οι̣δ̣α̣ι̣α̣χριδω şi propusese greşit οἶδα γὰρ, Austin citeşte ο̣τ̣α̣γ̣α̣χρ şi combină cu ειδο.[B, reconstruind forma εἰδότα γ'ἀκριβῶς; versurile 482 şi începutul lui 483, prozaice şi cu inversiuni în B, au fost restituite de Austin după criterii de metrică; 519 οσδιαραγησομ' ἴδων B, ὡς <σ'>ἰδὼν διαρραγήσομ' Austin; 538 υπονοων B, ὑπενόουν Austin; 691 προαγειθι B, πρόαγε θάττον Austin; 720 καταδε B, κατάβαλε restituit de Austin pe baza versului anterior, al cărui final este καταβαλεῖς; 728 τόμη B, ζώιην Austin.

Pentru a decongestiona aparatul critic, editorul a omis observaţiile referitoare la ortografie (acestea s-au dat în ediţia princeps Bodmeriana) precum şi confuziile de litere (prefaţă, p. VI). Notelor exegetice, ilustrative şi interpretative, Austin le-a dat asemenea amploare, încît acestea singure vor forma substanţa unui volum separat care urmează să fie editat în aceeaşi colecţie ca fascicolul al doilea al ediţiei (Kl. Texte 188 b). O observaţie: în explicaţiile date de zeiţa ΤΥΧΗ cu privire la acţiune, există un vers în legătură cu Smicrines, care prezintă izbitoare similitudini cu caracterizarea lui Cnemon din Dyscolos (v. 30—31) şi anume v. 121: καὶ ζῆι μονότροπος, γραῦν ἔχων διάκονον; dar similitudinea nu merge mai departe: acesta (Smicrines) βούλεται/ἔχειν ἅπαντα (119—120) şi este un φιλάργυρος (149). Desigur însă că editorul va aminti de aceasta la *Subsidia*.

Nu întîlnim în cele două piese dificultăţi care să ducă la perplexitate, cum erau cele din *Sicyonius* privitoare la ordinea fragmentelor (o meritorie încercare mai veche de restabilire a acţiunii comediei *Samia* din fragmentele existente pînă atunci la E. Wüst, *Die Samia des Menandros*, Philologus, LXXVIII, 1923, p. 189—202). În schimb există alt gen de neajunsuri: lipsesc argumente metrice, didascaliile, lista personajelor şi titlul piesei. Prologul este rostit de zeiţa ΤΥΧΗ — personaj protetic— *abia de la v. 97* (pînă la 148), *după* monologul lui Daos. Indicaţiile privind decuparea replicilor sînt şi ele destul de dificil de descurcat, raporturile dintre personaje nu sînt perfect clarificate. Dar scena, în ambele comedii, se petrece fără îndoială la Atena.

Modul de prezentare a textului — şi este meritul tuturor celor care au contribuit la apariţia acestor piese — ne permite să recunoaştem, sau să cunoaştem, şi să gustăm specificul menandreic. Sînt în ambele comedii scene patetice, aşa cum este în *Misumenos* scena în care Crateia îşi regăseşte tatăl; sau povestiri ca aceea din *Misumenos* a întrevederii dintre Thrasonides şi Demeas, care pot fi asemuite cu scene din *Sicyonius* şi *Dyscolos*. De altfel, acţiunea scenică (ni se anunţă în prefaţă, p. V) va fi pe scurt indicată în fasciculul al II-lea. Stilul şi originalitatea acestor comedii, încadrate în ceea ce cunoaştem din Menandru, se vădesc dintr-o simplă lectură a textului propus de Austin. Astfel, distingem la v. 254—249 din *Aspis*: un loc comun paremiologic: τὸ τῆς τύχης/ἄδηλον· εὐφραίνεσθ' ὃν ἔξεστιν χρόνον. Piesa cuprinde citate din Euripide (v. 407, *Sthenoboeae*, cf. 424—426 şi 432 = *Or.* 232), Eşhil (v. 412—413, *Niobe*) şi Karkinos (v. 416—418), folosite paratragodic de către sclavul Daos care, o dată ce s-a pornit pe γνωμολογεῖν, nu se mai poate opri, aducînd ca autorităţi înseşi numele autorilor citaţi: ὁ Καρκίνος' φής' (417); Εὐριπίδου τοῦτ' ἐστί (427); structorul este trac, şi se laudă cu bărbăţia neamului său, pe frigieni (Daos este frigian) socotindu-i nişte hermafroditi, v. 242—243. Cît priveşte pe geţi, οἱ μὲν δὴ Γέται,/Ἄπολλον, ἀνδρεῖον τὸ χρῆμα· τοιγαροῦν/γέμουσιν οἱ μυλῶνες ἡμῶν κτλ. (v. 243—245). Pseudomedicul vorbeşte cu fonetism doric, v. 439. În relatarea lui Daos, la v. 60 se întîlneşte ἠθροιζόμεστα cu desinenţă epică (folosită numai pentru comoditate metrică? mai curînd presupunem

efecte stilistice) şi ἐβρύαζον οἱ πλεῖστοι, v. 48, în care βρυάζειν apare cu sens special, = μεθύειν. Citatele de mai sus din Euripide etc., autorii de stil sublim (la care pot fi adăugate versurile 325—326 *Samia*, în care Demeas citează un fragment, pentru noi absolut nou, din *Oedipus* al lui Euripide : ὦ πόλισμα Κεκροπίας χθονός,/ὦ ταναὸς αἰθήρ, ὦ') nu sînt singulare la Menandru şi, mai ales, nu sînt gratuite, ci utilizate „în scopul de a crea un efect comic" (cf. J. Łanowski, Κενὴ τραγῳδία. *Menander on tragedy*, apud L'Année philol. XXXVIII, 1967, p. 163). De altfel, remarcăm în *Samia* mai multe aluzii mitologice şi mitotragodice decît în alte piese ale lui Menandru, spre ex. v. 495—496 lamentaţie şi invocaţie paratragodică ὦ πάνδεινον ἔργον· ὦ τὰ Τηρέως λέχη,/Οἰδίπου τε καὶ Θυέστου καὶ τὰ τῶν ἄλλων, ὅσα/κτλ. ; vezi şi v. 498—500 (Amyntor); 589—591 (Danae); 597 (Acrisios). Tot astfel, în *Samia* sînt date nominal, desigur parodic, exemple ilustre — e adevărat, într-un pasaj obscur : 603 Chaerephon, 606 Androcles. În fine, tot pe linia specificului menandreic, a originalităţii, monologul sclavului Parmeno din actul V (*Samia*, v. 641—657), în care acesta se bucură, prematur, că a scăpat de chelfăneală, este pur şi simplu savuros, are relief şi viaţă.

Ediţia se încheie cu un *conspectus papyrorum* care prezintă, comparativ, pentru *Aspis* : P. Bodmer XXVI şi PSI II 126 (Com. Flor.), iar pentru *Samia* : P. Bodmer XXV şi P. Cair. 43 227 (Lefebvre[2]).

Am lăsat dinadins la urmă partea dintre text şi *conspectus pap.* Îmbucurător la noile ediţii este multiplicarea şi diversificarea indicilor. Un exemplu eminent este tocmai ediţia pieselor *Aspis* şi *Samia*, a căror principală podoabă sînt indicii, de o varietate şi utilitate deasupra oricărei critici. Amploarea lor se evidenţiază din raportarea numărului de pagini afectat (p. 59—103) la întregul volum (105 pagini) şi din diversitatea tipurilor : putem găsi aici indici de greşeli, indicaţii de replică, conjecturi şi suplemente recent confirmate, nume proprii şi, în fine, indici de cuvinte. Poate cel mai util, practic (original în orice caz) indice este primul : *Index mendorum et notabilium variorum* care întocmeşte un repertoriu amănunţit în 18 diviziuni pentru : confuzii de litere, litere adăugate în mod greşit sau greşit omise, dittografii, confuzia lui δε şi τε etc. Aşadar, un text clar, aparatul critic aerisit, indici neobişnuit de metodici — iată, pe scurt, principalele merite ale ediţiei de faţă. De asemenea, pentru claritate este folosită o mare varietate de semne, spre exemplu cele însoţind indicaţia, dată cu majuscule, a personajelor, a căror justificare apare în prefaţă, p. VI—VII : /, ( ), [ ], < >, (?). În sfîrşit, latina prefeţei şi a comentariilor este elegantă.

Ce aduce nou Austin faţă de ediţiile anterioare ale aceloraşi comedii? Mai întîi, verificarea surselor cu mijloace moderne. Pentru *Aspis* a putut lua, prin bunăvoinţa lui G. B. Pineider de la Bibl. Laurentiana, noi imagini fotografice. Pentru *Samia*, a cercetat P. Cair. cu raze infraroşii, izbutind să descopere încă lucruri noi. Inovaţii mai mărunte în ceea ce priveşte textul : punctele de sub literele ezitante nu au fost puse decît acolo unde nesiguranţa afectează întregul cuvînt (pref., p. VI) ; la versurile mutilate (început sau sfîrşit) Austin indică expres, acolo unde este posibil, cifra literelor care lipsesc, spre ex. la *Aspis*, A. I, v. 1, indicaţia : c. 15 (= cca 15 litere lipsă). Cum s-a mai amintit, în prezentarea propriu-zisă a paginii, editorul a adoptat o soluţie care ni se pare judicioasă : aceea de a însoţi textul numai de un aparat critic foarte epurat, deplasînd indicarea erorilor manuscrise şi a schimbării replicilor la sfîrşit (*Indices*), iar partea de loci similes, amplă desigur, consacrînd-o unui întreg volum (*subsidia interpretationis*).

Rezervele noastre sînt minime şi nu afectează substanţa valoroasă a edificiului ediţiei. Aşa, de exemplu, informaţiile privind istoria descoperirii şi descifrării textului se găsesc risipite în prefaţă şi note ; le-am fi dorit reunite într-o *singură* paragrafare. Lipseşte menţionarea scenelor în interiorul fiecărui act (totuşi acestea pot fi deduse prin raportarea la schimbarea personajelor şi din intervalul de un rînd pe care editorul a avut grijă să-l lase în text). Lipsesc date stihometrice şi indicaţii metrice. Greşeli de tipar : *Praefatio* p. VI diareses în loc de diaereses ; p. 29 sigla la *Samia* : La Samienne, publié (!).

Adaug cîteva propuneri proprii de întregire. *Aspis*, v. 279 : ·]εις σὲ μὲν λαβ[όν]τα ταυτ·[. Pentru începutul versului s-ar putea propune δ']εις sau, mai plauzibil ni se pare a corija în φ]ηις. Versul 504 (ΚΛ.) οἶμοι τάλας· ὦ θεῖ'ἀν[, la care în aparatul critic nu se încearcă restaurări, credem că se poate parțial completa astfel : ἄν[ερ— ∪ — ∪ — sau, mai curînd, ἄν[θρωπε— ∪ —, sprijinindu-l pe versul următor care începe ἄνθρωπέ μοι κακοδ[. *Samia*, v. 90]. ρ ἀθλιώτερον (mutilat la început). În nota de subsol se propune de către Austin, cu semnul întrebării, γαρ? Am putea opina pentru] ἄρ' ἀθλιώτερον (o lectură posibilă ar fi și ὥσπ[ερ κτλ. În acest caz, versul următor 91, mutilat, ca și acesta, la început, pentru care nu este menționată nici o propunere, s-ar putea completa după cum urmează : ἔστιν γ' (sau δ') ἁ]πάντων ; οὐκ ἀπάγξομαι ταχύ ; față de] πάντων κτλ. din textul ediției. Versul 178]γειν (?) ὦ Ἡράκλεις· s-ar putea întregi ἀγα]γεῖν κτλ. De asemenea, la versul 193 propunem ἴσως τάχ]α λίπηι (numai dacă ἴσως τάχα se întîlnește și cu conjunctivul ; de obicei este cu opt.) față de] ἀλίπηι pe care ni-l oferă textul. Pentru începutul versului 195, lăsat gol, fără propunere, în forma ... ; (ΔΗ.)π]ριάμενος. (ΠΑ.) ἀργύριον λαβὼν τρέχω noi propunem ἧκας ; (ΔΗ.) π]ριάμενος κτλ. bizuiți pe sfîrșitul versului anterior (ΠΑ.) καὶ μάγειρον ; πριάμενος. Finalul versului 250, foarte mutilat, .]α καὶ ar putea fi întregit, sub rezerva ipoteticului, în ἀλλ]ὰ καὶ.

Dificil de spus ce este nou în privința textului de la data apariției ediției discutate, atît de recentă, totuși avem cîteva indicii. În prefață (p. VIII) este semnalată proxima apariție în Yale Class. Studies a unui studiu — de care se pare că editorul nu s-a folosit — datorat prof. H. Lloyd-Jones : *Menander's „Samia" in the Light of the New Evidence*, iar pentru a ne pune la curent cu ultimele propuneri de conjecturi publicate în cursul tipăririi prezentei ediții, Austin a anexat un indice foarte prețios (III : Index coniecturarum et supplementorum nunc confirmatorum, p. 71—72). Așteptăm cu interes volumul complementar, *Subsidia interpretationis*.

Rezumînd, dispunem acum de o ediție sobră, ușor de mînuit, lizibilă cu plăcere, clară, instrument de lucru care forțează admirația. Rezultat al unei colaborări de nume ilustre, ediția, cu numeroasele-i emendări și stabilirea unui text remarcabil, ne permite să măsurăm arta scenică, de conținut și stilistică a lui Menandru, reprezentînd un progres sensibil în reîntegrarea așteptată. Prin contribuții ca acestea, imaginea noastră despre luceafărul Comediei Noi se lărgește considerabil. Preoților tenacității — întregul nostru prinos de recunoștință.

NUOVA LUCE SU VECCHI PROBLEMI D'ARTE. NUOVE SCOPERTE

DI

GABRIELLA BORDENACHE

1. Parrucche di stucco colorato in epoca arcaica

L'esistenza di parrucche nella scultura greca, a cominciare dalla metà circa del V secolo prima dell'e.n., è un fatto da lungo tempo pacificamente ammesso e documentato: la tecnica crisoelefantina, gli acroliti, più tardi l'uso di una vivace policromia ottenuta con marmi variamente colorati imponevano la lavorazione separata della capigliatura. Ma si trattava sempre di parrucche, totali o parziali, in metallo o marmo colorato, lavorate separatamente e poi applicate alla testa rispettiva con metodi diversi di montaggio: uso che continuerà anche in epoca imperiale romana.

Si deve ora a Carl Blümel [1] di aver dimostrato in maniera convincente che tale uso, sia pure in forma diversa, risale all'arcaismo; e questa constatazione non solo allarga e completa la nostra conoscenza dell'arte arcaica ma risolve una serie di problemi sui quali si erano vanamente accaniti gli storici dell'arte antica.

Riprendendo un suo fugace accenno di trent'anni fa [2], lo studioso tedesco vi ritorna con una più ricca esemplificazione, dimostrando, su pezzi scultorei ormai famosi, l'uso di completare con stucco colorato le chiome di immagini virili — a rilievo o a tutto tondo. Si tratta di teste nelle quali i capelli, oggi, appaiono indicati nella loro massa generale, per tramite d'una specie di calotta aderente, un po' sopraelevata e accuratamente picchiettata a punta di scalpello (vedi un frammento di stele del Metropolitan Museum [3]). A volte tale „calotta" è parzialmente lavorata presso la linea di attacco, sulla fronte e sulla nuca, con una o due file di boccoletti chioccioliformi espressi plasticamente e lisciati con cura, come ad esempio nella statua di Aristodikos [4]. È chiaro che si tratta di una superficie volutamente lasciata scabra per l'applicazione e la facile adesione di un altro materiale che non poteva essere che lo stucco, adatto quant'altro mai ad esprimere — nel linguaggio abile e non insistente dell'artigiano greco — una soffice chioma di liberi ricci o di ben architettate ondulazioni. Secondo un fine conoscitore dell'arte arcaica quale C. Blümel, il motivo essenziale di un simile sistema di lavoro in un paese come la Grecia continentale e insulare — ove il marmo era a portata di tutti — sarebbe stato proprio

[1] *Stuckfrisuren an Köpfen griechischer Skulpturen des sechsten und fünften Jahrhunderts vor Chr.*, in Rev. Arch. N. S., 1968, 1 p. 118.

[2] AA 52, 1937, 51.

[3] G. Richter, *Cat. of Greek Sculpture* No 22, Tav. 22c.

[4] Karusos, *Aristodikos*, 4, Tav. 9.

BCI, XII, 1970, p. 197–203, Bucureşti

questo : la facilità di modellare nonché di colorare lo stucco, secondo il vivace gusto policromo dell'arcaismo greco ; una colorazione accentuata da lasciare così vive tracce sulla sottostante calotta marmorea che molti studiosi hanno creduto che la chioma fosse espressa soltanto per il tramite illusionistico della pittura.

Il più importante pezzo della serie è la cosiddetta „testa Saburoff" (fig. 1), oggi nel Museo di Berlino[5], assai discussa, sin dall'epoca di A. Furtwängler, ma rimasta sino ad oggi misteriosa e problematica : i capelli infatti indicati, come nelle opere sopra citate, da una massa aderente molto lunga sul collo — come un berretto lanoso — e così pure la barba e i baffi (di una forma insolitamente „moderna") le conferiscono un aspetto così singolare e così diverso da quello delle opere contemporanee da indurre all'ipotesi di un ritratto (Furtwängler, Langlotz, Schefold) : il ritratto di un uomo maturo per la presenza di capelli lunghi, barba e baffi, come avrebbe potuto essere lo stesso Pisistrato, del quale M. Bieber[6] ha suggerito il nome, sia pure quale semplice ipotesi di lavoro. Ma le forme del viso — occhi, bocca, fronte e orecchie — non escono dalla tipologia corrente dell'arte arcaica, e l'aspetto individualistico risulta *esclusivamente* dallo speciale trattamento di capelli e barba ; ora perché lo scultore, se voleva creare un ritratto — secondo l'esegesi degli studiosi citati — sarebbe ricorso a un unico mezzo per esprimere un aspetto personale, lo speciale e insolito trattamento dei capelli? Trattamento che, secondo l'esemplificazione dataci dal Blümel stesso, non era poi così „insolito". Sempre sulla scia della stessa ipotesi — un ritratto — il Buschor[7] pensava a un'immagine generica di atleta maturo, con capelli e barba tagliati corti ; ma la scoperta relativamente recente nel Ceramico di Atene di una stele arcaica di atleta (lottatore col cesto) con il naso e l'orecchio schiacciati dai colpi del suo duro mestiere[8], ci indica con precisione che il fine volto Saburoff non può rappresentare un atleta professionale. Ora è chiaro che tutte le discussioni e le incertezze derivano dal fatto che nessuno ha pensato a un'opera incompiuta. Ma se aggiungiamo alla testa Saburoff un'acconciatura in stucco simile a quella di opere più o meno coeve — il „cavaliere Rampin"[9] o Aristion[10] della ben nota stele — cadono tutte le difficoltà interpretative. Per una più chiara visione della testa Saburoff qual'essa doveva essere, il Blümel ne presenta una restituzione ideale in gesso (fig. 2) con una „parrucca" ispirata alle due opere sopra citate che, anche se non è adattata al volto con la sensibilità di uno scultore d'epoca arcaica, ci aiuta a comprendere tale creazione e a inserirla nello sviluppo dell'arte greca della fine del VI secolo dal punto di vista stilistico e cronologico.

2. Una nuova iscrizione di Sex. Iulius Possessor e il commercio di oggetti d'arte in età imperiale romana

Le carcasse di navi e il materiale scultoreo disseminati sul fondo dell'Egeo, del Mediterraneo e del Tirreno, le firme di artisti, la presenza di marmi pregiati lontano dalle originarie cave, prodotti di serie — vasi marmorei, capitelli, sarcofagi — che appaiono identici in lontanissime contrade hanno permesso di postulare da lungo tempo un commercio ben organizzato di opere d'arte che s'intensifica tra la fine della repubblica e l'inizio dell'impero quando si costituiscono le grandi collezioni imperiali o patrizie di Roma e della Campania, (basti ricordare le lettere di Cicerone ad Attico), quando si creano a gara città nuove in Italia e nelle province dell'impero. Sembra provato tuttavia che tale traffico non era egualmente distribuito sulle rotte commerciali che solcavano il Mediterraneo, ma era diretto soprattutto verso Roma e

[5] Blümel, *Die archaisch-griechischen Skulpturen* 13 No 6, p. 16—19.
[6] AJA 69, 1963, 187.
[7] *Das Porträt*, 92, fig. 63.
[8] G. Richter, *Archaic Gravestones of Attica* No 31, fig. 92.
[9] Lullies-Hirmer, *Gr. Plastik*, Fig. 29.
[10] G. Richter, *O.c.* fig. 158.

l'Italia; nelle province il pezzo importato rimane sempre relativamente raro, se non addirittura eccezionale.

Sarebbe inutile e superfluo citare le fonti molteplici delle nostre conoscenze — delle quali abbiamo appena menzionato le piú salienti — sul complesso e attivo commercio di opere d'arte finite o appena sbozzate. Ma un documento epigrafico nuovo presentato e acutamente commentato da Gilbert Charles Picard in un suo studio recente[11] ci sembra di un interesse unico e senza equivalenti nell'epigrafia latina, tanto piú che si riferisce all'importazione di un'opera d'arte in una piccola città dell'Africa proconsolare come Mactar (*Ciuitas Mactaritana*)[12].

Si tratta della dedica ad Apollo Patrio Augusto di una statua bronzea del dio da parte di Sextus Iulius Possessor, del quale è ben nota la carriera amministrativa in varie province dell'impero. Senza entrare qui nei discussi problemi del suo *cursus honorum* per quanto riguarda l'identificazione dei vari centri urbani ove avrebbe svolto la sua brillante carriera né sugli importanti dati nuovi che l'iscrizione di Mactar apporta all'attività di questo importante personaggio (la cura dell'annona di Ostia e l'amministrazione degli *horrea* di Alessandria)[13] attiriamo l'attenzione sul fatto — importante per noi — che tale attività è cronologicamente ben delimitata, *grosso modo* all'epoca di Marco Aurelio.

Secondo il Picard, Possessor, per la sua appartenenza alla tribú Quirina, discendeva da una famiglia di coloni romani stabiliti a Mactar sin dal I sec. dell'e.n. Appare naturale dunque che durante la sua residenza ad Alessandria si sia procurato una statua di bronzo da dedicare nella sua città natale, trasportandola per mare com'egli specifica nel testo epigrafico: *statuam aheneam per mare translatam.* È questa la prima menzione scritta del trasporto di un'opera d'arte per via di mare e, nello stesso tempo, una delle poche menzioni di un oggetto d'arte importato in una città di provincia ove — come appare sempre piú evidente dallo scavo e dalla ricerca — il marmo s'importava bruto e veniva lavorato sul posto da maestranze locali. (A questa conclusione è arrivato anche Fr. Chamoux per quanto riguarda il materiale scultoreo di un centro ben piú importante, quale Cherchel; alla stessa conclusione siamo giunti anche noi per centri di altre province, quale ad es. Tomis[14].)

Possessor non aveva limitato le sue largizioni all'offerta della statua di Apollo nel tempio omonimo: si deve integrare il suo nome in quello frammentario (Sex. Iulius... or) di un'iscrizione apparsa da lungo tempo nello stesso santuario di Mactar che ci trasmette il testo di una *lex sacra* relativa a una statua di Diana. Per questo ci sembra giusto seguire il Picard nell'ipotesi che Possessor avrebbe dedicato anche una statua di Latona per completare la triade apollinea istallata a Roma già dal III sec. prima dell'e.n. nel tempio del Prata Flaminia e trasportata da Augusto sul Palatino, nel santuario aziaco. Le tre statue — forse tutte di bronzo — sono oggi perdute; ma di Latona restano le *disiecta membra* del *tetrastylum*, riutilizzate dai cristiani in un battistero, nel quale era esposta con le ultime lettere della dedica votiva,... LATONAE AVG. DD tetrastylum = edicola o nicchia su quattro colonne destinata a proteggere e, nello stesso tempo, a mettere in rilievo una statua nell'interno di un tempio, in altre parole il „tabernacolo" dell'epoca medioevale).

Di tale tetrastilo, unico elemento giunto sino a noi, secondo il Picard, delle largizioni di S. Iulius Possessor, sono rimaste solo le quattro basi e alcuni resti di architrave e cornice: le basi monolitiche (alto plinto, base attica e ciuffo d'acanto) decorate sulle quattro facce del

---

[11] *Un témoignage sur le commerce des objets d'art dans l'empire romain: la statue de bronze de l'Apollon de Mactar, offerte par Sextus Iulius Possessor*, in Rev. Arch. N. S. 1968, 2, p. 297 ss.

[12] G. Ch. Picard, *Civitas Mactaritana*, in Karthago VIII, 1956.

[13] PIR² IV, 3, no 480 p. 252—253 (ivi precedente bibliografia); recentemente G. Ch. Picard, *l.s.c.* p. 298 n. 1; D. Tudor, *Tot despre localizarea Daciei Malvensis*, in Magazin istoric III, 9(30), sept. 1969 p. 20 ss.

[14] G. Bordenache, in Studii Clasice, VI, 1964, p. 177 s.

plinto da motivi apollinei e artemidei mostrano, nel trattamento delle foglie d'acanto, un'evidente origine alessandrina; gli elementi decorativi dell'elevato invece hanno motivi assai simili a quelli di altri monumenti africani — quale l'arco di Marco Aurelio a Tripoli o il tempio di Liber della stessa città di Mactar — o siriaci — il tempio di Bacco a Baalbek. Il lavoro delle varie parti del tetrastilo è accurato ma mediocre e non si può certo postulare che esso sia stato importato dall'Egitto con la statua (o le statue) della triade apollinea. Mentre è lecito supporre che i lapicidi di Mactar abbiano lavorato su modelli che il procuratore aveva forse scelto nelle botteghe alessandrine.

Concludendo, questi sono i dati che risultano dal penetrante studio del Picard:

1) il commercio di opere d'arte in età imperiale sulle pericolose vie del mare è testimoniato per la prima volta da un chiaro testo epigrafico: testimonianza tanto più importante in quanto si tratta di una statua importata in una piccola città di provincia, Mactar;

2) a Mactar, come in qualsiasi centro provinciale, fiorenti botteghe di artigiani autoctoni lavoravano su modelli introdotti da centri di fiorente e superiore cultura; il tetrastilo marmoreo di Latona, ornato da motivi classici di gusto alessandrino e microasiatico e destinato a contenere la statua (importata) di Latona, è certamente di produzione locale;

3) le influenze artistiche che hanno agito nelle città dell'Africa nel momento del loro massimo splendore;

4) la precisazione dei diversi significati del termine latino *tetrastylum*, generalmente interpretato nel senso di un portico a quattro file di colonne o in quello (non citato dal Picard, ma egualmente corrente) di tempio a quattro colonne in facciata;

5) l'opera di romanizzazione svolta da Possessor introducendo in una città come Mactar il culto della triade apollinea del tutto estraneo al mondo religioso nord-africano, ma intimamente legato alla casa imperiale, a cominciare da Augusto. Azione svolta certamente nel desiderio di ottenere per Mactar quello statuto coloniale che le verrà conferito tra il 176 e il 180 e.n.

Tali conclusioni sono fondamentalmente valide per una migliore conoscenza dei fenomeni artistici in una provincia romana, anche se si basano su ipotesi, quale l'origine mactaritana di Possessor, la provenienza da Alessandria della statua enea di Apollo, l'attribuzione allo stesso Possessor della statua e soprattutto del tetrastilo di Latona.

3. L'edificio cristiano di Ostia, presso porta Marina.

I grandi scavi ostiensi eseguiti tra il 1938 e il 1941 ci avevano familiarizzato con un aspetto nuovo dell'attività edilizia romana: una serie di case[15] ispirate a concetti architettonici e ambientali della *domus* pompeiana, in un intenzionale desiderio di ritornare a forme antiche, per quel ben noto fenomeno neo-classico e neo-augusteo diffuso nel mondo romano, da Costantino in poi. L'ampiezza degli ambienti, il lusso e la varietà delle decorazioni parietali in *opus sectile* ricche di colore e di fantasia, la sontuosità dei pavimenti musivi e la quantità dei ninfei e delle fontane che rallegrano queste ricche dimore non lasciano dubbi sull'agiatezza e sulla signorilità dei loro proprietari e il numeroso materiale scultoreo, tutto di carattere pagano, testimonia chiaramente la loro appartenenza all'antica religione pagana.

Sempre un prezioso *opus sectile* decora l'aula di un grande edificio messo in luce a Ostia, fuori Porta Marina, da scavi più recenti (1959—1961); ma questa volta si tratta di un edificio cristiano e di una decorazione interna che, in parte, non trova confronto né in quella delle case sopra citate né in quanto ci era noto in opere coeve tardo-romane.

Si tratta di un complesso edilizio allo sbocco del decumano massimo sull'antica spiaggia del mare (Porta Marina): vestibolo, cortile con ninfeo, aula con vani adiacenti costituiscono gli elementi caratteristici degli impianti collegiali ostiensi. Ma mentre gli ambienti di carattere

[15] G. Becatti, *Case ostiensi del tardo impero*, Roma, 1949; Raissa Calza — Ernest Nash, *Ostia*, Roma, 1959, p. 32 ss.

commerciale conservano in gran parte la struttura laterizia del II e III secolo, la parte monumentale (l'aula con decorazione in *opus sectile*) presenta strutture che attestano un totale rifacimento nel IV secolo.

L'edificio e soprattutto l'aula presentano una così vasta serie di problemi — topografici, architettonici, storici, iconografici, artistici, religiosi — che meriterebbero un più lungo discorso. Vi ritorneremo infatti nel prossimo numero di questa rivista, con una più ampia documentazione, non appena avremo a disposizione il VI volume degli „Scavi di Ostia" dedicato da G. Becatti a questa singolare costruzione. Ma intanto crediamo opportuno dare una prima informazione dell'aula a esedra [16], attirando l'attenzione sulla sua decorazione marmorea di una grande finezza e, in parte, di un'assoluta novità.

È risultato dallo scavo che la decorazione dell'aula era cominciata dal soffitto, a smaglianti paste vitree azzurro-verdi con sottili racemi di tessere d'oro: ma i brandelli ricuperati di tale soffitto (rimasti attaccati ai tegoloni del tetto) non hanno permesso la ricostruzione del motivo floreale.

Profittando certo delle impalcature per il decoro a mosaico del soffitto si era cominciata, dall'alto al basso, la decorazione in *opus sectile* delle pareti che, come appare evidente dallo scavo, non è mai stata portata a termine: infatti, quando i lavori erano ancora in corso — la decorazione delle pareti a m 2,50 dal livello del suolo, le formelle del pavimento e le colonne che dovevano ornare l'ingresso non ancora montate — l'aula è stata violentemente distrutta.

Il decoro a intarsio delle pareti dell'aula e dell'esedra, che si è potuto ricostituire dopo sette anni di continuo e paziente lavoro da una montagna amorfa di *crustae*, è nettamente contrastante (fig. 3): il decoro dell'aula, a più partizioni orizzontali di finissime specchiature, fregi di rombi e di pelte, ramo d'acanto e pannelli figurati — tigri o leoni azzannanti un cerbiatto, un busto di Cristo (fig. 4) e uno di giovinetto — si può inserire tra decorazioni similari tardo-romane (come ad esempio quelle della basilica di Giunio Basso conservati nei disegni di Sangallo) mentre quello dell'esedra, di tono tutto diverso, si può considerare un *unicum*: sopra il non realizzato zoccolo era dapprima un'alta zona a scacchiera minuta di porfido, serpentino, giallo antico e pavonazzetto (imitazione forse di una cortina) e poi una scrupulosa imitazione di una parete in *opus mixtum* con specchi di reticolato alternati a fasce di mattoni in giallo antico e finti finestroni chiusi da grate (imitate sempre in reticolato ma con cubi di più grandi proporzioni); il tutto coronato in alto da cornici a dentelli in prospettiva. Persino lo spesso strato di calce che si usava deporre tra i mattoni in epoca tardo-romana è imitato per il tramite di regolari filetti in marmo bianco. L'idea di decorare un unico ambiente con un decoro parietale così profondamente e intimamente diverso, non trova confronti in altre opere a noi note. E ci domandiamo quale motivo ha potuto indurre l'artista decoratore alla scelta singolarissima dell'ornamentazione dell'esedra: forse suggerire il passaggio in un cortile, in uno spazio aperto?

Il contenuto figurativo delle pareti dell'aula ci assicura, secondo l'esegesi del Becatti, che si tratta di un'aula cristiana: le belve (tigri o leoni) dalle cinture gemmate „rivestono il contenuto allegorico della morte che incombe inesorabile e annienta la vittima inerme" mentre il Cristo nimbato, dai grandi occhi sbarrati, avvicina questo contesto a quello dei sarcofagi cristiani ove leoni simili inquadrano il Buon Pastore.

Crustae disperse del fregio sopra l'architrave d'ingresso dell'esedra sembrano conservarci le vestigia di una *hetoimasia tou thronou* con la croce gemmata, il trono, i *vela*, simbolo di apoteosi e le due mense circolari sulle quali erano forse i pesciolini, a rappresentazione dell'agape cristiana.

Sempre a un lungo e paziente restauro si deve la restituzione dell'originario pavimento (cfr. fig. 3) da un ammasso informe di *crustae* che erano state disposte nell'aula in vista

[16] G. Becatti, *L'edificio ostiense con „opus sectile"*, Rend. Pont. Acc. Romana di Archeologia XLI 1968–1969, p. 205 ss.

del lavoro di montaggio: il pavimento restituito (cfr. fig. 3) trova strette analogie, per la policromia e il disegno, con altri pavimenti delle case ostiensi.

Al momento del crollo che, secondo i dati di scavo, non è avvenuto per terremoto o incendio, l'aula era ancora un cantiere: sul pavimento di terra battuta si trovavano non solo le quaranta formelle del pavimento ma blocchi di marmi vari — con interessanti iscrizioni di cave che gettano nuova luce sul commercio dei marmi — fusti e basi di colonne di cipollino e di africano. Sul tutto si abbatterono le parti superiori delle due pareti laterali dell'aula, a loro volta suggellate dai detriti e dal successivo accumulo di terra, conservandoci così *tutti gli elementi* della preziosa decorazione marmorea. Crollò anche l'esedra, nonostante il maggiore spessore delle sue pareti, trascinando giú anche le *crustae* dell'architrave e determinando la caduta dei due tetti.

Le numerose monete trovate sul pavimento sono una prova ulteriore che l'aula era un cantiere attivo al momento del crollo; e sono esse a permettere un preciso inquadramento cronologico della storia dell'edificio — dal rifacimento dell'aula alla distruzione finale.

Abbiamo già detto che il carattere dell'impianto fa pensare alla sede di un collegio. L'originario collegio del II secolo rinnova la sua sede nel IV, come i signori le proprie *domus*; nel rinnovamento, che le monete datano nel periodo di Massimo e Valentiniano II, l'aula per le cerimonie e per le riunioni religiose della comunità assume un aspetto cristianizzato. Forse tale rinnovamento si può addirittura circoscrivere all'epoca di Ragonio Vincenzo Celso, prefetto dell'annona verso il 385—390, avversario di Simmaco e cristiano. Nel 393 entra in carica come prefetto dell'annona il pagano Numerio Proietto. Ed è suggestivo supporre, con il Becatti che, in un clima di momentanea e violenta reazione pagana, sia stata distrutta e abbattuta la bella aula cristianizzata del collegio „per impedirne il compimento e l'utilizzazione".

Così l'aula ostiense è non solo un eccezionale documento di decorazione in *opus sectile*, raffinata e nuova, ma un ulteriore documento storico di drammatica concretezza dell'ultima reazione pagana nel quadro delle accanite lotte religiose degli ultimi decenni del IV secolo.

4. Un documento figurato della tragica fine di Massimino Trace

In un breve studio storico dedicato a Massimino Trace, I. I. Russu[17] ricorda anche la sua tragica morte e l'ondata di giubilo suscitata in Italia dal sanguinante trofeo della testa mozza trasportata in cima a una picca da Aquileia a Ravenna e a Roma. Spettacolo di reazione popolare che Capitolino ci descrive con distaccata laconicità in un noto passo della vita di Massimino Trace e del figlio (SHA, *Maximini duo* XXIV, 4): „Dici uix potest quanta laetitia fuerit cum Romam per Italiam caput Maximini fertur, occurrentibus cunctis ad gaudium publicum".

Incosciente giubilo di massa, ormai del tutto estranea ai piú gravi problemi dell'impero e all'impellente necessità di difenderne i confini, avversione verso un „barbaro" provinciale o, piuttosto, riflesso di quell'ostilità aperta, che potremmo dire ufficiale, creata e rafforzata in Italia dal partito dei senatori? Verso quest'ultima ipotesi sembra tendere anche il Russu[18] che attira l'attenzione sulla parzialità della storiografia ufficiale, certamente sotto l'influsso del partito senatorio e degli italici, sempre ostili ai barbari d'oltre frontiera, dalle cui fila proveniva il traco-romano Giulio Massimino. In ogni caso la tradizione letteraria è concorde in questo senso e tanto Capitolino che Erodiano[19] rivengono a piú riprese sul macabro dettaglio delle due teste tagliate portate sino a Roma in Campo Marzio e sulla generale esultanza popolare.

[17] I. I. Russu, *Obtrşia şi sfîrşitul lui Maximinus Thrax*, SCIV 20, 2, 1969 pp. 237—243.
[18] *L.s.c.* p. 242.
[19] Capitolino, SHA, *Maximini duo*, XXIII, 6—7; XXVI, 25; XXXII (VII), 2; XXXI (V) 5; *Maximus et Balbinus*, XI, 2; XI, 4. Erodiano VIII, 5, 9; VIII, 6, 5; VIII, 6, 7.

Ma ai dati ufficiali delle fonti scritte — sempre discutibili e discusse per l'inevitabile mancanza di obiettività — dobbiamo aggiungere ora un documento figurato, *unico nel suo genere*, pubblicato una diecina di anni or sono [20] e sfuggito tanto al Russo quanto, temo, a una più larga cerchia di studiosi. Si tratta di una moneta, un sesterzio (fig. 5), venuta in luce a Ostia (tra materiale di scarico, dunque senza dati utili di ritrovamento) con il dritto decorato dall'inconfondibile ed ossuto profilo di Massimino Trace — dal mento sporgente e dal pronunciato naso aquilino [21]; la testa dell'imperatore però non si erge sul solito busto, ma è tagliata subito sotto il mento e la nuca ed è fissata su un'asta. Leggenda: MAXIM[I-NU]S PIVS [AV]G GERM.

Sul rovescio, figura femminile seduta (Igea) di profilo a sinistra, nell'atto di nutrire un serpente che si rizza su un'ara. Sull'esergo la nota sigla SC.

La leggenda del dritto permette una datazione piuttosto vaga tra l'estate 236 (quando Massimino assunse il titolo di Germanico dopo la sua vittoria sulle frontiere occidentali) e la data della sua morte nel 238.

Come ha chiaramente dimostrato la studiosa italiana L. Bertacchi, cui dobbiamo la conoscenza di questa singolarissima moneta, non si può parlare di uno speciale conio monetale, dato che la moneta romana ha sempre valore esaltatore, ma della rilavorazione attenta e minuziosa di una moneta corrente, dovuta a un privato però, perché non s'inquadra in nessuno degli oscillanti metodi applicati dallo stato romano alle monete degli imperatori colpiti da *damnatio memoriae* [22]: la leggenda infatti è abrasa nelle lettere INV del nome Maximinus e AV del titolo di Augusto, e lo stesso possiamo dire della corona d'alloro — cioè sono eliminati i simboli del potere (nome, titolo di *augustus*, corona di lauro). Egualmente abraso è il busto dell'imperatore, come appare evidente dal piano abbassato del campo monetale sul quale si distacca la picca e dal punto di partenza e d'arrivo della leggenda (le spalle del busto imperiale, oggi cancellato).

Il sesterzio così rilavorato è non solo di un peso notevolmente minore (gr. 17,1) di quello corrente (che oscilla tra i gr. 17,23 e gr 26,54) ma ci offre una rappresentazione diretta e di un macabro effetto della tragica morte di Massimino — non prima né ultima del genere (così vennero uccisi Galba, Clodio Albino, Macrino e Diadumeniano), ma unica a esserci conservata in un documento figurato. Colui che ha eseguito questo paziente lavoro sul ridotto campo di una moneta non aveva soltanto sentito raccontare gli avvenimenti, ma aveva vissuto le fanatiche giornate del 238, aveva visto l'orrendo spettacolo e aveva voluto conservarne il ricordo — *ad aeternam rei memoriam*; fatto di cronaca e di tradizione a un tempo che ci lascia intravvedere il suo pensiero e la sua personale intenzione: un nemico di Massimino, anche lui, che aveva goduto del sanguinoso spettacolo.

Naturalmente non sapremo mai né il nome, né l'appartenenza sociale di questo ignoto testimonio oculare; con un'espressione corrente, lo potremmo chiamare „un cittadino qualunque", uno dei tanti — in quella massa di popolo esultante — di cui ci parlano le fonti. A conclusione del suo studio, Luisa Bertacchi avanza l'ipotesi che la moneta sia stata rilavorata da un commerciante di Ostia „per il quale, come per tutti quelli della sua classe, la tragica vicenda di un imperatore era più risibile che lacrimevole" [23]; personalmente però penserei piuttosto a un umile artigiano che aveva tempo e abilità sufficiente per eseguire il non facile lavoro che riflette con tanta immediatezza il sentimento generale dell'Italia e specialmente di Roma e di Ostia.

[20] Luisa Bertacchi, *Una singolare moneta di Massimino Trace*, Annali 5—6, 1958—1959, pp. 61—72, Tav. IV/1.

[21] Per l'effigie monetale di Massimino Trace vedi R. Delbrück, *Die Münzbildnisse von Maximinus bis Carinus*, Berlin, 1940, p. 66 s.

[22] Per questo complesso problema, vedi l'interessante *excursus* di Luisa Bertacchi, *l.c.* p. 67 ss.

[23] *L.c.*, p. 72.

CONTRIBUȚII GRECEȘTI LA ȘTIINȚA ANTICHITĂȚII

DE

D. M. PIPPIDI

Despre activitatea ostenitorilor greci în domeniul studiilor antichității se știe relativ puțin în țara noastră, și nu s-ar ști desigur nici atît fără rîvna unor colaboratori ai acestei reviste, care — cînd și cînd — ne-au adus ecouri despre munca desfășurată în anii din urmă de colegii de la universitățile din Atena și Salonic. Cine n-a nesocotit fie și aceste modeste posibilități de informare a putut afla că (fără a mai vorbi de vechea și importanta Societate arheologică, a cărei activitate, pusă sub îndrumarea profesorului Anastasios Orlandos, e de toți cunoscută) există în Atena zilelor noastre cel puțin două asociații strîns înrudite prin țelurile lor cu Societatea de Studii clasice din România: o *Societate a filologilor greci* (Ἑταιρεία Ἑλλήνων Φιλολόγων), ale cărei preocupări îmbrățișează limba și literatura națională în întreaga lor desfășurare istorică, și, de la o vreme, o *Societate a umaniștilor greci* (Ἑλληνικὴ Ἀνθρωπιστικὴ Ἑταιρεία), a cărei luare aminte se concentrează asupra literaturii și gîndirii Greciei vechi, din al căror studiu urmărește să desprindă un mesaj valabil pentru vremea noastră.

Cum s-a arătat cu alt prilej, Societatea filologilor publică periodicul Πλάτων, ajuns de curînd la al XX-lea volum și care, pe lîngă contribuții originale de la colaboratori greci și străini, cuprinde recenzii și cronici menite să informeze publicul grec despre activitatea filologilor clasici din alte țări ale lumii. Animatorul acestei grupări și, cît se poate judeca, principalul redactor al revistei e profesorul Panagiotis Georgountzos, pe care cu ani în urmă l-am putut saluta ca oaspe la colocviul de studii sud-est europene organizat la Sinaia de UNESCO.

Mai tînără și, poate, de aceea mai puțin bine cunoscută în țara noastră, Societatea greacă de studii umanistice, întemeiată în 1959 din inițiativa profesorului Constantin Vourveris, merită să ne rețină atenția deopotrivă prin scopurile pe care și le propune și prin mijloacele pe care le folosește. Cu privire la scopuri, precizez că Societatea se silește, în primul rînd, să pună în lumină valorile exemplare ale culturii grecești clasice, exprimate în literatură și artă; în al doilea rînd, să potențeze tradițiile umanistice în cultura greacă a zilelor noastre.

Pentru atingerea acestor țeluri, Societatea — care numără printre membrii ei nu numai filologi și specialiști ai studiilor antichității, ci și reprezentanți ai celor mai variate domenii de activitate — desfășoară o muncă susținută, organizînd sute de conferințe pe întreg întinsul Greciei, pe lîngă expoziții și spectacole de teatru antic. De altă parte, folosind mijloace materiale care trebuie să fie considerabile, face să apară un mare număr de publicații, unele de caracter propagandistic, altele de caracter științific.

Din prima categorie se pot aminti mai multe conferințe ale profesorului Vourveris, în greceşte sau în alte limbi (*Umanismul grec în zilele noastre*, *Umanism și tehnică în viața modernă*,

St Cl. XII, 1970, p. 205–207, București

Umanismul grec în concepţia lui Werner Jaeger, Vechea Grecie şi noua cultură greacă, Platon şi vremea noastră), alături de broşuri scrise de alţi fruntaşi ai Societăţii (N. Louros, M. Bakouris, J. Xanthakis, A. Skiadas) sau de unii susţinători ai ei străini, ca Albin Lesky ori Wolfgang Schadewaldt. În categoria a doua intră lucrări de mai mare întindere şi însemnătate, alcătuind o adevărată „bibliotecă de studii şi cercetări", din care reţin în primul rînd două importante contribuţii la istoria dramei atice : Styl. G. Kapsomenos, *Sophokles' Trachinierinnen und ihr Vorbild. Eine literarische und textkritische Untersuchung* (1963) şi N. C. Hourmouziadis, *Production and Imagination in Euripides. Form and Function of the Scenic Space* (1965). Se adaugă lucrarea lui Aristoxenos Skiadas : *Homer im griechischen Epigramm* (1965) şi, de acelaşi autor, o încercare asupra poeziei greceşti funerare : Ἐπὶ τύμβῳ. Συμβολὴ εἰς τὴν ἑρμηνείαν τῶν ἑλληνικῶν ἐπιτυμβίων ἐμμέτρων ἐπιγραφῶν (1967).

Cum era de aşteptat, iniţiatorul mişcării şi elementul motor al Societăţii umanistice, prof. Vourveris, nu putea lipsi din lista contributorilor la această serie de studii, unde numele său apare alături de mai multe titluri răsunătoare. Din 1966 datează două volume închinate lui Platon (scriitorul preferat al autorului) în care se cercetează atitudinea filozofului faţă de barbari, pe de o parte, pe de alta faţă de Atena şi de atenieni (Πλάτων καὶ Βάρβαροι şi Πλάτων καὶ Ἀθῆναι : pagini alese, precedate de introduceri şi urmate de scurte comentarii) ; din anul următor, o impunătoare *Introducere în ştiinţa antichităţii şi în filologia clasică* (Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν ἀρχαιογνωσίαν καὶ τὴν κλασσικὴν φιλολογίαν), concepută ca o discuţie teoretică a principalelor probleme puse de ştiinţa antichităţii, la care se adaugă o vastă bibliografie (nu mai puţin de 250 pagini de titluri !) referitoare, într-o primă parte, la domeniile de cercetare, iar în partea a doua la scriitorii greci şi latini.

Firește, n-ar fi greu să-i obiectăm autorului fie unele lacune de informaţie (care bibliografie nu le are ?), fie un inevitabil arbitrar în alegerea lucrărilor recomandate sau o oarecare disproporţie între capitolele rezervate culturii greceşti şi cele închinate culturii latine. Pînă şi această din urmă trăsătură se explică însă prin orientarea mai mult literară a *Introducerii* şi prin destinaţia ei didactică, într-o ţară care se întîmplă să fie tocmai Grecia. Să ne bucurăm, mai curînd, de faptul că studenţii profesorului Vourveris au la îndemînă un instrument de lucru atît de preţios şi să-l felicităm pe autor pentru o rîvnă în serviciul învăţămîntului pe care vîrsta nu pare s-o fi atins cîtuşi de puţin.

Ceva din acest entuziasm de dascăl, ca şi din zelul de conferenţiar şi de propagandist al ideilor umaniste, în Grecia şi peste hotare, se răsfrînge în volumul Κλασσικὴ παιδεία καὶ ζωή, care grupează nu mai puţin de 28 „scrieri mărunte" ale lui Const. Vourveris, reeditate la împlinirea a 50 de ani de muncă la catedră. Articolele şi conferinţele sînt rînduite în două mari capitole : Πλατωνικὰ καὶ ἄλλα (pe lîngă autorul *Banchetului*, Aristotel şi Sofocle) şi *Prezenţa Greciei* : Ἑλλάδος παρουσία, — interpretări şi expuneri despre valorile permanente ale culturii eline şi contribuţia acesteia la elaborarea unui umanism al vremii noastre.

Tot în legătură cu vrednicia didactică a lui Const. Vourveris, se cuvine amintit aci şi volumul omagial închinat învăţătorului lor, la împlinirea vîrstei de 65 de ani, de cîţiva foşti elevi ai Universităţii din Atena, astăzi la rîndul lor profesori şi cercetători. Culegerea se intitulează : Χάρις Κωνσταντίνῳ Ι. Βουρβέρῃ. Ἀφιέρωμα τῶν μαθητῶν του ἐπὶ τῇ ἑξηκοντατετραετερίδι τοῦ βίου αὐτοῦ (Atena, 1964) şi strînge laolaltă o seamă de studii al căror conţinut mă mulţumesc să-l arăt pe scurt : Aristoxenos Skiadas, Γλυκὺς βίοτος — Μειλίχιος αἰών, (cercetări asupra celor mai vechi lirici, de la Arhiloh la Safo) ; Dem. Koutsogiannopoulos' Ξενοφάνης ὁ Κολοφώνιος καὶ ἡ συμβολή του εἰς τὴν ἀρχαίαν λογικήν (contribuţia lui Xenofan la dezvoltarea logicii în antichitate) ; Athanasios Kambylis, *Anredeformen bei Pindar* (studiul cu mult cel mai lung din volum : probabil o disertaţie de doctorat) ; E. Moutsopoulos, *La philosophie de la musique et le théâtre d'Aristophane* (continuarea unei serii de articole în care aceeaşi problemă a fost studiată, pe rînd, la Eschil, Sofocle şi Euripide) ; K. Mihailidis, Τὸ πρόβλημα τοῦ καθέκαστον στὸν Ἀριστοτέλη (autorul foloseşte ceva din literatura modernă

asupra subiectului, dar nu pare a cunoaște lucrarea regretatului Dan Bădărău, *L'individuel chez Aristote*); Christina Dedoussi, *Menandrea* (emendații la mai multe comedii și fragmente); An. A. Anastassiou: *Eine* σύγκρισις *von Demosthenes und Thukydides bei Dionysius von Halikarnass*; A. Papanikolaou, *Charilon und Xenophon von Ephesos* (problema raporturilor dintre cei doi romancieri); N. A. Livadaras, *Pour la réédition de l'*Οἰκουμένης περιήγησις *de Denys le Périégète* (manuscrise identificate de autor în diferite biblioteci din Europa și Statele Unite, necunoscute lui A. Müller, editorul lui Dionysios în GGM II); M. Naoumidis, *Ὁ Pap. Oxyrh. 1801* καὶ ὁ Θέων (fragment papirlaceu al unui lexicograf identificat de autor cu gramaticul Theon); A. Stasinopoulou-Skiada, Πορφυρίου Περὶ τοῦ ἐν Ὀδυσσείᾳ τῶν νυμφῶν ἄντρου (interpretarea alegorică a lui Homer la Porphyrios); L. Benakis, *Doxographische Angaben über die Vorsokratiker im unedierten Kommentar von 'Physik' des Aristoteles von Michael Psellos* (observații necunoscute ale scriitorului bizantin la Heraclit, Empedocle, Democrit, Anaxagoras, Hippias); Maria Mentzou, Σημασιολογικὰ τῆς λέξης 'ξένος' σὲ ἐκκλησιαστικὰ κείμενα; E. A. Zahariadou, Ὅσιος Λεόντιος ὁ νέος ὁ Διονυσιάτης; Karin Kambylis, *Zu Kellers „Fähnlein der sieben Aufrechten"*; Sp. Kyriazopoulos, Τὸ μέγιστον μάθημα.

Ultimele contribuții depășesc sensibil limitele antichității și preocupările obișnuite ale sărbătoritului. Le menționez, totuși, pentru a da o imagine fidelă despre cuprinsul unui volum omagial cît se poate de interesant, la întocmirea căruia par să se fi asociat cîțiva din cei mai înzestrați și mai activi reprezentanți ai tinerei generații de filologi și de istorici ai filozofiei din Grecia contemporană.

AL IV-LEA CONGRES INTERNAȚIONAL PENTRU LATINA VIE

DE

N. V. BARAN

În zilele de 1—3 aprilie 1969, Asociația de studii clasice din Franța „VITA LATINA" a organizat cel de al IV-lea Congres internațional pentru latina vie la Avignon, sub patronajul rectorului Jean Capelle, președintele de onoare al Asociației „Vita Latina", al lui Georges Pompidou și al lui Léopold Sédar Senghor, președintele Republicii Senegal.

Acest Congres a fost organizat în urma campaniei acerbe de denigrare a limbii latine, socotită de către unii ca inutilă formării culturii generale a omului nou. La aceasta s-a adăugat și faptul că studierea limbii latine, în diferite trepte de învățământ, se face cu anumite prejudecăți și după vechile metode, devenite greoaie și inaccesibile.

★

Congresul a fost organizat în mod exemplar, cu cel puțin un an înainte de ținerea lui, de un comitet din rîndul cărula citâm pe editorul avignonez Edouard Théodore-Aubanel, secretar general al congresului, Pierre Grimal, profesor la Sorbona, președintele Asociației „Vita Latina", Suzanne Bails, profesoară, secretara asociației, M. Alken, directorul Muzeului Aubanel; comitetul a fost sprijinit de către un sindicat de inițiativă local.

Marți 1 aprilie, orele 18, după cele două ședințe de lucru, participanții au fost invitați la un cocktail în Muzeul Aubanel. În sala de tip Renaissance, cu dalaj lustruit de vreme, împodobită cu splendide tablouri, cu elegante standuri de reviste și cărți, congresiștii, „... défenseurs éclairés des nourritures spirituelles... latines" (*Le Provençal*, Nr. 8681/3.IV 1969) au petrecut cîteva ore agreabile înconjurați cu simpatie de către autoritățile locale.

Lucrările Congresului s-au desfășurat în marele amfiteatru al Colegiului Universitar, între orele 9—12 și 14,30—18, în fiecare zi, într-o singură secție, dîndu-se astfel posibilitate congresiștilor să asiste la toate comunicările.

La această importantă reuniune internațională au venit circa 400 de participanți, din peste 20 de țări (Franța, Italia, Anglia, S.U.A., Portugalia, Suedia, România, Cehoslovacia, Polonia, Iugoslavia etc.) din 4 continente: Europa, America, Africa, Asia.

S-au ținut 40 de rapoarte și comunicări, dintre care 32 în limba latină și numai 8 în limba franceză. Limba oficială a Congresului a fost limba latină.

Presa locală a susținut cu căldură lucrările Congresului, publicînd informații detaliate și apărînd principiul că limba latină trebuie să figureze în planurile de învățământ pentru formarea și desăvîrșirea culturii generale a generațiilor de elevi și studenți: „opposer les sciences et les lettres est une formule périmée" (*Le Dauphiné*, 7561/4.IV), „...le latin est demeuré

StCl, XII, 1970, p. 209—212, București

ouvert aux techniques scientifiques et aux relations humaines" (*Midi libre*, 8.IV), „...le latin pourrait contribuer à l'enrichissement des langues africaines" (*Le Méridional*, 7954/4.IV), „...le latin pourrait contribuer à l'enrichissement du progrès de nos jours, ...les études latines contribuent à unir les hommes" (*Le Provençal*, 8680/2.IV).

În finalul lucrărilor s-a organizat o demonstrație a procedeelor audio-vizuale în laboratorul de limbi străine de la Camera de Comerț și din Micul Seminar. Aici s-a putut urmări cum profesorul, de la pupitrul de comandă, pe baza unui tablou apărut pe un ecran, reprezentînd o scenă din viața romanilor, angaja discuții cu elevul sau studentul, așezat la masa lui cu aparatura necesară. La început, conversația era ușoară, apoi, pe măsură ce se adîncea semnificația tabloului, ea devenea destul de complexă, dar agreabilă.

Ne-am întreținut cu elevii și studenții, care ne-au mărturisit că simt o adevărată plăcere, o mulțumire sufletească, după o ședință de demonstrație audio-vizuală, plecînd cu convingerea că limba latină, cu toate dificultățile ei, poate servi omului modern în egală măsură cu celelalte limbi de circulație mondială.

Organizatorii s-au străduit să încheie cele trei zile de muncă intensă printr-o destindere plăcută. Cu cinci autocare s-a făcut vizitarea relicvelor romane de la Saint-Rémy-de-Provence și de la Glanum. Aici profesorul Ferdinand Josef de Waele, reprezentantul Academiei flamande de Științe, Litere și Arte Frumoase din Nijmegen, a descris într-o perfectă latină clasică celebrul cenotaf roman ridicat în amintirea a doi nepoți ai împăratului August.

Către orele 21, în această minunată zi de primăvară, în somptuosul l'Oustau de Beaumanière, (Baux-de-Provence), cu săli în stil gotic, a avut loc banchetul de închidere.

La masa de onoare au luat loc notabilitățile orașului Avignon : Edouard Théodore-Aubanel, Henri Duffaut, primarul și consilierul general al Avignonului, Pierre Duplan, primar adjunct, consilier general, Gabriel Bout, decanul baroului și ajutor de primar, Pierre Grimal, Robert Schilling, directorul Institutului latin din Strasbourg, Suzanne Bails, W. S. Maguinness profesor la Londra, N. V. Baran, reprezentantul României etc.

A fost o seară binevenită, care s-a desfășurat într-o caldă atmosferă de prietenie și înțelegere. Acum s-a dovedit, o dată mai mult, cum remarca pe bună dreptate *Le Dauphiné*, 7562/5.IV, că : „L'ambiance détendue qui régna tout au cours du repas montra bien que les latinistes ne sont pas, comme on a tendance à les présenter, des maniaques grincheux, mais de fins causeurs, d'agréables convives, qui savent engager d'amicales conversations...".

★

Lucrările Congresului s-au desfășurat la o înaltă ținută academică, comunicările s-au datorat unor latiniști de incontestabil prestigiu. Tematica și conținutul comunicărilor au reflectat disputa care, în legătură cu rolul limbii latine, desparte pe oamenii de cultură în două tabere opuse : una care susține cu căldură și înflăcărare studierea limbii latine începînd de la vîrsta adolescenței, ca factor esențial și indispensabil în formarea omului nou, iar alta care neagă total aportul limbii latine la formarea aptitudinilor tineretului și la lărgirea orizontului de cultură generală.

Congresul a dezbătut trei teme principale :

1. Stadiul actual al studierii limbii latine în lume.
2. Metodele de predare a limbii latine.
3. Contribuția literaturilor vechi la dezvoltarea culturii timpurilor noastre, cu subtema : Limba latină, limbă internațională.

Dezbaterea primei teme a cuprins evoluția studiilor clasice în unele țări de pe glob : Franța, S.U.A., Republica Federală a Germaniei, Italia, Suedia, Anglia, Cehoslovacia, Polonia, Senegal, România. E de remarcat faptul îmbucurător că, împotriva criticilor severe aduse valorii educative a limbii latine, ea se menține printre disciplinele de bază ale învățămîntului.

De pildă, în Africa, în școlile Senegalului, ea se predă pe scară largă deoarece ajută elevii și studenții la înțelegerea terminologiei moderne și contribuie, cum afirma François Chaumartin, reprezentantul Universității din Dakar, „à l'enrichissement des langues africaines en fournissant des racines ou des procédés de dérivation ou de composition." În Africa se va face un pas înainte, căci președintele L. Sédar Senghor al Senegalului va cere, în proxima ședință a Uniunii statelor africane, introducerea limbii latine în unele state africane, căci: „...développer chez les jeunes africains le goût de la culture antique et des langues classiques, c'est promouvoir un humanisme nouveau, dans lequel résident les espérances en une paix universelle".

S-au făcut propuneri pentru restructurarea metodelor de predare și pentru includerea în programe a unor autori care, prin conținut și prin calitățile expunerii, prezintă un interes actual pentru elevi și studenți. Astfel, în Anglia, se acordă un loc mai mare lui Ovidiu, Catul, Properțiu, Horațiu, Petronius, Apuleius, scrisorilor lui Cicero și în special lui Lucrețiu, în dauna lui Caesar care deținea până nu de mult primul loc în școli.

S-a insistat de asemenea asupra necesității de a se moderniza predarea gramaticii, de a se prezenta vocabularul într-o ordine care să țină seama de frecvența folosirii cuvintelor și de rolul lor în lexicul limbilor moderne; n-au lipsit nici propunerile pentru introducerea metodelor audio-vizuale în predarea limbii latine. Esențialul este însă ca, după cum a afirmat Suzanne Balls, studiul limbii latine să devină „un enseignement essentiellement rationnel: il faut leur offrir une phrase qui ait une signification; l'analyse de cette phrase, les explications grammaticales ne viendront qu'ensuite, lorsqu'ils auront un contact direct avec la langue... nous voulons faire appel à l'intelligence, à un raisonnement bien fondé".

Pe măsură ce elevii și studenții avansează în cunoașterea limbii latine și se găsesc într-un anumit stadiu de însușire a topicii latine, se pot angaja, cu succes, ușoare discuții, la început pe teme practice și atractive, iar mai tîrziu pe subiecte mai complexe. Trebuie, în același timp, să se facă și modeste exerciții de compunere. Se realizează triada pedagogică specifică obiectului: *Latine legere, scribere et loqui.*

A treia temă a Congresului a luat în dezbatere aportul limbii latine la cultura contemporană, ca limbă internațională. În acest sens latina se bucură de avantaje incontestabile față de limbile artificiale care au încercat să îndeplinească acest rol, în primul rînd fiindcă este o limbă reală, purtătoare a unei bogate culturi; cunoașterea universală a limbii latine ar lărgi în mod considerabil accesul la această cultură; pe de altă parte, terminologia tehnică, științifică, publicistică etc., din limbile moderne ar fi mai ușor și mai corect asimilată.

În încheierea dezbaterilor, rectorul Jean Capelle, matematician și fizician, a spus: „Le latin en tant que moyen d'expression et langue vivante peut être incontestablement un facteur puissant de rapprochement pour une meilleure compréhension des peuples du monde entier".

★

Din țara noastră a participat la Congres numai semnatarul acestor rînduri. Subsemnatul a fost înscris pe ordinea de zi cu două lucrări: un Raport asupra stadiului actual al studiilor clasice în România și o comunicare: „Limba latină ca limbă internațională". Ele au fost susținute în zilele de 1 și 3 aprilie, în limba latină.

Comitetul de organizare a acordat delegatului român cinstea de a prezida ședința de închidere, la care au luat cuvîntul șapte vorbitori și au fost trase concluziile generale ale Congresului. De la tribuna oficială a Congresului, rectorul Jean Capelle și prof. Pierre Grimal, iar subsemnatul în ședința de închidere au adresat un apel călduros celor prezenți, invitîndu-i să participe la Congresul de limbă latină vie ce se va ține la București în 1970, între 28 august și 3 septembrie.

Proiectul de hotărîri al Congresului

Prof. Pierre Grimal, în calitate de președinte al Asociației, a făcut un apel la cei prezenți, ca, înainte de a se aplica hotărîrile acestui congres, să se studieze și să se aplice cu consecvență hotărîrile celorlalte trei congrese ale asociației „Vita Latina" (I, în sept. 1956 la Avignon; II, în sept. 1959, Lyon; III, în sept. 1963, Strasbourg).

A fost pus la vot proiectul de hotărîri, care a fost aprobat și votat în unanimitate:

1. Limba latină, ca orice limbă, se învață prin auditie și voce. Cînd se face lectura textelor vechi, trebuie să se aplice în pedagogia limbii latine toate procedeele care exercită la elevi facultățile de comprehensiune și de exprimare rapidă.

2. Lectura textelor să se facă expresiv și atractiv, iar traducerea lor să se facă, la început, fără folosirea dicționarului mare, ci cu ajutorul unui lexic simplu, ca la lectura și traducerea textelor din limbi moderne.

3. Limba latină ajută la formarea omului modern, înarmîndu-l cu noțiuni și cu terminologie tehnico-științifică. Să se facă deci educarea facultăților lui critice, utilizîndu-se experiența milenară consemnată în operele antice, adaptată la cerințele epocii noastre. Antichitatea greco-latină nu trebuie să fie exclusă de la formarea și lărgirea orizontului tehnico-științific și cultural al omului de azi.

4. Să se studieze limbile clasice începînd cu trecerea elevilor de la gimnaziu la liceu, cînd ei sînt apți să le învețe logic, așa cum cere o hotărîre a UNESCO-ului.

5. Fiecare țară este liberă să aplice normele de studiere a limbilor clasice conform realităților ei sociale, politice și culturale.

6. Congresul cere în mod expres ca formarea și pregătirea profesorilor de limbă latină să fie lărgită, îndeosebi printr-o inițiere practică în folosirea metodelor audio-vizuale, și, după uzanța profesorilor de limbi vii (moderne), să facă un an de stagiu internațional, unde își vor însuși deprinderea de a ști, a scrie și a vorbi curent limba latină.

*

Participarea la acest Congres, interesul de care se bucură în continuare limba latină în rîndurile oamenilor de cultură, ne îndeamnă să atragem atenția asupra necesității de a se întări studiile clasice în țara noastră, atît în învățămîntul superior (prin reînființarea secțiilor clasice la Facultățile din Iași și Cluj) cît și în cel secundar (prin mărirea numărului liceelor clasice și a orelor afectate celor două limbi).

AL V-LEA CONGRES «FIEC» (FÉDÉRATION INTERNATIONALE DES ASSOCIATIONS D'ÉTUDES CLASSIQUES), BONN 1—6 SEPTEMBRIE 1969

DE

M. NASTA

După ce se ţinuse penultimul congres în Statele Unite, tradiţionala manifestare ştiinţifică a societăţilor de studii clasice din lumea întreagă alege un centru venerabil european, de înaltă ţinută filologică, pentru desfăşurarea unui congres menit să reliefeze *importanţa metodelor de interpretare* în sfera ştiinţelor care se ocupă de antichitatea clasică. Programul comunicărilor era intitulat tocmai: „Probleme der Interpretation in der klassischen Altertumswissenschaft". Pentru a ne da o imagine coerentă a tradiţiilor cultivate de şcoala din Bonn, profesorul Wolfgang Schmid s-a îngrijit de publicarea unei culegeri de studii programatice, intitulată *Wesen und Rang der Philologie* (Teubner, Stuttgart, 1969), închinată în primul rînd operei marilor şefi de şcoală Franz Bücheler şi Hermann Usener. A doua parte din această succintă culegere grupează în mod foarte original *mărturiile* despre maeştri (supranumiţi: „die *Dioskuren*"). Printre altele găsim acolo o „laudatio" pătrunsă de pietate, rostită de Bücheler el însuşi în memoria predecesorului său Usener (*Gedächtnisrede auf Hermann Usener* din 1905)[1]. Trebuie să considerăm o adevărată inovaţie, datorată discernămîntului şi omeniei profesorului Schmid, metoda sa de selectare, care a îmbinat articolele de caracterizare ştiinţifică, fragmentele autobiografice şi amintirile unui elev aproape „neasimilabil": scriitorul Rudolf Borchardt („Erinnerungen eines Schülers an Franz Bücheler").

Am insistat înadins asupra unor contribuţii semnificative pentru ambianţa congresului din Bonn, deoarece independent de unele fluctuaţii care au afectat pe alocuri desfăşurarea şedinţelor, majoritatea obiectivelor pe care şi le-a propus FIEC-ul au fost atinse, iar numeroşii participanţi din cele 27 de ţări (dintre care nu lipsea nici îndepărtata Japonie) au fost cu toţii în măsură să cunoască personalităţi ştiinţifice reprezentative pentru domenii foarte diferite ale filologiei clasice, ale arheologiei şi ale pedagogiei limbii latine.

Şedinţele de lucru au avut loc în moderna *Beethovenhalle*, aşezată pe marginea Rinului. Cu prilejul unei primiri, organizate de comitetul naţional, au putut fi admirate aula universităţii şi întreg complexul celor patru aripi care fac parte dintr-un palat din secolul XVIII (vechea reşedinţă a principilor electori). În zilele consacrate manifestărilor culturale şi diferitelor excursii am putut admira antichităţile oraşului Trier (centru însemnat al continuităţii civilizaţiei romane pe meleagurile germanice — cu o mărturie salvată în mod paradoxal, datorită tocmai giulgiului ei de fum: vestita Porta Nigra). Două instituţii specializate ne-au înfăţişat

[1] S-ar părea că reînvie ceva din mentalitatea unui *thiasos*, cînd citim despre pietatea raporturilor dintre magistru şi discipol pe care Usener le-a promovat prin însuşi exemplul său.

mărturiile unei întinse comunități de cultură din perioada primelor interferențe cu latinitatea (care au început simultan în Germania și pe meleagurile Daciei). Ne referim la muzeele „Römisch-Germanisches Museum" din Köln (orașul considerat prin excelență „Colonia") și „Rheinisches Landesmuseum" din Bonn. Toate obiectivele culturale și turistice au fost vizitate sub îndrumarea unor călăuze deosebit de competente, în două după-amieze, consacrate destinderii și turismului instructiv.

La deschiderea congresului, în ziua de 1 septembrie, după alocuțiunea celor care reprezentau conducerea FIEC, prof. Dag Norberg și d-ra Dr. Juliette Ernst, s-au adresat congresiștilor reprezentanții guvernului local (Landul Nordrhein-Westfalen) și profesorul Wolfgang Schmid, care a îmbinat evocările spirituale cu o succintă descriere a ultimelor trei personalități din școala filologică de la Bonn. A urmat o conferință prezentată de prof. H. Jonas, specialist în problemele pedagogiei cunoașterii : „Wandel und Bestand. Vom Grunde der Verstehbarkeit des Geschichtlichen".

Ședințele din zilele următoare s-au desfășurat în 11 secțiuni. La acestea trebuie să adăugăm două tipuri de reuniuni : una intitulată „Colloquium didacticum" (consacrată metodicii și problemelor de strategie didactică) ; cealaltă prezentînd cîteva noutăți din două domenii care ne rezervă descoperiri inedite : papirologia și arheologia (secțiuni intitulate „Funde und Entdeckungen" I și II). O atare diversitate de teme a dăunat în unele privințe grupării omogene a comunicărilor. Acolo unde au lipsit referenții (și acest accident s-a întîmplat să afecteze aproape o treime din comunicările programate), s-au ivit goluri sau reprogramări care au produs uneori impresia unei tematici disparate, reflectînd mai ales preocupări de amănunt (străine de o problematică profundă sau de noua dialectică a metodelor umanistice).

În mod inevitabil darea noastră de seamă va trebui să fie selectivă și să se limiteze în primul rînd la enumerarea celor mai reprezentative teme și titluri de comunicări. Primele trei secțiuni (respectiv ședințele din zilele de 1 și 2 septembrie) au așezat în centrul preocupărilor problema interpretării textelor, corelată cu metodele unor discipline umanistice distincte : I) Lingvistica și domeniul interpretării textelor ; II) Critica de text propriu-zisă ; III) Rolul stilisticii în analiza textelor („Bedeutung der Stilistik für die Interpretation").

Dintre comunicările primei secțiuni desprindem pe cea prezentată de prof. P. Chantraine, „Interprétation et linguistique en grec", precum și pe cea referitoare la o dilemă numai parțial rezolvată : „Deskriptive und historische Linguistik bei der Textinterpretation" de Klaus Strunk. Foarte curînd orientarea comunicărilor din această secțiune s-a îndreptat în mod vădit spre actualizarea unor metode tradiționale sau chiar „tradiționaliste". Au predominat procedeele de reconstrucție a scrierilor pierdute și, cu o tendință mult mai actuală, analiza substratului politic în prezentarea faptelor, la primii istorici latini. Prima temă („reconstrucția") a fost abordată cu strălucire de renumitul specialist polonez K. Kumaniecki : „Probleme der Rekonstruktion verlorener Schriften Ciceros". Celălalt subiect a fost tratat de cel mai celebru critic al istoriografiei antice din zilele noastre, Santo Mazzarino, în comunicarea „Dreptul și analistica" (în program anunțată cu titlul italian, dar ținută de fapt în germană).

Din secția a doua, consacrată criticii textuale, se pot cita numai puține contribuții într-adevăr semnificative, programul bogat dovedind tocmai o disparitate și lăsînd să apară lacune în ultimul moment. Menționăm totuși, ca o reușită, observațiile profesorului R. Kassel despre pregătirea unei ediții critice a retoricii lui Aristotel, *emendații* la Seneca, de prof. Shackelton Bailey și o promițătoare discuție, schițată rapid de J. Froger : „La critique des textes et l'ordinateur". Incursiuni în metodica cea mai modernă n-au lipsit în secția „colloquium didacticum", unde W. E. Sweet a discutat despre „Rolul profesorului într-un învățămînt programat", iar A. D. Leeman despre „Urmările reformelor din învățămînt care afectează formarea viitorilor profesori de limbi clasice".

Deosebit de viu a fost interesul arătat temelor discutate în secția a III-a, de stilistică. Pentru soliditatea metodei și calitatea deosebită a expunerilor menționăm aici în primul rînd pe H. Thesleff, „Colloquial style and its use in Platon's later works" și K. J. Dover: „Umgangsprachliche Formeln bei Aristophanes". Deosebit de utilă se arată și cercetarea prezentată fragmentar de W. Bühler: „Unlogische Aussagen bei Aischylos und Thukydides".

Secția a IV-a s-a ocupat de relațiile dintre interpretarea istorică și cea politico-economică a problemelor din istoria greacă a secolului V î.e.n. Reținem comunicarea maghiarului I. Hahn: „Grundzüge der spartanischen Machtpolitik im 5. Jahrhundert" și cea a lui Claude Mossé: „Conséquences de la Guerre du Péloponnèse".

Secțiunile V și VI insistau în mod deosebit asupra interpretării monumentelor arheologice în contextul lor propriu și asupra datelor oferite de o interpretare prosopografică a istoriei romane. Citățm „exempli gratia" observațiile lui Blankenhagen despre programul tematic urmărit în decorarea Partenonului și cele din comunicarea lui G. Becatti „Interpretazione di contesti iconografici nell'arte del tardo Impero". Dintre personalitățile de prestigiu ale științei istorice franceze, Cl. Nicolet s-a ocupat de aportul prosopografiei pentru cunoașterea ordinului ecvestru și a diferitelor grupări sociale în Roma republicană, iar prof. A. Chastagnol a studiat contribuțiile aceleiași discipline pentru investigația imperiului tardiv.

Dintre temele foarte moderne, care n-au putut să beneficieze de atenția cuvenită din cauza programării nepotrivite, menționăm conferința lui R. Schoder despre arheologia aeriană („Key classical Sites from the Air").

Problemele interpretării și restaurării fragmentelor textuale au fost repartizate în diferite ședințe. Și aici s-au ivit unele goluri, din cauza neparticipării unor referenți. Pentru reușita de ansamblu temele programate în secțiunea *Papyrologica* (*Funde und Entdeckungen I*) puteau figura de fapt în secția a VII-a („Wiederherstellung und Interpretation von Fragmenten") Din ansamblul comunicărilor, prezentate efectiv în cele două ședințe de interpretare a fragmentelor și *papirilor*, citățm contribuțiile lui E. W. Handley pentru restaurarea unei comedii de Menandru (*Theophorumene*) și ale lui H. Lloyd-Jones referitoare la *Samia*. A. Fackelmann și F. Sbordone au insistat în special asupra datelor recente obținute în activitatea de restaurare și descifrare a papirilor de la Herculanum.

În secțiunea a VIII-a, printre subiectele referitoare la relațiile dintre documentele istorice și cele arheologice, a fost citită lucrarea profesorului D. M. Pippidi, secretarul general al societății noastre: „Tradiția literară despre întemeierea Istriei și datele arheologice-epigrafice". Confruntări similare au fost prezentate de G. Vallet (despre situația și regimul politic al așezărilor din Lipara, mai ales în contextul civilizației arhaice din Graecia Magna), și J. G. Szilágyi („Premise arheologice în tratarea povestirii despre Pygmalion la Ovidiu"). De un succes deosebit s-au bucurat lucrările secțiunii a IX-a: „Philologische und philosophische Interpretation". Profesorul U. Hölscher, de la Heidelberg, a reluat discuția unei probleme clasice a epistemologiei presocratice: *Sein und Seiendes bei Parmenides*. Ch. Kahn și E. de Strycker au abordat două aspecte diferite ale gîndirii lui Platon, în relațiile ei cu arta literară și cu teoria politică: cel dintîi s-a ocupat de figura lui Trasymah în *Statul*; iar al doilea, de ideea binelui, reconsiderată în mod unitar, pe baza diferitelor pasaje ale aceluiași dialog.

În cadrul prelegerilor speciale („Einzelvorträge III") au predominat subiecte variate, desprinse din analiza conceptelor literaturii latine sau din munca de sinteză și evaluare a tradiției manuscrise. Profesorul W. Clausen a vorbit despre „Duellum" (într-o grupare cuprinzătoare de texte care merge de la Ennius pînă la Horațiu), iar conducătorul delegației noastre, prof. N. I. Barbu, despre „La gloire, valeur humaine à l'époque de Cicéron". Pentru a exemplifica relațiile dintre cercetările de latină tîrzie și problemele criticii de text B. Löfstedt s-a ocupat de un autor puțin cunoscut, Zeno din Verona.

În lucrările secțiunii a X-a, „Interpretation und Ideengeschichte", au predominat de asemenea temele referitoare la gîndirea istorică (de ex. F.R.D. Goodyear „Cyclic development in history" — referitor la Tacit, *Ann.* III, 55).

Ultima secțiune, a XI-a, s-a străduit să ofere cîteva noutăți din domeniul cercetărilor întreprinse cu ajutorul mașinilor electronice de calcul. W. Ott și N. A. Greenberg s-au ocupat fiecare de realizări obținute prin eforturi separate în analiza stilistică și pur statistică a hexametrilor latini. Cunoscutul profesor belgian E. Evrard a informat asistența despre planul și realizările unui centru special, consacrat documentării și cercetărilor automate (efectuate asupra textelor și autorilor din literaturile clasice — mai ales din cea latină). Cu ocazia unei excursii speciale cu destinația Liège, congresiștii au putut vedea în acel oraș centrul de cercetări automate „Laboratoire d'analyse statistique des langues anciennes".

În afară de contribuțiile papirologice menționate mai sus, se cuvine să mai amintim, din „premierele" rezervate pentru ultima zi, comunicarea lui A. Henrichs : „Lollianos, Phoinikika : Fragmente eines neuen Romans".

La secțiunea de arheologie „Funde und Entdeckungen II" reprezentanta țării noastre, Gabriella Bordenache, a prezentat comunicarea : „Nuove scoperte di materiale scultoreo in Dobrugia e suo apporto alla storia dei culti e dell'arte". S-au mai prezentat dări de seamă despre descoperirile din Cipru (V. Karageorghis) și despre colonizarea feniciană în Spania (H. G. Niemeyer).

În ansamblu se poate spune că bilanțul întregului complex de manifestări cultural-științifice a fost extrem de satisfăcător, dovedind o dată mai mult vitalitatea studiilor consacrate antichității. La buna desfășurare a congresului, care a reușit să atragă mai bine de 700 de participanți, au contribuit în mod hotărîtor și ospitalitatea fără precedent a gazdelor, stăruitoarea lor preocupare de a stabili contacte directe, de a înlesni prin burse și indemnizații călătoriile filologilor mai tineri, de a face totul pentru a promova spiritul acelei „philologia perennis", grație căreia chiar și în cele mai vitrege timpuri a fost salvată demnitatea studiilor clasice din străvechile universități europene.

CRONICA DE DREPT ROMAN

DE

VAL. AL. GEORGESCU

Institutul de drept roman de pe lîngă Universitatea din Paris şi Centrul său de documentare pentru drepturile antice (v. StCl 7, 1965, 369) şi-au continuat activitatea lor fecundă şi unanim apreciată în ciuda perioadei de frămîntări şi căutări tulburate ale vieţii universitare franceze din ultimii doi ani. Directorul Institutului şi al Centrului, prof. Jean Gaudemet, colaborator eminent al revistei noastre (v. StCl 7, 1965, 37—47 şi în StCl 2, 1969, recenzia noastră asupra sintezei sale *Institutions de l'Antiquité*, Paris, 1967) a izbutit, cu prestigiul şi puterea sa de muncă, excepţionale, să consolideze şi să dezvolte poziţia internaţională a celor două organisme. Acestea sînt astăzi neîndoielnic, împreună cu Societatea de istoria drepturilor antice „F. de Visscher" (Bruxelles), cele mai active centre romanistice cu caracter internaţional.

În cadrul evocator şi stimulator al celor două „săli de lucru Paul Collinet şi Pierre Noailles" ale Facultăţii de drept, conduse respectiv de prof. J. Gaudemet şi de prof. André Magdelain, Institutul se bucură de un climat deosebit de favorabil, dispune de cele două biblioteci, care perpetuează numele celor doi romanişti care au ilustrat Facultatea de drept în ultima jumătate de secol, şi contribuie direct la îmbogăţirea acestui climat în primul rînd prin organizarea regulată a conferinţelor săptămînale, ţinute de romanişti din toate ţările, cu o participare crescîndă, în ultimii ani, a celor din ţările socialiste, inclusiv ţara noastră. Fişierul bibliografic al Centrului de documentare, organizat alfabetic şi pe materii, constituie un excepţional instrument de lucru. Colecţia de publicaţii a Institutului, care a ajuns la al 30-lea volum, şi-a cîştigat un loc de frunte prin calitatea operelor fundamentale ale unor savanţi consacraţi, dar şi prin opere de debut ştiinţific, al căror autori s-au afirmat cu strălucire, ca de pildă o serie de teze de doctorat, premiate de Facultate şi din care unele au fost recenzate în StCl (XI, 1969). Institutul neposedînd o revistă proprie, conferinţele, din nefericire, nu se pot publica în extenso într-un corp unitar, dar marele număr de periodice de drept roman din ţările antrenate în colaborarea internaţională, specifică romanisticii din toate vremurile, asigură o difuzare rapidă şi eficace a acestei importante producţii. În anii precedenţi, colecţia Institutului a putut adăposti în cîte un volum special unele din conferinţele ţinute sub auspiciile sale.

Programul de conferinţe al sesiunii de iarnă 1969—1970 este următorul:

M. Villey (Paris), Le droit romain chez les philosophes de l'idéalisme allemand (19.XII).

P. Braun (Limoges), Informatique et droit romain (9.I).

A. Chastagnol (Nanterre), Le diocèse gaulois des Sept et des Cinq Provinces (23.I).

St. Cl. XII, 1970, p. 217—220, Bucureşti

A. Théodoridès (Bruxelles), La notion egyptienne de testament d'après les rédactions de celui de Sénimosé (30.I).

V. Korošec (Ljubljana), Le vasselage hittite d'après les textes d'Ugarit (6.II).

G. Ténékidès (prof. asoc. Paris), La notion de loi internationale dans la Grèce des cités (13.II).

2. În zilele de 16—19 sept. 1969, Societatea internațională a drepturilor antichității „F. de Visscher" și-a ținut a 24-a sesiune anuală la Amsterdam, avînd ca temă pasionanta problemă a interpretării legii, privită din punct de vedere strict juridic, fără a se exclude comunicările cu subiect liber. Sesiunea s-a deschis printr-o magistrală introducere generală a prof. J. Gaudemet (Paris): *L'interprétation des lois et des actes juridiques dans le monde antique*. Beneficiind de o excelentă organizare și de proverbiala ospitalitate olandeză, numeroșii participanți au asistat la un program de aproape 40 de comunicări care, la data publicării volumului din StCl, vor fi apărut în revista Societății (RIDA) și în alte publicații, din care cauză nu le enumerăm aici. Profesorii Pieter Verdam și J. Ankum (Amsterdam), organizatorii locali ai sesiunii, și-au cîștigat și de data aceasta un titlu temeinic la recunoștința colegilor lor participanți. Viitoarea întîlnire va avea loc la Viena în luna septembrie 1970 și va avea ca temă *Die Rechtsbildung in der Begegnung mit Fremden in der antiken Welt*. Societatea continuă să fie condusă de un triumvirat internațional: președintele precedentei sesiuni, acela al sesiunii în curs și organizatorul sesiunii viitoare.

3. În lunile iulie—octombrie 1969 s-a ținut la Facultatea de drept din Paris, sub președenția prof. Paul Ourliac (Toulouse), concursul de agregație pentru istoria dreptului francez și drept roman, cu un mare număr de candidați și într-un cadru mai puțin rigid decît acela al vechii agregații. Din lucrările candidaților cu frumoase calități și certe perspective de afirmare științifică, voi alege trei lucrări de drept grec și roman, care, sub formă litografiată, riscau să nu cunoască pentru moment difuzarea pe care o merită.

Jacques Vidalin, în *Loi athénienne et légalité* (Faculté de droit et des sciences économiques de Rennes, 1966, 205 p.), studiază documentat și cu minuție trecerea treptată de la conceptele abstracte despre δίκη, dominante în perioada arhaică dinaintea legislației scrise, la primele încercări de formulare a unor norme juridice elaborate în raport atît cu specificul politic al statului = polis atenian, cît și cu ponderea structurilor gentilice și cu greutatea axării funcțiilor juridice pe instituțiile politice concurente.

Printre noile instituții care apar, νομοθεσία este atent studiată de autor, care își încheie lucrarea cu analiza apariției ramurilor de drept atenian și a conceptelor de νομοφυλακία și παρανομία, înainte și după reforma lui Euclide. Paralelismele cu dreptul roman sînt cu grijă puse în lumină și interpretate judicios. Introducerea legalității juridice a redus simțitor arbitrarul legat de mecanismul brut sau rutinar al acțiunii politice.

Cu aceste rezultate ale tezei sale de doctorat, autorul a abordat în 1968 un subiect major: *Pouvoir et dialectique*, al cărui prim volum tratează *La pensée politique de la Grèce* (Fac. de droit et des sciences économiques de Rennes, 1968, 178 p.), urmărindu-se o comparație revelatoare între gîndirea politică a lumii antice și a celei moderne. (Vol. II. *Pensée politique des temps modernes.*) Studiind precursorii lui Aristotel (Protagoras și Platon) și apoi pe Stagirit, autorul precizează (p. 2) că ceea ce este remarcabil în fenomenul grec este faptul că „entre la règle, d'une part, autrement dit le principe, et, de l'autre, son exception, il n'existe aucun rapport. Il y a rupture. Et c'est admirablement ce qu'exprime dans son sens premier le terme de „dialectique", διαλέγω : je choisis, mais entre deux concepts, deux solutions ...Et c'est toute la technique juridique que le mot „dialectique" vient en fin de compte résumer". Desigur, autorul va avea prilejul să arate conținutul lărgit și adîncit al dialecticii, în gîndirea modernă și contemporană, dar aceasta nu diminuează rolul istoric de maeștri dialecticieni al gînditorilor greci. Autorul insistă asupra raporturilor obiective dintre formula puterii politice (puterea de stat) și aspectele mult mai mobile ale formelor juridice (legislația

scrisă, impusă de lupta pentru dobîndirea unui statut politic şi juridic bine stabilit, procedurile sau tehnica juridică şi interpretarea legii). Sec. V şi IV se caracterizează printr-o criză cu un dinamism adesea deconcertant, de care autorul a ţinut seama, fără a avea materialmente putinţa de a-i adînci cauzele complexe.

Aplicînd metoda dialectică la interpretarea instituţiilor vechi ale Greciei şi analizînd cu pătrundere îmbinarea la greci a conceptelor abstracte cu realităţile imediate, autorul a obţinut rezultate valoroase. Gînditorii greci apar ca originali constructori de soluţii *optime, ideale*, pentru propria lor cetate, dar şi pentru lansarea unui „model" necesar dezvoltării viitoare pe un plan general. Dar această putere constructivă s-a bazat pe larga analiză a formelor concrete, în timp şi în spaţiu, pe care mijloacele epocii le permiteau să le cunoască. Teoriile formulate astfel se găsesc integrate la toţi gînditorii greci, inclusiv Aristot, în propriul lor sistem filozofic.

Acelaşi autor ne trimite prea tîrziu pentru a putea fi analizat aici, un interesant studiu: *Le magistrat et le juge des „legis actiones": leurs fonctions*, în Revue juridique et économique du Sud-Ouest, Série juridique, Bordeaux (1969) nr. 3—4 (extras, 80 p., şi în broşură litografiată, Fac. de drept din Rennes, 1968), de care ne vom ocupa în viitorul volum al revistei noastre.

4. Vo Duc Hanh este un tînăr romanist strasburghez, de origine vietnameză, care se destinează învăţămîntului. Teza sa de doctorat: *Le mineur de 25 ans en droit romain* (Faculté de droit et des sciences économiques de Strassbourg, 1968), are meritul de a trata cu fineţe şi pe baza unei documentări serioase un subiect neglijat ca atare. Vederea de ansamblu pe care ne-o dă este preţioasă sub raportul sistematizării textelor şi al discuţiei problemelor propriu-zis juridice. Din lucrare se desprinde însă neted interesul şi posibilitatea unei tratări lărgite a acestor probleme, în implicaţiile lor sociologice, pe planul mentalităţii colective şi al psihologiei individuale şi a grupului de familie. Condiţionarea economică a problemei însăşi şi a soluţiilor originale ale dreptului roman sînt evidente. Dezvoltarea economică şi complexitatea relaţiilor sociale înăuntrul claselor posedante au pus în termeni noi problema capacităţii minorului de 25 de ani. Cauzele care au cerut o astfel de protecţie prelungită sînt specifice societăţii sclavagiste şi contribuie la caracterizarea stilistică a mentalităţii lumii romane antice, a vieţii şi a dreptului de familie. Este un debut ştiinţific valoros care ne face să aşteptăm de la talentatul autor opere de calitate.

5. Luigi Capogrossi Colognesi, *La struttura della proprietà e la formazione dei „iura praediorum" nell'età repubblicana* I, Giuffrè, Milano (1969) 541 p. [Univ. di Roma. Pubbl. dell'Istit. di dir. romano e dei diritti dell'Oriente mediterraneo, XLII]. Este prematur să judecăm o operă în curs, ca cea de faţă, de o impresionantă şi ambiţioasă vastitate, dar este necesar să semnalăm importanţa contribuţiei pe care o aduce acest volum, tendinţele lui critice şi discuţiile aprinse pe care nu va întîrzia să le provoace. Autorul este cunoscut cititorilor noştri prin valoroasa sa monografie de debut: „Ricerche sulla struttura della *Servitù d'acqua in diritto romano*", 1966 (v. StCl IX, 1967). În noua lucrare, servituţile prediale arhaice servesc autorului numai ca „revelator" în analiza adevăratei teme a vastei sale lucrări: structura proprietăţii romane. Autorul — conştient că dreptul roman este de mult, cum mărturisea odată A. Giffard, o disciplină înăbuşită de propria sa bibliografie — are curajul să consacre cea mai mare parte a lucrării unei largi, elegante şi severe analize a doctrinelor romanistice asupra proprietăţii romane, de la Glosă pînă la teoria proprietăţii relative (Max Kaser). Rezultatele sînt preţioase, cu surprize şi rectificări care justifică erudiţia şi stăruinţa sa în unele dezvoltări (cu note-articol) ale autorului. „Tradiţia" unei doctrine mai recente (Bonfante, de Visscher) este sugestiv degajată şi tendinţele conservatoare, uşor iraţionale ale cutărei concepţii dintre cele două războaie mondiale, sau cele înnoitoare, la vremea lor (Bonfante), sînt just relevate. Autorul, referindu-se şi la Ed. Volterra, analizează importanţa gîndirii şi metodei lui Marx şi Engels pentru studiile de drept roman şi nu ezită să noteze, cu Volterra, că lu-

crarea epocală a lui Engels despre originea familiei a fost cu totul ignorată de Bonfante şi de romaniştii care l-au urmat. Meritele lui Voigt cu predecesori uitaţi, un Hugo, un Bergmann, în ceea ce priveşte structura arhaică a servituţilor prediale ca forme de proprietate sînt convingător puse în lumină, iar teoriile lui Bonfante, de Visscher şi M. Kaser sînt supuse unei analize cu concluzii negative îndeosebi pentru cel de al doilea.

Partea a doua a lucrării (cap. IV noţiunea de proprietate, p. 349—504) este consacrată unei cercetări terminologice care conchide la inexistenţa termenului de *mancipium*, cu sensul de proprietate unitară asupra lucrurilor şi persoanelor, şi la apariţia destul de timpurie a familiei lui *dominus*, *dominium*, pe lîngă formele neconceptualizate: *meum esse*, *habeo*, *teneo* etc. Analiza textelor din Plaut, Terenţiu şi Cato este remarcabilă şi va interesa în mod deosebit pe filologii clasici şi pe istoricii literaturii.

Deşi în unele locuri, şi mai ales atunci cînd se discută repetat aportul lui Engels şi metoda lui Marx, autorul identifică just importanţa problemei comunităţilor gentilice şi a trecerii de la aceste forme la familia istorică, pe de o parte, şi la statul-cetate, pe de alta, cercetarea originală nu este axată pe acest proces decisiv şi nu se reţine suficient importanţa procesului de *privatizare* a stăpînirii funciare în trecerea de la comunitatea de tipul obştei (antice, cu obscurele ei particularităţi italice şi romane) la *dominium ex iure Quiritium* din epoca clasică. Pe de altă parte, proprietatea quiritară este numai o piesă din sistemul proprietăţii romane, şi numai reaşezarea ei în acest ansamblu poate duce la clarificarea unora din originile celei actuale. Este iarăşi un fenomen bine înţeles de Marx şi Engels, după care Engels a fost condus apoi să adîncească îndeosebi aspectele de „proprietate privată clasică" ale proprietăţii quiritare, nedispunînd la finele secolului trecut de rezultatele pe care, graţie acestor noi direcţii de concepţie şi metodă, le-au dobîndit în prezent istoricii şi sociologii lumii romane. Ceea ce surprinde apoi la eruditul autor este neîncorporarea în cercetarea sa a rezultatelor autorilor (romanişti, istorici ai antichităţii, istorici ai economiei) din ţările de Est. Nu ştim în ce măsură, în continuarea operei, autorul are deja intenţia sau va găsi prilejul să înlăture această omisiune. Aşteptînd cu un legitim interes volumul II, subliniem încă o dată bogăţia problematicii autorului, excepţionala sa erudiţie şi dinamismul stimulator al spiritului critic de care face dovadă.

LE DROIT ROMAIN DE JUSTINIEN DANS LES PRINCIPAUTÉS DANUBIENNES AU XVIIIe SIÈCLE

I LE RÔLE DES BASILIQUES*)

PAR

VALENTIN AL. GEORGESCO

1. LA POSITION DU PROBLÈME. LA RÉCEPTION DIRECTE DU *CIC* ET SA RÉCEPTION À TRAVERS LES BASILIQUES

La réception du droit romain de Justinien dans les Principautés roumaines de Valachie et de Moldavie avant le XIXe siècle présente des particularités mal connues. Pour nous autres modernes, la législation de Justinien se rattache plutôt au droit romain, dont elle clôt la carrière historique. Par contre, pour les Byzantins et les Roumains du XVe au XIXe siècle elle n'était que le point de départ et le fondement du droit byzantin dans son unité et sa continuité romaïque et impériale. A l'époque, personne n'aurait pensé à exclure le CIC des « lois impériales ». Des fragments de cette compilation, en vieux slavon d'église, mais non pas aussi en grec, ont circulé dans les Principautés avant le XVIIIe siècle, comme extraits indépendants. Un certain nombre y étaient reçus par l'intermédiaire d'autres recueils officiels ou officieux : *Le livre de jugement de l'empereur Justinien* (Valachie, 1440—1454)[1], *le Syntagme de Blastarès* (qui ne fut jamais traduit en roumain), le Nomocanon de Malaxos (en original, dès 1619 ; en trad. roum. à Jassy, 1632, et à Tîrgoviște, 1652), etc. Mais la compilation de Justinien en tant que telle ne fut pas connue et ne circula pas avant le XVIIIe siècle[2]. Dans la préface de *Îndreptarea legii* (1652), le métropolite Ştefan, paraphrasant le texte similaire de Blastarès, décrit la compilation justinienne sans l'opposer au droit byzantin ultérieur.

Pour la rédaction des codes moldave et valaque du milieu du XVIIe siècle[3] on avait utilisé un résumé néo-grec de l'œuvre de Prosper Farinaccius (1544—1618), tel qu'il était

*) Communication présentée à la Société des études byzantines de Bucarest à la séance d'octobre 1968.

Abréviations : Bas. = Basiliques ; BAB = Bibliothèque de l'Académie de la République Socialiste de Roumanie, Bucarest ; BM = Bibliothèque de Maurocordato ; CIC = *Corpus iuris ciuilis* ; De d.r.l.a. = *De diuersis regulis iuris antiqui* ; Hurm. = Collection de *Documente Hurmuzaki* (Académie Roumaine) ; MSI = *Memoriile secției istorice* (Académie Roumaine) ; RESEE = Revue des études sud-est européennes (Bucarest) ; Syn. Bas. = *Synopsis Basilicorum*.

[1] V. notre étude in RESEE 6 (1968), 625—630.

[2] Un seul renvoi à Justinien (ms. gr. 588 du XVIIIe s.) dans le Catalogue de C. Litzica (1909) ; aucun dans celui de N. Camariano (1940).

[3] V. notre étude sur Prosper Farinaccius et les codes roumains du XVIIIe s. (une influence indirecte de la glose), in Studi Accursiani III, Milano (1968), 1167—1206.

SCJ, XII, 1970, p. 221—233, Bucureşti

sorti à Rome ou plutôt à Padoue de la plume d'un juriste d'origine insulaire. Or, à la base de l'œuvre du grand pénaliste italien se trouvait la compilation de Justinien. Les textes en question, qui se trouvaient fidèlement repris dans les Bas., ont été manipulés à Jassy et à Bucarest comme des *lois impériales*, sans aucun embarras. Et comme le Νόμος γεωργικός, inclu dans le résumé néo-grec, était traditionnellement rattaché à un Justinien (Ier? II?), le code moldave en vint à porter, en tête de sa première partie (NG+ un résumé de Farinaccius) la rubrique: *Pravile impărăteşti alease din svitocul împăratului Iustinian* etc. La glose et les *communes opiniones doctorum* y tenaient une place non négligeable, qui ne troublait personne, alors que le nom du grand docteur (*dascăl*) Farinascu, et la ville de Bologne („Polonia") laissaient nettement voir que les textes ne venaient pas de Constantinople.

L'entrée matérielle de la compilation justinienne dans la culture juridique roumaine se rattache à l'acquisition à Padoue par le stolnic C. Cantacuzino d'un exemplaire des *Institutes*, au prix de 20 ducats[4], et sur lequel on veut croire qu'il s'est parfois penché dans le calme relatif de sa bibliothèque de Mărgineni. Démètre Cantémir, versé dans la doctrine du droit de l'époque avec ses racines romanistiques, ainsi qu'il résulte du ch. 11 (2e Partie) de sa *Descriptio Moldaviae*, a dû avoir quelque édition du CIC dans sa riche bibliothèque, dont Nicolas Maurocordato s'empara après la chute et le départ pour la Russie du savant prince. Mais dans sa fameuse bibliothèque, le premier prince phanariote de Moldavie (1710—1711; 1712—1714) et de Valachie (1716—1717; 1719—1720) possédait plusieurs éditions du CIC[5] et dans un jugement du 20 juillet 1720[6], il s'appuie expressément sur les *Institutes* de Justinien pour motiver sa solution. Mais la bibliothèque des Maurocordato fut le point de départ d'un autre mouvement décisif pour le développement du droit roumain, par le fait qu'elle introduisit dans la culture roumaine et mit à la disposition des intéressés, en répondant ainsi aux nécessités d'ordre objectif, les Basiliques et le Manuel (Hexabible) d'Harménopule, ainsi que la doctrine romanistique de l'Occident, axée sur l'emploi créateur du CIC. Réservant pour la suite de cette étude l'analyse des liens qui rattachent l'Hexabible à la législation de Justinien et celle de la réception directe du CIC et d'Harménopule dans les Principautés, nous nous bornerons à examiner ici uniquement le rôle que la législation de Justinien y a joué au XVIIIe siècle, à travers les *Basiliques*.

2. L'ACTUALITÉ DES BASILIQUES

Il serait hors de propos de vouloir présenter ici, ne serait-ce qu'une synthèse — mise à jour — de l'histoire des Bas. en tant que monument du droit byzantin. Mais il nous faut rappeler leur actualité scientifique en général pour mieux faire comprendre le retentissement que peuvent avoir les résultats des recherches portant sur leur rôle dans l'histoire du droit roumain.

Dans la nouvelle conception de l'éminent byzantinologue hollandais H. J. Scheltema — qui a soulevé des réserves de la part d'A. Berger et Fr. Wieacker — les Bas. ne constitueraient pas un code nouveau, mais un recueil officiel du droit en vigueur[7]. Basile et Léon VI

[4] R. Ortiz (et N. Cartojan), *Un grande erudito romeno a Padova : lo « stolnic » Constantin Cantacuzino*, Buc. (1943) 52.

[5] V. notre étude sur *Les ouvrages juridiques de la Bibliothèque des Maurocordato*, in Jahrb. d. oesterr. Byzantinistik 18 (1969), 195—220.

[6] V. la copie du doc. à l'Institut d'histoire „N. Iorga", à Buc.

[7] H. J. Scheltema, in Revue d'hist. du droit 16 (1939), 320 suiv. et 23 (1955), 298; dans le même sens : N. van der Wal, *Les commentaires grecs du code de Justinien*, s'Gravenhage (1953), 29—30. V. les réserves d'A. Berger in *Scritti Ferrini*, Milano, 3 (1948), 174 suiv. et 194; 199 n. 2 et ZSS, RA 75 (1958), 457; Fr. Wieacker, in ZSS, RA 71 (1954), 480—481; cf. L. Bove, *La legislazione di Giustiniano e i Basilici*, in Labeo 3 (1957), 389—395. Sur l'alternative : « code » ou « collection de textes à l'usage des étudiants » V. A. Berger, ZSS, RA 75 (1958), 457—458 et n. 3.

n'auraient publié que « die Aufstellung eines Redaktionschemas », qui aurait été rempli à l'aide des travaux d'un certain nombre de jurisconsultes privés, dans leurs versions assez dissemblables, dans le cadre de la troisième *purgatio* du droit, ordonnée par Constantin Porphyrogénète. Quoi qu'il en soit, c'est en tant que reflet du CIC que les Bas. ont occupé une place considérable dans les préoccupations des humanistes, aux XVIe et XVIIe siècles [éd. de Hervet, Cujas, Leunclavius (*Syn. mai. Bas.*, 1575) et la grande éd. de Fabrot, (1647), Otto Reitz, (1751)]. A partir de 1835, l'édition de C. W. Heimbach, dont les imperfections sont aujourd'hui sévèrement dénoncées [8], ainsi que les additions qu'y apportait Zachariae von Lingenthal (1842, 1846, 1870), éditeur dans son I. Gr. - R. des deux *Synopseis*, reflètent la renaissance de la byzantinologie juridique au XIXe siècle et la place que les Bas. conservent toujours dans l'étude de la législation de Justinien. Le *Ius graeco-romanum* (1931) de J. et P. J. Zépos a repris les textes existant, alors que le IIIe Congrès de byzantinologie d'Athènes (1930) [9] préconisait une nouvelle édition scientifique des Bas. pour laquelle. Fr. Pringsheim en 1937 proposait un remarquable plan qui n'a connu que trop tard, après la guerre, une large diffusion. Entre temps, une monumentale édition en deux séries, textes et scolies, commençait à voir le jour (1953), sous la responsabilité de H. J. Scheltema (Groningue), à qui, à partir du second volume de la série B, s'est joint D. Holwerda et, par la suite, N. van der Wal. Cette œuvre courageuse et savante — qui ne pouvait ne pas susciter certaines réserves [10], car une édition parfaite des Bas. n'est objectivement pas réalisable — ainsi que la remarquable monographie de N. S. Svoronos sur la *Synopsis maior* [11], qui est en même temps un travail de déblaiement en vue d'une édition de ce texte difficile, vont donner une vive impulsion à l'étude des Bas., confirmant leur caractère de grand monument de droit, en général, et d'indispensable miroir du droit de Justinien. Les byzantinologues soviétiques, E. E. Lipšic, A. P. Každan et M. Ia. Sjuzjumov [12], ont discuté le caractère historique des Bas., avec des conclusions divergentes entre la thèse d'une législation vivante de leur époque et celle d'une œuvre archaïsante, destinée à faire revivre, d'une manière artificielle et sans application pratique effective, un droit dépassé par l'évolution de la société byzantine. Au Symposion de Thessalonique (août , 1969), l'acad. E. Condurachi [13] a intégré les Bas. au problème des destinées historiques de l'idée impériale.

A notre avis, les Bas. apportaient beaucoup plus de droit nouveau qu'il n'est accoutumé d'en convenir. Ses structures correspondaient dans une mesure appréciable aux besoins de l'époque. Même ses parties anciennes se trouvaient insérées dans un contexte qui s'écartait sensiblement de l'époque de Justinien. D'autre part, la masse de ses dispositions contenait des institutions et des principes juridiques où, en raison de la plasticité qui distingue le rôle de la forme dans le droit, tous les systèmes à structure de classe et les époques ultérieures allaient puiser, selon un équilibre variable et selon des options propres, leurs matériaux de construction. Mais un ensemble de principes conféraient aux Bas. une empreinte spécifique : la suprématie de la loi, en tant que droit écrit de l'Etat ; la centralisation du pouvoir politique ; la prépondérance de la loi laïque et une large affirmation de la propriété de type romain quiritaire

---

[8] Pringsheim (v. la note suiv.); Scheltema, préface du tom. I (1953) de la Série B de son édition (« omni fide indigna ») ; Wieacker, in ZSS, RA, 71 (1954), 474 et Berger, *ibid.* 75 (1958), 458. Sur l'éd. Fabrot, v. Wieacker, *op. cit.*, 475 n. 4.

[9] V. la proposition de L. Wenger, in ZSS, RA 51 (1931), 601. Sur un projet d'A. A. Schiller sous l'égide de l'UNESCO, v. Berger, *l. c.* — Cf. Fr. Pringsheim, *Zum Plan einer neuen Ausgabe der Basiliken*, Berlin (1956) et le résumé publié à Athènes en 1937.

[10] Fr. Wieacker et A. Berger, *ll. cc.*

[11] *Recherches sur la tradition juridique à Byzance. La Synopsis Major des Basiliques et ses appendices*, Paris (1964) (Bibl. byz. sous la dir. de P. Lemerle, Etudes 4) ; v. notre c. r. in RESEE 5 (1967), 645—648.

[12] Византийский Временник 14 (1958), 56—80.

[13] Ms. à l'Institut d'Archéologie à Bucarest.

(devenu chez Justinien et dans les Bas. la forme essentielle et « normale »), ainsi que l'accent mis sur le droit des contrats, selon les exigences d'une économie marchande de type précapitaliste et des relations de marché (intérieur et extérieur). [13a]

Un domaine riche et en grande partie vierge ou peu exploré est constitué par la prodigieuse et originale carrière d'un siècle et demi que les Bas. réalisent dans les Principautés danubiennes de 1700 à 1848, sans rien dire des recueils et codes qui s'en sont inspirés. L'exploration approfondie de ce domaine constituerait une précieuse contribution à la connaissance des destinées du CIC en Roumanie.

3. LES BASILIQUES DANS L'HISTORIOGRAPHIE ROUMAINE

Dans l'historiographie roumaine, en dehors d'une importante étude de Mathieu G. Nicolau [14] sur l'*unus casus* d'après les scolies des Basiliques, et de la communication citée de l'acad. E. Condurachi, c'est en tant que source de l'ancien droit roumain que la grande codification byzantine a retenu l'attention des historiens, sans y avoir suscité d'importants travaux monographiques. Les recherches publiées portent sur l'origine byzantine de certaines dispositions du code civil roumain [15], sur le rôle de l'éd. de Fabrot et sur un fragment de traduction roumaine de 1816, considéré comme étant la première et l'unique traduction locale des Bas. [16] et, enfin, sur la réception indirecte et directe des Bas. dans les Pays roumains [17]. Sur ce dernier problème les différents cours [18] d'histoire du droit roumain contiennent de nombreux renseignements, sans vue d'ensemble et sans inventaire exhaustif. La controverse sur l'existence du fameux code d'Alexandre le Bon, issue de la légende accréditée par D. Cantémir, et qui, après les travaux de S. G. Longinescu, a provoqué une abondante littérature, était liée au problème de savoir si les Bas. ont pu pénétrer en Moldavie au début du XVe siècle et former la base d'une codification locale dont on n'arrivait à retrouver aucune trace susceptible

[13a] Cf. N. Svoronos, in Annuaire de l'Ecole des hautes études, IVe Section (Hist. et philol.). Paris (1968) 271—272.

[14] Rev. hist. de droit 13 (1934), 597—642.

[15] M. Nicolau, in *Mél. P. Fournier*, Paris (1929), 587—598.

[16] Şt. Gr. Berechet, in Întregiri 1 (1930—1931), 31—34; 1 (1938) 15—18.

[17] Gh. Cronţ, in *Nouv. ét. d'hist.* Bucarest 3 (1965), 171—180; idem, in Jahrb. d. oesterr. Byz. 18 (1969), 221 — 228. Dans ce dernier article (*La Synopse rédigée à Bucarest par Michel Fotino en 1765*) est reprise la thèse erronée [v. notre démonstration « matérielle » dans Revista Arhivelor 9 (1966) 91—92] de Şt. Gr. Berechet [le véritable découvreur de l'actuel ms. gr. 1434, intitulé, à la différence des autres copies du Manuel de 1766, Σύνοψις συλλεχθεῖσα ἐκ τῶν Βασιλικῶν, et dont la contribution (v. *Omagiu lui Ioan Lupaş*, 1943, 74, n. 2) est passée sous silence], selon laquelle il s'agirait d'une synopse spéciale, différente du (des) Manuel(s) de lois, que Fotino avait extrait(s) principalement des Basiliques et qui sont désignés par des « titres » directs ou indirects parfois équivalents à celui du ms. 1434. A la fin de son exposé, par des formules peu claires et par un rapprochement non motivé avec le ms. gr. 378 [sur la date, le contenu exact et le copiste — Zilot Românul — v. nos précisions, dans Studii 14 (1961) 1507—1515], l'auteur cité en vient à suggérer une solution qui s'intègre en quelque sorte — sans que le lecteur en soit averti — dans notre démonstration de 1966, mais n'en reste pas moins en contradiction avec l'analyse du début. L'identité du copiste des mss. 1434 et 378, affirmée par l'auteur, n'est pas impossible, mais seul un paléographe-graphologue pourrait se prononcer. Dans l'affirmative, Zilot Românul serait responsable (par ordre de son patron du moment, vu sa position conservatrice en politique sociale) de la laïcisation du Manuel de Fotino (v. Rev. Arhivelor *l.c.*). Quant à l'idée que le Manuel de 1765 aurait été précédé d'un « travail préparatoire » (p. 228) de la même facture que le Manuel de 1766 (lequel développe et améliore celui de 1765), elle se ruine par son propre énoncé. D'autre part, tous les éclaircissements importants que nous vaut la découverte d'une version complexe du Manuel de 1766 dans le cod. paris. gr. 1323 [v. notre présentation dans la Rev. des ét. sud-est europ. 8 (1970) n-o 2] infirment la construction que l'auteur cité a proposée à l'encontre de ce que nous avons pu croire appeler avec raison une « démonstration matérielle » (voir ci-dessus).

[18] S. G. Longinescu (1908), I. Peretz (II, 1, 1928); Şt. Gr. Berechet E(1933; 1937).

d'emporter la conviction. C. A. Spulber[19] lui consacra une savante étude où il inclinait à croire que le texte de Cantémir doit être référé à la Syn. Bas., hypothèse restée sans écho. Après la remarquable analyse critique d'Al. Elian[20], le caractère légendaire de la tradition cantémirienne, contesté par la majorité des auteurs, ne saurait plus faire de doute. Les Bas. se retrouvent au centre des recherches récentes sur l'œuvre législative de Michel Fotino[21], et l'on ne peut que souligner à ce propos l'importance des travaux du professeur Pan. J. Zépos et de l'édition qu'il a donnée du *Nomikon Procheiron* (1766) de Fotino[22]. La même constatation vaut pour l'étude du fonds d'ouvrages juridiques de la BM.[23]

4. LA PÉNÉTRATION DIRECTE DES BASILIQUES

La réception indirecte des Bas. — à travers Blastarès (dès le XVe siècle), Malaxos (début du XVIIe siècle et surtout depuis 1632 en Moldavie et 1652 en Valachie) et Harménopule (début du XVIIIe siècle en tant que source directe, bien plus tôt en tant que source indirecte) — est aujourd'hui bien établie[24] et ne retiendra pas notre attention. Tout au plus ajouterons-nous à ces sources indirectes la Βακτηρία τῶν Ἀρχιερέων, le Nomocanon de Jacob de Jannine (1645), qui commence à circuler en Valachie peut-être avant 1700 et certainement vers 1720[25]. Nous ne nous occuperons ici que de la réception directe des Bas. J. Peretz[26], après avoir interprété en 1910 l'expression de *lois impériales* (*pravile împărăteşti*) qui figure dans le titre du code moldave de 1646, comme se référant aux Bas., avait fini par placer la réception directe, comme allant de soi, au XVIIIe siècle. C. A. Spulber[27] référait la même expression, en général, aux Bas., mais dans le cas du code moldave qui n'était pas tiré de cette codification, il estimait que les juristes moldaves avaient eu intérêt à couvrir du prestige des Bas. des textes d'une autre origine. Şt. Gr. Berechet[28] rattachait la réception directe à la date d'un document de 1744 qui y renvoyait expressément (l'emploi de l'éd. Fabrot ne faisant pas de doute). Récemment on a soutenu[29] que l'expression de *lois impériales* (*pravilele împărăteşti*) du doc. valaque du 13 avril 1596 ou celle de loi des empereurs (*pravila împăraţilor*) d'une charte moldave de jugement de 1649 auraient désigné les Bas., lesquelles à cette date-là auraient été *directement* appliquées dans les Principautés.

La première de ces deux expressions — en slavon, en grec ou en roumain — est d'un usage assez fréquent dans les différentes sources, surtout au XVIIe siècle. Or si, à côté du terme technique de τὰ βασιλικά (comme chez Cantémir), on peut employer l'expression de νόμα βασιλικοί pour désigner les Bas., celle-ci est loin d'avoir uniquement cette acception.

---

[19] *Le code d'Alex. le Bon et les Basiliques*, in Bull. de la Section hist., AR, 24 (1943) no 2; cf. Liviu Stan, in Mitropolia Moldovei şi Sucevei 35 (1960).

[20] *Moldova şi Bizanţul în veacul al XV-lea*, in *Cultura românească în timpul lui Ştefan cel Mare*, sous la dir. de M. Berza, Bucarest (1964), 110—119.

[21] V. notre étude : *L'œuvre juridique de Michel Fotino* etc., in RESEE 5 (1967), 119—166 et les renvois (p. 120, n. 7) aux travaux précédents; cf. C. A. Spulber, *Basiliques et coutume roumaine*, in AAR, Bull. de la Section hist. 26 (1945), no. 1.

[22] Athènes (1959); v. à la bibl. les renvois aux travaux précédents de l'auteur.

[23] V. ci-dessus, n. 5.

[24] V. la 1re étude citée ci-dessus, n. 17 (p. 173—175 et n. 13). Sur Blastarès, voir Berechet, L. Stan et Al. Elian (p. 112 n. 4 et 114); sur Malaxos, Gh. Cronţ, *Omagiu lui P. Constantinescu-Iaşi*, Buc. (1965), 303—308.

[25] Berechet et notre *Preemţiunea*, etc., Buc. (1965), ch. IV et Studii, 18 (1965), 58—60; *adde* ci-dessus, n. 5 (203—205).

[26] *Curs de drept bizantin*, Buc. (1910), 18.

[27] V. ci-dessus, n. 19 (p. 42).

[28] V. ci-dessus, n. 16 (p. 10).

[29] V. ci-dessus, n. 17 (p. 173).

qui n'est même pas la plus courante dans les documents roumains ; les codes de 1646 et 1652 le prouvent abondamment. On ne peut donc en déduire — sans autre preuve à l'appui et dans l'absence de tout texte basilicaire ayant circulé avant le début du XVIIIe siècle — qu'elle désignait les Bas. Dans sa chronique en vers (1618), Mathieu de Myrrhes [30] présente Alex. Iliaș, en son divan, comme donnant le pas aux νόμοι τῆς βασιλείας sur la λεζιατζέρη (la coutume). Faut-il admettre qu'il y avait à portée de sa main le manuscrit des Bas. (ou la Syn. Bas. dans l'éd. de 1575)? Si en 1596 le prince de Valachie l'avait eu à sa disposition, on ne comprendrait plus la requête du métropolite, adressée à la Patriarchie de Constantinople pour obtenir un recueil de lois. Et comment ne pas insister sur le fait que le vicaire Mélétios Pigas [31], arguant de la pénurie de tels textes à Constantinople aussi ne promet que l'envoi prochain d'un *nomocanon*. La même crise régnait à Jassy en 1646, lorsque Basile Lupu, pour la mise en œuvre de son programme législatif, doit faire faire des recherches diligentes et finit par avoir recours à des textes d'origine italienne. Mathieu Basarab aussi, à Bucarest, se heurtait au même état de choses, se contentant en fin de compte de la moisson de son adversaire politique de Jassy et des nomocanons de Malaxos et d'Aristène.

Quant aux riches matériaux juridiques en langue slave, datant des XVe et XVIe siècles, les slavistes ont encore un mot à dire avant que l'on puisse clore le débat. Y figurent des fragments de *lois civiles* et surtout le *Procheiros Nomos* de Basile Ier, qui selon une opinion récente [32], aurait pénétré sporadiquement dès la fin du XIVe siècle. Mais sa présence, en rapport avec une traduction serbe bien connue, n'implique pas aussi la pénétration des Bas., dont l'histoire est bien différente de celle du *Procheiros Nomos*.

Avec les moyens réduits d'investigation dont nous disposions, nous n'avons, pour notre part, rien trouvé dans ces matériaux qui se rapporte aux Bas.

Cela étant, nous devons constater que la première apparition documentée des Bas. en pays roumain se rattache à la Bibliothèque des Maurocordato, organisée à Bucarest, au Monastère de Văcărești, par Nicolas, prince de Moldavie en 1709—1710 et 1711—1712, et de Valachie en 1715—1716 et puis de 1719 à 1730. Dans les catalogues [33], publiés (par N. Iorga, en 1915 et 1936) et inédits (ms. roum. 603 de la Bibl. de l'Acad.), dont nous savons qu'ils furent établis avant 1725, les Bas. figurent avec les éditions occidentales suivantes :

a) Σύνοψις τῶν Βασιλικῶν διὰ Λεου<γ>κλαβίου, gr.-lat., Basel, 1575, (BAB, ms. roum. 603, f° 271[v]).

b) Σύνοψις τῶν Βασιλικῶν βιβλίων καὶ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου νεαραί, Basel, 1575 [Iorga, MSI 2-e série, 37 (1914), 5, 87, n-o 38 = BAB, ms. gr. 1052, f° 13, n-o 38]).

c) Βασιλικῶν τῶν εἰς ἑπτὰ τόμους διηρημένων, ὁ πρώτος, gr.-lat. (ms. 603, f° 221[v] = Hurm. 14.3, 146, n-o 20].

d) Βασιλικῶν βιβλία ξ'εἰς τόμους 4, gr.-lat. (ms. 603, f° 221 = Hurm 14, 3, 148, n-o 82).

e) Βασιλικὰ διὰ Καρόλου Φαβρότου, gr.-lat., 7 vol., 1647 (ms. 603, f° 271[v]).

Les Bas. dont la BM possédait aussi des tomes disparates, appréciés eux aussi à juste titre, ont pu être acquises en Occident par l'éminent helléniste Etienne Bergler [34], traducteur et correspondant du prince et ensuite son secrétaire-bibliothécaire, ou par d'autres mandataires, tout comme nous savons qu'en Moldavie le postelnik Gh. Saul, ayant mission de la part de Grégoire II Ghica (1774—1777) de commander des livres dont la nécessité se faisait sentir, acquerra une édition Fabrot, dont le dernier tome est parvenu jusqu'à nous.

---

[30] « Tesauru de mon. ist. », Buc. 1 (1962), 354—355.
[31] *Doc. Hurmuzaki*, Buc. 14, 1 (1915) 106, n° 193 (6 août 1597 au métropolite Eftimie).
[32] N. Smochină, in « Balkan Studies » 9 (1968), 167—208.
[33] V. ci-dessus, n. 5.
[34] *Ibid.*, 196 et n. 10.

Nous ne reprendrons ici notre démonstration [35] ni en ce qui concerne le rôle de laboratoire intellectuel qu'a joué, en dépit de son réel caractère aristocratique, la BM, ni en ce qui concerne la place des Bas, dans un ensemble d'ouvrages juridiques, imprimés en Occident : recueils de droit byzantin, canonique et laïque, ouvrages de doctrines jusnaturalistes, dont quelques-uns préludaient à la philosophie des Lumières. Cette double démonstration nous a déjà autorisé à constater qu'à partir de 1711 la réception élargie et approfondie du droit byzantin ne venait pas d'Orient, en tant que simple reflet de la culture byzantine, dans son éclat local qui, comme le rappelle le professeur Pan. J. Zépos, contrastait avec la décadence politique de la nation (ethnie) grecque. Avec ses nouvelles sources qualitativement différentes de celles des siècles précédents, cette réception, amplifiant les contacts italiens et « renaissantistes » de 1646 et 1652, recevait une impulsion décisive de l'Occident et des liens particuliers et caractéristiques avec la culture occidentale, selon les nouvelles exigences et la position internationale des Principautés. Et le processus a eu lieu dans un contexte de culture juridique jusnaturaliste et de philosophie des Lumières, qui s'élargira jusqu'à la « modernisation » du XIXe siècle, et dont la signification profonde (désagrégation du féodalisme, mise en place d'une société capitaliste, conquête par la bourgeoisie du pouvoir politique) dépassait la simple imitation et l'importation de formes étrangères.

Le processus auquel nous nous référons pour le XVIIIe siècle conduisait à l'intégration des Bas. — avec leur fonds justinien, qui prenait le dessus sur les autres sources — dans les nouvelles conceptions occidentales sur le droit, la justice et la société. Celles-ci n'avaient plus rien d'oriental ni de byzantin. Des dizaines et des centaines de citations empruntées à ces textes juridiques, dont quelques-uns étaient utilisés depuis longtemps, pouvaient illustrer cette mutation, à côté d'autres vestiges qui se révélaient irrécupérables. Voici pourquoi, à l'usage, les Bas., en dépit de leur revêtement grec, et souvent grâce à leur fonds supérieur de pensée juridique hellénique, romaine et byzantine, rendaient à présent un son nouveau. Un son nouveau et puissant, lié aux réalités politiques et juridiques des Pays roumains. Voici pourquoi l'idée qu'à cette époque on assisterait à la formation d'un droit roumain-grec (phanariote) ne saurait être acceptable.

5. LES RÉSUMÉS BASILICAIRES

La portée et la signification du processus fondamental que nous venons d'évoquer s'éclaircissent par l'étude du problème des recueils — extraits, résumés, anthologies, manuels juridiques ou « de lois » — tirés des Bas., avec un appoint variable venant d'autres sources byzantines et une préférence croissante accordée au droit de Justinien. Dans la terminologie grecque on parle de synopse, éclogue, syntagme, procheiron, syntagmation, nomimon, anthologie. Leur inventaire exhaustif n'a pas encore été établi et leur analyse approfondie reste à faire. Nous essayerons ici d'en donner une idée générale à l'aide d'une classification typologique :

a. Copies d'après les résumés néo-grecs de νόμοι βασιλικοί, composés en Italie à partir de l'œuvre de Prosper Farinaccius et qui avaient servi à l'élaboration du code moldave de 1646. C.A. Spulber y voyait des notes de cours. Un texte curieux de N. Comnène-Papadopouli nous a suggéré l'idée qu'il s'agissait plutôt d'un manuel de caractère législatif à l'usage de l'œuvre de prosélytisme catholique dans les îles grecques. En Moldavie, le texte est arrivé soit grâce à Mélétios Sirigos, soit à Païsios Ligaridès, qui auraient pu en être, l'un ou l'autre, l'auteur [36], ou plutôt grâce aux contacts d'Alex. Iliaş avec le monde méditerranéen ou à ceux de Radu Mihnea avec l'Italie et justement avec Padoue. Ce sont peut-être ces νόμοι βασιλικοί que Mathieu de Myrrhes désigne du nom de νόμοι τῆς βασιλείας, lorsqu'il décrit l'activité judiciaire de son protecteur Alex. Iliaş, en l'engageant à ne pas mépriser la

[35] *Ibid.*, 218—219.

[36] V. sur ce qui précède, ci-dessus, n. 3.

coutume du pays en matière civile. Les deux princes ayant régné en Moldavie ont pu transférer à Jassy le manuscrit en question.

Comme on l'a signalé récemment [37], la BM possédait une copie de ces matériaux, que des copistes un peu plus tardifs ont pu utiliser pour les versions fragmentaires dans lesquelles I. Peretz [38] a identifié, à l'aide du catalogue de C. Litzica [39] (mss. gr. 588 et 532), la source effective et directe du code de 1646, complétant ainsi la grande découverte de Longinesco. Un nouveau fragment des mêmes matériaux, nous l'avons identifié dans le ms. roum. 1440 de la BAB, à la suite d'une copie du code même dont ils étaient la source [40]. I. Peretz avait imposé l'idée que les copies du XVIIIe siècle représentaient une réélaboration de l'original perdu, car elles comprennent des fragments qu'Eustratie n'avait pas utilisés en 1646. Pour notre part, nous excluons la possibilité que de telles additions aient été faites à Jassy de 1646 à 1750. Lorsqu'on se donnera la peine de confronter ces additions avec l'œuvre de Farinaccius — ce que ni Longinesco ni Peretz n'ont entrepris — une éventuelle similitude, très probable, exclurait sans autre forme de procès l'idée d'une amplification locale de l'original utilisé par Eustratie. A notre avis, il y a beaucoup de chances à ce que les copies actuelles, très proches du texte imprimé en 1646, rendent très fidèlement cet original, et les écarts que l'on constate dans le texte roumain s'expliquent par la méthode de libre adaptation utilisée par Eustratie, lequel n'a pas cru devoir s'en tenir à une traduction littérale, que souvent le texte d'origine italienne n'aurait pas permis du tout.

b. Copies grecques d'après des manuels classiques imprimés, tel le ποίημα νομικόν de Michel Attaliata dont une copie figurait dans la BM et une autre est parvenue jusqu'à nous dans les ms. gr. 588 de la BAB [41].

c. Copies grecques anonymes, établies au début du XVIIIe s., ou même plus anciennes, extraites des Bas., telles [42] les ἐκλογαὶ ἐκ τῶν βασιλικῶν νόμων de la BM, qu'un autre catalogue enregistre sous le nom d'ἐκλογαὶ νόμων ἀπὸ τῆς συνόψεως τῶν βασιλικῶν, à moins qu'il ne s'agisse de deux œuvres différentes. Un autre ms. de la BM, sous un titre qui se retrouve en tête d'un recueil conservé dans le cod. gr. 588 de la BAB, contenait la Syn. Bas. ou son résumé et celui d'un «livre dénommé Eclogue». Un dernier ms., πίναξ τῶν βασιλικῶν,ζ τόμοι, semble nous reporter à la seule table des matières de la compilation macédonienne. Quant à l'εἰσαγωγὴ εἰς τοὺς νόμους de Chrysanthe, patriarche de Jérusalème, qui appartenait à la même bibliothèque, elle a des rapports moins nets avec les Bas.

d. Recueils de quelques dizaines ou centaines de règles de droit du type *De d.r.i.a.* du *Digeste* (= κανόνες διάφοροι ἀρχαίου δικαίου, Bas.), dont nous trouvons des spécimens sous ce titre dans les mss. gr. 588 et 1440 de la BAB. Au même genre appartiennent la Synopse des Bas. 1—11, copiée dans le cod. roum. 1405 de la BAB [43] et les titres correspondant des Manuels de Michel Fotino [44].

e. Elaborations grecques et roumaines [45] tirées principalement des Bas. et présentant de variables éléments d'originalité et un caractère de synthèse par rapport aux systèmes de droit applicables dans les pays roumains : les trois manuels (νομικὸν πρόχειρον) de Fotino (1765, 1766, 1777), destinés à devenir le code officiel du pays respectivement sous Şt. Racoviţă,

[37] V. ci-dessus, n. 20 (p. 116, n. 3) cf. Peretz, *Curs* II, 1 (1928), 350—356.
[38] *Curs* II, 1 (1928).
[39] Al. Elian, *op. cit.*, 116 n. 1 ; v. ci-dessus, n. 5 (p. 208, n. 54[a]).
[40] V. notre étude in Anuarul Inst. de ist. şi arh., Jassy 3 (1966), 213—221.
[41] V. ci-dessus, n. 40 et n. 5 (p. 209).
[42] V. ci-dessus, n. 5 (p. 209—210).
[43] V. ci-dessous, n. 46 (p. 341 ; 361—362).
[44] Ed. Zépos II 82, 1—24 (περὶ νόμων διαρόφων) ; II 85, 1—131 (περὶ κανόνων διαφόρων, ἤτοι φετφάδων) ; III 37, 1—34 (περὶ κανόνων ἐκκλησιαστικῶν, ὁμοῦ καὶ νόμων).
[45] V. nos études in RESEE 5 (1967), 119—166 ; *Mél. J. Macqueron*, Aix-en-Provence (1970), avec une version roumaine in Studii şi cercetări juridice 14 (1969), 321—332 ; *Preemţiunea* cit., P. II, ch. IV—VII ; IX—XI ; *adde* les études citées ci-dessus, n. 17.

Sc. Ghica et Alex. Ypsilanti ; les πανδέκτη de Thomas Carra (Jassy, 1806) et *Adunarea în scurt* d'A. Donici (version manuscrite courte, antérieure à juin 1805 ; version élargie imprimée, Jassy, 1814).

Le IVe livre du troisième Manuel de Fotino a circulé dans une version réduite, en grec et en roumain, où les coutumes confirmées étaient comparées aux solutions du droit impérial que l'on écartait en général. La version roumaine est présentée dans un ms.de 1817 comme un extrait d'Harménopule ; attribution erronée qu'en 1931 Şt. Berechet avait pris au pied de la lettre.

Les codes officiels bilingues de Valachie (*Pravilniceasca Condică* — Συνταγμάτιον Νομικόν, 1780 ; *Ligiuirea Caragea* — Νομοθεσία Καρατζᾶ, 1818) sont partiellement tributaires des Bas. et peuvent être mentionnés ici, à condition de relever les puissants élément de synthèse et d'élaboration moderne qu'ils contiennent (surtout le second).

Au type que nous présentons ici se rattache le code pénal d'Ypsilanti, que l'on considérait comme perdu, si son existence même n'était pas mise en doute. Nous croyons que ses 52 titres nous ont été conservés dans les mss. roum. 1336 (daté 1783), 1405 et 5826 (daté 1815). A quelques exceptions près, les paragraphes de ce code sont empruntés aux Bas., plus de la moitié venant du fameux livre 60, la *sedes materiae* du droit pénal byzantin.

f. Recueils roumains de textes basilicaires [46], établis par des praticiens locaux pour les besoins de la vie judiciaire : la synopse alphabétique de 68 titres du ms. roum. 1405 ; le recueil mineur du ms. roum. 1378 et l'extrait des Bas. 1 — 11 inséré dans les ms. roum. 1405. En principe, ce sont des traductions du texte grec, mais l'auteur — en sélectant les règles utiles — a souvent procédé à des suppressions, à quelques adaptations [47] et parfois même à une paraphrase du texte original. Elles sont d'environ 40 ans antérieures à celle que Berechet présentait en 1931 — 1938 comme la première traduction roumaine des Bas.

Les Bas., tout comme la législation de Justinien, étaient devenues pratiquement inutilisables en raison de leurs vastes dimensions et du nombre considérable de textes désaffectés, sans rien dire des contradictions qu'elles renfermaient et de leur systématisation insuffisante [48]. Ces déficiences devenaient d'autant plus intolérables que la décadence de l'étude théorique du droit, comparativement à l'époque du droit classique et à celle de Justinien, n'avait fait que s'aggraver sous la domination ottomane qui empêcha l'organisation d'un enseignement universitaire de type occidental. Voici pourquoi, dans des conditions d'affaiblissement de l'Etat et de féodalisation des structures sociales, un genre de petits manuels juridiques à caractère pratique est apparu et a connu un vif succès, parmi lesquels ceux de M. Psellos et M. Attaliata aux XIe — XIIe siècles, l'Hexabible d'Harménopule au XIVe siècle et le Nomikon de Théophile de Cambanie (1788) sont les plus célèbres. A partir du XIVe siècle, ils ont été tantôt remplacés, tantôt doublés par la série des nomocanons (Blastarès, Malaxos, Jacob de Jannina, l'anonyme du XVIIe siècle récemment par D. S. Gkinis).

Le genre a connu un large développement dans les Principautés danubiennes, où il s'est rapidement orienté vers le code de synthèse, adapté à la période de désagrégation du féodalisme et à l'apparition des relations capitalistes. C'est là encore un phénomène caractéristique pour le développement du droit roumain, sans équivalent direct dans le sud-est de l'Europe.

Mais un facteur ignoré jusqu'à présent est intervenu dans ce processus. A partir des XVIe et XVIIe siècles, avait fleuri en Occident le genre des recueils contenant des règles de droit romain et de droit commun, énoncées sous une forme de plus en plus abstraite et généralisatrice. Ces ouvrages avaient eux aussi comme point de départ le titre *De d.r.i.a.* du *Digeste*. De tels

[46] V. notre étude in RESEE 7 (1969), 335—365.

[47] Voir RESEE 7 (1969), 360 n.e ms. roum. 1405, fa 77, T. 21 § 3 : « atunci cei ocăriţi arată împăratului, aşişderea şi domnului ».

[48] Voir la préface du Manuel d'A. Donici, à qui seules les Institutes donnaient satisfaction au point de vue de la systématisation.

recueils[49] s'intitulaient *Florum spasio* (Grotius, 1642, règles et commentaire doctrinal, avec apparat d'érudition); *Regulae iuris* (Lochowski, Cracovie, 1644); *Manuale iuris* (J. Godefroy, Genève, 1676 et 1677); *Delectus legum* (J. Domat, 1700). Ces ouvrages ont beaucoup contribué à l'élaboration des principes du droit naturel, à l'armature conceptuelle du droit européen, à la généralisation de plus en plus abstraite des notions et des normes juridiques. Grâce à eux s'est opéré le passage — récemment analysé par Max Kaser[50] — du droit casuistique de Rome et de Byzance au droit axiologique, puissamment systématique et codifié du continent européen. Or, tous les ouvrages que nous venons de citer se trouvaient dans la BM et de la sorte ils ont pu influencer d'importance les recherches qui avaient lieu à Bucarest et à Jassy dans le cadre des transformations évoquées au début de cet exposé. Leur action se conjugait avec celle des résumés basilicaires dont nous avons présenté l'inventaire ci-dessus, ces derniers assumant eux aussi une nouvelle orientation et même un contenu idéologique nouveau. Ce changement devient frappant dans la *Pravilniceasca Condică* et dans le Manuel de Donici, dans les Pandectes de Carra et dans la Législation de Caragea. Dans tous ces monuments, l'ancienne tradition byzantine a subi une mutation historique essentielle, qui s'accomplit en terre roumaine. Elle a eu lieu au cours de la formation de l'Etat roumain moderne et en rapport direct avec des impulsions occidentales. Celles-ci représentaient des valeurs qui n'étaient ni orientales ni byzantines, alors même que les auteurs des ouvrages cités s'abreuvaient directement ou indirectement à la culture juridique byzantine, avec ses conquêtes propres et l'éclat de l'héritage romano-justinien, que l'Occident avait lui aussi assumée avec les résultats que l'on connaît.

6. LES TRADUCTIONS ROUMAINES DES BASILIQUES

Les versions roumaines dont il vient d'être question méritent que l'on s'arrête un peu sur leur signification historique.

En 1812, les travaux préparatoires du Code Callimaque ont révélé la nécessité d'une traduction de certaines parties des Bas., mais l'on ne possède que la preuve de certains honoraires payés à cette fin. En 1937[51], Berechet était enclin à considérer le fragment de traduction roumaine de 1816, découvert par lui au-delà du Pruth, comme appartenant aux travaux de la comission du Code Callimaque. En 1965, Gh. Cronț[52] a indiqué, sans précisions ou commentaires, comme se rattachant aux Bas., les mss. roum. 1294, 1336, 1378, 1405 et 3920 de la BAB. Le premier, concerne le Manuel de Donici, qui n'est pas considéré d'habitude comme une traduction des Bas., et qui se trouve aussi dans d'autres manuscrits, étant également imprimé. Le ms. 3920 ne contient pas de textes venant des Bas. Les autres trois manuscrits correspondent aux ouvrages indiqués ci-dessus[53], et ce sont des traductions.

Leurs auteurs ne nous sont malheureusement pas connus. Il s'agit, sans doute, de Grecs acclimatés, mais aussi de Roumains possédant une bonne connaissance du grec savant. Nombre de termes techniques sont maintenus sous leur forme grecque, accompagnée d'un équivalent roumain. La traduction est tantôt fidèle, tantôt libre. Les adaptations et les innovations exigées par le but poursuivi ne sont pas rares. L'indication des sources, avec référence au livre et au titre, contient un certain nombre d'erreurs, plus nombreuses dans le ms. 1378 et dans la synopse des livres 1—11 du ms. 1405. A ces recueils sont incorporés quelques fragments venant de l'Hexabible d'Harménopule et des lois militaires, ainsi qu'un paragraphe (39) du Nomos Geôrgikos.

[49] Voir ci-dessus, n. 5 (p. 213—215).
[50] *Zur Methode der röm. Rechtsfindung*, Göttingen (1962).
[51] *Legătura dreptului bizantin cu cel românesc*, I, 1. *Izvoadele*, Vaslui (1937).
[52] Voir ci-dessus, n. 17.
[53] Cf. RESEE 5 (1969), 134 n. 49 et 7 (1969), 337, n. 2.

La qualité de la traduction n'est pas à dédaigner. La langue juridique, en pleine formation, s'affirme avec une évidente efficacité. Le traducteur possède de bonnes connaissances juridiques. A l'occasion, il sait rendre avec à propos par la périphrase[54]: « Nu se face izbănirea numai cu prinsoarea că de nu se va ţine de cuvînt să aibă a da cevaşi », la notion technique de clause pénale en matière civile: οὐ μόνον μετὰ προστίμου = *non solum poena adiecta*. Par contre, la notion d'*imaginaria uenditio* du droit romain classique (vente *nummo uno*) sans indication d'un prix réel, déroute le traducteur qui parle de *vînzare iconomicoasă*[55], parce que le texte des Bas. l'avait caractérisée comme une vente ne comportant pas le paiement d'un prix.

Ces traductions se trouvent dans des *codices miscellanei iuridici*, où voisinent plusieurs textes juridiques, y compris les lois agraires (*pravilele pentru plugari*). Il s'agit donc de véritables codes de séances pour les juristes praticiens de l'époque. Leur nombre et leur contenu prouvent que, à partir de la sixième décennie, l'application intensive des Bas. est allée de pair avec l'élargissement de leur traduction en roumain. C'est la confirmation du fait essentiel qu'en pleine période phanariote les formes juridiques n'avaient de prise sur les réalités roumaines que par l'intermédiaire de la langue du peuple. D'où le bilinguisme des codes de 1780 et 1818, l'échec du Code Callimaque avant sa traduction en roumain (1833—1834) et le grand succès du Manuel roumain d'A. Donici. La fréquence du même texte byzantin dans plusieurs recueils sera une preuve précieuse de l'intérêt que la règle ou l'institution en question présentait d'un point de vue pratique. L'importance de ces traductions pour la formation de la langue du droit et pour l'affirmation multiforme de la culture roumaine en XVIIIe siècle a à peine besoin d'être soulignée.

7. CONCLUSIONS

Durant l'époque de transition qui nous a préoccupé ici, l'idéee d'une législation impériale, universelle, en quelque sorte éternelle et fondamentale pour le droit dle tous les pays se maintient, en dépit des conceptions historiques, relativistes et critiques qui se font jour. N'empêche qu'entre l'éloge du droit impérial par Eustratie en 1646 et la consécration officielle à Jassy, en 1833, de la mission universelle du droit byzantin sont loin de rendre le même son[56]. Et puis, ce qui compte à présent, c'est qu'en dépit de la déclaration de 1833, à cette époque le droit national roumain était en bonne voie de formation et le régime de réception byzantine avait pratiquement été liquidé.

Les Bas. étaient une codification générale. Cette tradition byzantine est timidement battue en brèche par le code pénal d'Ypsilanti et par la spécialisation des codes à l'intérieur du Manuel rédigé par M. Fotino en 1777, ce qui n'empêche pas la législation de Caragea d'y faire retour sous une forme évoluée. La tradition sera éliminée en Moldavie avec le code civil de 1816—1817 et les codes spéciaux qui lui ont fait suite, conformes au schéma de codification, promu par la philosophie des Lumières.

Le plan des Bas. issu du Digeste dominera la structure des codifications roumaines jusqu'à la première décennie du XIXe siècle (Carra (1806), Callimaque (1816), Caragea (1818) s'en écartent déjà).

---

[54] Cf. RESEE 7 (1969), 361, n.*g*.

[55] Cf. RESEE 7 (1969), 359, n.*b*.

[56] Eustratie *Cartea rom. de învăţătură 1646* Buc. (1961), 38 : « Les bons établissements et les jugements des saints empereurs très chrétiens... telle une lumière éclairent et montrent la tâche de ceux qui sont dans les ténèbres, et de basse condition (*proşti*), et sans instruction, afin qu'ils connaissent l'injustice de toute chose et qu'ils jugent selon la justice ». *Codul Calimach*, Buc. (1958), 867 : « les lois impériales... sont le fondement de toutes les lois (codes) du monde ».

La synthèse du droit laïque et du droit canonique cessa à partir du troisième Manuel de Fotino (1777) et dans la version laïcisée du Manuel de 1766 (ms. 1434 de la BAB)[57].

La nature didactique de la règle de droit (précepte, loi enseignante) cesse d'être affirmée après la Préface du code valaque de 1780[58].

La vastité des Bas. fait place à des codes de proportions raisonnables, au début même très modestes.

Les Bas. appartenaient encore à un droit casuistique. Le droit roumain du XVIIIe et du XIXe siècle est déjà engagé dans l'évolution du droit continental moderne (voir ci-dessus). Mais vis-à-vis de la coutume, le droit national unitaire, suprême et tendant au monopole, loin de s'opposer à la théorie romano-byzantine de la coutume, la parachève, la simplifie et sanctionne le rang tout à fait secondaire et le caractère dérivé de cette source du droit, ancien système autonome décapité.

Les Bas. n'ignoraient pas tout à fait l'action du temps, le changement, l'amélioration du droit. Les νεαραὶ διατάξεις s'opposaient à l'ἀρχαῖον δίκαιον. Dans certaines limites la règle récente abrogeait la règle ancienne. On reconnait la désuétude et l'imperfection de telle partie du droit. On pratique les *purgationes iuris*, comme celle (ἀναχάθαρσις) ou celles dont sont sorties les Bas. Mais toutes ces attitudes, toutes ces réactions ne traduisent pas un sentiment d'historicité autonome de la société et de l'humanité, pas plus qu'elles ne se rattachent à une idée de progrès intrinsèque et immanent. Enfin, l'humanisme des Bas. est transcendant, aristocratique et providentiel[59]. A tous ces points de vue, le droit roumain de l'époque de transition (1765—1831) s'engage dans une évolution où toutes ces valeurs basilicaires subiront une constante et irréversible mutation.

L'expression juridique, législative de cette mutation est loin d'avoir été radicale, dans les Principautés encore moins que dans d'autres pays du continent. Le code prussien de 1792 et le code autrichien de 1811 et même le célèbre code civil français de 1804 s'arrêteront à des formules de conciliation et de transaction — ou bien, si l'on veut, de synthèse du droit romain, des coutumes locales et nationales et du nouveau droit « rationnel » et autoritaire, synthèse qui supposait la ruine du régime de réception (justinienne ou byzantine), dénoncée par Beccaria comme absurde surtout en matière de droit pénal[60]. Au fond, ce fut la formule qui dès 1780 triomphera dans les Principautés. En 1888, à Jassy, le Prince de Ligne[61] rêvait pour la Moldavie d'un « petit code de lois, bien simple, qui surtout ne fut pas tracé par la main de la philosophie, mais par des jurisconsultes bonnes gens qui connaissent le climat, le caractère, la religion et les mœurs du pays ». Ni lui, ni Donici[62], ni Flechtenmacher, ni Nestor Craioveanu ne pensaient à doter les Principautés d'un équivalent roumain des Bas. La dénomination de πανδέκτη choisie par Carra en 1806 fut condamnée par l'histoire, tout comme l'idée — appliquée en Grèce — de transformer l'Hexabible en code moderne de la Moldavie (1804).

Mais la disparition des Bas. de la scène de l'histoire, dans les Principautés fut un procès lent et contradictoire. Elle constituait encore le *ius receptum* selon la préface de Code Callimaque ou selon le Chrysobulle Synodal de 1827 (Moldavie) ou encore selon l'art. 318 du Règlement

---

[57] Revista Arhivelor 9 (1966), 91—112.

[58] C. A. Spulber, *Le concept byzantin de la loi juridique*, Buc. (1938) et le c.r. de P. Koschacker, in ZSS, RA 59 (1939), 694—695.

[59] Voir notre étude in Studii clasice, 11 (1969), 187—219.

[60] Voir notre étude in Studii 20 (1967), 955—957.

[61] *Lettres et pensées*, II, éd. Stael Nolstein, Londres (1809) 47—49; V. A. Urechiă, *Ist. rom.* 3 (1892), 661; Magazinu istoricu 5 (1947) (lettre du 1er déc. 1888 à la marquise de Coigny).

[62] Son résumé basilicaire représentait une conception de jeunesse, liée à la situation des années 1800—1805. Sa véritable position évoluée se trouve dans la célèbre préface de 1814, dont la portée jusnaturaliste dépasse le contenu de la version élargie de son Manuel, à laquelle elle est accolée à la dernière minute (le ms. roum. 444 de 1813 à la BAB ne donne pas encore la version imprimée de cette préface).

organique de cette dernière Principauté. Et en 1836, Flechtenmacher les appliquait encore en matière pénale (sacrilège). Mais l'art. 318 cité sonnait déjà le glas de la réception byzantine, annonçant officiellement son remplacement par le droit national et la réception du droit bourgeois occidental. Et dans cette voie nouvelle, les art. 10—11 du Code Callimaque réglementaient déjà les sources du droit sans aucune référence aux Basiliques.

Mais pour que le tableau brossé dans ces pages soit moins lacunaire, nous nous réservons le droit de le compléter par une double contribution. L'une comportera l'inventaire exhaustif des documents internes qui au XVIIIe et au début du XIXe siècle font expressément application d'un texte des Bas. L'analyse de cet inventaire nous permettra de discuter le problème de l'application effective des textes basilicaires et leur conflit avec la coutume et le droit nouveau. L'autre contribution présentera l'apparition du droit de Justinien comme objet de réception directe (à côté et, puis, à la place des Bas.) et (pendant tout le XIXe siècle et en dépit de la puissante contradiction savignienne) comme référence universaliste, au sens de fondement général — à la fois historique et rationnel — des droits modernes du continent.

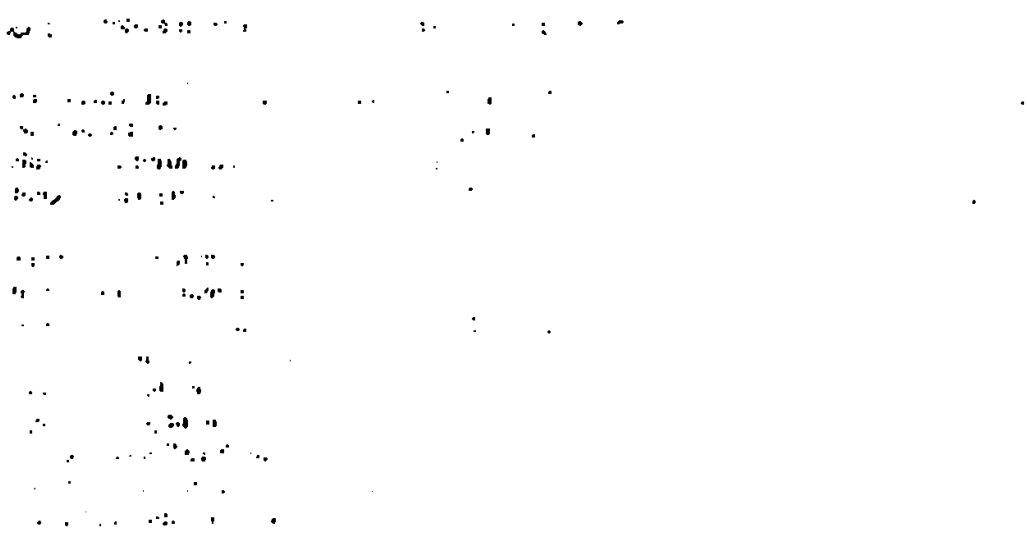

CONSIDERAŢII ASUPRA UNUI FRAGMENT DIN BATRACHOMIOMACHIA (v. 1—43), TRADUS DE MOISE NICOARĂ (1784—1861)

DE

A. PIATKOWSKI

Fragmentul din *Batrachomiomachia* asupra căruia ne îndreptăm atenţia a fost publicat în *Istoria literaturii eline* în lecturi, antologie alcătuită de Iuliu Valaori, Cezar Papacostea şi Gh. Popa-Lisseanu pentru clasa a VIII-a de liceu [1], după mss. 2442, f. 400—401 din Arhiva Moise Nicoară, care se află în Biblioteca Academiei, secţia manuscrise.

Fragmentul, alături de o încercare similară a lui Iosif Kontz, datînd din 1816 (ms. B.A.R., nr. 5546) constituie una din primele transpuneri ale începutului micii epopei în limba română.

Judecînd după datarea celorlalte manuscrise printre care este clasat, fragmentul a fost tradus în perioada anilor 1810—1815, răstimp în care Moise Nicoară, datorită activităţii sale politice din imperiul Austro-Ungar, a fost exilat şi silit să-şi găsească adăpost la Bucureşti, în Ţara Românească. Datele biografice ale acestui reprezentant de frunte al mişcării politice revendicative şi protestatare iniţiată de românii din Ardeal la începutul secolului al XIX-lea au fost adunate într-un volum publicat acum 25 de ani de Cornelia Bodea [2]. Prieten personal cu Dimitrie Ţichindeal şi Petru Maior, Moise Nicoară are şi numeroase merite pe tărîm cultural, fără să fi încredinţat tiparului poeme şi studii, după pilda iluştrilor săi prieteni.

Născut în anul 1784, Moise Nicoară a făcut studii umanistice la Oradea şi la Pressburg (Bratislava), pe care le desăvîrşeşte apoi la Viena unde, în cursul anului 1808, îşi începe activitatea de luptător pentru cauza românilor bănăţeni şi ardeleni (C. Bodea, *op. cit.*, p. 18). La Pressburg a studiat temeinic latina şi greaca cu prof. P. Blinitze, ceea ce i-a îngăduit, mai tîrziu, pe cînd se afla în exil la Bucureşti, să predea limba latină. Preţuirea de care s-a bucurat în cercurile intelectuale din Bucureşti se reflectă îndeosebi în legăturile de prietenie pe care le-a întreţinut cu membrii familiei Văcărescu (*op. cit.*, p. 36—38 şi corespondenţa publicată în volum).

Cercetarea Arhivei literare rămasă de la M. Nicoară dezvăluie rîvna unui distins intelectual dornic de a-şi însuşi, prin lecturi întinse, cunoştinţe cît mai vaste despre operele de seamă ale literaturii europene (clasicismul francez îndeosebi), îmbinată cu străduinţa de a adapta la mijloacele de expresie ale limbii române formele şi tiparele poetice folosite de scriitori clasici şi moderni. Volumele de manuscrise literare din arhiva M. Nicoară (catalogate sub nr. 2442 şi 3455, mss. rom.) cuprind zeci de traduceri în proză şi în versuri, poezii originale în genul celor

[1] Editura Cartea românească, Bucureşti, 1935, la p. 71.

[2] C. Bodea, *M. Nicoară, Rolul său de frunte pentru emanciparea naţional-religioasă a românilor din Banat şi Crişana*, Arad, 1943.

St Cl, XII, 1970, p. 235—239, Bucureşti

alcătuite de poeții Văcărești sau în cel abordat de Țichindeal, alături de întinse extrase din opere de seamă aparținînd literaturilor străine. Cunoscător desăvîrșit a nu mai puțin de 13 limbi, Nicoară citea cu egală ușurință limbile clasice, limbile romanice, germana, și cîteva limbi slave. C. Bodea a publicat în volumul citat unele creații originale ale acestui luptător-poet, pe care istoriile noastre literare nu-l consemnează, datorită faptului că nu a publicat nimic din nenumăratele sale încercări poetice. Cu toate acestea, căutările febrile ale lui Nicoară pentru a găsi corespondentul potrivit unui termen poetic dintr-o limbă străină cît și năzuința sa de a scrie versuri în tipare devenite clasice, merită toată atenția.

Poetul preferat al lui Nicoară era Delille, iar dintre marii poeți dramatici ai veacului al XVII-lea îl prețuia în mod deosebit pe Racine. La Fontaine l-a îndemnat, întocmai ca și pe Țichindeal, să compună fabule, cum ar fi, între altele, *Leul și Broasca* (ms. rom. 2449, fila 8).

Fragmentul tradus din *Batrachomiomachia* are calități remarcabile de ordin metric și literar. Deși familiarizat cu versul alexandrin Nicoară a preferat pentru *Batrachomiomachia* un octonar trohaic.

Iată cum rezolvă începutul poemului:

Ἀρχόμενος πρῶτον Μουσῶν χορὸν ἐξ Ἑλικῶνος
ἐλθεῖν εἰς ἐμὸν ἦτορ ἐπεύχομαι εἵνεκ'ἀοιδῆς
ἣν νέον ἐν δέλτοισιν ἐμοῖς ἐπὶ γούνατι θῆκα

„Acum din Elicon toată/ ceata Muzelor în mine/ de s-ar pogorî, să-mi scoată/ cîntecul cum se cuvine/ care eu odinioară/ l-am semnat pe hîrtioară" (v. 1—6).

Rima este încrucișată în primele patru versuri și pereche în ultimele două, schemă pe care traducătorul o va păstra în restul fragmentului. Transpunerea în limba română a locuțiunii verbale Ἀρχόμενος... ἐπεύχομαι, cu aspect inchoativ, este bine rezolvată prin folosirea unui optativ (deziderativ), precedat de adverbul *acum*, care absoarbe din punct de vedere semasiologic înțelesul grupului χορὸν ἐλθεῖν εἰς ἐμὸν ἦτορ asupra căruia este dirijată acțiunea. Diminutivul *hîrtioară* (6) ca și *apșoară* (21) este folosit pentru a rima cu adverbul *odinioară*.

Analiza în continuare a fragmentului indică o surprinzătoare ocolire a latinismelor în favoarea unor cuvinte cu mare putere de circulație în limba română.

Θῆριν ἀπειρεσίην, πολεμόκλονον ἔργον Ἄρηος
εὐχόμενος μερόπεσσιν ἐς οὖατα πᾶσι βάλεσθαι
πῶς μύες ἐν βατράχοισιν ἀριστεύσαντες ἔβησαν
γηγενέων ἀνδρῶν μιμούμενοι ἔργα Γιγάντων
ὡς ἑπος ἐν θνητοῖσιν ἔηνι· τοίην δ'ἔχει ἀρχήν.

„Vrînd a spune 'ndelungata / vrajbă și cruntă bătaie/ în ce chip șoarecii-odată/ au vrut pe broaște să bată/ cu tinără, cu bătrînă / cît nici una să rămînă" (v. 7—12).

Economia mijloacelor de redare a înțelesului este remarcabilă. Traducătorul a condensat versul 5 din textul grec în „vrînd a spune" ceea ce îi îngăduie să redea impecabil determinanții ἀπειρεσίη și πολεμόκλονος prin adjectivele rom. „îndelungat" și „crunt". În schimb, traducerea participiului ἀριστεύσαντες, cu valoare de întregire predicativă, care în limba greacă indică totodată modul acțiunii și țelul pentru care șoarecii au pornit la luptă, este expandată în chip nefiresc: „au vrut pe broaște să bată/ cu tinără, cu bătrînă/ cît nici una să rămînă"/ și prelungită pînă în versul 13 „și suflînd izbindă amară/, ca și cîndva către stele/ urieșii tari s'armară/. Însă a poveștii de jele/ precum s-au făcut de veste/ începutul așa este" (v. 13—18). Intenția traducătorului vizează ambele sensuri acumulate de participiul grec dar procedeul expandării depășește cu mult valorile semasiologice și sintactice din cuvîntul aflat în textul original. Economia de mijloace lexicale și opusul ei, expandarea, reapar pe tot parcursul celor 43 de versuri traduse, ca o trăsătură esențială.

O menţiune specială merită chipul în care Nicoară a redat violenţa dialogului între „şoarecele însetat" (Μῦς ποτε διψαλέος, v. 9) şi „broasca bolboroaţă" (λιμνοχαρὴς πολύφημος, v. 12):

. . . . . τὸν δὲ κατεῖδεν
λιμνοχαρὴς πολύφημος, ἕπος δ' ἐφθέγξατο τοῖον·
Ξεῖνε, τίς εἶ; πόθεν ἦλθες ἐπ' ἠόνα; τίς δέ σ' ὁ φύσας;
πάντα δ' ἀλήθευσον, μὴ ψευδόμενόν σε νοιήσω·
εἰ γάρ σε γνοίην φίλον ἄξιον, ἐς δόμον ἄξω·
δῶρα δέ τοι δώσω ξεινήια πολλὰ καὶ ἐσθλά.

„Pre acesta bînd cu dulceaţă/ şi gustînd doritele unde/ văzu-l broasca bolboroaţă/ şi grăi: o frate, de unde/ şi cum ai venit aice/ la ceste ape de fericе?/ Cine te-au născut pe lume?/ spune-mi toate cu dreptate/ că de voi cunoaşte anume/ că spui vorbe adevărate/ te-oi primi frate de cruce/ / şi la casa mea te-oi duce" (v. 25—36).

În redarea vorbirii directe se observă o frapantă influenţă a ritmului poeziei populare, care nu se întîlneşte nici la Ţichindeal, nici la Budai-Deleanu. Deosebit de izbutită ni se pare transpunerea sintagmei φίλος ἄξιος în rom. „frate de cruce". Ritmul săltăreţ, variaţia între rima încrucişată şi rima pereche, imprimă textului scris un antren identic cu cel al fluxului vorbirii.

Traducerea numelor proprii de broaşte şi de şoareci nu e mai puţin fericit rezolvată. Iată răspunsul regelui broască la întrebarea şoarecelui:

εἰμὶ δ' ἐγὼ Φυσίγναθος ὃς κατὰ λίμνην
τιμῶμαι βατράχων ἡγούμενος ἥματα πάντα
καί με πατὴρ Πηλεὺς ἀνεθρέψατο Ὑδρομεδούσῃ
μιχθεὶς ἐν φιλότητι παρ' ὄχθας Ἠριδανοῖο

„Bufnea-vodă nume-mi este/, pururе stînd în Broştie/ schiptrul meu se'ntinde peste/ broaştele băltii aceste./ Iară vestea mea cea bună/ în toată lumea răsună/. Iar apoi cît despre viţă/ nu-i cine să-mi bage vină/ căci pe mal de Dunăriţă/ maica dulce, Undă-lină,/ m-au născut purcezînd groasă/ din Mocirlan, tare'n oasă" (v. 37—48).

Φυσίγναθος, „cel cu obrajii umflaţi" este sugestiv tradus prin sintagma românească „Bufnea-Vodă", care include calitatea de conducător, deţinută de regele-broască, precum şi o trăsătură fizică, obrajii umflaţi. Părinţii regelui-broască sînt „Mocirlan", Πηλεύς, πῆλος = = „noroi" şi „Undă-lină", Ὑδρομεδοῦσα, „stăpîna apelor". Nicoară, traducînd etimologic numele părinţilor regelui-broască a trecut peste nuanţa de parodie ironică a textului original care conţine o aluzie evidentă la numele părinţilor lui Ahile, Πηλεύς, şi Nereida Θέτις. Etimologic, numele lui Peleus, fiul lui Eacos, derivă de la radicalul παλ — „a agita"; πάλλω, „a agita (lancea)". Numele fluviului pe marginea căruia s-a născut regele-broască, în originalul grec este Eridanul, nume care apare atît la Hesiod, *Theogonia* 338 cît şi la Herodot, III, 115. Acest nume, destinat cîtorva cursuri de apă din Europa, în textul grec are funcţia de a sublinia noblеţea originii regelui-broască. Traducătorul, prinzînd această nuanţă de emfază, transpune locul unde s-a născut regele-broască pe malul Dunării, care, pentru a rima cu „viţă", apare cu sufixul slav *-iţă*, „Dunăriţă".

Numele şoarecelui invitat să-şi expună genealogia, Ψιχάρπαξ „cel care prinde în gură firimituri", ψίξ + ἁρπάζω este tradus prin „Rupe-fărîmi"; acesta este fiul lui Τρωξάρτης, „roade-pită", τρώγω + ἄρτος.

Influenţa cîntecului popular continuă să fie pregnantă şi în alte grupuri de versuri. După expunerea genealogiei sale, regele-broască se adresează cu aceste cuvinte şoarecelui Rupe-fărîmi :

καί σε δ' ὁρῶ καλόν τε καὶ ἄλκιμον ἔξοχον ἄλλων
σκηπτοῦχον βασιλῆα καὶ ἐν πολέμοισι μαχητὴν
ἔμμεναι· ἀλλ' ἄγε θᾶσσον ἐὴν γενεὴν ἀγόρευε.

„Deci fiindcă şi pe tine/ te văd a fi cu tărie/ şi viteaz cum se cuvine/ la război ori hărămie/ / pentru aceea greu să nu-ţi fie/ a-mi spune a ta sămînţe''/. (versurile 49—54).

Traducerea românească evită redarea exactă a cuvintelor din textul grec, sare adj. καλός şi sintagma σκηπτοῦχος βασιλεύς, ocolind aşadar determinantul „purtător de sceptru'', pentru a adăuga o nuanţă specifică în caracterizarea unui viteaz de prin părţile noastre : „viteaz cum se cuvine/ la război ori hărămie/'', adică la război şi la haiducie. Este o adaptare voită la realităţile româneşti, aşa cum se întîmplă adesea şi în paginile traducerii *Istoriilor* lui Herodot, găsită de Nicolae Iorga la Mănăstirea Coşula.

O adaptare similară la realităţile traiului dus de ţăranii români se întîlneşte şi în lista bucatelor pe care şoarecele le înşiră atunci cînd se laudă cu ce a fost hrănit cînd era mic şi cu ce bunătăţi se hrăneşte el acum. Mama lui îl naşte : ... „într-o odaie/ hrănindu-mă pe apucate/ şi cărîndu-mi la copae/ din tot felul de bucate/, cărnuri, pită, nuci, alune/ din toate cele mai bune /.

Din lista de bucate înşirată în textul grec Nicoară expandează cuvîntul grec ἐδέσματα prin „cărnuri'', „pită'', suprimă *smochinele*, în textul grec βρωτὰ σύκα şi traduce foarte bine cuvîntul κάρυα prin „nuci, alune''.

O a doua listă de mîncare începe la versul 35 din textul grec şi la versul 81 din textul traducerii româneşti

σοὶ μὲν γὰρ βίος ἐστὶν ἐν ὕδασιν· αὐτὰρ ἔμοιγε
δόσσα παρ' ἀνθρώποις, τρώγειν ἔθος· οὐδέ με λήθει
35 ἄρτος δοκοπάνιστος ἀπ' εὐκύκλου κανέοιο
οὐ πλακόεις τανύπεπλος ἔχων πολὺ σησαμότρυον
οὐ τόμος ἐκ πτέρνη, οὐχ ἥπατα λευκοχίτωνα
οὐ τυρὸς νεόπηκτος ἀπὸ γλυκεροῖο γάλακτος
οὐ χριστὸν μελίτωμα, τὸ καὶ μάκαρες ποθέουσι
40 οὐδ' ὅσα πρὸς θοίνας μερίπων τεύχουσι μάγειροι
κοσμοῦντες χύτρας ἀρτύμασι παντοδαποῖσιν
οὐδέποτ' ἐκ πολέμοιο κακὴν ἀπέφυγον αὐτὴν
ἀλλ' ἰθὺς μετὰ μῶλον ἰὼν προμάχοισιν ἐμίχθην.

...tu în apă petreci viaţa / mie pe uscat mi-e dată / — / a mă hrăni cu dulceaţă / carea pe oameni desfată/ nici colac, nici plăcintă/ nu stă de mine neînfrîntă/ orice e în bucătărie / prin scrinuri şi cămară/ toate-mi sînt deschise mie/ pita, carne, pogăcioară/ caş dulce, unt şi turtiţă/ zămuri de bucătăriţă/. De la război niciodată/ nu m-am tras înapoi de frică/ ci 'nvîrtind viteaza spată/ şi lancea cu mîna voinică/ cu ostaşii cei de frunte/m-am aflat la bătăi crunte (79—96).

Versul 35 din textul grec, după cum se vede, este tradus printr-un singur cuvînt „colac'', condensare foarte potrivită, procedeu reluat de altfel şi pentru traducerea versului următor, prin cuvîntul „plăcintă''. Versul 38 este tradus prin „caş dulce'', cărula îi este adăugat şi cuvîntul „unt''. Prin două cuvinte diferite „pogăcioară'' cuvînt regional, însemnînd „turtă'' (pogáce), şi „turtiţă'', Nicoară redă pe ἥπατα λευκοχίτωνα, pateuri de ficat. Cuvîntul grec πτέρνη : πέρνη = „jambon'' este sugerat prin „orice e în bucătărie/ prin scrinuri şi cămară''; versurile 39—40 sînt mutate, cu unele modificări şi comprimări, la începutul tiradei : „a mă hrăni cu dulceaţă/ carea pe oameni desfată''.

Fidel tradus apare în schimb pasajul în care șoarecele își scoate în evidență calitățile războinice și deosebit de corect este redată construcția οὐδέ με λήθει (v. 34) prin „toate-mi sînt deschise mie", ceea ce dovedește o bună cunoaștere a limbii grecești.

Scris cu litere cirilice, fragmentul respectă anumite reguli de ortografie, evitînd latinismele care apar în abundență în restul creației literare a lui M. Nicoară. Introducerea unor cuvinte din graiul regional ardelean, de tipul „ɔită", „pogáce", „hărămie", ritmul imprimat traducerii prin octonarul trohaic și strofa de șase versuri converg spre concluzia că M. Nicoară a încercat să dea fragmentului un aspect poetic popular, intenție mai mult decît meritorie dacă luăm în seamă caracterul operei literare care a fost tradusă. Cu un secol mai tîrziu George Murnu însuși apela la fondul poeziei populare românești și la lexicul regional pentru a găsi corespondențele dorite pentru tălmăcirile sale din Homer. Procedeul fusese inaugurat de Moise Nicoară în mica sa traducere, prețuită îndeajuns de autorii Antologiei citate pentru a fi publicat.

ALŢI ANTICARI ŞI EPIGRAFIŞTI ROMÂNI DIN SECOLUL AL XIX-LEA — DE LA KOGĂLNICEANU LA BĂLCESCU —

DE

ANDREI PIPPIDI

În numărul trecut al revistei [1], am avut prilejul să dau unele desluşiri despre *Одесское общество истории и древностей* şi, în legătură cu intrarea arheologului Mihai Ghica în această societate savantă, să-i reproduc mulţumirile adresate preşedintelui ei, Dimitri M. Kniajevici, la 12 iulie 1842 [2]. Cercetări paralele ale unui distins istoric literar, Paul Cornea, au dovedit recent că Ghica nu a fost singurul membru român al Societăţii de istorie şi antichităţi din Odessa. Contribuţia pe care o socot vrednică de a fi împărtăşită cititorilor priveşte textul unui discurs al lui Mihail Kogălniceanu făcînd parte dintr-un bogat mănunchi de documente publicate în colecţia Institutului de istorie şi teorie literară „G. Călinescu" [3].

Cunoscut încă din 1915, manuscrisul a fost datat 1843 de cercetătorii mai vechi [4]. Paul Cornea restabileşte, după o argumentare strînsă, anul 1839 ca singur moment plauzibil pentru redactarea discursului [5]. El se adresează, cum s-a arătat, aceleiaşi „Société odessienne d'histoire et d'antiquités", formată la 23 aprilie 1839. Ciudat pare faptul că, la acea dată, Kogălniceanu însuşi nu făcea parte din societatea amintită. Într-adevăr, sîntem informaţi despre alegerea lui abia la 2 decembrie 1841, o dată cu poetul basarabean C. Stamati [6]. Primul loc fusese

[1] *Vechi epigrafişti şi anticari în ţările române*, Studii clasice, XI, 1969, p. 279—296.

[2] Acesta, ca inspector principal al învăţămîntului din Odessa, a vizitat Ţara Românească în 1840, împreună cu profesorul Nadejdin „care a făcut o vrednică de băgare de seamă descriere noroadelor slave". Vezi „Cantorul de avis", VII (1843), p. 21—22.

[3] Paul Cornea şi Elena Piru, *Documente şi manuscrise literare*, II, 1969, p. 213—224.

[4] N. Cartojan, *Kogălniceanu şi Societatea de arheologie şi istorie veche a Nordului*, „Drum drept", nr. 3, 12 februarie 1915, şi Virgil Ionescu, *Mihail Kogălniceanu. Contribuţii la cunoaşterea vieţii, activităţii şi concepţiilor sale*, Bucureşti, 1963 (anexa II: *Legăturile lui Mihail Kogălniceanu cu „Societatea de istorie şi antichităţi din Odessa" şi cu „Societatea regală a specialiştilor în istoria veche a Nordului" din Copenhaga*).

[5] *Documente şi manuscrise literare*, II, p. 225—229. Relevăm încă un argument: în text este menţionat „Son Eminence le métropolitain de Moldavie Benjamin" (p. 221), iar Veniamin Costachi şi-a dat demisia la 18/29 ianuarie 1842.

[6] *Ibid.*, p. 228. De altfel, în „Dacia literară" (1840), Kogălniceanu citează *Листки сельского общества в Одессе* şi *Альманах Одесский на 1840 год* (*Scrieri alese*, I, Buc., 1955, p. 7 şi 169): „Luare aminte a ruşilor la tot ce se atinge de noi este cunoscută obşteşte. În *Almanahul Odesei pe anul 1840*, un autor umoristic, citeodată şi prea satiric, şi-a împrumutat însuşi numele de la noi — Radul Curălescu — spre a scrie pre *Tundza* sau *Tunsul* tîlharul muntenesc". Cu pseudonimul „Radu Curălescu" semna A. F. Veltman (P. Cornea, *Ştiri noi despre Asachi, Negruzzi, Kogălniceanu, Hasdeu, etc. şi relaţiile literare româno-ruse în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, „Viaţa românească", 12, 1966, p. 98—99).

SMIL XII, 1970, p. 241—246, Bucureşti

oferit la 6 mai, prin mijlocirea vicepreşedintelui societăţii, lui Mihail Sturdza, domnul Moldovei, al cărui nume mi s-a mai întîmplat să-l relev printre alţi membri de onoare, miniştri şi înalţi demnitari ruşi[7]. „Mon cher cousin" — suna răspunsul la 1 iunie 1839 — „recevez mes remerciements pour les détails que vous avez bien voulu me donner dans votre lettre du 6 mai 1839. Je me borne pour le moment à vous féliciter, en votre qualité de vice-président, pour la société d'histoire et d'antiquités qui s'est formée à Odessa, sous les auspices du gouvernement. Une pareille entreprise ne pourra que contribuer à la propagation des lumières dans la Russie méridionale". Şi Sturdza încheia curtenitor: „Quant au diplôme de membre d'honneur que vous voulez bien m'offrir, c'est un titre trop honorable pour que je ne l'accepte avec grand plaisir, heureux d'être d'une société composée de tant de personnes distinguées"[8]. Buna părere a domnului despre societatea căreia acceptase să i se asocieze se poate recunoaşte şi într-o notiţă apărută oportun în „Albina românească"[9]: „În 23 aprii s-au făcut la Odesa deschiderea unei soţietăţi de istorie şi de anticvităţi, a cărîa prezident (sic) este învăţatul d. consilierul de stat actual Alecsandru Sturza. Scoposul acestei soţietăţi este de a invita cercările istorice şi arheologice în provinţiile de miază-zi a Rosiei. Cîţiva arheologi, precum d. d. Blaremberg şi Stemkovski s-au îndelitnicit pînă acuma cu acest obiect[10] încît această soţietate va da lucrărilor arheologice o nouă direcţie şi va răvărsa lumină asupra istoriei acestor pămînturi, care de atîte veacuri au fost trecătoare popoarelor nomade şi cîmpul încruntatelor lupte, căci se poate zice că numai de jumătate veac domneşte liniştea şi să întemeiază cultura, de cînd ţărmul nordic al Mării Negre au încăput sub binefăcătoarea domnie a Rosiei. Noi vom împărtăşi la vreme o relaţie de aceste interesante lucruri". Se constată că amîndouă mărturiile culese de Paul Cornea ne atrag atenţia asupra lui Alexandru Scarlat Sturdza (1791—1854), diplomat şi filozof, a cărui activitate a îndemnat pe unii să vadă într-însul „un fel de Teilhard de Chardin al ortodoxismului", năzuind spre o restaurare trainică a prestigiului Bisericii, şi ale cărui relaţii surprind prin întinderea lor: de la Karamzin, Puşkin şi Gogol la Joseph de Maistre şi Gœthe sau Sainte-Beuve[11]. „Consilierul intim" Alex. Sturdza proteja din 1836 pe tînărul Kogălniceanu căruia îi dedicase acele *Études religieuses, historiques et morales*, de a căror publicare la Iaşi, întîrziată prea tare pentru nerăbdarea autorului lor, se leagă de altfel conflictul care avea să pună capăt, în 1843, raporturilor între Sturdza şi Kogălniceanu[12]. Deoarece însă acestea mai durau în vara 1839, nu mi se pare îndreptăţită şovăiala cercetătorului între cele două alternative — dacă „lui Kogălniceanu i se făgăduise alegerea ...în anul 1839 şi el începuse să-şi prepare discursul de recepţie, renunţînd să-l ducă la capăt cînd va fi aflat că primirea sa nu mai e de actualitate", ori dacă „Mihai Sturdza membru al amintitei societăţi încă din luna mai 1839, ceruse aghiotantului său, M. Kogălniceanu, să-i compună cuvîntul pe care va fi avut de gînd să-l rostească personal". A doua ipoteză, către care înclină Paul Cornea, e cel puţin anevoie de dovedit. Ne întrebăm dacă ar fi fost,

[7] Vezi articolul din StCl, XI, p. 294—295.

[8] Biblioteca Academiei, MCCXCV — 36, f. 71—72.

[9] Nr. 43, 1 iunie 1839, p. 173.

[10] Despre muzeul fondat în 1825 de I. A. Stempkovski şi J. Moret de Blaremberg, vezi *Устав Одесского общества истории и древности*, 1839, p. 6—9; *Исторический вестник*, XI, p. 548.

[11] Din 1837 era şi vicepreşedintele „Societăţii agricole din sudul Rusiei". Despre el, P. Cornea, *op. cit.*, p. 230—231, citează o bogată bibliografie, la care s-a adaos de curînd V. I. Grecul, *Два неизвестных проекта Молдаво-валашской конституции (1828—1829)*, Известия Академии наук СССР, серия общественных наук, 1964, nr. 8, p. 61—70; proiectele redactate de Al. Sturdza au contribuit la elaborarea Regulamentului Organic. Corespondenţa lui cu istoricul Charles Eynard Châtelain (1808—1876) se păstrează la Biblioteca Publică şi Universitară din Geneva, ms. supl. 1904, f. 203—285: 42 de scrisori!

[12] Bibl. Acad., ms. fr. 81. Vezi corespondenţa lui Al. Sturdza cu vărul său, M. Sturdza, în 1842—1844, editată de Th. Codrescu, *Uricarul*, X, Iaşi, 1888, p. 339—358, şi D. A. Sturdza, *Documente Hurmuzaki*, supl. I, vol. IV, Buc., 1891, p. 228, 241, 255, 258, 264—265, 268, 275—276 (cu expurgarea pasajelor relative tocmai la acest incident).

posibilă participarea personală a lui M. Sturdza la lucrările societății, știut fiind că orice absență a domnului din Moldova îi punea acestuia numeroase probleme aproape insolubile. Calitatea de membru onorific nu-l obliga nicidecum la comunicări erudite. Kogălniceanu i-a servit, e adevărat, de secretar, cum o dovedesc numeroasele ciorne de scrisori domnești scrise de mîna sa, dar, probabil, sub dictarea lui Sturdza. În sfîrșit, din acest text care, judecînd după cuprins, *a fost dus pînă la capăt* (chiar dacă n-a fost pronunțat efectiv), spicuim încă un indiciu : se arată calitatea lui Al. Hrisoverghi de „aide de camp de Son Altesse notre prince régnant"...

Oricum ar sta în această privință lucrurile, se cuvine să felicităm pe editor pentru interesul cu totul rar al acestor pagini. Autorul lor, la vîrsta de numai 22 de ani, uimește prin maturitatea judecății și bogăția informației, niciodată dezmințite. El avea astfel ocazia să-și îndeplinească proiectul de a expune străinătății dezvoltarea literaturii române, prezent și în prefața la *Histoire de la Valachie, de la Moldavie et des Valaques transdanubiens*, I, Berlin, 1837. Cîtă vreme însă, acea lucrare nu era cruțată de stîngăcii inerente începutului — „Nicétas, qui se disait apôtre des Daces, établit l'évêché de Milkow en Moldavie" (p. 12) sau credința că în secolul al VII-lea exista un stat moldovean... dovadă moneda descoperită lîngă Roman (în realitate de la Ion Vodă cel Cumplit[13]) — manuscrisul editat de Paul Cornea consacră antichității observații pertinente. De pildă, „les mêmes tumulus, — pour me servir d'une expression de l'illustre vice-président de cette société qui, nous en sommes fiers, a vu le jour dans notre Moldavie — qui couvrent vos plaines aux prestigieux mirages d'une armée de tombeaux, se retrouvent en quantité innombrable à chaque pas dans nos deux provinces. Nos fouilles nous récompensent par la découverte des objets qui ont beaucoup d'analogie avec les découvertes de vos fouilles" (p. 213—214). Asemenea săpături întreprinsese în 1837 „paharnicul G. Seulescu, profesor public de istorie și filologhie", grăbindu-se să publice *Descrierea istorico-gheografică a cetății Caput-Bovis (Capul Boului seau Ghertina) a cărei ruine se află în apropierea Galațului*, pe care Kogălniceanu a reținut-o și la care face aluzie în cuvintele următoare : „Rien que dans une petite fouille on a découvert, aux environs de Galatz, une ville romaine entière, des statues, des lampes, des tombeaux sculptés, des inscriptions du plus grand intérêt, et 3700 médailles dans un seul pot. Toutes les nations passées reviennent pour ainsi dire au jour".

În continuare, Kogălniceanu evocă explorările arheologice în curs în principatul vecin : „En Valachie les découvertes n'ont pas été moins grandes. On a découvert dans un seul endroit des vases, un diadème, des bracelets, tout en or pur, et d'un poids de plus de vingt livres[14]. Dans un autre endroit, encore en Valachie, on a découvert des tablettes en airain, donnant droit de naturalisation romaine à plusieurs soldats dont les noms sont cités et qui s'étaient distingués dans les guerres contre les barbares. Ces tablettes sont uniques[15]. Mais je me borne à ces trois exemples, ils suffiront, Messieurs, pour vous convaincre des lumières qu'on pourra obtenir, lorsque des fouilles régulières seront entreprises. Combien de doutes, combien de lacunes seront éclairées dans l'histoire! De retour à Jassy, je ne manquerai pas

---

[13] *Art. cit.*, StCl, XI, p. 280, n. 7; *ibid.*, p. 289—290, n. 54 și 61, despre inscripția falsă în cinstea lui „Jupiter Inventor" invocată de Kogălniceanu, *op. cit.*, p. 8. Cf. I. I. Russu, *Comorile regelui Decebal*" Sargetia, IV, 1966, p. 97—107. Dar la p. 9, Kogălniceanu face loc unei inscripții autentice : CIL III 993.

[14] Descoperirea, în 1837, a tezaurului de la Pietroasa a fost semnalată de „Curierul românesc", 1838, p. 31, și „Albina românească", 1838, p. 253, 268.

[15] Despre descoperirea de la Grojdibod, tot din 1837, „Curierul rom.", 1838, p. 103, și „Albina rom.", 1838, p. 71. Inscripția (CIL III_2, p. 876) a fost publicată de J. Arneth, *Zwölf römische Militär-diplome*, Viena, 1843, nr. VII, J. F. Neigebaur, *Dacien aus den Überresten des klassischen Alterthums*, Kronstadt, 1851, p. 117, M. J. Ackner și Fr. Müller, *Die Römischen Inschriften in Dacien*, Viena, 1865, p. 173 și T. Cipariu, în „Archivul pentru filologie și istorie", XVII, 10 august, 1868.

de vous envoyer copie, ou description détaillée de ces découvertes, et de celles qui ont lieu chaque jour, persuadé qu'elles sont de la plus grande importance pour votre société" (p. 215).

Din păcate, nu rezultă limpede dacă această intenție a fost vreodată adusă la îndeplinire. Alte pasaje s-ar mai putea cita în aceeași ordine de idei, dar nu voi zăbovi decît asupra celui care semnalează că „une société d'antiquités et d'histoire naturelle est établie à Jassy", urmat de referirea la vicepreședintele societății, dr. Cihac. Precedată de întemeierea unui muzeu[16] și a unui cerc de lectură în 1830, luase ființă în 1834 „Societas medicinalis et naturae curiosorum Moldaviae"[17]. Ea întreținea legături, după cum reiese dintr-o corespondență a „Albinei românești", la 31 martie 1840, cu renumita „Société royale des antiquaires du Nord"[18]. De altfel, aceasta n-a întîrziat să primească între membrii săi atît pe protomedicul moldovean cît și pe Kogălniceanu (1843)[19]. Iată diploma celui din urmă:

„Le conseil d'administration de la Société Royale des Antiquaires du Nord, sur la proposition du comité pour l'ancienne histoire de Russie, a, dans sa séance de ce jour, nommé associé de la section russe *Monsieur Michel de Kogolniczan, major, à Jassy*, qu'elle estime doué de la volonté et de la faculté de contribuer à atteindre le but que se propose la section, et tous les droits en associé lui sont réservés conformément au règlement de la section. En foi de quoi, le Conseil lui a fait expédier le présent diplôme.

Copenhague, ce 22 sept. 1843

Magnussen vice-président"[20]

După alegerea lui în aceste societăți savante, Kogălniceanu n-a încetat să desfășoare o vie activitate științifică, pentru care stă mărturie în primul rînd *Cuvîntul pentru deschiderea cursului de istorie națională în Academia Mihăileană, rostit în 24 noiembrie 1843*[21]. Față de studiul antichității, textul vădește o poziție negativă, deși exagerată pentru nevoile cauzei, căci istoricul merge pînă la a spune fără înconjur că „Suceava și Tîrgoviștea sunt pentru mine mai mult decît Sparta și Atena"! Ceva mai departe însă, Kogălniceanu se vede silit să precizeze: „Negreșit că istoria Spartei, a Atenei, a Romei are mai mult interes decît a noastră pentru tot străinul; dintăi, pentru că grecii și romanii sunt popoarele care pînă acum rezumă civilizația și lumea veche; al doile, pentru că înrîurirea lor încă pînă astăzi se păstrează asupra noastră prin pravilele religioase și civile, prin științe, prin arte, prin pămîntul ce l-am moștenit de la dînșii, și, însfîrșit, pentru că toată instrucția clasică a junimei încă astăzi se razimă pe istoria grecilor și romanilor; și mai ales pentru că faptele acestor popoare s-au scris

---

[16] O inscripție aflată acolo în 1847 la M. J. Ackner și Fr. Müller, *op. cit.*, p. 179 = CIL III_1 778.

[17] Jean Livescu, *Rolul societăților științifice din Moldova în dezvoltarea științei din țara noastră*, „Studii și cercetări științifice", I, 1950, fasc. 1, p. 426—448, reproducînd diploma de membru de onoare dată la 4 februarie 1834 lui „Paulus a Kisseleff, legatus Suae Majestatis Imperatoris totius Russiae generalis, supremus praeses Moldaviae et Valachiae ac plurium ordinum eques". Cf. Paul Pruteanu, *Iacob Cihac*, 1966, p. 45—98. Anatole de Démidoff, *Voyage dans la Russie méridionale et la Crimée par la Hongrie, la Valachie et la Moldavie*, Paris, 1854, p. 164: „cette savante compagnie, prenant en considération le but scientifique de notre expédition, nous fit l'honneur de nous adresser, à mes compagnons et à moi, des diplômes d'associés étrangers", V. corespondența lui Gh. Asachi cu A. P. Demidov, J. J. Huot, G. Lejean ș.a. la Bibl. Acad., autografe, 28180, 28189, 28191, 28193, 28213.

[18] Nr. 26, p. 101—103. Confuzia cu „Société odessienne d'histoire et d'antiquités", care i se găsește la N. Cartojan, *art. cit.*, și Dan Simonescu, Introducere la M. Kogălniceanu, *Scrieri alese*, I, p. 21, a fost rectificată de Virgil Ionescu, *op. cit.*, p. 376—380.

[19] P. Pruteanu, *op. cit.*, p. 86. Ambii lipsesc din *Antiquarisk Tidsskrift (Bulletin de la Société Royale des Antiquaires du Nord)* 1843, Copenhague, 1845.

[20] Bibl. Acad. MCCXCV—46, f. 93.

[21] Vezi scrisorile lui către Ion Ghica în octombrie 1843, la Bibl. Academiei, coresp. inv. 82314—82316.

de niște bărbați ca Tucidid, ca Tacit, ca Tit-Livie. Subt aceste priviri, eu singur mărturisesc interesul universal a istoriei grece și romane" [23]. În lumina acestor declarații pare cu atît mai valoroasă inițiativa la a cărei realizare Kogălniceanu chema pe G. Barițiu, trei ani mai tîrziu. Mai curînd pentru interesul neobișnuit al paginii decît pentru a îndrepta cîteva lecțiuni ale primului editor, lăsăm să urmeze scrisoarea întreagă [24]:

„Paris, 28/16 fevr. 1846

Domnul meu,

Sînt acum doă luni de cînd mă aflu în Paris. Într-această scurtă vreme am avut norocire a face cunoștință cu mai mulți învățați însemnați, mădulari a Academiei des inscriptions, care se ocupă cu literatura clasică și arheologia. Pre toți i-am văzut însuflețiți de un mare interes pentru rămășițele romane ce se mai găsesc pe pămîntul vechii Dacii și de care pînă acum n-au nici o știință. Mi-au spus că aș face o mare slujbă și țării noastre și lumii învățate dacă le-aș împărtăși ceva sigur despre aceste. Încît se atinge de Valahia și Moldavia, pe lîngă ce știu eu, m-am adresat către d. d. Laurian și Seulescu. Pentru Transilvania nu pot, domnule, să mă adresez mai bine decît către dumneta. Știu, domnule, că ești foarte ocupat; însă, domnule, cererea ce îți fac este pentru folosul comun. De aceea cu mare îndrăzneală, dar vei binevoi a-mi ierta în privirea țelului, te rog să binevoești a-mi aduna tot ce știi că s-au tipărit sau s-au scris despre monumente, mozaic, monede, ruine vechi în Transilvania. Bunăoară jurnalul nemțesc Transilvania [25], un tom despre Dachia de Haine, ecstrasuri din jurnalurile patriei, din cele nemțești, din jurnalul dumitale, care are atîte bogății în el [26] și în sfîrșit de tot ce știi dumneta singur prin ispită. Inscripțiile să fie copiate cu sîrguința cea mai mare. Pentru cumpărarea cărților tipărite vei binevoi au a-mi scrie de-a dreptul au mai bine a le cere de la Istrati [26], cărula i-am scris în această privire. Te rog, domnule, numai nu te îngreuia. Slujba ce-ți cer este de un interes național. Trebuie și noi să dăm ceva Europii civilizate, care ne-au dat atîtea, trebuie ca și literatura noastră, prin lucrările sale, să înceapă a-și face loc lîngă surorile sale. Și aceasta nu se poate face decît prin concursul unor bărbați ca dumneta. Nădăjduiesc că voi primi în curînd un răspuns binevestitor de la dumneta și primește mai înainte expresia recunoștinții mele, cu care am cinstea a fi a dumnitale plecată slugă,

M. Kogălniceanu

Pachetul mi-l poți trimete prin Viena și la Paris".

---

[23] *Scrieri alese*, II, p. 11—12. Mult mai tîrziu, după războiul de independență, Kogălniceanu și-a creat o colecție proprie, din care Gr. Tocilescu a editat unele inscripții grecești, fără a distinge întotdeauna între cele din Callatis și cele din Tomis, — de exemplu în „Archäologisch-Epigraphische Mitthellungen", III„ Viena, 1879, *Inschriften aus Rumänien* (actualele MNA 37, 681 și 682, pe-atunci în „Sammlung des Herrn M. Cogalniceano"). Cf. Gr. Tocilescu, *Neue Inschriften aus dem Dobrudscha und Rumänien*, AEM, VIII, 1884, p. 3 (MNA 373 și MNA 85 = CIL III 7532), 4 (MNA 517 = CIL III 7544), 8 (MNA 605), 13—14 (MNA 1505, 147 și L. 1810). Mai vezi AEM, XI, 1887, p. 40 (MNA 515 = CIL III 7552) și 58 (MNA L. 568).

[24] Bibl. Acad., ms. rom. 1004, f. 108—109 (ed. P. V. Haneș, *M. Kogălniceanu, Scrisori 1834—1849*, Buc., 1913, p. 196—197). Vezi și N. Cartojan, *Kogălniceanu la Paris în 1846*, în *Omagiu lui M. Dragomirescu*, Buc., 1928.

[25] „Transilvania, periodische Zeitschrift für Landeskunde", care apăruse în 1833—1838 la Sibiu.

[26] „Gazeta de Transilvania" și „Foaia pentru minte, inimă și literatură" apăreau din 1838 sub conducerea lui Barițiu.

[26] N. Istrati (1818—1862), pentru ale cărui raporturi cu Barițiu, vezi P. Cornea și E. Piru, *Documente și manuscrise literare*, I, 1967, p. 57.

Alegerea lui Kogălniceanu nu s-ar fi putut opri asupra unor colaboratori mai indicați. Un jurist ca Damaschin Bojincă, „directorul seminariei mitropolicești a Moldaviĭ" și membru în „epitropia învățăturilor publice", nu avea pregătirea necesară. Manualul său *Anticele romanilor acum întîia oară românește scrisă* (Buda, 1832—1833) nu era decît o traducere [27]. Fără a lua în discuție competența inimosului Barițiu, care, în situația lui, putea fi la curent cu publicațiile străine, germane mai cu seamă, Seulescu, pe care Kogălniceanu îl aprecia ca „homme orné d'une vaste érudition", se făcuse cunoscut prin *Hronologia și istoria universală prelucrată pe scurt*, I—II, Iași, 1837, și prin „trois volumes de l'histoire de Valachie jusqu'à Mathieu Bassarab. Tout est dans ce livre. Style, idées, philosophie de l'histoire, science pragmatique. Son histoire est le meilleur ouvrage roumain en prose" (după ce scrisese acest călduros elogiu, Kogălniceanu a adăugat precaut : „entre plusieurs autres ouvrages") [28]. În sfîrșit, sarcina de a culege inscripțiile din Țara Românească revenea lui August Treboniu Laurian, fără îndoială cel mai bine informat din toți. În *Discursu introductivu la istoria românilor*, învățatul ardelean reproducea, însoțită de traducere și comentariu, o diplomă militară din 129 care, „afară de interesul geografic, mai prezentează și alte interese științifice, ba chiar și juridice" [29]. Laurian este, de altminteri, — după știrea noastră —, singurul care a răspuns chemării lui Kogălniceanu prin recolta de inscripții de pe malul Dunării, publicate în același an 1846 în paginile „Magazinului istoric pentru Dacia" [30]. Revista avea un spațiu hărăzit (permanent, în intenția editorilor, vremelnic, în realitate) inscripțiilor „aflate în părțile Daciei, atît vechi latine și grecești cît și nouă, românești sau într-alte limbi moderne, cu traducerea în românește și cu dezbaterea critico-istorică, monumente de arhitectură, morminte, movile cu interes istoric". Ideea acestui „Inscriptoriu dacian" apare pentru prima oară la N. Bălcescu, în *Cuvînt preliminariu despre izvoarele istoriei românilor*, care, menționînd „inscripțiile și monumentele", precizează : „Nimeni nu să poate îndoi că acest izvor aduce mult folos istoriei. Inscripțiile romane sînt singurul izvor istoric ce avem pentru petrecerea coloniilor romane în Dacia în veacurile cele dintăi ale strămutării lor. Mai multe colecții se află de asemine inscripții, între cari cea mai mare este a lui Catancici. Afară de acestea noi mai avem o colecție proprie și ne vom sili să adunăm cîte se vor putea afla, precum și să le tălmăcim după legile arheologice" [31]. Cuvintele marelui istoric reprezintă, credem, actul de naștere al epigrafiei latine și grecești în țara noastră.

---

[27] După Rollin. Înaintea lui, Vasile Vîrnav, foarte activ traducător (Ariadna Camariano, *Spiritul revoluționar francez și Voltaire în limba greacă și română*, Buc., 1946, p. 144— 145, și *L'oeuvre de Beccaria „Dei delitti e delle pene" et ses traductions en langues grecque et roumaine*, „Revue des études sud-est européennes", V, 1967, nr. 1—2, p. 199, n. 14), a dat, după *Abrégé des antiquités romaines*, Paris, 1826, *Scurtare vechimilor românești, pentru folosul tinerilor persoane ce se îndeletnicesc la învățătura autorilor latini și a istoriei Romii, nouă întipărire cercetată și crescută cu mulți articoli asupra moravurilor și a obiceiurilor lor, facere primită de veche universitate Parizului, acum întîiș dată tălmăcită depe franțuzască pre limba moldovenească prin banul Vasilie Vîrnav, și dedicarisită nației moldovenești* — „s-au tălmăcit în satul Popenii de la ținutul Doroholului, 1827, septemv. 1" (Bibl. Acad., ms. rom. 1212).

[28] *Documente și manuscrise literare*, II, p. 222.

[29] CIL, XVI 75 și „Magazin istoric pentru Dacia", I, Buc., 1845, p. 23—27. Influența lui Laurian se vede apoi la prietenul său, capabil de toate erezîile filologice, care i se pot ierta ca autodidact ce era, Marco Antonio Canini, autorul unor *Studii istorice asupra originii națiunii române*, Buc., 1858. Cf. A. Papiu-Ilarian, *Tesauru de monumente istorice*, Buc., 1864, p. 197—202.

[30] II, p. 65—128 : *Istriana*. Această periegheză, întreprinsă împreună cu D. Bolintineanu, C. Boliac și frații Peretz („Curierul românesc", XVII, 1845, nr. 85, p. 339—340), a fost întreruptă de sfîrșitul violent al colaborării dintre Laurian și Boliac, reflectat de polemica dusă în ziarul „Bukurester Deutsche Zeitung", 1845, p. 353, 379—380. Cf. Ovidiu Papadima, *Cezar Boliac*, Buc., 1966, p. 137.

[31] „Magazin istoric pentru Dacia", I, 1845, p. 13 = *Opere*, ed. G. Zane, I_1, Buc., 1940, p. 103 și 115. „Catancici" (neidentificat nici în indicele acestei excelente ediții) e Katancsich, autorul cărților *De Istro eiusque accolis commentatio*, Ofen, 1798, și *Istri adcolarum geographia vetus*, Budae, 1827.

CONTRIBUȚII LA ISTORICUL ÎNVĂȚĂMÎNTULUI LIMBII LATINE

DE

MARIA MARINESCU-HIMU

În cursul lunii decembrie a anului 1969 s-au împlinit 100 de ani de la stingerea din viață a unui reprezentant de seamă al clasicismului în Ardeal, dublat de un însuflețit patriot care a militat pentru drepturile românilor din Ardeal: Gavril Munteanu, profesor de latină la Brașov, membru al Societății Academice Române și organizator al învățământului mediu din Brașov. După datele păstrate de Gheorghe Barițiu [1], Gavril Munteanu era originar din Vingardu, o comună rurală din Comitatul Albei Inferioare, unde s-a născut în 1812. Datorită străduinței tatălui său, cântăreț la biserica satului, a urmat cursul gimnaziului din Alba Iulia, iar în 1833—1834 cursurile Facultății de filozofie din Cluj. Îl găsim înscris în acest timp și la Facultatea de drept din același oraș.

După terminarea studiilor, neîntrezărind nici o posibilitate de a se afirma la Cluj, se vede în situația de a alege între intrarea în cler și emigrare. Optează pentru cea de a doua soluție și în anul 1835 îl găsim la București, alături de vărul său Aron Florian, care venise cu cîțiva ani înainte, adus fiind de la Pesta de entuziastul boier Golescu, și alături de cîțiva alți ardeleni doritori să ia contact cu civilizația românească. Unii dintre aceștia veniseră în calitate de profesori de casă, ei reprezentînd Occidentul cel mai apropiat [2]. La București, Gavril Munteanu este angajat ca prefect al Internatului ce luase ființă pe lîngă „Colegiu". Un an mai tîrziu îl întîlnim profesor la seminarul Episcopiei Buzăului, unde a activat timp de 8 ani. Aici, pe lîngă activitatea didactică, dezvoltă și o activitate publicistică, tipărind printre altele, în 1842, „Suferințele tînărului Werther" a lui Goethe [3]. Ulterior îl întîlnim profesor la mănăstirea Bucovățului, unde fusese mutat seminarul după incendiul ce mistuise episcopia. Anul 1848 îl găsește secretar la „Comitetul de pacificațiune", la care aderase și August Treboniu Laurian, avînd sarcina să călătorească, împreună cu protopopul Ioan Popazu, la Viena pentru apărarea drepturilor națiunii române. În martie 1849, o dată cu căderea Sibiului în mîinile insurgenților comandați de generalul Bem, Gavril Munteanu pornește alături de Gh. Barițiu și de alții pe urma trupelor austriece, îndurînd vicisitudinile unei grele călătorii, de pe urma cărela a contractat o specie de artritism pe care, zice Gheorghe

[1] Biografia lui Gavril Munteanu a fost citită de Gh. Barițiu în iulie 1870 într-una din ședințele private ale Societății Academice Române și apoi publicată în Transilvania, Foaia Asociațiunei transilvane pentru literatura română și cultura poporului român, nr. 5, anul IV, Brașov, 1 martie 1871.

[2] N. Iorga, *Istoria românilor din Ardeal și Ungaria*, București, 1915, p. 97.

[3] Apărută la București, în 1892.

StCl, XII, 1970, p. 247—249, București

Bariţiu, „o resimţi în tot restul vieţii sale, cînd mai mult, cînd mai puţin şi nici că putu scăpa de ea, cu toate scaldele şi alte medicine"[4].

Reîntors la Sibiu în 1849 nu mai poate activa întrucît îşi sistaseră apariţia toate publicaţiile. De aceea, în 1850 se retrage la Braşov[5], unde-l găsim profesor la gimnaziul de acolo, pe care-l organizează şi-l înzestrează cu manualele necesare[6], şi colaborator la „Gazeta" şi anume la rubrica „Cronica străină", pînă în anul 1852, cînd declară „că nu-i mai dă mîna să lucreze la Gazeta". Supus unei operaţii la Viena, sănătatea lui se şubrezeşte. Moare în 1869. Un portret al lui ne-a lăsat Gh. Bariţiu, din care desprindem : „Era de statură mai mult înaltă decît mijlocie. Era bine făcut, un om frumos. Îi plăcea a se purta curat şi elegant pînă la rigoare"[7].

Gavril Munteanu a întruchipat în primul rînd pe profesorul entuziast, propagator al cultului pentru spiritualitatea greco-latină, dublat de un fervent patriot, luptător pentru recunoaşterea de drepturi egale poporului român alături de celelalte naţiuni conlocuitoare în Transilvania.

În domeniul clasicismului şi-a legat numele de tălmăciri din Tacit, Suetoniu şi Horaţiu, ca şi de alcătuirea unei gramatici latine. Viaţa lui C. I. Agricola o însoţeşte de textul latin, de o notiţă asupra lui Tacit şi de un comentariu. Cartea s-a tipărit la Braşov, în 1858, şi numără 44 de pagini. *Germania sau situaţiunea, datinile şi popoarele ei, associată de textul latin şi oarecari note*, a apărut la Sibiu în 1864, cu un număr de 72 pagini. Cea de a treia operă, tălmăcirea lui Suetoniu : *Viaţa a XII Imperatori*, ilustrată cu notiţe şi premiată cu 250 fl. de către contele Scarlat Rosetti, a fost tipărită la Braşov, în 1867, cu un cuprins de 517 p. În prefaţa la Suetoniu, G. Munteanu subliniază faptul că „în calitate de români, nu numai din raţiunea folosaelor clasicităţii, eram obligaţi a ne ocupa mai mult decît ne-am ocupat cu cultivarea clasicilor şi anume cu cei latini sau romani, dar chiar şi din pietatea filiască către ei, ca către un patrimoniu lăsat nouă de la strămoşii noştri spre eredie".

În continuare, elogiază pe contele Scarlat Rosetti, iniţiatorul unui concurs pentru tălmăcirea lui Suetoniu, Iordanes şi Tacit, avînd ca cenzori pe I. Popazu, Gh. Bariţiu şi pe profesorii Dr. J. Mesiota şi S. Iosiffu.

Odele şi epodele lui Horaţiu, explicate în usul şcoalelor şi tipărite la Iaşi în 1867, în Imprimeria Junimii, s-au tălmăcit după ediţia lui O. Keller şi A. Holder, apărută în 1864, iar comentariile s-au redactat pe baza explicaţiilor lui C. W. Nauck, directorul gimnaziului din Königsberg.

Pentru conturarea mai deplină a fizionomiei lui G. Munteanu, subliniem că o bună parte din activitatea lui s-a desfăşurat în cadrul Asociaţiei transilvane pentru literatura română şi cultura poporului român (Astra). Astfel, la cea de a doua adunare a Asociaţiei, convocată la Braşov în martie 1862, la care a participat şi Alex. Odobescu şi care s-a desfăşurat de-a lungul a trei zile, sub conducerea unui comitet din care făceau parte notabili ai mişcării naţionale şi intelectuale din Ardeal, G. Munteanu şi-a dezvoltat memorabila disertaţie „Purismul în limbă", recomandîndu-i ca „o procedură ce tinde a libera şi a curăţi limba de barbarismi, de provincialismi şi de arhaismi, în respectul materiei sale ; de solecismi, de galicismi, de latinismi, de germanismi şi de alţi ismi în respectul formei şi a construcţiunii sale"[8].

---

[4] Transilvania, Foaia Asociaţiunei transilvane pentru literatura română şi cultura poporului român, nr. 5, anul IV, Braşov, 1 martie 1871.

[5] *Întemeierea gimnaziului român de lege orientală din Braşov*, (Progr. I) Braşov, 1855.

[6] Gavril Munteanu, *Gramatica română* (aprobată) pentru clasile gimnasiali inferiori. Partea formaria (A doua ediţiune) Sibiu, 1863, LX + 103 p. ; *Gramatica latină*. Partea formaria pentru clasele I şi II gimnasiali inferiori. Ediţiunea primă, Braşov, 1863, 173 p. ; *Manualu de geografie*, în două cursuri, pentru clasile gimnasiali inferiori (după Bellinger). A doua ediţiune mai îndreptată, Sibiu, 1864, VII + 72 p.

[7] Vezi notiţa biografică în „Transilvania", nr. 5.

[8] Revista Română, 1862—1863, p. 444.

Odobescu, prezent la discuție, nu este de acord cu rezoluția adunării impusă dictatorial de comitet[9], care recomandă ortografia latinistă, inventată de Cipariu, capabilă să introducă divergențe între români, nu numai în privința creării limbii, dar și în privința vorbirii, așa cum a reieșit din felul de exprimare al oratorilor de la Brașov, adesea neînțeleasă și ridicolă[10]. Disertația lui Gavril Munteanu despre purismul în limbă[11] a fost pentru Odobescu un prilej de a ataca direcția lingvistică latinistă[12].

La împlinirea unui veac de la stingerea din viață a lui Gavril Munteanu, avem datoria de a-i evoca opera săvîrșită.

[9] Comitetul sau «Comisiunea filologică» era compusă din T. Cipariu, Dr. P. Vasiciu, G. Barițiu, I. Popazu, G. Munteanu și alții.

[10] T. Vianu, *Studii de literatură română*, București, EDP, 1965, p. 97.

[11] Disertația a fost publicată în Revista Română pe 1862—1863, p. 443—461.

[12] T. Vianu, *op. cit.*

DRAMA SATIRICĂ LA SOFOCLE ŞI EURIPIDE*

DE

D. MARMELIUC

Corurile satirice stau la baza tragediei cline, şi e meritul primului autor dramatic al Atenei, Tespis din Icaria, pe care Pisistrate l-a însărcinat cu organizarea concursurilor dramatice pentru Dionisii, de a fi pus în faţa corului, alcătuit din satiri, care erau de proveniență peloponesiacă, un actor în persoana recitatorului iambului, care e de origine atică, şi care, la început, pare să fi fost însuşi Silen, introdus în Atena de pe meleagurile traco-frigiene [1].

Reforma aceasta a lui Pisistrate, realizată de Tespis, cuprindea, în primul rînd, dispoziţia de a se prezenta la concurs trilogii ale poeţilor dramatici, după care urma în chip obligatoriu, ca a patra piesă, o dramă satirică, dispoziţie care a fost respectată de către toţi dramaturgii Atenei, începînd cu Eschil şi terminînd cu epigonii acestuia.

Scopul adăugirii obligatorii a unei drame satirice, după fiecare trilogie, era deci o măsură tradiţională. Ea împlinea însă şi un scop, indicat vag şi în *Poetica* aristotelică, acela de a produce un climat de înseninare în sufletele spectatorilor, biciuite de pasiunile zguduitoare din cuprinsul trilogiei premergătoare.

După înfiorătoare scene de omoruri, ca în *Oreştia* lui Eschil, de chinuitor zbucium sufletesc şi de automutilare, ca în *Regele Oedip* al lui Sofocle, sau de sfîşiere a propriului fiu de către mamă-sa, ca în *Bacantele* lui Euripide, era nevoie de o liniştire a nervilor şi de acea purificare de pasiuni a sufletelor, de care vorbeşte Aristotel în definiţia tragediei [2].

Din nenorocire, drama satirică elină a fost unul dintre cei mai vitregiţi copii ai creaţiei poetice a grecilor. Pînă în anul 1912 nu era cunoscută decît creaţia de acest gen a lui Euripide *Ciclopul* — dramatizare a basmului despre aventura lui Odiseu cu Polifem, povestită în cîntul al IX-lea al *Odiseei* lui Homer.

Abia în anul 1912 apare, în vol. al IX-lea al colecţiei *Oxyrhynchus Papyri*, o parte din drama satirică Ἰχνευταί a lui Sofocle, cuprinzînd 400 versuri, deci cam jumătate din totalul piesei, şi aceasta destul de grav avariată. Publicată de descoperitorul ei, neobositul papirolog englez Arthur G. Hunt, în volumul *Tragicorum graecorum fragmenta papyriacea nuper reperta* (Oxonii, 1912), ea a fost imediat studiată şi întregită de U.v. Wilamowitz-Moellendorff, a cărui contribuţie la refacerea textului este cea mai importantă după cea a lui A. G. Hunt. Tot Wilamovitz a tradus, concomitent cu Carl Robert sau poate

---

* Cuvînt înainte la o ediţie a *Copoilor*, în traducere românească pregătită de autor.

[1] Vezi U. von Wilamowitz Moellendorff, *Kleine Schriften*, I, p. 367—368.

[2] *Poetica*, 1449, b 28.

StCl. XII, 1970, p. 251—260, Bucureşti

în înțelegere cu acesta, titlul grecesc al piesei prin termenul cel mai adecvat sensului voit de autorul grec: „Spürhunde" (rom. „Copoii"), pe care l-am adoptat și noi. Ba, Carl Robert a avut inspirația de a și reprezenta, cu studenții de-ai săi, această noutate, tradusă și întregită de el [3].

Vîlva pe care a stîrnit-o descoperirea acestui important fragment dintr-o operă sofocleică s-a manifestat prin editarea, completarea și comentarea ei de către savanți eleniști din toate țările în care clasicismul greco-roman constituie încă o cărămidă trainică la temelia culturii naționale. Amintim doar numele celor mai importanți: cei doi savanți germani citați mai sus și, pe lîngă ei, E. Bethe și E. Diehl, apoi francezii Th. Reinach, Fr. Allègre și P. Masqueray, englezii A. C. Pearson și R. J. Walker, italianul N. Terzaghi, polonezul V. Steffen ș. a.

Cum și în patria noastră s-a vădit, în ultimii ani, un interes crescînd pentru literatura clasică, și îndeosebi pentru cea elină, ceea ce s-a evidențiat prin graba cu care s-au consumat, în timp foarte scurt, tirajele importante ale traducerilor din grecește, m-am gîndit că cel mai însemnat și subtil poet dramatic al Greciei antice merită să fie cunoscut *în întregime* de intelectualitatea noastră.

Iată de ce m-am hotărît să aduc, prin traducerea *Copoilor* lui Sofocle, o completare a cunoașterii nu numai a operei marelui dramaturg atenian, dar și a unei laturi a personalității sale atît de controversate: aceea *a firii lui*.

Deoarece în tragediile ce ni s-au păstrat de la el, se înfățișează numai oameni în suferință, Sofocle a fost socotit, de către cercetători importanți, un pesimist, ba chiar un „pesimist posomorît" [4], neținîndu-se seama că nicăieri, în comentariile antichității, nu este calificat ca atare, ci, dimpotrivă, ca om „senin și mulțumit de soarta sa în Hades, cum a fost și pe pămînt", după cum îl caracterizează Aristofan imediat după moartea lui (*Broaștele*, v. 82).

Și nici nu se putea altfel, după ce, chiar în primii ani ai vieții sale, locul său natal, cu poiene de narcise și straturi de șofran, cu izvoare șerpuind printre alei de măslini, cu cîntece de privighetori, ascunse prin tufișuri de iederă, cum își descrie el însuși, în *Oedip la Colonos*, leagănul copilăriei, l-a dispus către o fire sănătoasă, senină și optimistă, pe care o dezvăluie, în mod pregnant, fragmentul acesta de dramă satirică.

Ca și în *Ciclopul* lui Euripide, e dramatizat și în *Copoii* un basm din folclorul vechii Elade, închegat din împreunarea a două mituri locale despre nașterea și primele isprăvi miraculoase ale zeului Hermes: unul, provenind din Arcadia, despre construirea lirei, al doilea despre furtul vacilor lui Apolo, originar din Mesenia sau din Trifilia, ținuturi ale provinciei peloponesiace Elis [5]. Ambele au fost îmbinate, în mod neglijent, în imnul închinat lui Hermes, atribuit lui Homer.

Inspiratu-s-a oare Sofocle, la realizarea dramei sale satirice, din acest imn, pe care C. Robert îl socoate „într-adevăr modelul, ba chiar singurul model" pentru *Copoii*, susținînd, în continuare, că poetul a citit acest imn în aceeași formă în care a ajuns pînă la noi [6], pe cînd Wilamowitz [7] susține, că „nici gînd să fi fost folosit imnul sau orice alt model", pentru această dramă satirică, „deoarece basmul era prea cunoscut în esența lui".

---

[3] *Die Spürhunde, ein Satyrspiel von Sophokles*, frei übersetzt und ergänzt, Berlin, 1913; cf. U.v. Wilamowitz, *Die griechische Tragödie und ihre drei Dichter*, Berlin, 1922, p. 336.

[4] Vezi D. Marmeliuc, *„Prefață"* la traducerea operei lui Sofocle de către G. Fotino, București, 1965, p. XLIV.

[5] Vezi Gennaro Perrotta, *Sofocle*, Messina-Milano, 1935, p. 282, nota 1.

[6] *Aphoristische Bemerkungen zu Sophokless* Ἰχνευταί, Hermes XLVII, 1912, p. 554.

[7] *Kl. Schriften*, p. 353.

De partea lui C. Robert au trecut, între alţii, G. Perrotta[8] şi P. Masqueray[9], iar părerea lui Wilamowitz o împărtăşeşte V. Steffen[10], care accentuează că poetul care a ştiut să asocieze, cu o deosebită agerime spirituală, povestea miraculoasei copilării a lui Hermes cu jocurile satirice, prezentînd spectatorilor o piesă graţioasă şi fermecătoare, pare să stea pe propriile sale picioare.

De partea oricui ar fi adevărul, cert este că Sofocle a citit imnul, probabil *nu* în forma dezlînată în care a ajuns pînă la noi, dar a cunoscut şi basmul miraculos al naşterii şi năzdrăvăniilor lui Hermes, basm răspîndit în toată Grecia. Dar el a fost şi aici *creator*, ca şi în întreaga sa operă, prin introducerea de motive noi, surprinzătoare, în contextul basmului. Întîi de toate, Sofocle a procedat şi aici, ca în întreaga sa operă ajunsă pînă la noi, iniţiind acţiunea dramatică după ce toate întîmplările care o generează s-au petrecut în trecutul apropiat sau mai depărtat. Apoi, el intervertește isprăvile micului năzdrăvan din imn, punînd înaintea construirii lirei, aşa cum e logic, furtul vacilor, de a căror piele şi, probabil, şi maţe, avea nevoie pentru fabricarea instrumentului său.

Aşezarea întregii acţiuni într-un cadru fermecător de munte, cu cărări şerpuind spre vîrful Cilenei şi cu podoabe caracteristice unei coaste povîrnite, care nu sînt descrise nicăieri în text, dar se simt din atmosfera ce se degajă din textul piesei, constituie încă una din virtuozităţile autorului[11].

În acest cadru apare Apolo. Şi el, zeul atotştiutor, se prezintă ca un simplu muritor, care nu ştie cine i-a furat vacile de pe păşunea lor, care nu e numită, dar care se ştie că e Pieria, regiunea aşezată la poalele nord-vestice ale muntelui Olimp. De acolo a trebuit să facă drum lung peste Tesalia, Beoţia şi alte regiuni ale Eladei, pînă ce a ajuns aici, străbătînd prin păduri şi desişuri. Se va găsi oare suflet de om — întreabă el — fie el cioban, cărbunar sau ţăran, care să-i dea vreo lămurire în privinţa acestei îndrăzneţe fapte? Răsplată bună, în aur, îl aşteaptă pe descoperitor.

Se înfăţişează numaidecît Silen şi, cu ochii la bulgării de aur, se angajează să-l urmărească pe hoţ şi să găsească vacile furate. Şi atunci Apolo îi mai făgăduieşte, în caz de reuşită, şi libertatea pentru el şi pentru fiii lui, satirii.

Două probleme se pun de la bun început: una e felul cum se prezintă Apolo în postura aceasta de neajutorat. Nu contrazice această prezentare a lui Apolo concepţia despre zei a lui Sofocle, aşa cum o cunoaştem din tragediile sale? Nu alterează ea religiozitatea manifestată de el pretutindeni şi îndeosebi în acea rugăciune pentru cucernicia fără de prihană (ἁγνεία) din *Regele Oedip* (v. 863 urm.)?

Credem că nu. Într-o dramă satirică, scrisă într-o vreme cînd poetul n-avea poate nici măcar în proiect cutremurătoarea tragedie a lui Oedip, spiritul său viol, plin de încîntări ale tinereţii, îşi putea permite o prezentare glumeaţă a unei zeităţi, mai ales într-o dramă satirică. Căci, după cum susţine G. Perrotta (l. c. p. 276), Sofocle se pricepea să facă glume nevinovate pe seama zeilor, deşi-i adora cu devoţiune, şi „tocmai pentru că credea în ei cu atîta evlavie, cu atît mai liber putea să-şi permită cîte o glumă inofensivă la adresa lor", cum remarcă K. Reinhardt în monografia sa *Sophokles*[12] (p. 238).

A doua problemă este făgăduiala lui Apolo de a da libertate lui Silen şi satirilor, care pentru uzul dramei satirice, şi numai în acest scop, sînt înfăţişaţi ca fii ai lui Silen, deşi, precum s-a arătat mai sus, provenienţa lor este cu totul diferită; Silen pare a fi chiar zeu la

---

[8] *Op. cit.*, p. 283.
[9] *Prefaţă la piesă*, în ediţia sa, *Sophocle*, II, Paris, „Les Belles Lettres", 1934, p. 228.
[10] Σοφοκλέους Ἰχνευταί, Varsoviae, 1960, p. 9.
[11] Vezi şi U. v. Wilamowitz, *Die griechische Tragödie und ihre drei Dichter*, p. 336—337.
[12] Frankfurt/Main, 1933.

origine[13], avînd temple în Elis şi fiind uneori identificat cu Dionisos[14], al cărui pedagog şi ocrotitor este în *Ciclopul* lui Euripide.

Problema aceasta a eliberării lui Silen şi a satirilor de sclavie, de „munci" (cum le numeşte Cilene în apostrofa sa către satiri, v. 217) n-a fost încă lămurită pînă azi.

C. Robert[15] încearcă o explicaţie. Raportul dintre cor, coreg, arhon sau demos se poate considera un πόνος, un fel de obligaţie de serviciu, de care corul se eliberează la sfîrşitul întregului concurs dramatic, care e şi sfîrşitul dramei satirice, cînd corul care a deservit întreaga tetralogie devine liber de sarcini. Ar fi deci o aluzie la această eliberare de obligaţii.

Ni se pare puţin convingătoare această ipoteză. Poate că satirii nu se mai simţeau bine în serviciul lui Dionisos şi-şi aşteptau eliberarea de la Apolo, cum au opinat alţi cercetători, printre care şi V. Steffen (p. 66). Oricum, problema va fi fost poate elucidată în partea a doua a *Copoilor*.

Totuşi, din structura începutului piesei nu se poate trage concluzia că ea ne-a parvenit fără prolog şi fără parodos, cum susţine E. Bethe[16], întemeindu-se, pe lîngă alte motive, pe nedumerirea stîrnită de sclavia Silenului şi a satirilor. Prologul este doar rostit de Apolo, iar parodosul este însăşi intrarea corului de satiri în orchestră, însoţită de un cîntec vioi, zbuciumat (v. 58—72), din care, cu excepţia ultimelor trei versuri (70—73), lipseşte sfîrşitul, fapt destul de supărător.

Existînd însă începutul versurilor, conţinutul acestui cîntec se poate reconstitui cu aproximaţie, ceea ce au şi făcut aproape toţi traducătorii : satirii îşi exprimă voinţa hotărîtă, de a porni pe urmele hoţului.

Începînd deci goana, Silen se adresează spectatorilor cu întrebarea, dacă ştie cineva ceva despre furtul anunţat de Apolo şi, neprimind, cum era şi firesc, nici un răspuns, îi îndeamnă pe satiri să-şi înceapă vînătoarea „cu nasurile în iarbă şi-n tufişuri, tîrîndu-se pe brînci şi avînd mirosul treaz şi ochi de şarpe".

Împărţit în trei grupuri, cum bine conchide din text U. v. Wilamowitz[17], corul urcă pe coasta muntelui şi descoperă urmele vitelor, care duc spre intrarea într-o peşteră.

Ajunşi aici, stupoare! urmele vacilor sînt întoarse de-a-ndăratele, ca şi cînd vacile ar fi intrat în peşteră cu partea dindărăt, — cum s-a şi întîmplat de fapt — ceea ce-i face pe satiri să rămînă pe loc în postura în care s-au aflat la această stranie descoperire ; ghemuiţi cu nasurile în pămînt, cu dosurile-n sus şi cu ochii ţintă la urmele răsucite ale vacilor.

Mirat, apare Silen, care urmărise de la poalele muntelui vînătoarea satirilor, şi-i ia la rost că „stau ca nişte arici căzuţi într-un tufiş sau ca nişte maimuţe cu dosurile în sus, ca şi cum ar vrea să-şi verse năduful împotriva cuiva".

În acel moment, unul din grupurile de satiri aude sub pămînt un sunet bizar, un fel de zbîrnîit, şi le cheamă şi pe celelalte două să asculte, dar sunetul e prea slab ca să fie perceput de toţi, şi în primul rînd de Silen. Acesta le ţine atunci un discurs voinicos despre marile isprăvi de vitejie pe care le-a săvîrşit în viaţa sa, batjocorindu-i pentru laşitatea lor. Atunci corifeul îl roagă să-i îndrumeze în urmărirea hoţului, ca să se convingă că nu sînt fricoşi: Silen îi îndreaptă, adresîndu-li-se nominal şi admonestîndu-i pe cei ce i se pare că greşesc.

Deodată răzbeşte de sub pămînt un zbîrnîit mai puternic, Silen amuţeşte de spaimă şi declară că el nu mai rămîne, ci lasă în seama lor răsplăţile promise de Apolo. Dar corifeul insistă să nu-i părăsească, pînă cînd vor şti ce anume se ascunde sub pămînt.

---

[13] Vezi Pausanias, VI, 24, 8.

[14] Vezi articolul *Silen* din lexiconul bizantin Suda.

[15] *Op. cit.*, p. 552—553.

[16] Berichte des Sächs. Gesellschaft der Wissenschaften, 1919, p. 1 urm., cf. şi G. Perrotta, *op. cit.*, p. 275, nota 1.

[17] ἀλλ' εἰ' [ἐ]φίστω τριζυγὴς οἶμου βάσιν (v. 168).

După opinia unor cercetători, printre care se numără P. Masqueray şi V. Steffen, Silen pleacă sau, cum crede U. v. Wilamowitz, se lasă convins de corifeu să rămînă şi-i opreşte chiar pe satiri, cînd aceştia, la auzul zbîrnîitului, vor s-o ia la fugă.

După părerea noastră, el rămîne pe locul de unde s-a auzit ultimul sunet şi, împreună cu satirii, începe a bate cu pumnii în uşa grotei. Văzînd că nu răspunde nimeni, Silen spune cu emfază : „Lor — adică corului — nu li se va arăta" hoţul ; după care începe a zdupăi cu putere pămîntul din faţa intrării în peşteră, acompaniat de satirii care ţopăiesc nebuneşte, bat în uşă cu pumnii şi cu picioarele şi provoacă un vacarm asurzitor[18].

Din grotă apare atunci, majestoasă, Cilene, nimfa acestor plaiuri, la a cărei vedere satirii rămîn înmărmuriţi.

Abia aici dispare Silen, după cîte credem noi. Convins că vacile răpite sînt în peşteră, el pleacă pentru a-i înştiinţa pe Apolo de găsirea vacilor şi, îndeosebi, spre a se arăta vrednic de răsplata făgăduită de zeu, dar şi din motive tehnice, pentru continuarea reprezentaţiei. În vremea cînd Sofocle scria *Copoii*, el nu avea la dispoziţie decît doi actori şi, cum în partea a doua a piesei apar, după toate probabilităţile, Hermes şi Apolo, este evident că actorul care reprezenta în prima parte pe Silen va fi preluat rolul lui Hermes, iar celălalt rolul lui Apolo.

Inspiraţia lui Sofocle, de a introduce în acţiunea *Copoilor* sunetul zbîrniitor al lirei, care pe vremea aceea era cunoscut tuturor grecilor, şi deci şi spectatorilor, intuind cu spiritul său ingenios, efectul ce-l va produce asupra satirilor, este, după părerea lui G. Perrotta (*op. cit.*, p. 281 urm.) „una dintre cele mai geniale invenţii, poate cea mai genială a piesei[19], iar admirabila scenă a vînătorii, întreprinsă de chipurile acele de sălbăticiuni silvestre, care urcînd pe trei cărări coasta muntelui, cu trupurile ghemuite ca nişte arici şi cu dosurile-n sus, prezentau, desigur, un spectacol de o plasticitate impresionantă, de un umor contagios. Dar spectacolul acela deşănţat, cu zdupăielile isterice ale lui Silen şi vacarmul satirilor, însoţit de lovituri, cu pumnii şi cu picioarele, în uşă şi de dansul lor nebunatic, numit *sikinnis*, nu era un remediu înviorător pentru sufletele spectatorilor, biciuite de senzaţiile cutremurătoare ale scenelor tragice premergătoare ?

Toate acestea sînt dovezi ale talentului lui Sofocle care a reuşit să prezinte, ca un efluviu al optimismului său tineresc, momente savuroase din viaţa şi capriciile acestor sălbăticiuni de codru, cu artă atît de suplă şi cu un neîntrecut umor.

Cu aceeaşi artă ne e prezentată şi scena cu Cilene, care se aseamănă cu un basm despre zîne şi despre minunate fapte săvîrşite de feţi frumoşi.

Apostrofării nervoase a nimfei corul îi răspunde, prin corifeul său, cu cuvinte cuviincioase şi respectuoase :

O, nimfă-ncinsă la mijloc, noi n-am venit
Cu ceartă. Nu te supăra acum nici tu (v. 237—238).

Zîmbind graţios, nimfa le povesteşte apoi, tot ca în basme, că ea supraveghează în grotă creşterea unui copil al lui Zeus cu Maia, nimfa acestor locuri, un copil-minune, care creşte într-o zi cît cresc alţii în ani şi ani. Numai după şase zile, el se propteşte pe picioare ca un băiat mare şi se înalţă mereu în boiul său.

Imediat după naştere — îşi continuă Cilene povestea — el s-a furişat din scutece afară, unde a găsit o vietate din care a făurit, într-o singură zi, instrumentul căruia i-a dat numele de „liră", după ce-a ucis vietatea, căreia îi spune broască ţestoasă.

Corul îşi exprimă mirarea şi neîncrederea că un astfel de sunet poate proveni dintr-un animal mort şi întreabă despre chipul acelei vietăţi, iar Cilene le răspunde într-o scenă plină

---

[18] V. Steffen, care e de părere că Silen a plecat, crede că în contextul ὁ δ'οὐ φανεῖται τοῖσιν, ultimul cuvînt nu e un dativ al persoanei, ci unul instrumental (= foris pulsationibus).

[19] Şi Wilamowitz o socoteşte „o invenţie admirabilă" (*Kl. Schr.* I p. 363), pe cînd Dominico Bassi, în monografia sa *Sofocle* (p. 93), o consideră „un spunto comico almeno di dubio valore".

de farmecul unei ghicitori. Satirii, prin intermediul corifeului, pun întrebări de asemuire a miraculoasei vietăți, iar nimfa le răspunde mereu cu aproximație, silindu-i să meargă înainte cu ghicitul, pînă ce, în cele din urmă, ajung să-l asemuiască cu scarabeul, gîndac atît de cunoscut în regiunea muntelui Etna, semnificînd pe alocurea chiar broasca țestoasă.

În descrierea lirei și a materialelor din care a fost construită, între care nu putea lipsi o piele de vacă (jertfită), Cilene a trădat secretul existenței în peșteră a vacilor furate, la descoperirea cărora au contribuit, desigur, și alte indicii, ca bălegarul, amintit într-un scholion nelocalizat [20], și poate și vreun muget al vacilor.

Corul își exprimă admirația pentru această invenție și pentru copilul-minune, meșterul ei, dar își afirmă totodată convingerea că el este și cel care a furat vacile lui Apolo. În zadar încearcă Cilene să tăgăduiască faptul, invocînd fel de fel de argumente privind originea divină a copilului și încercînd chiar să-i intimideze, spunîndu-le că „cine se distrează astăzi pe seama zeilor cu prostii și farse va plînge mîine pedepsit de ei". Corul nu se lasă intimidat, ci vrea să intre chiar în peșteră [21], dar e oprit de Cilene care se retrage indignată și închide ușa.

Aici se termină textul în papirus. Ceea ce urmează se poate reconstitui, desigur mai mult problematic, din basmele care au stat la baza creației sofocleice și chiar din imnul homeric.

Corul cheamă pe Apolo, care apare înarmat cu arcul și cu tolba de săgeți, dar nu intră în grotă, ca în imnul homeric, ci este informat de corifeu despre aflarea vacilor. Fie că îl cheamă afară, fie că Hermes iese de bună voie din grotă, el îl întîmpină pe fratele său mai mare, instrunindu-și lira în tonuri și melodii care-l încîntă atît de mult pe Apolo, încît primește lira în schimbul vacilor. Astfel Apolo devine zeul muzicii, iar Hermes zeul turmelor și ocrotitorul tîlharilor.

I-o fi șterpelit tînărul buclucaș, în focul discuției, și arcul cu tolba de săgeți, așa cum își exprimă Apolo temerea în v. 514 urm. ale imnului și cum amintește Horațiu, imitîndu-i probabil pe Alceu? Ce încîntați vor fi rămas spectatorii, văzînd și această nouă ispravă a năzdrăvanului Hermes, care-l face pe Apolo, minios cum era, să rîdă, văzîndu-se „viduus pharetra", cum se exprimă Horațiu?

Cîte pagini de încîntătoare poezie și de senin umor ni s-au pierdut o dată cu cea de-a doua jumătate a *Copoilor*!

Din cele expuse, îndeosebi despre conținutul ipotetic al părții a doua, se poate concluziona că, împreună cu *Nausicaa* și *Thamiris*, *Copoii* aparțin perioadei de tinerețe a poetului, care, probabil, a apărut în orchestră în rolul lui Hermes, instrunindu-și lira, cum făcuse și în rolul lui Thamiris [22].

★

Nu aceleași calități poetice le se pot atribui *Ciclopului* lui Euripide. Pînă în a. 1912, data publicării fragmentului din *Copoii* lui Sofocle, nu exista un termen de comparație, drama satirică a lui Euripide fiind considerată model al genului. Studiile comparative, inițiate imediat după apariția *Copoilor*, au prilejuit discuții și controverse care continuă și astăzi în lumea specialiștilor.

Astfel, Wilamowitz [23] apreciază că drama lui Sofocle e superioară, deoarece voioșia candidă a autorului lui *Oedip* produce efecte mai înviorătoare decît istețimea spirituală a lui Euripide, care, în cel mai bun caz, se poate crede că tratează cu ironie întreaga acțiune a piesei: acestuia din urmă îi lipsea spontaneitatea pe care atenienii i-o atribuiau rivalului său. În schimb, E. Romagnoli [24] găsește că *Ciclopul* e superior *Copoilor*, care, după părerea lui, este o piesă searbădă.

---

[20] Cf. Wilamowitz, *Kl. Schr.*, p. 362.
[21] Îndemnîndu-se prin exclamația ἄγ' εἶα νῦν de la începutul versului 400.
[22] Vezi și Wilamowitz, *Kl. Schr.*, p. 363.
[23] *Kl. Schr.*, p. 363—364.
[24] *Sofocle*, III, 215; cf. și G. Perrotta, *op. cit.*, p. 270.

Neîndoios că nici unul n-are deplină dreptate. Se poate convinge fiecare cititor atent, recapitulîndu-şi cuprinsul piesei lui Euripide.

Ciclopul este dramatizarea cunoscutei aventuri a lui Odiseu cu ciclopul Polifem, povestită în cîntul al IX-lea al *Odiseei* lui Homer, în care dramaturgul a trebuit să includă figurile impuse de tradiţia dramei satirice, pe bătrînul Silen şi pe fiii săi, satirii. Astfel, povestirea lui Odiseu din epopeea homerică este amplificată şi împodobită cu noi trăsături, adăugate de Euripide, care, pe alocurea, a modificat însăşi succesiunea întîmplărilor.

Pe un povîrniş împădurit al muntelui Etna din Sicilia se vede, către mijlocul lui, o peşteră spaţioasă, în faţa căreia Silen, bătrîn, obez şi chel, îmbrăcat cu o haină murdară, din care iese o coadă de cal, deretică cu o greblă şi îşi înşiră necazurile suferite, de cînd a ajuns în aceste locuri blestemate. Acum a devenit un fel de rîndaş al ciclopului Polifem, căruia trebuie să-i cureţe interiorul locuinţei şi în jurul ei, să-i umple jgheabul cu apă pentru vite şi să-i gătească de mîncare pentru ora prînzului, în timp ce copiii săi, satirii, pasc turmele neleguitului căpcăun. „Am ajuns aici — continuă Silen — aruncaţi de o furtună, pe cînd navigam voinicește, eu şi copiii mei, în căutarea lui Dionisos, răpit de piraţi la îndemnul Herei".

De pe culmi se văd apropiindu-se turmele ciclopului, întovărăşite de cîntecul satirilor, care, cu naivitate, se adresează animalelor, ca unor fiinţe înţelegătoare:

Ţapule din neam ales...
Ce te caţări sus pe stînci?
Nu e boarea dulce-aici
Nu e iarba grasă?...
Haide, mieii behăiesc
Că îi-i dor de tine!

sau îndemnînd oile să zorească la feţii lor, care

De-o zi-n al lor culcuş
Mititeii-ntr-una
Vă tot cheamă behăind..." [25].

Deodată cu turmele mînate de satiri, soseşte la peşteră venind dinspre mare Odiseu, însoţit de cîţiva tovarăşi, şi se adresează lui Silen, întrebîndu-l unde a ajuns, aruncat de furtună, cine sînt locuitorii ţinutului, de cine ascultă şi cu ce se hrănesc. Firește, Silen îi dă toate lămuririle cerute, spunîndu-i că se găseşte pe muntele Etna, care e locuit de ciclopi, că aici „n-ascultă nimeni de nimic, de nimenea", că hrana locuitorilor constă din lapte, brînză şi din carnea oilor pe care le cresc. La întrebarea lui Odiseu, dacă ciclopii sînt primitori de oaspeţi, Silen îi spune, clipind cu înţeles din ochi-i bulbucaţi: „Carnea de oaspete e cea mai fragedă, zic ei".

Cum Polifem n-a sosit încă de la vînătoare, Odiseu îi cere lui Silen nişte merinde, de care e plină peştera, iar acesta, zărind la străinul sosit un burduf cu vin, e gata să-i dea orice, „chiar toate turmele ciclopilor" pe o cupă de vin; căci „nebun e cel ce n-află bucuria-n vin".

Dar în timp ce Silen iese din peşteră cu cîţiva miei şi cu o cantitate de brînză, pe care le predă lui Odiseu, soseşte Ciclopul şi, văzînd mieii şi brînza la Odiseu, îi întreabă pe Silen cine sînt aceşti străini, probabil tîlhari. Urmează o scenă în care Silen, după ce se lovise bine peste faţă, ca să pară bătut, susţine, cu o laşitate atît de dezgustătoare, încît înşişi fiii săi, satirii, îl dezavuează, aruncîndu-i în faţă ticăloşia enormei minciuni pe care o debitează: că străinii i-au luat cu forţa merindele, după ce l-au lovit zdravăn şi s-au lăudat chiar că-i vor bate măr şi pe stăpînul locurilor, luîndu-l apoi cu ei în fundul corăbiei, spre a-l vinde ca rob.

---

[25] După versiunea lui Şt. Bezdechi: Euripide, *Bacantele, Alceste, Ciclopul*, Bucureşti, 1925, p. 136 urm.

Ciclopul furios e hotărît să-i mănînce pe străini. În zadar își încearcă Odiseu iscusința-i notorie în discursuri meșteșugite, apelînd la namila din fața sa să-l cruțe, cu gîndul la zei, și îndeosebi la Zeus, ocrotitorul naufragiaților și al ospeției. Ciclopul repetă hotărîrea sa de a-i mînca și-și expune „crezul monumental de cinic al filisteanului supraom" [26].

Zeul deșteptților e banul, țîncule :
Încolo toate-s fraze, vorbe late-n vînt...
Mie nu mi-i teamă, dragul meu, de loc
De fulgerul lui Zeus. Căci nu știu întrucît
Ar fi puterea lui mai mare ca a mea...

„Cînd afară e furtună — continuă Polifem — eu mănînc, în adăpostul acestei peșteri, un vițel fript sau un vînat și, întinzîndu-mă cu burta-n sus, mi-o stropesc bine pe dinăuntru cu o amforă de lapte, și apoi bubui în al meu larg suman [27], luîndu-mă la întrecere cu tunetele lui Zeus. Vitele mele nu le jertfesc nici unui zeu, ci doar preaslăvitului stomah, supremul zeu". Spre a sluji acestui zeu, îi promite lui Odiseu că-l va mînca pe el și pe tovarășii lui.

Îmbrîncindu-i în peșteră, Ciclopul își pregătește ospățul, alegînd pe doi dintre cei mai chipeși tovarăși ai lui Odiseu, și, tăindu-i în felii, își gătește dintr-unul friptură, iar pe celălalt îl aruncă într-un vas enorm, ca să fiarbă.

Toate aceste grozăvii le povestește Odiseu, după ce iese din peșteră, în care Polifem zace beat, și dezvăluie corului planul său de răzbunare prin orbirea monstrului cu o tulpină de măslin înroșită în foc la un capăt și ascuțită cu sabia. Vor satirii să scape din robia Ciclopului și să-l ajute în această ispravă? întreabă Odiseu.

Corul e încîntat de plan și se declară gata să-i dea ajutor. Dar cîntecul corului e întrerupt de apariția lui Polifem, care iese din peșteră, clătinîndu-se și urmat de Silen. Vinul e atît de bun, spune Ciclopul, încît el vrea să viziteze pe ceilalți frați ai săi, ca să facă un chef cu ei. Pentru aceasta îi poruncește lui Odiseu să-i aducă burduful din peșteră.

După ce Odiseu îl convinge să nu plece în ospeție, ci să păstreze acest minunat vin numai pentru el, Ciclopul se trîntește ca un buștean la pămînt, iar Silen îi umple o cupă pe care, în timp ce-i dă sfatul să se șteargă la gură și, ca să poată bea, să se sprijine-ntr-un cot, îi șterpelește cupa și o bea el.

Polifem îi poruncește atunci să așeze burduful în fața sa. Dar în timp ce-l întreabă pe Odiseu care-i este numele și acesta îi răspunde că-i cheamă „Nimeni", Silen îi mai bea din vin. Atunci Ciclopul îi poruncește lui Odiseu să-i ia lui Silen burduful și să-l servească el mai departe, ca paharnic, făgăduindu-i, în schimb, că „în urma celorlalți tovarăși te-oi mînca" [28].

Odiseu îi toarnă cupă după cupă, pînă ce Ciclopul se îmbată așa de tare încît i se pare că cerul și pămîntul se-nvîrtesc în jurul lui, că vede pe Zeus și pe ceilalți zei în toată măreția lor și pe Grații voind să-l sărute. Dar preferă un Ganimede — și, înșfăcîndu-l pe Silen, se prăvălește cu el în peșteră.

Rămas afară, Odiseu înalță rugăciune către Hefest, zeul focului, și către zeul somnului, ca să-l ajute la săvîrșirea planului său, apoi intră și el înăuntru. Corul se zbenguie la intrarea în grotă, imaginîndu-și cum va fi pîrjolit ochiul monstrului : Odiseu trebuie să potolească zarva satirilor, apostrofîndu-i să se astîmpere. Cînd le cere însă să-l ajute, satirii, lași ca și în *Copoii*, inventă fel de fel de pretexte cu care se sustrag de la îndeplinirea promisiunii. Odiseu le cere atunci să cînte măcar un cîntec de îmbărbătare pentru tovarășii săi, care-l vor asista la înfăptuirea răzbunării.

Un urlet care cutremură împrejurimile răzbate din peșteră, din care se furișează Odiseu cu tovarășii săi, pe urma cărora apare și Ciclopul, cu ochiul fumegînd și cu fruntea însîn-

[26] Cum atît de nimerit îl caracterizează St. Bezdechi, *loc. cit.*, p. 129.
[27] Așa credem noi că sînt de interpretat cuvintele πέπλον χρούω din textul grecesc.
[28] Șt. Bezdechi, *loc. cit.*, p. 154.

gerată : „Nimeni m-a orbit", tună el cu glasu-i disperat, dar satirii îşi bat joc de el. „Ptiu, dar urît mai eşti !... N-oi fi căzut cumva pe foc de beat ce-ai fost ?".

Ciclopul vrea totuşi, aşa orb cum e, să pună mîna pe străinul care l-a nenorocit şi bîj-'blie, cu mîinile întinse, călăuzit, în batjocură, de satiri, cînd într-o direcţie, cînd într-alta, pînă ce-şi sparge şi capul de-un colţ de stîncă.

De la distanţă, Odiseu îşi spuse numele adevărat, şi atunci Polifem, aducîndu-şi aminte de o veche profeţie, că va fi orbit de cineva cu acest nume, se repede spre o stîncă, ca să o prăvălească peste corabia lui Odiseu, pregătită de plecare. Satirii jubilează că acum sînt tovarăşi ai lui Odiseu şi vor sluji iarăşi lui Dionisos.

Am zăbovit mai mult asupra cuprinsului *Ciclopului*, cu intenţia de a arăta că, dacă nu e la înălţimea artei ce se desprinde din *Copoii* lui Sofocle, nu e totuşi o dramă atît de slabă cum o prezintă Wilamowitz şi Bassi. Sînt scene, ca cea a întoarcerii turmelor de la păşune, sau cea a chefului din faţa peşterei, sau, spre a vădi şi una de trivialitate, cea a confundării lui Ganimede, Silen, cu care au stîrnit desigur la spectatori desfătare şi haz. Şi poate că unii spectatori au rîs şi de monstrul cu ochiul fumegînd, pornit pe urma lui Odiseu, îndrumat de satiri în batjocură.

Îi lipseşte *Ciclopului* umorul fin, spiritual, care se atribuie de tradiţia antică îndeosebi dramelor satirice ale lui Eschil, şi pe care l-am evidenţiat, pe cît se poate face, comentînd un text fragmentar din *Copoii* lui Sofocle.

Însăşi firea lui Euripide, plămădită din contrastele ce se băteau în sufletul lui între reprezentarea lumii vechi, tradiţionale, şi iluminismul sofistic, cu care s-a hrănit, nu cuprindea seninătatea şi voioşia din care ţîşneşte adevăratul umor. Gîndirea sa, pornită spre dezlegarea unor probleme filozofice, actuale în atmosfera Atenei de atunci, îl făceau să fie mereu preocupat, zbuciumat şi posomorît. Se spune despre el chiar că nu putea rîde şi că scormoneşte mereu trecutul, modernizînd însă personajele în lumina raţionalismului timpului său.

O dovadă în acest sens ne-o dă Polifem, din *Ciclopul*, comparat cu aceeaşi figură din *Odiseea*. În epopeea homerică, *Ciclopul* este un primitiv sălbatic, care nu urmăreşte decît satisfacerea setei şi a foamei, pe cînd Polifem al dramei satirice s-a umanizat întrucîtva, deoarece el ştie cîte ceva despre mitul lui Ganimede, despre răpirea frumoasei Elena şi despre războiul troian. Împietatea brutală a ciclopului homeric s-a transformat într-un materialism practicat cu socoteală, după metoda filistenilor atenieni din timpul acela.

Se găsesc, fără îndoială, în drama satirică a lui Euripide nepotriviri şi stîngăcii. Se găsesc însă şi urme de grandoare, fie ea şi grotescă, şi de mister, care-i dau textului dramatizat al Odiseei, pe alocurea, un farmec neobişnuit.

Dintr-un vechi basm popular, care se întîlneşte şi astăzi în folclorul tuturor popoarelor, reprezentînd biruinţa unui om voinic, şiret şi curajos, unui Făt-Frumos din basmele româneşti, asupra unui căpcăun sau monstru (zmeu sau balaur), Euripide a creat o operă impresionantă prin contrastul dintre hazliu şi înspăimîntător, dintre exagerări caricaturale şi momente de tragism, presărînd ici-colo accente de scepticism [39].

O fi plăcut *Ciclopul* spectatorilor ? Poate tinerilor libidinoşi, poate şi libertinilor de orice vîrstă ; aceştia s-or fi amuzat la auzul acelor tirade ale lui Polifem, în care-şi dă frîu liber dezmăţului, numindu-şi stomahul „zeu suprem" sau confundînd pe frumosul Ganimede cu schimonositul de Silen. Le-o fi plăcut desigur şi scena în care corifeul îi pune lui Odiseu o întrebare de o trivialitate atît de grosolană în privinţa Elenei, încît traducătorul român nici n-a redat-o în textul său. Spectatorilor care căutau în reprezentarea unei drame satirice o destindere după încordarea pricinuită de zguduitoarele întîmplări din cele trei tragedii premergătoare, le-o fi plăcut mai curînd idilica întoarcere a turmelor păstorite de satiri, scena plină de haz şi de mişcare a chefului din faţa peşterii, păcălirea căpcăunului prin numele

[39] Vezi şi Louis Méridier, *Euripide*, vol. I, Paris, „Les Belles Lettres", 1925, p.14—15 (*prefaţa* la „Ciclopul").

fals ce şi-l dă Odiseu, — poate şi raţionamentul prin care Ciclopul vrea să-i dovedească lui Odiseu că are tot dreptul să-l mănînce: „Băutura, hrana zilnică şi lipsa de mîhnire-i zeul suprem al muritorilor, iar cei ce au născocit prejudecăţi şi legi, cu care încurcă viaţa oamenilor, trebuie aruncaţi pe gîrlă".

E legea celui mai tare, fie el individ, colectivitate statală sau animal, de a stăpîni pe cel mai slab, făcînd ce vrea cu el, după doctrina sofiştilor, pe care o reprezintă cu entuziasm Callicle în dialogul platonic *Gorgias* (38—39)[30].

N-a putut produce însă nici un efect emoţional sfîrşitul piesei, în care Polifem, cu ochiul sîngerînd, îşi dibuie cărările, hărţuit de îndrumările răutăcioase ale satirilor, de la o stîncă la alta. O indiferenţă leşioasă a lăsat în sufletele spectatorilor soarta ciclopului Polifem.

Cîtă diferenţă faţă de finalul presupus al *Copoilor*, în care un zeu-copil îşi înstrunește lira în acorduri care-l încîntă pe fratele său Apolo într-atîta, încît primeşte minunatul instrument în schimbul vacilor, după ce a rămas, poate, fără arc şi fără tolba de săgeţi.

Cu atîta mai mare trebuie să fie regretul tuturor îndrăgostiţilor de vechea şi luminoasa cultură elină, că de la Eschil, care e considerat de tradiţia antică cel mai desăvîrşit maestru al dramei satirice, nu a rămas posterităţii nici un exemplar, iar de la Sofocle doar o jumătate din textul unei încîntătoare feerii, şi acesta grav avariat.

[30] Vezi Şt. Bezdechi, *prefaţă* la *Ciclopul*, p. 124 urm.

BIBLIOGRAFIA CLASICĂ ROMÂNEASCĂ (1969)*

DE

I. FISCHER

I. BIBLIOGRAFII, GENERALITĂŢI

1. *Le 90e anniversaire du professeur Nicolas Bănescu.* RESEE, VII, 1969, 1, p. 5—7.
2. *Omagiu academicianului Constantin Daicoviciu la împlinirea a 70 de ani de viaţă.* AIIC, XI, 1968, p. 713.
3. *M. Macrea (1909—1967).* SCN, IV, 1968, p. 491—492.
4. I. Banu, *Al XIV-lea Congres internaţional de filozofie.* RF, XVI, 1969, 5, p. 635—647.

* Prezenta bibliografie a luat în considerare lucrările autorilor din România, tipărite în ţară sau străinătate, lăsînd la o parte lucrările savanţilor străini publicate la noi. Dintre recenzii, au fost înregistrate, la lucrarea recenzată, numai cele privind volumele româneşti (despărţite de indicaţiile bibliografice ale acestora printr-o linie verticală). Lucrările litografiate şi manuscrise (dactilografiate) nu figurează în repertoriu. Au fost incluse şi unele lucrări mai vechi, omise din bibliografia anilor precedenţi. La articolele de revistă am dat, unde a fost cazul, între croşete, indicaţii asupra cuprinsului. La capitolul *Arheologie*, am înregistrat şantierele consacrate altor civilizaţii decît celei greco-romane, numai în cazul în care a fost găsit material grecesc sau roman (am semnalat sumar, între croşete, natura acestui material) sau se pot detecta influenţe greceşti sau romane; acelaşi principiu ne-a călăuzit şi în redactarea paragrafului consacrat lingvisticii indo-europene: am înregistrat numai lucrările care au un raport direct cu cele două limbi clasice sau care folosesc material (surse literare, epigrafice, onomastică) din aceste limbi. La capitolul *Texte, traduceri*, ordinea este cea alfabetică a scriitorilor antici; în cadrul celorlalte capitole s-a ţinut seama de ordinea alfabetică a autorilor moderni.

Deoarece strîngerea documentării din publicaţiile puţin accesibile întîmpină dificultăţi, rugăm pe autorii lucrărilor publicate în străinătate, în volume izolate sau în culegeri care nu au ca obiect principal Antichitatea, să ne semnaleze contribuţiile de acest fel.

Dăm mai jos abrevierile publicaţiilor despuiate:

AIIAI = *Anuarul Institutului de istorie şi arheologie.* Iaşi, Ed. Academiei.
AIIC = *Anuarul Institutului de istorie.* Cluj, Ed. Academiei.
AM = *Arheologia Moldovei.* Iaşi, Ed. Academiei.
AMN = *Acta Musei Napocensis.* Cluj, Muzeul de istorie.
Apulum = *Apulum. Arheologie, istorie, etnografie. Acta Musei Apulensis.* Alba Iulia.
ATN = *Antiquitas Graeco-Romana ac tempora nostra.* Acta Congressus Internationalis habiti Brunae diebus 12—16 mensis Aprilis MCMLXVI. Ed. J. Burian, L. Vidman, Praga, Academia, 1968, 585 p.
AUB = *Analele Universităţii din Bucureşti, Seria ştiinţe sociale.*
AUI = *Analele ştiinţifice ale Universităţii „Al. I. Cuza" din Iaşi. Secţiunea III (ştiinţe sociale).*
CL = *Cercetări de lingvistică.* Cluj. Ed. Academiei.
Dacia = *Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire anciennes.* Bucureşti, Ed. Academiei.
FVL = *Forschungen zur Volks- und Landeskunde.* Sibiu, Ed. Academiei.

StCl, XII, 1970, p. 261—280, Bucureşti

5. Al. Bărcăcilă, *Muzeul regiunii Porțile de Fier (Turnu Severin)*. RM, V, 1968, 2, p. 135—137.
6. I. Berciu, *Contribuția Muzeului regional Alba Iulia, prin cercetări și publicații, la progresul studiilor istorice din Transilvania*. Apulum, VII, 1968, 1, p. 13—32.
7. V. Canarache, *Le Musée d'archéologie de Constantza*. [Ed. a II-a.] Constanța, Muzeul de arheologie, 1969, 115 p. Există și versiuni în germană și italiană.
8. P. Ceaușescu, *Comemorarea lui George Murnu la Cercul studențesc de limbi clasice*. StCl, XI, 1969, p. 301.
9. Z. Covacef, *Bibliografia arheologică a Dobrogei (1948—1968)*. Pontice, p. 427—452.
10. C. Daicoviciu, *À mon maître Nicolas Bănescu. Hommage*. RESEE, VII, 1969, 1, p. 19—20.
11. I. Fischer, *Bibliografia clasică românească (1968)*. StCl, XI, 1969, p. 302—317.
12. I. Fischer, *Al XI-lea Congres „Eirene". Varșovia, 21—25 oct. 1968*. StCl, XI, 1969, p. 261—264.
13. I. Fischer, *Activitatea Societății de studii clasice în primul deceniu al existenței ei*. StCl, XI, 1969, p. 406—410.
14. C. Fotino, *Bibliographie historique (1967) (deuxième partie)*. RRH, VIII, 1969, 1, p. 187—197.
15. Val. Georgescu, *Cronica de drept roman*. [J. Gaudemet, *Institutions de l'antiquité*, Paris, 1967.] StCl, XI, 1969, p. 265—270.
16. Al. Graur, *Zece ani de filologie clasică în România (1958—1968)*. StCl, XI, 1969, p. 404—406.
17. B. Mitrea, *Bibliografia numismaticii românești. 1960—1967*. SCN, IV, 1968, p. 467—487.
18. B. Mitrea, *Congresul internațional de numismatică*. SCN, IV, 1968, p. 522—523.
19. B. Mitrea, *Din activitatea arheologiei românești la un sfert de veac de la Eliberare*. SCIV, XX, 1969, 3, p. 357—367.
20. C. Noica, *En souvenir d'Aram Frenkian*. RSS (Phil. et logique), XIII, 1969, 2, p. 215—219.
21. A. Pippidi, *Vechi epigrafiști și anticari în Țările Române*. StCl, XI, 1969, p. 279—296.

Gesch. u. Phil. = *Studien zur Geschichte und Philosophie des Altertums*, hrsg. von J. Harmatta. Budapesta, Akadémiai Kiadó, 1968, 409 p.
LL = *Limbă și literatură*. București, Societatea de științe filologice.
LR = *Limba română*. București, Ed. Academiei.
MIM = *București. Materiale de istorie și muzeografie*. București, Muzeul de istorie a orașului București.
Ortodoxia = *Ortodoxia. Revista Patriarhiei Române*. București, Institutul Biblic.
PL = *Probleme de logică* (vezi nr. 296).
Pontice = vezi nr. 295.
RESEE = *Revue des études sud-est européennes*. București, Ed. Academiei.
RF = *Revista de filozofie*. București, Ed. Academiei.
RL = *Revue roumaine de linguistique*. București, Ed. Academiei.
RM = *Revista muzeelor*. București.
RRH = *Revue roumaine d'histoire*. București, Ed. Academiei.
RSS = *Revue roumaine des sciences sociales*, București, Ed. Academiei.
RITL = *Revista de istorie și teorie literară*. București, Ed. Academiei.
SAI = *Studii și articole de istorie*. București, Societatea de științe istorice.
Sargetia = *Acta Musei Regionalis Deuensis. Sargetia*. Deva-Cluj, Ed. științifică.
SCIA = *Studii și cercetări de istorie a artei*. București, Ed. Academiei.
SCIV = *Studii și cercetări de istorie veche*. București, Ed. Academiei.
SCL = *Studii și cercetări lingvistice*. București, Ed. Academiei.
SCN = *Studii și cercetări de numismatică*. București, Ed. Academiei.
SLU = *Studii de literatură universală*. București, Societatea de științe filologice.
ST = *Studii teologice*. București, Institutul Biblic.
StCl = *Studii clasice*. București, Ed. Academiei.
Studii = *Studii. Revistă de istorie*. București, Ed. Academiei.
SUC = *Studia Vniuersitatis Babeș-Bolyai*. Cluj.

22. D. M. Pippidi, *Note de lectură.* [O familie de histrieni la Atena, în secolul al IV-lea. Frămîntări politice şi sociale în Heracleea Pontică. Despre pătrunderea stilului doric la Histria şi despre unele vechi inscripţii histriene. Λαμπρότατη πόλις. În legătură cu ascendenţa tracică a lui Thucydide.] StCl, XI, 1969, p. 233—249.
23. D. M. Pippidi, *Revista „Studii clasice". Realizări şi perspective.* StCl, XI, 1969, p. 410—413.
24. C. Poghirc, *B. P. Hasdeu, lingvist şi filolog.* Bucureşti, Ed. ştiinţifică, 1968, 247 p. | SCL, XX, 1969, 2, p. 225—226, Al. Graur; SCL, XX, 1969, 3, p. 343—347. A. Nicolescu [priveşte bibliografia]; LR, XVIII, 1969, 3, p. 285—291, Iorgu Iordan; CL, XIV, 1969, 2, p. 370—372, Doina Negomireanu.
25. E. Popa, I. Dănăilă, *Bibliografia românească de lingvistică (BRL, II, 1968/1969).* LR, XVIII, 1969, 4, p. 345—431.
26. A. Rădulescu, *Muzeul de arheologie din Constanţa după 10 ani de activitate.* Pontice, p. 29—42.
27. R. Vulpe, *Vasile Pârvan, directorul Muzeului Naţional de Antichităţi.* RM, IV, 1967, 4, p. 312—318.
28. R. Vulpe, *George Murnu, literatul, arheologul, directorul Muzeului Naţional de Antichităţi (1868—1957).* RM, V, 1968, 2, p. 116—122.

II. LINGVISTICĂ

A. Limba greacă

29. V. Bănăţeanu, *Termes grecs pour désigner les „vases" formés avec le suffixe égéo-asianique* -ano- *et avec d'autres suffixes.* RL, XIV, 1969, 3, p. 205—219.
30. A. Graur, *Monosyllabes accentués?* [Situaţia din greacă, p. 209—211.] Word, 23, 1967, 1—2—3, p. 208—213.
31. L. Lupaş, *La valeur phonologique de l'esprit rude et des occlusives aspirées attiques.* Gesch. u. Phil., p. 396—399.
32. H. Mihăescu, *Les éléments latins des „Tactica-strategica" de Maurice-Urbicius et leur écho en néo-grec.* II—III. RESEE, VII, 1969, 1, p. 155—166, 2, p. 267—280.
33. F. Ştef, *O particularitate a ordinii cuvintelor frazei ipotetice în epigrafia dorică.* [Locul pronumelui nehotărît τις, pus în legătură cu ritmul şi cu accentul.] StCl, XI, 1969, p. 19—26.

B. Limba latină

34. *Istoria limbii române. Volumul II.* Colectivul de elaborare a lucrării: I. Coteanu, Gh. Bolocan, M. Caragiu-Marioţeanu, Vl. Drimba, I. Fischer, Maria Iliescu, M. Isbăşescu, L. Macarie, H. Mihăescu, C. Poghirc, Sebastiana Popescu, M. Sala, S. Stati. Colectivul de revizie: I. Coteanu, I. Fischer, M. Sala. [Latina dunăreană, p. 19—186; Influenţa autohtonă, p. 313—365; Influenţa veche greacă, p. 366—367.] Bucureşti, Ed. Academiei, 1969, 464 p.
35. N. V. Baran, M. Gh. Chişleag, *Éléments chromatiques chez Lucrèce.* Rev. Ét. Lat., XLVI, 1968, p. 145—169.
36. N. I. Barbu, T. Vasilescu, *Gramatică latină. Fonetica, morfologia, sintaxa, urmate de un appendix.* [Ed. a doua.] Bucureşti, Ed. didactică şi pedagogică, 1969, 390 p.

37. Fl. Demetrescu, *Observaţii asupra folosirii ablativului absolut la Iordanes.* AUB (Filologie), XVII, 1968, p. 433—442.
38. E. Dobrolu, *Artifices phoniques employés par les écrivains romains pour suggérer certaines particularités de prononciation.* AUB (Filologie), XVII, 1968, p. 443—448.
39. Al. Graur, *Originea verbelor latineşti compuse cu* -fico. [Legătura dintre formaţiile în *-fico, -fex, -ficium, -ficus.*] StCl, XI, 1969, p. 27—30.
40. A. Graur, Quidam *chez Apulée.* [Valoare apropiată de a articolului nehotărît.] élanges M. Renard, Bruxelles, 1969, p. 378—382.
41. H. Mihăescu, *Les termes de commandement militaire latins dans le* Strategicon *de Maurice.* RL, XIV, 1969, 3, p. 261—272.
42. M. Sala, *Cu privire la tratamentul lat. îl în română.* SCL, XX, 1969, 1, p. 151—156.
43. L. Wald, *Observations sur l'emploi de* animus, anima *et* mens *dans l'œuvre de Lucrèce.* Gesch. u. Phil., p. 135—144.
44. P. E. Zugun, *Privire generală asupra omonimiei latino-romanice.* SCL, XIX, 1968, 6, p. 617—629.

C. Lingvistică indo-europeană

45. I. I. Russu, *Limba traco-dacilor.* Ediţia a II-a, Bucureşti, Ed. ştiinţifică, 1967, 253 p. | CL, XIV, 1969, 2, p. 360—369, A. Vraciu.

III. CRITICĂ ŞI EXPLICAŢII DE TEXT

46. E. Dobrolu, *Muraena et littera.* [Petroniu, 56,9.] AUB (Filologie), XVI, 1967, p. 285—298.
47. E. Dobrolu, *Pour une édition du Satiricon. IIe Série.* [Discută pasajele : 35,3 sqq., 35,6, 41,2, 41,10, 56,6, 69,9.] StCl, XI, 1969, p. 115—128.
48. A. Frenkian, *L'ennéade IV, 7, de Plotin et l'édition d'Eustochius.* RSS (Philosophie et logique), XIII, 1969, 2, p. 163—172.
49. Vl. Iliescu, *Gelen oder Skythen? Zu Iord.,* Get., *65.* Eos (Wrocław), 56, 1966, 2, p. 316—320.
50. Ath. Papadopoulos, *Un ouvrage inconnu du philosophe Élie. Un nouveau manuscrit des „Prolégomènes à la philosophie" de David.* [În ms. grec 492 al BAR, din sec. XV—XVI, se găseşte lucrarea Προλεγόμενα εἰς τὴν λογικήν a lui Elias, sec. VI, anunţată în *Comentariile* sale, dar necunoscută pînă acum ; în acelaşi ms. se găseşte un fragment al lucrării Προλεγόμενα εἰς τὴν φιλοσοφίαν, atribuită de copist filozofului armean David, sec. V (?), dar considerată de A. Busse ca aparţinînd lui Elias ; textul prezintă diferenţe faţă de cel cunoscut pînă în prezent.] RSS (Philosophie et logique), XIII, 1969, 3, p. 343—353.
51. T. Papadopol, *O lucrare necunoscută a filozofului neoplatonician Elias. Un nou manuscris al* Prolegomenelor la filozofie *ale filozofului David.* [Traducerea articolului precedent.] RF, XVI, 1969, 4, p. 429—445.
52. D. Sluşanschi, *Tacitus,* Dialogus de oratoribus, *33, 3.* [Propune lectura *forum* în loc de *dum.*] StCl, XI, 1969, p. 225—227.
53. C. Váczy, *Nomenclatura dacică a plantelor la Dioscorides şi Pseudo-Apuleius (Partea I).* [Istoria textului ; situarea geografică a plantelor.] AMN, V, 1968, p. 59—74.

IV. ISTORIE LITERARĂ

54. N. Balca, *Cîteva trăsături ale sfîntului Ioan Hrisostom ca predicator.* ST, XX, 1968, 7—8, p. 498—511.
55. N. I. Barbu, *L'attitude de Thucydide à l'égard de la guerre du Péloponnèse.* Gesch. u. Phil., p. 28—36.

56. N. I. Barbu, *Le mérite et la reconnaissance — valeurs humaines chez Thucydide.* AUB (Filologie), XV, 1966, p. 7—12.
57. N. I. Barbu, *Mycènes et le problème homérique.* Studi micenei ed egeo-anatolici (Roma), VI, 1968, p. 33—38.
58. N. I. Barbu, *De discordiis civilibus apud Thucydidem.* AUB (Filologie), XVII, 1968, p. 215—220.
59. N. I. Barbu, *Über die Hierarchie der menschlichen Werte bei Tacitus.* StCl, XI, 1969, p. 129—133.
60. G. Călinescu, *Horatius, a libertinus fia. Irodalomtörténeti és kritikai írások.* (Trad. G. Kerekes). Bucureşti, Ed. pentru literatură, 1968, 260 p.
61. Gh. Ceauşescu, *Concepţiile lui Tacit asupra politicii externe romane.* StCl, XI, 1969, p. 145—155.
62. E. Cizek, *Autour de la causalité historique chez Tacite.* Gesch. u. Phil., p. 181—190.
63. E. Cizek, *La structure du temps et de l'espace dans l'*Agricola *de Tacite.* Helikon (Messina), VII, 1968, p. 238—249.
64. E. Cizek, *Les controverses esthétiques de l'époque dans la lettre 114 de Sénèque.* ATN, p. 353—360.
65. I. G. Coman, *Homer şi alţi poeţi eleni în literatura patristică greacă a secolului II.* ST, XX, 1968, 9—10, p. 636—668; rezumat în StCl, XI, 1969, p. 401.
66. I. G. Coman, *Aspecte ale artei literare în operele sfinţilor trei ierarhi.* ST, XXI, 1969, 3—4, p. 164—178.
67. Tr. Costa, *La date de la mort de Salluste.* [12/13 mai 35.] Gesch. u. Phil., p. 162—164.
68. E. Dobroiu, *În legătură cu lucrările de erudiţie ale lui Accius.* AUB (Filologie), XV, 1966, p. 13—35.
69. A. Frenkian, *Înţelesul suferinţei umane la Eschil, Sofocle şi Euripide.* Bucureşti, Ed. pentru literatura universală, 1969, 261 p.
70. M. Gramatopol, *Moira, mythos, drama.* Bucureşti, Ed. pentru literatura universală, 1969, 256 p.
71. M. Nasta, *Les déterminants de la fonction poétique et le problème des monades.* [Discută şi teorii ale lui Aristotel, noţiunea de ξενικόν, μύθος, ἔπος, λόγος.] To Honor R. Jakobson, II, Haga, 1967, p. 1414—1424.
72. A. Piatkowski, *Das Faustrecht in der griechischen Literatur von Hesiod bis Thucydides.* Gesch. u. Phil., p. 15—23.
73. M. Pîrlog, *Tragedia elină, glorificare a tinereţii.* SLU, XI, 1968, p. 43—54.
74. C. Poghirc, *L'idée de solidarité humaine chez Homère.* ATN, p. 39—44.
75. D. Sluşanschi, *Tema şi desfăşurarea celei de a patruzecea epistole a lui Seneca Filozoful.* StCl, XI, 1969, p. 101—113.
76. L. Stolanovici, *La notion de „hybris" dans l'Iliade.* Acta Antiqua (Budapesta), XVI, 1968, p. 81—88.
77. N. Ş. Tanaşoca, *J. Lydos et la fabula latine.* RESEE, VII, 1969, 1, p. 231—237.
78. T. Weiss, *Accepţia noţiunilor de cultură şi erudiţie la Cicero.* SUC (Philologia), 1969, 1, p. 17—25.

V. ISTORIA FILOZOFIEI ŞI A ŞTIINŢELOR

79. I. Banu, *„La République" dans l'évolution de la dialectique platonicienne.* RSS (Philosophie et logique), XIII, 1969, 1, p. 39—57.
80. D. Bădărău, *Propoziţiile de adevăr şi modalitatea (I). Afirmaţie, posibilitate şi negaţie.* [Se ia în considerare logica aristotelică şi cea stoică.] PL, p. 43—61.

81. G. Brătescu, *Hipocratismul de-a lungul secolelor*. București, Ed. științifică, 1968, 308 p.| RF, XVI, 1969, 7, p. 889—892, I. Banu.
82. G. Brătescu, *În jurul conceptiei hipocratice despre sănătate și boală*. StCl, XI, 1969, p. 57—68.
83. Anton Dumitriu, *Istoria logicii*. [Logica greacă și romană, p. 69—292.] București, Ed. didactică și pedagogică, 1969, 1049 p.
84. A. Dumitriu, *La logique classique et les systèmes formels*. [Concepția lui Aristotel, p. 287—289.] RSS (Philosophie et logique), X, 1966, 3, p. 283—300.
85. A. Dumitriu, *Ἀνάγκη στῆναι — il faut s'arrêter*. [Sistemele formale; obiecțiile și soluțiile lui Aristotel.] RSS (Philosophie et logique), XII, 1968, 2—3, p. 225—241.
86. C. M. Iana, *Foloasele înțelegerii între oameni după Sfîntul Ioan Gură de Aur*. ST, XX, 1968, 9—10, p. 722—731.
87. Ath. Joja, *Les conditions sociales de la logique stoïcienne*. RSS (Philosophie et logique), X, 1966, 2, p. 93—105.
88. Ath. Joja, *Ethos et logos dans la philosophie stoïcienne*. RSS (Philosophie et logique), X, 1966, 3, p. 197—232.
89. Ath. Joja, *La théorie de l'universel. I. Platon*. RSS (Philosophie et logique), XII, 1968, 2—3, p. 99—157.
90. Ath. Joja, *L'essence de l'homme selon Aristote*. RSS (Philosophie et logique), XII, 1968, 4, p. 449—454.
91. Ath. Joja, *Zenon și logica probabilului*. PL, p. 7—41.
92. Ath. Joja, *Théorie aristotélique, kantienne et sémantique de la vérité*. RSS (Philosophie et logique), XIII, 1969, 3, p. 286—289.
93. Ath. Joja, *La théorie de la modalité dans le „De interpretatione"*. RSS (Philosophie et logique), XIII, 1969, 3, p. 323—342.
94. Ath. Joja, *Teoria aristotelică despre esența umană*. RF, XVI, 1969, 1, p. 5—9.
95. Ath. Joja, *Problema modalității de-a lungul timpurilor (I)*. RF, XVI, 1969, 8, p. 945—966.
96. Cr. Joja, *La logique et la philosophie de la science*. RSS (Philosophie et logique), XIII, 1969, 3, p. 302—310.
97. C. Noica, *Pentru o interpretare a categoriilor lui Aristotel*. PL, p. 103—137.
98. G. N. Öffenberger, *Bemerkungen zur Frage der Implikation in den* Ersten Analytiken, *II, Kap. 2—5*. RSS (Philosophie et logique), X, 1966, 2, p. 159—169.
99. N. Öffenberger, *Adevărul și operațiile logice în silogistica lui Aristotel*. PL, p. 163—199.
100. G. N. Öffenberger, *Zur Frage der Einsetzung in der Syllogistik des Aristoteles*. RSS (Philosophie et logique), XIII, 1969, 2, p. 227—234.
101. G. N. Öffenberger, *La vérité „ui formae" et „ui materiae" dans la syllogistique d'Aristote*. RSS (Philosophie et logique), XIII, 1969, 3, p. 281—286.
102. Z. Petre, *Quelques problèmes concernant l'élaboration de la pensée démocratique athénienne entre 510 et 460 av. n. è.* StCl, XI, 1969, p. 39—55.
103. L. Stoianovici, *L'homme actif et l'idée du destin dans la philosophie politique de Démosthène*. Gesch. u. Phil. p. 78—83.
104. A. Surdu, *Despre problema termenilor singulari în silogistică*. [Logica aristotelică, p. 248—258.] PL, p. 241—258.
105. A. Surdu, *La logique d'Aristote et la logique stoïcienne*. RSS (Philosophie et logique), XIII, 1969, 3, p. 293—298.
106. I. Tóth, *Das Parallelenproblem im Corpus Aristotelicum*. Arch. f. Hist. of Exact Sc. (Berlin), III, 1967, 4—5, p. 249—422.| StCl, XI, 1969, p. 362—363, C. Poghirc.

107. I. Tóth, *„Ahile". Paradoxele eleate în fenomenologia spiritului.* București, Ed. științifică, 1969, 557 p.
108. I. Tóth, *Geometrie și etică la Aristotel (Indecidabilitatea alternativei: „geometrie euclidiană sau neeuclidiană" în* Corpus Aristotelicum*).* RF, XVI, 1969, 1, p. 28—32.

VI. ISTORIA RELIGIILOR

109. I. Barnea, *À propos des origines du christianisme en Scythie Mineure.* [Acordă încredere surselor literare, în speță *Martyrologium Hieronymianum* și *Passio Maximi, Dadae et Quintiliani*, puse la îndoială de R. Constantinescu (vezi bibl., 1967, nr. 46).] Dacia, XII, 1968, p. 417—420.
110. I. Caraza, *Doctrina euharistică a sfîntului Chiril al Alexandriei.* ST, XX, 1968, 7—8, p. 528—542.
111. I. G. Coman, *Elemente de antropologie în operele sfîntului Iustin martirul și filozoful.* Ortodoxia, XX, 1968, 3, p. 378—394.
112. C. M. Iana, *Dialogul ca mijloc de rezolvare a controverselor ivite în biserica primelor trei veacuri.* Ortodoxia, XX, 1968, 4, p. 551—563.
113. V. Micle, *Sfîntul Ioan Gură de Aur predicator al unității creștine.* ST, XXI, 1969, 3—4, p. 220—231.
114. I. Moldovan, *Aspectul hristologic și pneumatologic al bisericii după Sfîntul Ioan Gură de Aur.* ST, XX, 1968, 9—10, p. 706—721.
115. Gh. Mușu, *Zeul fulgerului la geto-daci. Pe marginea unui pasaj din Herodot (IV, 94).* [Rezumat.] StCl, XI, 1969, p. 403.
116. D. M. Pippidi, *Studii de istorie a religiilor antice. Texte și interpretări.* București, Ed. științifică, 1969, 355 p.
117. D. M. Pippidi, Ξενικὰ Διονύσια *à Callatis.* Acta Antiqua (Budapesta), XVI, 1968, p. 191—195.
118. D. M. Pippidi, *Sfîrșitul păgînismului în Sciția Mică.* [Rezumat.] StCl, XI, 1969, p. 417—418.
119. Al. Popa, *Notă asupra unor culte orientale de la Apulum.* [În două inscripții: Caelestis și Sol Bussurigius.] Apulum, VII, 1968, 1, p. 445—450.
120. I. Rămureanu, *Sinodul al II-lea ecumenic de la Constantinopol (381). Învățătura despre sfîntul duh în biserică, simbolul constantinopolitan.* ST, XXI, 1969, 5—6, p. 327—386.
121. M. Sava, *Profilul teologului după sfîntul Grigorie de Nazianz.* ST, XXI, 1969, 5—6, p. 387—398.
122. M. Sava, *Atitudinea sfîntului Ciprian față de problema unității bisericii și actualitatea ei.* ST, XXI, 1969, 3—4, p. 210—219.
123. A. I. Stan, *Religia tracilor sud-dunăreni.* ST, XX, 1968, 9—10, p. 576—588.
124. A. I. Stan, *Theos Megas Derzelas și cultul său sincretist.* ST, XXI, 1969, 1, p. 111—121.
125. I. A. Șchiopu, *Rînduiala și explicarea slujbei botezului și a mirungerii la sf. Ambrozie al Milanului și la Teodor de Mopsuestia.* ST, XX, 1968, 7—8, p. 543—557.
126. S. Șerbu, *Fericitul Augustin, predicator al unității bisericii.* ST, XXI, 1969, 3—4, p. 232—244.

VII. ISTORIE ECONOMICĂ ȘI SOCIALĂ. ETNOGRAFIE.

127. Em. Condurachi, *Dunărea în orizontul geografic antic.* SCIV, XX, 1969, 4, p. 533—540.
128. I. Glodariu, *Importuri romane în cetățile dacice din munții Orăștiei.* [Ceramică, bronz, sec. I î. e. n.—I e. n.] Apulum, VII, 1968, 1, p. 353—367.

129. M. Macrea, *Viața în Dacia romană*. București, Ed. științifică, 1969, 523 p. + 1 hartă.
130. D. Protase, *Observații în legătură cu așezările rurale din Dacia romană*. [Deosebiri între satele dace și cele romane.] AMN, V, 1968, p. 505—511.
131. D. Protase, *Sur les établissements ruraux de la Dacie romaine*. RRH, VIII, 1969, 1, p. 3—14.
132. D. Tudor, *Importul de vin și untdelemn în provincia Dacia*. [Importuri din insulele Egeei și din Dalmația, atestate de fragmente de amfore ștampilate sau de inscripții de pe vremea Severilor.] Apulum, VII, 1968, 1, p. 391—400.
133. I. Winkler, *Zur Problematik der Handelsbeziehungen Daziens mit griechisch-orientalischen Städten*. Gesch. u. Phil., p. 361—371.

VIII. ISTORIE POLITICĂ

134. M. Chițescu, *Unele aspecte ale relațiilor dintre Dicomes și Marcus Antonius în lumina descoperirilor numismatice (O problemă de geografie istorică)*. [Numeroasele tezaure monetare cu piese emise de M. Antonius găsite în Dacia dovedesc că Dicomes a oferit armată triumvirului în lupta împotriva lui Octavian; stăpînirea lui Dicomes trebuie situată în platoul de la est de Carpați, nu în Muntenia.] SCIV, XIX, 1968, 4, p. 655—665.
135. C. Cihodaru, *Date istorice și toponimice privind existența populației romanice din regiunea carpato-dunăreană în sec. III—XI*. AUI (Istorie), XII, 1969, 1, p. 1—19.
136. Em. Condurachi, *Izvoarele greco-latine asupra etnogenezei vechilor populații balcanice*. SCIV, XX, 1969, 3, p. 369—391.
137. C. Daicoviciu, *Der Ursprung des rumänischen Volkes im Lichte der neuesten Forschungen und Ausgrabungen*, X, 1967, 2, p. 5—19.
138. C. Daicoviciu, *Romanizarea Daciei*. Apulum, VII, 1968, 1, p. 261—272.
139. Em. Doruțiu-Boilă, *Über einige Statthalter von Moesia Inferior*. [Discută și completează lucrarea J. Fitz, *Die Laufbahn der Statthalter der röm. Prov. Moes. Inf.*] Dacia, XII, 1968, p. 395—428.
140. N. Gostar, *Unitățile militare din castrul roman de la Tibiscum*. [*Numerus Palmyrenorum, numerus Mauretanorum.*] AMN, V, 1969, p. 471—477.
141. N. Gostar, *Misiunea lui Tiberius Claudius Pompeianus la gurile Dunării*. [Stabilește pe baza a două inscripții că între 173 și 179 personajul a condus un război în Moesia Inferior.] Apulum, VII, 1968, 1, p. 381—390.
142. N. Gostar, *Cohors VI noua Cumidauensium*. [Fragment epigrafic la Rîșnov—Brașov și alte surse.] AUI (Istorie), XV, 1969, 1, p. 21—31.
143. Vl. Iliescu, *Byzance ou Bizone? Contribution à l'histoire du Pont gauche au IVe siècle ap. n. è.* [Scrisoarea regelui scit Ateas (Clem. Alex., *Strom.*, V, 5) se adresează orașului Bizone, nu Bizanțului.] RESEE, VII, 1969, 1, p. 400—404.
144. M. Macrea, *Dacii liberi în epoca romană*. [Răspîndirea triburilor din afara provinciei depășește limitele indicate de Ptolemeu.] Apulum, VII, 1968, 1, p. 171—200.
145. D. M. Pippidi, *Encore quelques réflexions sur la pontarchie et les pontarques de Mésie*. Mélanges M. Renard (Bruxelles), II, p. 623—633.
146. Gh. Popilian, *Date noi cu privire la invazia carpilor în Dacia*. Craiova, Centrul de istorie, filologie și etnografie al Academiei, 1967, 54 p. | SCN, IV, 1968, p 499—500, B. Mitrea.
147. I. I. Russu, *Illirii. Istoria, limba și onomastica, romanizarea*. București, Ed. științifică, 1969, 302 p.

148. I. I. Russu, *Comorile regelui Decebal.* [Sursele antice exagerează valoarea capturilor în aur, dar dau informaţii corecte în privinţa produselor agricole.] Sargetia, IV, 1966, p. 97—107.
149. I. I. Russu, *Obîrşia şi sfîrşitul lui Maximinus Thrax.* [Originar din Moesia.] SCIV, XX, 1969, 2, p. 237—244.
150. Gh. Ştefan, *Le problème de la continuité sur le territoire de la Dacie.* [Procesul romanizării a avut loc şi în Moldova de sud; a continuat şi după sec. IV, favorizat de factori culturali, politici şi religioşi. În Moldova de nord, Maramureş şi Crişana au persistat populaţii autohtone, romanizate ulterior.] Dacia, XII, 1968, p. 347—354.
151. R. Vulpe, *Capturarea surorii lui Decebal.* Sargetia, IV, 1966, p. 75—96.
152. R. Vulpe, *Histrum ingressi — Histriae excidium.* [Expresia *Histrum ingressi* din Trebellius Pollio, *Gall.*, 13, 6, se referă la Histria şi nu la Dunăre; este vorba de o invazie scitică din 267, la care se referă şi Iulius Capitolinus, *Max. Balb.*, 16, 3, vorbind despre distrugerea oraşului.] StCl, XI, 1969, p. 157—172.
153. R. Vulpe, *Limita meridională a provinciei romane Scythia.* [Rezumat.] StCl, XI, 1969, p. 415—416.

IX. ARHEOLOGIE GRECO-ROMANĂ

154. A. Atanasiu, *Descoperirea unor amfore greceşti în judeţul Ialomiţa în anii 1960—1961.* [Călăraşi, Gura Borcii, Spanţov.] RM, VI, 1969, 2, p. 162—163.
155. M. Babeş, *Noi date privind arheologia şi istoria bastarnilor (O fibulă pomeraniană descoperită în România).* [La Ghilăeşti Neamţ; dovedeşte imigraţia bastarnilor în această regiune şi confirmă date oferite de Strabo; emigraţii succesive din sec. III pînă în sec. I î. e. n.] SCIV, XX, 1969, 2, p. 195—217.
156. V. Barbu, *L'incinération et l'inhumation à l'époque romaine à Tomis.* Gesch. u. Phil., p. 372—376.
157. I. Barnea, *O casă romană tîrzie la Dinogeţia.* [Sec. IV—VI; atestă menţinerea cultului larilor şi penaţilor în sec. V; fragmente ceramice; monede de la Probus la Theodosius II.] SCIV, XX, 1969, 2, p. 245—266.
158. A. Bodor, *Note asupra artei romane provinciale. Pe marginea cărţii prof. J. M. C. Toynbee.* [*Art in Roman Britain*, 1963.] AMN, V, 1968, p. 495—504.
159. G. Bordenache, *Nuove scoperte e vecchi problemi.* [*Matres* la Histria.] StCl, XI, 1969, p. 95—100.
160. G. Bordenache, *Stele funeraria di un giovane vittorioso in un concorso.* StCl, XI, 1969, p. 229—231.
161. G. Bordenache, *Colonna Traiana. Esposizione dei calchi.* StCl, XI, 1969, p. 297—293.
162. V. Boroneanţ, M. Davidescu, *Două bordeie dacice la Schela Cladovei, Turnu Severin.* [Amforă rodiană ştampilată, 220—180.] Apulum, VII, 1968, 1, p. 253—260.
163. M. Bucovală, *Noi morminte de epocă romană timpurie la Tomis.* Pontice, p. 269—306.
164. E. Bujor, *Les commencements de la culture de Géto-daces en Dobroudja.* [Rezumat.] Atti del VI Congr. delle Sc. preist. (Roma), 1962, p. 80.
165. V. Canarache, *Măşti şi figurine Tanagra din atelierele de la Callatis-Mangalia.* Constanţa, Muzeul de arheologie, 1969, 190 p.
166. I. Casan-Franga, *Contribuţii cu privire la cunoaşterea ceramicii geto-dace. Cupele „deliene" getice pe teritoriul României.* AM, V, 1967, p. 7—35.
167. G. Chiţulescu, Tr. Chiţulescu, *Şapte monumente celebre ale Antichităţii. „Cele şapte minuni"* (Pref. Em. Condurachi). [Tiraj nou.] Bucureşti, Ed. tehnică, 1969, 224 p.

168. M. Coja, *La céramique grise d'Histria à l'époque grecque.* Dacia, XII, 1968, p. 305—329.
169. M. Comşa, *Sur l'origine et l'évolution de la civilisation de la population romane et proto-roumaine, aux VIe—Xe siècles sur le territoire de la Roumanie.* [Vase de tip roman provincial şi romano-bizantin.] Dacia, XII, 1968, p. 355—380.
170. Em. Condurachi, *Hotărniciі în provincia romană a Dalmaţiei.* SCIV, XIX, 1968, 4, p. 587—595.
171. Em. Condurachi, *La contribution des recherches archéologiques roumaines à la connaissance du limes romano-byzantin du Bas-Danube.* RRH, VIII, 1969, 3, p. 443—453.
172. V. Crăciunescu, *Statuete de piatră din colecţia „Maria şi Dr. George Severeanu" Bucureşti.* [12 piese, probabil de proveniență dobrogeană.] MIM, V, 1968, p. 177—186.
173. I. H. Crişan, *Contribuţii la problema culturii materiale daco-getice.* [Discută şi influenţa greacă.] AMN, V, 1968, 1, p. 21—32.
174. I. H. Crişan, *Continuitatea dacică în cîmpia Aradului.* [Aşezări din sec. III î. e. n. pînă în sec. IV e. n., la Pecica, identificată cu Ziribava, Arad—Ceala, Cicir.] Apulum, VII, 1968, 1, p. 241—251.
175. H. Daicoviciu, *Coronamentele în formă de trunchi de piramidă arcuită pe teritoriul provinciei Dacia.* [21 piese, analoge cu cele găsite în nordul Italiei, la Aquileia.] Apulum, VII, 1968, 1, p. 333—352.
176. Lucia David, L. Mărghitan, *Monumente sculpturale de la Micia (Partea I).* [Aedicula, fragmente de edicule, medalion de pe vremea Severilor.] AMN, V, 1968, p. 125—135.
177. M. Davidescu, R. Florescu, *Două plăci de la Drobeta reprezentînd Cavalerii danubieni.* [Origine locală.] AMN, V, 1968, p. 491—494.
178. P. Diaconu, N. Anghelescu, *Urme vechi de locuinţe în colţul de sud-vest al Dobrogei.* [Urme romane în diverse puncte.] RM, V, 1968, 4, p. 348—351.
179. St. Ferenczi, *Observaţii cu privire la sistemul şi caracterul aşa-zisului „Limes Dacicus".* [Sistem defensiv în Munţii Meseşului, la limita provinciei Dacia Porolissensis, început sub Hadrian şi continuat pînă în vremea lui Caracalla; prezintă analogii cu Limes Germaniae superioris.] AMN, V, 1968, p. 75—98.
180. Fl. Bobu Florescu, *Das Siegesdenkmal von Adamklissi. Tropaeum Traiani.* Bucureşti—Bonn, Ed. Academiei — Habelt, 1965, 737 p. | SCIV, XIX, 1968, 4, p. 699—702, G. Bordenache; FVL, XI, 1968, 2, p. 124—125, A. P.
181. Fl. Bobu Florescu, *Columna lui Traian.* RM, V, 1968, p. 130—134.
182. M. Gramatopol, *O tendinţă a caricaturii elenistico-romane în lumina unui gryllos inedit.* RM, IV, 1967, 4, p. 369—371.
183. M. Gramatopol, *Optimo Principi.* [Capul împăratului Traian din colecţia M. şi G. Severeanu.] Apulum, VII, 1968, 1, p. 369—379.
184. C. Iconomu, *Cercetări arheologice de la Mangalia şi Neptun.* [Ceramică greacă şi romană, casă elenistică cu mozaic, amfore ştampilate, fragmente arhitecturale etc.] Pontice, p. 235—268.
185. M. Irimia, *Cimitirele de incineraţie geto-dacice de la Bugeac-Ostrov.* [Ceramică greacă importată.] Pontice, p. 193—234.
186. M. Irimia, *Cuptoarele romano-bizantine de ars ceramică de la Oltina (Jud. Constanţa).* Pontice, p. 379—408.
187. S. Jakó, *Date privitoare la cercetările arheologice de la Grădiştea Muncelului în anul 1803.* [Material arhivistic.] AMN, V, 1968, p. 433—443.
188. N. Lupu, *Aşezarea daco-romană de la Roşia (Jud. Sibiu).* [Ceramică romană etc.] AMN, V, 1968, p. 445—450.

189. S. Marinescu-Bîlcu, *Un mormînt tumular din necropola Histriei.* [Sec. IV î. e. n.] SCIV, XX, 1969, 4, p. 587—593.
190. L. Mărghitan, *Observații cu privire la un lanț de argint din epoca romană.* [Podoabe de origine dacică la Recaș—Timișoara.] RM, IV, 1967, p. 148—149.
191. I. Mitrofan, Gh. Moldovan, *Castrul roman de la Sighișoara.* AMN, V, 1968, p. 99—109.
192. Em. Moscalu, *Așezare dacică de la Cozia Veche (Jud. Vîlcea).* [Ceramică de influență greacă.] SCIV, XIX, 1968, 4, p. 629—642.
193. A. Petre, *Contributions archéologiques à l'étude ethnique de la Scythia Minor au IVe s. de n. è.* [Rezumat.] Atti del VI Congr. d. Sc. preist. (Roma) 1962, p. 80—81.
194. Gh. Poenaru Bordea, Cr. Vlădescu, *Date noi în legătură cu castrul Arutela.* [La Bivolari—Vîlcea, pe limes Alutanus; monede de la Traian la Elagabal.] SCIV, XX, 1969, 1, p. 101—111.
195. C. Pop, *Cercetări arheologice recente la Pompei.* RM, V, 1968, 1, p. 92—93.
196. C. Pop, *Monumente sculpturale romane din Napoca.* [Ateliere locale.] AMN, V, 1968, p. 479—489.
197. C. Pop, I. Al. Aldea, I. Chifor, V. Lucăcel, *Cîteva medalioane funerare lucrate aparte din Dacia superioară.* [10 piese, ceea ce duce la un total de 31 piese cunoscute, din 16 localități.] Apulum, VII, 1968, 1, p. 413—421.
198. C. Pop, V. Lucăcel, *Un relief cu cavaleriî danubieni în muzeul din Zalău.* RM, V, 1968, 4, p. 356.
199. Dorin Popescu, *Săpăturile arheologice din Republica Socialistă România în anul 1967.* SCIV, XIX, 1968, 4, p. 677—698.
200. Dorin Popescu, *Les fouilles archéologiques dans la République Socialiste de Roumanie en 1967.* Dacia, XII, 1968, p. 421—443.
201. Dorin Popescu, *Săpăturile arheologice din Republica Socialistă România în anul 1968.* SCIV, XX, 1969, 3, p. 471—501.
202. G. Popilian, *Două cuptoare de ars țigle și cărămizi descoperite la Romula.* RM, VI, 1968, 2, p. 167—169.
203. Fl. Preda, *Noi contribuții arheologice la cunoașterea sistemului de apărare a orașului Callatis.* [Două incinte, una greacă din sec. IV î. e. n., a doua romană din sec. II—III e. n., apărate pînă în sec. VII.] AUB (Istorie), XVII, 1968, p. 27—36.
204. D. Protase, *O așezare dacică din epoca romană la Ocna Sibiului.* [Ceramică romană provincială; așezarea nu pare să fi existat înaintea epocii romane.] Apulum, VII, 1968, 1, p. 229—240.
205. D. Radu, *Trei monumente sculpturale la Apulum.* [Sec. II—III, manifestări ale cultului imperial.] Apulum, VII, 1968, 1, p. 433—444.
206. C. Scorpan, *Contribuții arheologice la problemele etnice ale Dobrogei antice. I. Carpi în Scythia Minor. II. O nouă problemă pentru sec. VI—VII. III. Vase pictate din sec. IX—X în Dobrogea.* Pontice, p. 341—378.
207. D. Theodorescu, *Un chapiteau ionique de l'époque archaïque tardive et quelques problèmes concernant son style.* Dacia, XII, 1968, p. 261—303.
208. D. Tudor, *Răspîndirea amforelor grecești ștampilate în Moldova, Muntenia și Oltenia.* AM, V, 1967, p. 37—80.
209. M. Valea, L. Mărghitan, *Așezarea dacică de la Cîmpuri-Surduc.* [Monede emise la Dyrrhachium și Apollonia.] Sargetia, IV, 1966, p. 65—73.
210. V. Vasiliev, *Vestigii daco-romane din secolul IV e. n. la Suatu.* [Jud. Cluj.] AMN, V, 1968, p. 513—516.
211. I. Vlad, *Cercetări asupra țesăturii găsite în vasul cu tezaurul de monede de la Obroceni (r. Pașcani, reg. Iași).* AM, V, 1967, p. 125—131.

X. EPIGRAFIE GREACĂ ŞI LATINĂ. PROSOPOGRAFIE

212. Al. Barnea, *Trei altare inedite de la Tropaeum Traiani.* [2 inscr. lat., 1 gr., dedicată lui Zeus Ombrimos, sec. III.] SCIV, XX, 1969, 4, p. 595—609.

213. Oct. Floca, *Monumente epigrafice şi sculpturale de la Micia.* [2 altare votive, o inscr. funerară, medalion funerar, 3 monumente funerare, relief, la Veţel—Hunedoara.] AMN, V, 1968, p. 111—124.

214. N. Lascu, *Ştiri din arhivele clujene referitoare la inscripţiile latine din Transilvania.* [Scrisoare a lui A. v. Steinbüchel, din 30 august 1830, care solicita copierea unor inscripţii în vederea unui Corpus. Copiile au fost preluate apoi de Mommsen.] AMN, V, 1968, p. 137—142.

215. C. Pop, *Une plaque votive dédiée au culte de Dionysos.* [La Turda, sec. III e. n.] Dacia, XII, 1968, p. 413—416.

216. Al. Popa, I. Berciu, R. Pop, *Trei monumente epigrafice de la Apulum.* [Dedicate lui Iupiter O. M. Dolichenus, Silvanus Domesticus, Fortuna Redux, Genius Numeri.] Apulum, VII, 1968, 1, p. 401—412.

217. A. Rădulescu, *Note epigrafice.* [10 inscr. greceşti şi latine.] Pontice, p. 319—339.

218. A. Rădulescu, *Un miliar de la Decius la Rasova.* RM, VI, 1969, 3, p. 349—353.

219. I. I. Russu, *C. Iulius Maximus, praeses Daciarum.* [Inscripţie de la Rapoltul Mare—Hunedoara precizează datele guvernării: 207—209.] AMN, V, 1968, p. 451—470.

220. I. I. Russu, *Note epigrafice. Inscripţii din Dacia Porolissensis.* [13 inscr. latine.] AMN, V, 1968, p. 451—470.

221. S. Sanie, *Cîteva observaţii asupra inscripţiei CIL, III, 7954 de la Vîlcia Traiana Sarmizegetusa.* [Numele de divinitate trebuie citite *Bel, Bel Ahamon* sau *Bel (el) Bel Ahamon* şi *Fenebal* (pentru *Benefal*)]. SCIV, XIX, 1968, 4, p. 575—586.

222. Th. Sauciuc-Săveanu, A. Rădulescu, *Inscripţia lui Herennios Apollinarios din Callatis.* Pontice, p. 307—317.

223. Z. Székely, *Descoperiri epigrafice şi arheologice pe graniţa de est a Daciei romane.* [Castru roman la Rareş—Odorhei, cu inscripţie funerară; 2 inscr. votive la Inlăceni—Odorhei; figurină la Cădaciu Mic—Odorhei etc.] AM, V, 1967, p. 133—143.

224. V. Vasiliev, L. Mărghitan, *Materiale epigrafice descoperite la Micia.* [4 inscr.] Apulum, VII, 1968, 1, p. 423—432.

XI. NUMISMATICĂ GRECO-ROMANĂ. PONDEROLOGIE. GLIPTICĂ

225. A. Atanasiu, *Un mic tezaur de monede Thasiene.* [Boşneagu—Călăraşi.] RM, IV, 1967, 1, p. 51—52.

226. I. Barnea, *Plombs byzantins de la collection Michel C. Soutzo.* [Sec. IV—XII, atestînd legăturile comerciale ale Dobrogei cu Asia Mică, cu Bizanţul etc.] RESEE, VII, 1969, 1, p. 21—33.

227. Tr. Bălan, *Tezaurul de monede dacice de la Bozeş (r. Orăştie).* [Imitaţii de tetradrahme Filip II şi Alexandru, emise în sec. II—I î. e. n.] Sargetia, IV, 1966, p. 51—64.

228. G. Buzdugan, *Descoperiri de monede antice intrate în colecţia Muzeului de istorie din oraşul Gh. Gheorghiu-Dej.* SCN, IV, 1968, p. 444—445.

229. G. Buzdugan, C. Preda, *Un tezaur cu monede de bronz din Cyzic descoperite la Curcani (Jud. Ilfov).* [36 monede, sec. II—I.] SCN, 1968, p. 331—333.

230. V. Canarache, *Sistemul ponderal şi tipologia drahmelor istriene de argint.* Pontice, p. 107—192.

231. E. Chirilă, *Tezaurul de monede dyrrhachiene de la Voivodeni.* [198 originale, 11 imitaţii, sec. II î. e. n.] Apulum, VII, 1968, 1, p. 123—144.
232. E. Chirilă, I. A. Aldea, *Tezaurul de monede de la Dobîrca, sec. II î. e. n—I e. n.* [Jud. Alba; 29 denari republicani de la M. Iunius Silanus, 137, la M. Antonius, 32—31, 8 denari imperiali, de la August pînă la Nerva, 27 î. e. n.—96 e. n.] AMN, V, 1968, p. 429—432.
233. E. Chirilă, I. Pop, *Tezaurul monetar de la Sînpetru (Or. Braşov).* [56 tetradrahme histriene, 3 din Macedonia Prima.] Apulum, VI, 1968, 1, p. 145—170.
234. M. Chiţescu, *Cercetări pe teren privind două descoperiri monetare.* [Căbeşti—Bacău, drahme histriene; Luica—Ilfov, tetradrahme thasiene.] SCN, IV, 1968, p. 452—455.
235. M. Chiţescu, *Descoperirea monetară de la Beiuş.* [21 denari republicani, sec. II—I, 64 drahme din Apollonia.] SCN, IV, 1968, p. 355—362.
236. M. Chiţescu, *Unele consideraţii pe marginea contrafacerii monedei romane în Dacia, bazată pe o recentă descoperire din Moldova.* [14 contrafaceri fără valoare de circulaţie la Bozieni.] SCN, IV, 1968, p. 127—137.
237. M. Chiţescu, *Două monede romane rare în colecţia Muzeului Naţional de Antichităţi din Bucureşti.* [As din Spania, C. Varius Rufus, 13 î. e. n., as din vremea lui Commodus, 181—182.] SCIV, XX, 1969, 3, p. 457—459.
238. M. Chiţescu, M. Ursache, *Tezaurul de denari romani imperiali descoperit la Simioneşti (Jud. Neamţ).* [102 piese din 69—178.] SCN, IV, 1968, p. 385—390.
239. P. Diaconu, *O „gemă" descoperită la Romula.* [Atelier local, apr. 150—250.] SCN, IV, 1968, p. 277—278.
240. M. Gramatopol, *Documentare istorică prin iconografia numismatică.* RM, IV, 1967, 1, p. 9—11.
241. M. Gramatopol, *Tendinţe în portretistica monetară imperială.* SCIA (Arta plastică), XVI, 1969, 2, p. 183—189.
242. M. Gramatopol, *Iconografia monetară dacică.* [Imitaţii de monede greceşti.] RM, VI, 1969, 1, p. 23—32.
243. O. Iliescu, *Recenti acquisti del gabinetto numismatico dell'Accademia R.P.R.* Fasti Archeologici (Roma), XVI, 1964, p. 753.
244. E. Isăcescu, *Monede de bronz de la Filip al II-lea, regele Macedoniei, găsite în Oltenia.* [Preajba de Pădure—Dolj, Mărgăriteşti—Olt.] SCN, IV, 1968, p. 319—325.
245. V. Mihăilescu-Bîrliba, *Descoperiri de monede imperiale romane în judeţul Neamţ.* SCN, IV, 1968, p. 456—459.
246. B. Mitrea, *Cu privire la tezaurul monetar roman imperial de la Săpata de Jos şi prăbuşirea limesului transalutan.* [Datarea 242, propusă de V. Christescu, Dacia, I, 1934, trebuie corectată în 245.] SCN, IV, 1968, p. 197—206.
247. B. Mitrea, *Observaţii numismatice şi istorice asupra tezaurului de monede romane imperiale descoperit la Ioneşti Govorii.* [151 antoninieni, monedă în care se plătea solda, îngropaţi în 245, la atacul carpilor.] SCN, IV, 1968, p. 209—222.
248. B. Mitrea, *Notă suplimentară cu privire la tezaurul de stateri de aur de la Alexandru cel Mare, descoperit la Gîldău (Jud. Ialomiţa).* SCN, IV, 1968, p. 373—379.
249. B. Mitrea, *Notiţă despre un tezaur necunoscut de monede romane republicane descoperite în Muntenia.* [21 denari, la Tîrnave—Teleorman.] SCN, IV, 1968, p. 381—384.
250. B. Mitrea, *Cîteva monede imperiale, greceşti şi bizantine descoperite în împrejurimile Celeiului.* SCN, IV, 1968, p. 393—396.
251. B. Mitrea, *Découvertes récentes et plus anciennes de monnaies antiques et byzantines en Roumanie.* Dacia XII, 1968, p. 445—459.
252. B. Mitrea, *Descoperiri recente şi mai vechi de monede antice şi bizantine în Republica Socialistă România.* SCIV, XX, 1969, 1, p. 161—171.

253. B. Mitrea, Emilia Zaharia, *Descoperirea monetară de la Oboroceni (r. Pașcani, reg. Iași).* [735 denari de la Nero la Septimius Severus, 195 e. n.; data coincide cu a altor 4 tezaure și reflectă tulburările survenite cu ocazia migrației goților.] AM, V, 1967, p. 81—124.

254. C. Petolescu, *Cîteva tezaure monetare și evenimentele din cîmpia Munteniei de la sfîrșitul sec. al II-lea e. n.* [5 tezaure indică drumul invaziei goților.] Apulum, VII, 1968, 1, p. 450—459.

255. Gh. I. Petre-Govora, *Tezaurul monetar de la Ionești Govorii (condițiile de descoperire).* [Vezi 249.] SCN, IV, 1968, p. 207—208.

256. Gh. Poenaru Bordea, *Quelques monnaies trouvées à Adamclissi et la fin de Civitas Tropaensium.* [21 piese, sec. III—V.] Dacia, XII, 1968, p. 409—411.

257. Gh. Poenaru Bordea, *Un tezaur de monede callatiene din perioada autonomiei.* [50 piese de bronz, de două tipuri, sec. III î. e. n.] SCN, IV, 1968, p. 397—404.

258. Gh. Poenaru Bordea, *Monede mai puțin cunoscute din timpul lui Ptolemaios al V-lea, emise în Cipru.* StCl, XI, 1969, p. 221—224.

259. Gh. Poenaru Bordea, V. Mihăilescu-Bîrliba, Al. Artimon, *Un mic tezaur de denari romani imperiali descoperit la Ghindoani (Jud. Neamț).* [23 de piese de greutate subnormală, de la Hadrian la Pertinax și Clodius Albinus.] SCIV, XIX, 1968, 4, p. 597—611.

260. C. Preda, *Einige Fragen der geto-dakischen Numismatik.* Jahrb. f. Num. u. Geldgesch., 16, 1966, p. 63—82.

261. C. Preda, *Unele considerații asupra tezaurului monetar de la Jiblea (Jud. Vîlcea).* [317 imitații după tetradrahma Filip II, 6 tipuri, sec. III—II.] SCN, IV, 1968, p. 47—68.

262. C. Preda, *Tezaurul monetar de la Bîrca (Jud. Dolj) și unele probleme privind atacurile carpilor din anii 242—245 în Dacia romană.* [256 denari, 19 antoninieni de la Marcus Aurelius la Gordian III, îngropați cu ocazia atacului carpilor din 245.] SCN, IV, 1968, p. 175—196.

263. C. Preda, *Monede coloniale rare și inedite — Histria, Callatis și Tomis — din tezaurul de la Mangalia.* [9000 piese, sec. II—III e. n., îngropate în 267, cînd cartierul extra muros a fost distrus de goți și de heruli.] SCN, IV, 1968, p. 223—236.

264. C. Preda, *Încă două drahme histriene și o „imitație" tip Filip al II-lea din tezaurul de la Scărișoara.* SCN, IV, 1968, p. 441—442.

265. C. Preda, *Despre începuturile imitațiilor monetare de tip Filip al II-lea.* StCl, XI, 1969, p. 69—83.

266. C. Preda, Gh. Constantinescu, *Geții dintre Siretul inferior și rîul Buzău în lumina descoperirii monetare de la Dumbrăveni (Jud. Vrancea).* [26 imitații de argint după tetradrahme Filip II, sec. II î. e. n.] SCN, IV, 1968, p. 21—46.

267. C. Preda, Gh. Popilian, *Un tezaur de monede romane republicane descoperit la Șopotu (Jud. Dolj).* SCN, IV, 1968, p. 450—452.

268. D. Protase, I. H. Crișan, *Tezaurul de monede imperiale romane de la Țaga (Jud. Cluj).* [1013 denari și antoninieni, de la Galba la Gordianus III.] SCN, IV, 1968, p. 139—173.

269. C. Secășanu, *Despre metrologia numismatică.* RM, IV, 1967, 4, p. 367—368.

270. E. Stoicovici, *Contribuții la cercetarea metalografică a unor monede de bronz și de argint din Antichitate.* SCN, IV, 1968, p. 343—354.

271. Z. Székely, *Un tezaur de monede republicane romane găsit la Sf. Gheorghe (Jud. Covasna).* [61 denari de argint, ultimul din 8 î. e. n.] SCN, IV, 1968, p. 363—372.

272. Z. Székely, *Noi descoperiri monetare în estul Transilvaniei.* SCN, IV, 1968, p. 455—456.

273. I. Winkler, *Tezaurul de monede dacice de la Chereluș (Jud. Arad).* [6 tipuri de imitații după monede macedoniene, sec. II î. e. n.] SCN, IV, 1968, p. 69—102.

274. I. Winkler, *Tehnica emisiunilor monetare la daco-geți.* [Folosesc tehnica greacă și romană.], SCN, IV, 1968, p. 335—341.
275. I. Winkler, *Tipurile monetare ale daco-geților și aria lor de răspîndire.* [Imitații după monede macedonene.] AMN, V, 1968, p. 33—49.
276. I. Winkler, *Stanțele și stilul monedelor daco-getice.* [Imită monede grecești și romane.], Apulum, VII, 1968, 1, p. 209—228.

XII. DREPT ROMAN

277. P. G. Coman, *Problema obiceiului de drept în sfintele canoane.* ST, XXI, 1969, 5—6, p. 399—409.
278. Val. Georgescu, *Continuitate elenistico-romană și inovație în doctrina bizantină a filantropiei și indulgenței imperiale.* StCl, XI, 1969, p. 187—219.
279. M. Jacotă, *Rome et les étrangers.* ATN, p. 83—90.
280. C. St. Tomulescu, *Der juristische Wert der Werke Ciceros.* Gesellschaft u. Recht im gr.-röm. Altertum, Berlin, 1968, p. 226—267.
281. C. St. Tomulescu, *Obiectul legii Poetelia Papiria.* AUB (Juridice), XVII, 1968, p. 87—90.

XIII. TRADUCERI

A. Literatura greacă

282. *Din lirica elină.* În românește de A. Andrițoiu și D. Rendis. Cuvînt înainte de Edg. Papu. București, Ed. tineretului, 1968, 301 p.|RITL, XVIII, 1969, 2, p. 320—322, Gh. Ceaușescu.
283. *Pagini alese din oratorii greci.* Andocide, Lisias, Isocrate, Demostene, Eschine, Licurg. Antologie, note biografice și traducere de A. Marin. Prefață și note explicative de M. Marinescu-Himu. I—II. București, Ed. pentru literatură, 1969, LXXIII + 236 + 334 p.
284. Aristotel, *Despre suflet.* Traducere și note de N. I. Ștefănescu; studiu introductiv de Al. Boboc. București, Ed. științifică, 1969, 231 p.
285. Platon, *Lysis.* Cu un eseu despre înțelesul grec al dragostei de oameni și lucruri de C. Noica. Cu o postfață de T. Papadopol. București, Ed. pentru literatură universală, 1969, 144 p.
286. Plutarh, *Vieți paralele.* Vol. IV. Traducere, notițe introductive și note de N. I. Barbu. București, Ed. științifică, 1969, 648 p.
287. Sofocle, *Tragedii.* Traducere, prefață, note și indice de George Fotino. București, Ed. pentru literatură universală, 1969, XII + 503 p.

B. Literatura latină

288. Catul, *Poezii.* În românește, cu un studiu introductiv și note de Teodor Naum. Ilustrații de V. Kazar. București, Ed. pentru literatură universală, 1969, XIII + 216 p.
289. Marcus Tullius Cicero, *Filipice. Discursuri împotriva lui Marcus Antonius.* În românește de D. Crăciun. Studiu introductiv de G. Guțu. București, Ed. pentru literatură universală, 1968, XXXIII + 237 p.

290. C. Sallustius Crispus. *Opere.* Studiu introductiv, traducere, note şi indice de N. Lascu. Bucureşti, Ed. ştiinţifică, 1969, 315 p.
291. Virgiliu, Horaţiu, Iuvenal, *Pagini alese.* Traducere, cuvînt introductiv şi note de L. Sebastian. Bucureşti, Ed. pentru literatură universală, 1969, 309 p.

XIV. CULEGERI

229. *Actes du Xe Congrès international des linguistes, Bucarest, 28 août—2 septembre 1967.* I. Bucureşti, Ed. Academiei, 1969, XCVI + 773 p.
293. *Pontice.* Studii şi materiale de istorie, arheologie şi muzeografie. Constanţa, Muzeul de arheologie, 1968, 510 p.
294. *Probleme de logică.* Vol. I. Bucureşti, Ed. Academiei, 1969, 374 p. | RF, XVI, 1969, 3, p. 383—387, C. Rusu.
295. *Acta Musei Deuensis. Sargetia,* IV, Deva—Cluj, Ed. ştiinţifică, 1966, 272 p. | RRH. VIII, 1969, 2, p. 349—352, C. Şerban.

XV. MANUALE DIDACTICE[1], DICŢIONARE

296. N. I. Barbu, O. Drimba, R. Munteanu, Edg. Papu, *Istoria literaturii universale.* Manual pentru clasa a XI-a, secţia umanistă. [Antichitatea, p. 13—44.] Bucureşti, Ed. didactică şi pedagogică, 1968, 248 p. | SLU, XII, 1968, p. 223—232, M. Handoca.
297. Gh. Guţu, *Dicţionar latin-român.* Ediţia a doua îmbunătăţită şi adăugită. Bucureşti, Ed. ştiinţifică, 1969, 516 p.
298. T. Vasilescu, E. Cizek, David Popescu, *Limba latină.* Manual pentru clasa a X-a, licee clasice. Bucureşti, Ed. didactică şi pedagogică, 1968, 231 p.

XVI. SUPRAVIEŢUIREA ANTICHITĂŢII

299 A. Armbruster, *Evoluţia sensului denumirii de „Dacia". Încercare de analiză a raportului dintre terminologia politico-geografică şi realitatea şi gîndirea politică.* Studii, XXII, 1969, 3, p. 423—444.
300. G. Baiculescu, *Al. Odobescu despre poetul latin Ovidiu. Pagini de proză necunoscute.* RITL, XVIII, 1969, 1, p. 93—106.
301. G. Brătescu, *Un manuscris pseudohipocratic francez din secolul al XVIII-lea.* [Copie din 1741 a unui volum apărut la Köln în 1700, *Lettre d'Hippocrate à Damagette* de H. de Boulainvilliers.] Viaţa medicală, 1969, 1, p. 57—60.
302. Gh. Ceauşescu, *Eugen Lovinescu şi antichitatea clasică.* RITL, XVIII, 1969, 1, p. 27—31.
303. I. G. Coman, *„Prometeu înlănţuit" al lui Eschil şi influenţa lui asupra literaturii şi teatrului românesc. Elementele unei simbioze între cultură şi religie în Europa.* ST, XXI, 1969, 5—6, p. 299—326.
304. Val. Al. Georgescu, *Renaissance, réception du droit romain et humanisme juridique. Reflexions d'un romaniste à propos d'une récente synthèse roumaine sur la Renaissance et la Réforme.* [A. Oţetea, *Renaşterea şi Reforma,* Bucureşti, 1968.] RRH, VIII, 1969, 3, p. 515—529.

[1] Manualele pentru învăţămîntul mediu retipărindu-se fără menţionarea ediţiei şi fără schimbări notabile la începutul fiecărui an şcolar, nu vom înregistra în această rubrică decît lucrările noi (sau cele omise din repertoriile precedente).

305. M. Guțu, *Antike Gestalten und ihre Bedeutung im epischen Theater (B. Brecht und Fr. Dürrenmatt)*. ATN, p. 331—337.
306. M. Marinescu-Himu, *Plutarh în literatura română*. StCl, XI, 1969, p. 271—278.
307. C. Mănescu, *Mitul antic elen în drama existențialistă*. Studii de literatură comparată, București, Ed. Academiei, 1968, p. 83—92.
308. I. Pătrașcu, *Profesorul Bruto Amante pe urmele exilatului de la Tomis*. SLU, XII, 1968, p. 219—223.
309. A. Piatkowski, *Le problème de* ut pictura poesis *au début du XVIIIe siècle par rapport à la poétique d'Aristote*. ATN, p. 409—417.
310. G. Szabó, *Variante contemporane ale „Medeei" lui Euripide*. SLU, XI, 1968, p. 133—149.
311. Gr. Tănăsescu, A. Nestorescu, *Eminescu și Elada*. RITL, XVIII, 1969, 1, p. 43—55.

INDICELE BIBLIOGRAFIEI

Cifrele trimit la numerele de ordine.

I. *Autori antici*

Accius 68
Ambrosius 125
Andocide 283
Apuleius 40
Aristotel 71, 80, 84, 85, 90, 92, 93, 94, 97, 98, 99, 100, 101, 104, 106, 108, 284, 309
Augustinus 126
Catul 288
Cicero 78, 289
Ciprian 122
Ciril al Alexandriei 110
Clemens din Alexandria 143
David 50, 51
Demostene 103, 283
Dioscorides 53
Elias 50, 51
Eschil 69, 304
Eschine 283
Euripide 69, 310
Grigorie din Nazianz 66, 121
Herodot 115
Hesiod 72
Hipocrate 81, 82, 301
Historia Augusta 152
Homer 57, 65, 74, 76
Horațiu 60, 291
Ioan Crisostomul 54, 66, 86, 113, 114
Iohannes Lydus 77
Iordanes 37, 49
Isocrate 283
Iulius Capitolinus 152
Iustin Martirul 111
Iuvenal 291
Licurg 283
Lisias 283
Lucrețiu 35, 43
Martyrologium Hieronymianum 109
Mauricius 40
Ovidiu 300, 303
Passio Maximi, Dadae et Quintiliani 109
Petronius 46, 47
Platon 79, 89, 285
Plotin 48
Plutarh 286, 307
Pseudo-Apuleius 53
Ptolemeu 144
Salustiu 67, 292
Seneca 64, 75
Sofocle 69, 287
Strabo 155
Tacit 52, 59, 61, 62, 63
Theodor din Mopsuestia 125
Trebellius Pollio 152
Tucidide 22, 55, 56, 58, 72
Vasile cel Mare 66
Vergiliu 291
Zenon 91

II. *Cuvinte*

a. greceşti

ἔπος 71
λόγος 71

μύθος 71
ξενικόν 71
τις 33
ὕβρις 76

b. latine

anima 43
animus 43
Dacia 299
-fex 39
-ficium 39
-fico 39
-ficus 39
quidam 40

III. *Autori moderni*

Aldea I A 197, 232
Andriţoiu A 282
Anghelescu N 178
Armbruster A 299
Artimon A 259
Atanasiu A 154, 325
Babeş M 155
Baiculescu G 300
Baica N 54
Banu I 4, 79
Baran N V 35
Barbu N I 36, 55, 56, 57, 58, 59, 286, 296
Barbu V 156
Barnea A 212
Barnea I 109, 157, 226
Bădărău D 80
Bălan Tr 227
Bănăţeanu V 29
Bărcăcilă A 5
Berciu I 6, 216
Boboc A 284
Bodor A 158
Bolocan G 34
Bordenache G 159, 160, 161, 180
Boroneanţ V 162
Brătescu G 81, 82, 301
Bucovală M 163
Bujor E 164
Buzdugan G 228, 229
Canarache V 7, 165, 230
Caragiu-Marioţeanu M 34
Caraza I 110
Casan-Franga I 166
Călinescu G 60
Ceauşescu G 61, 282, 302
Ceauşescu P 8
Chifor I 197
Chirilă E 231, 232, 233
Chişleag M 35
Chiţescu M 134, 234, 235, 236, 237, 238
Chiţulescu G 167
Chiţulescu Tr 167
Cihodaru C 135
Cizek E 62, 63, 64, 298
Coja M 168
Coman I G 65, 66, 111, 303
Coman P G 277
Comşa M 169
Condurachi E 127, 136, 167, 170, 171
Constantinescu G 266
Costa Tr 67
Coteanu I 34
Covacef Z 9
Crăciun D 289
Crăciunescu V 172
Crişan I H 173, 174, 268
Daicoviciu C 10, 137, 138
Daicoviciu H 175
David Lucia 176
Davidescu M 162, 177
Dănăilă I 25
Demetrescu Fl 37
Diaconu P 178, 239
Dobroiu E 38, 46, 47, 68
Doruţiu-Boilă E 139
Drimba O 296
Drimba V 34
Dumitriu A 83, 84, 85
Ferenczi St 179
Fischer I 11, 12, 13, 34
Floca O 213
Florescu Fl B 180, 181
Florescu R 195
Fotino C 14
Fotino G 287
Frenkian A 48, 69
Georgescu Val 15, 278, 304
Glodariu I 128
Gostar N 140, 141, 142
Gramatopol M 70, 182, 183, 240, 241, 242
Graur A 16, 24, 30, 39, 40
Guţu G 289, 297
Guţu M 305

Handoca M 296
Iana G M 86, 112
Iconomu C 184
Iliescu M 34
Iliescu O 233
Iliescu Vl 49, 143
Iordan Iorgu 24
Irimia M 185, 186
Isăcescu E 244
Isbăşescu M 34
Jacotă M 279
Jakó S 187
Joja Ath 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95
Joja Cr 96
Kazar V 288
Kerekes G 60
Lascu N 214, 290
Lucăcel V 197, 198
Lupaş L 31
Lupu N 188
Macarie L 34
Macrea M 129, 144
Marin A 283
Marinescu-Bilcu S 189
Marinescu-Himu M 283, 306
Mănescu C 307
Mărghitan L 176, 190, 209, 224
Micle V 113
Mihăescu H 32, 34, 41
Mihăilescu-Birliba V 245, 259
Mitrea B 17, 18, 19, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253
Mitrofan I 191
Moldovan G 191
Moldovan I 114
Moscalu E 192
Munteanu R 296
Muşu G 115
Nasta M 71
Naum T 288
Negomireanu D 24
Nestorescu A 311
Nicolescu A 24
Noica C 20, 97, 285
Öffenberger G N 98, 99, 100, 101
Papadopol T 50, 51, 285
Papadopoulos Ath vezi Papadopol
Papu E 282, 296
Pătraşcu I 308
Petolescu C 254
Petre A 193
Petre Z 102
Petre-Govora G I 255
Piatkowski A 72, 309
Pippidi A 21
Pippidi D M 22, 23, 116, 117, 118, 145
Pîrlog M 73
Poenaru Bordea G 194, 256, 257, 258, 259
Poghirc C 24, 34, 74, 106
Pop C 195, 196, 197, 198, 215
Pop I 233
Pop R 216
Popa Al 119, 216
Popa E 25
Popescu David 298
Popescu Dorin 199, 200, 201
Popescu S 34
Popilian G 146, 202, 267
Preda C 229, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267
Preda F 203
Protase D 130, 131, 204, 268
Radu D 205
Rădulescu A 26, 217, 218, 222
Rămureanu I 120
Rendis D 282
Russu I I 45, 147, 148, 149, 219, 220
Rusu C 294
Sala M 34, 42
Sanie S 211
Saucluc-Săveanu Th 222
Sava M 121, 122
Scorpan C 206
Sebastian L 291
Secăşanu C 269
Sluşanschi D 52, 75
Stan A I 124
Stati S 34
Stolanovici L 76, 103
Stoicovici E 270
Surdu A 104
Szabó G 310
Székely Z 223, 271, 272
Şchiopu I A 125
Şebu M 126
Şerban C 295
Ştef F 33

Ştefan G 150
Ştefănescu N I 284
Tanaşoca N Ş 77
Tănăsescu Gr 311
Theodorescu D 207
Tomulescu C S 280, 281
Tóth I 106, 107, 108
Tudor D 132, 208
Ursache M 238
Váczy C 53
Valea M 209
Vasilescu T 36, 298
Vasiliev V 210, 224
Vlad I 211
Vlădescu Cr 194
Vraciu A 45
Vulpe R 27, 28, 151, 152, 153
Wald L 43
Weiss T 78
Winkler I 133, 273, 274, 275, 276
Zaharia Em 253
Zugun P E 44

L'ANNÉE PHILOLOGIQUE. Bibliographie critique et analytique de l'antiquité gréco-latine, fondée par J. Marouzeau, publiée par Juliette Ernst et par T. Robert S. Broughton, avec la collaboration de Marianne Duvoisin, Pierre Langlois, Ingrid Herb et Will W. de Grummond. Tome XXXVIII. Bibliographie de l'année 1967 et complément d'années antérieures. Paris, „Les Belles Lettres", 1969, 768 p. in 16°.

Regularitatea apariţiei fiind una din condiţiile pe care trebuie să le îndeplinească orice periodic — mai ales de bibliografie — , se poate spune că punctualitatea cu care se succed volumele *Anului filologic* e cu adevărat exemplară. E o trăsătură a acestei publicaţii pe care am mai relevat-o, dar care nu poate fi lăudată de ajuns într-o vreme cînd tipăriturile ştiinţifice privitoare la antichitate sporesc vertiginos şi cînd efortul de a domina această copleşitoare masă de materiale întîmpină nu o dată greutăţi neprevăzute. Nu e excesiv să se amintească, în această ordine de idei, întîrzierile pricinuite atîtor publicaţii franceze de tulburările din vara 1968, care au dus la închiderea bibliotecilor celor mai bine utilate din Paris şi din alte centre universitare, dar pe care colaboratoarele Juliettei Ernst au ştiut să le evite, lucrînd o vreme în afara hotarelor Franţei.

Dincolo de asemenea dificultăţi, evitabile şi trecătoare, rămînea totuşi anevoinţa înregistrării unei producţii în continuă creştere, ca să nu mai vorbesc de sacrificiile cerute de tipărirea unui atît de uriaş număr de fişe. Din acest punct de vedere, volumul a cărui apariţie o semnalez marchează o reacţie hotărîtă, în sensul întreruperii totale sau a unei reduceri simţitoare a înregistrărilor din unele domenii de margine ale antichităţii clasice. Începînd din 1967, contribuţiile referitoare la editarea şi exegeza celor două Testamente (pentru care se editează, la Roma, o bibliografie specială : *Elenchus bibliographicus Biblicus*) se vor menţiona în mai mică măsură în *Anul filologic*. Publicaţiile privind evul mediu occidental şi bizantin, *mai noi decît anul 800*, nu vor mai fi de loc înregistrate. În sfîrşit, în studiile tot mai numeroase închinate Renaşterii şi Umanismului se va opera o selecţie cu atît mai îndreptăţită cu cît, de la o vreme, se publică la Geneva o bibliografie anume, sub auspiciile Federaţiei internaţionale a Societăţilor şi Institutelor consacrate istoriei Renaşterii.

Din măsurile de restructurare a economiei volumelor amintesc înlocuirea secţiunii altădată intitulate „Archéologie non classique", prea cuprinzătoare şi disparată, prin rubrica „Archéologie préclassique et périphérique", împărţită pe regiuni şi prevăzută cu subtitluri lămuritoare.

Schimbarea anunţată în alcătuirea echipei redacţionale va deveni efectivă cu volumul XXXIX : locul profesorului T. Robert S. Broughton, ca director al ramurii americane a redacţiei, va fi luat de profesorul George Kennedy de la aceeaşi universitate (North Carolina, Chapel Hill, U.S.A.). Celelalte acorduri privitoare la împărţirea muncii şi fixarea răspunderilor rămîn mai departe în vigoare.

D. M. Pippidi

PSEUDO-HOMER, *Der Froschmäusekrieg.* THEODOROS PRODROMOS, *Der Katzenmäusekrieg.* Griechisch und deutsch von Helmut Ahlborn, Berlin, Akademie-Verlag, 1968, 94 p. („Schriften und Quellen der alten Welt", Bd. 22).

Alăturarea în acelaşi volum a celor două eposuri comice, avînd drept eroi animale, pe care ni le-au transmis antichitatea greacă şi Bizanţul, nu este întîmplătoare. Ambele parodiază în principal acelaşi monument literar antic, opera lui Homer. Compuse la un interval de mai bine de un mileniu, ambele mărturisesc despre impresionanta continuitate a prezenţei legendarului poet în viaţa spirituală a Orientului grecesc.

Volumul este destinat unui public mai larg, în care intră nu numai specialiştii în limba greacă şi cei ce studiază această limbă ci şi iubitorii literaturii clasice în general. În lumina acestei destinaţii trebuie judecată şi valoarea sa. Sub raport strict filologic nu se poate vorbi, în legătură cu acest volum, despre o ediţie nouă, în înţelesul deplin al cuvîntului. Editorul îşi întemeiază textul, în cazul ambelor poeme, pe ediţiile mai vechi, pe care le remaniază pe alocuri fără a întreprinde însă el însuşi o reexaminare a manuscriselor. Paginile introductive care însoţesc textele şi în care se face o succintă prezentare a problemelor filologice şi de istorie literară ridicate de acestea, sînt şi ele concepute în spiritul unei lucrări de largă circulaţie. Prin nivelul lor ştiinţific ridicat ele situează însă cartea la înălţimea celor mai bune realizări ale acestui gen dificil de lucrări de popularizare a clasicismului.

Textul stabilit de H. Ahlborn pentru *Batrahomiomahia* se întemeiază în primul rînd pe ediţiile lui Th. W. Allen (Oxford, 1912) şi A. Ludwich (Leipzig, 1896), de la care se abate într-o măsură foarte redusă. Editorul, care este şi autor al unei interesante disertaţii, *Untersuchungen zur pseudohomerischen Batrachomyomachie* (Göttingen, 1959), însoţeşte textul grecesc de o traducere literară în limba germană, pe cît e posibil apropiată de original. Remarcăm în această traducere scrierea în caractere cursive a aluziilor directe la epopeile homerice (formule epice, epitete, diferite locuţiuni) ceea ce înlesneşte cititorului nespecialist sesizarea unor valori stilistice fundamentale ale parodiei.

Catomiomahia lui Theodoros Prodromos este editată după textul publicat de Rudolf Hercher, la Leipzig (Teubner) în 1873. Cele cîteva remanieri datorate lui H. Ahlborn sînt neesenţiale. Ediţia Hercher se întemeia pe trei manuscrise; tradiţia manuscrisă integrală este reprezentată însă de 20 de manuscrise. Dintre acestea 17 şi alături de ele *editio princeps*, datînd de la sfîrşitul secolului XV, au fost folosite de profesorul vienez Herbert Hunger pentru stabilirea textului recentei ediţii pe care a dat-o textului prodromian (Herbert Hunger, *Der byzantinische Katz-Mäuse-Krieg. Theodoros Prodromos, Katomyomachia*, Graz-Wien-Köln, 1968). H. Hunger a dat şi el o traducere germană, în versuri albe, a poemului.

Nu înseamnă nicidecum că dorim să formulăm rezerve asupra valorii studiului introductiv, foarte succint, în care H. Ahlborn prezintă cititorilor săi pe Theodoros Prodromos şi opera sa, dacă ne îngăduim a trimite la studiul mai amplu şi mai documentat al lui Herbert Hunger pe cei ce doresc să dobîndească o informaţie mai bogată asupra acestui subiect de istorie literară bizantină. Ne este, dimpotrivă, deosebit de plăcut să constatăm concordanţele existente între părerile formulate de cei doi învăţaţi asupra temei abordate independent precum şi similitudinea eforturilor întreprinse de ei pentru a introduce într-un circuit mai larg valori literare sortite, din pricina limbii în care sînt scrise, să rămînă rezervate cercului limitat al specialiştilor.

Nicolae-Şerban Tanaşoca

ARISTOFANE, *Le Commedie*, a cura di Benedetto Marzullo, Bari, Laterza, 1968, XII + 747 p. în 16°.

Poate părea din cale afară de prezumţios să încerce cineva a judeca măiestria unei traduceri dintr-un autor dificil, într-o limbă care nu-i a sa. În cazul la care mă refer autorul e Aristofan, a cărui anevoinţă e cunoscută şi despre care toţi cîţi au deprinderea versiunilor din clasici ştiu cît e de greu să-l înţelegi exprimarea învăluită, încărcată de imagini al căror tîlc riscă de cele mai multe ori să ne scape, cînd rapidă şi cînd amplă, nu o dată parodistică. Ştiu de asemeni cît de numeroase sînt aluziile — uneori abia schiţate — la personaje şi împrejurări pe care trebuie să le cunoşti pe de rost înainte de a încerca să le transpui în alt grai. În sfîrşit, toată lumea are experienţa traducerilor laborioase — fie şi din Caragiale ! — , care nu păstrează nimic din hazul originalului şi care, în efortul deznădăjduit de a provoca rîsul, lasă o impresie mai degrabă penibilă.

Toate aceste consideraţii mă îndeamnă să semnalez aci meritul traducerii *poetice* a comediilor lui Aristofan publicate de profesorul Marzullo, pînă de curînd la Cagliari, acum la Universitatea din Bologna. Despre ostenelile lui filologice s-a vorbit în revista noastră în mai multe rînduri, de fiecare dată cu elogii (Studii clasice IX, 1967, p. 293; 302—305). Astăzi ni se înfăţişează nu numai ca elenist, în stare să surprindă şi să desghioace tainele unui text obscur între toate, dar şi ca artist în stare să redea în limba-i proprie bogăţia şi neprevăzutul scrisului aristofanesc, despre care, în cuvîntul introductiv al volumului, se exprimă nu fără dreptate : „La sua stessa lingua, innovata, forzata, parodicamente aulica, tragicamente appassionata, compiaciuta nel triviale, non sempre consente, per difetto di parametri, una esatta caratura. Non riusciamo a districare, spesso neppure a rilevare il vorticoso gioco, cui Aristofane sottopone la sostanza verbale e materiale. Assomiglia ad una frastagliata, spumosa scogliera : su cui è difficile l'approdo, illusorio il possesso..".

Toate aceste greutăţi sînt reale, fără îndoială, dar nu e mai puţin adevărat că însuşirile traducătorului italian sînt excepţionale şi că versiunea pe care ne-o oferă e o mare reuşită filologică şi artistică. Comediile se citesc cu o încîntare ce nu scade nici o clipă — nici în coruri, nici în scenele dialogate — , iar admiraţia pentru inventivitatea verbală şi pentru verva susţinută se împleteşte cu emoţia prilejuită de atîtea pagini de înaltă poezie. Mai bine decît orice laude şi judecăţi, cîteva crîmpeie transcrise la întîmplare vor da putinţă cititorului român să cunoască şi să admire isprava învăţatului italian.

Iată, din *Norii*, corul care începe cu cuvintele Ἀέναοι Νεφέλαι (versurile 275—290) :

Sempre roride Nuvole
mostriamoci stillanti
di rugiada agili levandoci
dal padre Oceano che cupamente
risuona sulle cime delle alte
montagne di alberi chiomate :
dove alle vette che di lontano
appaiono guarderemo ed alla
santa terra delle messi
irrorate allo strepito
dei fiumi santissimi al mare
risonante che cupo rimbomba.
Già l'occhio dell'Etere
infaticabile dardeggia
di rilucenti dardi :
or dissipata la bruma piovosa

dal nostro viso immortale
guardiamo con l'occhio
che spazia lontano la terra.

Sau, din *Păsările*, în stil parodistic, cunoscuta tiradă a corifeului, încărcată de ecouri şi reminiscenţe literare (685 urm.):

Orsù uomini nati ad un'oscura vita, piú simili alla
stirpe delle foglie, di scarsa possa, impasto di fango,
frotta di ombre fugaci, effimeri, implumi, passivi
mortali, creature simili al sogno, prestate attenzione
a noi immortali, sempiterni, eterei, che non cono-
sciamo vecchiaia, di senno imperituro: se da noi
ascoltate su tutte le cose del cielo esatta nozione, e
imparate a distinguere la natura dei volatili e la ge-
nealogie degli dei e dei fiumi, dell'Erebo e del Caos,
a Prodico da parte mia potete dirgli di andare al
diavolo, per sempre...

Tot din *Păsările*, graţiosul cor 737—751:

Musa dei cespugli
iridescente con te
nelle valli e sulle cime
montane
su di un frassino seduto
dalla chioma frondosa
dalla mia gola vibrante
a Pan sacre melodie
sciolgo e alla Madre
montana devote danze
onde simile ad ape
Frinico suggeva il frutto
di melodie come l'ambrosia
dolce canto traendone sempre.

În sfirşit, tirada sentenţioasă a corifeului din *Broaştele*, 717—737:

Ci è sembrato piú volte che la Città coi cittadini
galantuomini usa lo stesso sistema che con gli zecchini
vechi e le monete nuove. Succede, se non mi sbaglio,
che degli zecchini vecchi, mai falsificati — piú belli non
ce ne sono — , gli unici coniati bene e apprezzati tra El-
leni e Barbari, dovunque, non se ne fà piú uso: que-
sti pezzi schifosi di rame, coniati ieri o l'altro giorno
col peggiore stampo, invece sì. I cittadini, basta che
passano per nobili, assennati, giusti, galantuomini,
educati nelle palestre ai cori e alle arti, li schiffamo:
quelli di rame invece, stranieri di pelle rosso, delin-
quenti nati, gli ultimi arrivati, ne facciamo uso ed
abuso. La Città, una volta, a sbagliarsi, non li avrebbe

usati neanche al posto del capro espiatorio. Ma adesso, imbecilli, cambiate sistema: tornate a servirvi dei galantuomini! Se le cose vanno bene, saranno lodi. Ma se vi andasse male, senza colpa vostra, e vi succede un guaio, la gente onesta vi saprà compatire...

D. M. Pippidi

LUDWIG RADERMACHER, *Aristophanes' Frösche*. Einleitung. Text und Kommentar, mit einem Nachwort, Zusätzen und weiteren Hinweisen besorgt von Walther Kraus — III-te Auflage, Herm. Böhlaus Nachfolger, Graz — Wien — Köln, 1967, în 8° —, 377 p.

În excelente condiţii tipografice se retipăreşte magistrala ediţie comentată a învăţatului maestru de la Bonn (pe baza ediţiei a II-a anastatice din 1954, care, la rîndul ei, relua textul publicat prima oară în 1921). După trecerea unui interval de aproape cinci decenii, valoarea lucrării se menţine în bună parte nealterată, mai ales datorită introducerii (p. 3—85) şi a comentariului (p. 139—354). Profesorul Kraus a completat penultimul tiraj cu importante „adaosuri" (p. 355—371) în care figurează, sub forma unor note suplimentare la diferite pagini ale ediţiei anterioare, însemnări postume (inserate de Radermacher în propriul său exemplar) şi unele referinţe preţioase prin care Kraus completează notele primului autor, folosind în mod foarte selectiv bibliografia mai nouă (cea care merge pînă în 1953). Chiar după ce luăm cunoştinţă de lucrări apărute ulterior (cum ar fi, de exemplu, monografia lui Gelzer despre *Agonul epirematic* — vezi recenzia noastră în Helikon (Messina), vol. V (1965), nr. 2—4, sau cercetarea lui Newiger despre „Metaforă şi alegorie la Aristofan"), valoarea contribuţiilor lui Radermacher nu este cît de puţin micşorată, mai ales datorită orientării moderne, „antropologice", din secţiunile comentariului. Pe bună dreptate Kraus a comparat însemnătatea lucrării lui Radermacher cu aportul prin care Wilamowitz a îmbogăţit studiile euripideice, odată cu publicarea comentariului său la Herakles. Din punctul nostru de vedere, o serie de interpretări originale, propuse de comentatorul lui Aristofan, ridică meritele lucrării sale pe o treaptă şi mai înaltă — la nivelul unei înţelegeri a fenomenului dramatic superioare opticii lui Wilamowitz. Pentru edificare propunem recitirea paginilor referitoare la semnificaţia *comos*-ului, analizată în funcţie de fenomenele folclorice şi religioase din diferite regiuni ale Greciei (p. 4—14), în strînsă legătură cu discuţia din paginile următoare, despre filiaţia comediei vechi cu piesele lui Epiharm (p. 15—36). Cît priveşte principala noutate a comentariului propriu-zis, amintim că filologul de la Bonn a deosebit o structură dublă, oarecum eterogenă a piesei: scenele pînă la *parabază* (deci pînă la v. 673), iar apoi, în jurul acestei importante desfăşurări a corului, partea a II-a (de la v. 738), dominată de *agonul* literar. Nici Pickard-Cambridge, nici Mazon sau Gelzer nu au tras toate învăţămintele de pe urma fundamentalei teorii a lui Radermacher, despre „bipartiţiunea" piesei. Sînt cu atît mai binevenite precizările pe care le aduce Kraus, pe baza bibliografiei recente, mai ales atunci cînd este vorba despre a doua reprezentare a piesei — probabil tot în 405 î.e.n. —, cu un text, pe cît se pare, modificat.

Aşadar, deşi avem în faţă o simplă retipărire cu anexe (care includ şi corecţiunile aduse primei ediţii), comentariile deosebit de bogate îşi păstrează toată actualitatea.

M. Nasta

ARISTOTE, *Économique*. Texte établi par B. A. Van Groningen et A. Wartelle, traduit et annoté par A. Wartelle, Paris, „Les Belles Lettres", 1968, XXVIII+111 p. (în parte dublă).

Ca pamfletul pseudo-xenofontic despre *Statul atenienilor*, *Economicele* pseudo-aristotelice au prilejuit o întreagă literatură. Data, compoziția și, mai ales, paternitatea opusculului (întreg sau în feluritele lui părți) au stîrnit discuții care încep cu Boeckh și nu s-au încheiat nici astăzi. În această privință, nu-i exagerat să se spună că între părerile emise de autorii mai vechi sau mai noi care au închinat scrierii studii uneori întinse (e de ajuns să amintesc, în această ordine de idei, tezele lui Riezler și Schneider, sau broșura lui A. Andreades : Περὶ τῶν δημοσιονομικῶν θεωριῶν τοῦ 'Αριστοτέλους) nu există decît un singur punct comun : convingerea că autorul tratatului transmis sub numele lui Aristotel nu-l în nici un caz Stagiritul. Cu această notabilă excepție, soluțiile cele mai variate au fost propuse nu numai problemei paternității celor trei părți (la un loc sau în parte), dar și datelor la care feluritele elemente componente ale lucrării ar fi fost redactate.

Sub acest raport, prin urmare, cei mai noi editori ai *Economicelor* nu inovează atunci cînd, la capătul unei sumare analize (dar trebuie amintit că B. A. Van Groningen a mai tratat problema cu oarecare stăruință în ediția comentată a cărții a II-a, publicată la Leyda în 1933), ajung la concluzia că prima carte a tratatului a fost scrisă de un peripatetic (altul decît Teofrast, cum susținea Filodem încă din antichitate) între anii 325—275, cu inevitabilă aproximație[1], în timp ce cartea a doua, mai întinsă și mai importantă — vădind la autorul ei o minte capabilă să teoretizeze și să analizeze în egală măsură — n-ar putea data decît din secolul al IV-lea, fiind opera unui elev necunoscut al Lyceului[2]. Despre cartea a III-a, de altă parte, ajunsă pînă la noi numai în versiune latină, trebuie spus că o parte din editorii vechi, începînd cu Bekker, o exclud din așa-zisul *Corpus Aristotelicum*, dar că Rose îi face loc în culegerea fragmentelor autentice, iar Susemihl o include și el în binecunoscuta-i ediție, chiar dacă în judecățile lor asupra datei și autorului originalului pierdut acești doi învățați se deosebesc în chipul cel mai hotărît. Într-adevăr, după Susemihl, ne găsim înaintea operei unui peripatetic din prima generație (revăzută, poate, de un stoic din epoca imperială), în timp ce pentru Rose originalul pierdut n-ar fi altul decît tratatul aristotelic Περὶ συμβιώσεως ἀνδρὸς καὶ γυναικός (alteori citat ca: Νόμοι ἀνδρὸς καὶ γυναικός). Fără să întreprindă un examen adîncit al chestiunii și fără să profeseze în această privință opinii prea limpezi, noii editori apreciază că paginile în discuție „merită să figureze printre monumentele gîndirii aristotelice" și că, „mai bine decît alte tratate întinse, dovedesc la ce înălțimi ajunsese gîndirea filozofică și morală a grecilor cu privire la căsătorie și la familie, *dans une tradition qui pouvait se réclamer, de près ou de loin, de l'enseignement du Lycée*" (p. XX).

Cu privire la întocmirea diferitelor traduceri latine ale *Economicelor*, și îndeosebi cu privire la data și autorul așa-numitei *translatio Durandi* (text folosit în prezenta ediție), fără să ajungă la rezultate noi, analiza editorilor duce la încheierea că — indiferent de personalitatea presupusului traducător — acesta n-a putut fi celebrul Guillaume de Moerbeke, așa cum s-a admis de cei mai mulți pînă la o vreme, pe temeiul studiului aprofundat al lui Mandonnet.

Dacă, deci, în problemele spinoase pe care le-am evocat, noua ediție nu prezintă soluții diferite de cele pînă acum cunoscute, textul pe care ni-l pune la dispoziție, întemeiat pe familiile de mss. Π^1 și Π^2 sau pe traducerile latine Γ și *translatio Durandi*, nu se depărtează nici el de cel tradițional. Pentru cartea a II-a, în special, se reia textul ediției Van Groningen

[1] Aceasta era și părerea lui Andreades în studiul citat în text, reluată mai tîrziu în *A History of Greek Public Finance* (trad. Carroll Brown), I, Cambridge Mass., 1933, p. 86—87.

[2] Într-un studiu publicat în Hermes XXXVI, 1901, p. 187—200, Ulrich Wilcken emitea ipoteza că lucrarea ar fi fost scrisă în sec. al IV-lea de un contemporan al lui Alexandru, dar că textul pe care-l citim ar fi rodul unei prelucrări executate în sec. al. III-lea.

din 1933, iar aparatul critic e simplificat în raport cu al ediției Susemihl, întrucît nu se înregistrează variantele de ortografie și se trece cu vederea aportul familiilor de mss Π^a Π^b și Π^c.

Dintre lecțiunile noi ale textului astfel întocmit (cît pot judeca, puțin deosebit de al ediției Van Groningen din 1933), semnalez, cu titlu de exemple, — pe lîngă intervenții mai mărunte, cerute de simpla corecțiune a textului : <ἡ> πολιτικὴ (1343 a 1), <καθ'> ἃ (1344 b 22), καθ'ὃ (1344 b 35) — cîteva conjecturi de oarecare importanță pentru înțelegerea intențiilor autorului : τὸ δὲ τῶν ἐλευθέρων <δεύτερον> (1343 a 22), μήθ' ὥστε <παρόντος> δεῖσθαι (1344 a 13), <μεγίστη δὲ καὶ χαλεποτάτη ἡ σατραπικὴ> (e.gr. în lacuna din 1345 b 15), <εἰ δ'ἔστι,> τούτοις χρηστέον (1346 a 20), Καλλίστρατος <'Αθηναῖος> (1350 a 16), <παρὰ τῶν νομαρχῶν ἴσους τοὺς φόρους ἀλλ'οὖν σίτου> (e.gr. în lacuna 1352 a 21). Mai puțin convingătoare apare citirea, Κόνδαλος, în 1348 a 18, pentru Κανδαύλης a lui Goettling; îndoielnică și lacuna marcată în 1348 b 14, după δικῶν...

Notele complementare, adăugate la sfîrșitul volumului, după o deprindere ce tinde să devină generală la edițiile mai noi ale colecției Budé, sînt destul de sumare, cînd e vorba de personaje sau împrejurări istorice. Neajunsul e sensibil mai ales în deslușirile la cartea a II-a, al cărei cuprins se învrednicește de atenția specială a istoricului antichității și care ar fi cîștigat să fie confruntat cu date scoase din documente contemporane. Ca *Polioreticele* lui Ainelas, de care m-am ocupat cu alt prilej (Studii clasice X, 1968, p. 240 urm.), și pentru aceleași motive, *Economicele* (și în special cartea a II-a) îndeamnă la întocmirea unui comentariu epigrafic în care și-ar găsi loc date spicuite în inscripții cu privire la viața economică a lumii grecești de-a lungul perioadei elenistice.

Un indice amănunțit de termeni greci (pentru cărțile I—II) și latini (pentru cartea a III-a) completează în chip fericit o lucrare a cărei lipsă se făcea simțită și care, în ciuda limitelor pe care și le-au impus editorii, va aduce incontestabile servicii prețioase cercetătorilor.

D. M. Pippidi

MENANDRI SICYONIUS edidit Rudolfus Kassel (Kleine Texte für Vorlesungen u. Übungen, 185), Berlin, Walter de Gruyter & Co., 1965, IV + 44p.

O dată cu descoperirea și progresul în descifrarea textelor papiriacee menandreice — cu deosebire a ultimelor comedii — în procesul complex de anevoioasă elucidare și dezbatere publică a acestora, un fenomen nou, inevitabil și, se pare, ireversibil, s-a impus în domeniul filologiei clasice : ediția critică „colectivă". Deși obișnuitul *edidit* continuă să fie urmat — dar nu întotdeauna — de un singur nume, ediția poartă amprenta efortului multipersonal, editorul declarîndu-se în fapt un responsabil coordonator. Dificultățile întîmpinate și dorința de comunicare au modificat mentalitatea însăși. O ilustrare a acestei conversiuni contemporane o constituie ediția critică a comediei *Sicyonius*, apărută sub îngrijirea profesorului Rudolf Kassel din Berlin în prestigioasa colecție Kleine Texte. Eruditul german continuă eforturile școlii engleze de critică papirologică depuse în descifrarea papirusului *Sorbonensis* (Inv. 72, I—VII). Autor al unui număr de contribuții originale la îmbunătățirea textului și la stabilirea ordinii fragmentelor (pentru această din urmă chestiune vezi Eranos 63 1965), Kassel este și acela față de care, recent, Colin Austin, editorul pieselor *Aspis* și *Samia* (Kleine Texte, 188a, Berlin 1969, p. VIII), are cuvinte de recunoștință și laudă pentru ajutorul colegial acordat cu sagacitate și competență în alcătuirea ediției proprii.

Fragmentele mai vechi din *Sicyonianul*, nu toate identificate la vremea lor ca atare, au urmat drumul regăsirii textelor menandreice la răsăritul secolului nostru. Începînd din 1898, descoperiri mai importante au avut loc în 1905 (Lefebvre), 1907, 1911 (date interesante în Encicl. Ital., s.v. *Menandro*, de G. Co., şi în RE, s.v. *Menandros*, de A. Koerte) şi, bineînţeles, cele spectaculoase ale comediilor *Dyscolos* (1958) etc. Aceste fragmente, cunoscute sub numele de *P. Ghôran I*, au fost publicate în 1906 de P. Jouguet (împreună cu F. Blass şi U. Wilcken) în B. C. H. 30, p. 103 — 123 (Pack[2] 1956). Textul a fost reluat în 1913 de J. Demiańczuk (*Supplementum Comicum*, Cracoviae, p. 99—102, minus frg. prea mutilate), revizuit în 1915 de O. Schroeder (*Nouae comoediae fragmenta in papyris reperta*, = Kleine Texte 135, Bonn, p. 20—29) şi, mai recent, de către D. L. Page (*Select Papyri III, Literary Papyri 66*, Poetry, London[2], 1950, p. 306—312), fără a omite ediţia lui A. Koerte şi A. Thierfelder, pars II, 1959, p. 134—135).

Ediţie *Princeps* poate fi socotită însă de-abia aceea a lui A. Blanchard şi A. Bataille (*Fragments sur papyrus du* ΣΙΚΥΩΝΙΟΣ *de Ménandre*, Recherches de Papyrologie (Paris) III, 1964, p. 103—176), care cuprinde, pe lîngă vechile fragmente, identificate acum ca făcînd parte din alt sul al aceleiaşi comedii, şi pe cele noi, însumînd laolaltă cca 300 versuri. Nefiind scutită de pedestre erori textuale şi de lecţiuni ametrice, ediţia se remarcă cel puţin prin calitatea fotografiilor care însoţesc textul. Au urmat la intervale scurte două ediţii scoase de prof. Carlo Gallavotti: cea dintîi în primăvara lui 1965 (Quaderni Athena nr. 1, Roma, Edizioni dell'Ateneo, 32 p.), editată în pripă, înainte de a se fi studiat fotografiile papirusului, cu un text sub semnul provizoratului. Puţinele achiziţii de interes permanent privesc mai ales ordinea fragmentelor; a doua în luna noiembrie a aceluiaşi an (Bibl. Athena, nr. 1, Roma, Ediz. dell'Ateneo, 68 p.), a cărei valoare consistă într-un eseu asupra stihometriei piesei, indici: textual, gramatical şi metric, şi cîteva pasaje din text meritorii, dar în general tocmai textul, deşi a profitat de studierea fotografiilor şi a articolelor apărute între timp, prezintă frecvent interpretări greşite, suplemente puţin menandreice ca stil, care ne răpesc umorul şi delicateţea lui Menandru, în fine frg. IV este dispus eronat (recenzie, printre alţii, de G. Arnott, *The Sicyonius of Menander*, Class. Rev., XVI, nr. 3, 1966, p. 298—300). O copioasă bibliografie (11 titluri mai importante) a primelor discuţii şi studii în jurul comediei după publicarea ediţiei princeps este dată de Kassel în Introducere, p. IV. Dintre celelalte contribuţii, sînt semnalate apoi ca fundamentale articolul lui E. W. Handley, *Notes on the Sicyonios of Menander* (Univ. of London, Inst. of Class. Studies, Bull. 12 (1965), p. 38—62) şi acela mai sus amintit al lui Kassel însuşi, *Menandros Sicyonier*, Eranos 63(1965), pp. 1—21.

De toate acestea şi, în plus, de discuţiile prelungi purtate cu H. Lloyd-Jones la Oxford, a ştiut să profite titularul ediţiei în discuţie. La alcătuirea acesteia a avut colaboratori preţioşi, de competenţă recunoscută. În afară de E. W. Handley, aminteşte ajutorul important dat de Lloyd-Jones, C. Austin (care s-a îngrijit de revizuire, a cooperat la colaţionări, descifrarea pasajelor controversate şi îşi poate revendica întreaga parte rezervată indicilor) şi de alţi 6 cercetători: Arnott, Barrett, Merkelbach, Reeve, Sandbach şi V. Schmidt (menţionaţi în Introd., p. IV). Numai simpla înşiruire a atîtor nume este de natură să ne sugereze conlucrarea impresionantă, munca esenţialmente colectivă la stabilirea textului. Iar faptul că din 1965 nu a mai apărut o altă ediţie a *Sicyonianului*, după ce în mai puţin de un an se succedaseră trei (!), nu face decît să confirme justeţea concepţiei solidare care l-a stat la bază.

Kassel şi-a propus, ca metodă, revizuirea, cît mai exact posibil, a originalului (*Pap. Sorb.*), o prezentare cît mai fidelă a textului papiriaceu, fără veleităţi de reconstituire hazardate.

După o introducere sobră, redusă la esenţial (2 pagini), ediţia debutează cu reconstituirea genericului piesei (lipsită de didascalie), sub care se dau indicaţii de regie şi despre locul acţiunii. Cu privire la titlul comediei, subscriptul de la sfîrşit (v. 423: Συκυώνιοι Μενάνδρου) nu trebuie neapărat luat ca peremptoriu, de vreme ce asemenea ezitări între singular şi plural sînt frecvente pentru Menandru (5 exemple la p.30). Tradiţia manuscrisă echivalează în cazul

nostru cu colaționarea fragmentelor mai vechi, păstrate într-o stare defectuoasă, care, după cum s-a arătat, au cunoscut ediții succesive, și a celor recente, mai ample. Tradiția transmisă prin *Pap. Sorb.*, deși foarte veche, s-a dovedit totodată în unele locuri și foarte coruptă, ceea ce a obligat pe editor să renunțe, cel puțin în 6 pasaje, de a o mai remedia. Parcurgînd textul ediției Kassel, atît de fidelă papirusului, atît de reținută în emendări și ipoteze, în același timp nu poți decît să regreți starea lamentabilă, lacunară și coruptă, a mai mult de un sfert din ceea ce va fi constituit una din renumitele comedii ale lui Menandru. Așa cum se prezintă însă, sarea și miezul ei, în mare parte, ne scapă. Căci, din cca 450 versuri păstrate (423, dispuse pe 21 coloane, plus 11 fragmente de întindere variată, cunoscute din alte surse), versuri integrale, curate, netrunchiate citite pe papirus sînt numai cca 100 ! Dar, după numărul redus de corectări aduse manuscrisului (menționate în primul subsol), în special celui ce cuprinde noile fragmente, de către diverși cercetători, se poate conchide că acesta — indiferent de starea în care se găsește — este în multe locuri scris cu destulă îngrijire. Noul papirus descoperit datează din sec. III î.e.n., nu oferă dicola, iar erorile textuale par a fi deja de dată veche.

Lectura papirusului este aproape întotdeauna corectă. În cazuri ca : 238 τὸμ πατέρα ; 243 τὴγ κόρην ; 256 πρὶν ἂμ φανῆι ; 285 τοὺμ' μέσωι, menținînd grafia originalului, editorul a oglindit conștiincios și deliberat starea limbii la un moment dat și, mai ales, gradul de cultură al copistului. Asemenea date instructive presupunem că au fost folosite la datarea manuscrisului. Dat fiind specificul colecției în care apare, nu poate fi vorba de o transcriere diplomatică, așa cum este aceea a lui E. G. Turner (*New Fragments of the Misoumenos*, Univ. of London, Inst. of Class. Studies, 1965).

Descifrarea propusă de Kassel și colaboratorii săi apare ca foarte avansată, în comparație cu înaintașii, fiind ferită în mod regulat de interpretări greșite, erori textuale grave, ca și de diferențe de text. Credincios criteriului de redare fidelă și în același timp prudentă, editorul reține în partea rezervată aparatului critic numai soluții valoroase, cu șansă de probabilitate. Dintre aceste lecțiuni, cel mai frecvent apar cele propuse de Austin, Handley, Schroeder, Blass, Lloyd-Jones, editorul însuși etc. Un exemplu de întregire ingenioasă a textului, aparținînd lui C. Austin, îl constituie versurile 220—223 (p. 18, primul subsol). Deși handicapat de un text în această stare și în ciuda problemelor spinoase de interpretare și emendare, restituirile adoptate în text sînt convingătoare, ca cele de la versurile 145, 345, dar mai ales 355, aparținînd lui Lloyd-Jones : τετραετὲς în loc de τετταρας. În ceea ce privește corecțiunile textuale proprii, ele sînt aproape întotdeauna solid justificate. Aparatul critic este însoțit pe fiecare pagină de partea de referințe rezervată locurilor similare — paralele și analogii confirmative — notelor exegetice cu indicii literare, de stil și teme, denumită *subsidia interpretationis*, unanim și pe drept elogiată în diverse recenzii. Datele stihometrice (la marginea v. 254, Θ=800), pentru noi indicii prețioase relativ la lungimea piesei, au fost de asemenea relevate și folosite. Conform acestora, piesa va fi depășit 1000 de versuri.

Această piesă, ținînd cont de descoperirea ei pe etape, mai punea o dificultate specifică : ordinea fragmentelor. Chestiunea a fost reglată în urma argumentelor decisive aduse de articolul citat al lui Kassel din Eranos, încît actualmente ordinea adoptată de el (frg. III—IV, VIII—VII, X—V—VI, XII—XI, XXI) se menține cu autoritate. Pentru ușurarea referințelor, versurile au fost date în numerotare continuă, de la 1 la 423. Se încearcă și încadrarea în piesă a fragmentelor cunoscute din alte surse. Astfel, fragmentul nr. 1, compus din 3 versuri, pare — după presupunerea lui Thierfelder — ca făcînd parte din prolog. Anul reprezentării piesei rămîne o chestiune neelucidată. Știm numai, prin mărturia lui Alciphron, că a fost socotită printre comediile vestite (Kassel, p. 2). Nu complet sigur rămîne și locul de desfășurare a acțiunii. Kassel opinează, bazîndu-se pe versul 57, pentru Eleusis sau împrejurimi. Nici problemele puse de repartizarea dialogului nu au primit încă o rezolvare satisfăcătoare, spre exemplu versurile 125—149 (actul III) și 343—385 (primele scene din actul V). Controversată este și identitatea unora dintre personaje (în piesă figurează 12 personaje în total) : sclavul Donax

ar fi un personaj mut (Kassel p. 2), poate şi soţia lui Smicrines, chiar numele unora ar fi nesigur (Smicrines).

Intriga, în linii mari, se cunoaşte. Totuşi, s-a remarcat că multe puncte ale acesteia, ca şi raporturile dintre personajele principale, rămîn obscure. Soldatul Stratophanes (una şi aceeaşi persoană cu Sicyonianul ?), îndrăgostit de Filumena, deşi stăpîn al acesteia, o respectă. De Filumena este îndrăgostit, fără să ştie că e propria-i soră, şi Moschio, care încearcă s-o răpească lui Stratophanes. Dar lucrurile se lămuresc : Stratophanes se căsătoreşte cu Filumena, iar parazitul Thero (aşa cum îşi doreşte la vv. 144—145 ὦ δέσποιν' Ἀθηνᾶ, τουτονὶ σαυτῆς πόει/ἵνα λάδῃι τὴν παῖδ', ἐγὼ δὲ Μαλθάκην) cu Malthace. Un cortegiu festiv defilează în final.

La stadiul actual de mutilare al piesei nu poate fi vorba de împărţire pe acte, mai ales în prima parte. Pornind de la datele stihometrice, Gallavotti speculase asupra numărului de versuri al fiecărui act în versiunea integrală. Cu toate acestea, Kassel, ici şi colo, dă indicaţii scenice, din care rezultă că : prologul, rostit de o divinitate (zeu sau zeiţă) se sfîrşeşte la vv. 23—24 (după care se pare că un bărbat vorbeşte cu o femeie) ; actul IV începe la versul 150 (menţiunea ΧΟΡΟΥ la v. 149) ; la versul 280 şi urm. are loc cuvenita ἀναγνώρισις între Stratophanes şi părinţii săi, Smicrines cu soţia ; la versul 312 începe actul V (după menţiunea ΧΟΡΟΥ) cu o convorbire între Cichesias şi parazitul Thero.

Una din cele mai vii scene este aceea cuprinsă între versurile 363—381, deci în actul V (frg. XI C din editio princeps ; semnificativă pentru specificul lui Menandru, pe care noi, pînă la *Epitreponles* şi *Dyscolos*, îl cunoşteam numai indirect, prin autorii latini îndatoraţi cu inspiraţia), şi anume scena post-anagnorisis (Dromon, Thero, Cichesias şi Stratophanes au o discuţie lămuritoare), din fericire bine conservată pe papirus. Dintre fragmentele cunoscute de aiurea şi anexate după versul 423, cel mai interesant ni se pare frg.* 11 (16 Schroeder), care reproduce o discuţie între Malthace, Thero şi (Pyrrhia ?). Acesta cuprinde 9 versuri, mutilate toate, începînd de la jumătate pînă la sfîrşit şi a fost găsit pe un papirus (pap. Oxy. 1238), datat sec. I e.n. şi editat în 1914 de Hunt.

Textul piesei este urmat de partea rezervată indicilor, contribuţie preţioasă prin minuţiozitate (în care se recunoaşte şcoala lui Lloyd-Jones), stabilită de C. Austin şi referindu-se atît la textul adoptat cît şi la conjecturile semnalate numai în aparatul critic : p. 34, *index nominum propriorum* (la care sînt înregistrate 28 nume, dintre care 13 antroponime, 8 theonime, 4 topo- şi choronime, şi 3 ethnonime) ; p. 34—43, *index verborum*. Ediţia se încheie cu prezentarea într-un folositor tabel comparativ a numerelor versurilor adoptate de ea, cu acelea din *Pap. Sorb.*, Demiánczuk, Schroeder, Page şi Blanchard-Bataille.

Făcînd un scurt bilanţ al meritelor acestei ediţii, nu vor putea fi trăgăduite : calitatea textului adoptat, care presupune o cunoaştere adîncită a stilului, metricii, particularităţilor menandreice şi comediografice în general ; Kassel nu se lasă ademenit de ipoteze, avansează suplemente personale numai sub scutul unor solide consideraţii filologice (analizate anterior în diverse recenzii). Versurile 375—376 τὰ δ'ἄλλ', ὅταν γέροντα καὶ πένητ'ἴδῃις/καὶ μόνον, ἀνάγκη πάντ' ἔχειν οὕτω καλῶς sînt un exemplu de înţelegere profundă a spiritului menandreic. Aducînd spre comparaţie la *subsidia* fragmentul 125 al lui Philemon, în care apare însă κακῶς, editorul specifică : nec tamen καλῶς in κακῶς mutaverim, lăsînd să se sugereze *ironia paronimică* din pasajul în discuţie şi detaşarea lui Menandru faţă de clişeul locului comun. De altă parte, lăsînd necompletate atîtea sfîrşituri sau începuturi de vers, mutilate pe papirus, editorul, pe lîngă că redă o imagine exactă a textului pe care a lucrat, dar şi îmbie la numeroase presupuneri, dintre care unele se vor dovedi, cu timpul, justificate. Kassel nu desconsideră pe predecesori. Ediţiei *princeps* i se face de fiecare dată dreptate sub menţiunea *corr. ed. pr.*, de ex. la vv. 245, 259 etc. O conjectură de 7 litere, aparţinînd lui Gallavotti şi Kassel, la finele versului 394 τοὐσ[τ' ὀ]νηλάτας este inserată în text de

Kassel, de obicei atît de prudent, numai pentru că aceasta se sprijină pe analogia cu începutul versului următor care sună : καὶ τοὺς ὄνους.

Ceea ce face însă meritul principal al ediției lui Kassel și originalitatea, pe lîngă ameliorările reușite în clasarea fragmentelor, este recolta de *loci similes*, care completează și, risipind îndoielile, luminează textul, de atîtea ori — și iremediabil — lacunar. Într-un spațiu relativ restrîns este cuprins un volum de informații considerabil. Edificiul de referințe este de admirat prin ampioarea puțin comună : texte literare aparținînd unor genuri diferite, comedie, inclusiv *palliata*, tragedie, oratori ; texte epigrafice și papirologice. Ingenios și economic procedeu în sine — etajarea subsolurilor : primul rezervat *aparatului critic*, propuneri de lecțiuni, emendări etc., reținute de editor dar neinserate în text, al doilea — locurilor similare, în care editorul nu uită să menționeze cu regularitate numele celui ce a adus în comparație pasajul în cauză, de ex. la v. 370 : conferunt Reeve et Sandbach, ceea ce face din acest spațiu un instrument de prim ordin și pildă pentru alte ediții (recent vezi *Aspis et Samia*, ed. C. Austin).

Aprecieri deosebit de favorabile asupra ediției lui Kassel au fost exprimate în alte recenzii, bunăoară de către J. M. Jacques, *Les éditions du „Sicyonien" de Ménandre*, REA, LXIX, 1967, nr. 3—4, p. 293—311 ; A. Blanchard, R. Phil., XLI, 1967, p. 162—163 ; de același în REG, LXXIX, 1966, p. 536—537. Rezervele acestora sînt modeste și se referă la detalii : nu toate problemele de lectură sînt elucidate, un număr de lecturi ar fi nesigure ; actul V rămîne de domeniul ipotezei, numele personajelor e citeodată incert, de asemeni rolul lui Smicrines din același act este pus sub semnul întrebării (Blanchard) ; folosirea literelor punctate nu satisface întotdeauna (Jacques).

În ceea ce ne privește, avem de adăugat următoarele observații : dat fiind starea coruptă a multor capete de vers și avînd în vedere destinația colecției în care a apărut ediția lui Kassel, se face simțită lipsa unui *conspectus metrorum*. Întrucît planșe cu reproduceri fotografice ale codicelui nu intră în specificul colecției, o descriere chiar sumară a papirusului (starea materialului de scris, forma literelor etc.) ar fi fost binevenită. Partea de *testimonia vetera* e foarte săracă. Semnalările interesante (dar rare) referitoare la versificație sînt risipite ad locum (spre ex. la pag. 9, v. 110 și urm., *Subsidia*), negrupate.

Fie-ne îngăduite și cîteva propuneri personale de conjectură. Nu întotdeauna putem fi de acord cu despărțirea cuvintelor de la limita lacunelor, deși apreciem prudența editorului. Astfel, spre ex. la v. 18, terminat lacunar în εισ̣τ[, ni se pare mai probabilă despărțirea εισ τ[ην sau τον, așa cum de altfel sugerează și grafia adoptată de Kassel. La versul 16 προσ̣η̣νεπ̣ . . τ̣ . πωνεκαδ . . τ̣ε̣ι̣[, pentru partea din mijloc mi se pare mai potrivit în context επειτα, dacă nu cumva întreg versul este de neremediat. Pentru începutul versului 385 (Δρ.)]ω̣μεν̣η̣μ̣ερα . Κ[ι]χησία κτλ. nu există nici o propunere de întregire. Kassel dă la *subsidia* doar lămuriri scenice. Dacă am despărți mai întîi ἡμέρα, iar apoi am căuta verbul activ la pers. I pl., atunci combinația cu ἡμέρα (la N. sg. ? sau Voc. ? !) nu ar avea sens în context. Sau am avea dreptul să separăm și pe μεν, rămînînd atunci de întregit ceea ce s-ar termina cu]ω ? Hazardat. Pornind însă de la cerința de respectare a metrului, mai probantă ni se pare reconstituirea următoare (reproducem întregul vers) : (Δρ.) Ἴ]ω μεν <δ>ὴ γέ- ρον. Κι χῃ σί α. (Στρ.) Δό ναξ κτλ. În sprijinul conjunctivului (hortativ) prezent de la început, aducem chiar începutul versului 305 Kassel (= XII B, v. 1), din aceeași comedie : ἴωμεν εἴσω δευρ[. În partea de mijloc δὴ γέρον este posibil datorită nesiguranței lecturii, iar versul nu va avea de suferit ca sens.

De la data apariției ediției discutate s-au făcut noi cercetări, se semnalează contribuții critice, paleografice și exegetice interesante, de care o nouă ediție va trebui să țină seama. Iată cîteva : R.A. Coles, elev al lui Lloyd-Jones, a ameliorat textul în două locuri : la v. 91 ὑπόλειον în loc de [εισε[și la v. 420 δώσω în loc de δρασω ; profesorul K. Kumaniecki apud L'Année philol. XXXVI, 1965, p. 145) identifică pe Stratophanes cu Sicyonios și opi-

neză, ca loc al desfășurării, pentru Atena; M. Papathomopoulos (cf. L'Année philol. XXXVI, 1965, p. 146) a propus o ordine diferită a fragmentelor, în baza examinării critice a cîtorva pasaje; C. Corbato (cf. L'Année Philol., XXXVII, 1966, p. 165). atribuie frg. III prologului, pronunțat de un personaj protetic; G. Ricciardelli (ibid.), à propos de partea de *rhesis* a Sicyonianului, imitată după *Orestes* 866—956, observă că narațiunea lui Menandru este în spiritul lui Euripide. În fine, J. H. Quincey (*The End of Menander's Sicyonian*, Phoenix, XX, 2, 1966, p. 116—119) propune o atrăgătoare încercare de reconstrucție a ultimelor 13 versuri ale comediei (virtual completate de același în 1964), scrise în trimetri iambici și mutilate la sfîrșit, din care nu ni s-au păstrat decît primele 4 picioare, cu justificare minuțioasă la fiecare reconstrucție propusă. Versurile astfel restaurate sînt urmate de o traducere și o discuție asupra rolului asinului în piesă, în legătură cu participarea la πανήγυρις. Serbarea fiind plasată la Eleusis, se propune identificarea ei cu sărbătoarea Demetrei și a Persephonei, întreg pasajul „funcționînd ca un soi de punte între drama propriu-zisă, acum încheiată, și κῶμος-ul formal".

Dar toate acestea nu știrbesc cu nimic meritul în sine al textului lui Kassel. Să nu uităm că ediția sa, de o valoare indiscutabilă, a putut servi drept ediție standard din 1965 și pînă în prezent. Fruct al unui efort colectiv considerabil, ea prezintă serioase garanții de soliditate și onestitate, de atîtea ori exemplară, dar nu poate fi numită încă o ediție definitivă. Nu ne îndoim că o ediție revizuită va profita de progresul studiilor asupra comediei *Sicyonius*, dîndu-le la rîndu-i un impuls fecund.

Constant Georgescu

CN. NAEVII *Belli Punici quae supersunt* edidit, fragmentorum ordinem constituit, apparatu critico atque commentariolo metrico instruxit Władysław Strzelecki. Lelpzig, Teubner, 1964, XXXIX + 40 p. (Bibliotheca Teubneriana).

Cu acest volum, datorat regretatului latinist de la Cracovia, pentru care opera lui Naevius fusese de mai multă vreme un obiect de preocupare [1], venerabila colecție de la Leipzig inaugurează un nou tip de ediții, acelea al unei singure opere păstrate fragmentar (întreg volumul cuprinde 67 de fragmente, dintre care cele mai lungi nu depășesc trei versuri), foarte răspîndit în ultimul timp [2], concomitent cu interesul sporit manifestat de filologi pentru „literatura latină necunoscută". Dacă într-un studiu special sau în cadrul unui amplu comentariu (cum e monumentalul *Nevio epico* al lui M. Barchiesi, Padova, 1962), un asemenea tip de ediție își găsește deplina justificare, includerea în Bibliotheca Teubneriana, destinată să pună la dispoziția publicului în volume ușor maniabile întreaga literatură greacă și latină (se știe că Teubneriana, din toate colecțiile similare, cea mai apropiată de acest ideal) provoacă unele nedumeriri. Într-adevăr, pentru Naevius cititorul trebuia, pînă de curînd, să consulte trei culegeri: pentru tragedii și pentru comedii cele două tomuri ale lui O. Ribbeck, pentru *Războiul punic* și pentru fragmentele diverse volumul *Fragmenta poetarum Latinorum epicorum et lyricorum* al lui W. Morel. În această situație, o ediție completă a fragmentelor lui Naevius ar fi fost binevenită. Dar volumul pe care-l prezentăm aici nu înlocuiește nici măcar ediția lui Morel, la care cititorul e nevoit să recurgă pentru fragmentele izolate; așadar, Naevius se

[1] *De Naeuiano Belli Punici carmine quaestiones selectae*, Cracovia, 1935.

[2] Numai *Războiul punic* al lui Naevius a beneficiat recent de nu mai puțin de patru ediții separate (Scevola Mariotti, 1955, Wł. Strzelecki, 1959, M. Barchiesi, 1962, A. Mazzarino, 1966).

va găsi pe viitor în patru volume ale colecției, ceea ce, sub aspectul comodității cel puțin, nu e un avantaj. Desigur, acest lucru nu poate fi reproșat ilustrului filolog polonez, care n-a făcut decît să răspundă unei invitații [3].

Discutarea volumului va avea în vedere în primul rînd două probleme : orînduirea fragmentelor și stabilirea textului.

Problema ordonării fragmentelor în cadrul fiecărei cărți (unele surse antice nu citează cartea din care extrag exemplul, fără a mai vorbi de incertitudinile tradiției manuscrise) este una din cele mai dificile, deoarece presupune, pe de o parte, cunoașterea precisă a planului epopeei și a conținutului fiecărei cărți, iar, pe de altă parte, deducerea din fragmente foarte mărunte a evenimentelor istorice la care acestea se pot referi. O privire asupra tabelelor de concordanțe este semnificativă în această privință. Iată corespondentele primelor cinci fragmente ale cărții I din ediția Strzelecki :

Morel :	1, 31, 32, 19, 4
Marmorale :	1, 3, 4, 7, 8
Mariotti :	51, 33, 1, 12, 2 [4]

În afară de primul vers, care ocupă același loc în încă două ediții, ordinea fragmentelor diferă total, după cum se poate observa, de la un editor la altul.

Wl. Strzelecki justifică în paginile XX—XXXII ale prefeței poziția pe care o adoptă cu privire la înșirarea fragmentelor, trimițînd însă pentru detaliile argumentării la lucrările sale anterioare. Elementul principal al discuției îl constituie conținutul cărții a III-a ; dacă pentru majoritatea filologilor [5], Naevius a urmat ordinea cronologică, consacrînd primele două cărți trecutului legendar al Romei și cartea a III-a începutului războiului, pentru Wl. Strzelecki cartea I ar cuprinde, la începutul ei, narareа faptelor istorice, iar apoi am asista la o întrerupere a narațiunii și la o evocare a rătăcirilor lui Aeneas și a originii Romei și a Cartaginei, reluarea acțiunii istorice producîndu-se în cartea a IV-a. În favoarea acestei ipoteze seducătoare dar îndrăznețe (și care atribuie poemului lui Naevius tehnica epică folosită în Odiseea), s-ar putea aduce cîteva argumente [6] : fragmentul 25 (3 Morel) se referă în mod expres la Anchises și e atribuit de Priscian cărții a III-a ; dacă se acceptă ideea ordinii cronologice stricte, indicația lui Priscian trebuie socotită eronată (ceea ce face Morel). Pe de altă parte, fr. 3 (32 Morel), referitor la consulul M. Valerius, e atribuit de Charisius cărții I, atribuire corectată în *III* de Morel (după Vahlen). Fixarea locului fiecărui fragment în parte pune adesea probleme și mai complexe (identificarea unor evenimente sau personaje, locul unui episod în planul de ansamblu sau de detaliu — descrierea scutului, fr. 4, dacă povestirea lui Aeneas s-a desfășurat în fața Didonei sau, la bătrînețea lui Aeneas, în fața gazdelor sale italice etc. —) asupra cărora nu putem insista. Fragmentul 58 nu figurează în nici o ediție precedentă a *Războiului punic*, fiind considerat în general ca provenind dintr-o tragedie ; fr. 59 este atribuit de Morel lui Livius Andronicus, ceilalți editori îl atribuie însă lui Naevius. Fr. 66, atribuit de manuscrisele lui Festus (128, 23 Lindsay) lui Ennius și restituit de Morel (după C. O. Müller) lui Naevius, e refuzat acestuia de Strzelecki.

---

[3] „Anno MCMLIX Naeviani *Belli Punici carminis* reliquias edidi [este vorba de ediția apărută la Wrocław în 1959]. Rogante Ioanne Irmscher Bibliothecae Teubnerianae redactore honestissimo, ut editionem in breuius contractam Teubnerianae seriei adiungerem, ... ad rem accedendum putaui" (p. VII).

[4] N-avem posibilitatea să adăugăm aici ordinea fragmentelor din ediția Barchiesi ; de altfel, din toate edițiile amintite, nu ne-a stat la dispoziție decît cea a lui Morel, fapt care impune o limitare a discuțiilor noastre.

[5] Cf. E. Fraenkel, RE, Suppl. VI, 628, 52—631.

[6] Lucrările, amintite mai sus, ale lui Strzelecki neflindu-ne accesibile, sîntem nevoiți să îmbinăm indicațiile sumare ale autorului cu presupunerile noastre.

În ce privește editarea propriu-zisă a fragmentelor, e de remarcat prudența cu care procedează Strzelecki; nu numai că nu aduce nici o conjectură personală (cu excepția unor propuneri de completare a unor texte mutilate ale lui Festus; vezi fr. 53, 55, 62), dar nici nu manifestă, ca Sc. Mariotti, o preocupare deosebită de a reveni la lecțiunea manuscriselor. În ansamblu, datorită echilibrului pe care-l menține între tradiția manuscrisă și conjecturile filologilor, textul nu diferă de cel al lui Morel, cu următoarele excepții, dintre care unele pur ortografice:

fr. 10: *pietatei* Vahlen: *pietati* Morel și o parte a mss., *pietate* cîteva mss.;

fr. 22: *pulcraque <uasa>*, completare a lui Reichardt; Strzelecki scrie, pe bună dreptate, peste tot (și fr. 25,54) *pulcra* față de *pulchra* a lui Morel; manuscrisele prezintă ambele forme;

fr. 34: *adueneit* Lindsay: *aduenit* Morel după Merula, *aduenie!* mss.; conjectura lui Lindsay este fără îndoială ingenioasă, oferă o schemă metrică pentru care se pot găsi analogii în alte versuri saturniene, dar prezintă dificultatea alăturării unui perfect (singura interpretare posibilă, credem, a diftongului) cu un prezent (*auspicat*);

fr. 35: după Strzelecki versul este incomplet la sfîrșitul lui, în timp ce după Morel la început;

fr. 37: *contemtim* cu o parte a mss.; *contemptim* Morel, *contentim* cîteva mss.;

fr. 47: *gentis* (acuzativ), cu manuscrisul lui Festus: *gentes* Morel cu mss. tratatului *De dubiis nominibus* (V, 591, 12 Keil).

fr. 60: Morel renunță la distribuirea cuvintelor în două versuri.

În ceea ce privește tehnica editării, e de semnalat că perifrazele din gramatici sînt date în text (cu un context cît mai limitat), iar în notă (prima parte a aparatului, conținînd indicarea surselor fragmentului) e reprodus un context mai larg. Un al treilea aparat (cel de al doilea fiind rezervat notelor critice) are ca obiect (și în aceasta constă o inovație importantă a ediției) un comentariu metric deosebit de amănunțit: autorul este partizanul principiului cantitativ în construirea versului saturnian.

În discuția de mai sus asupra ordinei fragmentelor, am invocat a doua parte a prefeței, consacrată acestei probleme. Prima parte (p. VIII— X) tratează despre supraviețuirea lui Naevius în antichitate, ceea ce comportă consecințe privind textul însuși (valoarea mărturiilor scriitorilor antici care-l citează), dar dezbate chestiuni nu mai puțin importante de istorie literară. După Strzelecki, circulația lui Naevius în rîndul cititorilor a fost încă destul de intensă în epoca lui August, dovada constituind-o, pe de o parte, faptul că, alături de episoade secundare, întreaga narațiune a evenimentelor din jurul lui Aeneas și al Didonei ar fi preluată de Vergiliu din Naevius, iar, pe de alta, că în *De uerborum significatu* al lui Verrius Flaccus *Bellum Punicum* este copios excerptat. Trebuie să remarcăm numai că pentru a se afla printre sursele unui poet erudit și pentru a pătrunde în fișierul unui gramatic nu era neapărat necesară circulația în publicul larg [7].

Secolul I al erei noastre ar fi dus la încetarea completă a copierii și lecturii operelor lui Naevius, citatele ulterioare provenind din lucrările gramaticului Probus sau din alte surse indirecte. Editorul discută apoi în detaliu proveniența fragmentelor, încercînd să identifice, în măsura posibilului, urmele ediției lui C. Octavius Lampadio (sec. II î.e.n.), căruia i se datorează împărțirea în cele șapte cărți.

Volumul se încheie cu tabele de concordanță (cu edițiile Morel, Marmorale și Mariotti, nu însă cu Barchiesi, care e menționat numai în bibliografie [8]) și cu un *index uerborum* a cărui utilitate nu mai trebuie demonstrată.

---

[7] Cf. și K. Büchner, *P. Vergilius Maro, der Dichter der Römer* (extr. din RE), Stuttgart, 1962, col. 425, 429.

[8] Prefața poartă data 1961, iar ediția Barchiesi a apărut în 1962.

În fața valorii deosebite a acestei lucrări, devine și mai acut regretul cititorului că nu va putea dispune niciodată de fragmentele scenice ale lui Naevius în interpretarea filologului profund și ingenios, care a fost Wl. Strzelecki.

I. Fischer

M. TVLLI CICERONIS *Scripta quae manserunt omnia*. Fasc. 8. *Oratio pro Sex. Roscio Amerino*. Post Alfredum Klotz recognouit Helmut Kasten. Leipzig, Teubner, 1968, XIV + 62 p. (Bibliotheca Teubneriana).

Așa cum rezultă din subtitlul volumului, H. Kasten[1] oferă, în fascicula de față, o nouă versiune a textului ciceronian, avînd ca punct de plecare ediția lui A. Klotz (Leipzig, 1949, la rîndul ei reluarea ediției din 1923, datorate aceluiași autor). Noul editor a procedat la recolaționarea manuscriselor, la organizarea, după un sistem oarecum diferit, a aparatului critic, aducînd în același timp unele modificări textului, în cele mai multe cazuri în sensul revenirii la tradiția manuscrisă.

Istoricul transmiterii manuscriselor, descrierea detaliată a relațiilor dintre ele, precum și principiile care au prezidat la constituirea textului sînt expuse succint în cele trei pagini ale prefeței (p. V—VII). Textul se bazează în esență pe manuscrisul *Cluniacensis 496*, dispărut în timpul Renașterii, reprezentat prin două copii : una completă, *Parisinus 14749* (*V*) și excerptele lui Bartholomaeus de Monte Politiano, *Laurentianus* LIV 5 (*B*). La acestea se adaugă grupul manuscriselor italice, în cadrul cărora Kasten distinge două familii : *Απφ* și *σχψ*. Numărul destul de important al diferențelor dintre lecțiunile lui *V* pe de o parte și ale manuscriselor italice pe de alta (notate cu sigla colectivă ω) l-a determinat pe Kasten să emită ipoteza existenței, la originea acestora din urmă, a unei copii intermediare, provenite direct din *Cluniacensis* (și de asemenea pierdută). În afara reprezentanților acestuia, textul beneficiază, pentru primele pagini, de mărturia palimpsestului Vaticanus (*P*), a numeroase citate din gramatici sau retori, și de textul scoliastului „Gronovianus". Acordarea unei importanțe sporite manuscriselor italice, a căror valoare nu fusese suficient pusă în evidență de predecesori (A. Klotz le înglobase într-o unică siglă colectivă) și clasificarea lor atentă are consecințe pozitive în redactarea aparatului și chiar în stabilirea textului.

Aparatul critic nu este consecvent pozitiv sau negativ. Preferințele autorului par să se îndrepte către formula aparatului negativ, cel pozitiv fiind de obicei limitat numai la anumite cazuri, spre a evita eventuale neclarități (cuvinte scurte, variante de topică, lecțiuni foarte diverse etc.). Acest sistem comportă însă evidente riscuri, impunînd unele artificii de redactare (folosirea ghilimelelor, a prepozițiilor *pro*, *post*, *ante* etc.), de natură să permită strecurarea unor erori tipografice ; astfel, par. 10, p. 5, 5, citim în aparat *perferri* (*pro opprimi*) V, în care *pro* nu se distinge tipografic de cuvintele din textul manuscriselor, provocînd în felul acesta nedumerirea cititorului. În citarea conjecturilor, Kasten procedează la o selecție a celor oferite de A. Klotz, renunțînd la cele pe care le consideră neinteresante („commemoratio e indigna", p. 25), introducînd în schimb unele emendări propuse de savanți contemporani (Sydow, Siegfried Müller, Büchner). Ni se pare însă dezavantajos sistemul adoptat de editor de a nu însoți numele autorului unei emendări de trimiterea la publicația unde cititorul ar putea găsi eventuala argumentare. Dacă pentru lucrările citate în bibliografie (p. IX—X)

[1] H. Kasten elaborase pentru Bibliotheca Teubneriana și edițiile altor trei discursuri ciceroniene : *Pro Murena* (1961), *Pro Archia*, *Pro Sulla* (ambele într-un volum, 1966).

sau pentru editorii mai vechi, deveniți „clasici", acest procedeu poate fi acceptat, pentru contribuțiile recente utilitatea lui este sensibil diminuată. Aparatul critic cîștigă în claritate prin separarea testimoniilor și adăugarea lor la lista pasajelor excerptate de Bartholomaeus, împreună cu care formează un prim subsol. În încheierea discuției cu privire la aparatul critic, considerăm necesară semnalarea unor greșeli de tipar, a căror gravitate rezultă din faptul că nu pot fi corectate în general, fără consultarea altei ediții : par. 5, p. 2,21, în aparat : *possum* ΩB *possim* P, pe cînd în text apare *possem* ; lecțiunea corectă a lui Ω B pare să fie *possem*. Par. 19, p. 8, 14, în aparat *cissis* vulgo, *cissis* Ω Schol. ; în text însă se acceptă lecțiunea *cisiis* căreia i se cuvine de drept indicația „vulgo". Par. 110, p. 42, 14, în aparat : *acuere* σχψ *ac vere* VAπσ [!] φ.

În ceea ce privește textul, Kasten îl urmează în linii mari pe A. Klotz, introducînd totuși destul de numeroase modificări, fie prin revenirea la lecțiunea manuscriselor (de exemplu, par. 129, p. 50, 2, par. 136, p. 53, 13, par. 149, p. 59, 8), fie adoptînd altă conjectură decît predecesorul său (de exemplu, par. 130, p. 50, 15, par. 145, p. 56, 21, acceptînd în ambele cazuri conjecturi ale lui Madvig), fie propunînd emendări personale. Ne vom opri asupra acestora din urmă ; primele două, considerate de autor drept importante, sînt discutate în prefață, p. VII.

Par. 134, p. 52, 19—20 : *si domus haec habenda est <nec> potius officina nequitiae* : *si domus haec habenda est potius officina nequitiae* VAπφ [text ininteligibil], *si domus haec habenda est potius quam officina nequitiae* Bσχψ ; pornind de la ideea că n u m a i coincidența dintre *V* și *B* oferă certitudinea textului din *Cluniacensis* și constatînd că *quam* după *potius* este o evidentă „lectio facilior", Kasten ajunge la concluzia lipsei din *Cluniacensis* a lui *quam*. Pentru reconstituirea situației din *Cluniacensis*, argumentarea lui Kasten poate fi acceptată, deși nu e de neglijat mărturia unui manuscris de valoarea lui *B*, sprijinită în acest pasaj și de o parte din manuscrisele italice. Fiind însă vorba de stabilirea textului ciceronian propriu-zis (pentru care Kasten recurge deseori n u m a i la soluțiile manuscriselor italice), și nu de cel al lui *Cluniacensis*, rezolvarea dificultății prin introducerea lui *nec* nu apare, credem, mai justificată decît cea pe care editorul o atribuie copiștilor Renașterii.

Par. 81, p. 31, 28—29. În manuscrise apare următorul text : *qui non Romae non fuit, sed omnino, quid Romae ageretur, nesciret*. Editorii moderni acceptă corectarea lui Madvig : *fuit... nesciuit*. H. Kasten propune păstrarea lui *nesciret*, considerînd că este mai ușor de admis schimbarea de către copiști a lui *fuerit* în *fuit* decît al lui *nesciuit* în *nesciret*. Textul lui Kasten este așadar : *qui non Romae non fuerit, sed omnino, quid Romae ageretur, nesciret*. Argumentarea ni se pare judicioasă, iar corectarea propusă admisibilă.

În afara acestor emendări, din aparat se mai pot deduce încă două :

Par. 39, p. 16,1 : *quae uita maxime disiuncta <est a> cupiditate et cum officio coniuncta* ; textul vulgatei situează pe *est*, inexistent în manuscrise, după *coniuncta*. Această modificare, care restituie un text mai echilibrat din punct de vedere sintactic, pare să-i fi fost sugerată editorului tocmai de aspectul topicii.

Par. 48, p. 18, 17, citim în aparat : *familiae* scripsi... *familias* ed. Guar. *-iis* Ω. Lecțiunea considerată de Kasten ca aparținîndu-i se găsește încă în ediția din 1919 a lui H. de la Ville de Mirmont (coll. Budé).

Volumul se încheie cu un *Index nominum et rerum aliquot memorabilium* (p. 61—62), care se deosebește în unele detalii de cel similar al lui A. Klotz. Dacă suprimarea unor explicații care i se par lui Kasten pe drept cuvînt elementare este binevenită, totuși nu putem fi de acord cu eliminarea unor indicații necesare orientării cititorului (de exemplu, *Caecilianus ille senex* apare la Klotz cu precizarea utilă „i.e. persona quaedam e Caecilii Statii comoedia"). Se remarcă, pe de altă parte, punerea la curent a trimiterilor la Pauly-Wissowa, *RE*, și indicarea consecventă a obiectului fiecărei legi citate, ca și a magistraturilor exercitate de fiecare personalitate menționată în discurs.

Deşi, cel puţin pentru bibliografia conjecturilor, ediţia lui A. Klotz rămîne în parte neînlocuită, este indubitabil faptul că, atît prin valorificarea din variate puncte de vedere a surselor manuscrise, cît şi prin stabilirea cu mai mare rigoare filologică a textului, H. Kasten marchează un progres important în exegeza acestui discurs de tinereţe a lui Cicero.

Sebastiana Popescu

CICÉRON, *Catilinaires I et II...* par Aimé Petit, Paris, Bordas, 1968, 127 p. (Les classiques latins Bordas.)

Propunîndu-şi să dea elevilor posibilitatea lecturii cursive a unui text latin complet, colecţia C.L.B., din care face parte prezenta ediţie şcolară a primelor două catilinare, oferă ediţii de texte însoţite de vocabularul, gramatica şi comentariul de idei necesar traducerii şi înţelegerii lor.

Textul latin împărţit după schema prezentată şi la paginile 28 şi 29 (exordiu, argumentaţie, peroraţie) este tipărit pe pagina din dreapta sus. Ediţia, şcolară, nu se preocupă de critica de text; bibliografia (pag. 27) indică, însă, pentru consultare, ediţii critice.

Indici numerici trimit la explicaţii gramaticale (pagina din stînga jos). Pentru explicaţii suplimentare se trimite uneori la paragraful corespunzător din gramatica latină apărută în aceeaşi editură. Puţinele referiri la morfologie sînt făcute în vederea explicării formelor dificile pentru înţelegerea elevilor (*abutere* = *abuteris*, I, I, 1, n. 1, p. 30; *proficiscere* = imperativ I, XIII, 33, n. 5, p. 72; *direptorum* = genitiv plural de la *direptor* nu *direptus*, II, IX, 20, n. 8, p. 96) sau a unei forme arhaice (*duint* I, IX, 22, n.7, p. 58). În rest, indicaţiile privind cazul unui substantiv, modul sau timpul unui verb, sînt însoţite de explicaţii privitoare la valoarea lor sintactică : genitiv obiectiv (I, VI, 14, n.8, p. 46), subiectiv (I, II, 4, n. 4, p. 34), partitiv (I, II, 4, n.1, p. 34); indicativ exprimînd realitatea necesităţii (I, I, 2, n. 4, p. 32), conjunctiv într-o propoziţie relativă datorat exprimării subiective (I, III, 7, n. 9, p. 38) sau atracţiei modale (I, X, 27, n. 14, p. 62) etc.

Pentru sintaxa propoziţiei, explicaţiile se mai referă la construcţii speciale ca exprimarea datei (I, III, 7, n. 4, p. 38) sau construcţii duble cerute de un verb (I, VII, 17, n. 18, p. 52 *cogitare*), la legătura între un verb şi obiectul său direct nu destul de evidentă din cauza distanţei în propoziţie (II, III, 5, n. 1, p. 80), la cuvinte subînţelese (I, XI, 28, n. 9, p. 64).

Pentru sintaxa frazei, în afară de valoarea modurilor sau timpurilor, se semnalează : relative circumstanţiale (I, VI, 13, n. 3, p. 46), construcţii participiale (I, XI, 28, n. 12, 13, p. 64; I, XIII, 31, n. 16, p. 68), completive cu *quod* a căror legătură cu regenta este mai greu de sesizat (I, VI, 16, n. 15, p. 48), construcţii deosebite (relativa care precede regenta II, XIII, 29, n. 10, p. 106) propoziţie principală aflată la sfîrşitul unei fraze foarte întinse (I, XI, 27, n. 4, p. 64).

Vocabularul dat pentru fiecare pagină de text (pagina din stînga sus) indică sensul cuvintelor potrivit pasajului, traduce anumite expresii (*cum telo stare* I, VI, 15, p. 48, *diem pangere* I, IX, 24, p. 60), explică sensurile metaforice ale cuvintelor (*designare* I, I, 2, p. 32). Pentru explicarea unor termeni politici, se trimite uneori la lucrări de specialitate (*auctoritas, consensio*, I, XIII, 32, p. 70).

În partea de jos a paginii din dreapta se află comentariul de idei, cu trimiteri pentru informaţii mai largi la autori latini (Sallustius), la comentatori moderni, la studiul aflat la începutul prezentului volum, sau la indexul final de nume şi antichităţi. Se explică referirile din text la evenimente anterioare (I, I, 1, p. 31) sau la locuri din Roma (*Curia* I, XIII, 32

p. 72, *Palatium* I, I, 1, p. 31), se prezintă împrejurările în care se ține discursul (II, I, 1, p. 75), se comentează atitudinea consulului, reluîndu-se uneori argumentele pledoariei (I, XII, 30; XIII, 31, p. 67, 69), se dau explicații privind chestiuni de drept (datorii I, VI, 14, p. 47; II, III, 5, p. 81; II, X, 21, p. 99; condamnări I, V, 13, p. 45; I, VIII, 20, p. 57).

Eficacitatea comentariului crește prin prezența sa în subsolul textului invitînd la informarea imediată. De asemenea, prezentarea separată a vocabularului, a gramaticii și a comentariului de idei, ajută la găsirea lămuririi necesare, după domeniul la care se referă. Pe de altă parte însă, în încercarea de a separa domenii care se leagă între ele, fie și numai prin referirea la același obiect, se ivesc normal reluări sau separări forțate: același cuvînt (*sica* I, VI, 16), tradus la Vocabular (p. 48), apare explicat și în Comentariu, cu motivarea alegerii sale de către Cicero (p. 49); o exagerare oratorică (I, VI, 15), semnalată la Gramatică (n. 7, p. 48), este reluată în Comentariu pentru a explica rolul ei în tactica ciceroniană. Uneori pentru a nu se relua același cuvînt, se explică de exemplu la Vocabular și semnificația folosirii lui (*inflammare*: *ad inflammandam urbem* I, XIII, 32, p. 70). Figurile de stil: paronomasia (I, X, 27, n. 13, p. 62), hendiada (I, III, 8, n. 6, p. 40), hiperbatul (I, V, 11, n. 1, p. 44), interogația (I, I, 1, n. 8, p. 30), gradația (I, V, 10, n. 14, p. 42) etc. sînt semnalate și explicate la Gramatică, în timp ce în Comentariu se analizează pasajele în care procedeele stilistice abundă, explicîndu-se efectul urmărit și dobîndit de Cicero (I, I, 1, p. 31; I, III, 8, p. 41; II, V, 11, p. 87; II, XI, 25, p 103).

În afară de explicațiile legate direct de text, volumul mai cuprinde un material bogat și variat de informații: o hartă a Etruriei, cadru geografic al conspirației lui Catilina, capitole redînd pe scurt viața, opera lui Cicero, partidele politice existente la Roma, viața lui Catilina, un calendar roman, un studiu privind personajul Catilina, contextul economic și social al conspirației, explicarea atitudinii lui Cicero (ezitările, dificultățile întîmpinate, meritele sale), părerea lui Cicero despre consulatul său, posteritatea literară a *Catilinarelor*, fragmente din textul păstrat al discursului *In toga candida*, cu explicarea interesului deosebit pe care îl prezintă, în sfîrșit, indexul de nume și antichități.

Demnă de remarcat pentru o ediție școlară este și grija cu care autorul semnalează sursele bibliografice: în afara bibliografiei generale (p. 27), sînt date trimiteri pentru fiecare capitol al introducerii; de asemenea, orice afirmație din comentariu care aparține altui cercetător este sprijinită de indicarea sursei.

Prin toate aceste calități, ediția se dovedește utilă, ușurînd elevilor citirea și înțelegerea textului latinesc.

I. Dinischiotu-Popescu

CICÉRON, *Discours*. Tome XIII, 2 (*Sur la réponse des haruspices*). Texte établi et traduit par P. Wuilleumier et A.-M. Tupet. Paris, Les Belles Lettres, 1966, 83 p.

Corpusul discursurilor lui Cicero din colecția „G. Budé" se apropie de încheiere (deși între tomul XII și cel discutat aici a existat un interval de 24 de ani, iar între prima parte a tomului XIII, datorată de asemenea lui P. Wuilleumier, și cea de a doua s-au scurs 14 ani)[1].

[1] Pînă în 1969 apăruseră toate cele 20 de volume proiectate (orînduite după criterii cronologice, dar publicate pe măsura elaborării lor de către editori), cu excepția părții a II-a a tomului XVI.

Discursul face parte din grupul celor patru cuvîntări ţinute de Cicero imediat după întoarcerea sa din exil şi pune în faţa filologilor, a istoricilor literari şi a istoricilor o serie de probleme dificile, asupra cărora autorii îşi precizează poziţia într-o succintă dar densă prefaţă (p. 7—28)[2]. Autenticitatea însăşi a discursului a fost contestată de unii filologi, începînd din secolul al XVIII-lea; îndoiala nu se justifică nici prin datele istorice, nici prin conţinutul sau forma discursului. În ceea ce priveşte titlul, editorii se pronunţă pentru pluralul *De haruspicum responsis* (în loc de *responso*), titlu indicat de manuscrise şi folosit de Quintilian (în favoarea singularului ar pleda comentariul lui Asconius Pedianus şi 6 pasaje ale discursului însuşi, faţă de 3 care folosesc pluralul). Pentru data cuvîntării, ipotezele oscilează între a doua jumătate a lunii aprilie, prima jumătate a lunii mai, începutul lui iunie sau luna septembrie a anului 56. Pe baza confruntării unor date provenite din discursul lui Cicero şi din scrisorile acestuia cu informaţiile oferite de alte surse istorice, editorii se opresc la intervalul 6—14 mai. Urmează (p. 10—14) prezentarea situaţiei politice a momentului (deoarece luptele dintre facţiuni puneau în egală măsură în primejdie poziţia lui Caesar şi cea a lui Pompeius, se ajunge la acordul de la Lucca, o reconfirmare a triumviratului din 60) şi a atitudinii lui Cicero, împărţit între prietenia faţă de Pompeius şi ura faţă de Clodius (partizan de ultimă oră al celui dintîi), între interesele sale materiale şi simpatiile faţă de optimaţi. Victimă a manevrelor lui Pompeius şi a reconcilierii acestuia cu Caesar, Cicero îşi vede ameninţată situaţia şi averea prin răspunsul dat de haruspici, la cererea senatului, în vederea explicării unor prodigii; aceştia constatau că s-au produs grave sacrilegii (în ceea ce-l interesa pe Cicero, era vorba de casa lui, incendiată în timpul exilului iar terenul consacrat Libertăţii, dar reconstruită şi retrocedată oratorului după întoarcerea din exil). De aici atitudinea sa ezitantă, apropierea sa treptată de triumviri, mai întîi de Pompeius, dar pînă la urmă şi de Caesar (această din urmă fază are loc însă după rostirea discursului discutat aici), unicul adversar constant rămînînd P. Clodius. După o analiză a răspunsurilor haruspicilor, singurul act de acest tip conservat integral (p. 14—16), este urmărită argumentarea lui Cicero (p. 17—22), care propune o interpretare a răspunsurilor diferită de cea dată de adversarii săi şi îşi concentrează atacurile în special împotriva lui Clodius (şi a altor personaje cu care era în conflict, L. Calpurnius Piso, S. Atilius Serranus şi, fără să-l numească, P. Vatinius). O scurtă analiză literară (p. 22—23) încheie prima secţiune a prefeţei.

Cea de a doua are ca obiect tradiţia transmiterii discursului (p. 23—28) şi trece în revistă principalele manuscrise (patru mss. din secolele IX—XIII), stabilind filiaţia lor, pe baza unei exhaustive liste a erorilor comune şi a particularităţilor diferenţiatoare (toate provin, în ultimă analiză, dintr-un arhetip), şi valoarea lor (ms. *Parisinus 7794*, din secolul al IX-lea, copie directă a arhetipului, oferă lecţiunile cele mai corecte; corectorul acestuia, inspirat şi din alte surse — prezintă asemănări cu *Berolinensis 252* şi mai ales cu *Bruxellensis 5345* —, a servit ca model secundar lui *Harleianus 4927*, provenit şi el, printr-un intermediar pierdut, din arhetipul originar). Valoarea manuscrisului *Parisinus* îi determină pe editori să-l urmeze pe acesta în cazul fluctuaţiilor ortografice (cu unele excepţii: acuzativele plurale în *-is* ale temelor în *-i-* sînt restabilite, indiferent de lecţiunea lui *P*; editorii procedează la unificări mai puţin justificate, poate, eliminînd superlativele în *-umus*, în favoarea celor în *-imus*, şi unicul gerundiv în *-undus*, *gerundarum*, 18). O bibliografie a ediţiilor şi a studiilor (ajungînd pînă la publicaţii din 1966, anul de apariţie al volumului[3]) încheie (p. 27—28) această excelentă prefaţă, care izbuteşte, cu o claritate exemplară, să ofere maximul de informaţii într-un minim de spaţiu, fără digresiuni inutile şi fără exces de erudiţie bibliografică, care, în alte lucrări, îngreunează lectura, fără compensaţii reale.

---

[2] Cf. şi A.-M. Tupet, *La „palinodie" de Cicéron et la consécration de sa maison*, REL; XLIV, 1966, p. 238—253.

[3] În prefaţă sînt utilizate lucrări apărute pînă în 1963 (vezi p. 9, nota 9, p. 18, nota 5).

În stabilirea textului, editorii urmează o cale prudentă, neacordînd credit absolut nici unui manuscris (lecţiunile lui *P* sînt preferate, dar de cele mai multe ori sînt sprijinite de lecţiunile altor manuscrise) şi nici manuscriselor în genere (destul de numeroase conjecturi sînt admise în text[4]), dar renunţă la conjecturi ori de cîte ori manuscrisele oferă un text posibil, dacă nu total satisfăcător[5]. Cititorului i se pune însă la îndemînă o destul de bogată listă de conjecturi, mai ales dintre cele propuse în ultimele decenii; acest lucru prezintă un dublu avantaj: constituie, pe de o parte, un mijloc comod de informaţie, iar, pe de alta, atrage atenţia asupra pasajelor dificile; editorii semnalează de asemenea locurile în care decizia în favoarea unei conjecturi[6] sau a unei variante a manuscriselor[7] n-a fost uşoară.

În rîndurile de mai jos vom pune în discuţie cîteva pasaje, atît pentru a ilustra metoda editorilor, cît şi pentru a atrage atenţia asupra unor pasaje care par a reclama o reluare a argumentelor.

§ 2: *simul atque* (scris de editori fără spaţiu, ca mai sus *simulac*) Baiter: *simul ad* PHG (E în aparat, desigur greşit) *simul ac* E; acceptarea lecţiunii *simul ac* nu pare să se lovească de dificultăţi.

§ 8: *De religionibus, sacris et caerimoniis* mss.: *De religionibus et sacris caerimoniis* Mommsen, *De religionibus, sacris, caerimoniis* Courtney; editorii atrag atenţia asupra caracterului „excepţional, dacă nu eronat" al legării printr-un singur *et* al unui şir de trei substantive; construcţia este însă relativ frecventă, începînd de la Plaut: *eris damno, molestiae et dedecori saepe fueris* (*As.*, 571), *ego uoluptate, uino et amore delectauero* (*Mer.*, 548); alte exemple în Lodge, *Lex. Pl.*, I, p. 538.

§ 11: *alicui*: *aliquis* mss., *aliquoi* Mommsen (după aparatul lui Müller, conjectura ar aparţine lui Madvig); paleografic, *aliquoi* este o formă mai verosimilă, iar folosirea acestui arhaism nu pare imposibilă.

§ 22: *aedile* (abl.) Wolf: *aedili* mss.; forma în *-i* nu e exclusă, chiar dacă, cu cîteva pagini mai jos (§ 24), apare forma obişnuită, *aedile* (cf. Thes. L. L. I, 928, 48, cu toate recomandările contrarii ale gramaticilor).

Aparatul critic este, ca în toate ediţiile colecţiei, totdeauna pozitiv, ceea ce-i conferă o claritate desăvîrşită. Rareori ne lovim, în consultarea aparatului, de unele obscurităţi. La § 12, *ac* Ω: *aut* Madvig; în acelaşi rînd, însă, se află de două ori *ac*, şi nu se poate şti dacă nota se referă la ambele sau la unul (şi la care din ele). Începutul paragrafului 18 este transpus în mss. la încheierea § 16; editorii nu indică originea restabilirii ordinii acceptate în text. La § 23 lecţiunea manuscriselor lui Arnobius (care citează textul) e indicată diferit în „testimonia" şi în aparat (*simpuuio* şi *sympuuio*).

Notele explicative se caracterizează prin aceeaşi grijă pentru claritate şi concizione pe care am putut-o remarca şi în introducere, oferind într-un spaţiu restrîns (n-a fost necesară recurgerea la procedeul incomod al „notelor complementare") nu numai toate informaţiile istorice utile înţelegerii textului, ci şi argumente în favoarea unor lecţiuni (*nobilis*, 4, *sacris et*, 8, semnalarea unei lacune, 29, completarea unei lacune, 46), discutarea traducerii şi interpretării unor termeni (*Gabinii sui*, 2, *litterate*, 17, *inaedificatum*, 30, *gregalis*, 53, *principes*, 53), semnalarea unor pasaje paralele din discursuri, din scrisori, din alte surse literare etc.

Un indice al numelor proprii cuprinse în ambele părţi ale tomului XIII, în care identificarea personajelor este uşurată prin indicarea completă a fiecărui nume şi prin menţionarea

---

[4] Editorii nu propun însă nici o conjectură nouă.

[5] Dăm aici o listă, poate nu completă, a acestor reveniri la lecţiunea manuscriselor; în lipsa ediţiei A. Klotz, inaccesibilă, am comparat textul cu cel al ediţiei C. F.W. Müller. 7: *esse*: *esse se* Baiter, *sese* A. Klotz; 12: *ac*: *aut* Madvig; 62: *multis* împreună cu Koch: *monstris* Müller, A. Klotz; 63: *agri*: *aer* Garatoni, *maria* Jeep.

[6] În această situaţie se află conjecturile lui Madvig (12), Baiter (43).

[7] Vezi, de exemplu, 19, lecţiunea *deos non sentiat* a ms. P, faţă de *deos esse non sentiat* H G, acceptată în text.

datei principalelor magistraturi, constituie ultima parte (p. 79—83) a acestei ediții, destinate să rămînă pentru multă vreme o bază sigură pentru interpretarea unui discurs dintr-o perioadă atît de dramatică a vieții lui Cicero.

I. Fischer

MARCI TVLLI CICERONIS, *Scripta quae manserunt omnia*, Fasc. 3, *De oratore*, edidit Kazimierz F. Kumaniecki, Leipzig, Teubner, 1969.

O nouă ediție, excelentă, datorată profesorului Kumaniecki, vine să îmbogățească colecția de ediții destul de bogată a fundamentalei opere *De oratore* a lui Cicero. După o prefață în care se discută diferitele manuscrise și ediții ale operei, urmează bibliografia, cu următoarele capitole: 1) Ediții citate în aparatul critic; 2) Lucrări despre codice; 3) Studii critice asupra diferitelor pasaje din *De oratore*; 4) Lucrări în care se tratează despre cuprinsul lucrării: izvoare, compoziție, artă retorică, drept civil etc.; 5) Sigla codicelor; 6) Sigla vechilor ediții; 7) Sigla unor opere de fragmente din oratori, poeți tragici etc. Urmează textul care cuprinde, la subsol, următoarele trei diviziuni: lucrări despre ideile autorului și despre critica de text a diferitelor pasaje; testimonii antice; aparatul critic propriu-zis, cu manuscrise, ediții etc. În felul acesta lucrarea se dovedește a oferi cititorului cea mai largă informație cu putință despre text.

În privința discutării și alegerii lecțiunilor în constituirea textului, trebuie subliniat că prudența, erudiția, simțul artistic își dau mîna pentru a determina pe autor să aleagă lecțiunile cele mai bune. Chiar în primul capitol al primei cărți se vede cît de profund a analizat autorul textul. De pildă, în primul paragraf, textul stabilit de autor sună: *ac fuit tempus illud cum mihi quoque initium requiescendi atque animum ad utriusque nostrum praeclara studia referendi fore iustum et prope ab omnibus concessum arbitrarer, si infinitus forensium labor et ambitionis occupatio decursu honorum etiam aetatis fluxu constitisset.*

După cum se vede, Cicero vrea să spună că a fost un timp cînd a socotit că-i va fi și lui îngăduit să se dedea studiilor pe care și el, și fratele său le socotesc strălucite, atunci cînd ocupațiile politice îi vor îngădui. Codicii *integri*, care derivă din faimosul codice Laudensis, pierdut, oferă lecțiunea *ac fuit illud tempus cum* pe care autorul o adoptă, sprijinindu-se și pe *De inuentione*, 1, 2, apoi pe *Ad Familiares*, 10, 3, 3; *Pro Milone*, 69. Codicii *mutili* grupați sub M, au forma: *ac fuit quod* sau *ac fuit qui* sau *ac fuit quidem* sau *ac fuit quidem cum*, iar G. Friedrich propune lecțiunea *ac fuit cum idem*. Evident că sensul și intenția lui Cicero n-o redă decît lecțiunea aleasă de autor. Într-adevăr, oratorul vrea să spună că fost o vreme, anterioară acestui moment al începutului lucrării, în care el spera că va veni o vreme cînd să se poată deda studiului despre care este vorba. Această vreme este determinată, Quintus o știe, de aceea Cicero spune *tempus illud*, ceea ce este absolut firesc. Ceilalți codici presupun că Cicero comunică acum pentru prima oară fratelui său că a fost o vreme cînd s-a gîndit ca, după retragerea din viața politică, să se dedea studiului. Dar tot în această frază, L oferă lecțiunea *decursu*, în timp ce M are lecțiunea *cursu*. Aceasta din urmă trădează gîndirea oratorului care vrea să spună că el se gîndea să se dedea studiului după ce se va fi apropiat de sfîrșitul cursului honorum și nu în timpul cursului honorum. Acest lucru îl exprimă *decursu* și nu *cursu*. Sprijin pentru această alegere aduce și *fluxu*.

În cartea a treia, paragraful 85, citim: *Me autem Catule, fateor neque hodie in istis libris et cum istis hominibus uiuere nec uero, id quod tu recte commeministi, ullum umquam habuisse sepositum tempus ad discendum ac tantum tribuisse doctrinae temporis, quantum mihi*

puerilis aetas, forenses feriae concesserint. Textul este clt se poate de limpede. Crassus, ale cărui cuvinte le reproduce Cicero, vrea să spună că n-a avut atît de mult timp pentru studiu cît ar fi dorit şi că n-a putut studia temeinic decît în *aetas puerilis.* Forma *discendum* este deci cea corectă. Totuşi Bornecque propune *dicendum* ceea ce este un contrasens, pentru că Crassus spune că n-a avut timp de studiu, nu de vorbire. Aceste două exemple sînt suficiente spre a arăta grija şi deosebita atenţie, precum şi judiciozitatea cu care autorul alege lecţiunile cele mai bune. Doi indici : *index nominum* şi *index uerborum* completează în mod fericit tabloul calităţilor acestei ediţii atît de preţioase a operei *De oratoare.* Felicităm şi pe autor şi editura pentru această lucrare, care reprezintă un deosebit succes în considerabilul şi continuul efort pe care-l face Teubneriana pentru editarea autorilor greci şi latini.

N. I. Barbu

P. RVTILII LVPI *Schemata dianoeas et lexeos,* Saggio introduttivo, testo e traduzione a cura di Giuseppina Barabino, Genova, Istituto di Filologia Classica e Medioevale, 1967, 211 p. (Pubblicazioni dell'Istituto di Filologia Classica dell'Università di Genova, 27).

Institutul de filologie clasică din Genova arată o constantă preocupare de a pune la îndemîna specialiştilor noi colecţii de fragmente, precum şi texte mai greu de consultat, însoţite de bogate comentarii ; volumul pe care îl prezentăm repune în circulaţie textul lui Rutilius Lupus de la a cărui editare de către Halm [1] au trecut mai bine de o sută de ani.

Cartea Giuseppinei Barabino este mai mult decît o reeditare revăzută şi întinerită. Textul este precedat de un studiu introductiv în care sînt tratate pe larg toate problemele legate de retorul latin, de distincţiile teoretice pe care acesta le face, cît şi de exemplele cu care sînt ilustrate definiţiile figurilor de stil.

Mai întîi, o scurtă dar documentată notiţă biografică ne ajută să îl plasăm în timp şi în cadrul tradiţiei retorilor pe Rutilius : elev al lui Gorgias (aflat în culmea carierei sale pedagogice prin 44 î.e.n.), el a redat în latineşte celc patru cărţi dedicate de maestrul său problemei figurilor de stil (Περὶ σχημάτων). Transpunerea lui Rutilius cuprindea tot patru cărţi, dar un capriciu al sorţii a făcut să nu se păstreze pînă astăzi decît titlul primelor două—referitoare la figurile de gîndire : *schemata dianoeas* — , cu valoare de titlu general, şi textul ultimelor două cărţi, care tratează despre figurile de cuvînt — *schemata lexeos.* Autoarea a întregit deci titlul operei, redîndu-i forma *Schemata dianoeas et lexeos.*

Discutarea propriu-zisă a conţinutului lucrării se împarte în două etape de importanţă egală.

În primul rînd, asistăm la o minuţioasă înregistrare a celor patruzeci şi una de *schemata* catalogate de către Rutilius, împărţite pe origini [2] ; prin precizarea locului pe care retorul latin l-a dat fiecărei categorii se ajunge la o plasare relativă a lui în tradiţia *scholastici*-lor de influenţă asianică. Definiţiile date de Rutilius figurilor de stil sînt sumare, chiar incomplete uneori, manualul său aflîndu-se sub nivelul de înţelegere şi de putere de sinteză al retoricii către Heren-

[1] În primul volum din *Rhetores Latini minores,* Leipzig, Teubner, 1863.

[2] Grupurile de figuri sînt următoarele :
I. Figurile lui Gorgias (sigure şi probabile).
II. Figurile definite de şcoala din Rodos.
III. Figurile care, după Rutilius, sînt menţionate rareori sau de loc.
IV. Figuri de cuvînt considerate de şcoala din Rodos figuri de gîndire.
V. Figuri atestate pentru prima dată la Rutilius.

nius, pentru a nu mai aminti tratatele lui Cicero. Aşa se şi explică lipsa de succes a acestui tratat, căci împărţirile teoretice pe care le conţine n-au fost preluate decît în *Carmen de figuris*.

A doua parte a volumului Giuseppinei Barabino este în întregime dedicată analizei traducerilor lui Rutilius, în ordinea autorilor greci din care sînt împrumutate exemplele de figuri de stil, căci manualul acesta de şcoală are o mare calitate : faţă de sărăcia relativă a definiţiilor „si ritiene che la parte più importante ed accurata dell'opera di Rutilio sia costituita dagli esempi" (p. 75). Cu tact şi îndemînare, autoarea obţine, aducînd în comparaţie pasajele originale, o imagine precisă asupra talentului de traducător şi totodată asupra calităţilor de literat ale lui Rutilius ; cu ajutorul textului acestui manual, d-sa încearcă apoi să completeze portretele oratorilor mai puţin cunoscuţi, reconstituind, în măsura posibilului, subiectele cîtorva dintre discursurile folosite de către retorul latin.

Rutilius a extras exemple atît din modelele vechi, incluse în canon [3], cît şi din oratori ulteriori[4], opera sa însemnînd o etapă de început în dezvoltarea crescîndă a literaturii de excerpte şi de repertorii. Urmaş fără veleităţi de originalitate al şcolii rutiniere de retorică, el reia, dîndu-le eleganţă, locuri comune împrumutate din cele mai diferite surse, în afara vreunei tendinţe puriste spre limitare [5].

După tabelul siglelor şi lista lucrărilor de referinţă urmează, dispuse în paralel, textul şi traducerea italiană. Subsolul cuprinde trimiterile la originalele greceşti şi un foarte bogat apendice critic. Volumul se încheie cu un indice al autorilor şi operelor amintite în text.

În faţa unei lucrări duse la îndeplinire cu siguranţă şi seriozitate, am remarca numai că se resimte lipsa din introducere a cîtorva explicaţii referitoare la principiile respectate în stabilirea textului ; de asemenea, de un real folos ar fi fost un indice care să uşureze urmărirea termenilor retorici — fie ei greceşti sau latini — , precum şi consultarea rapidă a lămuririlor date asupra acestora în comentariu.

D. Sluşanschi

PLINE L'ANCIEN, *Histoire Naturelle, livre XX*. Texte établi, traduit et commenté par J. André. Paris, Les Belles Lettres, 1965, 229 p.

Editarea, în colecţia „Guillaume Budé", a dificilului corpus plinian se desfăşură într-un ritm care ne permite să întrevedem, într-un viitor nu prea îndepărtat, încheierea acestei monumentale şi îndrăzneţe întreprinderi [1]. J. André, cunoscutul specialist al lexicului latin din domeniul naturii, pune din nou [2] vasta sa competenţă în slujba exegezei *Istoriei Naturale*, consacrîndu-se de data aceasta primei cărţi dintr-o serie dedicată plantelor medicinale.

[3] Oratori din canon : Demostene, Lysias, Hyperides, Lycurgos, Deinarchos şi Isocrate.

[4] Oratori din epoca diadohilor : Demochares, Cleochares, Daphnis, Charisios, Demetrios din Phaleron, Pytheas, Hegesias, Stratocles, Myron, Sosicrates şi Isidoros din Pergam.

[5] Încadrarea lui între asianici este, desigur, îndreptăţită (p. 134) ; o reevaluare mai nuanţată a distincţiei comode, dar mult prea generale, dintre aticism şi asianism ar fi dat însă mai mult relief, mai multă viaţă figurii acestui retor mediocru ca teoretician, dar deschis şi talentat ca literat.

[1] Pînă în 1969 apăruseră cărţile I—II, VIII—XVII, XIX—XX, XXVI—XXX, XXXII şi XXXIV.

[2] Editarea cărţilor XIV, XV, XVI, XVII şi XIX este datorată aceluiaşi autor.

Introducerea, sumară (p. 7—12), trece în revistă conținutul cărții și tehnica expunerii. Caracterul textului, deseori o juxtapunere de fișe, creează pentru editor o dificultate în plus: imposibilitatea controlului prin context; acesta trebuie suplinit prin comparația cu operele medicilor greci și a celor latini din perioada târzie (Plinius Iunior, Gargilius Martialis, Marcellus). Câteva considerații sînt consacrate surselor: fără să ignoreze literatura latină de specialitate, Plinius este fidel mai ales celei grecești, omițînd uneori să traducă termenii pentru care există totuși corespondenți în latinește (*psimithium* pentru *cerussa*, *marathum* pentru *feniculum*). Textul se bazează pe opt manuscrise, colaționate din nou; dintre acestea, unul este luat în considerare pentru prima oară: *Parisinus Latinus* 6800 (*g*), de la sfîrșitul secolului al XII-lea, unde se găsesc cele mai multe lecțiuni prezente în edițiile vechi.

Ca și în celelalte cărți ale noii ediții, J. André abandonează cele mai multe din conjecturile lui Mayhoff, revenind la tradiția manuscrisă sau la conjecturile editorilor anteriori. Cîteva conjecturi îi aparțin:

15: *Prodest... sex farinae aridae pilulis...*: *ex* codd., *et* Mayhoff, del. uett. Jones; sensul și apropierea de lecțiunea manuscriselor fac plauzibilă conjectura (despre nesiguranța dozelor la Plinius, vezi p. 10 a prefeței);

24: *adalligato raphano*: *adalliga raphano* și *adillarapona* codd., *adligato raphano* Jan, Mayhoff; este o îmbunătățire evidentă a conjecturii lui Jan.

30: *cum melle impositum uel aridi farina inspersa*: *aridae* codd., *arida* Mayhoff, *aridum* Gelenius, Jones; autorul își sprijină propunerea pe alte pasaje în care adjectivul se referă nu la *farina*, ci la planta medicinală; conjectura lui Gelenius oferă un text mai puțin satisfăcător, izolînd *farina inspersa*.

39: *coctam in cinere epiphoris multi imposuere*: *cinerem* codd., *cinere et* Gelenius, edd.; simplificare utilă a unei conjecturi vechi, general acceptate.

43: *quae sale et aceto sparsae arefaciantur*: *pisa est arefallantur* (*-llantur*, *arte falliantur*) codd., *pista est arefactaque* Gelenius, Mayhoff, *sparsa est arefactaque* Jan, *perfusa est arefactaque* Detlefsen, Jones; manuscrisele dau un text grav corupt, deoarece nu se poate pune de acord forma verbală personală *pisa est* cu cea de asemenea personală, ascunsă sub variantele ininteligibile transcrise mai sus; în timp ce editorii precedenți au menținut prima formă, punînd-o de acord pe cea de a doua, J. André modifică pe cea dintîi; ambele soluții sînt admisibile, iar *arefaciantur* propus de editor, pe baza unui pasaj din Vitruvius, are șanse de a fi lecțiunea originară; *sparsae* pentru *pisa est* se depărtează, poate, prea mult de lecțiunea manuscriselor, deși sensul frazei pare să ceară acest verb.

92: *aridae... farinae in olfactoria collectae*: *olfactoriae* (sau *-e*) codd., *olfactorio* uett., edd.; schimbarea de gen, mai apropiată de lecțiunea manuscriselor, se bazează și pe o atestare la Fronto (150, 20 v.d. Hout).

98: *salutare est... laterum doloribus <coclearibus> binis sumptum*: *doloribus binis* (și *pinis*) codd., *ieiunis* Mayhoff, *diebus binis* Sillig; lecțiunea manuscriselor e fără sens, conjectura lui Mayhoff adaugă o condiție nesprijinită de nimic, ca, de altfel, cea a lui Sillig; conjectura lui J. André, justificată de finalele identice (*-ribus*), are avantajul de a se sprijini pe textul lui Marcellus (*si sorbeas singula uel bina coclearia*) și pe faptul că în fraza următoare, Plinius își avertizează cititorii împotriva pericolului unor doze excesive; cf. și comentariul, p. 159.

103: *cum uino aut cum cumino cocti* (sc. *bulbi*): *cum cumino cocto* dT, *cucumi cocti* g, *cucumi cocto* Ep, *cum aceto* Urlichs, Mayhoff; e o restabilire a unui acord gramatical, în același timp lectio difficilior, bazată pe comparația manuscriselor (edițiile vechi au, de altfel, *cum cumino coctis*).

110: *marathi*: *-chi* codd., *-thri* edd.; forma numelui plantei se sprijină pe *hippomarathum* de la par. 255 (nu 225, trimitere eronată în aparat) și 258; cf. și gr. μάραθον.

117 : *decocto* (*oreoselino*) : *dec* Epg, *de* FdT, *eo et* Mayhoff, *sed et* Gelenius, *sed de* uett. ; sensul este evident mai satisfăcător ; paleografic, conjectura s-ar putea justifica prin considerarea lecțiunii *dec* a unor manuscrise ca o abreviere, normală cînd e vorba de un termen tehnic curent.

127 : adaugă, după Gargilius Martialis, cuvîntul *cyathis*, după numeralul *VII* ; dispariția s-ar putea datora terminației identice a cuvîntului imediat următor, *strumis* (care face parte, în textul propus de J. André, din altă sintagmă).

131 : *aspectu* : *ad effectum* (sau *-tus*) codd., edd. ; sensul e într-adevăr mai clar decît cel al manuscriselor (Mayhoff propune în aparat *ad edendum*) ; dacă acceptăm conjectura lui J. André, ar fi de preferat forma *adspectu*, mai ușor explicabilă paleografic.

136 : *cum hysopo decocta et in uino* (*pota*) : *in hysopo decocta et cum uino* codd., edd. ; corectarea se bazează pe consensul textelor lui Plinius Iunior și Marcellus (vezi și p. 172).

140 : *seminis tres uncias* ‹*cum*› *olei libra uinique sextario* ; adăugarea lui *cum* nu ni se pare indispensabilă.

154 : *cum sale et acelo et cum melle* :... *et melle* codd., edd., *e melle* Mayhoff ; corectarea dă un text satisfăcător.

162 : *uel in penicillo* : *uel penicillos* (sau *-us*) codd., *in penicillo* Mayhoff ; pune de acord în mod ingenios lecțiunea manuscriselor cu conjectura lui Mayhoff, bazată pe pasaje paralele.

171 : *Vires eius uehementissimas in omnibus his generibus ad eadem tradunt*:... *ad earum*... codd., *earum* uett., Mayhoff, *ad eam rem* Saumaise ; *eadem*, bazat pe interpretarea propusă de Saumaise, se referă la afecțiuni enumerate în paragraful precedent, la o distanță poate prea mare ; în afară de aceasta, s-ar putea obiecta și faptul că, întocmai ca în paragraful precedent, descrierea speciei de plantă este urmată de indicațiile curative ; la acestea s-ar putea raporta *uehementissimas*.

194 : *cum semine cucumeris et lini pari mensura ternum digitorum* ‹*in*› *uini albi tribus cyathis* ; sens mai satisfăcător, fără dificultăți paleografice.

201 : *magis quas* ‹*potiones uocant*› *lexipyretus quasque*... *quas lexipyretus* (sau *-tas*) codd., ... *quas* ‹*uocant*› *lexipyretos* uett. Completarea s-a făcut după indice (*Contra potiones quas anodinus et lexipyretus et pepticas et coeliacas uocant*).

207 : *acetabuli* ‹*mensura*› *semine in uino albo*... ‹*et*› *medicamento* : *acetabuli semine in uino albo*... *medicamento* (sau *-tum*) codd., *acetabuli* ‹*mensura*› *semen in*... Caesarius, uett., *acetabuli mensura in*... Jones, *acetabulo seminis in*... ‹*item*› *medicamento* Mayhoff ; conjectura lui J. André are avantajul că salvează pe *semine* din manuscrise, opunînd, după Mayhoff, două medicamente după toate aparențele diferite, dar pe care textul acceptat de ceilalți editori le confundă.

208 : *liquato* : *siccato* codd., Sillig, Jones, *saccatis* Gelenius, *siccatis* uett., *suco siccato* Mayhoff ; abaterea de la textul manuscriselor e explicată printr-o referire la Marcellus, unde cuvîntul corespunzător e *percolatae* (*aquae*).

221 : *concitantes* ‹*ante*› *uomitiones* : *concitantes* (sau *-tis*) *uomitiones* codd., uett., *concitant et uomitiones* Mayhoff ; conjectura, ingenioasă și justificabilă paleografic, se bazează pe sens : planta (*atriplex*) nu este un vomitiv, dar înainte de administrarea unui purgativ se obișnuia provocarea vomițiunii (vezi și p. 200).

228 : *Oleum sucus decoctae per meatus suauius facit* : *oleum* (*in oleo* g) *sucus decoctae permeatus* (sau *permixtus*) *suauius* (*-uis*, *-ues*) *facit* codd., *in oleo. Sucus decoctae permeatus suaues facit* uett., Jones, *aluo sucus decoctae permeatus suaues facit* Mayhoff ; conjectura are avantajul de a menține aproape neschimbat textul manuscriselor ; *meatus* are aici sensul „intestin" (vezi și p. 202—203).

239 : *caliganles oculos cum melle suco, qui* : *cum gallica inter* (sau *gallicam ter) oculos sucoque* codd. ; *caliganles* a fost propus de Hermolaus Barbarus (1492) şi acceptat de editorii ulteriori ; Müller, urmat de Mayhoff introduce *suco* după *oculos*, iar *sucoque* e transformat în *sucusque* de editorii vechi, urmaţi de Mayhoff (textul acestuia din urmă este aşadar : *caliganles oculos suco cum melle, sucusque*) ; conjectura lui J. André este mai apropiată de lecţiunea manuscriselor, deşi topica rămîne destul de neobişnuită.

244 : *ipsumque ouum infundit et mel aequis portionibus* :... *infundet mel* (sau *melle*) codd., *infundit mel* uett., *infundit cum melle* Mayhoff ; sensul e cel al textului lui Mayhoff, dar mult mai clar, conjectura lui J. André fiind şi din punct de vedere paleografic mai uşor explicabilă.

257 : *siue semine ex uino* : *siue semine* majoritatea mss., *ex uino* ms. Q, Mayhoff, *cum uino* Jones ; din punct de vedere paleografic, omiterea de către manuscrise a unui grup de cuvinte care revine mai jos e banală şi conjectura, de aceea, perfect justificată, în orice caz mai verosimilă decît renunţarea la *siue semine* ; hotărîtoare ar putea fi cunoaşterea preparării medicamentului ; referinţele date în comentariu nu permit însă obţinerea unei astfel de confirmări a conjecturii.

257 : *suco* : *in suco* codd., uett., *seminis suco* Mayhoff, într-un pasaj care prezintă şi alte dificultăţi ; textul propus de J. André are avantajul unui paralelism sintactic (*suco uel radice* ; de notat însă că manuscrisele au *radicem*).

263 : *Ita et Chaereae Glaucias adscripsit* : *ita et cereae* (sau *cercae, cerce, celem, cerea atheniensis* g) *glaucias* (sau *glaulias, glacies, glaties,* omis de g) *adscripsit* (*scripsit* g), *ita et Chaereas* (sau *chaeresis*) *et Glaucias scripsit* uett., *ita certe Glaucias scripsit* Detlefsen, Mayhoff, Jones ; conjectura, sugerată de ms. g (Chaereas din Atena e citat de Varro, Columella şi în indexul lui Plinius), permite conservarea lui *adscripsit* din manuscrise.

După cum se poate observa, numărul conjecturilor este destul de ridicat[1], situaţie justificată de dificultatea textului ; ele se bazează totdeauna pe o îmbinare între considerentele filologice şi cele din domeniul realităţilor, sprijinindu-se, în acest din urmă caz, atît pe mărturiile antice, cît şi pe cunoaşterea acţiunii curative a plantelor medicinale.

Comentariul (p. 129—218) cuprinde în primul rînd referirile la pasajele analoge din medicii antici (care servesc explicării textului şi argumentării unor conjecturi). Un efort special, pentru care nu numai cititorii lui Plinius, dar şi toţi cei care urmăresc istoria ştiinţelor în antichitate îi vor rămînea îndatoraţi editorului, este închinat identificării precise a plantelor medicinale şi a afecţiunilor tratate cu ajutorul lor. Mai succinte sînt notele privind pe medicii citaţi de Plinius (pentru care se fac trimiteri la Pauly-Wissowa) ; sînt semnalate de asemenea erorile şi inconsecvenţele lui Plinius, precum şi pasajele care demonstrează că autorul îşi cita uneori indirect sursele (§ 77, nota 4, de exemplu).

Volumul se încheie (p. 221—228) cu un *index nominum et rerum*, conţinînd succinte explicaţii, extrase din textul lui Plinius.

Prin acurateţea textului, prin precizia comentariului şi a traducerii (care e, de fapt, o interpretare continuă a textului), ediţia cărţii a XX-a a *Istoriei Naturale* marchează un progres considerabil faţă de ediţiile precedente şi confirmă toate speranţele puse de filologii clasici în deplina reuşită a iniţiativei luate de Asociaţia Guillaume Budé şi de echipa condusă de A. Ernout.

I. Fischer

[1] Am omis din înşirarea noastră unele indicări de lacune (la paragrafele 87, 123, 126, 233).

ANTONINVS LIBERALIS, *Les Métamorphoses*. Texte établi, traduit et commenté par Manolis Papathomopoulos. Paris, Les belles lettres, 1968, XXXVII + p. 1—70 (dublu) + p. 71—185 [—188].

Îndrăgostit de obiectul cercetării sale, editorul afirmă (p. XXVI) că „textul lui Antoninus Liberalis a beneficiat întotdeauna de atenția filologilor". Este aci însă o ușoară exagerare: dacă facem abstracție de ediții, recenzii ale edițiilor și traducerii, Antoninus Liberalis a fost studiat doar de cinci învățați în secolul trecut (niciodată înainte...) și de unul singur în secolul nostru; în plus i s-au consacrat numai două monografii, disertațiile lui E. Oder (1886) și F. Blum (1892). Bibliografia lui Masqueray îl ignoră, Wilhelm Christ îi acordă trei rînduri și jumătate, Maurice Croiset treisprezece.

Tot treisprezece sînt edițiile anterioare celei pe care o prezint. E semnificativ cum s-au succedat aceste ediții. După prima tipăritură (a lui Holtzmann — Xylander, în 1568), urmează un hiat mai lung de un veac; dar în anii 1674—1677 au apărut aproape concomitent patru ediții, pentru ca proxima să se lase așteptată pînă în 1774. Nici secolul al XX-lea nu a fost mai darnic cu Antoninus Liberalis: după ediția lui Martini din 1896, abia în 1962 mai putem semnala una.

Autorul — care pare să fi trăit pe vremea Antoninilor sau a Severilor — ar fi meritat totuși o soartă mai puțin vitregă. Papathomopoulos subliniază (p. XXII) dublul interes, literar și mitografic, pe care-l oferă *Metamorfozele* lui, singurul vestigiu al unor opere poetice dispărute aproape cu desăvîrșire astăzi. Din cele 41 de legende ale culegerii, șapte sînt complet necunoscute din alte surse, iar cinci mai apar numai la Ovidiu (uneori într-o versiune diferită). Iată un puternic motiv pentru a regreta slaba prezență a operei în cercul preocupărilor filologice.

Ἀντωνίνου Λιβέραλις (sic) Μεταμορφώσεων Συναγωγή ne-a fost păstrată într-un unic manuscris, *Palatinus Heidelbergensis Graecus 398*, din a doua jumătate a secolului al IX-lea. Manuscrisul, pe pergament, originar din Constantinopol, a ajuns pe la 1437 la Basel, iar de acolo în 1553 la Heidelberg; după aceea, împreună cu o bună parte a bibliotecii palatine, trece în 1623 la Vatican, în 1797 la Biblioteca națională din Paris, revenind la Heidelberg în 1816. Nu a fost editat niciodată (e vorba, firește, de scrierea lui Antoninus Liberalis) în Italia în vremea cît s-a aflat acolo, nici în Franța cît a stat la Paris; ediția princeps a apărut la Basel cînd manuscrisul nu se mai găsea acolo.

Codicele, un miscelaneu cu scriere minusculă, reprezintă singura sursă și pentru celelalte texte grecești cuprinse în el: geografi minori, crestomație din Strabon, *de fluuiis* al lui Pseudo-Plutarh, *Erotika Pathemata* ale lui Parthenius, extrase din Hesychius, paradoxografi, scrisori ale lui Hipocrate și epistolografi minori. *Metamorfozele* lui Antoninus Liberalis ocupă filele 189^{r}—208^{u}. După ce a servit primei ediții, din manuscris au dispărut trei file: p. 9, r. 14—p. 15, r. 12 ale ediției Papathomopoulos, reprezentînd mai bine de jumătate din cap. 5, cap. 6—7 în întregime și cap. 8, cu excepția ultimelor trei cuvinte, apoi p. 61, r. 9—p. 64, r. 17, adică cea mai mare parte a cap. 37, tot cap. 38 și prima jumătate a cap. 39; pentru aceste pasaje, unicul izvor existent astăzi este deci ediția princeps a lui Xylander. Din această cauză, a existenței (incomplete!) a unui singur manuscris adică, editarea lui Antoninus Liberalis este o treabă simplă și totodată complicată: editorul nu are a se ocupa de clasificarea manuscriselor, în schimb locurile corupte (sau considerate ca atare) îi pricinuiesc „veritabile cazuri de conștiință"; e adevărat că aceste cazuri de conștiință sînt uneori foarte puțin grave: aș pomeni numai „problema" lui ν eufonic, utilizat normal de manuscris în 246 de locuri, omis normal în 189, dar apărînd de 34 de ori înainte de consoană. Papathomopoulos semnalează pe drept că edițiile mai vechi cuprind o sumă de emendări mai mult ingenioase decît necesare, în timp ce ediția lui Cazzaniga (1962) „e adesea prea conservatoare". Noua ediție

încearcă să menţină lecţiunile manuscrisului ori de cîte ori ele pot fi apărate, adoptînd sau propunînd corecţiuni numai cînd ele se impuneau (p. XXVIII); efectiv, Papathomopoulos intervine în text (sau în aparatul critic) de cîteva zeci de ori. Pentru calitatea şi plauzibilitatea conjecturilor lui, citez adăugarea cuvîntului <χριθήν> (p. 5, r. 12), apoi εἰς <τὸ σπήλαιον, εἰσ>δραμών (p. 15, r. 5—6; mai demult se propusese εἰσδραμὼν <εἰς τὸ σπήλαιον>, de către Castiglioni), suprimarea cuvintelor [ἐν τῇ ἀγορᾷ] (p. 56, r. 17) şi eleganta emendare ἀπέλουον τότ'ἔτι pentru ἀπελούοντο ἔτι din manuscris (p. 59, r. 19). Semnalez că aparatul citează conjecturi ale unor învăţaţi neînregistraţi în lista bibliografică de la p. XXVI—XXVII: Kaibel, Saumaise, Fontein, Heinsius, Meursius, Fränkel, Pasquali, Bücheler, Mommsen, Pierson etc., etc., ceea ce sporeşte simţitor numărul celor care, măcar în treacăt, s-au ocupat de Antoninus Liberalis.

O particularitate remarcabilă a codicelui o constituie aşa-numitele „manşete", indicînd sursele (sau martorii) majorităţii legendelor. Firește, ne interesează mai puţin faptul că aceste manşete (atribuite de unii autorului însuşi, dar datînd mai degrabă după anul 350) stau nu la începutul sau la sfîrşitul textului, ci în susul sau în josul paginii, indiferent de locul unde încep respectivele capitole. Ne interesează cu mult mai mult că manşetele se referă uneori la autori complet necunoscuţi altfel: la cap. 4 e citat 'Αθανάδας (ἐν) 'Αμβρακικοῖς şi la cap. 12 'Αρεὺς ὁ Λάκων ἐν ᾄσματι Κύκνῳ.

Cele 70 de pagini de text ale ediţiei lui Papathomopoulos sînt urmate de aproape o sută de pagini de comentariu (modest intitulat „note"), plus un indice al autorilor citaţi în text, un abundent indice de nume proprii şi unul mitologic. Comentariul este pe cît de amănunţit (cap. 17 are 34 de rînduri, dar notele aferente ocupă mai mult de patru pagini tipărite mărunt), pe atît de util şi de bine informat: bibliografia lui ajunge pînă în 1967, cuprinzînd şi lucrări apărute în ultimii ani în Cehoslovacia sau Bulgaria, de pildă. Remarc cu plăcere că Papathomopoulos citează lucrarea lui Aram Frenkian, *Gelozia zeilor la vechii greci* (Bucureşti, 1945), precum şi studiul lui D. M. Pippidi, *Sur la philosophie de l'histoire d'Hérodote* (apărut în Eirene, I, 1960).

Un ultim merit al noii ediţii: *Metamorfozele* lui Antoninus Liberalis au fost traduse pînă acum numai de trei ori, de Xylander în latineşte şi de F. Jacobs (1837) şi L. Mader (1963) în germană; cea dintîi traducere a opusculului în limba franceză ne-a fost oferită abia acum, de Papathomopoulos, în această carte publicată exact la patru sute de ani după ediţia princeps.

Traian Costa

ALBVMASARIS *De reuolutionibus natiuitatum* ed'dit David Pingree, Leipzig, Teubner, 1968, XVIII + 362 p.

David Pingree editează pentru prima dată integral versiunea greacă a operei cunoscutului astrolog arab Abu Mas'har Ja'far ibn Muḥammad (gr. 'Απομάσαρ, lat. Albumasar) intitulată în original *Aḥkhām taḥāwil sinī al-mawālid*, cunoscută în greacă sub titlul Περὶ τῆς τῶν ἐτῶν ἐναλλαγῆς iar în latină sub acela de *De reuolutionibus annorum natiuitatum*.

Autorul acestei opere s-a născut la 10 august 787 la Balkh şi a murit în anul 886, la 8 martie, la Wāsiṭ. A fost elevul lui Ya'qūb ibn Isḥāq al-Kindī; şi-a scris cele nouă cărţi ale lucrării de faţă între anul 834 şi sfîrşitul vieţii sale. Lucrarea a fost difuzată atît în lumea mahomedană cît şi în cea creştină.

În prezent ea este conservată în patru codexuri arabe (Escorialensis 917, Escorialensis 977, Parisinus B. N. ar. 2588 şi Oxoniensis Bodl. I 878 = Laud. A 137). În secolul X Abū Sa'īd Aḥmad ibn'Abd al-Jalīl al-Sijzī a alcătuit o epitomă păstrată în trei codexuri constan-

tinopolitane (Hamidiye 837 ff. 31—62; Aşir Reis 570 ff. 28 v—58 v şi Esat 1998 ff. 26 v—53 v) şi unul oxonian (Bodl. I 948 = Hunt 437). Acelaşi al-Sijzī a tradus opera lui Abu Mas'har în limba persană.

În limba greacă scrierea a fost tradusă de către un anonim de la sfîrşitul secolului al X-lea. Textul grecesc este conservat în trei manuscrise: Parisinus Graecus 2506, scris la începutul secolului XIV de doi copişti; Vaticanus Graecus 191, de la începutul aceluiaşi secol şi Vaticanus Graecus 1066, datînd din secolul XV. Nici unul dintre aceste manuscrise nu cuprinde însă textul integral al operei lui Abu Mas'har.

În secolul XVI, cardinalul Isidor, care se găsea în posesia manuscrisului vatican 191 a făcut o nouă transcriere a textului, aducîndu-i şi îmbunătăţiri de natură stilistică; versiunea sa, de asemenea incompletă, se păstrează în două manuscrise autografe: Parisinus Graecus 2507 şi Vaticanus Graecus 1698.

Traducerea latină este făcută după cea greacă şi datează din secolul XIII (probabil din anul 1262). Ea a fost editată de H. Wolf în 1559.

Lucrarea lui Abu Mas'har are o importanţă deosebită pentru istoria astrologiei medievale. Ea s-a bucurat de o largă difuziune şi a exercitat o influenţă considerabilă asupra unor spirite mari ca Lorenzo de Medici şi Pico della Mirandola, care au avut în mîinile lor versiunea cardinalului Isidor. La Bizanţ opera a fost folosită de anonimul autor al dialogului *Hermippos* (cf. F. Boll şi C. Bezold, *Eine arabisch-byzantinische Quelle des Dialogs Hermippos*, Heidelberg, 1912 — unde se editează şi un fragment din această lucrare: 1, 7 din ediţia Pingree). Pentru studiile clasice este interesant şi faptul că prin lucrarea lui Abu Mas'har se reîntorc în lumea de cultură greacă a Bizanţului doctrine astrologice care-şi au în parte obîrşia în vechea lume grecească. După cum arată David Pingree, substanţa cărţilor arabe de astrologie din vremea primilor califi abbasizi este extrasă din cărţile pahleviene, pierdute astăzi. Iar astrologia persană, care a înflorit în vremea imperiului sassanid, datorează mult nu numai doctrinelor indiene şi iranice, ci şi astrologiei greceşti.

Pentru stabilirea textului acestei prime ediţii critice integrale a versiunii greceşti, David Pingree a folosit, alături de manuscrisele greceşti amintite, traducerea latină şi textul arab al codicelui Escorialensis 917. Aparatul critic înregistrează lecţiunile variate din codicele parisin şi din cele două vaticane, toate schimbările operate de cardinalul Isidor, lecţiunile mai însemnate ale versiunii latine precum şi acele lecţiuni din textul arab care le confirmă pe cele ale autorului ediţiei de faţă sau care pun în evidenţă greşelile de traducere ale anonimului bizantin.

Stăpînind în egală măsură domeniul filologiei orientale şi pe cel al filologiei clasice, David Pingree se arată la fel de versat în problemele dificile ale istoriei unei ştiinţe oculte, greu accesibilă cercetătorului modern. Conştient de apariţia acestei cărţi nu ne-am putut îngădui mai mult decît să încercăm a reda, într-o formă succintă, datele esenţiale de natură filologică şi istorică ale contribuţiei închise în paginile ei.

Nicolae-Şerban Tanaşoca

L. ANNAEI SENECAE *Operum moralium concordantia* P. Grimal cura edita, Paris, Presses Universitaires de France. Fasc. IV, *De prouidentia*, 1969, 126 p. (Travaux de l'Institut d'Études Latines, fascicule 4)[1].

Concordanţa la *De prouidentia*, a patra din seria care va cuprinde întreaga operă a lui Seneca, este alcătuită, în mare, după sistemul definitivat o dată cu apariţia celei de a doua fas-

[1] În *Praefatio* ni se spune că fişarea materialului a fost întreprinsă de către S. Barthélémy (p. 7).

cicule (*De constantia sapientis*, *ib.*, 1966). Fără a reexamina toate principiile pe care le urmează aceste concordanțe (v. StCl, IX, 1967, p. 320—321), vom lua în discuție cîteva detalii ale stabilirii lemmelor, ținînd seama de existența variantelor fonetice și morfologice.

Față de fascicolele anterioare constatăm apariția unor noi moduri de notare, care, la un loc, ne arată că în redactarea diferitelor *lemmata* s-a tins spre includerea tuturor variantelor pe care le conțin dicționarele generale (de ex. *affero/adfero*, *honor/honos*, *peperci/parsi* etc.). Aplicarea acestui procedeu la un instrument de lucru care nu privește decît o singură operă a unui autor nu ni se pare adecvată, de vreme ce, în mod sistematic, a doua formă înregistrată în lemmă nu este atestată în text.

Desigur că în cazul prefixelor (*affero/adfero*, *afflatus/adflatus* etc.) dubletele pot fi considerate utile ; totuși, dat fiind că în fascicolele precedente nu s-a procedat astfel, ne întrebăm dacă n-ar fi fost o inovație mai fericită introducerea unor trimiteri de la forma neatestată la cea existentă în text (de ex. *adflatus* v. *afflatus*).

În alte cazuri stabilirea cuplurilor este și mai puțin justificată : față de *honor* [2], *honos* era în această epocă o formă învechită (cf. Quintilian, *Inst. Or.*, 1, 4, 13), preferată de poeți (cf. Servius, *Aen.*, 1, 253). Pot fi *uertex* și *uortex* unite sub o singură rubrică? Chiar în ipoteza unui răspuns afirmativ, *uortex*, care nu apare în text, nu era necesar să fie menționat [3].

Încărcarea multor lemme ale verbelor prin variante de perfect sau de supin putea fi evitată fie prin luarea formei din text (*audii* și nu *audiui*, *uulsi* și nu *uelli*), fie prin selectarea provizorie a formei curente în această perioadă (*abscondi* și nu *abscondidi*, *peperci* și nu *parsi*).

Dat fiind că Seneca nu întrebuințează decît varianta *milia*, ne pare inutilă amintirea lui *millia* ; dorința de a da lemme cît mai cuprinzătoare a dus chiar și la postularea unui *iacitum*, deși, după știința noastră, există o singură atestare pentru un *iaciturus*, ca inovație izolată a lui Statius (*Theb.*, 7, 777) [4].

Vom repeta totuși că nu ni se pare fericită folosirea tipului *libens*, *ens*, *sapiens*, *ens* și chiar *par*, *par* pentru prezentarea adjectivelor cu o singură terminație. Redarea prin *sapiens*, *entis* sau *par*, *paris*, însoțită de specificarea categoriei gramaticale, ar respecta mai mult uzul curent [5].

Judecînd după texte, *paenitet* și *pudet* erau formele literare obișnuite în vremea lui Seneca ; ele nu aveau, deci, de ce să fie înscrise sub *paeniteo* și *pudeo*, căci statutul lor este similar cu acela al lui *libet*. *Coeperunt* (IV, 15) se află înregistrat sub lemma *coepio*, *coepi*, *ere*, deși ultima atestare a prezentului o avem dinainte de epoca lui Cicero. Menționăm, în sfîrșit, existența unui titlu *horrendus* pe lîngă rubrica lui *horreo* cu toate că, de exemplu, *faciendus* sau *ferendus* nu apar separat [6].

Ar fi nedrept să nu spunem, în încheiere, că o parte dintre detaliile semnalate, care ne par a fi neajunsuri din punctul de vedere al unei concordanțe parțiale, pot constitui tot atîtea avantaje sub raportul unirii tuturor fascicolelor într-o concordanță generală a operei lui Seneca : lemmele mai cuprinzătoare, chiar dacă respectă în mai mică măsură uzul fiecărui

---

[2] *Honor* apare în mod explicit — ca formă de nominativ — în *Ad Helu.* 13,5 ; cf. și TLL, VI, 3, col. 2916, 13—50.

[3] Pentru *uertex* v. *Ad Marc.* 17,2 ; 18,4.

[4] În concordanța la *De constantia sapientis* rubrica este intitulată astfel : *iaceo*, *iacui*, *iaciturus*, *iacere*.

[5] Ocolită în general, distingerea explicită a formelor apare totuși în cazul lui *eo* : *adu. loci* față de *adu. modi*.

[6] Semnalăm o inconsecvență ortografică : în timp ce în tot volumul este respectată convenția scrierii cu *u*, pe copertă și pe pagina de titlu apare, în minuscule, forma *providentia*. În tipografie au fost trecute cu vederea următoarele : lemmele *Caesar*, *ari* și *os*, *-oris* pentru *Caesar*, *aris* și *os*, *oris* ; forma *tentanto* în loc de *tentando* (IV, 3) ; aldinele nu se află la locul lor convențional în cazul lui *deus* (sub *aliquando*, II, 7), *Tib.* (sub *ego*, IV, 4) și *mala* (sub *malum*, IV, 16).

opuscul, oferă o mai mare maniabilitate în unificarea tuturor datelor. Întreprinsă metodic şi cu perspectiva întregului material, această muncă îşi va arăta pe deplin roadele şi utilitatea abia la închegarea definitivă a ansamblului; dat fiind ritmul în care înaintează lucrarea, acest moment nu pare a fi prea îndepărtat. În aşteptarea lui ne exprimăm din nou satisfacţia că vom avea la îndemînă un instrument de lucru capabil să ofere o imagine clară nu numai asupra termenilor, ci şi asupra variatelor semnificaţii pe care le primesc în diferitele contexte la care participă.

D. Sluşanschi

CHRISTINE MOHRMANN, *Études sur le latin des chrétiens. Tome III. Latin chrétien et liturgique*. Roma, Edizioni di storia e letteratura, 1965, 458 p. 8°.

Amplul volum datorat distinsei savante de la Nijmegen reuneşte articole publicate în revista olandeză „Vigiliae Christianae" între 1947 şi 1958, consacrate unor probleme, de ansamblu sau de detaliu, ale latinei scriitorilor creştini. După cum se ştie, Chr. Mohrmann a închinat majoritatea activităţii sale fundamentării şi aprofundării teoriei, formulate de J. Schrijnen şi de d-sa însăşi, a caracterului de limbaj special, de grup („Sondersprache") a latinei creştine.

Prima secţiune a „Studiilor" (*Études générales sur le latin chrétien et liturgique*, p. 13—263) cuprinde articole referitoare tocmai la acest aspect al limbii scriitorilor creştini.

În studiul *Le latin commun et le latin des chrétiens* (p. 13—24), se reiau argumentele invocate în sprijinul teoriei menţionate mai sus, se defineşte noţiunea de limbaj special şi se stabilesc raporturile cu limba comună; oprindu-se mai ales asupra problemei caracterului conştient al fenomenului, autoarea ajunge la concluzia că vorbitorii îşi dădeau seama că folosesc o limbă aparte. Un pasaj din Augustin atestă faptul că exista o tradiţie lingvistică de grup (*ecclesiastica loquendi consuetudo*, *Ciu. Dei*, X, 21, *ritus loquendi ecclesiasticus*, *Enarr. in Ps.* 93, 3, *usus loquendi ecclesiasticus*, *De nupt. et conc.*, 2, 33, 55), de care era conştient nu numai un scriitor foarte sensibil la problemele lingvistice („qui parfois fait preuve d'une lucidité étonnante sur les problèmes de la langue", p. 16), dar şi publicul larg, care gusta jocurile de cuvinte bazate pe sensurile diferite ale aceluiaşi termen în limba comună şi în cea creştină. A doua chestiune luată în dezbatere este aceea de a şti dacă şi cercurile necreştine percepeau caracterul diferenţiat şi de grup al limbii creştinilor. Observaţiile lui Lactantius privind disprețul arătat de oamenii cultivaţi pentru scrierile creştine din cauza sărăciei stilistice a textelor religioase (*contemnuntur itaque ab iis qui nihil audire uel legere nisi expolitum ac disertum uolunt*, *Diu. inst.*, 5, 1, 15) şi faptul că o parte a discursurilor lui Cyprianus nu putea fi înţeleasă de neiniţiaţi (*quoniam mystica sunt quae locutus est et ad id praeparata ut a solis fidelibus audiantur*, Id., *ibid.*, 26) o determină pe autoare să răspundă afirmativ la chestiunea pe care o ridicase. Încheierea articolului e consacrată împrumuturilor pe care limba comună le-a putut face din latina creştină; astfel cîţiva termeni „tehnici" creştini apar la Ammianus Marcellinus, cu indicarea de către autor a caracterului lor special (*ut Christiani appellant*).

Al doilea articol, *Transformations linguistiques et évolution sociale et spirituelle* (p. 25—31), îşi propune să analizeze teoriile lui H. F. Muller[1] cu privire la evoluţia latinei vulgare, pe

[1] Mai ales cele din ultima sa lucrare, *L'époque mérovingienne, essai de synthèse de philologie et d'histoire*, New York, 1945, în care autorul scoate în evidenţă rolul creştinismului în evoluţia limbii latine.

care acesta o consideră unitară pînă în secolul al IX-lea şi ale cărei diferenţe faţă de norma clasică le explică în primul rînd prin influenţa unor factori psihici şi sociali. Autoarea lasă să se întrevadă rezervele ei faţă de caracterul hazardat al ansamblului teoriilor lui Muller, dar acceptă totuşi unele din ideile acestuia şi nu-i opune obiecţii de principiu : în timp ce Muller socotea drept trăsătură fundamentală a latinei clasice impersonalismul acesteia şi atribuia accentuării personalităţii individului un rol determinant în evoluţia latinei tîrzii, considerînd că doctrina creştină a contribuit la geneza acestei transformări psiho-sociale, Chr. Mohrmann atrage atenţia asupra „tendinţei spre colectivism" manifestată în primele secole ale creştinismului (care duce şi la constituirea „limbii de grup"), fără să se opună net felului în care Muller concepe raporturile dintre evoluţia spirituală şi socială şi cea lingvistică.

Articolul următor, *Les éléments vulgaires du latin des chrétiens* (p. 33—66), aduce în discuţie o problemă deosebit de complexă : primele texte creştine (în special primele traduceri ale Bibliei) arată „une certaine prédilection pour les procédés, les mots et les constructions de la langue populaire" ; aceste vulgarisme au devenit „des éléments constructifs du latin des chrétiens" ; autoarea îşi propune să le urmărească originea şi istoria. Sursa cea mai importantă a vulgarismelor creştine o constituie limba primelor traduceri : autoritatea acestora a conferit cuvintelor o nouă noblеţe, impunîndu-le şi limbii scriitorilor latini culţi (*Vulgata* păstrează termeni populari de tipul *angustiare*, *appretiare*, *appropiare* etc.) ; a doua sursă s-ar afla chiar în limba curentă, la care scriitorii creştini fac un apel constant ; Chr. Mohrmann semnalează cuvinte şi turnuri sintactice atestate la Plaut, dispărute din literatura clasică şi apărute din nou în textele creştine. În continuare, autoarea, analizînd stilul diferiţilor scriitori creştini, arată cum toate aceste elemente îşi pierd cu timpul caracterul vulgar şi devin părţi constitutive ale limbii literare creştine. În acest rezumat, prin forţa lucrurilor sumar şi simplificator, n-am putut oferi decît o reflectare extrem de palidă a complexităţii problemelor abordate şi a fineţei analizelor. Ne permitem totuşi să formulăm unele rezerve, care nu ating esenţa articolului, ci se referă numai la unele interpretări de detaliu. Autoarea constată cu drept cuvînt că, în raport cu conservatismul clasic, idiomul creştin „fait preuve d'une fertilité et d'une productivité étonnantes" (p. 35). Credem însă că explozia lexicală la care asistăm în literatura creştină nu reprezintă în totalitatea ei, şi nici măcar în majoritate, efectul unei reacţii cu caracter p o p u l a r la rigorile clasicismului, ci e mai degrabă reacţia unor scriitori culţi, care nu puteau şi, conştienţi de superioritatea lor ideologică, nu voiau să se supună unor norme învechite ; pentru exprimarea noilor noţiuni, noilor idei erau necesari termeni noi, şi aceştia au fost găsiţi în parte în vorbirea populară sau în literatura arhaică, în majoritatea cazurilor însă în neologisme, pentru crearea cărora toate resursele limbii latine erau utilizate. Evident că sursa primă a inovaţiilor, cea care constituie nucleul noului mod de exprimare, se află în vechile traduceri ; dar materialul oferit de acestea nu putea, singur, satisface toate necesităţile. Şi chiar despre o parte din termenii păstraţi de Ieronim din versiunile anterioare în *Vulgata* nu se poate afirma că au o provenienţă populară (din lista de la p. 38 am citat mai sus cîteva cuvinte evident populare ; nu se poate susţine însă caracterul vulgar al unor termeni ca *fructificare*, *indisciplinatus*, *supplantatio*). Tot astfel cuvintele (sau procedeele) plautine regăsite la scriitorii creştini nu sînt neapărat menţinute în uzajul popular în decursul secolelor, ci, fiind formate cu mijloace productive de derivare, au putut fi refăcute oricînd în decursul istoriei limbii latine (*constabilire*, *deliramentum*, *palpatio*, *seminatio*, numeroasele derivate în *-tor*, *-tio*, *-bundus* şi mai ales *-bilis*) ; nu credem, de asemenea, că un compus destul de greoi, calchiat după greacă, ca *pusillanimitas*, ar putea avea un caracter popular (p. 43), chiar dacă elementele componente sînt populare.

De o importanţă deosebită e şi articolul următor, *Les origines de la latinité chrétienne à Rome* (p. 62—126), care, mai mult decît se poate întrevedea din titlu, este o istorie, amplu documentată, a limbii latine creştine ; autoarea îşi propune să dezbată problema, abordată recent de mai multe lucrări, a înlocuirii limbii greceşti prin cea latină în comunităţile creştine

din Italia, dar extinde sfera investigației, luînd în discuție nu numai evoluția limbii latine creștine, ci și rolul pe care l-a jucat comunitatea romană în elaborarea acestui idiom (se știe că, în general, latinei africane i se acordă importanța majoră în acest domeniu). Latinizarea comunității romane s-a produs în momentul cînd majoritatea credincioșilor a fost constituită de romani și nu de străini de origine orientală. Reflectarea în limbă a acestui proces a cunoscut trei faze : în cea dintîi, latina e numai limba curentă (în această fază au apărut primele traduceri ale unor fragmente din Biblie), greaca rămînînd limba oficială ; în cea de a doua se produce latinizarea limbii oficiale (către mijlocul secolului al III-lea corespondența dintre episcopi se ține, parțial, în latinește) ; în cea de a treia (secolul al IV-lea) liturghia devine de asemenea latină. Pe baze filologice deosebit de solide, autoarea demonstrează vechimea latinei în comunitatea creștină (un text grec redactat la Roma către mijlocul secolului al II-lea, *Pastor Hermae*, conține cuvinte de origine latină, cu accepțiuni tehnice creștine : στατίων = *statio* „post") ; tot din secolul al II-lea provine și traducerea latină a Epistolei lui Clemens Romanul către corintieni, poate cel mai vechi text latin creștin cunoscut (p. 86). O etapă mai importantă, și cu o istorie mai clară, a latinei creștine e oferită de opera lui Novatianus (mijlocul secolului al II-lea), pe care autoarea o supune unei amănunțite analize (p. 106—120), urmată de discutarea celorlalți scriitori de origine romană sau care și-au desfășurat activitatea la Roma. Concluzia autoarei este că prioritatea Africii în constituirea latinei creștine e departe de a fi dovedită ; la Roma însă exista un idiom creștin ferm constituit, care va deveni idiomul întregii creștinătăți.

Aceeași soliditate filologică și precizie în interpretarea lingvistică este caracteristică și pentru articolul *Les emprunts grecs dans la latinité chrétienne* (p. 127 — 145) ; sînt studiate aici condițiile externe ale împrumutului, caracterul său în primul rînd popular și oral, domeniile afectate de împrumut și cele refractare împrumutului direct, valoarea stilistică a termenilor greceștl etc.

Pentru a nu da o extindere exagerată acestei prezentări, nu vom face decît să semnalăm contribuțiile, bogate în fapte, interpretări și sugestii, care încheie prima secțiune a volumului : *Problèmes stylistiques dans la littérature chrétienne* (p. 147—170), *Linguistic Problems in the Early Christian Church* (p. 171—196), care, printre altele, scoate în evidență și explică unitatea lingvistică a Occidentului față de diversitatea din Orient, *Quelques observations linguistiques à propos de la nouvelle version latine du psautier* (p. 197—225), *Quelques observations sur l'évolution stylistique du canon de la messe romain* (p. 227—244), *À propos des collectes du psautier* (p. 245—263), în care emite ipoteza că aceste rugăciuni ar proveni din Vivarium-ul lui Cassiodor.

A doua secțiune, *Études lexicologiques et sémasiologiques* (p. 266—376), cuprinde o serie de articole consacrate unor probleme de detaliu, din care citățm : *Encore une fois : paganus* (p. 277—289) ; autoarea trece în revistă argumentele în favoarea și împotriva celor două explicații propuse încă din Renaștere pentru sensul „păgîn" : „țăran", deoarece comunitățile creștine erau esențialmente citadine, și „civil", în opoziție cu *militia Christi* ; ambele sînt considerate inacceptabile de către Chr. Mohrmann, care sugerează că ar trebui să se ia ca punct de plecare sensul „particular, profan, care nu e membru al unei comunități" ; acest sens e atestat în texte (*tam Caesaris quam senatorum et paganorum praedia*, Ulp., *Dig.*, 11, 4, 3 ; *ipse semipaganus Ad sacra uatum adfero nostrum*, Persius, *Chol.*, 6 ; în inscripții referitoare la gladiatori se vorbește de un ὄνομα παγανόν, numele originar al gladiatorului, în opoziție cu cel „profesional"). Semnalăm de asemenea, fiindcă intervine într-o dezbatere destul de aprinsă, articolul *Missa* (p. 351—376) ; autoarea consideră că valoarea inițială a cuvîntului e cea a unui abstract, „trimitere (renvoi)", încheiere solemnă a unei etape a ceremoniei religioase ; de aici, cu timpul, *missa* a început să desemneze slujba însăși. Alte articole sînt consacrate unor interdicții de vocabular (p. 267—268), sensului tardiv al cuvîntului *mulier* (p. 269—271),

termenilor *insensatus* (p. 273—275), *praefari — praefatio* (p. 291—305), *statio* (p. 307—330), *tropaeum* şi *nomen* („martiriu" şi „moaşte", p. 331—350).

Ultima secţiune, *Notes sur quelques auteurs chrétiens* (p. 377—411), e consacrată unor detalii filologice şi lingvistice, dintre care amintim intervenţia în dezbaterea privind raportul cronologic dintre textul cunoscut sub numele de *Regula Magistri* şi celebra *Regula Benedicti* (p. 399—411); supunînd unei critici atente argumentele lingvistice invocate în recenta ediţie diplomatică pregătită de H. Vanderhoven şi F. Masai, care consideră că manuscrisele *Regulei Magistri* provin din cercul Vivarium-ului, autoarea ajunge la concluzii sceptice: „il ne faut pas vouloir tirer trop des faits de langue" (p. 411).

Volumul se încheie cu o amplă bibliografie (p. 415—430), cu un indice de nume proprii (p. 431—438) şi de cuvinte, greceşti şi latine (p. 439—449). Un indice de materii (p. 451—456) facilitează consultarea acestei culegeri, destinată să rămînă o lucrare fundamentală, de referinţă permanentă pentru toţi cei care se ocupă de istoria limbii latine tîrzii.

I. Fischer

L'ANNÉE ÉPIGRAPHIQUE. Revue des publications épigraphiques relatives à l'antiquité romaine. Année 1967. Rédigée par Jean Gagé, Marcel Leglay, H.-G. Pflaum et Pierre Wuilleumier. Paris, Presses Universitaires de France, 1969, 250 p.

Vorbind, în volumul precedent al acestei reviste, de schimbările petrecute în redacţia *Anului epigrafic*, ca şi de îmbunătăţirile tehnice aduse venerabilului periodic, subliniam cu satisfacţie numărul tot mai mare de texte înregistrate şi amploarea sporită a comentariilor adăugate de cei patru editori. Tendinţa astfel semnalată se menţine în fascicolul 1967, în care numărul inscripţiilor e mai mare decît oricînd în trecut, iar alcătuirea întregului a cîştigat şi ea în precizie şi comoditate. De-aci înainte publicaţia nu va avea decît să stăruie pe calea începută pentru a rămîne unealta indispensabilă a fiecărui cercetător al antichităţii, în cele mai multe din numeroasele-i compartimente.

Firesc, în limitele modeste ale acestei notiţe, nu poate fi vorba să dau seamă după cuviinţă de bogăţia şi varietatea ştirilor aduse de cele aproape 650 de documente reproduse sau numai analizate în culegere. Lăsînd la o parte numeroasele fragmente preţioase pentru informaţiile prosopografice sau de istorie militară ori religioasă, semnalez, oarecum la întîmplare, interesul deosebit al textelor cu numerele: 239 (*tessera hospitalis* din Herrera de Pisuerga), 342 (lespede funerară a unui Giboaldus, de neam franc, scrisă într-o limbă care n-aduce decît de departe cu latina pe care-am învăţat-o), 427—438 (grup de dedicaţii latine — pe lîngă cîteva pietre de mormînt — din Chersones şi Charax), 444 (stelă din Samothrake, consemnînd iniţierea în misterele Cabirilor a unui proconsul al Macedoniei şi a unui numeros grup de însoţitori), 455 (nou fragment din preambulul edictului de *pretiis rerum uenalium*), 456 (decret al locuitorilor din Messene prilejuit de rănirea — la Artagira, în 2 e. n. — a nepotului lui Augustus, Lucius Caesar), 478 (lungă scrisoare imperială, în latineşte, privind cinstirea cu statui aurite a lui Flavius Philippus, *praefectus praetorio per Orientem* între 344—353), 480 (proclamaţie, în greceşte, dată de L. Antonius Albus, proconsul al Asiei sub Antoninus Pius), 549 (curioase aclamaţii întru slava unui generos *munerarius*, pe un mozaic din Tunis înfăţişînd scene de vînătoare).

Numerele 145—185 reproduc inscripţii din Lusitania revăzute şi reeditate de Scarlat Lambrino (poate ultima-i osteneală ştiinţifică). Materialul epigrafic din Dacia se înregistrează

sub numerele 381—423 (cele mai multe dedicații). De o mențiune specială se învrednicesc diploma militară din Tibiscum editată de Const. Daicoviciu în AMN, II, 1965, și o seamă de documente revăzute și republicate de E. Bujor, N. Gostar și I. I. Russu.

D. M. Pippidi

LOUIS ROBERT, *Opera minora selecta. Épigraphie et antiquités grecques*, I. Amsterdam, Hakkert, 1969, XV—720 p. în 16°, numeroase figuri în text, 16 planșe afară din text.

Cine nu-i cu totul străin de căile urmate de știința antichității în zilele noastre cunoaște, fără îndoială, nu numai aportul uriaș al epigrafiei la limpezirea atîtor aspecte căzute în uitare ale lumii greco-romane, dar și locul cu desăvîrșire unic ocupat de Louis Robert printre specialiștii istoriei și antichităților grecești. Acest primat absolut, pe care nimeni nu se poate gîndi să i-l conteste sau să i-l dispute, îi revine de drept pentru amploarea operei — de multă vreme copleșitoare și pe fiece zi sporită —, ca și pentru rigoarea metodei și varietatea cunoștințelor, îmbrățișînd un întreg mănunchi de discipline specializate — de la epigrafie și papirologie la numismatică, istoria religiilor și onomastică — pe care nici un erudit de astăzi nu le stăpînește simultan și în egală măsură.

Această din urmă particularitate, pe lîngă împrejurarea că o bună parte din opera învățatului e răspîndită în nenumărate reviste și publicații academice din felurite țări ale lumii, lasă să se înțeleagă utilitatea unei culegeri de felul celei întreprinse de editorul Hakkert, din Amsterdam, în care, cu învoirea autorului, urmează să se reediteze, în două copioase volume, un număr important de articole și note de epigrafie greacă publicate de Louis Robert între 1924 și 1960. Cel a cărui apariție o semnalez e volumul I. Al doilea e sub tipar. Un al treilea, în pregătire, va cuprinde, pe lîngă bibliografia completă a scrierilor autorului, un indice amănunțit al textelor retipărite în volumele I și II. Despre acest proiectat indice ni se făgăduiește că va oferi cititorului nu numai indicații despre locurile din culegere unde se vorbește de aceeași problemă sau de probleme înrudite, dar și eventuale adăugiri și îndreptări cerute de progresul cunoștințelor.

Primul volum cuprinde 47 de articole și memorii, cele mai multe retipăriri din BCH, RÉG și CRAI; se adaugă cîteva texte apărute pentru întîia oară în publicații engleze, americane, germane și turcești. Sub raportul cuprinsului, e vorba aproape de fiecare dată de editări sau revizuiri de texte epigrafice din toate colțurile lumii grecești, unele în legătură cu istoria politică, cele mai multe referitoare la istoria instituțiilor — civile și religioase. Un studiu e închinat unui papirus din Bruxelles, altul unui tip de monede imperiale din Asia Mică. Nu lipsesc, firește, nici expunerile interesînd — dincolo de cazul special — metoda cercetărilor epigrafice îndeobște. Din acest punct de vedere, de o însemnătate deosebită mi se par două comunicări prezentate Academiei de Inscripții la scurtă vreme una după alta: *Sur un 'lesson politique' athénien de la fin du V-e siècle* (CRAI, 1954, p. 494—505) și *Épigraphie et paléographie* (CRAI, 1955, p. 195—219).

Cu o unică excepție (e drept, importantă), studii interesînd trecutul cetăților pontice nu și-au găsit loc în acest volum. Singurul de acest fel e articolul din BCH 1928 în care, revenind asupra unor fragmente din Histria editate de Pârvan în *Histria VII*, p. 13, nr. 6, și Dacia II, 1925, p. 203, nr. 7, pe atunci tînărul învățat francez a dovedit, mai întîi, că e vorba de frînturi ale aceluiași document, în al doilea rînd că acesta face parte din seria convențiilor de *isopolitie* încheiate de Milet cu mai multe cetăți din Propontida și Marea Neagră spre sfîrșitul secolului al IV-lea sau în primii ani ai celui de-al III-lea.

D. M. Pippidi

Σ. ΧΑΡΙΤΩΝΙΔΟΥ, Αἱ ἐπιγραφαὶ τῆς Λέσβου—Συμπλήρωμα. (Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ἀριθ. 60). Ἐν Ἀθήναις, 1968. 106 p. in 4° + 46 planşe.

Scurtă vreme înaintea morţii sale neaşteptate, regretatul efor al antichităţilor din Lesbos, Serafim Charitonides, pregătise pentru tipar o „completare" a inscripţiilor din insulă, concepută într-un chip mai cuprinzător decît obişnuitele *Addenda* la culegerile de texte epigrafice. Într-adevăr, pe lîngă documentele noi, ieşite la iveală după 1939, data apariţiei primului *Supplementum* la IG XII 2, îngrijit de Fr. Hiller von Gaertringen dar rămas incomplet, noul adaos era menit să cuprindă nu numai inedite, dar şi precizări despre pietrele pierdute şi regăsite (cu locurile de păstrare şi cotele actuale), precum şi indicaţii bibliografice cît mai bogate chiar despre piesele editate cu şaptezeci de ani în urmă de W. Paton în cadrul Corpusului de la Berlin.

Dispariţia învăţatului putea face ca publicaţia să nu mai aibă loc, dacă de soarta manuscrisului nu s-ar fi interesat de aproape soţia defunctului şi colegul său Basilios Petrakos, dacă, mai ales, Societatea Arheologică din Atena n-ar fi încuviinţat apariţia lucrării în seria propriilor sale tipărituri.

După deslușiri indispensabile în legătură cu stadiul prezent al operaţiilor de editare şi cu natura materialelor pe care sînt săpate cele mai multe documente, gruparea textelor noi şi revenirile la cele dinainte publicate se fac pe clase de inscripţii, în ordinea următoare: decrete, legi sacre, cataloage, dedicaţii şi inscripţii onorifice, inscripţii pe baze de statui, *varia*, funerare. Înăuntrul fiecărei categorii, de altă parte, ordinea e în principiu cronologică, referirile la *Adaosul* lui Hiller alternînd cu cele la IG XII 2 ori la lucrarea lui Pistorius, *Beiträge zur Geschichte von Lesbos im vierten Jahrhundert* (Bonn, 1913).

În cea mai mare parte textele noi (fie ele decrete sau de altă natură) sînt fragmente anevoie de întregit, unele abia inteligibile. Fac excepţie două lespezi din monumentul evergetului Potamon fiul lui Lesbonax, ceva mai bine conservate, mai multe fragmente de cataloage (unul cu descrierea unei serii de proprietăţi funciare, măsurate în *iugere*), cîteva dedicaţii către divinităţi (una închinată lui Ζεὺς Ὕψιστος), alte dedicaţii către mai mulţi membri ai familiei lui August (M. Vipsanius Agrippa, adorat ca Θεὸς Σωτήρ, principii Caius şi Lucius, Germanicus) ori către Hadrian (Ζεὺς Ὀλύμπιος Σωτήρ). Inscripţiile funerare nu oferă nume exotice. De reţinut, totuşi, numărul mare de romani sau de greci romanizaţi menţionaţi în cele mai multe categorii de documente.

Volumul se încheie cu şase indici alcătuiţi cu grijă: nume de bărbaţi şi femei, toponime, magistraţi şi instituţii, regi şi împăraţi, divinităţi, *uerba potiora*. În plus, cu o listă a lesbienilor pomeniţi în inscripţii din alte locuri şi în izvoare literare. Numărul lor e relativ mare, ceea ce va face desigur ca prosopografia să fie consultată cu folos de istoricii insulei şi de viitorii editori de inscripţii locale. Nu pot trece cu vederea nici împrejurarea că lucrarea e ilustrată cu fotografiile — admirabil executate — ale principalelor texte din culegere.

Am pomenit înainte strădania autorului de a oferi, în legătură cu fiece inscripţie lesbiană sau interesînd istoria Lesbosului, bogate referiri la literatura recentă şi în special la lucrările unde un asemenea text e discutat sau numai citat. Cu atît mai surprinzătoare apare scăparea care-l face să atribuie Mesambriei un document important ca decretul calatian în cinstea fraţilor Heronax şi Bacchios, editat de Pârvan în Archäologischer Anzeiger din 1915, dar republicat în 1924 de Kazarov, care nu cunoştea ediţia *princeps*. Discuţia în jurul presupusului loc de proveniență s-ar fi putut evita, dacă se ţinea seamă de faptul că în timpul primului război mondial mai multe inscripţii din Histria şi Callatis au ajuns în unele muzee

din Bulgaria, unde se păstrează şi astăzi. În ce priveşte decretul amintit, oricum, lucrurile au fost lămurite de Jeanne şi Louis Robert în REG LXVIII, 1955, p. 238 (cf. şi *Contribuţii la istoria veche a României*[2], p. 52 şi 262, n. 4).

D. M. Pippidi

ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΧΡ. ΠΕΤΡΑΚΟΥ, Ὁ Ὠρωπὸς καὶ τὸ ἱερὸν τοῦ Ἀμφιαράου (Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ἀρ. 63). Atena, 1968, 220 p. în 16°, numeroase planuri în text şi 63 planşe afară din text.

Cartea epimeletului Petrakos despre *Oropos şi sanctuarul lui Amfiaraos*, de curînd apărută în Biblioteca Societăţii Arheologice din Atena, intră în categoria lucrărilor ce s-ar putea numi „de salvare", în înţelesul că strînge laolaltă şi fereşte de uitare descoperiri şi monumente a căror amintire era în primejdie să se piardă. Se ştie, într-adevăr, că, începută în 1884 din iniţiativa lui V. Leonardos şi întreruptă în 1930, la moartea conducătorului săpăturilor, explorarea sanctuarului lui Amfiaraos şi a aşezării vecine aşteaptă şi astăzi să fie reluată şi dusă la bun sfîrşit. De altă parte, se cunoaşte şi împrejurarea că — la fel cu multe alte săpături din Grecia, dar nu numai din Grecia — cele de la Oropos n-au fost niciodată publicate în trecut, dacă se exceptă o parte din descoperirile epigrafice. Era deci timpul ca rezultatele cercetărilor lui Leonardos să fie reluate şi înfăţişate publicului, era şi timpul ca textele epigrafice scoase la iveală de-a lungul anilor să fie strînse laolaltă, revizuite şi editate în condiţii satisfăcătoare.

Pentru toate aceste motive, monografia tînărului arheolog (o vreme efor al antichităţilor din Lesbos, acum în urmă trecut la Delfi) trebuie socotită binevenită, şi încă şi mai mult pentru calităţile-i reale de claritate, de precizie şi de informaţie sîrguincioasă şi multilaterală.

Prima parte a lucrării tratează despre oraşul Oropos, din punct de vedere topografic şi istoric, pe temeiul tradiţiei literare (Herakleides, Strabon, Pausanias), dar şi al descrierilor de călători, de la Leake şi Dodwell pînă la Sir William Gell. Schiţa istorică nu evocă numai evenimentele în care cetatea s-a găsit implicată, înainte şi după atribuirea ei atenienilor, de Filip al lui Amyntas, dar şi instituţiile-i civile şi religioase, aşa cum ne sînt revelate mai ales de documentele epigrafice.

A doua împărţire e închinată sanctuarului şi cuprinde descrierea amănunţită a ruinelor degajate de-a lungul unei jumătăţi de veac, în primul rînd de Leonardos. Ni se descriu succesiv, cu planuri şi fotografii la îndemînă, monumentele mai bine identificate şi localizate, cum ar fi : baia destinată femeilor, porticul, stadiul, teatrul, templul cel mic, altarul, templul principal, puţul sacru, izvorul, baia bărbaţilor. Dintre celelalte dependinţe, numai parţial săpate, se amintesc şi se descriu sumar clepsidra, casele de oaspeţi de iarnă şi de vară, în sfîrşit atelierul ceramic.

Un al treilea capitol cuprinde inscripţiile aflate în timpul explorării sanctuarului, începînd cu numeroasele baze de statui — de mărimi şi forme diferite — purtătoare de dedicaţii către eroul Amfiaraos. Textele, în versuri sau în proză, sînt de un caracter banal, dar prezintă interesul de a ne fi păstrat numele unui relativ mare număr de sculptori, autori ai statuilor astăzi dispărute dar menţionate în dedicaţii. Altă categorie de inscripţii bine reprezentată în volum sînt decretele de proxenie din perioada 350 - 150 î. e. n., dar mai ales din ultimele decenii ale sec. al III-lea şi primii ani ai sec. al II-lea, cînd Oropos făcea parte din Confederaţia beotică. Beneficiarii cei mai numeroşi sînt, firesc, atenieni, dar se întîlnesc printre

ei şi macedoneni (cel mai vechi descoperit pînă astăzi e în cinstea regelui Amyntas al III-lea !), chalcidieni şi citiva oaspeţi din Asia Mică. Privilegiile acordate sînt cele îndeobşte cunoscute : γῆς καὶ οἰκίας ἐγκτησις ἰσοτέλεια, ἀτέλεια, ἰσοπολιτεία, πρόσοδος πρὸς βουλὴν καὶ δῆμον. Un decret important (transportat în sec. al XIX-lea la British Museum) e cel prin care se iau măsuri în vederea unei mai bune folosiri a obiectelor de metal preţios oferite de credincioşi templului (IG VII 303 = LGS II 67). Interesant e şi actul fragmentar de eliberare a unui Μόσχος Μοσχίωνος Ἰουδαῖος, care se întîmplă să fie cel dintîi sclav evreu pomenit într-un document din Grecia (prima jumătate a sec. al III-lea).

Preţioasa lucrare se încheie cu cinci indici amănunţiţi (autori moderni, bărbaţi şi femei, nume mitologice, geografice şi etnice, *notabilia*), pe lîngă o tablă de concordanţă a inscripţiilor anterior publicate.

D. M. Pippidi

ARIANNA UGUZZONI — FRANCO GHINATTI, *Le tavole greche di Eraclea* (Università degli Studi di Padova. Pubblicazioni dell'Istituto di Storia antica, VII), Roma, „L'Erma" di Bretschneider, 1968, 237 p. în 16°.

În istoria epigrafiei greceşti, cele două table de bronz purtînd inscripţii în dialect doric aflate la Heraclea (azi Policoro), importanta colonie a tarentinilor asociaţi cu thurienii în Grecia Mare, aproape de vărsarea în Marea Tireniană a rîului Siris, sînt dintre textele care au făcut să curgă mai multă cerneală. Aflate în 1732 în apele rîului Cavone, lîngă Pisticci, o vreme despărţite apoi — după readucerea în Italia a fragmentului „britanic" — definitiv instalate în Muzeul din Napoli, unde se află şi astăzi ; editate pentru întîia oară împreună de Johannes Franz (CIG III 5774—75, cu îndreptări şi adăugiri de Theodor Mommsen, *ibid.*, p. 1253) şi, de-atunci, de foarte multe ori reeditate şi comentate, cele două inscripţii se învrednicesc de luarea aminte a cercetătorului deopotrivă pentru limba în care sînt scrise şi pentru informaţiile pe care ni le oferă în legătură cu o veche aşezare, în genere puţin cunoscută.

Limba — dialectul tarentin, cu unele caracteristici arhaice explicate pînă la o vreme ca tot atîtea supravieţuiri ale unei vorbiri predorice — prezintă în fonetică şi morfologie destule trăsături făcute să trezească interesul lingviştilor. La fel în vocabular, care, alături de termeni comuni folosiţi într-un înţeles special, juridic şi tehnic, ne-a păstrat elemente împrumutate unui lexic geograficeşte limitat. Cît priveşte datele istorice, de care va fi vorba mai departe cu o oarecare stăruinţă, ele ne aduc, se va vedea, informaţii de preţ nu numai asupra regimului solului în oraşul cu pricina, dar şi asupra organizării cetăţii şi a istoriei ei către jumătatea secolului al IV-lea î. e. n.

În lucrarea pe care-o analizăm, cercetarea lingvistică a tablelor e încredinţată Ariannei Uguzzoni, colaboratoare a Institutului de lingvistică al Universităţii patavine, iar examenul istoric lui Franco Ghinatti, de la Institutul de istorie veche al aceleiaşi universităţi, elev al profesorului Sartori şi, în această lucrare, continuator al cercetărilor maestrului asupra mai multor colonii din Grecia Mare şi a Heracleei în special. În întregul lui, volumul juxtapune deci două cercetări distincte — una lingvistică, alta istorică —, de întinderi diferite (mai concisă cea dintîi, mai întinsă a doua), deopotrivă de conştiincioase şi de bine conduse. Firesc, fiind vorba de un text atît de faimos, descoperit de mai bine de două veacuri, nu se putea aştepta ca rezultatele să fie noi şi, în vreun fel, neprevăzute. Învăţaţi de seamă, ale căror scrieri sînt pomenite de-a lungul paginilor volumului, au adus şi continuă să aducă contribuţii de preţ la lămurirea multelor necunoscute ale problemei. Ca să dau un singur exemplu,

vicisitudinile istorice ale Heracleei şi instituţiile ei politice au fost studiate cu pătrundere de Sartori, înainte de a fi supuse unui nou examen în cartea de faţă. Însăşi traducerea în italieneşte a anevoioaselor texte, pe care Ghinatti o reproduce într-un apendice al lucrării şi de care se foloseşte de-a lungul întregii sale exegeze, e a lui Sartori, într-o scriere a acestuia din 1967 : *Eraclea di Lucania. Profilo storico* (Mitt. d. deutsch. arch. Instituts Rom, Supplbd. XI). Poate tocmai din pricina acestei bogate literaturi, în care se examinează aspecte izolate ale mişcării de colonizare în Grecia Mare sau unele pasaje obscure ale documentelor locale, se cuvenea făcută încercarea de a întocmi ceea ce s-ar putea numi un „bilanţ" al muncii anterioare.

În cele ce urmează, las altora mai competenţi grija de a da seamă de contribuţia Ariannei Uguzzoni la lămurirea particularităţilor de limbă şi grafie ale celor două table. Restring atenţia mea la partea din volum scrisă de Franco Ghinatti, cu mult cea mai întinsă şi care singură oferă materia unei bune teze de doctorat.

Din acest punct de vedere, ceea ce trebuie relevat în primul rînd e împrejurarea că atenţia autorului nu e solicitată numai de explicarea inscripţiilor fragmentare — a documentelor în sensul strict al termenului. Exegeza acestora ocupă, firește, o parte însemnată din lucrare, dar meritul lui Ghinatti e de a fi încercat să le înţeleagă în ansamblul problemelor puse de istoria Heracleei la începutul epocii elenistice, cu alte cuvinte de a fi închinat acestei cetăţi o adevărată monografie, în care sînt examinate, pe rînd, pe lîngă natura şi cronologia documentelor supuse cercetării, cadrul ei geografic, structura demografică, dezvoltarea economică, instituţiile politice şi religioase.

Cu privire la natura şi conţinutul celor două table de bronz, faptele de căpetenie fuseseră puse în lumină de studiile mai vechi. E vorba, în esenţă, de o hotărnicie, de o operaţie de delimitare hotărîtă de Adunarea oraşului şi executată de magistraţi anume, pe pămînturi altădată proprietate a două divinităţi — Dionysos şi Athena —, între timp încălcate de particulari şi abătute de la destinaţia lor iniţială. Subliniind caracterul sacru al celor două domenii şi stabilind cu precizie întinderea loturilor, textul ajuns pînă la noi fixează totodată arenda în bani şi roade datorată de concesionari vistieriei obşteşti, iar pe unul din domenii lucrările de executat de beneficiarii contractelor cu cetatea.

Acestea spuse, ar putea părea că ţelul cercetării a fost atins. În realitate, aşa cum am mai spus-o, lucrarea zăboveşte asupra ansamblului de probleme puse de existenţa în Heraclea a unei proprietăţi sacre şi de relaţiile acesteia cu aspecte variate ale vieţii istorice într-o cetate colonială, realizîndu-se astfel o monografie care e poate cea mai completă din cîte s-au închinat vreodată unui oraş din Grecia Mare, cu excepţia cărţii despre Tarent a lui Pierre Wuilleumier (1939).

Nimic nu-i lăsat la o parte în această cuprinzătoare tratare, începînd cu agricultura, în legătură cu care ni se dau toate informaţiile de care putem dispune astăzi : proprietate publică şi privată, întinderea medie a loturilor, genul culturilor, metode agrotehnice (asolament quinquennal, ceea ce explică durata obişnuită a contractelor de arendare), redeven̦ele anuale. Cu aceeaşi migală se examinează şi celelalte activităţi economice ale locuitorilor (vînătoarea şi pescuitul, negoţul şi producţia meşteşugărească), apoi compoziţia etnică a regiunii şi problema raporturilor dintre colonişti şi băştinaşi. În această ultimă privinţă, e de reţinut sugestia după care — din pricina numărului mic de colonişti veniţi din Thurii sau din Tarent — grecii ar fi primit din capul locului printre ei un număr mare de localnici, pe care cu timpul i-au asimilat, în sensul că l-au deprins cu limba şi cu modul lor de viaţă pînă la punctul că, de la o vreme, n-au mai subsistat deosebiri între ei. Din păcate, ipoteza e necontrolabilă din lipsa singurelor documente care ne-ar putea aduce indicaţii în această privinţă, vreau să spun inscripţiile. De altă parte, autorul însuşi crede a putea susţine — pe baza textului analizat — existenţa în Heraclea a unor grupuri de cetăţeni cu nume şi distinctive pur grecești, ceea ce pare să denote din partea acestora fie şi numai intenţia de a se păstra neamestecaţi cu băştinaşii.

Cu egală luare aminte sînt studiate organizarea internă a cetății și organele puterii publice : adunarea ordinară (*alia*) și cea extraordinară (*kataklelos alia*), magistrații de diferite categorii (începînd cu *eforul* eponim), în sfîrșit „specialiștii" folosiți la măsurarea pămînturilor și delimitarea loturilor (un *gametras* și mai mulți *oristai*), pentru ca în ultima secțiune a cărții să se analizeze indicațiile textului privitoare la întinderea și rentabilitatea celor două proprietăți sacre — mărimea loturilor și a arenzilor (discuție amănunțită a fiecărui termen exprimînd o măsură de capacitate sau de suprafață, precum și a celorlalte date metrologice îndeobște).

Lucrarea apare astfel cît se poate de completă și, dacă încheierile la care se oprește nu-s pe de-a-ntregul noi, are meritul de a înfățișa o „sumă" a rezultatelor obținute timp de două veacuri într-o problemă particular de aridă. Progrese ulterioare în materie nu se pot aștepta decît de la săpăturile arheologice de curînd reluate cu vigoare și, poate, de la descoperiri epigrafice care ne-ar putea aduce date și precizii astăzi nebănuite.

D. M. Pippidi

AKADEMIJA NAUK SSSR. INSTITUT ARXEOLOGII. *Nadpisi Olvii* (1917—1965). Izdatel'stvo Nauka — Leningrad, 1968, 132 p. + 65 planșe afară din text.

Cum e de toți știut, prima ediție a volumului I al Corpusului de inscripții grecești și latine descoperite pe țărmul de nord al Mării Negre (IOSPE) datează din 1886. Într-un apendice al volumului IV din aceeași culegere, apărut în 1901, învățatul editor stringea laolaltă inscripțiile din Olbia și Chersones descoperite între timp, reluate apoi — împreună cu cele mai noi texte ieșite la iveală — în ediția a II-a a primului volum al operei, reeditat în 1916. Astfel, documentele epigrafice olbiene cunoscute pînă la izbucnirea primului război mondial figurează toate în lucrarea monumentală a lui Latîșev, însoțite de comentarii de un nivel înalt și ilustrate cu desene și fotografii de o execuție ireproșabilă. Aceste particularități (ca și împrejurarea că lemmele și comentariile sînt redactate în latinește) conferau Corpusului, la data apariției, o valoare cu totul deosebită între publicațiile de același fel, valoare pe care de altfel n-a pierdut-o nici pînă astăzi.

Firește, descoperirile de texte noi, mai mult sau mai puțin importante, au continuat și în ultima jumătate de veac, mai ales după reluarea săpăturilor pe importantul șantier, din inițiativa și sub auspiciile Academiei de Științe a Uniunii Republicilor Socialiste Sovietice. Publicate în articole ocazionale sau în rapoarte preliminare, ele sînt strînse acum laolaltă și editate sistematic în culegerea pe care-o semnalez, îngrijită de învățatele E. I. Levi și Tatiana Knipovici, cu colaborarea activă a mai multor alți cercetători din echipa olbiană : I. V. Brašinski, E. G. Kastanaian, A. A. Velenskii. Într-o mai mică măsură a participat la editarea textelor Elsa Issakovna Solomonik.

Noul Supplement grupează în totul 182 inscripții — toate fragmentare, unele reduse la cîteva litere. Aproape de fiecare dată e vorba de texte publicate curînd după descoperire, reluate și în parte emendate, putînd fi împărțite sub raportul cuprinsului în nu mai puțin de șase grupe : decrete (destul de numeroase și de interesante), inscripții monumentale, cataloage, dedicații, funerare, *varia*. O ultimă despărțire — *addenda* — grupează aproape douăzeci de piese repartizate inegal între categoriile precedente.

Utilitatea culegerii abia dacă mai trebuie subliniată. Aceasta va fi apreciată cu deosebire de epigraliștii și istoricii din afara Uniunii Sovietice, bucuroși de a avea la îndemînă un Supplement „la zi" al inscripțiilor olbiene, frumos tipărit și — ceea ce se cuvine subliniat cu căldură — frumos ilustrat cu reproduceri fotografice sau cu desene clare ale tuturor pieselor

editate. Serviciul făcut astfel ştiinţei e considerabil, şi e cu atît mai bine venit cu cît — în numai cîţiva ani — epigrafiştii sovietici ne-au dat — împreună cu un Supliment la inscripţiile din Chersones, prelucrat de E. I. Solomonik — copiosul *Corpus inscriptionum Regni Bosporani*, întocmit de un colectiv condus de V. V. Struve, în care textele aflate din cele mai vechi timpuri pe ambele ţărmuri ale strîmtorii Kerci sînt strînse şi reeditate în chipul cel mai complet (din păcate, fără ilustraţia indispensabilă). În stadiul prezent al lucrărilor, marea culegere a lui Latîşev e astfel în parte înlocuită (CIRB), în parte completată şi îmbunătăţită (Chersones, Olbia), ceea ce facilitează considerabil nu numai munca istoricilor aşezărilor greceşti de pe ţărmul septentrional al Mării Negre, dar şi pe a istoricilor coloniilor pontice îndeobşte, ale căror legături cu Olbia, în primul rînd, dar şi cu Chersonesul şi Regatul Bosporan, pot fi acum studiate pe baza unei documentări exhaustive.

Cum am relevat înainte, o întîmplare fericită face ca printre textele descoperite la Olbia în ultimii cincizeci de ani decretele să fie în număr relativ mare — unele reduse la puţine rînduri, altele destul de bine conservate. E vorba, firește, în primul rînd de decrete onorifice — pentru localnici, dar mai ales pentru străini —, al căror interes de căpetenie e acela de a ne face cunoscută reţeaua de relaţii comerciale întreţinute de olbieni de la sfîrşitul epocii clasice pînă-n vremea romană; nu mai puţin preţioase sînt însă fragmentele în care se păstrează indicaţii cu privire la organizarea internă a cetăţii: magistraţi de tot felul, instituţii civile şi religioase.

Sub acest din urmă raport, se cuvine relevată particularitatea decretelor olbiene de a folosi în numeroase cazuri o formulă de sancţiune prescurtată — Ὀλβιοπολῖται ἔδωκαν; în cinci cazuri formula invocă explicit autoritatea Sfatului şi a Poporului: Ἔδοξε βουλῆι κ[αὶ δήμωι], resp. ἔδοξε[ν τ]ῆι β[ουλῆι καὶ τῶι] δήμ[ωι] (nr. 24—26); în două cazuri se menţionează preotul eponim (al lui Apollon): ἱερωμένου Ἡρογείτονος, resp. [ἱερωμένου Ἀνα]ξιμένους (nr. 26, 30), în alte două datarea se face printr-o referire la colegiul de arhonţi în funcţie: [ἐ]π[ὶ] ἀρχόντων τῶν περὶ Ἀντι[φῶντα Ἀνα]ξιμένους (nr. 42, cu multă probabilitate şi 47).

Ca magistraţi, pe lîngă arhonţii, agoranomii, strategii şi synedrii cunoscuţi din inscripţii mai vechi, se pomeneşte pentru întîia dată un colegiu de οἰκονόμοι (dacă citirea [οἰκονόμ]ους, în inscripţia 36, e corectă); de asemenea, dacă nu cumva mă-nşel, un colegiu de σιτῶναι, la o dată căutată de editoare în sec. al III-lea dar pe care, după caracterele paleografice ale documentului, aş fixa-o mai bucuros în sec. al II-lea î. e. n.

În aceeaşi ordine de idei, a instituţiilor politice, un interes deosebit trezeşte decretul fragmentar cu nr. 34, editat de Kočevalov în 1940 (apoi republicat de acesta în Würzburger Jbb. 1948), ale cărui indicaţii — din păcate obscure — lasă să se bănuiască existenţa unei adunări anuale ([ἐν τῶι συλλόγωι]?) cu participarea nu numai a olbienilor (τῶμ πολιτῶν), dar şi a locuitorilor dintr-un sat situat probabil în teritoriul cetăţii (τ[ῶν....] ἐκ Νομίας κώ[μης]?). Abia dacă mai e nevoie să subliniez interesul unui document care ne lasă pentru întîia oară să bănuim existenţa unui organ deliberativ comun cetăţenilor şi unui număr fie şi restrîns de locuitori ai *chorei*, în care proprietarii nominali ai pămînturilor din jurul cetăţii s-ar fi întîlnit cu băştinaşii reduşi la condiţia de ţărani dependenţi, sau, poate, cu unii *mixheleni*, a căror prezenţă în împrejurimile Olbiei ni-i atestată de decretul în cinstea lui Protogenes. Rostul unor asemenea întîlniri nu apare cîtuşi de puţin limpede. Presupunerea cea mai firească e că am avea de a face cu festivităţi religioase, dar exclus nu-i nici ca — în unele cazuri, cel puţin — să se fi procedat şi la consultări şi hotăriri în probleme de interes comun.

Cu privire la reţeaua de relaţii întreţinute de olbieni, aşa cum învăţăm a o cunoaşte din decretele acum strînse laolaltă, e de reţinut în primul rînd varietatea legăturilor oglindite în texte. Dintre beneficiarii deciziilor de cinstire, trei sînt cetăţeni ai Chersonesului, doi vin din Histria, doi din Heracleea Pontică, doi din Atena; se adaugă cîte unul din Sinope, Smyrna, Prusa Bithyniei, Byzanţ, Orchomenos al Arcadiei, Theba Beoţiei şi Rodos. Într-un caz (inscrip-

ția nr. 17), etnicul personajului cinstit e trunchiat : s-a păstrat numai desinența-νόν (la acuzativ), ceea ce face pe editoare să se gîndească fie la un histrian, fie la un calatian ; o întregire diferită nu-i nici ea exclusă.

Tot în legătură cu decretele, e de relevat revenirea în cel puțin două din ele, datînd din sec. al IV-lea, a unei formule care în documentele pontice nu se întîlnește decît la Olbia și care-i imitată după decretele atice : dispoziția prin care scutirea de dări e acordată nu numai titularului hotărîrii de cinstire, ci și coboritorilor, slujitorilor și chiar fraților lui, stăpînind cu ei în indiviziune bunuri părintești : ἀτέλειαν πάντων χρημάτων ὧν ἂν αὐτὸς εἰσάγηι ἢ ἐξάγηι, ἢ παῖδες, ἢ ἀδελφοὶ οἷς κοινὰ τὰ πατρῶια.

Cele două decrete pentru histrieni sînt datate de editoare în sec. al IV-lea (numerele 7 și 15). Fotografia primului (publicat în 1958 de Karlškowski, după o copie a lui Koehler din 1832) lipsește. De cel de-al doilea (editat mai întîi de Latîšev în IPE I² 21, iar acum în urmă reeditat de Karlškowski și Solomonik) am avut prilejul să mă ocup în Studii clasice VIII, 1966, p. 243—244, propunînd în rîndurile 3—4 — în locul numelor imposibile Δι[ο]νυσίωι Σ[ύ]ρου [Β]ίωνος — citirea Δι[ο]νυσίωι Σ[τ]ρουθί[ω]νος și recunoscînd în personajul cinstit la Olbia un cunoscut everget din Histria, preot al Zeilor din Samothrake și titular al unui important decret publicat de mine în 1961 (acum și în *Contribuții la istoria veche a României*², p. 242—259).

Editoarele nu par să fi cunoscut nota abia amintită (despre același personaj cf. și J. & L. Robert, RÉG LXXIX, 1966, p. 401 ; LXXX, 1967, p. 514), așa cum nu par să fi cunoscut decretul histrian pentru Hephaistion fiul lui Matris (*Histria I*, p. 487, nr. 2 = *Contribuții*², p. 55—56), a cărui lectură le-ar fi îngăduit desigur să ducă mai departe restituirea decretului fragmentar nr. 28 (în legătură cu care vezi J. et L. Robert, RÉG, 69, 1956, p. 145—146).

Cu privire la întregirile propuse mai multor fragmente s-ar putea face observații întemeiate. Asupra unora, voi avea poate prilejul să revin. Astăzi mă mulțumesc să-mi exprim convingerea că, ținînd seamă de formular, rîndurile 5 și următoarele din decretul 27 trebuie să fi sunat cam în felul următor : ἐ]πιδημήσας τε ἐν [τῆι πόλει χρόνον καὶ πλείονα, τὴν παρεπιδημίαν] εὐσχήμονα καὶ εὔτα[κτον τε καὶ σώφρονα ἐ[ποιήσατο, καταξίαν ἑκατέ[ρων τῶν...].

Tot așa, în fragmentul 29, rîndurile 5—6 : [...τὸ δὲ ἀργύριον (s. δαπάνημα) εἰ]ς τὴν εἰκόνα τὴν Ἀπολλ[ωνίου δοῦναι (s. ἐπιτολεῖν) τοὺς υἱ]οὺς ἐκείνου... Nici ceea ce urmează nu mi se pare acceptabil în forma propusă de editoare, poate din pricina lungimii incerte a rîndurilor. Oricum, în r. 11, ΘΗΣΑΝ nu poate fi decît [ῆ]ρέ]θησαν, de vreme ce verbul e urmat de mai multe nume proprii, iar misiunea celor aleși se lasă și ea ghicită din frînturile de cuvinte păstrate în rîndurile următoare.

Dintre dedicații, relev în primul rînd pe cea către Afrodite *Pontia*, citată de mine ocazional într-un articol din 1962 (acum și în *Studii de istoria religiilor antice*, p. 47), apoi frumoasele serii de stele ori baze închinate lui Apollon Δελφίνιος (nr. 55—60), Apollon Προστάτης (nr. 78—85), Achilleus Ποντάρχης (nr. 86—89). De notat că baza nr. 95, care susținea o statuie de cult a lui Apollon Ἰητρός (asemănătoare cu cea care, la Histria, susținea icoana aceleiași divinități, acum în Muzeul șantierului) e semnată de artistul care a executat opera : Στρατωνίδης Ἀθηναῖος. Tot așa, un album din sec. al II-lea, săpat de mîna unui lapicid localnic : Ροιρομαρος Σιπελαγου (numele e foarte bine păstrat), recheamă în minte catalogul histrian executat către aceeași vreme de Ἀρτεμίδωρος Φαίδρου (evident un grec, și încă din „buna" societate a orașului, de vreme ce numele lui se întîlnește în lista notabililor gerusiei din zilele lui Hadrian).

D. M. Pippidi

ISCRIZIONI STORICHE ELLENISTICHE. Testo critico, traduzione e commento a cura di Luigi Moretti. *Vol. I: Attica, Peloponneso, Beozia* (Biblioteca di Studi superiori, Storia antica ed epigrafia, LIII), Firenze, „La Nuova Italia" 1967, 167 p. în 16°.

Locul tot mai important rezervat epigraficii în programele învățămîntului superior din unele țări de veche tradiție a făcut și face necesară pregătirea de antologii de texte epigrafice destinate să faciliteze predarea materiei și, mai ales, exercițiile de seminar. Acestei nevoi — resimțită pretutindeni în același chip, dar rezolvată felurit de la țară la țară — au pornit să-i răspundă de la un timp inițiative numeroase — unele extrem de fericite — de care am mai avut prilejul să mă ocup în această revistă. Culegeri ca *Inscriptiones Latinae liberae Rei publicae*, a regretatului Degrassi (recenzată în Studii clasice VI 389 și VIII 367) sau *Choix d'inscriptions grecques*, pregătită de Jean Pouilloux și de cercetătorii Institutului „F. Courby" din Lyon, figurează astăzi în toate bibliotecile, ca să nu mai vorbesc de *Altlateinische Inschriften* a lui Ernst Diehl, ajunsă în 1959 la a IV-a ediție, sau de *Greek Historical Inscriptions* a lui M. N. Tod, atît de bine întocmită și atît de utilă fiecărui istoric al Greciei clasice.

Tocmai împrejurării că antologia lui Tod nu trece de anul 323 se datorește, de bună seamă, inițiativa lui Luigi Moretti, care și-a propus să ofere cercetătorilor o culegere similară de texte vechi-elenistice, altfel spus din perioada care merge de la moartea lui Alexandru pînă la supunerea Greciei de romani. De lucrarea lui Tod, lucrarea lui Moretti se deosebește prin aceea că inscripțiile alese sînt toate traduse, înainte de a fi comentate, înlesnire pe care epigraliștii începători vor aprecia-o desigur în mod deosebit. De altă parte, trebuie relevată grija învățatului italian de a nu ne oferi decît texte de curînd descoperite, neincluse în cunoscuta *Sylloge* a lui Dittenberger, a cărei ultimă ediție e din 1917. Această din urmă trăsătură e desigur îndreptățită, dar prezintă și inconveniente, căci vreme pentru cititor e preferabil să găsească textele privitoare la o anume perioadă în aceeași lucrare, fără a mai vorbi de faptul că în culegerea Moretti textele sînt, cum am mai spus-o, traduse și comentate într-un chip mai amplu decît la Dittenberger.

Aci stă de altminteri unul din meritele de căpetenie ale lucrării de care mă ocup. Problemele de istorie (nu o dată de cronologie ori de prosopografie) puse de documentele editate sînt deslușite de fiecare dată cu ascuțime și sobrietate, pe baza unei informații căreia nimic nu pare să-i fi scăpat din discuțiile purtate pe marginea lor de specialiștii cei mai calificați. Această temeinică cunoaștere a perioadei studiate se oglindește și în întocmirea lemmelor, bogate și sistematice, ca și în notele care însoțesc comentariul. Astfel, prezentarea fiecărei inscripții comportă, pe lîngă lemma abia pomenită și un text critic (cu aparatul corespunzător), o traducere integrală și un comentariu proporționat cu lungimea și însemnătatea documentului, urmat de note deopotrivă concise și precise.

În ansamblu, acest prim volum al culegerii cuprinde 70 de texte, dintre care jumătate din Atica, 25 din Peloponez și 10 din Beoția. Al doilea, în curs de pregătire, va cuprinde, ni se spune, inscripții din Grecia centrală și septentrională, pe lîngă indicii indispensabili și un lexic epigrafic.

Cum s-a putut vedea din titlu, inscripțiile astfel grupate sînt calificate de editor ca „istorice", vrînd să spună că — în judecata sa — prezintă un interes special pentru studiul politicii interne și externe a cetăților și regatelor elenistice. Ni se oferă astfel tratate, decrete de tot felul, legi, inscripții onorifice (în proză și în versuri), dar nu legi sacre, nici inscripții juridice (cărora le-au fost închinate de alții lucrări speciale). Printr-o latură sau alta, fiecare din textele luate în considerare e interesant și semnificativ. Poate că nu-i exagerat să semnalez totuși, ca reprezentative pentru întreaga epigrafie elenistică, decretul voluntarilor atenieni în cinstea lui Demetrios Poliorcetul (nr. 7), altul pentru Adeimantos din Lampsac (nr. 9), cererea sclavului public Antiphates (nr. 10), decizia de arbitraj a judecătorilor milesieni în pri-

cina dintre Hermione şi Epidaur (nr. 43), tratatul de alianţă între Antigonos, Demetrios şi greci, tinzînd la o reînviere a Ligii din Corint (nr. 44), decretul de mulţumire al locuitorilor din Elatea pentru stimfalieni (nr. 55), decretul acarnanienilor în legătură cu templul lui Apollo din Actium (nr. 59), în sfîrşit, acordul financiar între cetăţile Thisbe şi Chorsie (nr. 64, din sec. al II-lea), cu atît mai preţios cu cît, în general vorbind, documentele antice cu acest caracter sînt mai rare.

D. M. Pippidi

DEUTSCHES ARCHÄOLOGISCHES INSTITUT, *Altertümer von Pergamon*, herausgegeben im Auftrage des Instituts von Erich Boehringer. Band VIII, 3: *Die Inschriften des Asklepieions* von Christian Habicht. Mit einem Beitrag von Michael Wörrle. Berlin, Walter de Gruyter, 1969, 202 p. în 4° + 1 plan şi 51 planşe afară din text.

Garanţia succesului în ştiinţă e continuitatea în efort, şi nu-i desigur o taină pentru nimeni faptul că toate marile şantiere arheologice ale timpului nostru (vorbesc, firește, de şantiere *clasice*) îşi continuă şi astăzi munca după planuri şi în cadre stabilite o dată pentru totdeauna la sfîrşitul veacului trecut. Exemplele ce s-ar putea cita în această privinţă sînt numeroase, dar mă mulţumesc să mă opresc asupra săpăturilor din principalele oraşe greceşti ale Asiei Mici — din Troada pînă-n Ionia —, care constituie un titlu de mîndrie nu numai pentru cei ce le-au condus ori executat, dar şi pentru ştiinţa germană îndeobşte.

Firește, nu poate fi vorba să intru aci în multe amănunte cu privire la rezultate ori tipărituri. Măcar atît mi se va îngădui totuşi să amintesc, că — la Milet ori Priene, la Magnesia pe Meandru ca şi la Pergam —, alături de celelalte descoperiri, arhitectonice şi sculpturale, inscripţiile s-au bucurat de toată solicitudinea echipelor de cercetători, fiind încredinţate spre studiu şi editare unora din cei mai calificaţi specialişti germani ai vremii. Astfel au văzut lumina tiparului — în ordine cronologică — documentele epigrafice din Pergam, publicate între 1890—1895 de Max Fränkel cu colaborarea lui F. Fabricius şi K. Schuchhardt; cele din Magnesia, publicate în 1900 de Otto Kern (mai tîrziu trecut la preocupări de istoria filozofiei şi a religiilor); cele din Priene, publicate în 1906 de Fr. Hiller von Gaertringen; cele din Milet (Delphinion), publicate în 1914 de Albert Rehm. Peste această primă serie de lucrări, datînd dintr-o epocă de maximă afirmare a arheologiei şi epigrafiei germane, vremea s-a aşternut fără să le îngroape şi fără să le împingă în uitare. După o jumătate de veac, în care lumea a cunoscut pîrjolul a două mari războaie şi a văzut operîndu-se schimbări revoluţionare în configuraţia Europei şi a celorlalte continente, firul cercetărilor întrerupte se reia, manuscrisele incomplete se întregesc de mîini pioase şi competente, planul stabilit iniţial se realizează în continuare. Şi astfel am avut, în 1958, ediţia monumentală a inscripţiilor din Didyma pregătită de Rehm şi revăzută de Harder, iar acum în urmă un nou lot de inscripţii pergameniene, aflate în sanctuarul lui Asclepios, strînse, editate şi bogat comentate de Christian Habicht, de la Universitatea din Heidelberg.

Cum s-a putut vedea din intitulaţie, lucrarea se inserează în şirul publicaţiilor despre Pergamon ale Institutului german de arheologie, în care volumul VIII era hărăzit inscripţiilor. După cele două fascicule VIII 1 şi VIII 2, editate la sfîrşitul veacului trecut de Fränkel şi colaboratorii săi, cea de astăzi poartă numărul de ordine VIII 3; o altă fasciculă — XI 1, actualmente în pregătire — va cuprinde inscripţii ceramice şi graffiti, alături de ştampilele de amforă încredinţate spre publicare Virginiei Grace.

Textele editate de Habicht sînt în număr de 170 şi includ toate descoperirile pînă în 1964. Unele din ele fuseseră publicate în rapoartele preliminare ale lui Wiegand, dar cele mai multe — aproape două treimi — se editează pentru întîia oară şi întreg materialul a fost supus unei revizii atente în vederea unei publicaţii cu adevărat exemplare. Măcar că dezvelirea monumentului e departe de a fi încheiată, lucrarea începe cu un capitol în care se schiţează istoria sanctuarului din zilele Attalizilor pînă către jumătatea secolului al III-lea, de cînd datează ultimele ştiri cu privire la *Asklepieion*, descriindu-se sumar clădirile de cult şi anexele cu destinaţie medicală, cele mai multe din vremea împăraţilor Traian şi Hadrian. Urmează documentele epigrafice, clasate în cinci categorii: documente oficiale (abia două), inscripţii onorifice (împreună cu dedicaţiile către divinităţi cu mult cele mai numeroase), fragmente şi *Varia*. Lemma şi aparatul critic al fiecărui text studiat răspund celor mai rafinate exigenţe, comentariile sînt de o bogăţie copleşitoare.

Primul document oficial e un decret al lui P. Servilius Isauricus, proconsul al Asiei în 46—44 î. e. n., publicat pentru întîia dată de Wiegand în 1932 şi simţitor îmbunătăţit de Mario Segre într-o serie de contribuţii din anii următori. Hotărîrea priveşte conflictul iscat între cetate şi un roman cu numele M. Fannius, în legătură — între altele — cu dreptul de azil al templului. Interesantă în toată această pricină e împrejurarea că guvernatorul e chemat să rezolve un conflict de asemenea natură, ceea ce confirmă ştirea după care, la capătul celui de-al doilea război mitridatic, Pergamul şi-a pierdut calitatea de *ciuitas foederata*, primind statutul mai puţin favorabil de *ciuitas libera*. Cel de-al doilea text din această categorie ne prezintă începutul unui răspuns dat pergamenienilor de oracolul din Didyma, în legătură cu îngroparea — probabil în oraş — a doi „eroi" renumiţi pentru viaţa lor virtuoasă (ὅποι ὅσιον εἴη θάπτεσθαι τοὺς ἥρωας... διὰ τὸ παρελθὸν αὐτοῖς ἐνάρετον τοῦ βίου).

Marea majoritate a inscripţiilor onorifice sînt din epoca imperială. Pe lîngă membri ai familiilor domnitoare, lista celor cinstiţi pe această cale include reprezentanţi ai ordinului senatorial şi al celui ecvestru, cîţiva renumiţi „sofişti", mai mulţi pergamenieni cu vază, un libert imperial şi o seamă de preoţi şi slujitori ai sanctuarului lui Asclepios. Dacă textele referitoare la Attalizi şi la împăraţi romani nu cuprind nimic deosebit, unele din cele ce menţionează senatori şi cavaleri aduc informaţii preţioase cu privire la cariera şi cronologia mai multor asemenea demnitari. Ca urmare, comentariul ce le însoţeşte e cît se poate de bogat şi de amănunţit. Un bun exemplu de acest fel e oferit de desluşirile în legătură cu persoana şi viaţa publică a lui C. Iulius Quadratus Bassus, cinstit la Seleucia (şi apoi la Pergam) cu o lungă inscripţie publicată în 1932 de Wiegand, de-atunci reeditată şi discutată în foarte multe studii, din numărul cărora va fi de ajuns să amintesc pe al lui Anton von Premerstein (Sitzungsberichte München, 1934, no. 3, p. 3—87). Cum e îndeobşte ştiut, consul suffect în 105, Bassus a luat parte la cel de-al doilea război de cucerire a Daciei, pe care mai tîrziu a administrat-o şi unde şi-a găsit şi moartea: ἔτι στρατευόμενος ἐν Δακίᾳ καὶ τὴν ἐπαρχείαν διέπων τελευτᾷ καὶ τὸ σῶμα αὐτοῦ εἰς τὴν Ἀσίαν ἠνέχθη (r. 26—29). Mai greu de spus e în ce an a ajuns în părţile noastre, ceea ce implică un răspuns şi la întrebarea pînă cînd a zăbovit în Syria, provincie pe care a administrat-o înainte de a fi numit în Dacia. Obscura problemă e analizată de Habicht pe toate feţele, cu o pătrundere deosebită şi pe baza unei informaţii exhaustive. Concluzia la care se opreşte e că, numit la conducerea Daciei încă de Traian, în vara 117, Bassus ar fi exercitat acest mandat timp de numai cîteva luni: pînă-n iarna 117/18 sau în primăvara 118, cînd a fost ucis în cursul luptelor purtate fie cu iazygii (după părerea lui von Premerstein), fie cu dacii răsculaţi (ipoteză a lui Carl Patsch).

Inscripţiile de caracter religios sînt în cea mai mare parte dedicaţii către Asclepios, îndeobşte de caracter banal. De o atenţie specială se învredniceşte numai un lung fragment de lege sacră, descoperit în 1965 în săpături şi editat, cu încuviinţarea lui Habicht, într-un capitol special al volumului, de Michael Wörrle. Textul reglementează natura şi numărul ofrandelor oferite zeului de credincioşii veniţi să-şi caute sănătatea la *Asklepieion* şi care, după

documentele de același fel aflate la Epidaur și Cos, sau în sanctuarele taumaturgice de la Oropos și Lebadeia, erau ținuți să petreacă o noapte în cuprinsul acestor centre de pelerinaj, în nădejdea unui vis izbăvitor sau a unei intervenții miraculoase a divinității.

Șase apendici ai volumului, semnați de principalul editor, tratează despre probleme de cel mai înalt interes pentru cronologia inscripțiilor pergameniene (*Zur Datierung der staatlichen Ehreninschriften*; *Zur Entwicklung der Titulatur von Pergamon in der Kaiserzeit*), despre inscripțiile grecești — din orice loc — unde se menționează „filozofi" (uneori cu indicația școlii din care făceau parte), despre răspîndirea cetățeniei romane printre locuitorii Pergamului, în sfîrșit, despre familia lui M. Tullius Cratippus din Pergam (filozof peripatetic contemporan cu Cicero, al cărui coboritori se pot urmări în documente pînă spre sfîrșitul secolului al II-lea).

Indici abundenți și planșe executate cu grijă completează frumosul volum, demn de faima celui ce l-a scris și a Institutului sub ale cărui auspicii se tipărește.

D. M. Pippidi

JADWIGA KUBIŃSKA, *Les monuments funéraires dans les inscriptions de l'Asie Mineure* (Travaux du Centre d'Archéologie méditerranéenne de l'Académie Polonaise des Sciences, sous la direction de K. Michalowski, t. 5). Warszawa, PWN — Éditions Scientifiques de Pologne, 1968, 178 p. + XIX planșe.

Lucrarea, prezentată de autoare ca teză Universității din Varșovia, a fost lucrată la Paris din îndemnul și sub îndrumarea lui Louis Robert, ale cărui cursuri de epigrafie și de geografie istorică — la Collège de France și la École Pratique des Hautes Études — sînt urmate de la un timp de tot mai mulți cercetători polonezi. Interesul subiectului nu va scăpa nimănui, dacă se ține seamă nu numai de numărul mare de inscripții de pomenire aflate pe întinsul Asiei Mici, dar și de mulțimea monumentelor funerare din această regiune a lumii vechi ajunse pînă la noi într-o relativ bună stare de conservare.

Problema cercetată e, așadar, dublă: lexicală, de vreme ce o primă sarcină a autoarei era de a releva în textele epigrafice întreaga varietate de termeni servind să indice fie mormîntul în întregul lui, fie numai părți ale edificiului funerar, dar și arheologică, în măsura în care elementele de vocabular se cereau puse în legătură cu ruinele existente, contribuind la schițarea unei tipologii a monumentelor funerare din Asia Mică, pe epoci și regiuni. Din motive ușor de înțeles, ultimul aspect al anchetei n-a putut fi realizat pe teren: autoarea a parcurs însă imensul material publicat — studii de arhitectură, dar și simple descrieri de călătorie —, pe care l-a folosit cu hărnicie; a mai avut la dispoziție și arhiva fotografică a lui Louis Robert, rodul a patru decenii de periegeze și explorări epigrafice și arheologice, din care a fost autorizată să aleagă numeroase imagini de morminte reproduse în apendicele lucrării.

În asemenea condiții, nu-i greu de văzut prin ce se apropie și prin ce se deosebește lucrarea Jadwigăi Kubińska de studiul similar aplicat vocabularului latin de Liana Lupaș, publicat în Studii clasice V, 1963, p. 111—135. Colaboratoarea noastră reconstituie terminologia mormîntului în limba latină, începînd cu cele mai vechi texte — literare și epigrafice deopotrivă. De altă parte, încearcă să-i explice evoluția, în lumina riturilor de înmormîntare și a credințelor privitoare la viața de apoi. Cercetătoarea poloneză, în schimb, fără să închidă ochii asupra aspectului lingvistic al problemei studiate (vreau să spun: fără să nesocotească obîrșia anumitor termeni și transformarea lor în mediul grec), își îndreaptă atenția în special asupra înțelesului cuvintelor slujind să indice, în inscripții, monumentul funerar în întregul lui sau numai părți ale acestuia, asupra varietății denumirilor aplicate — după regiuni — ace-

loraşi elemente arhitectonice şi sculpturale, în sfîrşit, asupra terminologiei juridice a mormîntului şi a fundaţiilor create pentru perpetuarea în cele mai bune condiţii a riturilor funerare.

Potrivit cu aceste obiective, lucrarea se împarte în 25 de capitole (mai scurte sau mai întinse, în raport cu abundenţa materialului lexical) precedate de o introducere, unde se fixează ţelurile şi limitele încercării, şi urmate de o concluzie care sintetizează învăţămintele anchetei. Capitolul I se ocupă de termenii folosiţi pentru a indica mormîntul în întregul lui, începînd cu cei mai generali din toţi — μνῆμα, μνημεῖον ὑπόμνημα — şi continuînd cu : σῆμα, τάφος, τύμβος, ἡρῷον (într-un singur caz ἡρώδιον), analizate în funcţie de textele cele mai explicite şi urmate de fiecare dată de lista tuturor atestărilor termenului respectiv în documentele epigrafice ale Asiei Mici, clasate pe regiuni şi — înăuntrul fiecărei regiuni — pe centre urbane şi rurale. După acelaşi plan şi în aceleaşi condiţii cercetarea se ocupă, în continuare, de sarcofage şi modul lor de închidere (II), de materialul şi decoraţia sarcofagelor (III), de leii şi urnele funerare (IV—V), de altare şi substrucţii (VI—VII), de trepte (VIII), de καμάρα şi σύγκρουστον (IX), de *loculi* (X), de paturile funerare (XI), de οἶκος, ἐξέδρα şi σωλάριον (XII—XIV), de statuile funerare (XV), de mobilierul mormîntului (XVI), de mormintele cu etaj şi scară (XVII), de terenul înconjurător (XVIII), de pavaj (XIX), de zidul de înconjur (XX), de dimensiunile terenului afectat mormîntului (XXI), de grădină (XXII), de construcţiile anexe (XXIII), de mormintele strămoşilor şi de operaţiile de renovare (XXIV), — în sfîrşit, de termenii obscuri şi neexplicaţi (XXV).

Interesul acestei anchete care epuizează materialul documentar actualmente cunoscut şi — pentru viitor — uşurează considerabil munca oricărui cercetător interesat de aproape sau de departe de problema mormîntului în lumea greacă, abia dacă mai trebuie subliniat. Se cuvine relevată, de altă parte, hărnicia cu care un material imens a fost adunat şi clasat, ca şi analizele prudente ale lexicului şi instituţiilor.

Cum rezultă limpede din titlu, aria explorată de autoare e Asia Mică, mai ales în secolele II/III e. n., de cînd datează cele mai numeroase documente. Ocazional, se citează şi date din Grecia europeană (ori colonială), şi chiar dintr-o perioadă mai veche ; dar numai pentru comparaţie şi fără intenţia de a stărui mai mult asupra unor situaţii deseori deosebite. E de notat, în această ordine de idei, faptul că din lista termenilor examinaţi lipseşte orice denumire legată de înmormîntările în tumuli, frecvente în coloniile pontice pînă-n epoca romană, dar absente, pare-se, în Asia Mică a primelor veacuri e. n. Lipseşte, de asemeni, un termen ca μουσεῖον (în accepţia de monument funerar), întîlnit în perioada elenistică nu numai în Grecia continentală şi insulară (amintesc, cu titlu de exemple, „muzeul" Epictetei din Thera şi pe al lui Epiphanes din Same), dar — cel puţin o dată — şi pe pămîntul Greciei asiatice, la Cn'dos, de unde provine epigrama „eroului" Antigonos (Kaibel 751), despre a cărui identitate s-a discutat şi se mai discută şi astăzi (P. Boyancé, *Le culte des Muses chez les philosophes grecs*, Paris, 1937, p. 344 urm. ; dar cf. W. W. Tarn, *Civilisation hellénistique*, p. 53, n. 8, şi L. Robert, *Études épigraphiques et philologiques*, p. 44, n. 3). În schimb, de o menţiune specială se învrednicesc doi din termenii relevaţi în inscripţii de autoare, care nu apar cu acelaşi înţeles în alte texte, nici nu-s înregistraţi, pe cît pot să-mi dau seama, în LSJ ori în *Supplementul* la acelaşi lexicon apărut în 1968 : e vorba de δουλικόν, în înţelesul de „acea parte a edificiului funerar în care se îngropau sclavii stăpînului" (de obicei infrastructura monumentului), şi ἀφροδεισιακόν, i. e. ἀφροδεισιακὸν ἄγαλμα, în accepţia nu de „statuie a Afroditei", ci de „statuie cioplită în marmură din Afrodisia Cariei".

Înainte de a încheia, cîteva observaţii în marginea explicaţiilor oferite de autoare unor termeni relevaţi în inscripţii din Asia, dar folosiţi şi în documente din alte locuri, în accepţii identice sau uşor diferite. P. 40—41, vorbind de ἄγγειον (la origine „vas de păstrat lichide", dar ajuns să însemne „sarcofag"), socot că ar fi trebuit menţionată deprinderea fie de a înmormînta copii nevîrstnici în amfore, fie de a utiliza asemenea recipiente ca urne pentru păstrarea oaselor după incineraţie (cf. cele spuse la p. 52 despre λάρναξ, sau, la p. 64, despre ὀστο-

θήκη). P. 54 : gr. τίτλος nu derivă direct din lat. *titulus* : sincoparea lui *u* scurt se petrecuse mai de mult în provinciile de limbă latină ale Imperiului, unde inscripțiile funerare din primele veacuri ale erei noastre prezintă frecvent *titlum, tumlum* etc. P. 66 : presupunerea că într-o inscripție din Hypaipa (Keil-Premerstein, *Dritte Reise...*, nr. 111) ar fi vorba de o καύστρα în *interiorul* camerei funerare e puțin verosimilă și contrazisă de deprinderea generală de a așeza vatra cremațiunii în incinta mormîntului (περίβολος), dar nu înăuntrul lui (cf., pe aceeași pagină, inscripția din valea Caystrului unde se citește ...τὸ πρὸ αὐτοῦ περιβόλιον, ἐν ᾧ ἐστιν ἡ καύστρα). — P. 114 : pentru lămurirea termenului ψαλίς, atestat la Patara și la Termessos, s-ar fi cuvenit menționate inscripțiile din Callatis și textele literare citate de mine în BCH, LXXXVIII, 1964, p. 151—158 (acum și în *Studii de istorie a religiilor*, p. 106—115).

În sfîrșit, în legătură cu termenul θύρα, în înțelesul de „poartă monumentală a camerei funerare", folosit într-o inscripție din Galatia editată de W. M. Ramsay (JHS, 1884, p. 253, nr. 4), vreau să semnalez autoarei (care a avut la dispoziție fotografia unei porți de mormînt inedite din Pessinus, procurată de Louis Robert) că un foarte interesant monument de acest fel, descoperit la sfîrșitul veacului trecut în Tomis, a fost de curînd reconstituit și studiat de Gabriella Bordenache într-un volum recent al Studiilor clasice. Cum relevă cu drept cuvînt colega noastră, „l'interesse tutto particolare di questo rilievo sta non soltanto nel fatto di essere una porta — e, allo stato attuale delle nostre conoscenze, l'unica porta conservata di una tomba di età romana della Scythia Minor — ma anche e sopratutto nel suo contenuto figurativo che costituisce un vero e proprio panottico cultuale, concepito nello spirito sincretistico del tardo paganesimo" (X, 1968, p. 177—183; citatul e la p. 180).

D. M. Pippidi

JEAN MARCILLET JAUBERT, *Les inscriptions d'Altava* (Publications des Annales de la Faculté des Lettres Aix-en-Provence, N. S., Nr. 65, 1968, cu concursul C.N.R.S.), 243 p. și un fascicol de planșe.

Volumul cuprinde 329 inscripții descoperite la Altava (Algeria), dintre care 134 au fost publicate în CIL III, iar restul sînt inedite.

După o introducere geografică privind situarea Altavei, însoțită de o hartă și de o fotografie aeriană a așezării și a împrejurimilor imediate, autorul face o prezentare istorică a orașului, pe baza datelor cuprinse în inscripții. Cele mai vechi inscripții de la Altava sînt din sec. III e. n. Ele prezintă orașul ca pe o garnizoană pe *noua praefectura*, creație a lui Septimiu Sever. Pînă în 508, orașul făcea parte din Imperiul Roman de Apus, după care a fost supus de regele Masuna al Maurilor; după această dată populația a mai continuat o vreme să practice creștinismul și să se manifeste în relații oficiale și în ocazii festive în limba latină. Cea mai nouă inscripție datată cert este din anul 599. Organizarea municipală a orașului este puțin cunoscută, inscripțiile menționează un *ordo* și un *princeps ciuitatis*.

În modul de prezentare a inscripțiilor, autorul introduce unele elemente noi față de sistemul tradițional.

Indiferent de conținut, inscripțiile sînt ordonate cronologic. Inscripțiile păstrate sînt reproduse fotografic și reunite într-o fasciculă cu excelente planșe anexate la finele volumului; se renunță astfel la facsimilul folosit în CIL (și în alte publicații recente), precum și la desene care, după părerea autorului, introduc întotdeauna și un element subiectiv de interpretare.

Se propune de asemenea o normalizare a sistemului de prezentare a fiecărei inscripţii : număr de ordine, titlul sumar indicînd natura internă a documentului, urmat de datare, acolo unde este posibil. Urmează elemente legate de caracterele externe ale inscripţiei, natura monumentului, dimensiuni, dispoziţia textului, decor, observaţii eventuale asupra paleografiei.

Lemma indică în ordine cronologică ediţiile succesive ; cele ce n-au fost făcute pornind de la un original sau o copie iniţială sînt marcate între paranteze, stabilindu-se astfel o lemma genetică.

Autorul propune utilizarea unor semne strict convenţionale în locul imaginii tipografice a originalului, de ex. E͡T pentru ligatura Ꭼ (termenul „ligatura", rezervat fenomenelor de cursivitate, este înlocuit cu „nexus") desfăcută în elementele sale constitutive, punctul sub literă, Ạ, pentru a indica o literă vătămată, dar identificabilă cu certitudine, semnul // pentru o literă distrusă, ale cărei urme nu sînt suficiente pentru o restituire sigură ; parantezele pătrate [.] le utilizează pentru o lacună de o lungime determinată de atîtea litere cîte puncte sînt înscrise între paranteze ; parantezele pătrate duble [[ ]] indică martelare, * indică semnele de despărţire între cuvinte, a căror formă particulară este explicată separat ; — — — se utilizează pentru a indica o lacună în partea de sus sau de jos a inscripţiei, [— — — sau invers, — — —] pentru o lacună de lungime necunoscută la începutul sau la sfîrşitul rîndurilor.

Se face o deosebire între lectura textului, care se redă în capitale, în scriere continuă unde este cazul, pe care autorul o denumeşte „identificare", şi transcrierea propriu-zisă, pe care o plasează la sfîrşitul textului, a lemmei şi a comentariului care însoţesc inscripţia. Şi în cadrul transcrierii se precizează semnele critice utilizate : restituirile sigure se pun între paranteze pătrate ; celor incerte li se adaugă un semn de întrebare. Soluţiile de prescurtări se dau între paranteze normale, dîndu-se transcrierea completă, de ex. semnul ⅂, obişnuit pentru *centurio*, nu se mai pune, ci se transcrie întreg, între paranteze (centurio) ; se renunţă de asemenea la transcrierea dublă a literei finale pentru marcarea pluralului. Omisiunile în textul original se corectează prin adăugarea lor între „croşete" ascuţite < >, repetiţiile, prin suprimarea lor, între „croşete" ascuţite duble ≪ ≫ semnele ce nu pot fi corectate se transcriu în capitale drepte.

Socotim deosebit de utilă această propunere de riguroasă unificare a sistemului de editare a inscripţiilor latine, dată fiind marea varietate a procedeelor utilizate de la o ţară la alta şi chiar de la un autor la altul. Raţionalizarea şi unificarea pe plan internaţional a sistemului de publicare a inscripţiilor latine este un deziderat exprimat de multă vreme şi în acest sens, soluţiile oferite de J. Marcillet-Jaubert mi se par foarte judicioase atît din punctul de vedere al redării unei imagini cît mai fidele a tuturor particularităţilor inscripţiei cît şi din punctul de vedere al posibilităţilor de realizare tehnică.

După discutarea detaliată a sistemului de prezentare a inscripţiilor, urmează repertoriul inscripţiilor, apoi, într-un capitol special, studiul lor aprofundat, comportînd analiza caracterelor externe (formă, material, decor şi paleografie cu prezentarea evolutivă a formelor literelor) şi a caracterelor interne (formular, onomastică, limbă şi caracterul creştin). Concluziile arată că interesul inscripţiilor de la Altava consistă nu în conţinutul lor excepţional (marea lor majoritate sînt epitafe), ci în faptul că ele se prezintă într-o serie evolutivă între secolele III—VI e. n., atît ca monumente cît şi ca text epigrafic. Autorul face remarca interesantă că în sec. VI, după ce influenţa politică romană directă a încetat să se exercite, a avut loc la Altava o adevărată renaştere culturală romană.

Volumul se încheie cu indici amănunţiţi, ordonaţi pe zece subtitluri, şi cu un tabel de concordanţe cu publicaţiile anterioare (CIL VIII, ILS, ILCV).

Emilia Doruţiu-Boilă

M. I. FINLEY, *Aspects of Antiquity. Discoveries and Controversies*, London, Chatto & Windus, 1968, 228 p. în 16° + mai multe hărți în text și 8 planșe afară din text.

Cărțile lui M. I. Finley sînt numai rarcori de „consultat" (în felul celei intitulate *Studies in Land and Credit in Ancient Athens*, unde sînt strînse și comentate inscripțiile de hotar ale proprietăților funciare din Atica din perioada 500—200 î. e. n., împreună cu un studiu adîncit al regimului solului în perioadele clasică și elenistică) : de cele mai multe ori sînt de citit și meditat, ca acele despre care s-a mai vorbit întîmplător în revista noastră (V, 1963, p. 408—410 ; VI, 1964, p. 405—406), sau ca lucrarea de care mă ocup astăzi, în privința căreia se poate spune că e reprezentativă în aceeași măsură pentru *forma mentis* și pentru interesele științifice ale autorului.

Aceste interese sînt cunoscute : Finley e o autoritate în domeniile înrudite ale economiei, dreptului și societății antice, cu o predilecție marcată pentru problemele proprietății solului și ale sclaviei. Totodată, atenția lui se îndreaptă spre ideile politice și etice ale lumii vechi, a căror condiționare socială îi apare evidentă și pe care nu uită s-o sublinieze cu fiece prilej. Învățatul englez e, de altă parte, o fire reflexivă, aplecată spre problemele de metodologie istorică și de istorie a istoriografiei. La un loc, toate acestea fac ca gama preocupărilor lui să fie foarte vastă și ca, practic vorbind, nici o descoperire sau ipoteză din cîmpul nemăsurat al culturii antice să nu-i fie indiferentă.

Dacă mai era nevoie, o dovedește volumul acl semnalat : *Aspecte ale lumii vechi* (cu subtitlul : *Descoperiri și discuții*), în care, fără etalaj de erudiție, dar cu pătrundere și cu acel bun simț suveran care-i caracterizează întreaga operă, într-un stil direct și oarecum colocvial, examinează o seamă de probleme variate ale culturilor antice, unele mai vechi — ca redescoperirea Cretei de Evans, în pragul veacului al XX-lea —, altele noi, ca descoperirile lui Pallottino la Pyrgi, făcute să arunce o lumină neașteptată asupra prezenței cartaginezilor în Italia și a rolului etruscilor în istoria arhaică a Romei. În toate aceste cazuri, ca și în celelalte eseuri grupate în volum : *Thucydides the Moralist, Socrates and Athens, Plato and Practical Politics*, sau *The Emperor Diocletian, Manpower and the Fall of Rome, Aulus Kapreilios Timotheus, Slave Trader* (ca să nu mai vorbesc de *Christian Beginnings* : *Three Views of Historiography*), ceea ce se oferă cititorului nu sînt descoperirile proaspete ale celui ce le-a scris, sau dezlegări inedite în probleme dezbătute de veacuri, ci discuția atentă cîte o dată a interpretării date de alții unor monumente de curînd scoase la iveală, alteori a semnificației de atribuit unor doctrine politice sau morale, în sfîrșit — mai rar — cutărei opere poetice sau de gîndire literară. În toate aceste cazuri autorul pornește de la ideea că înțelegerea antichității — a artei și gîndirii ei, fie și a creațiilor ei politice ori religioase — e posibilă numai în anumite limite. Posibilă, vreau să zic, fără iluzia că ne-am putea identifica pe deplin cu omul lumii vechi, chiar fără iluzia că ne-am putea apropia de el altfel decît cu propriile noastre gînduri și simțiri, cu o concepție despre lume izvorîtă dintr-o experiență diferită, din propria noastră experiență. Vorbind de arta greacă îndeobște și de studiul lui John Jones : *On Aristotle and Greek Tragedy*, după care, în ciuda oricăror încercări, esența dramei atice e menită să ne rămînă „desperately foreign", Finley notează : „Is it bad for Greek tragedy to be „intelligible in a modern way"? Can it be intelligible in any other way? All art is a dialogue. So is all interest in the past. And one of the parties lives and comprehends in a contemporary way, by his very existence. It seems also to be inherent in human existence to turn and return to the past (much as powerful voices may urge us to give it up). The more precisely we listen and the more we become aware of its pastness, even of its near-inaccessi-

bility, the more meaningful the dialogue becomes. In the end, it can be only a dialogue in the present, about the present".

Asemenea mărturisiri n-au, firește, nimic comun cu ceea ce sîntem obișnuiți să numim „modernizare", altfel spus cu tendința de a folosi în explicarea întîmplărilor din trecut judecăți și criterii proprii unor epoci istorice mai noi, ceea ce nu poate duce decît la confuzii și la încheieri lipsite de valabilitate. E vorba numai de faptul — deseori verificat — că de o operă de artă ori de gîndire, ca și de o instituție politică a lumii vechi nu ne putem apropia decît cu propria noastră sensibilitate și cu un mod de înțelegere care e și el rodul unei trăiri personale. E motivul pentru care studiul acelorași probleme e reluat la fiecare generație, din puncte de vedere noi, și explicația faptului că, riguros vorbind, în știință nu există probleme rezolvate deplin și pentru totdeauna.

Autorul o știe, firește, și aceasta explică nu numai tonul discuțiilor, dar pînă și alegerea subiectelor, atît de variate și de deosebite între ele încît, în mod normal, nici un specialist nu le-ar putea stăpîni în același timp și în egală măsură. Atît doar că, așa cum am mai spus-o, aci nu e vorba de rezolvat o problemă sau alta, ci numai de fixat poziția cercetătorului din zilele noastre față de anume domenii de studiu sau de unele metode folosite pentru explorarea lor. În plus, de reconsiderarea anumitor valori estetice sau morale, cum ar fi tragedia greacă, amintită înainte, sau filozofia politică a lui Platon, sau procesul lui Socrate. Paginile închinate de Finley reexaminării împrejurărilor care au făcut posibilă drama din 399 sînt, din acest punct de vedere, reprezentative și amintesc întrucîtva un articol mai vechi al regretatului nostru Frenkian: *De ce a fost condamnat la moarte Socrate?* În ele, după ce explică personalitatea acuzatorilor și pe a acuzatului; după ce schițează atmosfera politică dintr-o cetate ieșită înfrîntă și ruinată din cel mai greu război pe care-l purtase vreodată; după ce rechemă în amintire activitatea unora dintre elevii „filozofului desculț" și rolul lor funest în evenimentele din 411 și 403; după ce, în sfîrșit, descrie în puține cuvinte aparatul judiciar atenian la sfîrșitul sec. al V-lea și condițiile concrete în care s-a desfășurat procesul cel mai celebru din istoria antichității, autorul încheie: „The question still remains: Why was Socrates put on trial in 399? My answer is as unsensational as it could be, precisely the answer given in the letter attributed to Plato: Socrates was indicted by some chance. Anytus and Meletus and Lycon joined together for personal reasons, which we can only guess at. That they were able to do so is no problem: personal grievances have been the root cause of many trials, in Athens as elsewhere. That they *succeded*, however, can be explained only by the long complicated background I have been describing. It was this chance combination of history and personal factors that produced the great tragedy in 399. It was not inevitable that Socrates had to be tried and executed. But when he *was* accused in 399, it was immediately probable that the atmosphere which had been building up since 431 would destroy him".

Acest bun simț sănătos în judecarea situațiilor și a indivizilor, această manieră prudentă și învăluitoare de a aborda problemele — caracteristice pentru scrisul lui Finley îndeobște — sînt caracteristice și pentru eseurile din acest volum. Citindu-le, profanul se apropie în chipul cel mai fericit de o seamă de aspecte însemnate ale lumii vechi, lărgindu-și orizontul istoric și îmbogățindu-și cunoștințele. Dar specialistul, și el, n-are decît de profitat din parcurgerea acestor pagini elegante și străbătute de o inteligență superioară. Cu cuvintele unui critic englez al altei cărți a autorului nostru: „This essay is more than an intelligent guide through treacherous ground; it is a constant stimulus to fresh thinking".

D. M. Pippidi

J.-P. VERNANT, *Mythe et pensée chez les Grecs*. Études de psychologie historique. Collection „Les textes à l'appui". Paris, François Maspero, 1965, 331 p. in 8°.

Cercetările de psihologie istorică sînt urmărite în Franța de aproape două decenii. Încă din 1952 apăreau, în publicațiile de specialitate, lucrări ale Centrului cercetărilor de psihologie comparată de sub direcția lui I. Meyerson. Specialiști din cadrul centrului acestuia, printre care și J. P. Vernant (directorul adjunct), își îndreptau eforturile cu precădere asupra domeniului grec. Unghiul de cuprindere al noilor cercetări însuma nu numai funcțiile psihice ale omului, dar și prefacerea lor în interiorul creațiilor obținute de-a lungul veacurilor : limbi, instituții sociale, religii și mituri, tehnici și arte. Asemenea creații, ținînd de o structură filozofică, științifică ori pur și simplu economică, au fost considerate ca expresia unor activități mentale organizate. Pornind de la ele, specialiștii au năzuit către surprinderea omului însuși — a acelui om grec care nu poate fi desfăcut dintr-o anumită configurație socială și culturală, al cărei produs și creator se află deopotrivă. De-a lungul istoriei lucrărilor omenești și-a marilor fapte de civilizație, cercetătorii s-au străduit să degajeze pe de-o parte aspectele fundamentale, funcțiile de bază ale psihismului uman, iar pe de alta, trăsăturile particulare unui anumit tip de activitate, într-un anume moment. Aveau să urmeze evoluțiile, și-apoi apariția structurilor unor comportamente și a unor funcții psihologice noi.

În consonanță cu asemenea preocupări ale sectorului de psihologie istorică s-a închegat și volumul lui J. P. Vernant. Autorul ne este cunoscut nu numai prin interesante contribuții în calitate de colaborator aproape nelipsit al publicației Revue de psychologie, dar mai ales ca autor al cărții *Les origines de la pensée grecque*, PUF, 1962.

Volumul de față înmănunchează treisprezece articole răspîndite în periodice de o mare diversitate (Annales, Revue d'Histoire des Sciences, L'Homme — Revue française d'anthropologie etc.), într-un răstimp de peste zece ani. Ele apar grupate în interiorul a șapte mari compartimente : *Structures du mythe, Aspects mythiques de la mémoire et du temps, L'organisation de l'espace, Le travail et la pensée technique, La catégorie psychologique du double, La personne dans la religion, Du mythe à la raison.*

Iată nu doar o simplă înșiruire de titluri, ci totodată conceptele esențiale ale lucrării, noi criterii de orientare, noi perspective care se deschid promițător. Marea varietate a subiectelor ar putea surprinde la un prim contact pe cititorul neavizat. Să nu ne așteptăm să găsim o carte în adevăratul sens al cuvîntului ; o carte a gîndului unic, alcătuită din părți repetabile, întregindu-se unele pe altele către o concluzie finală și care să-și sporească conținutul pe măsura desfășurării ei. Cel mai adesea articolele nu se raportează unul la celălalt, iar — cel puțin în marginea lor — nu se pot stabili puncte de contact. Totuși, privind dinăuntru lucrurile, avem de-a face și cu „întregul". Există și firul diriguitor al acestei cărți. Există o anume configurație interioară a autorului, aceeași, care se proiectează statornic în fiecare din articolele sale. Nenumăratele ilustrări, diferitele alcătuiri exterioare ale cărții se pot organiza sub întregul intenției, al metodei folosite. Iar unitatea aceasta ar putea-o da însuși efortul în vederea construirii unui sol de istorie a omului interior grec, efort supus în permanență unui program unic de anchetă : metoda psihologiei istorice.

Alegerea autorului, și aceasta se arată încă din prefață, s-a oprit asupra unor articole consacrate categoriilor psihologice care, din lipsa unei comunicări efective între eleniști și psihologi, nu constituiseră încă obiectul unor cercetări de întindere istorică.

Primul, o încercare de analiză structurală a mitului hesiodic al raselor, dă seama de geneza mitului acestuia și de noua interpretare a poetului din Askra. Originalitatea lui Hesiod e demonstrată pornindu-se de la o concepție trifuncțională de origine indo-europeană a mitului, sugerată de lucrările lui Georges Dumézil.

Încărcat de substanță și încă plin de surprize se desface din cuprinsul cărții studiul *Aspects mythiques de la mémoire* (deși valorificat din plin de M. Eliade în cap. *Mythologie de la mémoire et de l'oubli* cuprins în vol. *Aspects du mythe*, Gallimard, 1963). Locul acordat memoriei în miturile eshatologice traduce refuzul unei existențe temporale. Dacă memoria e glorificată, aceasta se petrece doar în virtutea puterii ei de a realiza ieșirea din timp.

Într-unul din cele mai interesante compartimente ale cărții *L'organisation de l'espace* e inserat și studiul cuplului Hestia — Hermes. Hestia, divinitate a căminului, centru al spațiului domestic închis, reprezintă simbolul fixității, al permanenței. Hermes, mesagerul oamenilor și zeilor, redă în schimb spațiul deschis, mișcarea, schimbarea de stare — într-un cuvînt — contactul cu elementele exterioare. Cu ajutorul lor se poate exprima polaritatea fix / mobil, ori cea a închiderii și a deschiderii. Perechea Hestia—Hermes apare ca o imagine religioasă prestiințifică a ceea ce avea să reprezinte ansamblul spațiu-mișcare. Imagine transformată treptat, o dată cu progresul gîndirii matematice și al componenței sociale grecești.

În articolul despre categoria psihologică a dublului, autorul reia o problemă abordată de E. Benveniste — ce-i drept dintr-un unghi strict filologic — încă din 1932. Grecia secolului al XIII-lea cunoaște apariția unor blocuri de piatră (*colossoi*) așezate în sau deasupra mormintelor, pentru a ține locul cadavrelor ce lipseau. Un astfel de *colossos* nu reproduce trăsăturile celui mort și nu reprezintă o imagine a sa, ci, pur și simplu „un dublu", o realitate exterioară subiectului. În contextul unui ansamblu de credințe asupra vieții și morții el dobîndește o valoare simbolică. În asemenea credințe, moartea apărea ca o împietrire a celor vii, ca o lume a tăcerii; iar blocul de piatră evoca tocmai aceste trăsături. Moartea însemna și nevăzutul, și atunci colosul cu privire oarbă întruchipa lumile beznelor.

În ultimul capitol, *Du mythe à la raison*, autorul încearcă să deslușească modul în care a evoluat gîndirea greacă eliberată de mit către forme logice, raționale. Împrumutînd în parte concluziile lui Cornford din volumul *Principium sapientiae. The origins of Greek Philosophical Thought*, J. P. Vernant pune nașterea gîndirii filozofice pe seama a două mari transformări mentale: pe de-o parte, apariția unei gîndiri pozitive, excluzînd orice formă de supranatural și înlăturînd asimilarea între fenomenele fizice și agenții divini, pe de alta, ruptura cu logica ambivalenței, definirea riguroasă a conceptelor, stricta observare a principiului identității. Aceste inovații care au adus o primă formă de raționalism în Grecia, nu au constituit un miracol. O asemenea mutație de gîndire (așa cum o arată și Cornford), e un fapt de istorie solidar cu transformările care se produc între secolele VII și VI în toate categoriile de orientare ale societății grecești.

În ceea ce privește analiza aspectelor *persoanei* în concepția greacă, autorul își rezervă un spațiu cu totul restrîns. Motivarea s-ar afla în faptul că domeniul acesta a fost prea adesea abordat de eleniști. Sau, mai degrabă, reținerea autorului se datorează apariției în 1960 a lucrării lui Zevedei Barbu, *Problems of Historical Psychology*, care epuiza aproape toate aspectele problemei.

Cartea aceasta nu a fost întotdeauna bine primită. Obiecții s-au ivit încă de la apariția izolată a studiilor, atît din partea eleniștilor cît și din cea a sociologilor. Și e limpede de ce. Psihologii și sociologii sînt astăzi prea angajați în contemporaneitate pentru a se mai interesa de domeniul nesigur al antichității clasice. Iar eleniștii nu sînt întotdeauna dispuși să accepte concluzii cu caracter provizoriu, ori programe-anchetă puse în joc la tot pasul. Și totuși, apariția acestei cărți ar putea constitui un eveniment în adîncirea cercetărilor istoriei omului interior.

Sumara noastră trecere în revistă a cîtorva din problemele puse de autor, a noilor căi deschise psihologiei istorice pe teritoriul elenismului, n-ar putea decît să schițeze importanța și valoarea sporirii unor asemenea explorări lăuntrice.

Simina Noica

HANS-HELMUT u. ARMIN WOLF, *Der Weg des Odysseus. Tunis-Malta-Italien in den Augen Homers.* Tübingen, Verlag Ernst Wasmuth, 1968. 244 p. + 29 desene, hărți și tabele + 46 repr. fotografice (4 color) și o hartă maritimă color.

Cum se știe, încă din antichitate *Iliada* și *Odiseea* au fost obiectul unor discuții prelungite, fiind fie acceptate integral ca opere de artă, fie sever combătute, reproșîndu-li-se falsitatea informațiilor real-istorice și geografice. Problemele mari ale controversei (în forme din ce în ce mai atenuate) au rămas pînă astăzi : paternitatea celor două poeme și data întocmirii lor definitive, lista putînd fi continuată și cu alte nedumeriri. Autorii cărții pe care o semnalăm intervin în aceste probleme nedezlegate numai tangențial, ele neconstituind pentru ei decît un element ajutător în cercetare. Astfel, din schema geografică întocmită de ei,rezultă că elaborarea *Odiseei* s-ar situa în perioada marii colonizări grecești, în concordanță și cu unele recente studii social-economice ale poemului, care-i plasează compunerea în sec. al VIII-lea și definitiva elaborare în cel de-al VII-lea î.e.n. [1]

Trecînd la tema propriu-zisă a cărții, ne simțim datori a remarca faptul că, din momentul cînd începe examenul atent istoric-filologic al *Odiseei*, se conturează și poziția criticilor față de geografia poemului. Încă de la antici se poate observa o oscilare în legătură cu această problemă : este oare *Odiseea* relatarea unei călătorii reale sau rezultatul fanteziei unuia sau mai multor autori? — Continuînd activitatea altor cercetători ai problemei, cei doi autori germani au reușit, după nouă ani de muncă de teren și în bibliotecă, să închege un sistem care reconstituie traseul aventurierului antic. În ce constă acest sistem? În primul rînd, în valorificarea strictă a tuturor datelor nautice oferite de Homer (sau de autorul poemului), incluzînd viteza de deplasare a navelor, curenții maritimi acționînd în Mediterana, vînturile din această regiune. Printr-o cercetare amănunțită — însoțită de o bună cunoaștere a textului antic — autorii au putut identifica diferitele denumiri date de Homer vînturilor (după caracteristici de viteză și direcție), să calculeze vitezele probabile atinse de navă și totodată să orienteze direcția de deplasare după curenții maritimi (toate acestea exemplar ilustrate în cîteva planșe și tabele, model de rigurozitate științifică : p. 30, 70—71, 90—91). Pe baza acestor elemente, autorii ajung la concluzia că datele oferite de Homer pot contribui la o reconstituire teoretică a rutei lui Odiseu (p. 23—31), că această rută este compatibilă cu situația reală din Mediterana, conducînd prin locuri verificabile (p. 35—65) și că ea poate fi parcursă în condițiile climatice și de navigație din textele homerice (p. 77—92).

Argumentele nu ar fi cu totul originale, avînd în vedere faptul că Victor Bérard (devenit clasic datorită alor sale *Les navigations d'Ulysse* : 4 vol. + album, Paris, 1927—1929) a ținut și el seamă de toate aceste date, dacă frații Wolf nu ar aduce în lumină o mai minuțioasă încadrare cronologică a drumului lui Odisseu, restringîndu-l astfel la o rută central mediteraneană, în comparație cu drumul stabilit de savantul francez : „Coloanele lui Hercule — înapoi". Printr-o cutezătoare plasare a itinerariului lui Odiseu — de altfel sugerat și prin subtitlul cărții „Tunis-Malta-Italia în ochii lui Homer" — autorii germani se lasă ademeniți și ei (ca și Bérard și alții) de anumite locuri pe care le identifică ca renumitele popasuri ale călătorului. Aici trebuie remarcat însă că autorii merg totuși ceva mai departe, căutînd să aplice unele caracterizări homerice în mod just cîtorva locuri geografice. Astfel, interpretarea acelei νῆσος πλωτή (X, 3) ca „insulă favorabilă navigației", în locul interpretării alexandrine ca „insulă plutitoare", o ataşează mai ușor identificării cu Malta — insula lui Eol (p. 37). Procedînd astfel în mod consecvent, autorii oferă un tablou plauzibil al aventurilor homerice, lăsînd totuși o portiță cercetărilor viitoare.

---

[1] M. I. Finley, *Lumea lui Odisseu*, București, 1968, p. 68.

Se poate observa că în condiţiile sistemului lor de lucru, autorii cărţii pot ajunge la o datare a elaborării *Odiseei* puţin diferită de a celorlalţi homerologi — sec. VIII — deci a timpului în care a trăit Homer (noi am zice timpul în care a trăit autorul ultimei versiuni a *Odiseei*). Este timpul colonizării greceşti, aşa încît — şi autorii o subliniază — *Odiseea* primeşte prin datele ei topografice şi o importanţă istorico-politică. Ca atare — şi hărţile o ilustrează —, coastele spre care ne duce versul homeric sînt în mare parte identice cu cele pe care grecii şi-au plantat primele emporii în sec. VIII—VI (p. 107). Ideea pare destul de importantă spre a fi subliniată în contextul problemei dacă relatarea *geografică* a călătoriei este rezultatul unei transmiteri orale vechi, a unei povestiri marinăreşti sau rezultatul experienţei proprii a autorului ei. Rămîne mai sigură varianta relatărilor geografice aparţinînd unor navigatori de profesie, transpuse apoi în cadrul poetic al intrigii epopeei.

Tocmai aici se iveşte unul din cele mai vulnerabile puncte ale sistemului construit de fraţii Wolf, cu toate că — prea vag totuşi — ei o subliniază, şi anume că transpunerea poetică, care implicit are ca urmare şi prelucrarea materialului faptic, a dus în mod inevitabil la deformarea datelor tehnice ale unui astfel de itinerar. Deci, despre o încredere totală în astfel de relatări nu poate fi vorba [2], *Odiseea* rămînînd — cu toate elementele ei valoroase de ordin istoric, social, politic, etnografic, geografic etc. — prin excelenţă o operă de artă de valoare universală şi, prin aceasta, şi cu neajunsurile inerente pentru o cercetare ştiinţifică.

Dacă Homer, în fond, a fost primul care localizează călătoriile eroului său legendar, atunci încercările ulterioare de a găsi urmele lui Odisseu cu ajutorul datelor lui Homer constituie în acelaşi timp încercările de a găsi urmele lui Homer. De aceea cartea prezentată are marele merit de a purcede la o analiză sistematică a literaturii geografice homerice, de la Hesiod la L. Moulinier (*Quelques hypothèses relatives à la géographie d'Homère dans l'Odyssée*, Aix-en-Provence, 1958), analiză menită să delimiteze atît cercetarea veche de cea modernă, cît şi diferitele concepţii ale acesteia din urmă; în mare parte, cel puţin pentru ultimele două veacuri, teoriile sînt însoţite de hărţile autorilor lor.

Faptul că concepţiile elaborate acum un veac în legătură cu stadiul cercetării geografico-politice sau al intereselor naţionale (astfel portul lestrigonilor era căutat de danezi în Yutlanda, de ruşi în Crimeea, de francezi în Corsica, iar itinerarul *Odiseei* devenea în perioada colonialismului modern o înconjurare a Africii şi în momentele pasionante ale cercetării polului Nord sau Sud nu puţine voci făceau chiar o legătură între Odiseu şi aceste locuri) sînt actualmente depăşite de cercetarea ştiinţifică obiectivă a tot ceea ce ar putea contribui la elucidarea problemelor încă nebuloase, fac tocmai ca această carte să fie — atît prin ideile noi pe care le aduce, cît şi prin sistemul ei de construcţie — o apariţie binevenită. Un exemplu îl constituie interesantul apendice compus din textul original, tradus în proză, al itinerarului lui Odisseu, presărat cu texte relatînd experienţele autorilor pe ruta lui, atît de fericit îmbinate încît se poate trece peste faptul că frumuseţea versului homeric este înlocuită printr-o aparent uscată relatare maritimo-geografică reuşind să evoce în schimb poezia geografică. Indicele bibliografic foarte bine pus la punct, aparatul critic corect, indicele de nume, cît mai ales planşele, fotografiile excelente şi harta color completează în mod fericit această curajoasă şi erudită încercare ştiinţifică.

În afara faptului că o asemenea carte constituie, fără îndoială, o prezenţă de apreciat în literatura de specialitate, ea este în acelaşi timp şi impuls pentru noi cercetări filologice, geografice sau arheologice care să confirme cele enunţate sau — aşa cum se întîmplă deseori în cercetarea ştiinţifică — să le pună la îndoială, aducînd altele noi.

Ladislau Fischer

[2] O face cu un scepticism îndreptăţit V. Bérard, *Les navigations d'Ulysse*, vol. IV, p.99.

ROBERT JOLY, *Le niveau de la science hippocratique*. Contribution à la psychologie de l'histoire des sciences. Paris, Les Belles Lettres, 1966, 248 p.

Între problemele dificil de rezolvat, unele probabil insolubile, pe care ni le-a transmis antichitatea clasică este şi aşa-numita problemă hipocratică. Generaţii de filologi — şi medici — s-au străduit să găsească soluţia acestui autentic *crux interpretum*, ca să folosim un termen din critica de texte. Opinii disparate s-au acumulat treptat, s-au confruntat şi înfruntat reciproc. Trecem cu vederea datele componente ale problemei, spre a sublinia faptul că aspectul ei net aporetic ţine în bună măsură de modalitatea însăşi de constituire a Corpusului hipocratic la Alexandria. Tocmai din acest punct de vedere socotim că nu s-a acordat suficientă atenţie mărturiei lui Galen, după care zelul colecţionarilor de opere ale „bărbaţilor iluştri" a făcut să pătrundă în colecţia hipocratică suficiente scrieri eterogene şi de minoră calitate (Galeni *In Hippocratis De natura hominis*. Corp. med. Graec., V, 9, 1, Teubner, 1914, p. 57, 12 sqq.).

Am socotit util acest scurt preambul explicativ, deoarece putem înţelege astfel mai lesne diversitatea însăşi de păreri exprimate de cercetători cu autoritate ca Wilamowitz, Pohlenz, Deichgräber, Bourgey ş.a., spre a nu mai vorbi de vechi exegeţi ai hipocratismului ca Littré şi Fredrich. Joly face parte din tabăra puţin numeroasă a celor care, preocupaţi sau nu de problema filologică, tăgăduiesc într-o măsură sau alta valoarea ştiinţifică însăşi a medicinii hipocratice. Autorul are meritul că foloseşte mijloace de analiză psihologică, fiind adeptul metodei psihanalitice utilizată de către Bachelard şi al concluziilor acestuia cu privire la formarea spiritului ştiinţific în general (vezi p. 15 sqq.). Trebuie să remarcăm solida informare a lui R. Joly în ce priveşte bibliografia esenţială hipocratică şi, în ciuda afirmaţiei de la p. 16, suficienta competenţă în tratarea unor aspecte de conţinut pur medical al cărţii. Aceasta nu înseamnă că ne împăcăm cu concepţia autorului despre valoarea *ştiinţifică* a colecţiei, din textul căreia ni se oferă numeroase citate, şi nici cu identitatea pe care o stabileşte încă din primul capitol între doctrina ginecologică cnidiană şi aceea, după părerea noastră mult evoluată, a şcoalei hipocratice din Cos. Să ne ocupăm însă pe scurt de cuprinsul lucrării lui Joly.

De la început trebuie să observăm că autorul tratează în mod inegal scrierile componente ale colecţiei. Unei lucrări deficitare ca fond şi formă cum este aceea *Despre natura copilului*, analizată împreună cu alte două de aceeaşi valoare, i se acordă zeci de pagini (p. 70—119), pe cînd scrierilor chirurgicale, esenţiale pentru hipocratism, doar două pagini şi jumătate (p. 237—239). *Epidemiile*, altă scriere de bază a colecţiei, nu se bucură nici ea de un tratament corespunzător importanţei sale, dar mai ales nu se face distincţia necesară între cărţile I şi III, de incontestabilă valoare, şi celelalte cărţi, care sînt net inferioare şi vădesc o paternitate diferită. În ce priveşte nivelul propriu-zis al medicinei hipocratice, socotim că nu se pot stabili comparaţii integrale cu medicina contemporană fără a deforma, cumva, realitatea însăşi.

Numeroşi cercetători s-au străduit să scoată în evidenţă aportul pur *ştiinţific* al hipocratismului, să dovedească valoarea ca atare a operei medicale cuprinse în Corpus. (Nu spunem valoarea *lui Hipocrate* ca medic, deşi, cum observă Pohlenz, este greu de admis ca din colecţie să lipsească tocmai scrierile acestuia.) Filologi şi medici au comentat îndelung însemnătatea metodei observaţiei pentru şcoala din Cos, spiritul ei net raţionalist (prezent de pildă în scrierea *Despre boala sfîntă*), semnificaţia patogenă a climatului şi a altor factori de mediu, sensul tehnic al chirurgiei hipocratice etc. De la Littré, care era medic, pînă la comentatorii şi editorii moderni, medicina şcolii din Cos a fost cu rare excepţii încadrată în ceea ce se cheamă simplu şi generic ştiinţa greacă. Celsus scrie foarte just că Hipocrate a separat cel dintîi medicina de filozofie.

Totuşi autorul cărţii refuză hipocratismului dreptul de a pătrunde în panteonul ştiinţei greceşti. Cu foarte rare rezerve şi aprecieri pozitive, prompt anihilate apoi, el nu oboseşte de a prezenta extrase frecvente din colecţie pentru a demonstra netemeinicia lor medicală sau,

după cum se exprimă deseori, caracterul „preştiinţific" al medicinii hipocratice. Într-un cuvînt, din lucrarea lui Joly rezultă clar incompatibilitatea doctrinei din Cos cu logica ştiinţifică contemporană. De aici pînă la proiectarea medicinei hipocratice în iraţionalism şi empirie nu mai este decît un pas. Aşa să stea oare lucrurile?

Materialul nevalabil, balast, există suficient în Corpus şi Joly, cum am spus, nu se află în impasul alegerii. Pentru autor *Epidemiile*, greşit considerate în bloc, nu reprezintă ca şi celelalte scrieri ale colecţiei o lucrare ştiinţifică. La p. 229 citează de pildă cazul din cartea II, 4, 3 relativ la populaţia din Oenos, care consumînd multe legume a căpătat paralizii, iar din pricina unei specii de mazăre sau linte s-au produs artralgii. Joly numeşte aceasta „pseudo-observaţie". Consumul unor anumite leguminoase — acesta este tocmai cazul din epidemii — poate provoca dimpotrivă accidente nervoase, uneori ireversibile şi nu avem decît să citäm cazurile nefericite de latirism produse din pricina mazării furajere în lagărele din vremea războiului.

Autorul critică bineînţeles şi conţinutul „neştiinţific" al *aforismelor*, unde există fără îndoială destule aserţiuni dubioase sau ştiinţific confuze. Vicisitudinile tradiţiei manuscrise au alterat multe pagini nu numai hipocratice. Aş dori totuşi să dau un singur exemplu. Aforismul hipocratic VI, 38 cere să nu se intervină la bolnavii de cancer, deoarece în felul acesta li se grăbeşte sfîrşitul letal, pe cînd cei netrataţi pot trăi mai mult. De cîte ori experienţa intervenţiilor chirurgicale contemporane a confirmat veracitatea acestei pure observaţii, nu mai este necesar să spunem. Şi cîte din procedeele folosite acum 25 de veacuri în fracturi nu sînt şi astăzi valabile, dacă nu în amănuntele lor tehnice, cel puţin ca pură concepţie procedurală?

Să terminăm totuşi analiza noastră critică cu privire la cartea lui Joly, trecînd peste multe detalii. Dacă este vorba să comparăm pe medicii greci — fiii lui Esculap, cum le spune Platon — cu medicii moderni, este evident că cei dintîi, care nu posedau nici raze X, nici microscop, nu pot intra în competiţie, deşi nici medicii de astăzi nu sînt în unanimitate semizei. În orice caz medicina hipocratică nu poate fi, aşa cum afirmă Joly, preştiinţifică şi calitativistă, ci marchează pur şi simplu în măsura adecvată epocii, debutul însuşi al ştiinţei medicale europene. Chemarea, de altfel inoportună: „Înapoi la Hipocrate", repetată de atîtea ori, nici nu ar fi fost posibilă, dacă hipocratismul s-ar fi găsit la un nivel atît de precar cum crede R. Joly. Fără îndoială Hipocrate nu trebuie elogiat excesiv, eroizat, dar nici integral blamat. El nu merită „ni cet excès d'honneur, ni cette indignité". Sîntem filologi clasici, deci iubim sau trebuie să iubim măsura în lucruri.

Mărturisim că am fi dorit să spunem lucruri mai favorabile despre această carte plăcută, scrisă în stil viu şi cursiv, dar... *amicus Plato*...!

C. Săndulescu

PIERRE HUART, *Le vocabulaire de l'analyse psychologique dans l'œuvre de Thucydide*, Paris, Klincksieck, 1968, 545 p.

Avem de-a face cu o lucrare voluminoasă, care tratează una dintre cele mai importante probleme pe care le ridică stilul lui Tucidide. De la primele rînduri ale lucrării se vede o metodă sigură de distribuire şi cercetare a materialului vast, impus de datele problemei în discuţie. În introducere, autorul arată că Tucidide se dovedeşte a fi un istoric „eminamente psihologic", care a încercat să pătrundă în sufletele personajelor şi să le descrie sau să le înfăţişeze în acţiune şi, dacă n-a putut să formuleze legi generale psihologice, el a izbutit cel puţin să descrie comportamente umane constante. Determinarea istoricului de a scrie o istorie originală,

observă autorul lucrării, l-a mînat să-şi făurească un vocabular original prin împrumuturi din vocabularul medical, din retorică, prin jocuri de cuvinte, prin utilizarea cu sensuri precise a substantivelor în -σις şi -μα, prin utilizarea abstractelor însoţite de adjective etc.

După ce şi-a pus bazele lucrării în introducere, autorul trece la tratarea materiei, pe care o divide după diferitele compartimente sau facultăţi ale psihicului uman, pe care le subsumează în următoarele capitole : 1) Emoţiile ; 2) Cunoaşterea ; 3) Psihologia acţiunii ; 4) Valorile în analiza psihologică, idealul şi virtuţile. Aceste mari capitole cuprind, firește, diviziunile cunoscute. În felul acesta lucrarea se prezintă ca un studiu în care sistematicul grupează probleme care, firește, au neîncetat implicaţii cronologice şi comparative. Într-adevăr nu se poate pune destul de pregnant în lumină originalitatea lui Tucidide în analiza psihologică şi în alegerea termenilor prin care a exprimat diferite concepte, fără a avea mereu prezent în minte ce termeni erau uzuali la înaintaşii şi contemporanii istoricului pentru exprimarea cutărui sau cutărui concept.

Desigur, prin discutarea prealabilă şi sistematică a nuanţei stilistice a diferitelor cuvinte care exprimă aceeaşi noţiune şi a diferitelor sufixe şi prefixe, se poate obţine o imagine destul de veridică a originalităţii lui Tucidide, dar metoda comparativă are darul de a înfăţişa lucrurile mult mai pregnant.

Autorul procedează sistematic, pornind de la concept la formele prin care se găseşte exprimat la Tucidide, căutînd cu multă fineţe să stabilească nuanţele deosebitoare ale fiecărui termen. De pildă, cînd este vorba de conceptul de „indiferenţă faţă de cineva" autorul analizează cuvintele περιωρᾶν şi ὀλιγωρεῖν—ὀλιγωρία, stabilind diferitele lor nuanţe. De exemplu περιωρᾶν înseamnă : „a privi cu grijă ; a privi cu indiferenţă şi nepăsare ; a privi cu sentimentul de toleranţă" ὀλιγωρεῖν—ὀλιγωρία înseamnă : "a dispreţui, a privi cu nepăsare cu sentimentul superiorităţii". Autorul dă exemple de cazuri în care termenii respectivi sînt întrebuinţaţi de istoric cu nuanţele amintite ; cînd este vorba de περιωρᾶν, se face observaţia că întrebuinţările acestui verb sînt mult mai frecvente şi cu sensuri mai multe la Tucidide decît la Herodot, la care verbul nu se întîlneşte decît cu sensul de „a lăsa să facă, a îngădui" (p. 84). Aceeaşi metodă o întrebuinţează autorul şi cînd este vorba, de pildă, de capitolul „Cunoaştere". În subcapitolul „Ştiinţă şi părere", cînd este vorba de conceptul de părere, autorul analizează termenii εἰκός, εἰκάζειν, εἰκαστής, ὑπονοεῖν, ὑπόνοια, pe care-i discută în contrast cu εἰδέναι, ἐπιστήμων, ἀλήθεια, νοῦς (p. 232 şi urm.). Εἰκάζειν, ne spune autorul, arată conceptul de „conjectură neconformă cu realitatea, dar nu lipsită de logică". Tucidide foloseşte termenul pentru a arăta atitudinea unor personaje cînd era vorba despre expediţia în Sicilia. Εἰκάζειν mai înseamnă la Tucidide şi „ipoteză a spiritului" privitoare la epocile îndepărtate, pentru a căror istorie nu există documente. Tucidide foloseşte acest termen spre a sublinia necesitatea în care se găseşte un istoric să facă ipoteze şi presupuneri, cînd nu există documente. Istoricul opune net şi tranşant verbul εἰκάζειν termenului σαφές care exprimă realitatea clară, ştiută.

Cînd este vorba despre psihologia acţiunii, autorul observă că cuvîntul τόλμη are, contrar verbului τολμᾶν, sens peiorativ, însemnînd „îndrăzneală nesăbuită". La Tucidide, dimpotrivă, ne spune autorul (p. 433), cuvîntul τόλμη exprimă curajul ca virtute şi ideal de neînfricare. La Platon, remarcă autorul, termenul care exprimă curajul nesăbuit este acela de ἀναισχυντία. De asemenea, la Platon τόλμα se găseşte asociat cu θρασύτης, în opoziţie cu ἀνδρεία şi προμήθεια. Exemple luate din diferite capitole ale operei lui Tucidide vin să ilustreze aceste întrebuinţări cu sensurile amintite ale termenilor în discuţie.

La sfîrşitul fiecărui capitol, autorul lucrării încearcă să definească ideile istoricului cu privire la conceptele analizate. De pildă, la sfîrşitul capitolului „Psihologia acţiunii", citim : „Acest studiu al vocabularului psihologic la Tucidide, cînd este vorba de acţiune, ne arată importanţa pe care o acordă istoricul acestei probleme. Acest lucru apare mai ales prin abundenţa termenilor pe care-i întrebuinţează : cea mai mare parte dintre ei sînt cu mult mai puţin

atestați la Herodot decît la Tucidide, de pildă θαρσεῖν—θάρσος, ὀκνεῖν—τολμᾶν—τόλμα etc... Abundența termenilor este însoțită de preciziunea în întrebuințarea lor... În timp ce precizează termenii, Tucidide se străduiește să distingă sinonimele... Pe de altă parte, acest capitol ne arată cum concepea istoricul raporturile dintre gîndire și acțiune. La sfîrșitul capitolului precedent, am remarcat măsura în care la istoric gîndirea era destinată să preceadă acțiunea. Prezentul capitol ne arată că, chiar în timpul acțiunii, gîndirea nu abdică, dimpotrivă" (p. 438).

Aceste exemple, întărite de citatul mai lung de mai sus, ilustrează, socotim noi, suficient metoda întrebuințată de autor. În acest fel meritele lui Tucidide de a fi făcut un efort susținut în redactarea operei de a alege termenii cei mai preciși, de a nuanța ideile exprimate și de a exprima cît mai clar ideile pe care le avea asupra problemelor în discuție sînt cît se poate de bine puse în lumină. Dar autorul nu se limitează la aceste constatări. El pune în concluzie problema capitală pentru opera lui Tucidide, aceea a raportului dintre rațiune și pasiune, a luptei neîncetate dintre aceste două facultăți în sufletul omenesc. Autorul este de părere că, chiar dacă istoricul n-a izbutit să arate triumful durabil al rațiunii asupra pasiunii, el a contribuit la venirea „domniei rațiunii", despre care a scris cu atîta patos Vigny în ale sale *Destinées, L'esprit pur*, v. 50. Autorul afirmă, de asemenea, că istoria lui Tucidide este în aceeași măsură dramatică și științifică. Ultimele fraze ale autorului, pe care le cităm în întregime, reflectă cît se poate de clar ideile fundamentale, la care l-a dus acest studiu, cu privire la originalitatea operei lui Tucidide : « În loc de a vedea în Tucidide, cum face Cornford, un om încă prizonier al trecutului, în ciuda eforturilor sale de a se elibera, este mai bine să-l considerăm un adevărat înnoitor. Descoperind rolul suveran al inteligenței omenești, el a putut să-i exagereze posibilitățile, dar credința în ea este emoționantă. Pentru a relua o frază din Pascal, Tucidide era desigur și el convins că „întreaga noastră demnitate constă în gîndire". Opera sa este o mărturie. Și noi trebuie să admirăm la el atît pe psiholog cît și pe istoric. Cum am putea de altfel să-i separăm? Dacă Tucidide ne-a transmis o κτῆμα ἐς ἀεί, nu este numai pentru că el a scris o istorie „adevărată" a conflictului care a însîngerat Grecia la sfîrșitul secolului al V-lea. Este o κτῆμα ἐς ἀεί în esență pentru că ne-a lăsat „un monument etern asupra naturii umane" ».

Din cele arătate se vede lămurit că, în această lucrare, generalizările pe care le face autorul asupra ideilor lui Tucidide se sprijină pe două categorii de probe : 1) termeni ale căror nuanțe sînt analizate cu multă finețe de autor ; 2) exemple de fapte din timpul războiului în relatarea cărora istoricul a întrebuințat termenii analizați și în care își exprimă ideile puse în lumină de autorul lucrării. Cititorul lucrării, mai ales cel mai puțin prevenit, nu-și poate da repede seama că ideile lui Tucidide, pe care autorul lucrării le pune în lumină, se sprijină mai mult pe citatele de fapte decît pe analiza termenilor. Aceasta a făcut ca autorul să renunțe la comparații, după părerea noastră absolut necesare, nu numai cu Herodot — de altfel chiar comparațiile cu Herodot sînt relativ reduse — dar chiar cu alți autori anteriori și contemporani. În felul acesta s-ar fi văzut mai clar care sînt meritele lui Tucidide în întrebuințarea termenilor analizați, iar lucrarea s-ar fi menținut și mai bine pe terenul lingvistic, care i-ar fi servit de temelie puternică. În orice caz în concluziile pe care le trage autorul cu privire la efortul lui Tucidide de a analiza sufletul omenesc sub cele mai diverse aspecte și mai ales cu privire la încrederea lui în posibilitățile rațiunii sînt conforme cu realitatea faptelor. În schimb, în cursul diferitelor capitole, multe date cu privire la diversele accepții în care la Tucidide un termen sau altul nu se subsumează întotdeauna unei idei generale care să se încadreze într-un sistem, lucru care provine, așa cum am arătat, din faptul că autorul își sprijină argumentele nu pe analize lingvistice, ci pe fapte istorice.

În orice caz lucrarea constituie un pas înainte în analiza efortului făcut de Tucidide de a pătrunde cît mai adînc în resorturile sufletului omenesc.

N. I. Barbu

JEAN-PIERRE CÈBE, *La caricature et la parodie dans le monde romain antique, des origines à Juvenal* (Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome, fascicule 216), Paris, Éditions E. de Boccard, 1966, 408 p. + XIX planşe.

Autorul ne oferă o foarte amplă sinteză, realizată într-un volum gros, de format mare, pe un text dens, însoţit de un subsol excepţional de bogat, minuţios alcătuit şi urmat de planşe, indice vast, apendice scrupulos întocmite. Cartea se divide într-o introducere teoretică şi în patru mari părţi : *Les spectacles comiques, L'éloquence, Le reste de la littérature, La décoration des intérieurs.*

Este deci limpede că Jean-Pierre Cèbe, profesor la facultatea de litere a Universităţii din Aix-en-Provence şi fost elev al Şcolii franceze din Roma, urmăreşte resursele comicului în toate manifestările spiritualităţii latine. Materialul nu este organizat diacronic, dar în interiorul fiecărui compartiment se schiţează totuşi perspectiva evoluţiei. Capitolele se scindează la rîndul lor în subcapitole şi acestea din urmă în paragrafe. Iată de pildă lista capitolelor primei părţi : Rîsul magico-religios şi laicizarea sa ; Comedia : personajele ; Comedia : caricaturi de actualitate ; Comedia : burlescul religios ; Comedia : parodia limbajelor specializate, a regulamentelor oficiale, a procedurii juridice şi a anumitor ceremoniale ; Comedia : parodii literare şi filozofice ; Apendice.

În istoria ştiinţei antichităţii nu există o altă sinteză de asemenea proporţii asupra valenţelor parodiei şi caricaturii romane, asupra mărturiilor artistice care le revelează. Autorul depăşeşte de altfel analiza exhaustivă a parodiilor şi caricaturilor, căci prospectează problemele cele mai subtile ale culturii şi literaturii latine, investighează resursele şi ponderea rîsului în complexul disponibilităţilor geniului latin. Teza esenţială la care ajunge autorul rezidă în revelarea coexistenţei seriozităţii, faimoasei *grauitas*, şi a rîsului ; el subliniază prezenţa permanentă a şarjei, a ironiei, a umorului în evoluţia culturii romane, în însăşi structura de profunzime a spiritului latin. Romanii erau un popor vesel, înclinat spre verva umoristică mediteraneană (p. 116). *Grauitas* se acomoda de altfel lesne cu o neîmblînzită caricaturizare (p. 141). Gustul caricaturii, al parodiei şi al satirei se evidenţiază în istoria culturii latine cu o pregnanţă remarcabilă : ... „tout à Rome favorisait et, pour ainsi dire, exaltait ce goût : des traditions toujours vivaces qui remontent à la préhistoire de l'Urbs, l'évolution intellectuelle des Latins, leurs aptitudes, singulièrement l'aptitude à saisir et à noter les ridicules,... et leur grauitas même" (p. 377). În ce ne priveşte, credem că această *grauitas* era nu numai o realitate, ci în special o aspiraţie : limitele ei aparente erau mult mai extinse decît cele veritabile. În repetate rînduri Jean-Pierre Cèbe demonstrează caducitatea imaginii, încă agreată de unii cercetători moderni, a unei Rome veşnic rigide, austere şi greoale. În acest spirit, J.-P.C. delimitează şi defineşte — într-o introducere teoretică foarte interesantă — caricatura şi parodia. Prima ar constitui o reprezentare, adică o reprezentare deformată a realului, hrănită din defectele fizice, intelectuale sau morale ale celor vizaţi. Această reprezentare menţine tot timpul filonul realist, dar exagerează, acuză potenţat, ireverenţios trăsăturile. Procedura caricaturistului ar comporta două metode : sau simpla acuzare burlescă a ductului liniar caracteristic modelului, sau conservarea în exclusivitate a imperfecţiunilor, într-un fel izolate, detaşate din contextul lor real. S-ar putea recunoaşte trei tipuri de caricatură : cel al discreditării sarcastice a victimei, cel al ironiei malitioase, cu implicaţii satirice, cel al amuzamentului dezinvolt (p. 8—9). În schimb, parodia n-ar constitui o reprezentare , ci o copie, o imitaţie „derizorie", care s-ar întinde atît asupra scrierilor de toate modalităţile, cît şi asupra opiniilor, atitudinilor, gesturilor, ceremonialului, manierei de a se exprima. În timp ce caricatura s-ar realiza mai ales în portret, parodia ar explora o sferă mai vastă, mai ales de ordinul naraţiei sau al dramei. Parodia nu s-ar nutri din siuţenie, ci din cele mai desăvîrşite creaţii ale spiritului uman, ca o veritabilă artă de referinţă, de neconceput fără model, abordat însă fără respect, deformat cu scopul de a provoca rîsul. Deci parodiile ar fi ori satirice, ori

amuzante, dar ar opera în mod obligatoriu cu arta contrastului comic, cu potențele distonanței. Astfel parodiile literare ar practica inserția unui citat de literatură serioasă în context inadecvat sau ar mima un asemenea fragment (p. 9—12).

Demonstrarea pe exemple de cultură latină a acestor idei este încă și mai interesantă, efectiv pasionantă. Considerăm drept cele mai reușite paginile consacrate spectacolului comic. Evidențiem în acest sens sagacitatea aprecierilor asupra risului magic (p. 19—20), asupra tranziției lui spre religios (p. 32—33), asupra laicizării comicului, ilustrată în secolul V î.e.n. cînd umorul fescennin era în mare parte desacralizat. J.-P.C. demonstrează că pietatea și parodierea zeilor nu erau incompatibile (p. 68—69). Notăm în mod deosebit remarcile pertinente care privesc anumite dimensiuni ale comediei latine. J.-P.C., care crede în originalitatea profundă a literaturii latine (p. 379), enunță observații acute asupra timbrului original al comicului roman (p. 35). El notează că reproșurile lui Quintilian (*in comoedia maxime claudicamus*) nu țintesc lipsa de originalitate a comediografilor romani, ci dimpotrivă distanțarea lor de modelul grecesc, admirat de retor (p. 37). Dar romanitatea comediei latine ar fi asigurată tocmai de caricatură și de parodii (p. 116). J.-P.C. depășește vechea și inutila dispută dintre criticii care consideră că Plaut ar ilustra moravuri elenice și cei ce-l socotesc pictorul exclusiv al celor romane, optînd pentru teza universului mixt, concomitent grec și latin (p. 59—60), teză la care am avut și noi prilejul să subscriem, nu cu multă vreme în urmă. Plaut ar persifla mai aspru pe străini și provinciali decît pe romani, de teama legislației și tradițiilor în vigoare (p. 66).

Jean-Pierre Cèbe oferă pagini excelente despre tehnicile caricaturii și ale parodiei în satira menippee, în operele lui Petroniu sau Iuvenal. Ni se par de asemenea importante analizele consacrate decorației interioarelor romane. Cu riscul de a ne repeta, subliniem susținerea tuturor opiniilor de către o documentație erudită, riguros organizată, bazată pe o cunoaștere profundă a mărturiilor antice și a exegezei moderne. În ciuda densității, expunerea curge cu limpezime și eleganță.

Desigur se pot emite obiecții față de orice sinteză, chiar fundată pe o judecată de strălucitoare ingeniozitate și pe documentație minuțioasă. Într-un asemenea caz este vorba nu de contestație tranșantă, ci de sugestii, de puncte de vedere diferite etc. Se poate, de pildă, opina că distincțiile între parodie și caricatură și mai ales între diversele lor tipuri, compartimentările în general, sînt prea nete. Trebuie totuși adăugat că autorul însuși recunoaște existența nuanțelor (p. 9, 12 etc.). De asemenea, autorul pare uneori prea aspru cu arta plastică romană (p. 372), deși curînd își atenuează criticile (p. 378).

Însă aceste observații și altele privind unele detalii nu semnifică, așa cum am arătat, diminuarea aprecierilor noastre asupra cărții. Undeva (la p. 8) Jean-Pierre Cèbe susține că sîntem încă obligați să așteptăm o mare sinteză asupra risului la romani. Dar noi credem că, chiar dacă în principal se urmăresc aci numai modalitățile esențiale ale risului, această mare carte asupra comicului latin este tocmai ampla lucrare a lui Jean-Pierre Cèbe.

Eugen Cizek

COLLOQUES NATIONAUX DU CENTRE DE LA RECHERCHE SCIENTIFIQUE, *Philon d'Alexandrie* (*Lyon, 11—15 Septembre 1966*). Paris. Éditions du CNRS, 1967, 382 în 16°.

Cititorii revistei noastre au fost informați în două rînduri de progresele importantei întreprinderi științifice care e ediția bilingvă a operelor lui Filon din Alexandria, patronată de Universitatea din Lyon și energic condusă de un comitet format din Roger Arnaldez, Jean

Pouilloux şi Claude Mondésert (Studii clasice VII, 1965, p. 349—351 şi X, 1968, p. 312—313). Arătam, cu acel prilej, că din cele 35 de tratate ale filozofului, cîte ne-au parvenit, cea mai mare parte fuseseră editate şi traduse, altele se găseau sub tipar, altele în pregătire. Într-un timp record lucrarea se apropia de sfîrşit (rezultat cu totul memorabil, dacă se ţine seamă de încetineala atîtor alte înjghebări colective), iar de-atunci a mai făcut progrese, fiind, se poate spune, virtualmente terminată [1].

Faptul de a fi fost realizată într-un număr relativ mic de ani nu-i de altminteri unica nici cea mai însemnată caracteristică a noii ediţii. Tot atît de interesant mi se pare faptul că la pregătirea ei au conlucrat în mod armonios filologi, teologi şi istorici ai filozofiei, ca şi împrejurarea că — cu unele excepţii, nu prea numeroase — cele mai multe volumaşe din serie au fost pregătite de cercetători tineri, bărbaţi şi femei, nu o dată elevi sau colaboratori ai conducătorilor colecţiei, mai rar specialişti dintr-o ţară vecină.

Rodul imediat al acestei activităţi a fost o sporire notabilă a interesului manifestat de oamenii de carte din Franţa pentru autorul studiat, ceea ce — alături de dorinţa de a proclama cu oarecare solemnitate încheierea muncii redacţionale — explică organizarea la Lyon, în toamna 1966, a unui colocviu închinat personalităţii şi operei celui mai reprezentativ scriitor evreu al antichităţii, totodată — alături de cîţiva mari greci şi romani — unul din ctitorii gîndirii filozofice occidentale. Cum mărturiseşte Roger Arnaldez în scurtul său cuvînt introductiv, în intenţia organizatorilor dezbaterea închinată lui Filon trebuia să fie un prilej oferit editorilor şi exegeţilor de a lămuri, prin confruntarea punctelor de vedere respective, aspecte mai puţin cunoscute sau de-a dreptul obscure ale operei interpretate, dar nu mai puţin un prilej pentru filozofi şi istoricii filozofiei de a adînci o învăţătură a cărei originalitate şi actualitate merită mai multă luare aminte decît i se acordă îndeobşte. Cu cuvintele învăţatului citat: „La pensée de notre siècle doit presque tout à des hommes comme Fichte, Hegel, Kierkegaard. Or, quelles que soient leurs différences et leurs irréductibles oppositions, on constate qu'ils se sont tous intéressés à la religion révélée... Il me semble certain que cette introduction d'une réflexion sur la révélation judéo-chrétienne (comme aussi, en un certain sens, à la pensée coranique) modifie considérablement, en profondeur, la nature et la portée de la Sagesse grecque antique et qu'on peut y voir, avec Hegel, précisémet, la marque propre de la pensée moderne. Il semblerait donc intéressant de considérer si Philon, pour avoir été pratiquement le premier à faire entrer la Bible dans la pensée philosophique, n'est pas aussi par le fait même, le premier des penseurs „modernes". Plus largement encore, Philon n'a-t-il pas fait ce que font de nombreux philosophes actuels, qui nourrissent leur pensée philosophique de la méditation des vieux mythes"?

Acest îndoit ţel propus discuţiilor se reflectă limpede în lista participanţilor şi în titlurile comunicărilor citite şi discutate, din numărul cărora, dacă unele privesc mediul istoric în care a trăit şi a scris Filon (Marcel Simon: *Situation du judaïsme alexandrin dans la Diaspora*; Jacques Schwartz: *L'Égypte de Philon*; D. Barthélemy: *Est-ce Hashaya Rabba qui censura le 'Commentaire allégorique'*?), altele se referă la cultura lui profană şi religioasă (Alain Michel: *Quelques aspects de la rhétorique chez Philon*; Monique Alexandre: *La culture profane chez Philon*; Jean Pépin: *Remarques sur la théorie de l'exégèse allégorique chez Philon*; Pierre Boyancé: *Cosmologie grecque et représentations juives chez Philon*; Paul Beauchamp: *La cosmologie religieuse de Philon et la lecture de l'Exode par le livre de la Sagesse*; Suzanne Daniel: *La Halacha de Philon selon le premier livre des 'Lois spéciales'*; Annie

[1] Din totalul de 35 tratate transmise sub numele lui Filon, pînă la sfîrşitul anului 1967 se tipăriseră, după ştiinţa noastră, nu mai puţin de 25. Rămîneau să mai apară 10, şi mai precis (în ordinea fixată de editori): *De posteritate Caini*; *De fuga et inuentione*; *De specialibus legibus* (în două volume); *Quod omnis probus liber sit*; *De aeternitate mundi*; *Legatio ad Caium*; *Quaestiones et solutiones in Exodum*; *Fragmenta*: *de Prouidentia*, *Hypothetica* (*Apologia pro Iudaeis*), *Alexander*.

Jaubert : *Le thème du 'Reste Sauveur' chez Philon* ; Valentin Nikiprowetzky : *La doctrine de l'élenchos chez Philon, ses résonances philosophiques et sa portée religieuse* ; Roger Arnaldez : *La dialectique des sentiments chez Philon*), în sfîrşit, altele la legăturile lui Filon cu creştinismul şi cu doctrina unor anumiţi Părinţi ai Bisericii (Charles Kannengiesser: *Philon et les Pères sur la double création de l'homme* ; Jean Daniélou : *Philon et Grégoire de Nysse* ; François Daumas : *La 'solitude' des Thérapeutes et les antécédents égyptiens du monachisme chrétien* ; Antoine Guillaumont : *Philon et les origines du monachisme*).

Despre discuţiile prilejuite de cele mai multe comunicări, volumul nu oferă decît indicaţii sumare : suficiente, oricum, pentru ca cititorul să ia aminte la punctele controversate şi să ia cunoştinţă de argumentele formulate.

Nivelul comunicărilor şi al dezbaterilor răspunde aşteptărilor trezite de valoarea vorbitorilor, prezentarea grafică a volumului e demnă de importanţa conţinutului. În ansamblu, o culegere care face cinste celor ce au pregătit-o şi Centrului naţional al cercetării ştiinţifice, care a acceptat s-o patroneze.

D. M. Pippidi

GABRIELLA LONGEGA, *Arsinoe II* (Università degli Studi di Padova. Pubblicazioni dell'Istituto di Storia antica, VI), Roma, „L'Erma" di Bretschneider, 1968, 143 p. + 2 pl.

Povestea unei vieţi zbuciumate ca aceea a reginei de care se ocupă Gabriella Longega (o elevă a istoricului de la Padova, Franco Sartori) ar fi putut lua lesne înfăţişarea unei vieţi romanţate, atîtea sînt evenimentele senzaţionale în care eroina s-a găsit amestecată sau pe care le-a dezlănţuit. Fiică a lui Ptolemaios I „Mîntuitorul", soaţă a lui Lysimach, fost tovarăş de arme al tatălui ei, apoi a lui Ptolemaios „Trăznetul", propriu-i frate (devenit o vreme rege al Macedoniei), apoi a altui frate, Ptolemaios al II-lea, rege al Egiptului de la 285 la 245, alături de care avea să cunoască perioada-i din viaţă cea mai calmă şi mai glorioasă, Arsinoe II — lăudată în viaţă şi după moarte de poeţi şi de supuşi — se învredniceşte în ochii istoricilor din zilele noastre nu numai de un interes legitim, dar şi de o respectuoasă admiraţie. Ceea ce francezii numesc „prejudecată favorabilă" operează din plin în cazul ei, făcînd să i se atribuie însuşiri şi realizări pe care nu le putem verifica şi care în mod firesc ar trebui puse în seama succesivilor ei soţi — buni sau răi — , pe care se presupune a-i fi dinamizat şi îndemnat spre fapte pe care altminteri nu le-ar fi săvîrşit. Acum, nu-i greu de văzut că un om de vîrsta şi cu experienţa lui Lysimach, crescut la şcoala lui Alexandru şi călit în expediţii care-i ocupaseră o bună parte din viaţă, n-avea mare lucru de învăţat fie şi de la o fetişcană deşteaptă, ca Arsinoe în momentul cînd devenea regină a Traciei. Rolul acesteia s-a putut face simţit în intrigile care au însîngerat casa lui Lysimach, ducînd la executarea lui Agatocle, dar chiar în acest caz adevărul e anevoie de desprins din mărturiile celor vechi, toate fragmentare şi toate părtinitoare. În privinţa lui Keraunos, acest criminal înnăscut, ucigaş al binefăcătorului său Seleucos şi al tuturor rudelor care au avut nefericirea să-i cadă în mînă, nici măcar autoarea de a cărei carte ne ocupăm nu cutează să pretindă că ar fi fost influenţat de Arsinoe. În schimb, cînd e vorba de Ptolemaios II, a cărui domnie reprezintă în istoria Egiptului o perioadă de organizare şi consolidare superioară oricărei alte domnii a vreunui suveran lagid — cu excepţia, poate, a Mîntuitorului — , nu văd cu ce drept se presupune că ar fi trăit „da debole e da inetto, dimostrandosi privo di „spina dorsale". O asemenea afirmaţie n-are altă justificare decît aceea — îndoielnică — de a putea atribui meritul tuturor marilor realizări ale domniei Filadelfului unei regine despre care Gabriella Longega tinde să ne

asigure că ar fi fost o personalitate puternică, — un adevărat geniu politic, — chiar dacă de o moralitate contestabilă. „Benché la tradizione nulla abbia osato dire del suo carattere, gli atti di governo compiuti negli ultimi anni sonno sufficienti a far capire che la natura della volitiva regina si era vieppiu inasprita. Il suo maggior difetto, l'ambizione, che abbiamo notato in lei da adolescente e da donna matura, sulle soglie della vecchiaia si era accentuato fino a divenire quasi una malattia. Come dai suoi ritratti la bellezza svaniva per lasciar posto unicamente ai segni del tempo, cosi il suo animo perdeva anche quel poco di umano che aveva posseduto, ed ella, alla fine, operò per un unico scopo : la gloria del proprio nome''.

Observaţiile de pînă aci ar putea da impresia că întreaga carte a tinerei cercetătoare se reduce la această teză. E o greşeală pe care ţin s-o previn, arătînd că în realitate autoarea reconstituie viaţa reginei în cadrul istoric în care s-a desfăşurat, pornind de la o bună cunoaştere a perioadei, în ansamblu, şi ţinînd seamă de izvoarele a căror reexaminare a întreprins-o cu tragere de inimă. Se poate spune, în aceste condiţii, că lucrarea ne oferă în vreo privinţă rezultate noi? — N-aş îndrăzni s-o afirm, chiar dacă în analiza cutărui decret de cinstire votat de delieni (IG XI 4,542 = *Syll*³, 381) Gabriella Longega crede a fi descoperit nu ştiu ce proiect de alianţă între Lysimach şi insulari, pornit din iniţiativa reginei, sau dacă, din existenţa unei serii de localităţi cu numele Arsinoe, încearcă să scoată dovada unor acţiuni precise ale perechii regeşti în cutare sau cutare regiune a lumii elene intrate în sfera lor de influenţă.

Cît vorbim de Lysimach, mi se pare necesar să notez că relatarea revoltei cetăţilor din Pontul Sting împotriva regelui Traciei (p. 20 urm.) e confuză şi că folosirea termenului *Pentapolis* pentru a vorbi de ele, într-o vreme cînd nu exista încă un *koinon* pontic, e un abuz, chiar dacă exemplul îi vine de la Giovanna Saitta. O greşeală mi se pare şi presupunerea (de data aceasta împrumutată lui Geyer) cum că Lysimach ar fi urmărit cuceriri de teritorii la stînga Dunării, — de unde războaiele cu Dromichaites. Alte interpretări şi precizări s-au adus în această privinţă în unele lucrări apărute prin părţile noastre, dar se vede că ecoul lor n-a ajuns pînă la Padova.

D. M. Pippidi

THEODOR MOMMSEN, *The Provinces of the Roman Empire. The European Provinces.* (Selections from The History of Rome, vol. V, Book 8). Edited with an Introduction by T. Robert S. Broughton, Chicago-London, The University of Chicago Press, 1968, 363 p. în 16° (numeroase hărţi afară din text).

Lucrarea aci anunţată face parte dintr-o colecţie intitulată *Clasic European Historians*, îngrijită de Leonard Krieger şi tipărită de Universitatea din Chicago. Ce alţi istorici vor mai fi fost editaţi în aceeaşi serie, sau îşi aşteaptă rîndul, nu ni se spune limpede, dar e evident că alegerea lui Mommsen e deosebit de fericită, fie că ne gîndim la calitatea lucrării alese pentru a-l face cunoscut publicului american, fie la puternica personalitate a autorului ori la rolul său în dezvoltarea istoriografiei moderne despre lumea veche.

În această din urmă privinţă, Introducerea lui T. Robert S. Broughton oferă cititorului informaţiile necesare, schiţînd cu obiectivitate munca urieşească şi însuşirile excepţionale ale autorului atîtor opere capitale, încă neînlocuite, totodată organizator al celei mai vaste întreprinderi ştiinţifice colective a sec. al XIX-lea : *Corpus inscriptionum Latinarum*. Recunoscînd cu căldură aceste mari merite, paginile la care mă refer nu uită să sublinieze înrîurirea profundă exercitată de Mommsen asupra ştiinţei antichităţii din zilele noastre, în ansamblu şi în numeroasele-i ramuri speciale : epigrafie, papirologie, numismatică, prosopografie, istorie a

drepturilor (şi, îndeobşte, a instituţiilor), metrologie, cronologie. Cu excepţia arheologiei, care foloseşte alte mijloace şi s-a dezvoltat pe alte căi, se poate spune că nici una din disciplinele care formează astăzi „armătura" studiilor noastre n-a fost trecută cu vederea de acest mare înaintaş, faţă de care datoria noastră de recunoştinţă nu face decît să crească, pe măsură ce ne învrednicim a păşi pe căile deschise de el.[1]

Cît priveşte opera aleasă pentru a-l face cunoscut publicului de peste Ocean, alegerea ei e fericită, în măsura în care e vorba de cea dintîi istorie a Imperiului roman în înţelesul deplin al cuvîntului (istorie a provinciilor, şi nu a capitalei ori a familiilor de împăraţi), devenită posibilă prin aportul hotărîtor al zecilor de mii de inscripţii editate în CIL, interpretate şi valorificate cu acea siguranţă pe care singură putea să i-o ofere deplina stăpînire a documentelor şi o ascuţime a minţii încă neegalată.

Cartea e astfel exemplară, în îndoitul sens de „superior realizată" şi de „vrednică de imitat", — ca plan şi structură, dacă nu ca înţelegere a procesului istoric. E de altfel ştiut că — pînă astăzi — cele două mai importante istorii ale lumii romane scrise după moartea lui Mommsen: *Istoria socială şi economică* a lui Rostovtzev şi *Istoria Universităţii din Cambridge* (despre care v. Studii clasice XI, 1969, p. 372—373), nu fac decît să reia (cu o informaţie sporită şi, firește, cu explicaţii noi) năzuinţa înaintaşului de a înfăţişa — în limitele îngăduite de documente — viaţa proprie a provinciilor şi rolul fiecăreia în dezvoltarea întregului.

Cum se înţelege din titlu, volumul de care mă ocup reproduce numai partea din *Römische Geschichte* V consacrată provinciilor europene; primele 7 capitole din cele 13 cîte cuprinde lucrarea originală: graniţa de nord a Italiei, Spania, provinciile galice, Germania romană (şi cea liberă), Britannia, ţinuturile dunărene şi luptele la Dunăre. Un al doilea volum va îmbrăţişa, fără îndoială, Asia Mică, graniţa Eufratului, Syria şi Nabatea, Iudeea, Egiptul şi provinciile africane. Ca formulă de prezentare, trebuie arătat că textul şi notele originalului (relativ puţine) sînt păstrate întocmai, rolul noului editor reducîndu-se (în afara paginilor introductive de care s-a vorbit) la întocmirea cîte unei completări bibliografice la sfîrşitul fiecărui capitol, a unei bibliografii a principalelor scrieri ale lui Mommsen şi despre Mommsen (numeroase şi importante, mai ales în ultimii ani), în sfîrşit a unui indice de nume şi materii. Competenţa şi spiritul de răspundere cu care e realizat întreg acest program abia dacă mai trebuiesc subliniate. Notiţa care încheie capitolul despre provinciile dunărene relevă în mod elogios contribuţia cercetătorilor români la cunoaşterea adîncită a Daciei şi a Moesiei

D. M. Pippidi

[1] Prilejul mi se pare potrivit să reproduc aci cîteva rînduri — deopotrivă pătrunzătoare şi calde — din paginile de pomenire închinate lui Mommsen de Nicolae Iorga, în *Oameni cari au fost*: „... La 1856 i se oferă să scrie o istorie a romanilor, şi el înălţă din bogăţiile de ştiinţă ce îngrămădise nu o practică lucrare de fier şi ciment, ci un strălucit monument de marmură, în armonioasa desfăşurare a cărula se vădi un mare artist. Dar în sufletul lui de lucrător fără odihnă, de urmăritor al adevărurilor nouă, lauda entuziastă a întregii lumi învăţate nu trezi nici o mîndrie moleşitoare ... Şi mai mult: i se păru că, mergînd înainte, el ar duce pe drumuri mai puţin sigure, şi avu curajul superior de a-şi întoarce ochii de la ispita frumosului. Aruncă jos mistria meşterului şi luă iarăşi, cu jertfire de sine, sapa muncitorului.. De atunci pînă în clipa nepreväzută a morţii, grijile, bucuriile şi răsplătirile lui fură grijile mari, bucuriile cu prisos meritate şi răsplătirile puţine ale erudiţiei, care îngrădeşte cîmpuri mici pentru a scoate toată roada pe care pot să o dea, sau sfarmă realitatea vie şi înşelătoare prin farmecul ei în fragmente abstracte, a căror taină se poate găsi numai prin pironirea îndelungată a unor priviri străbătătoare.. De la vreme, dîndu-i fericirea lui şi a omenirii lungile zile care s-au încheiat ieri, cînd le începuse înainte de 1820, Mommsen ajunse stăpînul, familiarul, intimul vieţii romane întregi. Mintea lui avea unghiuri pentru cele mai mărunte probleme ale trecutului Romei. Cînd Academia din Berlin se hotărî să tipărească într-un Corpus inscripţiile romane, „Academia" nu putea să nu însemne decît, în rîndul întîi, Mommsen, şi el porni vesel pentru o muncă titanică, al cărei sfîrşit nu se putea prevede. A şi îndeplinit-o. Aceasta e viaţa lui Mommsen.." (I, Bucureşti, 1934, p. 118 urm.).

FERGUS MILLAR (with D. BERCIU, RICHARD N. FRYE, GEORG KOSSACK and TAMARA TALBOT-RICE), *The Roman Empire and its Neighbours*, London, Weidenfeld & Nicolson, 1967, 362 p. in 16°, 3 hărți și 39 planșe afară din text.

Cu deosebiri de care va fi vorba în continuare, lucrarea de care mă ocup amintește în telurile și în economia ei volumul al V-lea al *Istoriei romane* a lui Mommsen, analizat în alt loc al acestei reviste (p. 344 urm.). Ca *The Provinces of the Roman Empire*, în ediția îngrijită de T. Robert S. Broughton, *The Roman Empire and its Neighbours* își propune să ofere cititorilor anglo-saxoni un tablou cuprinzător al lumii romane în primele trei veacuri ale erei noastre, precedat de o expunere privind transformările aduse de întemeierea Imperiului în viața constituțională și administrativă a statului roman : raporturile dintre Senat și comiții, rolul împăraților în guvernarea provinciilor, magistrații și aparatul funcționăresc, dezvoltarea orașelor, armata și apărarea frontierelor. Această parte introductivă ocupă în volum capitolele I—VI, toate scrise de Fergus Millar. Capitolul VII, de același autor, e închinat Italiei, și mai precis dezvoltării ei economice și sociale în perioada dintre August și Dioclețian. Tot de Fergus Millar sînt scrise capitolele VIII—XIII, consacrate, respectiv : provinciilor vestice (Gallia, Spania, Britannia), Africii, Egiptului, provinciilor grecești, Peninsulei Balcanice și provinciilor dunărene, crizei Imperiului în sec. al III-lea. În sfîrșit, ultimele patru secțiuni ale cărții — XIV—XVII — sînt redactate de cîțiva colaboratori aleși, specialiști în problemele încredințate fiecăruia spre tratare : Richard N. Frye, *Partia și Persia sasanidă* ; D. Berciu, *Dacia în sec. I e.n. și cucerirea ei de romani* ; Tamara Talbot-Rice, *Triburile scito-sarmatice din Sud-Estul Europei* ; G. Kossack, *Germanii în secolele I—III*.

Asemănarea dintre cele două lucrări e, în aceste condiții, ușor de văzut, și ușor de văzut deosebirea, care ține în primul rînd de nivelul la care sînt realizate. Cum mi s-a mai întîmplat s-o scriu, la data cînd apărea, cartea lui Mommsen reprezenta cea dintîi încercare de a înfățișa organic viața provinciilor timp de trei secole, o sinteză originală întemeiată pe o cunoaștere a materialului cum nimeni nu dobîndise încă, nici n-avea să dobîndească pînă-n zilele noastre, poate cu excepția lui Rostovtzev. Comparată cu această operă magistrală, — în cel mai deplin înțeles al cuvîntului deschizătoare de drum, — lucrarea pe care o semnalez e de un ordin mai modest : prin publicul căruia se adresează și prin proporțiile reduse ale tratării, — ca să nu spun nimic de personalitatea autorilor. Într-un singur fel lucrarea nouă ar fi putut și ar fi trebuit să întrecă pe cea veche : folosind o informație mai amplă, valorificînd descoperirile făcute de aproape un veac pe întreg întinsul lumii romane. Nici în această privință nu mi se pare însă că și-a atins scopul, în ciuda competenței indiscutabile a colectivului de autori. Dacă mă refer la cele două capitole făcute să ne intereseze în chip deosebit : provinciile dunărene și Dacia (primul scris de Fergus Millar, al doilea de D. Berciu), sau chiar la acel despre „triburile scito-sarmatice din Sud-Estul Europei", redactat de Tamara Talbot-Rice, trebuie să constat cu părere de rău că sînt departe de a oglindi corect stadiul prezent al cunoștințelor în aceste domenii. Expunerile celor trei autori nu se opresc asupra datelor esențiale, dezvăluite de ultimele cercetări, nici nu înfățișează faptele într-un chip convingător și limpede. Cît privește bibliografiile, sînt făcute parcă să rătăcească mai mult decît să lumineze pe cititor.

Se înțelege, în aceste condiții, pentru ce din lista lucrărilor privitoare la Dunărea-de Jos în epoca romană lipsesc Patsch și Vulpe, iar din cea despre Dacia cucerită, cărțile lui Tudor. Se înțelege pentru ce isprăvile lui Plautius Silvanus Aelianus sînt înfățișate diferit, după capitolul unde se menționează, pentru ce Histria a fost distrusă de carpi în 238, pentru ce din descoperirile sarmatice făcute pe teritoriul nostru nu se pomenește vreuna. Sub

acest raport, şi sub altele, mai sistematice şi mai conştiincioase mi se par capitolele scrise de Georg Kossack despre germani şi de Richard Frye despre parţi şi perşi în epoca Sasanizilor.

O notă bună pentru lucrare — hărţile şi ilustraţiile (monumente şi peisaje din întregul *Orbis Romanus*), fericit alese şi abil executate.

D. M. Pippidi

HELMUT FREIS, *Die Cohortes urbanae*, în *Epigraphische Studien*, 2, Böhlau Verlag, Köln — Graz, 1967, 166 pagini.

Lucrarea abordează un subiect care a mai stat şi altă dată în atenţia cercetătorilor, dar care nu fusese încă studiat prin confruntarea tuturor datelor oferite de inscripţii şi de sursele literare. Făcînd o trecere în revistă a categoriilor de izvoare utilizate în cursul lucrării şi a cercetărilor anterioare, autorul porneşte la studiul propriu-zis, care este conceput în mai multe părţi.

În prima parte (p. 3—35) este înfăţişată istoria destul de detaliată a cohortelor urbane, bazată pe bibliografia cea mai autorizată, dar îmbogăţită prin îndreptările şi întregirile proprii ale autorului, care a strîns la un loc întregul material documentar referitor la subiectul respectiv. Urmărind evoluţia orînduirii romane, de la Augustus pînă în sec. al IV-lea, este analizată organizarea şi activitatea cohortelor urbane, cu schimbările survenite în funcţie de greutatea politică şi socială dobîndită de aceste forţe poliţieneşti. Privirea istorică asupra cohortelor oraşelor Lyon şi Carthagina, pentru aceasta toate datele fiind furnizate exclusiv de epigrafie, ocupă o mai mică întindere, explicabilă atît prin importanţa mai redusă a centrelor respective, cît şi prin sărăcia ştirilor.

Partea a doua (p. 36—46) se ocupă de modul de organizare a cohortelor urbane: numărul lor, forţa, misiunile şi competenţa în regimul de viaţă al Romei, în raport cu diversele aspecte politice şi social-economice pe care le cunoaşte principatul.

Următoarea parte (p. 46—50) discută condiţiile de serviciu în cadrul cohortelor urbane: sarcinile, durata serviciului, solda, situaţiile la care puteau ajunge cei eliberaţi din serviciul cohortelor.

Partea a patra (p. 50—69) studiază aspectele privitoare la recrutarea cohortelor urbane. Se dă lista tuturor urbanicanilor cunoscuţi, indicîndu-se originea lor. Ei sînt împărţiţi în două grupe, pentru a putea fi oglindită starea de fapte dinainte de începuturile domniei lui Septimius Severus şi de după aceea. Tot prin asemenea liste este ilustrată şi situaţia recrutărilor în cohortele de la Lyon şi Carthagina. În încheierea acestei părţi este studiată originea ofiţerilor cohortelor oraşului.

Ultima parte a lucrării este dedicată stabilirii ordinii ierarhice căreia i se supuneau cohortele urbane, atît la Roma, cît şi în celelalte două oraşe, unde intervenea şi autoritatea principalilor demnitari ai provinciilor (*legatus Augusti* şi *procurator Augusti* pentru Lyon, proconsulul pentru Carthagina).

În încheierea studiului propriu-zis, autorul trage scurte concluzii (p. 89—91), care ajută la formarea unei priviri de ansamblu asupra rezultatelor cercetării sale, fiind sintetizate ideile expuse anterior. În cuprinsul studiului au fost alcătuite cîteva tabele, care oglindesc diferite aspecte ale subiectului cercetat, ca: recrutarea, funcţiile publice deţinute după serviciul în

cohorta urbană, listele centurionilor şi tribunilor (cu funcţiile anterioare şi posterioare misiunii respective) ş.a. Aceste tabele sînt de un real folos pentru cititorul care doreşte să ia contact imediat cu datele cele mai importante cuprinse în capitolul respectiv.

Studiului I se adaugă un bogat *supplementum epigraphicum* (p. 92—184), împărţit, după sursă şi importanţă, în trei categorii de documente epigrafice : 1. după CIL şi Dessau, 2. varia, 3. inscripţii care se referă indirect la lucrare. Acest *supplementum*, în afară de faptul că asigură susţinerea documentară a studiului, oferă cercetătorilor şi posibilitatea de a reflecta asupra unor alte aspecte legate de cohortele urbane, fie că este vorba de chestiuni de ordin prosopografic, unde poate că s-ar mai putea încă aduce completări, fie că s-ar încerca realizarea şi a altor referiri la viaţa politică şi militară a Imperiului, atît la Roma, cît, mai ales, în provincii.

Cartea se încheie cu *Indices*, care cuprind : *nomina, cognomina, munera militaria, origines.*

Lucrarea prezentată este valoroasă prin faptul că adună toată documentaţia privitoare la subiectul tratat, şi printr-o serie de încheieri la care ajunge autorul. Fiind excelent organizată, facilitează cercetătorilor posibilitatea de a lua contact cu datele concrete şi în acelaşi timp interpretate despre fiecare aspect legat de subiect. Totodată, se oferă şi posibilitatea de a porni noi studii, tangente cu problemele discutate în lucrare. Oricum, metoda folosită în cercetare, în dispunerea materialului, în alcătuirea tabelelor sintetice, poate fi luată drept model şi pentru studierea altor aspecte din istoria Imperiului roman, chiar dacă ar fi vorba de subiecte total diferite, dar care s-ar lega într-o unitate pe baza aceleiaşi categorii de documente, adică inscripţiile şi textele literare.

A. Aricescu

GÉZA ALFÖLDY, *Die Legionslegaten der Römischen Rheinarmeen*, în *Epigraphische Studien*, 3, Böhlau Verlag, Köln — Graz, 1967, 139 p.

Lucrarea pe care încercăm s-o prezentăm se înscrie în tendinţa actuală de dezvoltare a studiilor prosopografice. Deşi subiectul tratat este destul de restrîns, referindu-se doar la una dintre cele mai atent păzite graniţe ale Imperiului roman, prin caracterul exhaustiv al cercetării şi prin modul de organizare a materialului, lucrarea ar putea constitui o pildă demnă de urmat pentru studierea aprofundată şi a altor teritorii periferice ale imperiului, unde activitatea militară n-a fost cu nimic mai prejos decît cea de pe Rin.

Prima parte a lucrării (p. 3—66) cuprinde lista celor 80 de comandanţi de legiuni de pe *limes*-ul renan, certi sau presupuşi. Pentru fiecare dintre ei sînt indicate, în primul rînd legiunea comandată în Germania şi data la care a îndeplinit această funcţie. Apoi, în limita ştirilor furnizate de textele epigrafice sau literare, sînt înşirate datele principale privitoare la originea şi activitatea respectivului personaj, încheiate cu o trecere în revistă a carierei fiecărula. La sfîrşitul primei părţi, autorul se ocupă de cîteva persoane, care au putut fi considerate comandanţi ai legiunilor de pe Rin, respingînd această ipoteză.

Partea a doua a cărţii (p. 67—101) se referă la originea şi carierele comandanţilor de legiuni de pe Rin. Comentariile sînt destul de restrînse, intenţia autorului fiind de a evidenţia cît mai clar toate datele privitoare la : originea legaţilor, atît din punct de vedere al zonei geografice, cît şi al categoriei sociale, funcţiile deţinute şi modul de avansare pînă la comanda legiunilor, numirea comandanţilor de legiuni şi durata funcţionării lor în această calitate, cariera

de după comanda legiunii şi timpul scurs pînă să ajungă, eventual, la consulat. Sînt indicate apoi carierele tîrzii ale foştilor comandanţi de legiuni, după ce au fost consuli. În sfîrşit, sînt discutate deosebirile la înaintarea în funcţie a legaţilor din diferite legiuni, atît în cariera dinaintea primirii comenzii, cît şi în cea de după. Pentru a ilustra cît mai limpede aspectele referitoare la originea şi carierele persoanelor în discuţie, autorul foloseşte frecvent tabelele de date, care furnizează cititorului cu uşurinţă indicaţiile principale ce l-ar putea interesa cu privire la o anumită persoană sau la o anumită carieră. Astfel, la p. 67—72, este dat tabelul originii celor 80 de comandanţi ai legiunilor de pe Rin. La p. 75 este dată lista celor şapte comandanţi care mai înainte fuseseră tribuni militari tot în armatele din Germania. La p. 78 sînt notaţi cei nouă legaţi de pe Rin, care anterior avuseseră comanda altei legiuni. La p. 85—87 este dat tabelul comandanţilor legiunilor, cu durata îndeplinirii funcţiei respective. La p. 92—95 sînt înşiruiţi comandanţii de legiuni (33 la număr) care au ajuns ulterior la consulat, trecînd, de obicei, prin 1—2 funcţii pretorice. Pe baza datelor concrete, analizînd diferitele aspecte puse în discuţie în această parte a lucrării, autorul ajunge la încheieri clare şi concise în cuprinsul fiecăruia din capitole şi subcapitole.

Partea a treia a lucrării (p. 102—115) cuprinde concluziile trase de autor în urma interpretării şi clasificării datelor din primele două părţi. Perioada istorică discutată este împărţită în trei etape : sec. I, vremea Antoninilor şi vremea lui Septimius Severus şi a urmaşilor săi. Pentru fiecare dintre ele, autorul prezintă situaţia carierelor şi a originii comandanţilor de pe Rin subliniind tendinţele de schimbare a cursului tradiţional, pe măsură ce însemnătatea italicilor scădea în faţa impetuozităţii provincialilor, pe măsură ce *homines noui* erau din ce în ce mai puternici în raport cu nobilii de viţă.

Lucrarea se încheie cu două tabele cu caracter mai general. Primul reprezintă compararea datelor funcţionării legaţilor, precizate de autor în studiul său, cu datele pentru aceleaşi misiuni stabilite anterior de E. Ritterling — E. Groag — A. Stein în *Fasti des römischen Deutschland unter dem Prinzipat* (Wien, 1932). Constatăm că au fost aduse importante precizări şi s-au făcut destul de numeroase corectări, fapt care constituie unul din meritele principale ale lucrării prezentate. Al doilea tabel cuprinde o sintetizare a datelor privitoare la legaţii legiunilor de pe Rin. Sînt indicate pentru fiecare dintre cei 80 de comandanţi : originea, funcţiile de dinainte de comanda legiunii, legiunea comandată şi data misiunii, funcţiile îndeplinite pînă la consulat, consulatul, funcţiile ulterioare. Ultimele pagini ale cărţii sînt ocupate de indici.

Poate că n-ar fi fost nefolositor ca lucrarea să fie însoţită de un *supplementum epigraphicum* şi de o listă a textelor autorilor antici citaţi, dacă nu chiar de o transcriere a pasajelor respective. Este drept că în text sau în aparatul critic sînt redate inscripţiile cele mai importante, în special cele cărora autorul le dă o nouă interpretare, dar punerea la îndemîna cititorului a întregii documentaţii pe care se sprijină lucrarea ar fi contribuit la sporirea datelor de referinţă pentru cei ce studiază probleme apropiate şi ar fi condus la o rotunjire mai deplină a cărţii, fără să fie necesar un spaţiu prea mare.

Bibliografia citată este bogată, bizuindu-se în primul rînd pe autorii cei mai cunoscuţi (Ritterling, Groag, Stein, Degrassi, Pflaum ş.a.), fără a fi neglijate şi studiile mai restrînse. Totuşi, există şi unele omisiuni ca, de pildă, lipsa bibliografiei româneşti privitoare la cariera lui Ti. Plautius Silvanus Aelianus, fapt care duce la prezentarea incompletă a acestui personaj.

În orice caz, lucrarea lui Géza Alföldy are merite incontestabile, prin buna organizare a materialului, ca şi prin interpretarea lui, pentru definirea unor importante personalităţi politice şi militare ale Imperiului roman. Am insistat în mod special asupra modului de organizare a lucrării, deoarece el susţine cu claritate şi consecvenţă intenţiile autorului de a desluşi, pînă la cele mai mici amănunte, datele concrete şi implicaţiile lor cu privire la subiectul tratat.

A. Aricescu

M. LEMOSSE, *Le régime des relations internationales dans le Haut-Empire Romain* (Publications de l'Institut de Droit Romain de l'Université de Paris, XXIII. Publié avec le concours du C.N.R.S.), Paris, Sirey, 1967, 215 p.

Tratează regimul juridic al relaţiilor internaţionale în Imperiul roman timpuriu, continuînd în acest sens studiile mai vechi referitoare la epoca elenistică şi republica romană: Coleman-Philippson, *The international law and custom of ancient Greece and Rome* (1911); B. Paradisi, *Il problema storico del diritto internazionale* (1944); A. Heuse, *Die völkerrechtlichen Grundlagen der römischen Aussenpolitik in republikanischer Zeit* (1933).

Limitele studiului şi problemele urmărite sînt prezentate de autor în introducere: relaţiile Imperiului cu popoarele din afara graniţelor, guvernate de regii lor naţionali; relaţiile cu aceste popoare după *redactio in prouinciam*; schimbările survenite în regimul cetăţilor libere şi în regimul internaţional al relaţiilor dintre stăpînirea romană şi colectivităţile odinioară supuse.

Capitolul I se ocupă de relaţiile Romei cu populaţiile din afară, „externae gentes". De la bun început se face distincţia între regimul instituit de Roma în relaţiile sale cu *ciuitates* din orientul grecesc şi cel al relaţiilor cu *gentes*, neamurile „barbare" de la graniţe. De asemenea, după soarta pe care Roma o acorda inamicilor învinşi, regimul relaţiilor internaţionale a cunoscut iniţial două instituţii total deosebite, *foedus* şi *deditio*, care, ca orice categorii istorice, au suferit modificări profunde de-a lungul secolelor.

În problema relaţiilor Romei cu popoarele „barbare" de la Rin şi Dunăre şi a fundamentului juridic al acestor relaţii, M. Lemosse porneşte de la analiza întreprinsă în cunoscuta lucrare a lui J. Klose, *Roms Klientelrandstaaten am Rhein und an der Donau* (1934), ajungînd la concluzii parţial deosebite. El constată că la baza relaţiilor cu popoarele germanice a stat, cu rare excepţii, *deditio* şi că termenul *Klientelvertrag*, definit de Klose a fi un tratat încheiat cu un stat clientelar, este impropriu, existenţa unor asemenea tratate neputînd fi dovedită. Atunci cînd trăgea concluzia că popoarele germanice, păstrîndu-şi instituţiile şi şefii locali, nu au fost *dediti*, ci clienţi ai Romei, J. Klose pornea de la concepţia perimată pentru timpurile la care se referă, după care *deditio* era un act prin care adversarul învins se expunea servituţii şi îşi pierdea capacitatea juridică; azi se ştie că la începutul Imperiului *deditio* permitea, deja de multă vreme, supravieţuirea învinsului cu instituţiile sale tradiţionale. S-a constatat că cheruscii, caninnefaţii, bructerii şi brisonii n-au beneficiat niciodată de nici un fel de tratat scris; aceeaşi constatare pentru popoarele de la Dunăre, hermunduri, marcomani, quazi şi iazygi, tratatele încheiate de Domiţian cu dacii în 89 şi cu roxolanii sub Hadrian fiind excepţii de la practica politică imperială. În schimb, au existat acorduri pe bază de *deditio*. Acelaşi concept juridic de *deditio* a stat la baza relaţiilor cu Mauretania, cu regii elenistici din Orient, cu Bosporul, precum şi în relaţiile instituite în timpul lui August cu bastarnii, sarmaţii şi sciţii, cu care Roma nu intrase pînă atunci în legături diplomatice, fără ca prinţii, dinaştii sau regii locali să fi fost cu toţii trataţi la fel, ca nişte învinşi.

Examenul situaţiei acestor dinaşti locali arată că ei deţineau puterea graţie Romei şi că, în schimbul unei politici în interesul Romei, se bucurau de sprijinul acesteia în conflicte interne sau externe. În principiu, locuitorii unui stat-client instituit de Roma rămîneau supuşii regelui local. Dacă se făceau recrutări, ei erau încorporaţi sub autoritatea lor naţională, în formaţii militare naţionale, iar regele avea drept de justiţie criminală asupra lor. În acelaşi timp, popoarele acestea depindeau indirect de Roma, în măsura în care regii înşişi îşi păstrau prerogativele în faţa puterii imperiale. S-a constatat că în relaţiile cu aceşti regi puterea imperială a creat o serie de nuanţe, pornind de la dominarea unui popor învins şi supravieţuind numai graţie bunăvoinţei romane, la amiciţia a două state independente care-şi respectă reciproc drepturile şi dintre care unul exercită în folos propriu o predominare relativă. La baza

tuturor acestor relații stătea *deditio*. Am insistat asupra acestor concluzii ale autorului, ele fiind deosebit de importante pentru înțelegerea relațiilor populațiilor de la Dunărea-de-Jos cu Roma înaintea anexării în provincie, relații care se știe că au stat la baza regimului lor juridic instituit după aceea. S-a afirmat adeseori că geții dobrogeni, învinși pe vremea lui Licinius Crassus, au fost reduși la situația de *dediticii*, situație transmisă din generație în generație și permanentizată după transformarea ținutului în provincie. Explicarea conceptului de *deditio* ca determinare a unui stadiu politico-social de tranziție, ce a stat la baza relațiilor Romei cu aproape toate popoarele învecinate, supuse, și care nu implica nici distrugerea adversarului, nici desființarea instituțiilor sale naționale, face posibilă înțelegerea într-o altă lumină a poziției juridice a geților dobrogeni, în timpul lui August, ca supuși ai regelui Roles, aliat al poporului roman și al împăratului, apoi ca supuși în aceleași condiții ai regilor traci, iar după *redactio in prouinciam*, situația lor fiind reglementată întocmai ca a celorlalți provinciali din Tracia, Moesia, Pannonia etc.

Politica dinaștilor a durat și sub urmașii lui August, regatele fiind menținute atîta vreme cît corespundeau intereselor Romei în ținuturile respective. Cînd, dintr-un motiv oarecare — fie că regii erau prea slabi față de supușii lor, fie că apăreau la granițele lor primejdii mai mari decît le puteau face față, fie, în sfîrșit, că ținutul era socotit suficient de pacificat spre a putea fi stăpînit cu legiunile romane — menținerea regelui devenea inutilă, ținutul era transformat în provincie.

Totuși s-a constatat o evoluție în politica urmașilor lui August față de regatele de la granițe, în sensul că autoritatea romană asupra acestor regate a devenit din ce în ce mai puternică, ceea ce l-a determinat pe Tacitus să-i califice drept „instrumenta seruitutis". Domnia lui Claudius a adus unele schimbări față de predecesorii săi, în sensul că a recurs la anexiuni : în anul 45/46 asasinatul lui Rhoemetalces III duce la transformarea Traciei în provincie romană, măsură devenită necesară pentru asigurarea apărării față de presiunea crescîndă a sarmaților de dincolo de Dunăre ; din motive strategice a fost anexată și Mauritania, unde împăratul Claudius a luat măsuri de urbanizare rapidă, precum și sudul Britanniei. În schimb, în regiunile îndepărtate, acolo unde armatele nu puteau fi trimise pentru vreme îndelungată, Imperiul a instituit un control sistematic asupra dinaștilor, a populațiilor și a teritoriilor. Activitatea lui Plautius Aelianus la N de Dunăre și de-a lungul litoralului nordic al Mării Negre, se înscrie în cadrul acestei politici de ofensivă diplomatică continuată sub Nero dincolo de granițele provinciilor. Scopul și rezultatul expediției lui Plautius Aelianus a fost, pe lîngă protejarea Moesiei, susținerea regelui Bosporului și a orașelor grecești aliate și instituirea unei hegemonii asupra popoarelor din N Mării Negre (astfel și D. M. Pippidi, *Contribuții la istoria veche a României*[2], București, 1968, p. 287—328). M. Lemosse susține că Tyras și Olbia n-au fost anexate nici acum cu prilejul acestei expediții, nici mai tîrziu, ele rămînînd *extra prouinciam*, sub hegemonia Romei. (După părerea sa, rescriptul lui Septimius Severus din anul 201 a fost adresat cetății Tyras situată în afara provinciei, întocmai ca rescriptul lui Commodus către chersonesitani (CIL., III, 13 750) și ca decizile fiscale de la Palmyra din timpul lui Tiberius (H. Seyrig, Syria, 22 (1941), p. 155—175) ; v. pentru această problemă a regimului juridic al cetății Tyras în epoca imperială, D. M. Pippidi, *Contribuții*[2], p. 322—324, care este de părere că Tyras n-a fost anexată de Plautius Aelianus și că a rămas în afara provinciei Moesia pînă la cucerirea Daciei de Traian. Contra, R. Vulpe, *Din Istoria Dobrogei*, II, p. 58, unde se apără ideea anexării Tyrasului la Moesia încă înainte de domnia lui Traian. Problema regimului juridic al cetății Tyras nu este clară, se pare însă că nu se poate susține cu M. Lemosse că Tyras nu făcea parte din provincia Moesia în anul 201.

Politica lui Claudius și Nero de întărire a controlului direct asupra populațiilor de la granițe și de anexare a regatelor-enclave a continuat și sub Flavii. În relațiile cu aceștia, *deditio* a rămas baza juridică, dar sub Domițian se constată unele concesii care i-au atenuat caracterul unilateral. În schimbul ajutorului dat în apărarea granițelor față de presiunea crescîndă

a barbarilor din afară, populaţiile de-a lungul frontierelor încep să primească subsidii în loc de a plăti tributuri în semn de supunere. Se încheie tratate bilaterale cu chattii, cubii şi cu dacii lui Decebal. Cum obligaţiile financiare faţă de regatele de graniţă au devenit uneori mai mari decît cheltuielile legate de transformarea lor în provincii, împăraţii recurg la anexiuni teritoriale mai des decît înainte. Din motive mai ales strategice, Traian anexează Dacia şi Armenia, controlul acestor ţinuturi prin intermediul regilor locali cerînd mai multe forţe militare în schimbul unei securităţi mai puţin eficiente. Mai tîrziu, *deditio*, baza juridică a relaţiilor internaţionale dintre Roma şi vecinii săi, şi-a schimbat conţinutul şi caracterul, împăraţii făcînd tot mai multe concesii practicilor partenerilor lor barbari.

Dacă politica regatelor zise clientelare a decăzut treptat, anexiunea în provincii a cîştigat în importanţă, fiind la un moment dat ea pe primul plan al politicii Romei.

Capitolul al II-lea tratează despre transformarea în provincii a regatelor autonome sau a ţinuturilor nou cucerite, precum şi despre consecinţele juridice ale anexiunii asupra regimului relaţiilor cu cetăţile libere şi populaţiile anexate.

În epoca Principatului *redactio in prouinciam* s-a făcut fără ca regimul administrativ să fi fost fixat printr-o *lex prouinciae* prealabilă. S-a constatat că provinciile create în această epocă au avut unele caracteristici comune : ele deveneau provincii imperiale ; printre primele măsuri erau instalarea armatelor, organizarea recrutărilor şi stabilirea fiscalităţii (în principiu, solul provinciilor, considerat *dominium populi Romani*, era impus, iar locuitorii deveneau *stipendiarii*, cu excepţia cetăţilor libere). În continuare, se expun consecinţele juridice ale anexiunii asupra cetăţilor provinciale. În relaţiile acestor cetăţi după *redactio in prouinciam* erau două alternative, menţinerea statutului şi a personalităţii lor juridice sau retragerea libertăţii, echivalînd cu contopirea în provincie. Acordarea libertăţii unui oraş era la discreţia Romei şi ea putea fi retrasă ; dar diferenţa dintre oraşele libere şi celelalte nu era categorică, pierderea libertăţii antrena pierderea dreptului la autoguvernare, dar organizarea liturgiilor locale rămînea în grija autorităţilor cetăţii. Libertatea oraşelor se concretiza în dreptul de ambasadă la Roma sau la guvernator (amintim aici soliile Byzanţului la guvernatorii Moesiei, aşa cum rezultă din scrisorile lui Plinius către împăratul Traian ; ambasadele trimise de Histria la guvernatorii Moesiei pentru garantarea imunităţilor fiscale ; ambasadele trimise la împărat, menţionate în inscripţiile tomitane), dreptul de a bate monedă, considerat ca un indiciu al autonomiei juridice (dar şi al puterii economice şi al relaţiilor comerciale ale cetăţii ; în ce priveşte moneda de bronz, baterea ei n-a fost un drept exclusiv al cetăţilor libere), regim fiscal şi funciar deosebit de restul provinciei. Am adăuga la acestea lipsa garnizoanelor militare romane. Deşi ştim că politica imperială faţă de cetăţi a fost foarte nuanţată, creindu-se între cele libere şi cele stipendiare numeroase categorii sau situaţii intermediare puţin diferenţiate unele de altele, credem că putem afirma că cetăţile greceşti de pe litoralul vest-pontic au fost alipite Imperiului ca *ciuitates liberae*. Socotim de asemenea că teritoriile lor le aparţineau, avînd asupra lor puteri administrative. De aceea nu putem fi de acord cu afirmaţia de la p. 202, n. 73, că *regio Histriae* era distinctă de cetate (după Gr. Florescu, SCIV, IX, 1958, 2, p . 341—348). Întocmai ca regimul fiscal şi funciar al cetăţilor, puterea lor jurisdicţională este destul de puţin cunoscută, iar documentele utilizabile în acest sens sînt rare şi neconcludente. Din inscripţiile de la Rhodos şi Edictele lui August din Cyrene rezultă că cetăţile libere aveau tribunale locale ; mai tîrziu, pe măsura restrîngerii autonomiei cetăţilor, exerciţiul jurisdicţiei a fost limitat de intervenţia guvernatorilor, adeseori chiar la cererea locuitorilor.

În concluzie, prin *redactio in prouinciam*, relaţiile între cetăţile libere şi autorităţile imperiale nu şi-au pierdut caracterul internaţional şi nu au evoluat în relaţii de administraţie internă obişnuite între învingători şi popoarele cucerite decît mai tîrziu.

Relaţiile dintre Roma şi supuşii săi pot fi calificate deci drept internaţionale atîta vreme cît era vorba de grupe non-romane, asimilarea lor prin acordarea cetăţeniei romane ducînd

implicit la pierderea acestui caracter. Urmările romanizării populațiilor provinciilor sînt tratate în capitolul al III-lea, intitulat „libertate sau asimilare".

Populațiile din provincii au evoluat spre urbanizare, *ciuitates* formînd cadrul general al organizării lor. Aceasta corespundea atît intereselor autorităților imperiale cît și aspirațiilor de romanizare ale povincialilor. Politica de urbanizare a variat de la provincie la provincie; la Dunărea-de-Jos, în general garnizoanele au format nucleele viitoarelor *municipia* (astfel și Fr. Vittinghoff, *Die Bedeutung der Legionslager für die Entstehung der römischen Städte an der Donau und Dakien*, în Studien zur europäischen Vor- und Frühgeschichte, 1968); acolo unde existau comunități peregrine cu caracter urban, ele au fost transformate în orașe romane, municipii sau colonii, ai căror locuitori erau ridicați la dreptul latin sau roman, după gradul respectiv de asimilare. Pe măsura dezvoltării urbanizării, comunitățile și-au pierdut autonomia locală, fapt constatat atît la municipii și colonii cît și la cetățile libere; cu toate acestea, în epoca Severilor, cînd se împlinise o evoluție în acest sens, și chiar la începutul Imperiului tîrziu, titlurile orașelor se păstrează în documente — sînt atestate și titlurile de *ciuitates foederatae* — titluri golite de conținut, căci ele au fost acordate și colectivităților ce înainte făcuseră *deditio*. Vechii *dediti* au devenit și ei *ciues Romani*, toți supușii fiind incluși în orașe și provincii. Dacă mai existau grupări neasimilate, acestea erau enclave barbare, tolerate, dar fără un statut juridic recunoscut.

Cu toată tendința de nivelare a tuturor categoriilor de colectivități, procesul de asimilare a fost deosebit de complex, constatare confirmată de inscripția recent descoperită la Banasa. Ea a aruncat o lumină nouă asupra relațiilor autorităților romane cu *gentes* care, întocmai ca orașele, au beneficiat de recunoașterea drepturilor locale. Recunoașterea acestor drepturi și păstrarea lor se presupune că a fost garantată și prin *Constitutio Antoniniana*, toate colectivitățile, urbane sau rurale, fiind considerate ca entități distincte, cu competențele lor juridice și cu autonomia lor în gestiunea fondurilor comune.

În concluzie se subliniază că în relațiile sale cu popoarele străine Roma a acționat după reguli stabilite de ea însăși. Toți partenerii, *foederati* sau învinși, aveau un regim asemănător în măsura în care regulile erau impuse unilateral de autoritățile romane. *Deditio* era baza generală a relațiilor internaționale. Ea nu era generatoare de servitute, ci comporta relații de hegemonie, impuse deopotrivă popoarelor învinse ca și celor aliate. Comunitățile supuse păstrau competențe diplomatice, legislative, judiciare și fiscale locale, de aceea autorul poate afirma că Imperiul era o comunitate internațională.

Desigur, în această prezentare, deși amănunțită, n-am putut cuprinde decît parțial bogăția problemelor și a materialului documentar analizate în această carte valoroasă. Și, fără să aibă pretenția de a fi dat o rezolvare definitivă multiplelor probleme puse de regimul juridic al relațiilor Romei cu aliații și supușii săi, cu atît mai mult cu cît unele din aspectele sale abia au început să fie discutate, socotim că acest studiu a întrecut cu mult țelul modest exprimat în prefață, de a atrage atenția asupra unor probleme arzătoare.

Em. Doruțiu-Boilă

Prof. Dr. A. N. ZADOKS, JOSEPHUS JITTA, Dr. W. J. T. PETERS, Dr. W. A. van ES, *Roman Bronze Statuettes from the Netherlands, I. Statuettes found north of the limes*, Scripta archaeologica Groningana I, 1967, 140 p.

La mijlocul secolului al XIX-lea, C. F. Wiberg, într-o lucrare asupra importurilor romane în Germaniile libere, inaugura un domeniu care, începînd de la acea dată, timp de un secol n-a încetat să se dezvolte și să atragă interesul lumii științifice. Aplicarea unor metode

riguros ştiinţifice în acest domeniu a fost începută de către H. Willers în studiul său *Die römischen Bronzeeimer von Hommoor*, Hannovra, 1901. Apoi un lung şir de studii vin să adauge noi trepte cunoaşterii activităţii comerciale romane dincolo de hotarele nordice ale Imperiului. O primă sinteză asupra exportului roman în teritoriile barbare se datorează lui Von Brogan, care, într-o lucrare apărută în 1937, adună şi corelează izvoarele literare antice cu documentele arheologice. În sfîrşit se impune menţionarea studiului mai recent a lui H. J. Eggers, *Der römische Import im Freien Germanien*, apărut în anul 1951.

Studiul comerţului roman în teritoriile barbare implică probleme deosebit de complexe şi nu mai puţin pasionante. El interesează deopotrivă pe istoricii imperiului roman şi pe cei care urmăresc istoria populaţiilor germanice de la nordul limesului roman, căci două lumi sînt implicate, două lumi opuse între care relaţiile vor fi cînd de bună vecinătate, cînd de duşmănie.

Studiul exportului roman în nord este important pentru cunoaşterea vieţii economice a Imperiului roman şi interesantă este desigur identificarea centrelor meşteşugăreşti şi comerciale care deserveau aceste regiuni. Nu mai puţin lipsită de valoare istorică este cunoaşterea mediului în care pătrundeau diverse obiecte (vase de bronz şi de argint, sticlă, terra sigillata, statuete de bronz), mandatare ale civilizaţiei romane, ca şi permeabilitatea populaţiilor din aceste regiuni la cultura şi religia romană. Se pot astfel stabili unele diferenţe între diverse regiuni şi triburi. Zona care intră în discuţie se întinde între Rin şi Dunăre la sud, graniţa vestică a U.R.S.S. la răsărit şi Oceanul Îngheţat la nord.

O nouă lucrare de caracter analitic a fost întreprinsă : publicarea statuetelor romane de bronz din Olanda. Proiectată în trei volume, ea urmează să publice întreg materialul aflat în zona militară a limesului renan, la sudul acestuia, pe pămînt roman şi la nord de Rin în Libera Germania.

Primul volum, singurul care a văzut pentru moment lumina tiparului, publică materialul din actualele provincii Friesland, Groningen şi Dreuthe. În următorul volum vor apărea materialele descoperite în castrele de pe Rin şi în sudul Olandei. Aceste două volume se vor limita la analiza strictă a materialului. În cel de-al treilea volum vor fi discutate datele arheologice, evoluţia stilistică a statuetelor, aspectele iconografice, consecinţele şi semnificaţiile prezenţei lor în acest teritoriu. Să nu uităm că avem a face aici atît cu importuri romane, cît şi cu copii locale care, prin caracterul lor documentar, prezintă un important material de studiu. Autorii cred că printr-o astfel de cercetare se vor putea lămuri multe din problemele ce le ridică statuetele romane răspîndite în toate provinciile vestice.

O discuţie asupra problemelor generale ridicate de materialul pus la dispoziţie de primul volum ar fi o anticipare asupra concluziilor autorilor. Ne vom limita, deci, la simpla prezentare a volumului ce-l avem în faţă.

Publicarea statuetelor este concepută în cadrul unui catalog, materialul fiind împărţit în trei mari categorii : 1) divinităţi, eroi şi genii ; 2) figuri umane ; 3) reprezentări animaliere. În prima categorie intră aproape întreg panteonul roman : Apolo (3*), Bachus (3), Ceres (1), Genius (1), Hercule (1), Isis (1), Isis-Fortuna (1), Iuno (1), Iupiter (3), Marte (7), Mater (1), Mercur (15), Minerva (3). Aproape toate aceste divinităţi apar într-o iconografie bine cunoscută în seria statuetelor de bronz, identificări îndoielnice fiind, credem, absente. Trei dintre piese, identificate de autori ca reprezentînd pe Iunona (nr. cat. 12), Magna Mater (nr. cat. 24), şi Mercur (nr. cat. 40) sînt produse tipice ale acestor ateliere meşteşugăreşti provinciale, în care sculptura pierde volumul şi prin aceasta limbajul ei propriu, evoluînd către forme afuncţionale, neorganice, dar foarte expresive.

Celelalte două categorii sînt mult mai restrînse, cuprinzînd o statuetă înfăţişînd o matroană romană şi un număr de opt piese reprezentînd animale domestice şi păsări.

Catalogul este însoţit de ilustrarea fotografică a tuturor pieselor văzute din mai multe unghiuri, adăugire absolut necesară unei lucrări de acest gen.

Aşteptăm, aşadar, următoarele două volume, care vor întregi această atît de meritorie lucrare.

Maria Alexandrescu Vianu

MICHAEL H. CRAWFORD, *Roman Republican Coin Hoards*, Royal Numismatic Society, Special publication, No. 4, Londra, 1969, 170 p. + 3 pl. în afară de text.

Dacă pentru cunoaşterea tezaurelor monetare greceşti şi bizantine existau încă din 1935 şi respectiv din 1936 lucrările de sinteză bibliografice dispensabile ale unui Sydney P. Noe, *A bibliography of Greek coin hoards* apărută în *Numismatic Notes and Monographs*, New York, ed. II-a, 1936 sau Sawlyer Mc. A. Mosser, *A bibliography of Byzantine coin hoards*, apărută în *Numismatic Notes and Monographs*, No. 67, New York, 1935, studierea monedei romane republicane a fost lipsită pînă de curînd de un astfel de instrument de lucru. Lipsa aceasta a fost împlinită recent de apariţia lucrării lui M. H. Crawford, *Roman Republican coin hoards*, ce a venit în întîmpinarea unei vechi doleanţe a numismaţilor din întreaga lume.

Apărută în 1969, lucrarea sus-menţionată reprezintă un *Corpus* al tezaurelor romane republicane din 23 ţări contemporane, care în antichitate fie că au intrat în marea familie a lumii romane, fie că au cunoscut şi practicat schimburile de mărfuri cu Roma. Lucrarea începe cu o scurtă introducere (p. 1—6) în care se arată că există circa 600 emisiuni monetare romane republicane ce pot fi uşor distinse datorită magistraţilor monetari. Chiar dacă unele din cele mai vechi emisiuni romane republicane nu pot fi datate cu mare exactitate, începînd cu quaestorii L. Piso Frugi şi Caepio (circa 103—100 î.e.n.) moneda Romei republicane poate fi datată cu destulă certitudine pînă în primii ani ai imperiului ; cît priveşte monedele fără nume de magistraţi, sau cu magistraţi încă incomplet încadraţi, ele pot fi datate pe bază de analogii cu monedele greceşti cu care erau în asociere sau cu ajutorul diferitelor descoperiri arheologice. Pentru o datare şi o stabilire mai corecte a emisiunilor monetare republicane cercetătorul englez propune şi urmăreşte două criterii de bază şi anume : a) metoda studierii tezaurelor cu emisiuni comune găsite atît în interiorul cît şi în afara lumii romane şi b) analiza stilistică a fiecărei monede. Cele două metode de lucru au fost de altminteri detaliat prezentate şi convingător argumentate de M. H. Crawford mai cu seamă în articolul *The coinage of the Age of Sulla (with Prosopographical notes by T. P. Wisseman)*, în *The Numismatic Chronicle*, IV, Londra, 1964, p. 141—158.

Introducerea este urmată de XVIII tabele (p. 7—42) extrem de utile, cronologice, cuprinzînd rezultate obţinute pe baza analizelor efectuate asupra fiecărui tezaur studiat.

De la pagina 43 începe de fapt marea operă a cercetătorului britanic — inventarul descoperirilor monetare — ce reprezintă primul *Corpus* al tezaurelor de denari romani republicani şi care se concretizează într-un număr de 549 tezaure adunate, aşa cum arătam, din 23 de ţări (p. 43—141), la care se adaugă 18 descoperiri monetare din morminte (p. 142—147). Tezaurele sînt expuse în ordinea descrescîndă a ultimei emisiuni monetare şi se încheie cu anul 2 î.e.n. ; fiecare tezaur are trecut în general corect locul descoperirii — poate cu mici excepţii care pentru România au fost corectate de Bucur Mitrea în recenzia făcută lucrării în SCIV, 20, 1969, 3, p. 505—510—, cu o sumară descriere a compoziţiei tezaurului, cu numele magistratului sau magistraţilor emitenţi ai ultimei monede şi cu trimiterile la lucrările folosite. Cartea se încheie cu prezentarea bibliografiei folosite (periodice şi cărţi), cu un indice alfabetic al magistraţilor monetari, urmat de un altul al localităţilor de descoperire şi ele aranjate alfabetic, şi încheiat de un indice alfabetic al ţărilor în care autorul a cunoscut astfel de tezaure.

Este neîndoielnic că lucrarea lui M. H. Crawford vine să umple un mare gol în informarea celor ce se ocupă de monetăria Romei republicane şi că rămîne o lucrare de bază pentru orice numismat în ciuda unor scăpări pe care însuşi autorul se pare că le cunoaşte de vreme ce intenţionează să scrie o nouă ediţie. Ar fi necesar, de pildă, ca în viitoarea ediţie să figureze atît cele 27 tezaure din Bulgaria pe care ni le aminteşte D. Nikolov, *Колективни находки от римски републикански монети в Старозагорско*, în *Izvestiia-Institut*, XXVII, 1964, p. 153—180 cît şi completările pentru România aduse de Bucur Mitrea în recenzia sus-menţionată.

De altă parte, ar fi totodată de dorit ca ediţia completă a acestui valoros *Corpus* să cuprindă şi un capitol, cu indicele respectiv, al imitaţiilor după denarii romani republicani. Este drept că imitaţiile sînt menţionate de autor dar socotim că numai o simplă precizare a existenţei lor este încă insuficientă într-o asemenea lucrare de amploare.

Cu aceste mici sugestii — ce vor să fie mai degrabă o exprimare a dorinţei ca ediţia a II-a să cunoască o îmbunătăţire sensibilă sub aspect valoric, aşa cum se pare că îşi doreşte însuşi autorul de vreme ce plănuieşte o nouă editare — *Corpusul* monedelor romane republicane pe care-l datorăm lui M. H. Crawford reprezintă un instrument de care nu se poate lipsi nici un cercetător al numismaticii romane republicane.

Maria Chiţescu

ΧΑΡΙΣΤΗΡΙΟΝ ΕΙΣ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΝ Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΝ. Τόμος Δ (Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ἀριθ. 54), Ἀθῆναι, 1967—1968. 546 p., numeroase figuri în text şi 124 planşe afară din text.

Omagiul închinat de elevi şi prieteni profesorului Anastasios Orlandos, despre care am avut prilejul să scriu într-un volum precedent al Studiilor clasice (IX, 1967, p. 381—382) a ajuns să totalizeze nu mai puţin de patru impunătoare volume. Caracterizate prin aceeaşi varietate de conţinut şi de colaboratori, recrutaţi din cincisprezece ţări, toate oferă cîte un mănunchi important de studii îmbrăţişînd domenii tot atît de numeroase ca preocupările ştiinţifice ale sărbătoritului, care, de-a lungul unei vieţi rodnice şi lungi, a îmbogăţit cu lucrările sale arheologia şi istoria Greciei antice şi medievale. În aceste condiţii, cum era de aşteptat, şi în volumul de care mă ocup, ultimul din serie, contribuţiile de istoria artei bizantine sînt mai numeroase decît cele privitoare la istoria şi artele lumii clasice.

E vorba, în total, de 34 studii, care se adaugă celor 94 din volumele precedente şi a căror analiză nu poate fi vorba s-o încerc, chiar lăsînd la o parte faptul că aproape jumătate din ele tratează probleme străine preocupărilor obişnuite ale acestei reviste. Arta şi istoria bizantină sînt reprezentate de contributori în cea mai mare parte greci. Li se adaugă un francez (Rodolphe Guilland), doi sîrbi (Djordje Boškovič, Pavle Mijovič) şi românii : I. D. Ştefănescu, Corina Nicolescu, Ion Barnea.

Studiile de arheologie şi istorie a artei antice sînt în număr aproximativ egal, cele mai multe de cercetători greci : S. I. Dakaris (o stelă funerară din Epir privind cultul stejarului), N. D. Papachatzis (templul lui Asclepios din Messene), N. Peppa-Delmouzou (semne de constructori pe fragmente arhitectonice din Muzeul Epigrafic, Atena), Const. Photios (Rhodos şi Ahhijawa), Ep. Vranopoulos (morminte din Helladicul mijlociu), N. Yalouris (o acroteră a templului Herei din Olympia), Calliope Yannoulidou (Zeus Taletitas — Damia Auxesia), Ant. Zois (două vase minoice din colecţia Universităţii din Atena).

Dintre învăţaţii străini, Ake Akerström contribuie cu studiul *Ein Tonrelief aus Klazomenai*, Guntram Beckel, cu *Akropolisfragment*, E. Condurachi, cu *Deux édifices publics d'His-*

tria, W. B. Dinsmoor, cu *Two Monuments of the Athenian Akropolis*, Roland Hampel, cu *Eine kretische Töpferscheibe des 7. Jahrhunderts.*

Se adaugă două studii de istorie antică: Pierre Amandry, *Thémistocle à Mélitè* , şi D. M. Pippidi, *Sur les gérousies d'Istros et de Callatis.*

Început cu versurile lui J. M. Cook, menţionate altădată, impunătorul omagiu se încheie cu epigrama lui Stylianos G. Korres, în distihuri demne de Antologie:

Τέχνης καὶ σοφίης ἔργον θεῖόν τ'ἀρίσημον,
μνῆμ' ἐς ἀεί, τεύχων οὔ κάμες μουσοπολῶν·
τοῦ πρὶν δ' Ἑλλήνων βίοτ' ἴχνι' ἐρευνῶν, ἡμῖν
πᾶσι διδάσκαλος ἦ τ' εὐκλειὴς ἐγένου...

D. M. Pippidi

STUDIEN ZUR GESCHICHTE UND PHILOSOPHIE DES ALTERTUMS herausgegeben von J. Harmatta. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1968, 409 p.

Volumul cuprinde textele comunicărilor prezentate în cadrul secţiilor III şi IV ale Congresului internaţional de filologie clasică desfăşurat la Budapesta, între 1 şi 6 noiembrie 1965, sub auspiciile Academiei maghiare de ştiinţe şi ale Comitetului „Eirene".

Comunicările prezentate în cadrul primelor două secţii fuseseră publicate în numărul 15 (1967) al periodicului maghiar Acta Antiqua Hungarica (p. 245—472).

Aşa cum o arată şi titlul, e vorba de comunicări privind probleme de istorie a filozofiei antice şi de istorie generală a antichităţii. Numărul mare al acestor contribuţii (49) şi varietatea lor extremă ne împiedică să le facem o prezentare amănunţită, să ne oprim asupra fiecăreia în parte. Ne vom mulţumi cu o destul de sumară trecere în revistă, încercînd să degajăm totodată principalele direcţii în care s-a orientat atenţia participanţilor la lucrările acestor secţii ale congresului.

O preocupare comună mai multor cercetători a fost reconstituirea profilului filozofic al unor scriitori antici pentru care nu filozofia propriu-zisă a constituit domeniul afirmării lor majore. Astfel, N. I. Barbu (Bucureşti), ocupîndu-se de atitudinea lui Tucidide faţă de războiul peloponeziac, o situează în ansamblul concepţiei despre lume şi istorie a acestuia. Zs. Ritoók (Budapesta) se opreşte asupra raporturilor existente între opera lui Aristofan şi criza culturală prin care trece polisul atenian în vremea acestuia. Tot de Aristofan se ocupă şi I. Trencsényi-Waldapfel (Budapesta) care pune în evidenţă poziţia comicului atenian faţă de problemele filozofiei istoriei şi defineşte valoarea operei sale din punctul de vedere al istoriei filozofiei. Studiind filozofia politică a lui Demostene, L. Stoianovici (Bucureşti) stăruie în chip deosebit asupra felului în care înţelege oratorul atenian ideea de destin, în raport cu care trebuie puse principiile de etică politică promovate de el. Despre religiozitatea lui Plautus, reprezentant tipic al lumii romane din sec. III—II î.e.n., vorbeşte O. Jurewicz (Varşovia). R. Gandeva (Sofia) se ocupă de ideile sociale exprimate de Vergilius în *Georgice*. E. Cizek (Bucureşti) reia problema cauzalităţii istorice la Tacit, prilej de a întreprinde noi investigaţii în universul ideilor filozofice şi religioase ale istoricului roman. I. Hahn (Budapesta) aduce noi contribuţii la cunoaşterea lui Appian, încercînd să definească originalitatea şi autenticitatea ideilor de filozofie politică exprimate în discursurile personalităţilor istorice evocate de acesta. De Prudentius ca filozof al istoriei se ocupă în comunicarea sa M. Brożek (Cracovia).

Alte cîteva comunicări reprezintă contribuţii la desăvîrşirea imaginii noastre despre filozofii antichităţii greco-romane. K. Vourveris (Atena) defineşte locul istoriei ca *ancilla philosophiae* în sistemul filozofic al lui Platon. M. Plezia (Cracovia) analizează raporturile dintre Aristotel ca gînditor politic şi monarhia lui Alexandru cel Mare. De filozofia lui Cicero se ocupă A. Michel (Lille) care studiază aspectele doxografice ale operei acestuia, încercînd să caracterizeze totodată atitudinea lui faţă de filozofia stoică şi platonică şi să precizeze limitele în care se poate vorbi de un eclectism ciceronian. Asupra filozofiei politice a lui Cicero şi a lui Seneca se opreşte R. Müller (Berlin).

Un caracter mai sintetic au comunicările cercetătoarei sovietice T. Blawatskaja (Moscova), a Adelinei Piatkowski (Bucureşti) şi a lui R. Schottlaender (Berlin). Cea dintîi încearcă să reconstituie concepţiile sociale care au dominat Grecia mileniului II î.e.n., folosind în acest scop mărturiile indirecte de care dispunem. A. Piatkowski urmăreşte problema „dreptului pumnului" în literatura greacă de la Hesiod la Tucidide. R. Schottlaender se ocupă de problema autocraţiei romane în gîndirea romană.

Nu lipsesc nici contribuţiile cu un caracter foarte analitic, filologic. Ele îşi propun să lumineze unele pasaje de interes filozofic din scriitorii greci şi romani sau să clarifice sensul unor termeni filozofici care apar în operele acestora. Astfel H. Barth (Halle/Saale) interpretează un fragment din Herodot (III 80,6), R. Falus (Budapesta) comentează un fragment din Euripide (*Hippolyt*, 1034—1045), H. Kuch (Berlin) analizează epistola 3, 14 a lui Plinius. De noţiunea aristotelică φιλαυτία se ocupă K. Gantar (Liubliana), iar Lucia Wald (Bucureşti) face cîteva observaţii asupra folosirii termenilor *animus*, *anima* şi *mens* în opera lui Lucreţiu.

Există în acest volum şi cîteva comunicări ce nu se leagă foarte strîns de problemele istoriei filozofiei antice. Ele nu sînt însă mai puţin binevenite pentru lămurirea unor aspecte ale istoriei literaturilor greacă şi latină, ale istoriei culturii antice în general. Tr. Costa (Bucureşti) aduce noi precizări asupra datei morţii lui Salustiu. I. K. Horváth (Seghedin) studiază supravieţuirea sistemului hiliastic etrusc la romani. I. Komor (Budapesta) tratează despre problema autohtoniei la Tacit. În sfîrşit, J. Irmscher (Berlin) se ocupă de poziţia intelectualităţii în vremea lui Iustinian.

Comunicările prezentate în secţia de istorie a antichităţii privesc popoarele din regiunile dunărene şi din jurul Mării Negre şi legăturile lor cu lumea greco-romană. I. B. Brašinskij (Leningrad) pune în evidenţă importanţa strîmtorilor Mării Negre în viaţa economică a regiunilor învecinate, în secolele VI—IV î.e.n. D. Schelow (Moscova) se ocupă de importul roman în regiunile Dunării-de-Jos şi ale Volgăi în primul secol al erei noastre. M. I. Vjaźiminitina (Kiev) prezintă relaţiile dintre aşezările de pe Niprul-de-Jos şi ţările dunărene la începutul erei noastre. A. I. Boltunova (Moscova) studiază procesul dezvoltării istorice a ţărilor caucaziene în perioada antică. C. D. Lordkipanidze (Tbilisi) se opreşte asupra relaţiilor comerciale, economice şi culturale dintre lumea veche şi Colchida în epoca elenistică. De cultul dinastiei regale în vechea Armenie se ocupă G. Kh. Sarkissian (Erevan). G. Perl (Berlin) aduce contribuţii la cronologia regatelor Bithyniei, Pontului şi Bosforului.

De popoarele nomade se ocupă N. I. Sokol'skij (Moscova) care vorbeşte despre huni în Bosfor şi L. N. Gumilev (Leningrad) care încearcă o clasificare a sistemelor social-politice ale vechilor nomazi din Eurasia.

Dacilor le sînt consacrate două comunicări. Una, de I. Winkler (Cluj), priveşte relaţiile lor comerciale cu oraşele greco-orientale. Cealaltă, a lui L. Gáldi (Budapesta) este consacrată felului în care apar dacii în opera lui M. Eminescu.

De regiunile tracice se ocupă în comunicările lor V. Beševliev (Sofia), care comunică o descoperire făcută la Zunjövo Kladenče, lîngă satul Kjölmen (regiunea Kolarovgrad), în anul 1965 (e vorba de o interesantă inscripţie în caractere greceşti, într-o limbă necunoscută).

B. Gerov (Sofia) care tratează despre urme celtice în Tracia vestică, V. Velkov (Sofia) care aduce contribuții la studiul dezvoltării meșteșugurilor în orașele din Tracia și Moesia inferioară și A. Fol (Sofia) care se oprește asupra importanței inscripțiilor găsite *extra fines prouinciarum* pentru istoria Moesiei și a Traciei în secolele I—III.

Descoperirilor din regiunea Panoniei le sînt consacrate comunicările lui K. Póczy (Budapesta), tratînd despre un portret de bărbat dintr-un mormînt cu mumie descoperit la Aquincum, și a lui E. B. Thomas (Budapesta), care are drept obiect o țesătură în aur cu reprezentarea unei Victorii, datînd din vremea Severilor și care se află în Muzeul Național maghiar (descoperirea a fost făcută la Viminacium).

Despre incinerare și înhumare în epoca romană la Tomis tratează în comunicarea sa V. Barbu (Constanța).

În volum sînt cuprinse și două comunicări interesînd lingvistica. E vorba de comunicarea Lianei Lupaș (București), care tratează despre valoarea fonologică a spiritului aspru și a oclusivelor aspirate atice și de cea a lui K. A. Vlahov (Sofia) consacrată schimbării vocalice E—A în numele tracice în -ζενις~-ζανος.

Și în această secție a congresului s-au atins probleme de bizantinologie. V. Tăpkova-Zaimova (Sofia) se ocupă de numele etnice folosite de autorii bizantini.

Volumul îngrijit de J. Harmatta a apărut în condiții tehnice ireproșabile. Felul în care au fost publicate actele Congresului de filologie clasică de la Budapesta confirmă încă o dată filologilor de pretutindeni înalta calitate a ospitalității maghiare, atît celor care au cunoscut-o participînd la lucrările congresului cît și celor care au astăzi posibilitatea să la cunoștință de ele pe calea lecturii.

Nicolae-Șerban Tanașoca

АНТИЧНАЯ ИСТОРИЯ И КУЛЬТУРА СРЕДИЗЕМНОМОРЬЯ И ПРИЧЕРНОМОРЬЯ. Editura „Nauka", Leningrad, 1968, 351 p. (În l. rusă, fără rezumate).

Volum omagial închinat împlinirii a o sută de ani de la nașterea academicianului Serghe Alexandrovici Jebelev, 1867—1967. Cuprinde 45 articole publicate de savanți, istorici și arheologi sovietici bine cunoscuți în cercurile de specialitate din România.

Studii de istorie și epigrafie a orașelor grecești de pe litoralul nordic al Pontului: A. A. Belețkii, *Noi inscripții votive la Olbia* (p. 17—22). Două dedicații, una pentru Afrodita Pontia, alta către Pluto și Kore, din sec. IV/III î. e. n.; familia dedicantului, Ἀγρότας Διονυσίου era cunoscută și din alte inscripții olbiene (IPE, I², 20, 189 și II, 27). A. I. Boltunova, *O nouă inscripție de la Tanais atestînd o construcție* (p. 46—55); e vorba de construirea unei porți a zidului orașului în timpul basileului Kotys al lui Reskuporis. I. B. Brașinskii, *Cu privire la istoria litoralului NE al Mării Negre în antichitate* (p. 62—72); regiunea cuprinsă între peninsula Taman și Kolchida a fost destul de puțin cercetată; s-a putut constata în urma cercetărilor recent întreprinse existența unor legături cu regatul Bosporan încă din sec. IV î. e. n., dar acestea n-au fost continue. O. D. Lordkipanidze, *Relațiile comerciale și culturale ale lumii antice cu Kolchida în epoca elenistică* (p. 232—237). V. F. Gaidukevici, *Contribuții la discuțiile despre răscoala lui Saumakos* (p. 81—95); pune în lumină justețea interpretării sociale dată de S. A. Jebelev răscoalei sciților din Bospor. K. S. Gorbunova, *Inscripție votivă închinată* Ἀχιλλεῖ Ἥρωι (p. 96—99); autoarea datează dedicația la sfîrșitul sec. I sau în sec. al II-lea e. n. I. B. Zeest, *Despre o particularitate a dezvoltării economice a Hermonassei* (p. 144—148); Hermonassa, cea mai veche așezare greacă de pe țăr-

mul asiatic al Bosporului, a cunoscut o înfloritoare viață economică în sec. VII—VI î. e. n. Dezvoltarea Fanagoriei a coincis cu decăderea importanței Hermonassei. P. O. Karîșkovskii, *Date noi despre legăturile Olbiei cu Asia Mică în sec. II e. n.* (p. 172—177); inscripția de la Claros publicată de J. și L. Robert, Bull. Epigr., 1958, nr. 477, aduce o mărturie a relațiilor Olbiei cu Prousias pe Hypios și cu oracolul de la Claros. P. O. Karîșkovskii reia discuția termenului 'Ολβιοπολῖται οἱ καὶ Βορυσθενῖται susținînd ipoteza formulată mai înainte conform căreia Olbia și Borysthenes erau numele obișnuite date Olbiei în inscripții și la autorii antici de ex. Ptolemeu, *Geogr.*, III, 5, 14 : 'Ολβία ἡ καὶ Βορυσθένης (v. de același autor, *Observații cu privire la Olbia și Borysthenes*, ZOAO II, 1967, p. 75—80; contra, A. Kotsevalov, Annals Ukrainian Akad. in the U.S., 7 (1959), p. 1517—1530, după J. et L. Robert, Bull. Epigr., 1960, nr. 277, care apără opinia că Borysthenes era numele local al teritoriului Olbiei și al centrului indigen, înaintea întemeierii coloniei grecești).

T. N. Knipovici, *Cu privire la problema romanilor în componența populației Olbiei, în sec. I—III e. n.* (p. 189—196). Concluzia autorului este că aportul romanilor în structura populației Olbiei era foarte restrîns și că prezența numelor romane în inscripțiile grecești se datora legăturilor politice ale păturii guvernante a orașului cu Roma în epoca imperială. E. I. Levi, *Un nou decret olbian în cinstea unui sinopean* (p. 227—231). Pe baza elementelor dialectale, a compoziției laconice a textului și a formei literelor, autorul datează decretul în sec. V î. e. n., fiind astfel cel mai vechi decret cunoscut pînă acum la Olbia. N. V. Șebalin, *Contribuție la cunoașterea instituțiilor politice ale Olbiei* (p. 296—299). Publică un fragment de amforă cu grafiti care menționează existența colegiului de ναύκληροι, datat după scris, cca sec. III î. e. n.). D. B. Șelov, *Despre data întemeierii Tanais-ului* (p. 300—309). Pe baza materialului ceramic, a ștampilelor pe amfore și a monedelor, autorul datează începuturile vieții din așezarea de la Nedvigovsk în al doilea sfert al veacului al III-lea î. e. n. A. N. Șceglov, *Etapele principale ale istoriei Crimeii de vest în antichitate* (p. 332—342).

Problema relațiilor comerciale ale centrelor grecești nord-pontice pe baza circulației amforelor ștampilate și a monedelor, la : B. N. Grakov, *Note de epigrafie ceramică greacă* (p. 100—107). A. G. Salnikov, *Ștampile ceramice descoperite în săpăturile din stațiunea de lîngă satul Roxolani* (p. 252—256). Săpăturile în vechea așezare Nikonia de la Limanul Nistrului au scos la iveală un bogat material ceramic. Amforele ștampilate atestă legăturile comerciale ale Nikonion-ului cu Chios și Lesbos încă în a doua jumătate a sec. V, apoi cu Heraklea, Thasos, Sinope și Chersones. La mijlocul sec. III, viața a încetat la Nikonion. L. P. Harko, *Monedele din tezaurul de la Taraktașko, descoperit în a. 1908* (p. 284—295). 582 monede emise de regii bosporani și împărații romani între anii 210—337 e. n. D. G. Kapanadze și I. G. Șenghelia, *Hekate Triformis pe didrachmele din Colchida în sec. V î. e. n.*

Istorie literară, E. I. Solomonik, *Cu privire la istoria compunerii operei Anabasis de Xenophon* (p. 271—277). Exprimă opinia că diversele părți ale operei au fost scrise în epoci diferite. A. N. Egunov, *Scrisorile lui Euripide* (p. 121—129). A. I. Dovatur, *Jurămîntul arhonților atenieni* (p. 115—120) (Aristotel, Ἀθηναίων Πολιτεία, 3, 3).

Studii de arheologie și artă antică semnate de : M. I. Artamonov, *Cerbul de la Kul-oba* (p. 9—16); V. D. Blavațkii, *Despre călăreții bosporani în pictura camerei funerare de la Stasov* (p. 44—45); L. A. Elnițkii, *Cu privire la stela de la Suhumi* (p. 130—135); G. D. Belov, *Statuete de bronz de la Chersones* (p. 23—30); S. A. Beleaev, *Ceramica cu firnis roșu la Chersones în sec. IV—VI* (p. 31—38); Z. A. Bilimovici, *Torți de vase de bronz cu reprezentări plastice în col. Ermitaj* (p. 39—43); I. T. Kruglikova, *Fermă agricolă antică lîngă Kerci* (p. 206—212); V. I. Pruglo, *Herakles în coroplastica bosporană* (p. 238—247); A. I. Voșcinina, *Portret feminin de stil roman oriental la Ermitaj* (p. 73—80); N. Z. Kunina, *Pahare de sticlă cu inscripții grecești în col. Ermitaj* (p. 220—226); I. S. Krușkol, *Clădire antică lîngă Gorgippia* (p. 213—219); N. P. Sorokina, *Un nou monument de artă antică* (p. 278—283); N. P. Rozanova, *Oglindă de bronz cu inscripție de la Olbia* (p. 248—251); N. I. Sokolskii, *Atelierul ceramic de*

la Kepi (p. 265—270); S. P. Boriskovskaia, *Despre unele produse de pictură de stil orientalizant pe vase corintice în sec. VI t. e. n.* (p. 56—61); I. P. Efanov, *Cimitirul plan de la Kobiakov și problema aparteneței sale etnice* (p. 136—143). Discuții despre structura etnică a populației la Donul inferior în sec. I—III e. n.; S. I. Kapoșina, *Sarmații la Donul inferior* (p. 172—177); V. M. Kosianenko, *Ulcioare sarmatice cu torți zoomorfe din așezarea de la Kobiakov* (p. 198—205); D. S. Kirilin, *Curganele de la Trehbrialno în împrejurimile lacului Tobecinskii* (p. 178—188); aceste curgane au aparținut nobilimii scite puternic elenizate și în strînsă legătură cu grecii din Bospor; autorul le datează în epoca lui Pairisades I; V. I. Șilov, *Statuie scitică descoperită în gorodiștea Ceaika* (p. 324—331); V. I. Kadeev, *Despre apariția strungului în metal la Chersones* (p. 149—153); A. L. Iakobson, *Un capitel bizantin timpuriu din sec. V* (p. 343—346); K. M. Skalon, *Despre un ulcior de argint din epoca bizantină timpurie din Moldova* (p. 257—264).

Emilia Doruțiu-Boilă

Università di Macerata. ANNALI DELLA FACOLTÀ DI LETTERE E FILOSOFIA, I (1968) și II (1969), Napoli, Libreria Scientifica, 1969.

Facultatea de litere și filozofie a Universității din Macerata (Italia) a depus un efort deosebit pentru a publica la distanță de numai două luni (iulie—septembrie 1969) primele două volume ale „Analelor" sale, pentru anii 1968 și 1969. Predarea simultană la tipărire a materialelor pentru aceste volume, dacă, pe de-o parte, a putut satisface în anumită proporție nevoile varietății de preocupări existente într-o facultate cu un profil atît de complex, pe de alta, nu a putut asigura o repartizare omogenă a lucrărilor; de aceea, volumul al doilea nu cuprinde decît două lucrări de mari proporții demne de independență de editare.

Tînăra publicație se bucură de conducerea entuziastă și competentă a unui colegiu de redacție format din profesorii Carlo Arata, Massimo Colesanti și Antonio Garzya (ordinea e cea indicată pe foaia de titlu), dintre care primul este și director, iar ultimul îndeplinește funcția de redactor-șef.

Volumul I (1968) prin organizarea sa corespunde planurilor inițiale. El are următoarele trei secțiuni: Studii și eseuri, Note și cercetări, Texte și documente.

Nu vom ceda tentației de a ne ocupa de toate lucrările, ci vom recenza numai pe acelea care intră în sfera de preocupări a revistei noastre.

Din secțiunea „Studii și eseuri" ne oprim la două lucrări de istorie. În prima, intitulată *Temi fondamentali della storia dell'Italia meridionale nell'alto Medioevo*, Nicola Cilento prezintă o sumară vedere de ansamblu a concluziilor originale la care l-au condus cercetările sale (cunoscute în mare măsură din trei volume publicate în ultimii ani) în legătură cu istoria sudului Italiei înainte de cucerirea normandă (sec. XI). Pe un clasicist îl interesează în genere datele Evului mediu timpuriu, ele putîndu-l ajuta la completarea reprezentării despre Evul antic și la mai buna înțelegere a lui. Cu atît mai mult îl interesează astfel de date pentru acel teritoriu al peninsulei Apenine care i-a dat acesteia numele Ausonia și Italia și care a fost cel mai bogat în vicisitudini istorice, dar și cel mai avar în dezvăluirea trecutului său. Nicola Cilento combate părerea ce și-au format-o istoricii că Italia de sud prenormandă — în instabila ei fărîmițare statală și dependență politică de diversele imperii: roman oriental (bizantin), roman occidental (cu împărați franci și germanici), arab, papal, la care se adaugă o mare varietate etnică — se caracterizează printr-o aproape permanentă stare de anarhie și,

deci, prin lipsa condițiilor unui progres economic și cultural. Tabloul ce ni se oferă aici e altul în regiunile interne cu caracter prevalent țărănesc, datorită relațiilor de clasă de tip deosebit dintre aristocrația militară longobardă, de o parte, și colonii și micii proprietari, de alta, asistăm la o dezvoltare a agriculturii concretizată în exploatarea atît extensivă cît și intensivă a terenurilor. În regiunile maritime se ridică orașe cu mare prosperitate economică. Există baza necesară pentru dezvoltarea unei culturi, în care instituțiile și expresiile proprii se îmbină cu cele străine asimilate. Apar puternice centre de cultură a căror existență se face simțită în exterior (Montecassino, Benevento, Capua, Salerno, Napoli, Rossano ș. a.). Poate că cercetările ulterioare îl vor ajuta pe autor să-și formeze și să ne comunice o imagine mult mai complexă și, deci, mai veridică a creării, păstrării, amplificării și răspîndirii bunurilor culturale pe calea scrisului; căci, în imaginea ce ni se dă, rolul societății laice nu e pus în cuvenita lumină. În ce privește arta, ni se atrage atenția asupra faptului că primele manifestări ale arhitecturii și sculpturii protoromanice au loc chiar în Italia meridională. Nicola Cilento demonstrează că contactele Italiei meridionale cu Orientul (greco-bizantin și arab) au fost determinate nu numai de interese mercantile, ci și de necesități culturale. De acolo se cumpără, pentru îmbogățirea vechilor fonduri existente, manuscrise conținînd opere beletristice (din sudul Italiei se va răspîndi în Europa istoria romanțată a lui Alexandru Macedon) și științifice ale Antichității de limbă greacă și latină, de acolo se aduc meșteri în arta mozaicului și cea a frescei, se importă opere de artă felurite. La Școala medicală din Salerno va preda faimosul Constantinus după ce va învăța de la arabi și indieni. De deosebit interes este teza după care în Campania s-a produs situația favorabilă evoluției latinei în vulgara italiană — tocmai în localități campane s-au găsit primele documente (din anii 960—963) ale limbii italiene —, latina nefiind împiedicată, așa ca în alte părți, în evoluția sa spontană de latina de școală (noi i-am zice de administrație) impusă prin reforma lui Carol cel Mare. Credem că nu ar putea fi decît fertilă urmărirea prin această prizmă a concordanțelor ce se constată între română și celelalte idiomuri ale romanicei orientale și anumite dialecte sud-italiene.

Dacă amintim *Nota sulle origini di Macerata e di alcuni castra del suo territorio* semnată de Emilia Previdi Saracco, o facem pentru datele sale instructive privind continuitatea unei populații retrase dintr-o prosperă localitate romană în condiții vitrege. Municipiul Helvia Ricina a fost părăsit treptat în sec. V, iar populația s-a mutat în împrejurimi în locuri mai inaccesibile și mai ușor de apărat. Din așezările întărite — de pe « Mons Maceratae » și altele — ale grupurilor de familii înrudite, unele devin cu timpul adevărate castre. O dată cu venirea longobarzilor, castrele se integrează în organizarea administrativă a acestora, se asimilează cu întăriturile comunităților pe bază de înrudire denumite *farae*. Temporara administrație longobardă și-a lăsat amprenta și în toponimie (*senata*, *gabba*), din cauza organizării specifice a teritoriului.

Secțiunea „Note și cercetări" e aceea care ne interesează în întregime prin contribuțiile ce le cuprinde.

Renato Arena, în *Note linguistiche*, pe linia investigațiilor sale în domeniul fonetici limbii grecești, aduce noi precizări. În prima notă, pornind de la o echivalență acceptată, lician *kssẽñzija* = gr. Ξανθίας, caută o nouă rezolvare problemei transcrierii cu *z*. Respingînd ipoteza unei pronunțări spirante a lui θ, el demonstrează că *I* lician, redînd la origine sunetul *ts* (nu *dz*) — ca și în unele dialecte grecești și în etruscă —, ajunge să reprezinte un *s* aspru rezultat din evoluția lui *ts*. (O atare evoluție se poate urmări în limbi moderne; în română a sesizat-o Emil Petrovici). Ξανθίας este o formă restabilită analogic (cf. Ἀμαρυσία : Ἀμαρυνθία etc.) după baza Ξανθός. Grafia liciană trădează existența unei forme Ξα(ν)σίας cu asibilarea lui θ înainte de *i*, fenomen foarte vechi în evoluția fonetică greacă cum reiese din documentele miceniene (*korisijo*, *zakusijo*).

În nota a doua, *Di una possibile corrispondenza* Βάρβαξ : Μάρμαξ, după ce legătura dintre cele două cuvinte, bănuită prin asemănare fonetică, o asigură semantic cu ajutorul unei înlocuiri dintr-o scolie la Pindar, autorul discută pe larg, în contextul lor, toate numele implicate. În consecință stabilește o serie de cuvinte unite etimologic (« a apuca, a înșfăca, a înhăța ») : μέρμνος (și Μέρμνης). μάρμαξ (și var. μάρμακος), βάρβαξ (și var. βάρβακος), μόρφνος (cu φ rezultat din *-p + s-* din suf. *-sno-*), μάρπω. Originea egeeană a rădăcinii ar trăda-o alternanța *m/b/p* (care reflectă un sunet fără corespondență exactă în greacă) și oscilația *a/e* ; de altfel, rădăcina apare și în numele cu „terminație asianică" al soției lui Ἴδας, Μάρπεσσα, a cărei fiică Κλεοπάτρη avea și porecla Ἀλκυόνη.

În nota a treia, *Sul valore delle grafie* Ἀγαμέσμων, Μέσμων, Renato Arena caută o motivare formelor cu oscilația μν/σμ. Relația κράδεμνον κρήδεμνον : κράδεσμον κρήδεσμον e explicabilă prin asocierea ce s-a făcut cu δεσμός. Mergînd pe această cale, autorul găsește motivarea relațiilor Μέμνων: Μέσμων Ἀγαμέμνων: Ἀγαμέσμων tot într-o „încercare de etimologie populară". Cultul lui Memnon se găsește legat de cursuri de apă ; ca atare, plauzibilă este presupunerea unei asocieri cu μέσμα (rād. **med-* « a se umfla ») și a stabilirii unui raport μέσμα: Μέσμων (cf. αἷμα: αἵμων). Și numele Ἀγαμέμνων a fost asociat cu μέσμα din pricina expresiei proverbiale Ἀγαμεμνόνια φρέατα. Cu ajutorul aceleiași asocieri autorul explică și pe μέμνων/μέσμων «ὄνος». În felul acesta devine clar de ce aberantele forme arătate mai sus apar în aceeași perioadă în care documentele de limbă, în primul rînd cele atice, atestă că δμ trecuse în σμ sau în μν. Autorul presupune că, la origine, cele două evoluții fuseseră condiționate de poziția diversă : heterosilabică : -δμ->-σμ-, respectiv, tautosilabică : δμ->μν-. Cît privește aceste legi fonetice, avem de observat că — cu excepția cuvintelor cu tema φρασμ- și, poate, a cuvîntului μεσόμνη — materialul documentar constă în nume aparținînd fondului autohton pregrecesc (unii cercetători la prima categorie adaugă pe Ὀπλόσμιος). Credem că, în examinarea primei legi, trebuie luate în considerare și formele de tipul ἕσμα (:ἅδω) ὀσμή (:ὀδμή) πεπυκασμένος (: πεπυκαδμένος), căci formele cu δμ chiar în cele mai vechi texte sînt niște conservatorisme din limbajul oficial sacral, fie juridic (φραδμοσύνη etc.), fie tehnic (οἶδμα, κέδματα, termeni păstrați ca atare prin stilul medical și prin incantații etc.). Materialul comparativ ne face, de asemenea, să credem că evoluția δμ>σμ se poate explica prin influența substratului. De aceea, ar fi bine să se pună la contribuție din plin variante ca acelea ale derivatului cu sufixul *-il-* din tema *kadm-/kasm-* (sau *q-*) (Fenicia, Samothrake, Creta, Etruria, Roma) — sensul « minister » « anculus » ne face să ne gîndim la o compunere *ka-dm-* (cf. δμώς, δμωή etc.). Exemplificarea legii a doua, a evoluției δμ > μν, și excepțiile ei (forme ale lui δάμνημι și nume verbale corespunzătoare, în stilul poetic, ca și termeni tehnici ca δμώς cu derivații etc.) ne îndeamnă tot spre substrat.

În articolul *Per la storia del testo dell'Andromaca di Euripide*, Ugo Criscuolo se ocupă de locul ce le revine, în istoria tradiției manuscrise a marelui tragic, codicelor păstrate în Biblioteca Națională din Napoli avînd siglele : gr. II F 41 și ex-Vindob. gr. 17. E o investigație utilă care se adaugă la lucrările de sinteză privind transmiterea textului lui Euripide, publicate în ultimii ani de Pertusi, Turyn, Zuntz, Di Benedetto și, mai nou, Tuilier. De notat că la Macerata astfel de lucrări își găsesc îndrumător în profesorul Garzya, specialist în Euripide.

În micul său articol intitulat *Patrimoni e prezzi nell'*Apologia *di Apuleio*, Antonio Di Vita, utilizînd un stil mult prea telegrafic, caută să ne facă să ne dăm seama de ce reprezenta averea familiilor aristocratice din Africa proconsulară în vremea faimosului retor din Madaura. Pentru comprehensiunea unui cititor actual, autorul începe prin a comunica o concluzie la care l-au dus cercetările privind puterea de cumpărare a monetei romane, anume

că un sester, în secolul II pînă cel puțin în vremea lui Marc Aureliu, era echivalent cu circa o jumătate de dolar S.U.A. de astăzi (baza : 1 uncie aur = 35 dolari).

În *Inizi del millenarismo di Tertulliano*, Carlo Tibiletti demonstrează că doctrina domniei de o mie de ani a celor drepți după prima înviere a fost adoptată de Tertulian înainte de a fi trecut la montanism. Astfel de idei, în care se simte influența eshatologiei lui Ireneu, Tertulian profesează încă în ultimul capitol al lucrării *De spectaculis*.

Ambra Maria Collesi, în *Per il testo della* Presa di Creta *di Teodosio Diacono*, avînd ca punct de plecare ultima ediție (a lui N. M. Panagiotakis, 1960) a poemului despre recucerirea Cretei de către Nicefor Focas, publică un „preaparat critic". Ea aduce numeroase emendații la care ține seama de observațiile editorilor, fără, însă, a se depărta mult de tradiția manuscrisă, pe care o cunoaște direct. Totodată, ea restabilește cu mijloacele cele mai simple și plauzibile versurile presupuse ametrice. Cu astfel de restaurări, vom ajunge să ne formăm o imagine mai corectă despre creația poetică bizantină. După părerea noastră, ametria neoriginală este o dovadă indirectă a largii difuzări de care s-a bucurat, în unele perioade istorice și propice, producția de literatură eroică a lui Theodosios Diakonos.

Secțiunea „Note și cercetări" se încheie cu o lucrare a lui Giulio Bazzelli, *Due codici scritti a Macerata alla metà del Quattrocento*. Ținînd seama de criteriile moderne de publicare a manuscriselor, autorul descrie și încadrează în viața culturală a localității de proveniență codicele Vat. lat. 2884 din anul 1446 și ff. 32—48+1 din codicele Paris. lat. 3159 copiate în anul 1455. Primul manuscris conține tratatul *De officiis* al lui Cicero, cu trimiteri la variante cu glose interliniare, sumare și alte adnotații școlărești. Adaosurile sînt contemporane cu copia textului, care a servit la învățămîntul limbii latine în școala din Macerata, pentru care, de altfel, s-a făcut și împărțirea pe capitole (care nu corespunde cu cea cunoscută). Al doilea manuscris cuprinde lucrările : *Speculum sacerdotum*, al unui autor necunoscut, și *De modo confitendi*, al lui Antonio din Butrio. Lucrările au servit ca instrument de învățămînt eclezlastic, dar copistul pare a fi fost laic.

Din secțiunea „Texte și documente" ne interesează două materiale privind pe un scriitor bizantin care începe să fie pus în drepturile sale. Primul este al prof. Antonio Garzya și poartă titlul *Il* Prologo *di Niceforo Basilace*. Autorul, care s-a ocupat mult de opera lui Nikephoros Basilakes, republică după cercetarea manuscrisului, cu un aparat critic „esențial", textul faimoasei precuvîntări, importantă pentru vederile critic-literare ale scriitorului nostru.

Al doilea material este elaborat de Franca Fusco și se intitulează *Il Panegirico di Niceforo Basilace per Giovanni Comneno*. E traducerea sugerînd calitățile și defectele originalului, cu succinte note critice și istorice, a unei opere a cărei paternitate a fost recunoscută nu de mult. Printre cei care au argumentat convingător această apartenență se află și traducătoarea.

Nu ne mai rămîne aici decît să menționăm că dintr-o notă a prof. Garzya aflăm că cele două lucrări de mai sus sînt din studiile ce se fac la universitatea din Macerata asupra retoricii politice din perioada Comnenilor, începîndu-se cu editarea comentată a operelor, în principal ale lui Nikephoros Basilakes și ale lui Michael Italikos.

În volumul al II-lea al „Analelor" ne oprim doar la lucrarea lui Carlo Tibiletti, tipărită sub rubricația „Studii și eseuri" cu titlul *Verginità e matrimonio in antichi scrittori cristiani*. La început, sînt trecute sumar în revistă părerile filozofilor antici de expresie greacă și latină despre problema celor două stări de viață, căsătoria și fecioria, pentru a se vedea contribuția, și sub acest aspect, a amintiților filozofi la formarea concepției creștine. Primul gînditor citat de autor pentru discuția asupra convenienței căsătoriei și pentru concluzia că aceasta împiedică dedicarea la știință (filozofie) este Teofrast. În legătură cu această părere

socotim necesar să atragem atenţia asupra faptului că Antichitatea greacă ne arată existenţa cu secole mai veche pînă şi a unor practicieni ai claustraţiei considerate necesare studiului. Nu se poate contesta existenţa a cel puţin unei astfel de confrerii, secta pitagoriciană. Dar, acest lucru corespunde numai la o latură, secundară, a vieţii monastice de mai tirziu a creştinilor. Credem că ar fi util să se înceapă studiul cu influenţa conceptului obligativităţii vieţii în virginitate (concept cognoscibil mai mult prin deducţie) a slujitorilor unor divinităţi, ale luminii în special. Aceasta e o realitate străveche, indo-europeană, cum lasă să se întrevadă instituţia vestalelor. După capitolul moraliştilor păgini, în lucrare se urmăreşte, cu exemplară minuţie, gîndirea creştină pentru argumentul în cauză la Clemens din Alexandria, Tertulian şi Metodiu din Olimp, făcîndu-se consideraţiuni asupra raporturilor ca şi asupra specificului concepţiei lor în condiţiile istorice date.

E. Dobroiu

PUBLICAȚII PRIMITE ÎN REDACȚIE ÎNTRE 1 APRILIE ȘI 31 DECEMBRIE 1969

1. *Acta Classica, Proceedings of the Classical Association of South Africa*, X, 1967, XI, 1968, Cape Town, A. A. Balkema.
2. *Aevum*, XLII, 1968, 5—6, XLIII, 1969, 1—2, 3—4, Milano, Univ. Catolica del Sacro Cuore.
3. Michael von Albrecht, *Die Parenthese in Ovids Metamorphosen und ihre dichterische Funktion*, Würzburg, K. Triltsch, 1963, 233 p.
4. K. Amantos, Γλωσσικὰ μελετήματα, Atena, Ἐπιστημονικὴ ἑταιρεία, 1964, V + 607 p.
5. *Antike und Abendland*, XII, 1966, XIII, 1967, XIV, 1968, Berlin, W. de Gruyter & Co.
6. *Anzeiger für die Altertumswissenschaft*, XX, 1967, 1, XXI, 1968, 1—2, 4, Innsbruck, Österreichische humanistische Gesellschaft.
7. Aristote, *Topiques*, Tome I, livres I—IV. Texte établi et traduit par J. Brunschwig, Paris, Les Belles Lettres, 1967, CXLVIII + 179 p.
8. Avianvs, *Œuvres*, éditées et traduites par Léon Herrmann, Bruxelles, Latomus, 1968, 177 p. (Collection Latomus, XCVI).
9. *Biblia Sacra*, iuxta Latinam Vulgatam Versionem ad codicum fidem... cura et studio monachorum ordinis Sancti Benedicti edita. *Liber Isaiae* — Prolegomena. *Liber Isaiae* — Orthographica, Roma, Typis Vaticanis, 1969.
10. Jürgen Blänsdorf, *Archaische Gedankengänge in den Komödien des Plautus*, Wiesbaden, Fr. Steiner, 1967, 320 p.
11. J. Borovski, *De institutionis Latinae in Vnione Souietica condicione* (Excerptum ex Actis omnium gentium ac nationum Conuentus latinis litteris linguaeque fouendis), Roma, 1966.
12. Gerlinde Bretzigheimer, *Die Medeia des Euripides. Struktur und Geschehen*, Tübingen, 1968, 284 p.
13. Karl Büchner, *Der Aufbau von Sallusts Bellum Iugurthinum*[2], Wiesbaden, Fr. Steiner, 1956, 104 p.
14. Karl Büchner, *Humanitas Romana*. Studien über Werke und Wesen der Römer. Heidelberg, Carl Winter, 1957, 356 p.
15. Karl Büchner, *Sallust*, Heidelberg, Carl Winter, 1960, 463 p.
16. Karl Büchner, *P. Vergilius Maro, der Dichter der Römer* (Sonderdruck aus Pauly-Wissowa *RE*), Stuttgart, Alfred Druckenmüller, 1966, 472 col.
17. Karl Büchner, *Lukrez und Vorklassik*, Wiesbaden, Fr. Steiner, 1964, 211 p. (Studien zur römischen Literatur, Bd. I).
18. Karl Büchner, *Cicero*, Wiesbaden, Fr. Steiner, 1962, 206 p. (Studien zur römischen Literatur, Bd. II).

19. Karl Büchner, *Horaz*, Wiesbaden, Fr. Steiner, 1962, 178 p. (Studien zur römischen Literatur, Bd. III).
20. Karl Büchner, *Tacitus und Ausklang*, Wiesbaden, Fr. Steiner, 1964, 164 p. (Studien zur römischen Literatur, Bd. IV).
21. Karl Büchner, *Vom Bildungswert des Lateinischen*, Wiesbaden, Fr. Steiner, 1965, 166 p. (Studien zur römischen Literatur, Bd. V).
22. Karl Büchner, *Resultate Römischen Lebens in Römischen Schriftwerken*, Wiesbaden, Fr. Steiner, 1967, 196 p. (Studien zur römischen Literatur, Bd. VI).
23. Karl Büchner, *Griechisches und Griechisch-Römisches*, Wiesbaden, Fr. Steiner, 1968, 229 p. (Studien zur römischen Literatur, Bd. VII).
24. Karl Büchner, *Cicero*, Bestand und Wandel seiner geistigen Welt, Heidelberg, Carl Winter, 1964, 542 p.
25. Karl Büchner, *Sallustinterpretationen*, Stuttgart, Ernst Klett, 1967, 56 p.
26. Karl Büchner, *Römische Literaturgeschichte*, Stuttgart, A. Kröner, 1968, 582 p.
27. *Bulletin de l'Association Guillaume Budé*, XXVII, 1968, 4, XXVIII, 1969, 1, 2, Paris, Les Belles Lettres.
28. Luigi Capogrossi Colognesi, *La struttura della proprietà e la formazione dei „iura praediorum" nell'età repubblicana*, Milano, A. Giuffrè, 1969, 541 p.
29. M. Tvllivs Cicero, *Von Gemeinwesen*. Lateinisch und deutsch. Eingeleitet und übertragen von K. Büchner, Zürich, Artemis Verlag, 1960, 388 p.
30. M. Tvllivs Cicero, *Vom rechten Handeln*. Lateinisch und deutsch. Eingeleitet und neu übersetzt von K. Büchner, Zürich—Stuttgart, Artemis Verlag, 1964, 407 p.
31. M. Tvllivs Cicero, *Gespräche in Tusculum*, Eingeleitet und neu übersetzt von K. Büchner, Zürich—Stuttgart, Artemis Verlag, 1966, 484 p.
32. M. Tvllivs Cicero, *De oratore*, ed. K. Kumaniecki, Leipzig, Teubner, 1969, 412 p.
33. Pimen Constantinescu, *Atitudinea lui Coşbuc faţă de traducerea* Divinei Commedii (extras din *Limbă şi Literatură* XVII, 1968).
34. Ἑλληνικὴ Ἀνθρωπιστικὴ Ἑταιρεία. Χρονικὸν τῆς πρώτης δεκαετίας (1959—1969), Atena, 1969, 98 p.
35. *Eos*, LVI, 1966, 1, 2, Wrocław, Ossolineum.
36. *Eranos. Acta philologica Suecana*, LXVI, 1968, 1—4, LXVII, 1969, 1—3 (Omagiu T. Kleberg), Uppsala, Eranos Förlag.
37. Ignacio Errandonea, *El coro de la Electra de Sófocles*, La Plata, Universidad Nacional, Seccion de Lenguas Classicas, Textos i Estudios 5, 1968, 64 p.
38. Manfred Erren, *Die Phainomena des Aratos von Soloi*. Untersuchungen zum Sach- und Sinnverständnis, Wiesbaden, Fr. Steiner, 1967, 339 p.
39. Esquilo, *As Suplicantes*. Pref., introd., trad. e notas Ana Paula Quintela Ferreira Sottomayor, Coimbra, Instituto de Estudios Classicos, 1968, 157 p.
40. Ernst Gebhardt, *Polycrates' Anklage gegen Sokrates und Xenophons Erwiderung*, Frankfurt/M., 1957, 111 p.
41. *Gedenkreden auf Karl Reinhardt*, Frankfurt/M., Vittorio Klostermann, 1969, 30 p.
42. *Greek, Roman and Byzantine Studies*, 9, 1968, 3, 4, 10, 1969, 1, Durham, North Carolina, Duke University.
43. P. Grimal, L. Annaei Senecae, *Operum moralium concordantia*, IV, *De prouidentia*; V, *De uita beata*, Paris, Presses Universitaires de France, 1969, 124, 194 p.
44. Hermann Gundert, *Der Platonische Dialog*, Heidelberg, Carl Winter, 1968, 59 p.
45. Helene Harth, *Dichtung und Arete*. Untersuchungen zur Bedeutung der musischen Erziehung bei Plato. Frankfurt/M., 1965, 219 p.
46. Hellenic Society for Humanistic Studies, *Annales of the Years 1959—1969*, Atena, 1969, 51 p.

47. Gerhard Hertel, *Die Allegorie von Reichtum und Armut.* Ein aristophanisches Motiv und seine Abwandlungen in der abendländischen Literatur. Nürnberg, Hans Carl, 1969, 202 p.
48. Renate Hühn, *Das Königtum Heinrichs II von England*, Erlangen, 1968, 321 p.
49. *Journal of Classical Studies*, XVII, 1969, Kyôto, Faculty of Letters, Kyôto University.
50. *The Journal of Hellenic Studies*, LXXXVIII, 1968, London, The Society for the Promotion of Hellenic Studies.
51. Peter Gerhard Katzung, *Die Diapeira in der Iliashandlung*, Frankfurt/M., 1960, 79 p.
52. Hans Lauter, *Zur Chronologie römischer Kopien nach Originalen des V. Jahrh.*, Erlangen, 186 p.
53. *Listy Filologické*, 92, 1969, 1, Praha, Akademia.
54. Titvs Lvcretivs Carvs, *Welt aus Atomen.* Lateinisch und deutsch. Textgestaltung, Einleitung und Übersetzung von K. Büchner, Zürich, Artemis Verlag, 1956, 640 p.
55. T. Lvcreti Cari *De rerum natura*, edidit Carolus Buechner, Wiesbaden, Fr. Steiner, 1966, 307 p.
56. Franz-Frieder Lühr, *Ratio und Fatum.* Dichtung und Lehre bei Manilius, Frankfurt/M., 1969, 194 p.
57. O. Makkonen, *Ancient Forestry.* An Historical Study. Part II. The Procurement and Trade of Forest Products. Helsinki, 1969, 46 p. (Acta Forestalia Fennica, vol. 95, 1969).
58. M. J. McGann, *Studies in Horace's First Book of Epistles*, Bruxelles, Latomus, 1969, 119 p. (Collection Latomus, C).
59. Heinz-Werner Nörenberg, *Das Göttliche und die Natur in der Schrift Über die heilige Krankheit*, Bonn, R. Habelt, 1968, 95 p.
60. M. Oberleitner, *Die handschriftliche Überlieferung der Werke des Heiligen Augustinus.* Band I/1. Italien, Werksverzeichnis, Wien, Böhlau, 1969, 407 p. (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse, Sitzungsberichte. 263. Band).
61. *Perficit*, I, 1968, 15—19, II, 1969, 25—30, Salamanca, Collegio San Estanislao.
62. Gerhard Pfeiffer, *Studien zur Frühphase des europäischen Philhellenismus (1453—1750)*, Erlangen, 1968, 296 p.
63. *Phoenix*, XXIII, 1969, 1 (Studies Presented to G.M.A. Grube on the Occasion of his Seventieth Birthday), 2, Toronto, The Classical Association of Canada.
64. *Proceedings of the Cambridge Philological Society*, 195 (15), 1969.
65. *Revista de Estudios Clasicos*, XII, 1968, Mendoza, Universidad Nacional de Cuyo.
66. *Revue des Études Anciennes*, LXX, 1968, 1—2, 3—4, Bordeaux, Faculté des Lettres.
67. Ernst Rhein, *Die Dialogstruktur der „Consolatio Philosophiae" des Boethius*, Frankfurt/M,. 1963, 70 p.
68. Harald Ringshausen, *Zur Verfasserschaft und Chronologie der den Nilus Ancyranus zugeschriebenen Werke*, Frankfurt/M., 1967, 66 p.
69. Walter Gabriel Saltzer, *Parmenides, Leukippos und die Grundlegung der epikurischen Physik und Ethik bei Lukrez*, Frankfurt/M., 1964, 162 p.
70. Kurt Sauer, *Untersuchungen zur Darstellung des Todes in der griechisch-römischen Geschichtsschreibung*, Frankfurt/M., 1930, 77 p.
71. Eckart Schäfer, *Das Verhältnis von Erlebnis und Kunstgestalt bei Catull*, Wiesbaden, Fr. Steiner, 1966, 115 p.
72. Hans-Martin Schreiber, *Iphigenies Opfertod. Ein Beitrag zum Verständnis des Tragikers Euripides*, Frankfurt/M., 1963, 139 p.
73. Gisela Strasburger-Pfleiderer, *Die kleinen Kämpfer der Ilias*, Frankfurt/M., 1954, 142 p.

74. Jean Taillardat, SUÉTONE, Περὶ βλασφημίων. Περὶ παιδίων (Extraits byzantins), Paris, Les Belles Lettres, 1967, 188 p.
75. A. Szantyr, E. Baer, W. Hübner, R. Heine, H. Beikircher, *Beiträge aus der Thesaurus-Arbeit, XVI* (extr. *Museum Helveticum* XXVI, 1969, 1).
76. Barnim Treucker, *Politische und sozialgeschichtliche Studien zu den Basilius-Briefen*, München, 1961, 121 p.
76. Alberto José Vaccaro, *La numeración latina. Aspectos y Problemas*, La Plata, Instituto de Filología, 1969, 67 p.
78. Ladislav Vidman, *Bibliographia studiorum Graecorum et Latinorum in Bohemoslovenia MCMLXVII*, Praha, 1968.
79. Armin Vögler, *Interpretationen für Datierung und zum Zeitverhältnis der beiden Elektren*, Frankfurt/M., 1967, 194 p.
80. Karl-Otto Weber, *Origenes der Neuplatoniker. Versuch einer Interpretation*, München, C. H. Beck, 1962, 164 p.
81. M. Wegner, *Untersuchungen zu den lateinischen Begriffen* socius *und* societas, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1969, 119 p. (Hypomnemata 21).
82. G. Williams, *Tradition and Originality in Roman Poetry*, Oxford, Clarendon Press, 1968, IX + 810 p.
83. Jürgen Wittenzellner, *Untersuchungen zu der Pseudohippokratischen Schrift* Περὶ παθῶν, Erlangen, 1969, 120 p.
84. XENOPHON, *Institutio Cyri*, ed. W. Gemoll, editionem correctiorem curauit J. Peters, Leipzig, Teubner, 1968, 471 p.
85. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, herausgegeben von L. Koenen und R. Merkelbach, Bonn, R. Habelt, I, 1967—IV, 1969.
86. *Živa Antika. Antiquité vivante*, XVIII, 1968, Skoplje.
87. *Zprávy Jednoty Klasických Filologů*, X, 1968, 2, Praha.

SOCIETATEA DE STUDII CLASICE DIN REPUBLICA SOCIALISTĂ ROMÂNIA

DĂRI DE SEAMĂ ALE ŞEDINŢELOR

CXII

ŞEDINŢA DIN 7 NOIEMBRIE 1968

Prezidează acad. AL. GRAUR, preşedinte.

Şedinţa se deschide la ora 18^{30}.

Membri prezenţi: N. I. Barbu, Al. Barnea, I. Buzdugan, I. Coconea, I. G. Coman, D. Crăciun, M. Crişan, M. Dumitrescu, I. Fischer, Val. Georgescu, Al. Giurgea, Al. Graur, Al. Horhoianu, M. Manolescu, Margareta Nasta, V. Nicolae, M. Nicolaescu, David Popescu, Cl. Popovici, M. Russu, C. Săndulescu, M. Simionescu, D. Siuşanschi, N. I. Ştefănescu, N. Ş. Tanaşoca, R. Vulpe.

Prezentări de lucrări recente. Prof. D. CRĂCIUN: J. Defradas, *Literatura elină* (prefaţă antologie, note de A. Piatkowski), Bucureşti, 1968. Prof. VAL. GEORGESCU: G. Pieri, *L'histoire du cens jusqu'à la fin de la République romaine*, Paris, 1968; B. Vonglis, *La lettre et l'esprit de la loi dans la jurisprudence classique et la rhétorique*, Paris, 1968. N. Ş. TANAŞOCA: *Centre de recherches d'histoire et de civilisation byzantines, Travaux et mémoires*, 3, Paris, 1968; H. Hunger, *Der byzantinische Katz-Mäuse-Krieg*, Graz-Wien, 1968. I. FISCHER: G. B. Pellegrini, A. Prosdocimi, *La lingua venetica*, II, Padova, 1967; I. Coteanu, *Où en sont la linguistique et la philologie roumaines?* Bucureşti, 1968; M. I. Finley, *Lumea lui Odiseu* (trad. de L. şi D. M. Pippidi; cuvînt înainte de D. M. Pippidi), Bucureşti, 1968; C. Poghirc, *B. P. Hasdeu lingvist şi filolog*, Bucureşti, 1968; Σοφοκλέους Ἰχνεύται (ed. V. Steffen), Varşovia, 1960; Aristotelis qui ferebatur *Liber de pomo. Versio latina* Manfredi (ed. M. Plezia), Varşovia, 1960.

Informare. I. FISCHER prezintă o scurtă expunere asupra desfăşurării celui de al XI-lea Congres „Eirene", ţinut la Varşovia între 21 şi 25 oct. 1968. Completări, privind în special activitatea delegaţiei româneşti, sînt aduse de prof. N. I. BARBU.

Comunicare. Prof. N. I. BARBU, *Ierarhia valorilor umane la Lucreţiu*. Controversele savanţilor cu privire la opera lui Lucreţiu sînt încă numeroase. De exemplu unii (W. H. Fitzgerald) susţin că Lucreţiu a fost un „plus". Alţii (W. S. Anderson) susţin că Lucreţiu a fost un ateu. Sînt autori care afirmă că Lucreţiu a recunoscut existenţa progresului (I. P. Borle). Alţii afirmă contrariul (A. C. Keller). Pentru a defini mai precis ideile lui Lucreţiu, trebuie definită ierarhia valorilor în opera lui. Poetul recunoaşte existenţa mişcării, progresului şi perfecţiunii în natură. Lucreţiu este entuziasmat la spectacolul naturii, în care materia trece

de la haos la forme organizate, în care apare pămîntul, plantele, animalele. Poetul recunoaşte progresul material şi în viaţa oamenilor. Totuşi oamenii sînt nefericiţi din cauza lăcomiei, ambiţiei, setei de putere, pentru dobîndirea cărora sînt gata să se avînte în războaie şi să îndure cele mai aprige suferinţe. Pentru Lucreţiu valoarea supremă este liniştea sufletească, pe care o aduce cercetarea raţională a materiei şi contemplarea. Numai raţiunea poate salva pe om, alungîndu-i din suflet toate patimile, care nu numai că nu-l ajută să dobîndească lucruri utile, dar îl fac chiar nefericit. În piramida ierarhiei valorilor construită de poet, culmea este ocupată de liniştea sufletească, pe cînd oamenii nefericiţi luptă pentru dobîndirea unor valori care, pentru poet, sînt în josul piramidei şi n-au decît o prea mică importanţă. Lucreţiu crede în posibilitatea perfecţionării omului prin apelul la luminile raţiunii. Teama de zei este înlocuită la el de contemplarea entuziastă a naturii, luminată de raţiune.

Discuţii. Prezintă observaţii Dr. C. SĂNDULESCU, prof. D. POPESCU, N. I. ŞTEFĂNESCU, D. CRĂCIUN.

Dr. C. SĂNDULESCU consideră necesară raportarea permanentă la Epicur a oricărei analize privind filozofia lui Lucreţiu.

Prof. D. POPESCU pune în discuţie problema publicului căruia i se adresa Lucreţiu şi criteriile de clasificare a valorilor.

Diverse. Acad. AL. GRAUR anunţă că în şedinţa viitoare se va pune în discuţie un proiect de memoriu care urmează a fi prezentat Ministerului în legătură cu situaţia limbilor clasice în învăţămîntul mediu; proiectul va fi prezentat de prof. N. I. BARBU.

Secretariatul anunţă că în 9 noiembrie va avea loc adunarea generală a Filialei din Constanţa a Societăţii.

Şedinţa se ridică la ora 20^{10}.

CXIII

ŞEDINŢA DIN 5 DECEMBRIE 1968

Prezidează acad. AL. GRAUR, preşedinte.

Şedinţa se deschide la ora 18^{30}.

Membri prezenţi: I. Aisner, N. V. Baran, N. I. Barbu, Fr. Băltăceanu, G. Bunescu, C. Chircu, Tr. Costa, D. Crăciun, R. Ocheşanu-Cristescu, V. Dobrescu, E. Dobroiu, C. Drăgulescu, H. Dumitrescu, Vl. Dumitrescu, I. Fischer, Fl. Bobu Florescu, I. Casan-Franga, Al. Giurgea, Al. Graur, G. Guţu, M. Guţu, Al. Horhoianu, R. Lăzărescu, M. Manolescu, M. Mereuţă, Gh. Muşu, V. Nicolae, M. Nicolaescu, A. Piatkowski, A. Pîrvulescu, C. Poghirc, E. Poghirc, T. Popescu, Virgil Popescu, Cl. Popovici, M. Russu, C. Săndulescu, D. Sluşanschi, N. Ş. Tanaşoca, M. Ţiţu-Băluţă, R. Vulpe, J. Zezeanu.

Invitaţi: Al. Belu, C. Moldovanu.

Alegeri de noi membri. Au fost aleşi membri ai Societăţii: Prof. ELENA POPESCU (recomandată de I. FISCHER şi prof. J. ZEZEANU), prof. CONST. POPESCU (recomandat de prof. C. POGHIRC şi M. NICHITA), prof. AL. BELU (recomandat de E. CIZEK şi prof. N. I. BARBU).

Prezentări de lucrări recente. I. FISCHER : Platon, *Dialoguri* (trad.: Cez. Papacostea, C. Noica; Introd.: C. Noica), Bucureşti, 1968; Plautus, *Casa cu stafii. Teatru* (*I*) (Trad.: N. Teică; Pref.: E. Cizek); *Bull. de l'Ass. G. Budé*, 1968, 2—3 (atrage în special atenţia asupra articolului] J.-M. Jacques, *Ménandre inédit*, în care se semnalează descoperirea unui fragment relativ întins din Δὶς ἐξαπατῶν, originalul comediei plautine *Bacchides*).

Comunicare. Prof. C. POGHIRC, *Două contribuţii ale lui B. P. Hasdeu la emendarea textelor unor scriitori latini.* (Naeulus ap. Cic., *Orator*, XLV, 152; *Consol. ad Liuiam*, 388). În *Istoria critică a românilor*, I[2], p. 249 — 252 (Bucureşti, 1875), B. P. Hasdeu conjecturează numele Oltului în cele două texte amintite, propunînd să se citească *Alutum* în loc de *Algidum* (*algidum*? *algidam*?) în primul şi *Alutus* în loc de *Apulus* (*Appulus*) în cel de al doilea. Foarte importantă dacă s-ar dovedi adevărată, căci ar anticipa cu patru secole atestarea Oltului (pomenit cu certitudine la Ptolemeu, *Geogr.* III, 8, 2), conjectura vizează în realitate un *locus desperatus*, căci cuvîntul se află la sfîrşit de vers, într-o frază care continuă evident, aşa încît cuvîntul pare mai degrabă epitetul unui nume propriu din versul următor. Cealaltă conjectură pentru care Hasdeu aduce zece importante argumente (*op. cit.* p. 249—251) istorice, geografice şi de structura internă a textului, este mult mai plauzibilă, atît prin epoca compunerii *Consolaţiei*, cît şi sub raport paleografic, *L* putînd fi uşor confundat cu *P* în cursiva majusculă de sec. I e.n., iar *l* cu *l* în minuscula carolingiană, sub influenţa familiarului *Apulus* italic în locul necunoscutului *Alutus*.

Discuţii. Pun întrebări şi prezintă observaţii: prof. R. VULPE, N. I. BARBU, E. DOBROIU, A. PIATKOWSKI, VL. DUMITRESCU, TR. COSTA, AL. GRAUR.

Prof. R. VULPE nu crede că *algidus*, adjectiv, poate fi înlocuit în text cu *Alutus*.

Acad. A. GRAUR atrage atenţia asupra caracterului hazardat al conjecturilor şi al speculaţiilor etimologice aduse în discuţie; cantitatea vocalelor din toponimele invocate aici e necunoscută.

Discuţii privind situaţia limbilor clasice în învăţămîntul liceal. Prof. N. I. BARBU prezintă un raport care urmează a fi înaintat Ministerului şi care cere, în esenţă, mărirea numărului de ore acordat limbii latine şi celei greceşti în liceele clasice şi menţinerea limbii latine la toate secţiile liceelor, cu o pondere crescută la secţiile umaniste.

Iau cuvîntul, propunînd completări la raport: I. FISCHER, prof. C. DRĂGULESCU, E. DOBROIU, I. FRANGA, M. NICOLAESCU, Dr. C. SĂNDULESCU, VL. DUMITRESCU.

În încheiere, acad. AL. GRAUR propune să se dea mandat comisiei de redactare condusă de prof. N. I. BARBU de a aduce raportului modificările necesare, pentru a fi apoi înaintat, în numele Societăţii, Ministerului Învăţămîntului. Propunerea a fost aprobată.

Şedinţa se ridică la ora 21.

CXIV

ŞEDINŢA DIN 9 IANUARIE 1969

Prezidează acad. AL. GRAUR, preşedinte.

Şedinţa se deschide la ora 18[30].

Membri prezenţi: I. Acsan, V. Arjoca, N. I. Barbu, Al. Barnea, E. Doruţiu-Boilă, L. Buzdugan, Gh. Ceauşescu, Al. Cizek, I. G. Coman, M. Gramatopol, Al. Graur, A. Horhoianu, V. Nicolae, M. Nicolaescu, Şt. Papadima, A. Piatkowski, A. Pîrvulescu, Gh. Poenaru Bordea, C. Poghirc, E. Poghirc, D. Popescu, Em. Popescu, M. Popescu, Sebastiana Popescu, C. Săndulescu, Gh. Sîrbu, D. Siuşanschi, N. I. Ştefănescu, R. Vulpe.

Invitaţi: M. Babeş, N. Corciu, A. Pippidi, Ec. Vulpe.

Necrolog. Prof. R. VULPE evocă figura profesorului THEOFIL SIMENSCHY de la Universitatea din Iaşi, decedat în 15 decembrie 1968.

Alegeri de noi membri. A fost aleasă membră a Societății prof. NESTORA CORCIU (recomandată de prof. V. ARJOCA și Dr. C. SĂNDULESCU).

Prezentări de lucrări recente. Prof. C. POGHIRC: Fr. Semi, *Il sentimento di Cesare*, Padova, 1966; B. Bravo, *Philosophie, histoire, philosophie de l'histoire*, Wrocław, 1968; W. Dressler, *Studien zur verbalen Pluralität*, Viena, 1968. GH. POENARU BORDEA: M. A. Levi, *L'Italia antica*, I—II, Milano, 1968; M. A. Levi, *L'Impero Romano*, I—III, Torino, 1967. Prof. R. VULPE: N. Iorga, *Materiale pentru o istoriologie umană*, București, 1968.

Comunicare. Prof. R. VULPE, *Excidium Histriae*. (Vezi „Studii clasice", XI, 1969, p. 157—172).

Discuții. Pun întrebări și prezintă observații: prof. N. I. BARBU, Dr. C. SĂNDULESCU, GH. POENARU BORDEA, M. GRAMATOPOL, E. DORUȚIU-BOILĂ, C. POGHIRC, AL. GRAUR.

După GH. POENARU BORDEA, situația tezaurelor numismatice trebuie atrasă în discuție.

Ședința se ridică la ora 19[45].

CXV

ȘEDINȚA DIN 6 FEBRUARIE 1969

Prezidează acad. AL. GRAUR, președinte.

Ședința se deschide la ora 18[30].

Membri prezenți: N. I. Barbu, Al. Barnea, C. Chircu, Tr. Costa, Val. Georgescu, Al. Graur, Gh. Guțu, Vl. Iliescu, M. Jacotă, M. Manolescu, Val. Nicolae, M. Nicolaescu, C. Poghirc, E. Poghirc, Aurel Popescu, Sebastiana Popescu, M. Russu, R. Vulpe.

Prezentări de lucrări recente. Prof. C. POGHIRC: Al. Graur, *Tendințe actuale ale limbii române*, București, 1969. Prof. N. I. BARBU: El. Slave, I. Wald, *Ce limbi se vorbesc pe glob*, București, 1969.

Comunicare. Prof. M. JACOTĂ, *Tendințe romane și tendințe orientale în știința dreptului la Roma*. Punctul central al comunicării îl constituie analiza a două fragmente din Digeste (33, 8, 23 pr. și fr. 1), care conțin consultații în chestiuni de afaceri bănești ale sclavilor date de Scaevola (sec. II e.n.), membru al consiliului imperial și prieten al împăratului Marcus Aurelius, bun cunoscător al limbii, obiceiurilor și dreptului grec și oriental. Jurisprudența romană a desfășurat o activitate creatoare neîntreruptă, dar avea un mod tipic de a inova, pe care l-am putea numi conservator. Adaptarea vechiului drept la nevoile timpului, cît și inovațiile strict necesare, erau înfăptuite cu mijloace tradiționale, iar rezultatele erau concepute și integrate în cadrele consacrate de obicei. În opoziție cu metoda romană, spețele din Scaevola vădesc o altă mentalitate despre interpretarea și elaborarea dreptului. Prudentul dă o soluție conformă cu realitățile sociale și economice, dar care nu are sprijin nici în texte, nici în principiile generale și nu se bazează nici pe procedeele tehnice obișnuite pentru a inova (de ex., ficțiunile). Soluția lui Scaevola contrazice deschis principiile consacrate. În felul acesta, soluția apare utilă, echitabilă, dar arbitrară. Asemenea soluții rămîn cu totul izolate în ansamblul operei jurisconsulților romani. Autorul apropie această concepție de cea grecească privind dreptul și elaborarea dreptului, pe care o caracterizează provizoriu ca „orientală".

Discuții. Prezintă observații prof. N. I. BARBU, A. POPESCU, R. VULPE, VL. ILIESCU, C. POGHIRC.

Ședința se ridică la ora 20.

CXVI

ŞEDINŢA DIN 6 MARTIE 1969

Prezidează acad. AL. GRAUR, preşedinte.

Şedinţa se deschide la ora 18^{30}.

Membri prezenţi: I. Acsan, V. Arjoca, N. I. Barbu, G. Bunescu, L. Buzdugan, E. Cizek, I. G. Coman, N. Corciu, D. Crăciun, P. Creţia, C. Georgescu, M. Gramatopol, A. Graur, M. Guţu, A. Horholanu, Tr. Lăzărescu, Margareta Nasta, M. Nasta, V. Nicolae, M. Nicolaescu, M. V. Petrescu, A. Piatkowski, C. Poghirc, E. Poghirc, C. Popescu, Cl. Popovici, M. Russu C. Săndulescu, D. Sluşanschi, N. Ş. Tanaşoca, J. Unguru, J. Zezeanu.

Invitaţi: I. Barnea, V. Fettinger.

Alegeri de noi membri. A fost ales membru al Societăţii prof. ION BANU (recomandat de prof. N. I. BARBU şi C. POGHIRC).

Prezentări de lucrări recente. E. CIZEK: Cn. Naeul *Belli Poenici fragmenta* (ed. A. Mazzarino), Messina, 1966; I. Lana, *L. Annaeo Seneca e la posizione degli intellettuali romani di fronte al Principato*, Torino, 1963. Prof. TR. LĂZĂRESCU: *Vita Latina* (Avignon), 34, 35, 1968. N. Ş. TANAŞOCA: Ἀθηνᾶ, 1966—1967; F. Bertini, G. Barabino, *Studi Noniani*, Genova, 1967; P. Rutilii Lupi *Schemata dianoeas et lexeos* (ed. G. Barabino), Genova, 1967; *Bulletin de l'Association Guillaume Budé*, XXVII, 1968, 4; *Bulletin de la classe des Lettres ... de l'Académie Royale de Belgique*, LIV, 1968, 4—9. Prof. N. I. BARBU: Cicero, *Filipice* (trad. D. Crăciun, studiu introd. G. Guţu), Bucureşti, 1968.

Comunicare. M. NASTA, *Stihomitia „recunoaşterii" şi ultimul stasimon din Oedip Rege*. Adeseori în tragedia sofocleică progresiunea dialogului şi eficacitatea sa depind în mod hotărîtor de factura *stihomitiei*. Direct proporţional cu tensiunea dramatică şi „verbală" (elipse, replici dislocate ale stihomitiei) din episodul IV, modulaţiile şi perioadele din *stasimon*-ul care urmează au fost amplificate în mod deliberat, pentru a se obţine un efect de contrast — o alternare a modalităţilor de expresie întrebuinţate în cele două faze (dialog vorbit în *epeisodion* „lamento" f ă r ă r e p l i c ă în *stasimon*). Prima parte a comunicării analizează principiul dinamic al succesiunii (sau, mai exact, al p r o g r e s i u n i i) replicilor în *stihomitie*. În studiile lor, Gross, în 1905, şi Jens, în 1955, au reliefat mai ales funcţia recurenţelor şi măiestria cu care au fost utilizate cuvinte sau „expresii-cheie" (la Jens „Stichwörter"). Autorul comunicării scoate în evidenţă mişcarea „stringent-chinuitoare" a replicilor. Pentru Jens ea reprezintă un fel de călăuzire forţată („ein Hinziehen und Lenken"): pe această cale păstorul teban este adus în faţa inevitabilului — în faţa unui adevăr care îl doboară în primul rînd pe Oedip. De fapt opoziţia caracterelor (antagonismul de tip tradiţional sofocleic) se reduce tot mai mult la o înfruntare agonală de replici şi enunţuri. Folosind un model semiotic bazat pe analiza tipurilor de opoziţie la Trubetzkoi, autorul distinge următoarele varietăţi de „cuplaje" sau perechi de replici: pereche *antinomică* (de ex. 1151∼1152); „cuplaj" *echipolent* (de ex. 1169∼1170); diferite tipuri de *integrare* (cea mai simplă formulă „întregeşte" sau completează fraza interogativă — uneori chiar un e m i s t i h — prin elemente care alcătuiesc răspunsul sau *perechea integrativă*. Pentru varietatea configuraţiilor posibile este instructivă comparaţia secvenţelor 1155—1159 şi 1173—1181). Dialogul acestei duble *anagnorisis* din final (păstorul teban este recunoscut ş i d e v e s t i t o r) devine cea mai originală scenă de acest fel: o „autorecunoaştere". Trecînd apoi la secţiunea corală, autorul consideră lamentaţia corului drept un răspuns emotiv — un răgaz al meditaţiei înflorate în care aflăm expresia compasiunii. Ἔλεος, reacţia psihologică definită cu pregnanţă de Aristotel, capătă semnificaţia unui elan pozitiv, de solidaritate. Se anunţă totuşi reacţia din scena următoare: *mila şi groaza* în faţa vinovatului.

Dintre corespondenţele *epeisodion* IV~*stasimon* IV o atenţie deosebită merită versurile şi temele simbolice care aduc încheierea celor două părţi. Din nou alternanţa lumină — întuneric :

v. 1183 ὦ φῶς, τελευταῖόν σε προσβλέψαιμι

şi „răspunsul" corului la distanţă :

vv. 1221—1223 ἀνέπνευσά τ'ἐκ σέθεν
καὶ κατεκοίμασα τοὐμὸν ὄμμα

Oedip doreşte să vadă lumina (ziua) pentru cea din urmă oară. Corul îi mărturiseşte că prin faptele dezvăluite i-a cufundat ochii într-un somn apăsător. După corelaţiile strînse de replici, fraze şi cuvinte, cuplat în alcătuirea *stihomitiei*, secţiunea lirică este dominată de răspunsuri-ecou, de efecte simetrice la distanţă (uneori „responsiune" pe diferite niveluri) sau de prefigurări.

Discuţii. Au prezentat observaţii M. Gramatopol, E. Cizek, V. Fettinger, A. Piatkowski, prof. N. I. Barbu, acad. Al. Graur.

M. Gramatopol consideră că ar fi fost necesară compararea cu Eschil.

A. Piatkowski pune problema originilor folclorice ale procedeului, care nu e specific exclusiv dramei.

Prof. N. I. Barbu sugerează extinderea analizei la alte tragedii ale lui Sofocle, necesară verificării afirmaţiilor autorului.

Şedinţa se ridică la ora 20[15].

CXVII

ŞEDINŢA DIN 3 APRILIE 1969

Prezidează acad. Al. Graur, preşedinte.

Şedinţa se deschide la ora 18[15].

Membri prezenţi : I. Acsan, R. Albala, I. Banu, N. I. Barbu, Al. Barnea, V. Bălăianu, G. Bunescu, Gh. Ceauşescu, Al. Cizek, E. Cizek, I. G. Coman, N. Corciu, Tr. Costa, D. Crăciun, G. Creţia, P. Creţia, R. Cristescu-Ocheşanu, M. Crişan, Fl. Demetrescu, L. Donat-Stoianovici, M. Duţescu, M. Economu, I. Fischer, Fl. Fugariu, C. Georgescu, Al. Giurgea, Al. Graur, M. Hetco, R. Iordache, M. Manolescu, M. Marinescu-Himu, Gh. Muşu, Margareta Nasta, M. Nicolaescu, S. Nicolau, N. I. Niculiţă, Z. Petre, M. V. Petrescu, A. Piatkowski, C. Poghirc, E. Poghirc, Cl. Popovici, M. Russu, C. Săndulescu, P. Sfeteţu, E. Slave, Al. Suceveanu, N. Ş. Tanaşoca, J. Unguru, R. Vulpe, L. Wald.

Invitaţi : I. Barnea, P. Ceauşescu, R. Costescu, N. Ghinoiu, C. Moldoveanu, M. Profeta, A. Rădulescu, A. Zwoelfer.

Acad. Al. Graur salută prezenţa prof. Alain Michel, de la Facultatea de litere din Paris (Sorbona).

Conferinţă. A. Michel, *Tacite a-t-il une philosophie de l'histoire?* (Vezi mai sus p. 105 — 115.)

Şedinţa se ridică la ora 19[15].

CXVIII

ŞEDINŢA DIN 8 MAI 1969

Prezidează acad. Al. Graur, preşedinte, şi prof. N. I. Barbu, vicepreşedinte.

Şedinţa se deschide la ora 18[15].

Membri prezenţi: N. I. Barbu, Al. Barnea, M. Fr. Bălţăceanu, G. Bunescu, L. Coconea, N. Corciu, Tr. Costa, G. Creţia, E. Dobroiu, A. Donciu, H. Dumitrescu, Vl. Dumitrescu, I. Fischer, Fl. B. Florescu, C. Georgescu, Val. Georgescu, Al. Graur, M. Guţu, M.

Hetco, Vl. Iliescu, R. Iordache, L. Lupaş, M. Manolescu, M. Marinescu-Himu, M. Nasta, M. Nichita, V. Nicolae, S. Nicolau, Z. Petre, M. V. Petrescu, A. Piatkowski, C. Poghirc, E. Poghirc, C. Popescu, David Popescu, Sebastiana Popescu, Cl. Popovici, M. Russu, C. Săndulescu, Gh. Sîrbu, D. Sluşanschi, N. I. Ştefănescu, N. Ş. Tanaşoca, M. Tiţu-Băluţă, J. Unguru.

Invitată: E. Onca.

Acad. AL. GRAUR evocă figura colegului nostru VIRGIL POPESCU, decedat în 15 aprilie 1969, şi face o scurtă prezentare a activităţii didactice şi ştiinţifice a celui dispărut. Adunarea păstrează un minut de reculegere.

Alegeri de noi membri. Au fost aleşi membri ai Societăţii: prof. AUREL DUMITRAŞCU (recomandat de M. IRIMIA şi R. OCHEŞANU), ALEXANDRA-MARIA ŞTEFAN (recomandată de L. LUPAŞ şi I. FISCHER), prof. ANA MARCU (recomandată de prof. M. RUSSU şi R. VULPE.)

Prezentări de lucrări recente. Prof. M. MARINESCU-HIMU: K. Vourveris, Κλασσικὴ παιδεία καὶ ζωή, Atena, 1969. N. Ş. TANAŞOCA: Pseudo-Homer, *Der Froschmäusekrieg*, Theodoros Prodromos. *Der Katzenmäusekrieg*, griechisch und deutsch von H. Ahlborn, Berlin. 1968. I. FISCHER: Sappho, *Lieder*, griechisch und deutsch herausgegeben von Max Treu, München, 1968.

Comunicare. Acad. AL. GRAUR, *Originea verbelor latineşti compuse cu* -fico. (Vezi „Studii clasice", XI, 1969, p. 27–30).

Discuţii. Pun întrebări şi prezintă observaţii prof. GH. SÎRBU, I. FISCHER şi N. I. BARBU.

Comunicare. D. SLUŞANSCHI, *Al doilea discurs al lui Curiatius Maternus în Dialogus de oratoribus*. În manuscrisele care conţin *Dialogul* se menţionează că, între actualele capitole 35 şi 36 din Hersfeldensis, lipsea o anumită cantitate de text; în lacună a dispărut sfîrşitul celui de al doilea discurs al lui Messalla şi începutul ultimului discurs atribuit lui Maternus. În favoarea acestei atribuiri, deci împotriva împărţirii în două a ultimei disertaţii (prin postularea unei lacune după 40,1) pot fi aduse două noi argumente de ordin general: (1) Nu există nici un indiciu că tehnica desfăşurării *Dialogului* s-ar fi schimbat o dată cu începutul celui de al doilea discurs al lui Messalla. Dimpotrivă, un joc subtil între situaţia acuzării şi cea a apărării duce mai departe convenţia „procesului literar", care oferise cadrul primelor două etape ale discuţiei. (2) Acest ultim discurs pare a fi alcătuit după o schemă unică, a cărei poetică îndepărtare faţă de tiparele retorice se îmbină foarte bine cu figura lui Maternus, cu retragerea sa către lumea poeziei.

Discuţii. Iau parte la discuţii prof. C. POGHIRC, N. I. BARBU şi M. NASTA.

C. POGHIRC pune problema valorii argumentelor bazate pe paralelismul de structură al unor elemente în cazul operelor de întindere redusă.

N. I. BARBU consideră că deosebirile de ton între cele două discursuri ale lui Maternus au la bază deosebirile de fond dintre ele; de aceea aceste deosebiri nu reprezintă contradicţii şi nu pot fi invocate în favoarea scindării celui de al doilea discurs.

Şedinţa se ridică la ora 19[40].

CXIX

ŞEDINŢA DIN 5 IUNIE 1969

Prezidează acad. AL. GRAUR, preşedinte.

Şedinţa se deschide la ora 18^{20}.

Membri prezenţi: V. Antonescu, N. I. Barbu, Al. Barnea, Gh. Ceauşescu, I. G. Coman, N. Corciu, Tr. Costa, I. Fischer, Fl. Bobu Florescu, C. Georgescu, Al. Giurgea, Al. Graur, Al. Horhoianu, M. Manolescu, M. Marinescu-Himu, M. Nichita, Val. Nicolae, M. Nicolaescu, M. V. Petrescu, A. Piatkowski, A. Pîrvulescu, M. Popa, Aurel Popescu, C. Popescu, David Popescu, Teodor Popescu, Cl. Popovici, C. Săndulescu, Gh. Sîrbu, J. Unguru.

Invitat: A. Popovici.

Prezentări de lucrări recente: I. FISCHER: S. Döpp, *Virgilischer Einfluss im Werk Ovids*, München, 1968; K. Büchner, *Römische Literaturgeschichte*, Stuttgart, 1968; Boethius, *Trost der Philosophie* (Deutsch von K. Büchner, Einf. von Fr. Klingner), Bremen, 1964.

Comunicare. Prof. I. G. COMAN, *Trăsăturile titanului Prometeu la Eschil şi evoluţia mitului său de-a lungul timpului.* Comunicarea arată originile mitului lui Prometeu în cultul, literatura şi cultura greacă, subliniind trăsăturile fundamentale ale personajului, îndeosebi la Eschil: ura faţă de zei, dragostea faţă de oameni, furtul focului, protestul împotriva tiraniei, dorul de libertate, darul profeţiei, suferinţa îngrozitoare. Sînt înfăţişate apoi caracteristicile fiinţei şi acţiunii Titanului la o seamă de autori clasici şi postclasici ca: Aristofan, Platon, Callimach, Heraclide Ponticul, Ovidiu şi Lucian, pe urmă la scriitori patristici ca: Tertulian, Lactanţiu, Clement Alexandrinul, Augustin, în fine în epoca modernă la autori ca: Shaftesbury, Goethe, Shelley. Trecut prin diferite faze şi sinteze, mitul lui Prometeu a suferit o evoluţie interesantă. Titanul a devenit simbolul evoluţiei spirituale a Europei însăşi. Europa a trebuit să sufere de atîtea ori „martiriul inteligenţei", ceea ce i-a permis să-şi înscrie Prometeii săi în calendarul marţirilor pentru progres. Ceea ce se poate păstra din moştenirea prometeică este spiritul de dreptate, de libertate, de bunătate şi de dragoste care a structurat şi a dirijat totdeauna gîndirea şi acţiunea Titanului. Iubirea sa de oameni unită cu sacrificiul îl apropie de Hristos, dar ei nu pot fi înlocuiţi unul cu altul şi nici derivaţi unul din altul.

Discuţii. Pun întrebări şi iau parte la discuţii: prof. M. MARINESCU-HIMU, N. I. BARBU, I. FISCHER, Dr. C. SĂNDULESCU, M. V. PETRESCU, AL. GRAUR.

Prof. M. MARINESCU-HIMU consideră că părinţii bisericii s-au referit exclusiv la faza elenistică a mitului; de aici paralelismul cu Hristos.

Prof. N. I. BARBU atrage atenţia asupra faptului că imaginea unui Prometeu revoltat a fost pusă în circulaţie mai ales în perioada romană, de poeţii latini şi de Lucian.

Acad. AL. GRAUR pune în legătură evoluţia mitului cu evoluţia societăţii; în detalii intervine personalitatea şi ideologia autorului care tratează subiectul.

Şedinţa se ridică la ora 20^{15}.

CXX

ŞEDINŢA EXTRAORDINARĂ DIN 9 OCTOMBRIE 1969

Prezidează prof. R. VULPE, vicepreşedinte.

Şedinţa se deschide la ora 18^{40}.

Membri prezenţi: N. I. Barbu, G. Bunescu, Tr. Costa, D. Crăciun, R. Cristescu-Ocheşanu, E. Dobroiu, E. Doruţiu-Boilă, C. Drăgulescu, I. Fischer, C. Georgescu, Val.

Georgescu, Al. Giurgea, Vl. Iliescu, A. Marcu, Ş. Mironescu, V. Nicolae, M. Nicolaescu, D. M. Pippidi, C. Poghirc, E. Poghirc, Aurel Popescu, C. Popescu, David Popescu, Em. Popescu, Sebastiana Popescu, G. Săndulescu, D. Sluşanschi, N. Ş. Tanaşoca, A. Tuzu, R. Vulpe.

Invitaţi: L. Alfonsi, R. Alfonsi, E. Betea, K. Büchner, P. Ceauşescu, I. Dinischiotu, E. Popescu, Gr. Tănăsescu.

Prof. R. VULPE salută prezenţa profesorilor KARL BÜCHNER (Freiburg/Br.) şi LUIGI ALFONSI (Pavia).

Conferinţă. Prof. K. BÜCHNER, *Römische Konstanten und Ciceros De legibus*. Conferinţa îşi propune două scopuri şi de aceea este constituită din două părţi. Cicero îşi construieşte legislaţia bazîndu-se pe natura omului. Soliditatea constantelor romane ale vieţii este fundalul pe care se proiectează raţionamentul lui Cicero. Marile adevăruri care îşi cer codificarea duc la forma ciceroniană a dreptului natural, echivalată în mod nejustificat cu aşa-numitul drept natural stoic. De aceea, în prima parte, au fost descrise aceste constante, relaţiile dintre părinţi şi copii, dintre profesor şi elev, dintre magistrat şi cetăţean, dintre om şi natură, ştiinţă, divinitate şi religie.

Analiza primei cărţi din *De legibus* s-a concentrat asupra celei de a doua părţi a cărţii, originea dreptului natural. Pentru a fi înţeleasă, este necesară mai întîi punerea în ordine a textului: 1,16, *honesta* trebuie menţinut; rezumatul, 1,35, arată că în 1,27, nu poate fi introdus *<ita>* înainte de *ornauit*; în fraza finală din 1,29, introducerea unui *naturam* ar strica sensul şi tensiunea; sfîrşitul par. 1,32, prezintă, cum a observat Plinval, o lacună; aceasta ar putea fi completată în felul următor: „consecinţa e *<că* oamenilor le este necesară filozofia, inteligenţa, înţelepciunea*>*, fiindcă învăţătura unei vieţi drepte îi face mai buni".

Abia după constituirea textului este posibil să se constate că Cicero, cu ajutorul unor expuneri didactice, de factură stoică, ajunge de fiecare dată, la sfîrşitul diviziunilor, la rezultate originale, care oferă, legate între ele, următoarea desfăşurare a raţionamentului: divinitatea a vrut ca omul să fie punctul de plecare al celorlalte lucruri. De aceea l-a făcut părtaş la spiritul divin, care tinde spre perfecţiune prin forţele sale proprii. De vreme ce toţi oamenii sînt egali cei puţin în capacitatea de a învăţa, oricine poate, cu ajutorul unei călăuze, să ajungă la o înţelepciune matură, împlinire a fiinţei sale, la *uirtus*. Această călăuză, necesară oamenilor, este dezvăluirea căii drepte de viaţă; necesitatea călăuzei devine evidentă prin constatarea străduinţelor greşite ale oamenilor care, în fond, iubesc binele şi urăsc răul. Acest raţionament duce apoi la demonstrarea faptului că oamenii sînt legaţi între ei prin tendinţa naturală spre bine şi prin aceasta sînt reuniţi într-o comunitate bazată pe drept. Se poate observa că, pornind de la principiul dinamic al înţelepciunii, Cicero ajunge, către sfîrşitul cărţii, la un imn închinat filozofiei: omul îşi desăvîrşeşte fiinţa *sapientia duce*.

Diverse. Prof. R. VULPE anunţă conferinţa pe care prof. L. ALFONSI o va ţine în ziua de 10 oct. la Facultatea de limbi clasice şi romanice, intitulată *Il problemma della pluralità delle culture nella società latina dell'impero*.

Şedinţa se ridică la ora 19^{40}.

CXXI

ŞEDINŢA EXTRAORDINARĂ DIN 6 NOIEMBRIE 1969

Prezidează acad. AL. GRAUR, preşedinte.

Şedinţa se deschide la ora 18^{30}.

Membri prezenţi: V. Antonescu, N. I. Barbu, L. Coconea, I. G. Coman, N. Corciu, E. Dobroiu, I. Fischer, C. Georgescu, Val. Georgescu, Al. Graur, M. Hetco, M. Mano-

lescu, A. Marcu, M. Marinescu, M. Marinescu-Himu, H. Mihăescu, Margareta Nasta, M. Nichita, A. Piatkowski, D. M. Pippidi, E. Poghirc, Aurel Popescu, David Popescu, Cl. Popovici, M. Russu, N.Ş. Tanaşoca, R. Vulpe.

Invitaţi : A. Garzya, I. Gîrbă, Fl. Văcărescu.

Acad. AL. GRAUR salută prezenţa prof. ANTONIO GARZYA de la Universităţile din Macerata şi Napoli şi anunţă conferinţele pe care oaspetele italian le va ţine în cursul şederii sale în Bucureşti.

Conferinţă. Prof. A. GARZYA, *Technique dramatique et message moral dans le théâtre d'Euripide.* (Vezi mai sus, p. 39—47.)

Şedinţa se ridică la ora 19^{30}.

CXXII

ŞEDINŢA DIN 13 NOIEMBRIE 1969

Prezidează prof. N. I. BARBU, vicepreşedinte.

Şedinţa se deschide la ora 18^{15}.

Membri prezenţi: I. Acsan, N. I. Barbu, Tr. Costa, I. Fischer, A. Giurgea, A. Marcu, V. Nicolae, D. M. Pippidi, C. Săndulescu, Gh. Sîrbu.

Constatîndu-se că numărul membrilor prezenţi nu permite constituirea Adunării Generale, în vederea căreia fusese convocată şedinţa, se hotărăşte, în conformitate cu prevederile statutare, amînarea Adunării pentru ziua de joi, 20 noiembrie, ora 18.

CXXIII

ŞEDINŢA DIN 20 NOIEMBRIE 1969

Adunare generală anuală

Prezidează acad. AL. GRAUR, preşedinte.

Şedinţa se deschide la ora 18^{30}.

Membri prezenţi: I. Acsan, I. Aisner, I. Banu, N. I. Barbu, V. Bălălanu, E. Doruţiu-Boilă, M. Bucovală, Gh. Cantacuzino, C. Chircu, N. Corciu, D. Crăciun, Fl. Demetrescu, E. Dobroiu, C. Drăgulescu, I. Fischer, Fl. B. Florescu, I. Franga, C. Georgescu, Val. Georgescu, Al. Giurgea, Al. Graur, N. Lascu, Tr. Lăzărescu, L. Lupaş, M. Manolescu, A. Marcu, M. Marinescu-Himu, M. Munteanu, V. Nicolae, M. Nicolaescu, S. Nicolau, M.-V. Petrescu, A. Piatkowski, D. M. Pippidi, C. Poghirc, E. Poghirc, Ana Popa, M. Popa, Aurel Popescu, Sebastiana Popescu, Cl. Popovici, M. Russu, C. Săndulescu, M. Simionescu, Gh. Sîrbu, E. Slave, N. I. Ştefănescu, O. Tcaciuc, J. Zezeanu.

Neputînd participa la Adunarea generală din motive de forţă majoră, au trimis adeziuni scrise, prin care se asociază la hotărîrile majorităţii : Gh. Badea, A. Botez, Gh. Condurache, N. Condurache, N. Corneagă, Tr. Diaconescu, I. Gheorghiţă, N. Gostar, Teodor Popescu, P. Scripcă, Iorgu Stoian, N. Toderaşcu, C. Tucaliuc, N. Voinescu.

Fiind convocată pentru a doua oară, Adunarea generală este statutar constituită cu orice număr de membri prezenţi. Se trece de aceea la dezbaterea problemelor înscrise în ordinea de zi.

Raportul de activitate al Biroului pe anul 1968—1969, prezentat de I. FISCHER:

În acest an îmi revine în mod excepţional cinstea de a prezenta raportul de activitate al Biroului; faptul se datorează absenţei din ţară pentru aproape toată perioada care constituie obiectul discuţiei de azi a secretarului nostru general, prof. D. M. Pippidi, invitat, după cum se ştie, să ocupe o catedră de istorie antică la Universitatea din Geneva. Justificata Dv. nemulţumire de a nu asculta azi, ca în ultimii zece ani, un raport alcătuit de d-sa este desigur compensată de nu mai puţin justificata satisfacţie pe care o încercăm cu toţii ştiind că am fost strălucit reprezentaţi într-un centru universitar de mare prestigiu.

Înainte de a trece în revistă realizările şi dificultăţile noastre din anul încheiat, se cuvine să ne îndreptăm gîndul către cei care nu mai sînt printre noi: profesorul Virgil Popescu, comemorat în şedinţa din 8 mai, şi Vasile Canarache, directorul Muzeului de arheologie din Constanţa, decedat în 4 august; cei mai mulţi din cei de faţă îşi amintesc de neobosita energie şi inepuizabilul spirit de iniţiativă cu care acesta din urmă a ajutat prima manifestare internaţională importantă a Societăţii, Conferinţa de la Eforie. Propun să păstrăm, în amintirea celor doi colegi dispăruţi, un minut de reculegere.

Ca şi în celelalţi ani, forma principală de manifestare a Societăţii au constituit-o şedinţele lunare de comunicări; s-au ţinut 11 comunicări, dintre care 8 de filologie şi istorie literară (în sensul cel mai larg, mergînd de la critica textuală pînă la raporturile literaturii cu filozofia), una de lingvistică, una de istorie antică şi una de drept roman. Înclinarea netă a balanţei către istoria literară nu poate decît să ne bucure, deoarece multă vreme a existat temerea că disciplinele istorice, prin dezvoltarea pe care au luat-o la noi, ar putea rupe în favoarea lor şi în dauna filologiei propriu-zise echilibrul pe care ne propunem să-l stabilim şi să-l menţinem. E drept că trei dintre comunicările filologice aparţineau unor distinşi colegi străini, profesorii A. Michel (Paris), K. Büchner (Freiburg/Br.) şi A. Garzya (Napoli), a căror prezenţă în mijlocul nostru ne-a adus valoroase informaţii asupra unor direcţii de preocupări şi metode de lucru variate şi deosebit de interesante. Nu putem să nu semnalăm cu această ocazie şi faptul că printre auditorii conferinţei profesorului Büchner se afla şi savantul latinist de la Pavia, profesorul L. Alfonsi, pe a cărui strălucită vervă intelectuală şi ciceroniană eleganţă oratorică am putut-o aplauda la conferinţa ţinută de d-sa la Facultatea de limbi clasice.

Problemele puse de situaţia limbii latine şi a celei greceşti în învăţămîntul secundar n-au fost absente nici în acest an din programul nostru. În şedinţa din decembrie am ascultat raportul prof. N. I. Barbu asupra acestei chestiuni, dezvoltat apoi într-un memoriu către Minister. Desigur că în această direcţie există încă multe aspecte care ne pot nemulţumi, printre care numărul orelor acordate celor două limbi, alcătuirea programelor, amplasarea şi încadrarea liceelor clasice etc. şi că acţiunea noastră este limitată; este însă singura sau aproape singura pe care o putem întreprinde, Ministerul neavînd obligaţia nici de a ne consulta şi nici, cu atît mai puţin, de a ţine seama de opiniile sau sugestiile noastre.

A doua formă de concretizare a activităţii noastre, revista „Studii clasice", reflectă, în parte măcar, şedinţele de lucru: numeroase comunicări devin articole de revistă, iar cronica din ultimele pagini ale publicaţiei rezumă comunicările şi discuţiile. După mulţi ani, ne aflăm din nou în plăcuta situaţie de a ne prezenta în faţa Adunării Generale cu tomul XI apărut şi distribuit abonaţilor din ţară. Volumul, de care nu ne îndoim că aţi luat cunoştinţă, cuprinde, într-un număr de pagini mai mare decît al celui precedent (470 faţă de 392), articole datorate specialiştilor din ţară şi unor colaboratori de marcă din străinătate (din rîndul acestora ne limităm să amintim numele lui J. Chadwick şi J. Carrière), obişnuitele cronici şi din ce în ce mai multe recenzii (aproape 90 de pagini), a căror semnificaţie şi utilitate nu mai trebuie

subliniată; numărul total al colaboratorilor se ridică la 34, dintre care numai 5 sînt străini cifre care se dispensează, credem, de comentarii. Răspîndirea şi prestigiul peste hotare al revistei sînt în continuă creştere. Sîntem prezenţi în rafturile principalelor biblioteci de specialitate din toate colţurile lumii, din Norvegia pînă în Africa de sud, din Japonia pînă în Australia, din Canada pînă în Argentina; dar din rafturile bibliotecilor volumele trec deseori pe masa de lucru a filologilor, ceea ce rezultă din faptul că articolele publicate în paginile noastre sînt din ce în ce mai des citate, iar titlul revistei apare abreviat nu numai în marile repertorii bibliografice, dar şi în listele, restrînse şi selective, ale unor lucrări de strictă specialitate. Audienţa largă de care ne bucurăm se reflectă şi în sporirea numărului publicaţiilor şi instituţiilor cu care întreţinem un schimb permanent (28 de reviste, în afară de instituţiile care, nedispunînd de periodice, ne trimit cărţi sau teze de doctorat), precum şi a caselor de editură care ne solicită recenzarea unor volume recente; consultarea paginilor 395—397 ale volumului XI ne oferă o imagine elocventă a acestei stări de lucruri: numai în perioada 1 ianuarie — 31 martie 1969 au fost primite la redacţie 50 de publicaţii; de altfel, nu numai că toate ofertele noastre de schimb sînt acceptate, dar primim noi înşine cereri în acest sens.

Dacă în ţară difuzarea revistei nu este tot atît de mulţumitoare, faptul se datorează, în parte, unui sistem defectuos de repartizare a publicaţiilor către librării (pe care, deocamdată, nu sîntem în măsură să-l influenţăm); o soluţie parţială e însă posibilă: abonamentul. Vă rugăm să consideraţi aceasta drept o sugestie şi un apel, deoarece soarta şi raţiunea de a exista a revistei depind în bună măsură de ecoul ei intern.

Şi mai puţin pozitive sînt ştirile pe care le putem da cu privire la colecţia bilingvă; în raportul de anul trecut se amintea că statutul colecţiei a fost întocmit şi înaintat Ministerului, că o comisie tehnică a fost numită şi se aştepta ca „filologii cu care s-au purtat discuţii şi s-au stabilit termene să-şi onoreze angajamentele"; Biroul n-a intrat însă în posesia nici unui manuscris; sperăm că această întîrziere provine exclusiv din atenţia filologilor de a-şi desăvîrşi lucrările, ajunse în faza finală a redactării, şi că în agendele lor personale obligaţiile luate faţă de Societate figurează pe primul loc în ordinea urgenţei.

Trecînd acum la relaţiile internaţionale ale Societăţii trebuie să amintim că în acest an am participat la două congrese: al XI-lea Congres „Eirene", ţinut la Varşovia în octombrie 1968, şi al V-lea Congres internaţional de studii antice, ţinut la Bonn la începutul lunii septembie 1969. Societatea a făcut tot ce i-a stat în putere spre a facilita o participare cît mai numeroasă la aceste reuniuni: a înaintat Ministerului propuneri privind numirea de delegaţi oficiali, a acordat ajutoare materiale substanţiale colegilor care au prezentat comunicări, a organizat deplasarea unor grupuri de excursionişti prin ONT; asupra altor direcţii ale eforturilor noastre, cu caracter mai mult individual, nu e cazul să insistăm aici. Se cuvine să semnalăm realizările noastre ştiinţifice, prilejuite de aceste congrese: la Varşovia, delegaţia noastră, compusă din 23 de persoane, a prezentat 14 comunicări, iar la Bonn două rapoarte şi o comunicare; cifrele nu reflectă desigur decît parţial importanţa contribuţiei noastre, dar limitele acestui raport nu permit intrarea în detalii; de altfel, actele Congresului de la Varşovia urmează să apară, ceea ce va permite tuturor o apreciere corectă a lucrărilor. Concomitent cu cele două Congrese s-au ţinut şedinţele de comitet ale organizaţiilor care le-au patronat: comitetul „Eirene" şi, respectiv, Consiliul şi Adunarea generală a FIEC. Dintre hotărîrile celei dintîi se cuvine să menţionăm faptul că cea de a XII-a Conferinţă „Eirene" se va desfăşura, după toate probabilităţile, la noi, în toamna 1971 sau, mai degrabă, în primăvara 1972; Adunarea generală a FIEC ne-a făcut cinstea de a-l alege pe secretarul nostru general printre

membrii consiliului de conducere al Federaţiei. Abordarea acestei probleme, a recunoaşterilor internaţionale, ne oferă plăcutul prilej de a vă aminti de alegerea prof. D. M. Pippidi printre membrii corespondenţi ai Academiei „des Inscriptions et Belles Lettres", una din componentele Institutului Franţei.

În raporturile noastre cu Ministerul n-au intervenit evenimente deosebite, dacă exceptăm repetatele controale financiare; cei însărcinaţi cu această delicată misiune consideră că administraţia finanţelor noastre se află într-un stadiu cam elementar faţă de exigenţele regulamentelor în vigoare. Printre reproşurile, ca să folosesc un termen blînd şi cît mai puţin tehnic, care ni se aduc este însă şi unul pe care nu-l putem respinge invocînd lupta noastră împotriva excesului de formalism birocratic: încasarea cotizaţiilor lasă foarte mult de dorit; de aceea vă adresăm un apel insistent de a ne ajuta, prin îndeplinirea la timp a acestei minime obligaţii, la rezolvarea celorlalte probleme, mult mai complicate, ale modestei noastre gestiuni financiare.

Înainte de a încheia, cîteva cuvinte numai despre relaţiile Biroului cu filialele, deoarece activitatea filialelor va fi expusă, după un obicei inaugurat anul trecut, de către preşedinţii acestora. Nu putem aduce, în acest sens, informaţii cu caracter spectacular, iar intenţiile noastre, neurmate, e drept, de acţiuni concrete, de a da o formă mai planificată schimburilor de conferenţiari, nu au ajuns să se realizeze altfel decît prin comunicarea ţinută în februarie la Bucureşti de către prof. M. Jacotă din Iaşi. Discuţiile de azi şi propunerile filialelor ar putea aduce după sine progrese în această direcţie.

Acestea sînt, expuse pe scurt, principalele linii pe care s-a desfăşurat activitatea Biroului în anul încheiat. După citirea celorlalte rapoarte şi după o dezbatere pe care o dorim cît mai aprofundată şi mai constructivă, vă solicităm cuvenita descărcare.

Raportul de activitate al Filialei din Cluj, prezentat de prof. N. Lascu, preşedintele Filialei:

În perioada menţionată, activitatea desfăşurată de Filiala clujeană a Societăţii de studii clasice a înregistrat o sensibilă îmbunătăţire, sub toate raporturile.

Colaborînd sistematic cu Secţia de istorie veche a Institutului de istorie şi arheologie din Cluj, Filiala a organizat şedinţe de comunicări comune, în care unii membri ai Societăţii au ţinut expuneri de diferite teme. Dar în afara colaborării cu Institutul de istorie şi arheologie, s-au ţinut independent şedinţe de comunicări, la care au participat şi membrii Filialei care lucrează în învăţămîntul liceal. Astfel, în cursul anului 1968—1969 s-au ţinut următoarele comunicări:

1) I. I. Russu, *Orientalii în Dacia romană* (noiembrie 1968).

2) acad. C. Daicoviciu, *Dicomes* (ianuarie 1969).

3) D. Protase, *Despre graniţa de răsărit a Daciei romane* (februarie 1969).

4) George Boon de la Muzeul Naţional din Ţara Galilor a făcut o expunere despre *Stăpînirea romană în Britannia*, cu privire specială la exploatările miniere (aprilie 1969).

5) I. Glodariu, *Importuri sud-dunărene în Dacia preromană* (mai 1969).

6) A. Bodor, *Predarea limbii latine în Occident şi în special în S.U.A.* (iunie 1969).

Demne de relevat sînt comunicările ţinute de unii membri în străinătate. Astfel, prof. N. Lascu, preşedintele Filialei clujene, la Congresul internaţional de dramă antică, ţinut în luna mai 1969 la Siracusa, a făcut o expunere despre *Rolul sclavilor în teatrul antic*, iar Iudita Winkler, în ianuarie 1969 la München, în cadrul Societăţii de numismatică, a vorbit despre *Circulaţia monetară în provincia Dacia*.

Din discuţiile purtate în şedinţele de comunicări a reieşit şi faptul, pe care ţinem să-l relevăm aici, că personalul didactic care predă limba latină la secţiile clasice din licee doreşte

să aibă în programul de învățământ un număr mai mare de ore decît disciplinele cu caracter „real" (matematică, fizico-chimice etc.). Biroul Filialei noastre propune ca Societatea să se preocupe de această problemă, sesizînd-o forurilor superioare. Aceeași problemă a fost ridicată și de prof. N. Lascu la întîlnirea cu elevii și profesorii secției clasice de la liceul din Alba Iulia, în aprilie 1969.

Filiala din Cluj, și cu acest prilej, își reînnoiește propunerea făcută în raportul de activitate din 1967—1968, privind editarea unei noi reviste de studii clasice, cu un profil adaptat cerințelor elevilor, cadrelor didactice din licee și unor cercuri largi de cititori.

În încheierea acestui raport, biroul Filialei, constatînd cu satisfacție îmbunătățirea raporturilor dintre centru și Cluj, își exprimă dorința de a avea cît mai curînd și Statutul Societății (textul definitiv), iar cu privire la Congresul de la Bonn constată că, dat fiind costul ridicat al participării, nici unul dintre membrii Filialei din păcate, nu a putut lua parte la lucrările acestei importante reuniuni științifice internaționale.

Raportul de activitate al Filialei din Iași, prezentat de prof. O. Tacciuc, președintele Filialei:

Filiala Iași a Societății de studii clasice, înființată în decembrie 1963 cuprindea în octombrie 1968 un număr de 53 membri. În perioada octombrie 1968 — noiembrie 1969 au fost primiți 4 membri noi (prof. Const. Radu, asist. univ. Mihai Vasilescu, lector univ. Ion Lazăr și asist. univ. Vasilis Zunis).

În aceeași perioadă, Filiala Iași a suferit o grea pierdere prin moartea prof. univ. emerit Theofil Simenschy (dec. 1968) care a ilustrat catedra de latină și greacă de la Universitatea din Iași mai bine de un sfert de veac și a desfășurat în cadrul Filialei o remarcabilă activitate.

În cursul aceluiași an prof. Al. Giurgea din Bîrlad s-a mutat la București, încît nu mai face parte din Filiala noastră.

În prezent Filiala Iași cuprinde 55 membri (aproape toți cadre didactice din învățămîntul mediu și superior), dintre care 36 sînt din orașul Iași iar restul din diferite județe din Moldova.

În perioada octombrie 1968 — noiembrie 1969 s-au ținut 6 ședințe, în care s-au prezentat comunicări, referate, cărți și reviste din domeniul filologiei clasice și din domenii înrudite, după cum urmează:

1. În ședința din 6 octombrie 1968 tov. prof. univ. Mihai Jacotă a prezentat comunicarea *Observații asupra apariției științei dreptului la Roma*, iar tov. asist. univ. Tr. Diaconescu a prezentat cartea *Les comparaisons, les personnifications et les métaphores dans l'œuvre d'Aristophane* de Anna Komornicka, și revista *Romanitas*. În aceeași ședință au fost primiți ca membri ai Filialei Iași tov. prof. Constantin Radu, asist. univ. Mihai Vasilescu și Ion Lazăr, lector la Institutul pedagogic din Suceava.

2. În ședința din 24 noiembrie 1968 tov. conf. univ. Neculai Gostar a prezentat comunicarea *Referințe la Dobrogea în Ponticele lui Ovidiu*, iar tov. prof. Ilie Gheorghiță o informare asupra Congresului de filologie clasică de la Varșovia din octombrie 1968. În aceeași ședință a fost primit ca membru al Filialei Iași tov. asist. univ. Vasilis Zunis de la Facultatea de filologie din Iași.

3. În ședința din 23 martie, 1969, tov. prof. Const. Tucaliuc a prezentat comunicarea *De clade Moldavica elegiae XV (de I. Sommer)*, iar tov. conf. univ. N. Gostar a prezentat cărțile *Pergamon* și *Griechische und römische Kunst in den staallichen Museen zu Berlin*, ambele de Elisabeth Rhode.

4. În ziua de 20 aprilie 1969 a avut loc ședința pentru comemorarea prof. univ. emerit Theofil Simenschy (decedat în dec. 1968), la care au participat peste 100 tovarăși (cadre didactice și studenți). Cu această ocazie au luat cuvîntul, evocînd activitatea didactică

şi ştiinţifică a prof. Simenschy, prof. univ. Vasile Arvinte, decanul Facultăţii de filologie, conf. univ. Ştefan Cuciureanu, şeful catedrei de romanistică şi limbi clasice, lector univ. Cicerone Călinescu şi asist. univ. Traian Diaconescu. În încheiere tov. asist. univ. N. Todiraşcu şi Ana Cojan au citit fragmente din lucrările prof. Simenschy.

5. În şedinţa din 12 octombrie 1969 tov. asist. univ. Tr. Diaconescu a prezentat comunicarea *Elemente antice şi autohtone în Moartea lui Fulger*, tov. lector univ. N. Baran o informare asupra Congresului internaţional de limbă latină de la Avignon, iar tov. conf. univ. N. Gostar a prezentat cărţile *Dictionnaire de la littérature latine* (de Raymond Chevallier), *Dictionnaire de la civilisation romaine* (de Jean-Claude Fredouille) şi *Palmyra* (de K. Michałowski).

6. În şedinţa din 2 noiembrie 1969 tov. prof. Ilie Gheorghiţă a prezentat comunicarea *O notă despre Homer în prima traducere tipărită în limba română a Halimalei*, tov. asist. univ. N. Todiraşcu a prezentat cărţile *Dictionnaire de la civilisation grecque* (de P. Devambez ş.a.) şi *Dictionnaire de la civilisation égyptienne* (de G. Posener), iar tov. prof. Gh. Badea a prezentat *Poeziile* lui Catul în traducerea prof. univ. T. Naum şi *Imnurile Vedice* în traducerea lui I. Laurian-Postolache.

Menţionăm că pînă la adunarea generală a Filialei, care se va ţine în decembrie 1969, avem planificate încă două şedinţe de comunicări.

Mai menţionăm că doi membri ai Filialei (N. Baran şi M. Chişleag) au participat la Congresul de limbă latină de la Avignon.

Raportul de activitate al Filialei din Constanţa, alcătuit de prof. A. Rădulescu. preşedintele Filialei, şi prezentat de M. Bucovală.

În climatul dobrogean atît de favorabil studiilor despre antichităţile greco-romane, Filiala din Constanţa a Societăţii de studii clasice a înregistrat în perioada noiembrie 1968 — noiembrie 1969 o bogată activitate, care constituie temei pentru speranţe într-o activitate viitoare mai rodnică.

Filiala din Constanţa are pînă în prezent ceva mai mult de trei ani de funcţionare. În această perioadă ea a reuşit să se impună ca un factor de prim ordin în viaţa ştiinţifică şi culturală a oraşului şi a judeţului, activitatea ei fiind tot mai cunoscută şi apreciată de către forurile locale de partid şi de stat, de către un public tot mai larg. Se constată o permanentă creştere a numărului membrilor Societăţii. Dacă filiala s-a constituit iniţial pe baza unui nucleu de iubitori ai antichităţilor greco-romane, proveniţi mai ales din oraşul Constanţa, pe parcurs tot mai mulţi cercetători, profesori de istorie sau de limba latină, din întregul udeţ, au solicitat să fie primiţi ca membri ai filialei din Constanţa a Societăţii de studii clasice). Cu regularitate, presa locală consemnează pe scurt aspecte din activitatea filialei, ale conţinutului şedinţelor de comunicări.

În răstimpul noiembrie 1968 — noiembrie 1969 înregistrăm la Constanţa următorul bilanţ:

Într-o şedinţă care a avut loc la 9 noiembrie 1968 au fost prezentate două comunicări, Cea dintîi, *Date arheologice asupra populaţiei băştinaşe din Tomis şi Callatis* — autor C. Scorpan —, prezintă o importantă contribuţie la cunoaşterea fenomenului de pătrundere şi de persistenţă a elementului băştinaş geto-dacic în oraşele Tomis şi Callatis. Cea de a doua, *Inscripţii inedite din Dobrogea* — autor Adrian Rădulescu —, a prezentat, printre altele, şi două inscripţii de o importanţă excepţională provenite de la Troesmis şi Rasova. Inscripţia de la Troesmis aduce importante precizări în legătură cu perioada de guvernare a lui Minicius Natalis în Dobrogea, iar miliarul de la Rasova constituie un important izvor epigrafic pentru localizarea Sacidavei.

La 21 decembrie 1968, în cadrul unei şedinţe mai largi cu participarea şi a unor invitaţi din Bucureşti, au fost prezentate următoarele comunicări:

M. Irimia și A. Dumitrașcu — *Sabia miceniană de bronz descoperită la Medgidia* — care semnalează o importantă descoperire privind legăturile cu lumea miceniană în epoca bronzului.

Petre Diaconu, *Rolul cetății din insula Păcuiul lui Soare în cadrul situației politice a Dobrogei la sfîrșitul secolului X*, care aduce știri inedite despre cetatea bizantină de la Păcuiul lui Soare.

În luna ianuarie 1969, Muzeul de Arheologie din Constanța a primit vizita arheologului Keneth Painter, de la British Museum - Londra. Domnia-sa a avut amabilitatea ca în cadrul unei ședințe a filialei Societății, care a avut loc la 27 ianuarie, să prezinte o comunicare despre *Vasele de sticlă din colecțiile de la British Museum*.

În luna aprilie am primit vizita unui oaspete de seamă, a prof. Alain Michel, de la Sorbona, care, în ședința din 5 aprilie a filialei noastre, a prezentat comunicarea *Tacite a-t-il une philosophie de l'histoire?*

Remarcăm că unele dintre comunicările amintite au fost deja publicate în *Pontice*, Anuarul Muzeului de arheologie Constanța, iar altele sînt sub tipar, în volumul *Pontice* II — 1969 sau în revistele SCIV și Dacia.

Întreruptă în perioada estivală - din cauza faptului că cei mai mulți membri ai filialei din Constanța sînt profesori și, deci, în vacanță —, activitatea a fost de curînd reluată, printr-o ședință de comunicări care a avut loc la 17 octombrie 1969.

La această ședință am avut ca oaspeți pe tov. academician Emil Condurachi, directorul Institutului de arheologie din București și pe mai mulți cercetători de la același institut.

În această ședință, tov. C. Scorpan a prezentat comunicarea *Cultul lui Dionysos în Dobrogea* (partea I) - o încercare de sinteză asupra unuia dintre cele mai importante culte antice. În cadrul discuțiilor, tov. academician Emil Condurachi și ceilalți vorbitori au scos în evidență atît importanța cît și dificultățile tratării unui asemenea subiect.

Din punct de vedere organizatoric consemnăm:

Filiala numără aproximativ 15 de membri, dintre care o participare activă la viața societății o au numai circa 35.

De amintit că în cadrul ședințelor de comunicări au fost invitați, în afara membrilor filialei, și studenți ori alte persoane care și-au manifestat interesul pentru unele comunicări, ori pentru activitatea Filialei din Constanța, a conținutului adunărilor ei, în general.

Întreaga activitate a filialei se desfășoară la sediul său din incinta Muzeului de arheologie. Ședințele s-au ținut la muzeu, într-o sală amenajată special în acest scop.

Situația financiară este relatată în succintul raport al casierului. Am dori ca pe viitor să se stabilească o cotă fixă pe care am avea dreptul să o folosim pentru unele nevoi mărunte, corespondență etc.

În fața Filialei din Constanța stau probleme dar și perspective dintre cele mai mari, care cu perseverență și efort vor putea fi îndeplinite.

Pe linia unei mai strînse colaborări, nu numai cu Societatea din București, dar și cu celelalte filiale, din Iași și Cluj, am dori să se preconizeze ținerea unor comunicări de către diferiți specialiști, în vizită la Constanța.

Am dori, de asemeni, ca și pe viitor, diferitele personalități ale vieții științifice — în domeniul studiilor clasice — care ne vizitează țara, să fie invitați să susțină conferințe sau comunicări și la Constanța.

Prin atragerea în rîndul filialei noastre a celor mai pasionați cercetători din Dobrogea ai antichităților greco-romane sau ai limbilor clasice, prin activitatea mai eficientă a membrilor filialei, considerăm că activitatea noastră va fi mai evidentă și că vor fi obținute progrese tot mai importante pe linia valorificării științifice a bogatului patrimoniu cultural și istoric al Dobrogei antice.

Raportul asupra gestiunii financiare, alcătuit de prof. Tr. Costa şi prezentat de I. Fischer:

La începutul anului 1968—1969, Societatea de studii clasice avea, reportată din anul precedent, suma de lei 631,75 (şase sute treizeci şi unu de lei şi şaptezeci şi cinci de bani), proveniţi din cotizaţii. În cursul anului 1968—1969, s-au încasat din cotizaţii lei 2 093 (două mii nouăzeci şi trei lei). S-au cheltuit, cu acte justificative, lei 1 371,25 (una mie trei sute şaptezeci şi unu de lei şi douăzeci şi cinci de bani). Au rămas deci în casă, din cotizaţii, lei 1 353,50 (una mie trei sute cincizeci şi trei de lei şi cincizeci de bani).

Din subvenţiile Ministerului, la 1 octombrie 1968 Societatea a reportat suma de lei 10 137,10, la care s-a adăugat subvenţia Ministerului pe 1969, în sumă de 18 000 lei. S-au cheltuit, cu acte justificative (salarii, premii, deplasări), lei 16 104,19 lei. La data de 11 nov. 1969, soldul Societăţii la CEC este de 12 032,91 lei. Deci, Societatea are, la data de 20 nov. 1969, un sold total de 13 386,11 lei.

Raportul comisiei de cenzori, prezentat de prof. D. Gracian:

Verificînd actele prezentate o dată cu raportul de gestiune financiară întocmit de prof. Tr. Costa, casierul Societăţii, comisia de cenzori constată că datele acestui raport sînt în conformitate cu actele justificative anexate raportului şi opinează pentru descărcarea de gestiune pe anul 1968—1969.

Discuţii. Pe marginea rapoartelor iau cuvîntul, aducînd completări, punînd întrebări şi prezentînd propuneri: prof. N. I. Barbu, Tr. Lăzărescu, Val. Georgescu.

Prof. N. I. Barbu scoate în evidenţă faptul că intervenţiile făcute la Minister au contribuit efectiv la îmbunătăţirea situaţiei limbilor clasice în învăţămîntul mediu. În ceea ce priveşte participarea la congrese, vorbitorul semnalează succesele repurtate de delegaţiile noastre nu numai în prezentarea comunicărilor, favorabil primite, dar şi în cadrul discuţiilor.

Prof. Tr. Lăzărescu atribuie insuficienţei eforturilor Societăţii situaţia nemulţumitoare a latinei în învăţămînt şi încadrarea neadecvată a posturilor. Aduce apoi Biroului şi orientării generale a Societăţii critici care nu au găsit ecou favorabil în Adunare, cu atît mai mult cu cît repetau observaţiile prezentate în Adunările generale precedente. Punîndu-se la vot oportunitatea continuării discuţiilor în sensul sugerat de vorbitor, Adunarea decide sistarea discuţiei.

Prof. Val. Georgescu socoteşte că ar fi fost necesar să se includă în raport, la capitolul relaţiilor internaţionale, activitatea desfăşurată de membrii Societăţii în străinătate. Astfel, prof. N. I. Barbu a ţinut conferinţe în R. F. a Germaniei, M. Nasta în R.F. a Germaniei şi Italia, S. Stati în ţările scandinave; d-sa însuşi a funcţionat ca „maître de recherches" pe lîngă Centrul naţional francez al cercetării ştiinţifice.

În numele biroului răspund acad. Al. Graur şi I. Fischer.

Se supune apoi votului Adunării **descărcarea de gestiune**. Aceasta este acordată de unanimitatea membrilor prezenţi.

Alegerea biroului pe anul 1969—1970. Pentru conducerea lucrărilor se alege un prezidiu compus din prof. N. Lascu, preşedinte, O. Teaciuc şi M. Bucovală, membri.

S-au făcut următoarele propuneri:

Pentru funcţia de preşedinte: acad. C. Daicoviciu (propus de prof. Tr. Lăzărescu), acad. Al. Graur (propus de I. Fischer şi prof. N. Lascu); a intervenit în discuţie şi prof. C. Poghirc.

Pentru funcţia de vicepreşedinte: acad. C. Daicoviciu (propus de prof. D. M. Pippidi), prof. N. I. Barbu (propus de prof. A. Piatkowski), prof. David Popescu (propus de prof. Tr. Lăzărescu), prof. R. Vulpe (propus de prof. N. I. Barbu).

Pentru funcţia de secretar: prof. D. M. Pippidi (propus de acad. Al. Graur şi Val. Georgescu).

Pentru funcţia de secretar adjunct: I. Fischer (propus de prof. D. Crăciun, M. Marinescu-Himu şi D. M. Pippidi).

Pentru funcţia de casier: prof. Tr. Costa (propus de prof. N. I. Barbu).

Au fost aleşi:

Preşedinte: Acad. Al. Graur (cu unanimitatea voturilor, minus un vot contra).

Vicepreşedinţi: acad. C. Daicoviciu (cu unanimitatea voturilor), prof. N. I. Barbu (cu unanimitatea voturilor, minus un vot contra), prof. R. Vulpe (cu unanimitatea voturilor).

Secretar: prof. D. M. Pippidi (cu unanimitatea voturilor, minus un vot contra).

Secretar adjunct: I. Fischer (cu unanimitatea voturilor).

Casier: prof. Tr. Costa (cu unanimitatea voturilor).

Alegerea comisiei de cenzori. S-au făcut următoarele propuneri:

Pentru funcţia de cenzor titular: prof. D. Crăciun (propus de prof. N. I. Barbu), prof. C. Drăgulescu (propus de I. Fischer).

Pentru funcţia de cenzor supleant: prof. E. Dobroiu (propus de I. Fischer), prof. C. Poghirc (propus de prof. N. I. Barbu), prof. M. Marinescu-Himu (propusă de prof. Val. Georgescu). Prof. C. Poghirc expune motivele pentru care nu poate accepta să candideze.

Au fost aleşi:

Cenzori titulari: prof. D. Crăciun şi C. Drăgulescu.

Cenzori supleanţi: prof. E. Dobroiu şi M. Marinescu-Himu.

În numele noului birou, acad. Al. Graur mulţumeşte Adunării generale pentru încrederea acordată.

Diverse. Secretariatul informează Adunarea despre măsurile luate de birou în şedinţa din 13 noiembrie privind aplicarea prevederilor articolului 8 al Statutului. Au fost suspendaţi din calitatea de membru al Societăţii, pentru neplata îndelungată a cotizaţiilor, 15 colegi.

Şedinţa se ridică la ora 20^{15}.

STATUT

PRIVIND ORGANIZAREA ŞI FUNCŢIONAREA SOCIETĂŢII DE STUDII CLASICE DIN REPUBLICA SOCIALISTĂ ROMÂNIA*

I. SCOP, ACTIVITATE, SEDIU, DURATĂ

Art. 1 — Scopul Societăţii de studii clasice din Republica Socialistă România este studiul limbilor greacă şi latină şi al problemelor legate de cultura greco-romană îndeobşte, precum şi răspîndirea în publicul larg a interesului pentru Antichitate.

Art. 2 — În vederea realizării scopului arătat în art. 1, Societatea de studii clasice din Republica Socialistă România organizează:

a) şedinţe de comunicări şi conferinţe;
b) editarea de publicaţii de specialitate;
c) excursii de interes ştiinţific.

Societatea poate acorda premii în numerar pentru lucrări de specialitate de o valoare deosebită. Biroul Societăţii decide cu majoritate simplă de voturi asupra cuantumului acestor premii şi asupra atribuirii lor.

Art. 3. — Societatea poate stabili legături cu asociaţiile similare din străinătate, organizînd participarea la congrese ştiinţifice şi conferinţe internaţionale, invită conferenţiari străini etc.

Art. 4 — Sediul Societăţii de studii clasice din Republica Socialistă România este în Bucureşti, Str. I. C. Frimu 11.

Art. 5 — Durata Societăţii este nelimitată.

Societatea îşi va desfăşura activitatea şi va funcţiona potrivit statutelor sale şi în cadrul dispoziţiilor legale în vigoare.

II. MEMBRII SOCIETĂŢII

Art. 6 — Poate deveni membru al Societăţii oricine desfăşoară o activitate ştiinţifică sau didactică în domeniul studiilor clasice, la recomandarea a doi membri ai Societăţii, prin alegerea cu o majoritate de 2/3 din voturile membrilor prezenţi la şedinţa în care se face propunerea.

* Votat în şedinţa din 10 octombrie 1968.

StCl, XII, 1970, p. 889–892, Bucureşti

Art. 7 — Calitatea de membru al Societății se pierde:

a) prin demisie;

b) prin excludere, cînd s-a dovedit că un membru lucrează împotriva intereselor Societății sau că a comis fapte care îl fac nedemn de calitatea de membru al Societății.

Art. 8 — Biroul Societății poate decide cu majoritate simplă de voturi suspendarea membrilor care nu și-au achitat cotizația pe timp de trei ani. Decizia de suspendare își încetează efectele în momentul reluării de către cel suspendat a plății cotizațiilor restante.

În cazul în care un membru al Societății, după încetarea unei simple suspendări, se află din nou în situația descrisă în alineatul precedent, biroul poate propune Adunării generale excluderea acestuia în conformitate cu art. 7, al. b.

III. CONDUCEREA SOCIETĂȚII

Art. 9 — Societatea are următoarele organe de conducere:

a) Adunarea generală;

b) Biroul Societății.

A. Adunarea generală

a) Compunere

Art. 10 — Adunarea generală se compune din toți membrii Societății.

b) Atribuții

Art. 11 — Adunarea generală are următoarele atribuții:

a) alege, în prima ședință a fiecărui an de activitate, pe membrii Biroului Societății și ai comisiei de cenzori (2 cenzori titulari și 2 supleanți);

b) aprobă planul anual de activitate al Societății;

c) aprobă și dă descărcare Biroului de gestiunea anului expirat, pe baza raportului comisiei de cenzori;

d) aprobă modificarea statutului;

e) stabilește cotizația anuală a membrilor;

f) hotărăște asupra excluderilor de membri;

g) hotărăște asupra dizolvării și lichidării Societății.

Art. 12 — Adunarea generală se convoacă de Birou, potrivit necesităților, cel puțin o dată pe an. În prima ședință a fiecărui an școlar se procedează la alegerea Biroului.

Art. 13 — Adunările generale sînt prezidate de președintele Societății, sau, în lipsa lui, de unul dintre vicepreședinți. În lipsa acestora, prezidează o persoană delegată de președinte din sînul Biroului.

Art. 14 — Adunarea generală se consideră legal constituită prin prezența a jumătate plus unu din numărul total al membrilor.

Dacă Adunarea nu întrunește numărul de membri arătat mai sus, ea se amînă din oficiu, fără o altă convocare, peste 7 zile, la aceeași oră, cînd va ține ședință cu orice număr de membri prezenți.

Art. 15 — Adunarea generală hotărăște în toate privințele cu o majoritate de jumătate plus unu din numărul membrilor prezenți, cu excepția chestiunilor privitoare la excluderea unor membri din Societate și la modificarea statutului, cînd hotărîrile trebuie luate cu o majoritate de 2/3 din voturile membrilor prezenți.

Votarea se face pe față, prin ridicare de mîini.

B. Biroul societăţii

a) Compunere

Art. 16 — Biroul Societăţii se compune din preşedinte, trei vicepreşedinţi, secretar, secretar adjunct şi casier, aleşi de Adunarea generală pe timp de un an, în prima şedinţă a fiecărui an de activitate; fac de asemenea parte din birou preşedinţii filialelor.

Art. 17 — În caz de vacanţă, ivită din orice motive, în cursul unui an de activitate, Biroul Societăţii are dreptul să completeze locul vacant prin cooptare; cooptarea va fi supusă ratificării Adunării generale în proxima şedinţă.

b) atribuţii

Art. 18 — Biroul Societăţii are întreaga conducere şi administrare a Societăţii, luînd toate măsurile legale în vederea bunului ei mers. În caz de paritate, votul preşedintelui este precumpănitor.

Art. 19. — Biroul poate delega parte din atribuţiile sale preşedintelui sau altei persoane din sînul său.

Art. 20 — Societatea este valabil angajată prin semnătura preşedintelui, sau prin semnătura unui vicepreşedinte, împreună cu semnătura secretarului ori a înlocuitorului său.

IV. FILIALE

Art. 21 — În centre universitare din ţară se pot înfiinţa filiale care să cuprindă pe toţi membrii Societăţii domiciliaţi sau avînd funcţii în raza activităţii centrului.

Art. 22 — Membrii Societăţii din centrul respectiv şi raza centrului sînt de drept membrii ai filialei din momentul înfiinţării ei.

Membrii admişi direct de către filială, după constituirea ei, trebuie confirmaţi în şedinţele bucureştene ale Societăţii, în conformitate cu prevederile art. 6.

Membrii filialelor îşi vor plăti cotizaţiile către filială.

Art. 23 — Filialele sînt conduse de un birou, alcătuit din cel mult 5 persoane şi 2 cenzori, aleşi de Adunarea generală anuală a filialei.

Art. 24 — Filialele au obligaţia să păstreze o strînsă legătură cu Biroul central al Societăţii, raportînd asupra activităţii lor şi prezentînd în Adunarea generală anuală un raport special de activitate.

Art. 25 — La Adunările generale ale Societăţii membrii filialelor pot participa direct sau prin delegaţie.

Biroul filialei are obligaţia să participe, cel puţin printr-un membru al său, la Adunarea generală anuală a Societăţii.

Art. 26 — Biroul Societăţii decide asupra proporţiei în care filialele pot reţine şi cheltui direct pentru nevoile lor proprii cotizaţiile achitate de membrii filialelor.

Art. 27 — Filialele nu au personalitate juridică.

V. PATRIMÓNIUL SOCIETĂŢII

Art. 28 — Patrimoniul Societăţii e alcătuit din fonduri băneşti, mobilier, cărţi, periodice, arhive fotografice etc.

Art. 29 — Veniturile Societăţii provin din cotizaţii, donaţii, subvenţii etc.

Art. 30 — Cotizaţia este de 10 lei anual. Adunarea generală poate modifica cuantumul cotizaţiei.

VI. DIZOLVAREA SOCIETĂȚII

Art. 31 — Dizolvarea Societății se poate hotărî numai de Adunarea generală, convocată anume în acest scop și numai cu o majoritate de 2/3 din numărul total al membrilor Societății.

În caz de dizolvare, Adunarea generală va hotărî și trecerea patrimoniului Societății unei alte societăți cu scop identic sau similar.

Hotărîrea luată va fi comunicată Ministerului Învățământului.

Fig. 1

Fig. 1

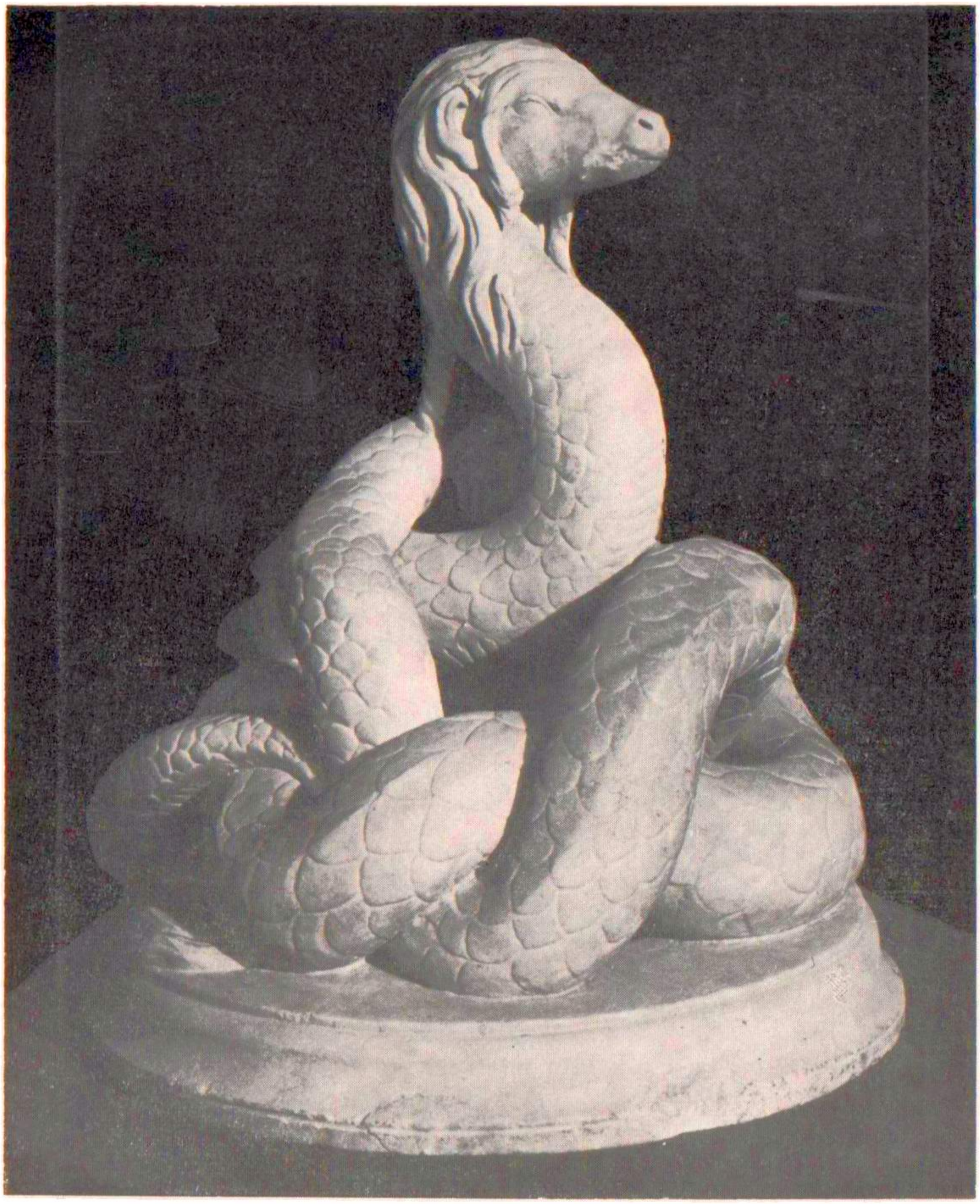

1. Glycon

Costanza, Museo Archeologico
(Fot. A. Periasinotto)

2. Glycon (rovescio di una moneta di Callatis)

Bucarest, Gab. num. Istituto di Archeologia

3. La Tyche di Tomis

Costanza, Museo Archeologico (Fot. A. Perisinotto)

4. La Tyche di Prusias ad Hypium (Bitinia)
Istanbul, Museo Archeologico

5. La Tyche di Aquileia
Aquileia, Museo

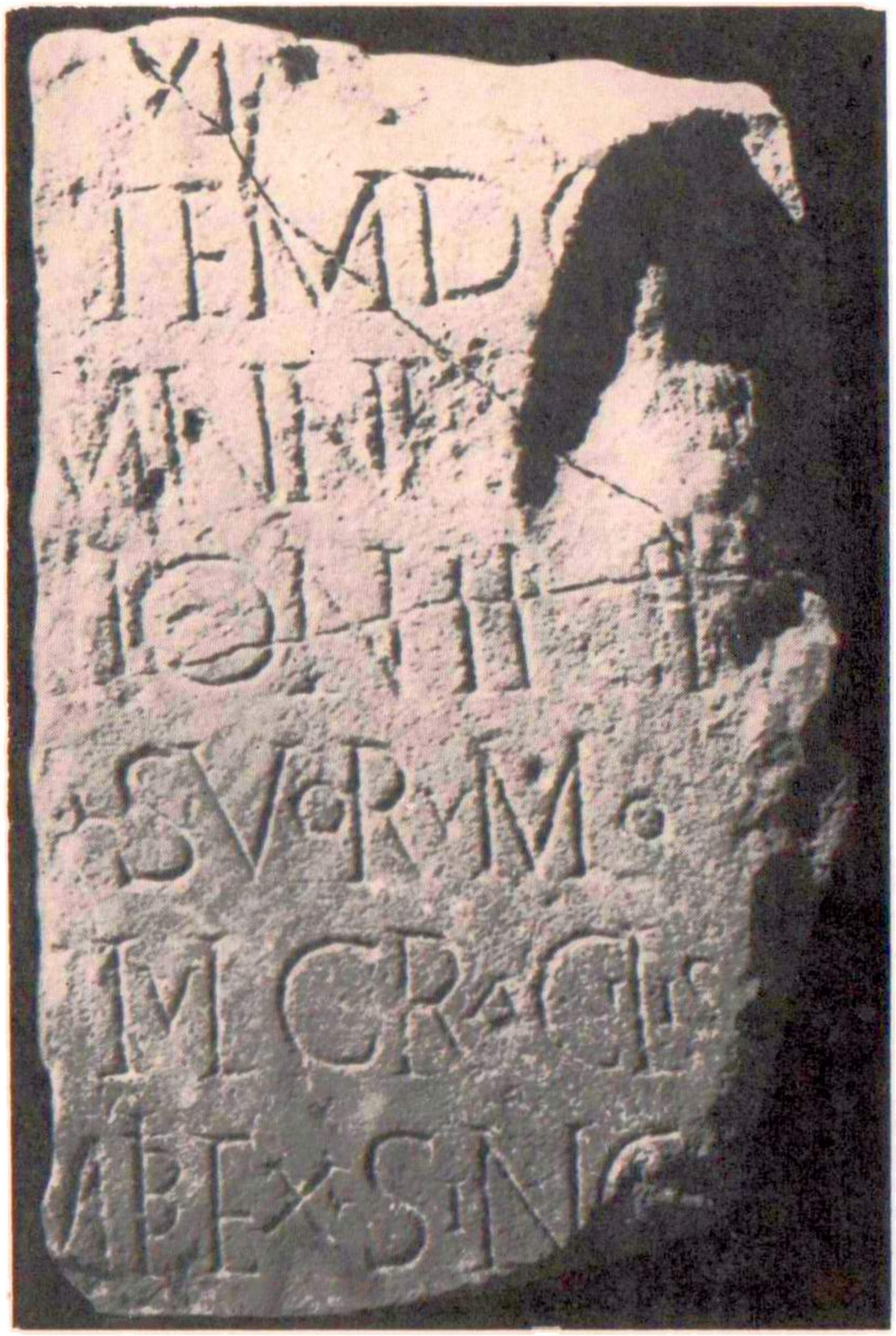

Fig. 2. — Lespede votivă pentru IOM Dolichenus (?), Apulum, IV, p. 105.

1. La testa Saburoff
Berlin. Staatl. Museen

2. Restituzione ideale della testa fig. 1
(Da RA 1968, 1 fig. 8, 12)

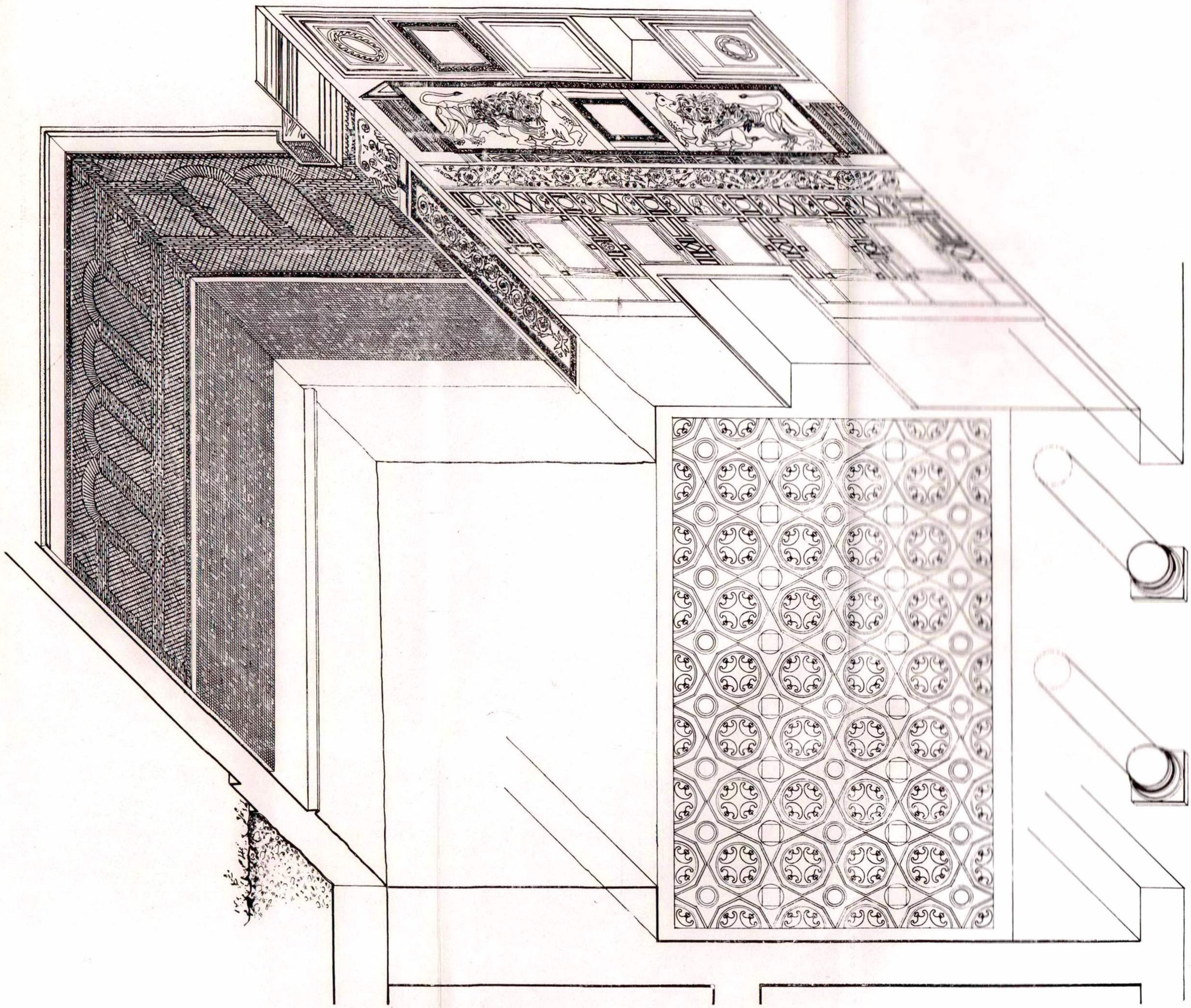

3. Ostia : ricostruzione assonometrica dell'aula ad esedra con *opus sectile* (dis M. A. Ricciardi)

4. Ostia : pannello con l'immagine di Cristo nella parete destra dell'aula

5. Moneta (sesterzio) di Massimino Trace
(da Annali 5—6, 1958—1959)